

OM DE OUDE WERELDZEE

DOOR DR A. KUYPER

'AMSTERDAM· VAN HOLKEMA & WARENDORF.

LIBRARY OF PRINCETON
MAR 10 2010
THEOLOGICAL SEMINARY

KUYPER D973 .K85

Kuyper, Abraham, 1837-1920.
Om de oude wereldzee,

OM DE OUDE WERELDZEE

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
Princeton Theological Seminary Library

http://www.archive.org/details/omdeoudewereldze02kuyp

DE OPROEPING TOT HET GEBED.

OM DE OUDE WERELDZEE

DOOR

Dr. A. KUYPER

II

HET RAADSEL VAN DEN ISLAM — HET LAND DER PHARAO'S — SOEDAN — DE HELLENEN — SICILIË — HET PROTECTORAAT VAN TUNIS — DE ALGERIJNSCHE KOLONIE — MAROKKO — SPANJE — PORTUGAL

GEÏLLUSTREERD

LIBRARY OF PRINCETON
MAR 10 2010
THEOLOGICAL SEMINARY

AMSTERDAM — VAN HOLKEMA & WARENDORF

VOORREDE.

Ten deele juist blijft nog altijd de diagnose van het auteurslijden in het bekende wraakliedeken uitgezongen:

Stell' ich mein Werk der Welt zur Schau,
So weiss ich vorher es ganz genau,
Dass, wenn mich der Eine met Lorbeer krönt,
Der Zweite gähnt, und der Dritte höhnt,
Der Vierte als kritischer Henker mich tödtet,
Ein erheucheltes Lob mir der Fünfte flötet.
Mann muss es ertragen. Wer baut an der Gassen,
Der muss die Leute wohl reden lassen....
Doch wer die perfidesten Nackenschläge
Uns gibt, das ist sicher — ein „lieber College".

Toch kan ik voor de ontvangst, die aan het eerste deel van dit werk, al ontbrak ook hier „ein lieber College" niet op het appèl, te beurt viel, moeilijk anders dan dankbaar zijn. Voor een werk van zulk een omvang en tot zulk een prijs aangeboden, is een eerste druk van 5000 exemplaren, binnen twee maanden door twee nieuwe drukken gevolgd, op onze beperkte Nederlandsche boekenmarkt niet teleurstellend. Maar wat mij vooral verheugde is, dat liefde voor de blinden een jonge dame het geduld deed oefenen om dit omvangrijke eerste deel in het Braille-schrift over te brengen. In de Blindenbibliotheek, Celebesstraat 14 te 's-Gravenhage, is het reusachtig pakket sinds enkele dagen ter lezing gelegd. Aanvankelijk kon ik mij van deze beschamende belangstelling in het eerste deel geen gereede verklaring geven. Het verscheen, zooals ik in de voorrede opmerkte, zonder de minste wetenschappelijke pretentie; een letterkundig product beoogde het evenmin te zijn; en van een boeiend reisverhaal had het niets. Navrage heeft mij later doen inzien, dat wat aantrok de hoeveelheid gecondenseerde kennis was, die dit eerste deel bood omtrent een wereldstreek, die nog steeds veler belangstelling gaande houdt en waaromtrent toch het breeder publiek zoo weinig op de hoogte was. Wel begon Bernard reeds in 1891 zijn *Autour de la Méditerranée*, doch dit werk liep nu reeds uit in negen zware deelen en is daarom voor het grooter publiek te uitgebreid. Graf Wilczek's, *Das Mittelmeer, seine Stellung in der Weltgeschichte und seine Rolle im Seewesen*, in 1895 verschenen, was te

zeer beschouwend en gaf te weinig een beeld van wat zich om de Middellandsche zee aaneenschakelt. Een werk dat compact de noodige gegevens omtrent het volkerenleven om dat zeebekken bijeenvoegde, kon daardoor in een bestaande behoefte voorzien. Door deze ontvangst van het eerste deel aangemoedigd, heb ik dan ook gevolg gegeven aan mijn eerst nog niet vaststaand voornemen, om, op even gecondenseerde wijze, ook de nog niet behandelde deelen van het gebied der Middellandsche Zee in beeld te brengen. Frankrijk, Italië en het Adriatisch kustgebied liet ik daarbij, als aan ons reizend publiek te over bekend, geheel uit. Spanje en Portugal nam ik daarentegen op, daar de reizigers uit Nederland in deze landen nog schaarsch zijn, en ook omdat de nawerking van het Moorsch verleden, dat uit het Oosten kwam, zich in deze landen nog zoo in 't oog loopend gelden doet.

Ook thans heb ik onder elk hoofdstuk den dag aangeteekend waarop ik het voltooide. Dit was noodig omdat de historie niet stilstaat en in meer dan één land, sinds ik het bezocht, reeds gewichtige veranderingen intraden. Voorzoover deze veranderingen plaats grepen, eer ik aan het hoofdstuk toekwam, waarop ze betrekking hadden, nam ik er nota van; maar een werk waar men twee jaren over schrijft, kan in zijn eerste hoofdstukken nooit *up to date* zijn. Deze moeilijkheid gold niet voor Marokko, want de Conferentie van Algeçiras was juist uiteengegaan toen ik er aankwam, en ook niet voor den Koningsmoord te Lissabon, want Portugal kwam het laatst aan de orde. Maar wel geldt dit met name van de omwenteling die in Turkije tot stand kwam en die het Balkan-vraagstuk zoo geheel van gedaante deed veranderen. Zij het mij daarom geoorloofd, deze omwenteling hier met een kort woord ter sprake te brengen. Al bleef Abdul-Hamid Sultan, toch is wat plaats greep niets minder dan een algeheele omwenteling in het Turksche bewind. De Jong-Turken hadden heel het land in stilte met een net van comité's overspannen, die op de Parijsche *Comités du salut public* wonderwel geleken. Het zijn deze Comité's, die feitelijk thans in Turkije het bewind voeren, niet alleen te Constantinopel, maar evenzoo in de Vilayets. Ministers en Valis zijn van deze Comité's geheel afhankelijk, en zelfs in Yildiz-Kiosk blijft den Sultan niet anders over, dan stipt uit te voeren wat deze Comité's gelasten. Zij zetten Ministers en Valis af naar welgevallen, en zelfs de rechtspraak volgt hun inspiratie. Dit alles is door het hoofd-comité te Parijs van voorlang voorbereid, en Abdul-Hamid heeft door zijn zorgeloosheid en geldverspilling hen in staat gesteld, om zonder bloedvergieten, hun ondernemen, alsof het een tooneelbedrijf met nieuwe coulissen gold, plotseling te doen slagen. Ze bedienden zich daarbij van hetzelfde instrument dat Abdul-Hamid steeds ten dienste had gestaan: het leger. Dit leger was verwaarloosd, niet in zijn wapening en oefening, maar in zijn soldij en in de promotie der

officieren. Zelfs onder de troepen die de Sultan voor drie jaren naar Yemen zond om den opstand daar te bedwingen, was herhaaldelijk reeds muiterij uitgebroken. Al het beschikbare geld slorpte Yildez-Kiosk en de bedorven ambtenaarswereld op; zoo was er niet om de troepen te betalen, en de promotie der officieren werd met opzet tegengehouden, omdat een hooger rang meer aan traktement vordert. De misnoegdheid hierover nam steeds breeder afmetingen aan, en het is van deze ontevredenheid dat de Jong-Turken partij trokken om de officierswereld op hun hand te krijgen; en met de officieren volgden de ontevreden soldaten. De verwarde staat van zaken in Macedonië, dat dicht genoeg bij Constantinopel lag om èn enkele weken de vrije hand te hebben èn toch onmiddellijk een aanslag op Constantinopel te kunnen wagen, bood als vanzelf het terrein om de omwenteling te beginnen. Daarbij hieven ze de leuze op, die reeds vroeger door Abdul-Hamid zelf gebezigd was, om de Mogendheden schaakmat te zetten, ze vroegen om herstel van de Constitutie. Op zichzelf druischt dit niet tegen den Muzelmanschen geest in, zoodat ook de Scheick-ul-Islam het pleit voor de Constitutie opnam. De Islam is democratisch van aard, een Doear heeft ook de Dey van Algiers erkend, en een republiek is eertijds in Cordova uitgeroepen. Het nieuwe was alleen dat hier de poging gewaagd werd om een Turksche *natie* te scheppen en alle ingezetenen, van wat herkomst of religie ook, met gelijke rechten in dit nationaal volksgeheel op te nemen. De Christenen juichten dit toe, of aan hun eeuwenlange onderdrukking een einde mocht komen; een andere nationaliteit, met name de Grieksche, jubelde meê, omdat aldus haar invloed op het bestuur verzekerd scheen; en zelfs de Bulgaarsche Comitadjis trokken zich over de grenzen terug, nu immers, zonder bloed, hun nationaal doel langs politieken weg te bereiken zou zijn. En wat de beweging ook bij het volk, en ten deele zelfs aan het Hof, gaande maakte, was de overtuiging, dat het nu eens voor goed met den zwaren druk der Mogendheden uit zou zijn. Voortaan toch zou de Sultan zich tegenover den eisch der Mogendheden op den onwil van zijn Parlement kunnen beroepen. Toen dan ook de Mogendheden zich haastten, om hun politieke Commissarissen uit Macedonië terug te trekken, waande men reeds gewonnen spel te hebben. Het *Fara da sé* zou voortaan ook op Turkije van toepassing zijn. Al spoedig echter volgde de ontnuchtering. Bulgarije begreep dat het nu nog *kon* en dus onverwijld *moest* toetasten, want dat, zat eenmaal het Parlement, alle kans op het herwinnen van zijn onafhankelijkheid verkeken zou zijn. Oostenrijk maakte eveneens spoed met het definitief annexeeren van Bosnië en Herzogewina. En ook Creta maakte gebruik van de afwachtingsperiode, om zijn aanhechting aan Griekenland door te zetten. Zoo verloor Turkije, insteê van te winnen, nog eer het Parlement kon dagen, het grooter

deel van zijn nominaal bezit in Europa en hield alleen Macedonië, Albanie en het Sandjac van Novi Bazar, met den naasten omtrek van Constantinopel over, en wat het meest teleurstelde, voor het *Fara da sé* trad toen op eenmaal weer de bemoeienis der Mogendheden in de plaats; een bemoeienis die Turkije nu zelf moest inroepen. Turkije zou nu eerst recht groot, vrij en onafhankelijk worden, en zie, het werd danig verkleind, en het zwaard trekken dorst men niet. Een oorlog zou toch opeens aan het bewind der Jong-Turken een eind hebben gemaakt.

Hoezeer men dus ook op zichzelf de invoering der Constitutie moge toejuichen, nu reeds stuitte men op bittere teleurstelling, en die teleurstelling zal nog heel andere proportiën aannemen, zoodra het Parlement geregeld werken gaat. Al lukt het toch de eerste maal een Parlement saam te stellen dat gedwee meêgaat; en bij de pressie die de Jong-Turken op dit oogenblik op heel het leven in Turkije uitoefenen, is dit ver van onmogelijk; lang zal het niet duren of juist dat Parlement zal de bron van verdeeldheid worden. De Jong-Turken toch zijn echte Occidentalisten, die een constitutioneel leven willen, niet gestoeld op een Oosterschen wortel, maar geheel naar Fransch radicaal model, juist zooals het in de eerste en tweede Doema te Petersburg optrad. Is nu zelfs in Oostenrijk, dat dan nog door eenheid van religie saam wordt gehouden, de mogelijkheid om verschillende nationaliteiten constitutioneel saam te doen leven, zichtbaar aan het dalen, wat zal het dan niet in Turkije worden, waar bij de gedeeldheid der nationaliteiten, nog de gedeeldheid in drie religiën zich voegt? Wat men thans in Hongarije ondervindt, dat bij zulk een staat van zaken ééne nationaliteit haar stempel niet duurzaam op geheel het volksleven kan drukken, zal nog veel erger hier uitkomen. Zooals daar de Magayaren, zoo willen hier toch de Turken *hun* taal en *hun* religie tot de taal en de religie van den Staat verklaard zien; en ieder voelt nu reeds vooruit, waarop dit moet uitloopen. Anatolië en Syrië zijn met Macedonië en Albanië niet in één constitutioneel bewind te vereenigen, en Arabië met zijn gestadige neigingen tot Sonderbündlerei zal zich nimmer in dezen, uit Parijs geïmporteerden, toestand schikken. Hoe de tegenwoordige crisis zich ontspinnen zal, blijft nog een open vraag; maar zeer zeker zal deze eerste crisis straks slechts het voorspel blijken van nog veel ernstiger worsteling. Wie het zich gedroomd heeft, alsof de Jong-Turken nu eens voorgoed het Oostersche vraagstuk hadden opgelost, kent het leven om de Middellandsche Zee niet. Het Turksche volk is geen natie en wordt het nooit.

Ter voldoening aan het verlangen van lezers, die zelf geen Atlas bezitten, is bij dit tweede deel een kaart van de Middellandsche Zee gevoegd.

's-Gravenhage, 28 Oct. 1908. KUYPER.

HET RAADSEL VAN DEN ISLAM.

Meer nog dan in Azië treft u bij uw overgang naar Afrika niet alleen de machtspositie, maar geheel het raadsel van den Islam. In Afrika toch veel meer dan in Azië breidt zich de Islam den jongsten tijd uit. Sterker dan in Azië beheerscht de Islam vooral in Noord-Afrika de toekomstige ontwikkeling. Mahdi na Mahdi toonde hoe lichtelijk en hoe machtig ook hier het fanatisme kan opvlammen. De mystieke orden doorwoelen er den geestelijkenbodem van Khartoem tot Rabat. En, wat ook meetelt, *El Azhar*, de universiteit te Caïro, werd onder alle Mohammedaansche scholen van hoogeren aanleg almeer de meest invloedrijke. Ik ding daarmee niets af op de ernstige beteekenis, die de Islam nog steeds behield op den langen weg van Hayderabad in Voor-Indië tot in Bosnië aan de Adriatische Zee, of ook de lijn langs die van Orenburg naar Batavia loopt, maar in Azië handhaaft de Islam slechts de positie, die hij in zijn bloeitijdperk wist in te nemen, terwijl hij in Noord-Afrika zienderoogen aan de winnende hand is, en zelfs onder de Bantoe-negers, die geheel Afrika's breed middenvak vullen, nog steeds zijn proselyten maakt.

Uit het eerste deel van dit werk blijkt genoegzaam, hoe ik den Islam ook in Azië nog in het minst niet als een uitgebloeide herfstplant beschouw. Arabië, Voor-Indië en ook onze Archipel toonen het wel anders. Maar toch, wie den Islam in zijn veroverende stuwkracht wil leeren kennen, is thans in de eerste plaats op Afrika aangewezen. In dit „donkere" werelddeel leeft over een oppervlakte van bijna dertig millioen quadraat kilometer, d. i. driemaal zoo groot als Europa, een volkerenmassa van 170 millioen, die, Abessynië en de Kaap uitgezonderd, steeds meer blijkt zich van het Christendom

af te sluiten, en haar heil te begroeten in den Islam. Nu zestien eeuwen geleden was althans geheel de noordkust langs de Middellandsche Zee en de oostkust, van wat nu Pord-Said heet, tot diep in Soedan, voor de belijdenis van het Kruis gewonnen. Maar dit alles is ondergegaan. Over heel de kustlijn heeft de Islam getriomfeerd, en het schijnt wel of de Halve Maan zich nu eerst met vollen ernst opmaakt, om ook het binnenland te veroveren.

De Islam, gelijk deze in de 7e eeuw schier als een meteoor in Arabië plotseling opglansde, en uit Mekka zijn wonderen zegetocht begon, is, psychologisch vooral, één der moeielijkst te verklaren verschijnselen in de wereldhistorie, en heeft nog steeds het raadselachtig karakter van zijn verschijning nooit ten volle ontsluierd. Ook de wasdom van het Christendom ging wondersnel toe. Reeds in de vierde eeuw van zijn bestaan was 't Christendom tot diep in 't hart van Azië doorgedrongen, en had, heel Afrika's noordkust en Zuid-Europa veroverend, schier over heel het breede erf van het eens zoo machtige Romeinsche wereldrijk voor zich de heerschappij over de geesten opgeëischt. Maar wat zegt deze uitgroeiing in den loop van vier eeuwen, vergeleken bij den reusachtigen triumf van den Islam, die nog geen honderd jaar na de Hegira, alleen Europa meerendeels nog uitgezonderd, geheel hetzelfde breede terrein in Azië en Afrika, niet enkel aan zijn geestelijken invloed, maar tegelijk aan zijn schepter onderwierp. Iets wat, psychologisch vooral, dáárom te sterker spreekt, omdat het Christendom een reeks lager staande religiën verwon, terwijl de Islam zich wist te nestelen in land na land, waar de hoogere religie van het Kruis zoo verrassend rijk was opgebloeid. De Islam brak door met een stuwkracht, waaraan niets weerstand bood, dreef al wat hij vond voor zich uit, wierp het neder en zette den geest, die er in heerschte, in eigen geest om. En zoo vast en diep drukte hij zijn stempel op de overwonnen volkeren af, dat nu nog, na verloop van veertien eeuwen, al deze volkeren uit den geest van den Islam leven, zijn tradities voortplanten, en weerbarstig alle andere, zij het ook hoogere cultuur afwijzen. Ook waar de spoorlijn de velden doorsnijdt, en het telegrafennet over de akkers en langs de heirwegen is gespannen, blijft niet alleen de Bedouien, maar evenzoo de sedentaire bevolking, in wezen en vorm, het aloude, onveranderlijke stempel vertoonen, dat Mohammed, de wondere zoon

van Abdallah en Amina, in de 7e eeuw door zijn machtige persoonlijkheid op den kleinen kring zijner aanhangers te Mekka wist te drukken.

Wat nu was de tooverstaf, waardoor Mohammed deze ongeëvenaarde bekoring van zich deed uitgaan, en dezen ongekenden keer in de historie der wereld tot stand bracht? Aan opzettelijk bedrog valt niet te denken. De bedrieger leeft uit de leugen, en kan daarom niet dan een schijn-actie, en die schijn-actie slechts voor een korte wijle en in kleinen kring van zich doen uitgaan. Ongetwijfeld was Mohammed van ecstatisch-visionairen aanleg, maar ook uit den snel opvlammenden, maar daarom juist even snel gebluschten glans van het visionaire, komt geen macht op, die de eeuwen beheerscht. Er moet in Mohammed's geest een geestelijke macht van eerste orde hebben gehuisd, die, hoe ook gesteund door factoren van lagere orde, de wezenlijke drijfkracht was, waaruit zijn schepping opkwam en die haar tot nu toe in stand hield, en die drijfkracht was ongetwijfeld zijn bezield en veerkrachtig roepen voor het *Monotheïsme*. Eens heeft hij een zwak oogenblik gekend, toen hij te Mekka, om zijn leven te redden, het nu nog in de 53e Soerah aanwezige lied voordroeg: „Ziet gij Allah, en Ozzâ, en Murât als derde? Dit zijn de verheven Garânît, op wier hulpe ge rekenen moogt." Dit was zwakheid. Immers Ozza en Murât waren afgoden. Maar sinds heeft hij met onverbiddelijke gestrengheid Alla-ta-Allah, den god der aloude Haniefen, steeds als den eenig waren God gepredikt, en dien Allah, den Al-ontfermer en den Al-barmhartige, als het eenig voorwerp van aanbidding aan zijne volgelingen voorgehouden. Grijpt nu reeds alle religie, omdat ze het diepste in ons wezen roert, machtiger dan eenige andere factor in den gang van het persoonlijke leven en in de historie der volkeren in, het machtigst doet dit uiteraard het Monotheïsme, dat alle ding tot één enkele oorzaak herleidt, laugs één vaste lijn heel het leven voortstuwt, en aller dingen doeleinde in éénzelfde verheven brandpunt saamtrekt. De moed, die hieruit opsproot om met alle Polytheïsme, en wat er mee samenhing, te breken, greep zoo diep in al het bestaande in, dat de gloed, die er van uitging, welhaast elken tegenstand verteerde, en in heel zijn kring een geheel nieuwe levensbezieling moest doen opkomen. De moed van zulk een heldengeest wekt geestdrift, en hooggestemde geestdrift vervoert

de schare, sleept haar meê, en bekwaamt haar tot wat ver boven den gewonen maatstaf van haar kracht uitgaat.

Maar al school in Mohammed's diepe zielsovertuiging van de zondigheid van het Polytheïsme en in zijn kloeke belijdenis van het Monotheïsme, de zenuw zijner kracht, nooit zou die louter geestelijke kracht hem zijn triomf verzekerd hebben, indien niet de uitwerking die hij aan zijn beleden beginsel gaf, nu niet als vrucht van sluwe berekening, maar als uiting van zijn persoonlijkheid en in verband met zijn omgeving en met den toenmaligen toestand der volkeren, voor de doorwerking van zijne geestelijke actie den weg had ontsloten. Mohammed plaatst zijn belijdenis niet naast het leven; zijn religie was geen mysterie voor de binnenkamer; veeleer was hij zoo diep en in ideëelen zin van de alles omvattende en alles in zich sluitende heerschappij van Allah's almacht doordrongen, dat hij zijn belijdenis van Allah als een net over heel de menschelijke existentie spande, en niet minder het persoonlijke dan het huiselijke, maatschappelijke en staatkundige leven voor den beheerschenden invloed zijner religie opeischte. Religie als privaatzaak was voor Mohammed een ondenkbare gedachte. Monotheïsme beteekende voor hem niet alleen, dat er geen goden naast Allah mochten geduld worden, maar even beslist, dat er naast of onder Allah geen enkele andere beheerschende of beslissende macht denkbaar was, noch in 's menschen wil, noch in de zich vastzettende gewoonte, noch in de macht van den Staat. Allah alleen heerschte, en beheerschte alles. Het heelal was één machtig uurwerk, waarvoor Allah het plan ontwierp, dat Allah kunstig ineenzette, dat Allah opwond, en dat Allah voorts naar vasten regel deed afloopen. Voor alle levensrichting en voor alle levensexistentie gold en besliste alleen Allah's wet en wil. En zulks niet eerst in het heden, maar 't was evenzoo in het verleden geweest, en tot in de verste toekomst kon het niet anders zijn. Vandaar Mohammed's aansluiting aan vroegere openbaringen van het Monotheïsme. Wat hij bracht was voor hem niet een nieuwe religie. En ook niet een religie, die syncretistisch uit velerlei bestaande religiën gemengd was. Allah had *altoos* geheerscht, had aldoor zijn wil geopenbaard, en zich steeds in de historie doen gelden. Alleen de mensch was niet op eenmaal in staat geweest het volle mysterie van Allah's rijksbewind te doorgronden. Vandaar een allengs verder schrijdende, steeds voortgaande openbaring. De

profeten van alle eeuwen waren hiertoe de organen geweest. Hun getal was tot duizenden aangegroeid, de meesten van sobere beteekenis· Vonken die gevlamd hadden, maar weer even spoedig waren uitgebluscht. Maar enkelen onder hen waren toongevende, beheerschende organen van den Allahdienst geweest. Met Adam reeds begint hun reeks. Noach en Sem hooren er toe. Na hen vooral Abraham, na Abraham Mozes, en na Mozes Jezus Christus. Deze allen hadden niet alleen voor het Monotheïsme geijverd en Allah s eere verkondigd, maar in hun achtereenvolgend optreden was een aaneenschakeling, een steeds voortgaande openbaring van Allah gegeven. Jezus stond als de laatste, onder allen, die aan Mohammed vooraf gingen, het hoogst. Alleen maar, ook Jezus Christus was nog niets dan één der vele Profeten geweest, in orde de laatste en de hoogste voor het verleden, maar in soort en rang aan Mozes en diens voorgangers gelijk. Daarom was ook in Jezus de openbaring van Allah nog niet tot afsluiting gekomen. Was niet tot in de Evangeliën zelven voorspeld, dat na Jezus nog een andere Trooster zou komen? Die finale afsluiting nu van de Allah-openbaring, die was in Mohammed verschenen. Mohammed voleindde wat in Abraham, Mozes en Jezus begonnen was. En dit niet alleen, maar Mohammed ontving de slot-openbaring. In het einde der dingen zullen, ten besluite van de historie der wereld, nog wel andere verschijningen volgen, maar deze zullen niet meer tot de historie behooren, met de historie der wereld zal het dan uit zijn. En tot aan dat einde, d. w. z. voor heel den duur van het tegenwoordige leven, komt er na Mohammed geen nadere, noch hoogere, noch volledige openbaring, meer. Wat met Adam, of wilt ge met Abraham begon, is een eenheidsproces, dat in Mohammed zijn finale vond. En daarom komt alle geloof op twee artikelen neer: ten eerste op de belijdenis, dat Allah alle dingen beheerscht, en ten tweede hierop, dat in Mohammed zijn volle en afsluitende openbaring gegeven is.

Maar nu moest die openbaring dan ook volledig zijn, d. w. z. nu moest ze dan ook wet en regel, als openbaring van Allah s wil, voor alle dingen stellen, en vandaar de Khorân, en na en naast den Khorân de Hadis (overlevering) in de de Sonna, de Iima als de vox populi van heel het geleerde Mohammedaansche lichaam, verbonden met „de Jitihad" of logische deductieleer. Niets mocht aan menschelijk goedvinden worden overgelaten. Alles moest naar hooger ordinantie geregeld. Allah

moest het leven van zijn ware aanbidders in alle breedte en diepte beheerschen. Vandaar het strenge *Nomisme*, dat als een zuurdeesem door heel den Islam is getrokken. Er moge later een strijd voor de vrijheid van den wil zijn opgekomen, maar dit raakte dan alleen de zedelijke verantwoordelijkheid. Dat alle regel des levens den geloovigen van Allah toëkwam, stond voor elk Muzelman vast, en gaf aan heel het leven van den Islam die alles beheerschende eenheid, waar de kracht van vastheid in school. De aanbidding van Allah en het in alle dingen door Allah's wil gebonden zijn, waren niet twee, maar één.

Hierin wortelt èn de trots van den Mohammedaan èn de last tot den heiligen oorlog. Alleen wie voor Allah boog en zijn hoogsten profeet eerde, was de ware mensch, Allah's bondgenoot, en Allah's beschermeling. Omdat Allah het alles beheerscht, kon er op aarde alleen voor zijn ware aanbidders heerschappij bestaan. Zij alleen waren de uitvoerders, alle overigen tegenstanders van zijn heiligen wil en van zijn Goddelijke eere. Hieruit volgde consequent en logisch, dat alle personen, alle volkeren, die buiten den Mohammedaanschen kring stonden, geheel of ten deele tegen Allah in verzet stonden, zijn eere te na kwamen, en tegen zijn bestel ingingen. Zou men nu wel voor aardsche belangen het zwaard trekken, en niet voor het hoogste belang, de eere van Allah! Zou men wel bloed vergieten, zoo er een mindere misdaad ware gepleegd, en niet als het crimen laesae majestatis tegen Allah was begaan, bovenal zoo in dit booze opzet werd volhard? Toch zou deze strenge gedachte van den heiligen oorlog nog niet verder hebben geleid, dan ze bij Israëls intocht in Kanaän aan de orde kwam, zoo Mohammed een *nationalen* Godsdienst had gebracht, gelijk Mozes dit deed voor Israël. Maar deze nationale gedachte was aan Mohammed geheel vreemd. Zijn godsdienst zou de *absolute* religie, de religie der wereld, de eenige religie zijn, en de kring van het Mohammedanisme moest uit dien hoofde heel de wereld in zich opnemen en beheerschen. Allah was geen nationale God, en evenmin een God, wiens openbaring voorloopig, gelijk in Israël tot een enkel volk beperkt werd. Dat kon toen, maar nu niet meer, want in Mohammed was de finale openbaring verschenen. Die openbaring bracht derhalve haar hooge eischen tot al wat mensch was. De Islam schreed over alle grenzen heen, en waar ook de afgod nog stond opgericht, of de

erkenning van Allah geen ingang vond, stond men voor opstand, voor hoon, voor terging van den Almachtige. De *Dschijad* d. i. de heilige oorlog tegen de ongeloovigen, is daarom in den Khorân geen bijkomstige last, maar een last, die rechtstreeks uit het beginsel zelf van het absolute monotheïsme, in zijn nomistischen vorm, voortvloeit. Hard en onverbiddelijk staat het aldus ongeveer in de negende Soerah vs. 5, 6: „De heiligen moeten steeds ten oorlog gereed zijn. Sla dan dood een ieder, die afgoden naast Allah er op na houdt, waar ge hem ook vindt. Grijp hem, beleger hem, en leg hem lagen, op alle manier. En alleen zoo hij zich bekeert, de gebeden doet, en de verplichte aalmoezen geeft, laat hem dan zijns weegs gaan, want Allah is barmhartig en ontfermende." Dat dit straffe gebod later is ingeperkt, en vooral in de school der wetsuitleggers een zachtere duiding heeft ontvangen, verandert in beginsel aan de zaak niets. Hebben de Hanifieten het later voor genoegzaam verklaard, zoo er maar ergens, aan wat uithoek ook, heilige krijg werd gevoerd, en dat alsdan de overige geloovigen van de Dschijad ontslagen waren, het beginsel zelf is nooit prijs gegeven, en kon niet verzaakt worden. Tegen Allah te staan of in te gaan is de grootste, is in den grond de eenige misdaad, en al wie voor Allah roept, heeft den plicht dien weerstand te breken, en die stuitende misdaad te straffen.

Uit dit straffe nomistische Monotheïsme vloeit tevens voort, dat het democratisch is en in vrijheid bloeit. Een priesterorde zou een macht tusschen de geloovigen en Allah zijn geworden, alzoo een macht over den mensch *naast* Allah, en dit kon niet geduld. Al is er dan ook feitelijk in den Khalif, in den Scheick oel Islam en in de Oelama's een macht opgekomen, die wel ter dege intermediair werkt, als beginsel wordt de stelregel gehandhaafd, dat „alle menschen zijn, gelijk de tanden van een kam," zooals Mohammed het uitdrukte. Een dwingende band, die het Mohammedaansche leven saamsnoert is er niet. De Islam rust in de belijdenis der geloovigen, er is niets anders dat hem staande houdt. Vandaar die grenzelooze versplintering, die in den Islam bestaat, met scheuring in secten, schier nog erger dan op Christelijk terrein, maar die vrijheid is aan den Islam inklevend, en hoe zijn volgelingen ook verschillen en uiteengaan, ten slotte voelen toch allen die voor Allah en zijn Profeet roepen, zich als één lichaam, in wat werelddeel ze ook verspreid zijn. Een ongemeene

kracht, die verre alle hierarchische kracht te boven gaat, straalde hiervan uit. Juist dit besef van vrijheid toch geeft aan elk Mohammedaan een eigen besef van verplichting en verantwoordelijkheid voor de eere van Allah. Het is zelfs niet de besnijdenis, die hen saâmbindt en die dan ook soms op ongehoorde wijze verwaarloosd wordt. Alleen de belijdenis van Allah en zijn Profeet bindt. Zelfs het traag zijn in het waarnemen van de vormen van aanbidding of het niet nakomen van de ordinantiën van den Khorân en de Sonna, wordt geduld en vergeeflijk geacht, zoo maar dit ééne vaststaat, dat men kloek en openlijk partij kiest tegen een ieder, die den Islam bestrijdt, en zelf luide roept voor Allah en zijn Profeet. Over het Khalifaat, over de opvolging in het Khalifaat, kortom over alles mag men desnoods in gevoelen verschillen, en in Marokko en op de kust van Zanzibar moge zelfs een ander Sherifaat dan dat van Mekka gelden, toch voelt elk belijder van den Islam, in wat wisselenden vorm ook, zich één met al zijn medegeloovigen, haast zou men kunnen zeggen, als leden van het ééne zelfde heilige menschdom. Niet in een schijnorganisatie, alleen in de persoonlijke belijdenis der Moeslim vindt de Islam zijn onverwinnelijke vastheid. Vandaar ook dat Mohammed noch een erfelijk Khalifaat instelde noch een opvolger aanwees. De Muzelmansche gemeente moest, bij zijn versterven, zelve den man aanwijzen die aan 't hoofd zou staan.

De donkere schaduwzijde daarentegen van het Mohammedanisme, die eveneens uit zijn nomistisch karakter voortvloeit, is zijn gemis aan geestelijke diepte. Het kent geen wedergeboorte, het kent geen diepere opvatting van de zonde, het mist elk soteriologisch karakter, dat verder dan vormelijke verzoening reikt. Niet alsof het daarom in zijne opkomst alle hooger zedelijk standpunt verzaakte. Integendeel, vergelijkt men den zedelijken toestand, dien Mohammed onder de Arabieren vond, met de zedelijke norma, die hij zelf instelde, dan is er zeer stellig vooruitgang en een hooger bedoelen. Zijn inzettingen over het huwelijk en over het gebruik van wijn, gingen tegen den zedeloozen toestand op sexueel en alcoholisch terrein in. Maar meer dan een verschuiven van de lijn, die de norma aangaf, was dit niet, Mohammed was zelf een minnaar van het sexueele, en brak reeds door zelf over het gebod van „niet meer dan vier vrouwen" heen te gaan, den ernst van zijn gebod, terwijl het concubinaat van de slavinnen

nogmaals het ethisch karakter en zedelijk bedoelen verlaagde. Een huiselijk leven in hoogeren zin kon dan ook onder den Islam niet opbloeien, de vrouw kwam in den Islam niet tot haar recht. De losse en lichte echtscheiding, die Mohammed invoerde, stond wel iets hooger, dan wat hij vond, maar heeft toch het zedelijk niveau van den Islam nogmaals verlaagd. En wie ook maar even de zedelijke norma van het Christendom naast die van den Islam legt, voelt aanstonds het diepgaand verschil en Mohammeds minderheid. Op religieus terrein dringt de Islam tot het diepste beginsel door, en laat door dit beginsel heel de samenleving beheerschen, maar op zedelijk terrein is het een stelsel van accomodatie, een gedeeltelijke opheffing van het lage niveau dat hij vond, maar nergens een teruggaan op de eerste zedelijke beginselen. Iets wat te bedenkelijker was, daar hij zich opwierp als de laatste en finale Godsgezant, waaruit voortvloeide, dat het opklimmen tot een hooger zedelijk standpunt voor goed door hem was afgesneden. Een zedelijke norma, die wel, vergeleken met wat destijds in Arabië bestond, tot hooger opvoerde, maar die ook zoo toch principieel laag stond, werd onder de Moeslim de blijvende, duurzame standaard van het zedelijk leven, en verzwakte daardoor den ernst van het zedelijk leven zelf. Dit nu is alleen te verklaren uit het nomisme van den Islam, en uit de afwezigheid in den Islam van elke poging, om het zedelijk leven zelf in den mensch door wedergeboorte hooger op te heffen. Wat het Christendom als de tegenstelling tusschen den ouden en den nieuwen of herboren mensch, door de palingenesie, op den voorgrond stelt, is aan den Islam te eenenmale vreemd. Wel heeft dit niet belet, dat keer na keer, met name in de Wahabieten, bewegingen zijn opgekomen, die bij wijze van een réveil, op terugkeer tot wat wij zouden noemen, naar meer puriteinsche levensopvatting aandrongen, en moet zelfs erkend, dat schier elke Mahdi-beweging met gelijksoortig program optrad. Maar nooit schreed zulk een beweging verder voort dan tot het in den Khorân uitgebeeld zedelijk standpunt. Voor zooveel men in den loop der tijden daar beneden was gezonken, moest men tot de door Mohammed gestelde norma terugkeeren, maar tot een proces van zedelijke ontwikkeling, opkomende uit het zedelijk beginsel zelf, kwam het nimmer en kon het niet komen. De drie pilaren, waarop het Christendom rust zijn: „Geloof, hoop en liefde," of wilt ge organisch

genomen: wedergeboorte, geloof en heiligmaking. Bij den Islam daarentegen zijn de vijf pilaren, die het gebouw der religie schragen, niet anders dan: 1° het geloof in Allah en zijn profeet, 2° het gebed, 3° het vasten in Ramazân, 4° het geven van aalmoezen, en 5° de pelgrimstocht naar Mekka. Uit niets zoo zeer als uit deze naast elkander stelling, blijkt het *uitwendige* karakter, dat heel Mohammeds religie ontsiert. Ook in zijn verwachting van den heilstaat na dit leven verraadt het hetzelfde gemis aan zedelijke verheffing. Al heeft men toch herhaaldelijk gepoogd, de grove trekken van het paradijsbeeld, dat hij zijn volgelingen voorhield, allegorisch te duiden, vast staat, dat zoo goed als de totaliteit der Moeslim het paradijs niet anders dan *zinlijk* verstaat, en dat Mohammeds taal er op berekend was, om die zinlijke opvatting te doen postvatten.

Heiliger gloed voer in dit dorre ethische schema alleen van den kant der mystiek, in haar ascetischen zoowel als in haar ecstatischen vorm, en stellig doet men den Islam onrecht, zoo men deze mystiek aanziet voor een plant, die als geheel exotisch in zijn gaarde werd ingedragen. Veeleer is de mystiek steeds het onmisbare aanvulsel van elken wettelijken godsdienst, en het is niet de ascetische noch ook de ecstatisch-visionaire, maar alleen de pantheïstische mystiek, die uit Perzië binnensloop. Intusschen mystiek is niet aller. De breede schare leeft er te ondiep voor. Mystiek vraagt om een bijzonderen aanleg en eigenaardige gesteldheid van den geest, en blijft daarom altoos het monopolie van een kleine groep. Vandaar dat in den Khorân, die de massa op het oog heeft, deze mystiek zoo weinig aan het woord komt. En dit behoefde ook niet, want welken vorm de religie ook aannam, de mystiek groeit, zoo dikwijls de kiemen er voor aanwezig zijn, van zelf op, en al wint ze de massa niet, ze dwingt vooral in nomistische kringen toch altoos eerbied af, en zoo kan ook hier gezegd, dat het deze van zelf opgekomen mystiek is geweest, die achter de officieele schermen, het gemoed en het zielsleven verdiept heeft. Zonder de Derwisch-orden, zonder het Soefisme, zonder de mystiek in hare onderscheidene uitingsvormen, zou de Islam, vooral toen de Dschijad of heilige oorlog veelszins was afgesneden, op verre na niet die geestelijke kracht zijn blijven bezitten, die er nog onder millioenen en millioenen Allah-aanbidders van uitgaat. Het Pan-Islamisme ware zonder dezen gloed der mystiek eenvoudig ondenkbaar geweest. Al

moge er dan ook getwist worden over de vraag, of het strengere ascetisme niet eerst lang na Mohammeds verscheiden is opgekomen, en al is aan te nemen, dat de Khorân het ascetisme, althans in zijn mystieken vorm, eer uitsluit dan aanmoedigt, te loochenen valt niet, dat de ecstatisch-visionaire stichter van den Islam zelf in de mystiek een deel van zijn kracht vond, en voorts, dat de mystiek van de Semitische levensopvatting zoo onafscheidelijk is te achten, dat een Semitische religie, gelijk de Islam dan toch is en blijft, zonder dien geheimzinnigen achtergond van de mystiek zich zelfs niet laat denken. Maar ook al nemen we deze mystiek in den Islam, als een onafscheidelijk bestanddeel van zijn wezen, toch kan dit nooit strekken, om zijn zedelijken standaard hooger te doen rijzen. Alle mystiek is specifiek-religieus, en neemt als zoodanig nooit een gewild ethisch karakter aan. Zelfs in haar ascetischen vorm bedoelt ze alleen gemeenschap met het Goddelijk wezen te verwerven, of wel zich zijn heilstaat na den dood te verzekeren. Invloed op het zedelijk leven in de maatschappij waarin men verkeert, heeft ze in den regel niet, en veeleer leert de historie van alle mystiek in alle tijden, hoe ze maar al te dikwijls in het vleesch eindigen liet, wat met den geest begon.

Had nu deze Islam zich uitsluitend op streken geworpen, waar de afgoderij nog inheemsch was, gelijk in Arabië zelf en in een deel van Perzië, zoo zou het te verstaan zijn geweest, dat de hoogere religie van Mohammed zonder veel moeite de lagere religiën dezer volken verdrongen had. Het raadsel daarentegen waarvoor de snelle opkomst van den Islam ons plaatst, is, dat hij zich bijna uitsluitend op geheel gekerstende natiën wierp, en dat hij bij deze hooger staande volken het zoo veel hooger staande Christendom, na korte worsteling, soms bijna spoorloos deed verdwijnen. Aan de bezieling, die in het Monotheïsme lag, heb ik alle recht doen wedervaren; de geestdrift, die het gebod van den heiligen oorlog in het gemoed ontstak, heb ik niet onderschat; het enthusiasme dat moest uitgaan van het besef, dat de geloovigen over heel de wereld hadden te beschikken, heb ik in volle rekening gebracht; en ik wil er thans bijvoegen, dat ook de strijdlust en buitzucht, den Arabier steeds eigen, onder de lagere factoren, die den Islam tot zijn triomf leidden,

zijn mede te rekenen. Maar dit alles verklaart de pijnlijk snelle nederwerping van de Christelijke religie in Azië en Afrika niet. In de 7e eeuw toen de Islam plotseling verscheen, was in het Oost-Romeinsche Rijk van Byzantium de Christelijke religie reeds sinds ruim drie eeuwen de godsdienst van den Staat geworden. Tot in Arabië, Perzië en Indië was ze in Azië doorgedrongen, en geheel de noordkust van Afrika, met inbegrip van Egypte, was, sinds meer dan drie eeuwen, reeds goeddeels voor de belijdenis van het Kruis gewonnen. Er waren op de noordkust van Afrika reeds Synoden gehouden, waarin meer dan 500 bisschoppen saamkwamen. Mannen van hoogen aanleg, nu nog door heel de Kerk geëerd, waren in Egypte en in Carthago opgetreden. Een Origenes, een Athanasius, een Cyprianus, een Augustinus, en vóór hem een Tertullianus hadden er geleerd. Schijn-christendom moge er onder hebben geloopen, maar de hardste en wreedste vervolgingen, die vooral in deze streken gewoed hebben, hadden den heiligen moed der martelaren en martelaressen, men denke slechts aan Perpetua, slechts te schitterender doen uitblinken. Door heel het Byzantijnsche Azië en over heel de noordkust van Afrika waren de prachtigste cathedralen verrezen, en scholen van hooge beroemdheid voor de opleiding der geestelijken gesticht. De Christelijke kerk werd er niet slechts geduld, maar ze heerschte er oppermachtig, en alle sporen van het vroegere Paganisme waren meest op keizerlijk bevel uitgeroeid. De kerk verkeerde er in een staat van ongekenden bloei, en was er nog steeds op bedacht om zich dieper naar Azië, en in Afrika tot in Abessynië en Soedan uit te breiden. Ook dreef de Christelijke religie niet als een oliedrop op de wateren, maar bewoog heel het volksleven tot in zijne diepste stroomingen. Heel het volk nam aan elke worsteling, die in de Kerk opkwam, deel. En als men dan, thans deze landen bezoekend, op Abessynië en een half millioen Kopten in Egypte na, van heel dit Christelijk wezen in Noord-Afrika geen spoor meer over vindt, en in Azië slechts hier en daar nog enkele groepen van Grieken, van Maronieten en van Armeniërs als overblijfsel kan opsporen van wat eens de luisterrijke Byzantijnsche Staatskerk was; en daarbij weet, dat de Islam dezen triomf niet eerst na een worsteling van vele eeuwen, maar schier met één slag behaald heeft; dan stelt deze reeks van feiten ons voor een schier onverklaarbaar probleem, waarvan de oplossing schuilen

moet èn in den toenmaligen toestand der Christelijke kerk, èn in de wijze waarop de Islam zijne propaganda dreef. Op beide is daarom nader de aandacht te vestigen.

De Christelijke kerk in het Oosten poogde zich aanvankelijk alleen uit te breiden door stille evangelisatie, en zoolang ze in dezen weg zich voortbewoog, bleef ze innerlijk gezond. Al spoedig echter vond het Christendom ingang in breeder kringen, waarin de Grieksche en de Oostersche philosophie, in haar veelvormige gestalte, zich van de verborgenheden van het Evangelie meester maakte en ze omzette in eigen philosophemen. De historie verhaalt ons wat strijd het Christendom reeds in de 2e eeuw heeft moeten aanbinden, om zich uit de omarming van het Gnosticisme, het Docetisme, en straks van het Manicheïsme los te wringen. Er heerschte in het Oosten onvoldaanheid met eigen bezit, en daarom geneigdheid om syncretistisch elken nieuwen religievorm, die opkwam, met sympathie te begroeten, maar dan ook ze in eigen denkwereld op te nemen en te versmoren. De stille toebrenging der eenvoudigen van hart ging daarom wel door, maar niet deze stillen in den lande gaven den toon aan. De hooger ontwikkelden daarentegen, die door geschriften hun denkbeelden propageerden, en in de scholen leeraarden, meenden al meer hun kracht te moeten zoeken in een philosophisch stramien, waarop ze de bloemen van de Christelijke religie sierlijk borduurden. Zoo geraakte men van den wortel des geloofs steeds meer verwijderd, en poogde het wezen van het Christendom te zoeken in allerlei philosophisch-dogmatische stelsels, die niet in heilige bezieling, maar in dorre, schoolsche dialectiek haar kracht vonden, of erger nog de grondslagen van een heidensche philosophie onder het gebouw der christelijke waarheid schoven. Daar nu deze stelsels en scholen al spoedig lijnrecht tegenover elkander kwamen te staan, werd hierdoor de Christelijke kerk, eer ze er op bedacht was, ten prooi aan de bitterste verdeeldheden, die zich uiteraard schier geheel om het centrum der Christelijke religie, d. i. om den hoogheiligen persoon van den Christus saamtrokken. Het ondoorgrondelijk mysterie van de menschwording Gods werd niet meer in dankbaar geloof aanvaard, maar ontleed, uitgeplozen, uitgerafeld en de ééne philosophische verklaring van deze verborgenheid kwam tegenover de andere philosophische verklaring te staan, beiderzijds zich beroepende op

het bezield geloof der menigte, en haar waarschuwende, dat aan de eere van den Christus werd te kort gedaan. Dit noodzaakte toen de Kerk om op een reeks Conciliën zich in dezen strijd te mengen, en op haar wijze dialectisch over deze philosophisch-dogmatische geschillen recht te doen. Arianen, Nestorianen, Monosophysieten en Monotheleten moesten achtereenvolgens buiten gevecht worden gesteld, en daar al het volk in deze worstelingen meêleefde, en vaak zich niet ontzag met geweld en met handtastelijkheden zich recht te verschaffen, was de droeve uitkomst, dat geheel het lichaam van Christus verscheurd werd, en de belijders gedurig in twee vijandelijke kampen tegenover elkander stonden. Dit brak niet alleen de eenheid, maar ook de kracht, doordat het den ijver voor de Christelijke religie van de verborgen heilige geloofssterkte aftrok naar dialectische schermutseling, en wat religie van het hart moest zijn, en in geloof, hoop en liefde moest bloeien, al meer deed verstijven in een crystallisatie des denkens waaronder het hart bevroor. Onder het Byzantinisme, dat rusteloos in het dogma *omtrent* den Christus zich verdiepte, verkoelde de liefde *voor* Jezus in het hart, en weekte de mystieke unie van den geloovige met zijn Heiland steeds meer los.

En bij deze philosophische verdooving, dialectische gedeeldheid en Byzantynsche verkoeling, kwam nu als tweede macht, die het echte Christendom ondermijnde, de Caesaropapie, die door Constantijn den Groote was ingevoerd. Het werd nu, niet de Staat die levensverband met de Kerk van Christus zocht, maar de Kerk van Christus die onder Staatsvoogdij werd geplaatst. Dit werd uitwendig voor de Kerk oorzaak van een ongeëvenaarden bloei. In tweeërlei opzicht. Ten eerste werden geheele scharen, gelijk later onder Karel den Grooten en in de Oostzee-provinciën, schier met geweld tot het Christendom bekeerd. Het Heidendom had afgedaan. Zijn tempels werden in kerken omgebouwd of afgebroken. Zijn altaren werden vergruizeld. Zijn scholen op hoog bevel gesloten. En ten andere waren er vooral in de hoogere kringen, die de opgaande zon aanbaden, en die, nu Christelijke belijdenis de *conditio sine qua non* werd om in den Staat tot aanzien te geraken, de knie voor het Kruis bogen. Beide elementen, die wel de Kerk in omvang deden winnen, maar haar innerlijk verzwakten. Van geestelijke toebrenging tot den Christus toch was zoo min bij de eersten als bij de laatsten sprake. Het christelijk

kleed werd omgehangen, maar in zijn hart bleef men die men was. Dit gaf aan de Kerk een schijn zonder wezen, deenglans van een vuurwerk, zonder hoogeren zonnegloed. Doch hier bleef het niet bij. Nu eenmaal de Overheid de Kerk aan zich getrokken had, werden kerkelijke geschillen staatszaken, kerkelijke gedingen staatsgedingen. De Keizer en zijn trawanten mengden zich in elke kerkelijke aangelegenheid. Al had toch Constantijn het beginsel verkondigd, dat hij als Keizer alleen met τὰ ἔξω (het uitwendige) van de Kerk zich had in te laten, en de innerlijke aangelegenheden der Kerk aan haar zelve overliet, dit op zichzelf gezonde beginsel werd aanstonds doodgedrukt, toen de kerkelijke verdeeldheden de rust en de macht ook van het Rijk bedreigden. Toen *moest* de Keizer wel partij kiezen, of pogingen aanwenden om de gedeeldheid te bezweren. Zoo wierp hij keer op keer het zwaard van den Staat in de schaal van het kerkelijk leven, en dit noopte weer elk der twee strijdende partijen om vóór alle dingen bedacht te zijn, op het winnen van het Keizerlijk hof. Immers men wist vooruit, dat wie den Keizer en het hof op zijn hand had, van de overwinning bij de beslissing van het geding zeker was. Want wel poogden de groote Conciliën nog steeds wat kerkelijk was op kerkelijk terrein te houden, en moet men den moed en de veerkracht bewonderen, waarmede ze de zelfstandigheid der Kerk poogden te handhaven; maar als de beslissing gevallen, en het Concilie gesloten was, kwam het op de uitvoering van zijn besluiten aan, en deze lag toch weer in 's Keizers hand. Zoo kwam, bij de philosophie en de dialectiek, de politiek het kerkelijk leven bederven. Steeds werd de geestelijke toestand der kerk ongezonder. Ze herbergde te veel schijn-elementen; ze werd steeds verder van haar levenswortel afgescheurd; en, moe en mat van haar twisten, werd ze steeds williger werktuig in de hand van spitsvondige geleerden, van heerschzuchtige kerkvorsten, en van sluwe politici. Reeds in de zeven brieven aan de Kerken in Klein-Azië, die ons in de Openbaring van Johannes bewaard zijn, wordt op dit gevaar voor de Kerken in Azië gewezen, en het was haar aangezegd, hoe de ure kon komen, dat haar kandelaar van haar zou worden weggenomen; dat valsche philosophie haar verwoesten zou; dat Christus als een dief in den nacht over haar zou komen, om haar te niet te doen; en dat Hij om haar Laodiceesche lauwheid ze uit zijn mond zou uitspuwen.

In dien jammerlijken toestand nu verkeerde de Christelijke kerk van het Oosten toen de Islâm opkwam, en zich onverhoeds op haar wierp, haar deed schudden op haar grondvesten, en welhaast haar prachtige cathedralen in bouwvallen liet neêrstorten. Natuurlijk is dit alles niet alleen onder Gods toelating, maar even stellig onder zijn bestel geschied, en wie voor als na in de koninklijke heerschappij van den Christus over zijn Kerk gelooft, kan in die verwoesting van de Kerk in het Oosten door den Islâm niet anders zien dan een gerechte straf die om haar ontrouw over haar is gekomen. Niet in de Kerk van het Oosten, maar in de Kerk van het Westen zou de Christelijke religie triomfeeren. Het Oosten was uitgeleefd, alleen in het Westen onder den aandrang der Germaansche volken, kon de Kerk van Christus opbloeien. In het Oosten konden niet anders dan kleine overblijfsels gespaard worden, als om alle eeuwen door te herinneren aan wat hier eens de Kerk van Christus was geweest. Niets grijpt het geloovig gemoed dan ook zoo overweldigend aan, als bij het trekken door deze landen van Azië en Afrika te moeten zien, hoe het in al deze landen niet alleen tot bange verwoesting maar tot een algeheele verdwijning van de Christelijke religie is gekomen. Hoe verder men naar de Straat van Gibraltar komt, hoe radicaler die algeheele verdwijning wordt. De verdwijnende bouwval van wat eens een kerk was, waarin het Hallelujah opging, is al wat nu nog aan de vroegere glorie van het Christendom in deze streken herinnert. De ingekomen Arabieren nu uitgezonderd, zijn al de voorgeslachten van de Muzelmannen, waardoor ge u omringd ziet, eens gedoopte Christenen geweest; uit die voorgeslachten waren de martelaren opgekomen, die door hun stoeren moed de wereld verbaasd hebben; het is al Christenland geweest in nog heel wat intiemer zin, dan waarin ge thans in menig land van Europa het Christendom terugvindt. En heel dat Christelijk wezen is met tak en wortel uitgeroeid, weggebrand, en zoo spoorloos verdwenen, dat ge zelfs in de usantiën en gewoonten, in het huislijke en in het sociale, in het religieuse en in het zedelijke leven van deze volken geen spoor van de vroegere Christelijke religie terugvindt. Nog wel zijn, onder den Islam, in deze landen voorlang schijnbaar vergeten heidensche invloeden weer boven gekomen, met name bij de Berbers, maar van het Christendom vindt ge niets meer. Zelfs het heilige teeken van het Kruis spreekt u in niet één nog meêtellend monument

meer toe. Er is niets, letterlijk niets meer over, dat u in de kringen van den Islam nog aan de aloude Christelijke belijdenis van hun voorgeslacht herinnert. Eer kunt ge zeggen, dat de kleine overblijfsels van Christus' kerk, die ge in Egypte, Syrië en Klein-Azië nog bij enkele secten vindt, in zeden en gewoonten, en zelfs in de culte, den invloed van den Islam hebben ondergaan, dan dat in het Islamitische geloof der groote menigte nog eenig spoor, hoe flauw ook, van het verdwenen Christendom zou te ontdekken zijn. Smartelijk grijpt dit aan. Het stemt tot weemoed en tot sombere bepeinzingen. Telkens hoopt ge nog iets op 't spoor te komen, maar ge vindt niets. Geen naam, geen teeken, geen klank meer. De ruines moeten u zeggen, dat dit al eens Christenland geweest is, maar wat voor oogen leeft, spelt u er niets van. Zooals een zwerm sprinkhanen neerstrijkt op den boomgaard, om straks geen blad en geen bloesem aan de kaalgevreten twijgen over te laten, zoo ook is door den Islam in deze landen de Christelijke gaarde uitgeknaagd en geheel ontledigd.

Hoe is nu de propaganda van den Islam toegegaan, die tot dezen voor het Christendom zoo vernietigende uitkomst geleid heeft? Ik spreek nu niet van de harde wijze waarop Mohammed zelf, en de Khalifen na hem, zich keerden tegen het Paganisme in Arabië, en tegen de Jodengenooten, die in Medina en elders destijds in niet zoo gering aantal waren opgehoopt. Aan deze afgodendienaars en Joden werd eenvoudig het zwaard voor de keel gelegd. Ze moesten den Islam aannemen of hun weigering met het leven boeten. Doch hier ligt het raadsel niet. Ook deze Joden toch waren lager staande groepen, die geheel Kabbalistisch verdord waren, en straks de Muzelmannen tegen de Christenen hielpen. Maar hoe, ziehier de raadselachtige vraag, hoe heeft de Islam zijn ongehoord succes ook toen onverstoorbaar weten door te zetten, toen het stuitte op de destijds zoo machtige Christelijke Kerk, die in geestelijk en zedelijk ideaal zoo verre boven Mohammeds vondste stond? Dat ook hier het geweld van het zwaard schrik aanjoeg en imponeerde, spreekt vanzelf, maar toch vergist zich, wie waant, dat de ruiterscharen, die uit Arabië kwamen opdagen, aanstonds in Syrië, Perzië en Egypte over den kling joegen al wat weigerde tot den Islam over te komen. Zeker, ze namen het land in, ze verdreven de bestaande machten, en stelden

zich in haar plaats. Ze dienden zich aan als de heerschende macht, en daar niets de macht van hun zwaard weerstaan kon, gedroegen ze zich als heeren en meesters in het land. Maar dit is nog heel iets anders dan de verovering van de geesten. En toch daartoe is het gekomen. Op kleine, zeer kleine groepjes na, is al wat in deze landen eens Christen was, thans in hart en nieren Mohammedaansch geworden. En dit resultaat nu is niet bereikt en kon niet bereikt worden door louter geweld en dwang. Veeleer is deze omzetting van geest uiterst langzaam toegegaan. Wat men nu in Europeesch Turkije ziet, dat in al de vroegere vasalstaten van den Balkan, de bevolking voor verreweg het grootste deel nog altoos aan de Christelijke Kerk trouw is gebleven, had alzoo ook in Azië en Afrika kunnen zijn, maar het is *niet* zoo geschied. Mohammed en zijn opvolgers stelden de Christenen volstrekt niet op één lijn met de heidenen. Scherp werd veeleer door hen onderscheiden tusschen al wat voor de afgoden knielde, en al het overige volk dat nog bij Mozes', of nog bij Jezus' openbaring stand hield. Immers Mozes en Jezus eerde ook de Islam. Beider openbaring wordt erkend als van Goddelijken oorsprong te zijn geweest, alleen de openbaring, aan Mohammed ten deel gevallen, stond nog hooger, was later gekomen, en bracht verder. De Christenen werden alzoo beschouwd als kenners van Allah, als in een vroegere periode op den goeden weg wandelend, en alleen hierin feil gaande, dat ze weigerden de *latere* en *hoogere* openbaring aan te nemen. Dit was hun misdrijf, maar ook dit alleen. Zooals wij de Joden eeren, in zoover ze aan Mozes vasthouden, en hen alleen verwijten dat ze blind zijn voor de latere en vollere openbaring die in Christus is gekomen, zoo ook oordeelden de Moeslim, dat de Christenen wel gehoorzaamden aan wat tot dusver als de hoogste openbaring gold, maar moedwillig het oog sloten voor het nog hoogere licht, dat met Mohammed was opgegaan. Ze stelden hier de grens van het *Heilige Boek*. De Joden hadden het Heilige Boek van het Oude Verbond, de Christenen eerden het Heilige Boek van Oud- en Nieuw Verbond, maar beiden verwierpen het nog heiliger Boek van den Khorân. Doch al stonden ze hierom, naar Mohammeds oordeel, op lager trap, als achterlijke geestverwanten konden ze dan toch geduld worden, en daarom werd aan alle Christenen niet alleen dulding maar zelfs zekere vrijheid van eeredienst toege-

kend, mits onder deze voorwaarde, dat ze de hoogheid van den Islamitischen gebieder erkenden, zij 't al niet religieus, dan toch politiek en *de facto*.

De eisch tot erkenning van die hoogheid beheerschte van meet af geheel de verhouding, waarin de Mohammedanen zich tegenover andere natiën en andersdenkende personen plaatsen. Omdat Allah de Algebieder was over heel deze aarde, kwam rechtstreeks aan de geloovige heirscharen van dien Allah het zeggenschap over heel de wereld toe. Dieper opgevat hadden eigenlijk alleen de geloovigen d. z. de volgers van den Islam, recht van bestaan. Allah was aller heeren Heer en het Hoofd van den Islam was Zijn representant op aarde. In dit hoog besef zond Mohammed reeds in 629, anderen zeggen reeds in 627, en alzoo pas vijf jaren na de Hegira, nog eer zelfs zijn macht in Mekka op vasten grondslag rustte, brieven aan alle naburige Vorsten en Bewindvoerders, tot zelfs aan den Koning van Perzië en aan den Keizer te Constantinopel, waarin alle deze Vorsten werden opgeroepen, om zich tot den Islam te bekeeren, en zich met hun land en volk aan den Profeet te Mekka te onderwerpen. Deze brieven waren van een Grootzegel voorzien, waarin stond afgedrukt: „*Mohammed de Gezant van Allah.*" Vreemd mag het heeten, dat zulke brieven van een pas opkomend secte-hoofd toch aanstonds een ernstigen indruk maakten. In Arabië zelf gaven de Vorsten van Yamâmah en Bahrem zich aanstonds gewonnen. De Christen-Negus van Abessynië antwoordde vriendelijk. De Byzantijnsche onderkoning van Egypte beging zelfs de lafheid, aan Mohammed twee Koptische deernen voor zijn Harem te zenden, en, *last not least*, Keizer Heraclius antwoordde in zeer hoffelijke termen. Alleen Chosroës, de Koning van Perzië, vloog in woede op, verscheurde den brief voor het oog van den brenger, en gaf last aan zijn generaal, om Mohammed op te zoeken, aan te vallen en ijlings gevangen te nemen. Juister dan in iets anders teekende zich in deze brieven de positie, die de Islam reeds bij zijn eerste opkomen, innam. Hoe vast toch moet niet de overtuiging, en hoe hoog niet het eigen majesteitsbesef geweest zijn, om, terwijl Mohammeds feitelijk gebied zich nog slechts over een kleine strook lands uitstrekte, zulk een stouten eisch tot algeheele onderwerping aan de machtigste Vorsten van rondom, en zelfs aan den luisterrijken Keizer te Constantinopel te durven stellen. En toch is

het aan dit hoog besef van Goddelijke roeping en van deze door God verleende overhoogheid over heel de wereld, dat de Islam niet alleen de niet uit te dooven geestdrift en den ontembaren moed van zijn ruiterscharen dankte, doch waardoor hij tevens zijn sterkste propaganda heeft uitgeoefend, en het machtigst de geesten overrompeld heeft. De Islam onderhandelde met geen macht ter wereld als met zijns gelijke, maar eischte steeds dat men *capituleerde*, d. w. z. dat men in beginsel de overhoogheid van den Islamitischen Gebieder erkende, en alle vredesvoorwaarden als gunst van hem aannam. De *capitulatiën*, die nu, bij de geheel veranderde toestanden, een hinder voor den Sultan en een zoo sterke macht in de handen der Mogendheden zijn geworden, waren oorspronkelijk verdragen van onderwerping, waarbij alleen de vrije gunst van den Opperheer aan den vasal zekere gunstige bedingen toestond. Geheel hetzelfde geldt van de dulding der Joden en Christenen in een door de Moeslim militair bezet land. De vereerders van een Heilig Boek vonden genade in de oogen van den overweldiger, maar alleen op beding, dat zijn recht om over hén te heerschen, en desnoods hen met geweld tot het aanvaarden van den Islam te dwingen, erkend werd. Ook de dulding die deze Christenen verkregen was een capitulatie. Op genade of ongenade hadden ze zich over te geven, en dan werd de dulding uit louter gunst verleend.

Slechts de keus tusschen drieërlei werd naar Islamitisch recht aan de christelijke bevolking in een militair bezet land gelaten. Men had òf den Islam te aanvaarden en werd dan opgenomen onder de geloovigen; òf men had de Dschizyah, het hoofdgeld, te betalen, en werd dan een Zimmi; òf eindelijk, had men te sterven door het zwaard. Wie nu het betalen van het hoofdgeld koos, deed in die betaling zelve acte van onderwerping, en ontving, zoo hij Christen was, daarmeê de pijnlijke dulding. Alles toch werd er bij die dulding op toegelegd, om denoverwonnen Christen sociaal neer te drukken. Toen Omar Jerusalem had ingenomen, schreef hij in het decreet van capitulatie, dat „de Christenen in hun kerken en kapellen vrijelijk hun eeredienst mochten uitoefenen, mits op voorwaarde, dat elke Mohammedaan er te allen tijde, bij dag en bij nacht, bij tegenwoordig mocht zijn; dat hun eeredienst nooit op straat zou komen; dat ze hun kinderen nooit in den Khorân zouden laten neuzen; dat ze niemand tot hun religie zouden overhalen; dat

ze niemand beletten zouden Muzelman te worden; dat ze in hun samenkomsten aan de Mohammedanen steeds de hoogste eereplaatsen zouden inruimen; dat ze zich onthouden zouden van zich te kleeden als Mohammedanen; dat ze nooit in het Arabisch, de heerlijke taal van den Islam, zouden schrijven; dat ze nooit Mohammedaansche namen zouden aannemen; dat ze nooit op groote zadels zouden rijden; dat ze nimmer wapenen zouden dragen; dat ze hun baard zouden afscheren; dat er nooit een kruis op hun kerken zou geplant worden; dat ze nooit klokken zouden luiden; dat ze hun dooden zonder uitwendig vertoon zouden begraven; dat ze op hun erf nooit een slaaf zouden ontvangen, die aan een Muzelman behoorde; dat ze nooit in de huizen der Moeslim zouden ingluren, en dat ze nooit tegen een Moezelman een hand zouden opheffen." Deze voorwaarden hadden ze bij capitulatie te aanvaarden voor zich en voor hun nakomelingen. En bleek het ooit, dat één dezer voorwaarden niet stiptelijk werd nagekomen, dan kenden ze constractueel zelven aan Omar het recht toe, om alle geweld tegen hen te plegen, dat aan den Opperheer tegenover opstandelingen toekomt. In Egypte werden deze voorwaarden zelfs nog verzwaard, en de Christenen verplicht steeds een houten blokkruis van eenige ponden zwaar om den hals te dragen, en werden ze gebonden aan een voorgeschreven, zeer donkere en schier onteerende kleederdracht. Diep moest elk Christen het gevoelen, dat de Muzelman een hooger soort wezen was; dat in het publieke leven alleen de Muzelman voor vol gold; en dat de Christen feitelijk buiten den socialen levenskring was gesloten. En dan nog bleek maar al te spoedig, hoe deze harde manier van het overwonnen volk te behandelen vaak minder door geloofsijver, dan door buitzucht werd ingegeven. Voor alle dingen wilde de Khalif geld zien. Hoe milder de hoofdbelasting vloeide, hoe liever het hem was. Daar nu deze hoofdbelasting slonk naarmate meerderen tot den Islam overgingen, zag men in het paleis te Bagdad de massa-bekeering vaak niet dan met leede oogen aan. In Egypte daalde de opbrengst van deze belasting in niet zoo lange jaren van tien op drie millioen Dinaren, een pijnlijk statistisch gegeven voor den afval van veel Christenen. Amroe, de generaal die Egypte veroverde, en niet genoeg geld uit dit rijke land naar het Hof van den Khalif, en voor den bouw van de groote Moskee te Jeruzalem zond, werd ten slotte zelfs teruggeroepen,

en door Abdoellah, een williger werktuig, vervangen. Maar al ging er dan ook weinig pressie van den Islam uit, om de gedeelde Christenen voor het nieuwe geloof te winnen, toch bleek alras de sociale vernedering, die men hun oplegde, voor de meeste Christenen op den duur ondragelijk. Vervolging staalt en prikkelt, doet heilige geestdrift opvlammen, en verlevendigt den heldenmoed, maar een nooit eindigende sociale vernedering mat af, doet inzinken en ten slotte bezwijken. Van alles wat aanzien en eere geeft, uitgesloten te zijn; steeds zich als een mindere te gevoelen; in alles zich achteruit gezet te weten; zijn gezin in stuitende inferioriteit te zien voortschrijden; zijn kinderen van elke betere toekomst beroofd te weten; steeds in een kleed der schande te moeten omwandelen; en daarentegen een ieder, die maar den Islam aannam, met eere gekroond, vooruit geholpen, en in macht te zien, was voor wie niet muurvast in zijn geloof stond, een levenslange foltering, die in het eind niet meer te dragen viel. Immers het behoefde slechts één woord te kosten, om dien smaad van zich af te werpen, van het hoofdgeld vrij te komen, en zich het pad tot eere en macht, niet alleen voor zichzelf, maar ook voor zijne kinderen ontsloten te zien. En daarbij, veel vergde de Islam niet. Zoo men maar voor Allah en zijn profeet riep, werd de zoen aanstonds gesloten. En het is voor deze verleiding, dat eeuw na eeuw, geheele scharen van Christelijke familiën bezweken zijn. Er is daarom wel moedig verzet en energieke weerstand geweest, en wie in de droeve historie van dat nameloos lijden zich verdiept, voelt wel stille bewondering voor de taaiheid en de onverzettelijkheid waarmede tal van familiën liever levenslang deze harde vernedering gedragen hebben, dan dat ze den Christus zouden verloochenen, maar dit vuur van een heilig geloof kon alleen glinsteren, waar het geloof diep in het hart bezonken was, en juist dat was het bij de massa niet. Vandaar dat van lieverlede in al het door den Islam bezette land, de massa allengs overging, familie na familie, en naar gelang in de steden en dorpen het getal Christelijke familiën afnam, werd het standhouden voor de overigen nog steeds moeilijker. Het voorbeeld van afval deed dan eigen afval minder zondig schijnen, en zoo is ten slotte, op kleine overblijfsels na, allerwege in Azië en Afrika, het volk in zijn geheel, in schier al deze landen, tot den Islam dusgenaamd bekeerd.

Toch zou zich vergissen, wie waande, dat de eigenlijke missionaire propaganda hierbij een ondergeschikte rol heeft gespeeld. In zijn eerste opbloeiing had de Islam zich ook op het gebied van het intellectueele leven hoog weten op te heffen. Het is bekend hoe de Arabieren vier eeuwen lang de meesters niet alleen van Azië en Afrika, maar zelfs van Europa, op wetenschappelijk gebied zijn geworden. De Islam wilde geheel het leven, niet alleen religieus, maar ook sociaal, juridisch en politiek beheerschen, en hoe verder de te regeeren levenskring zich uitbreidde, hoe meer de behoefte werd gevoeld, om de consequentiën van den Islam in systeem te brengen. Theologisch, sociaal en juridisch moest elk beginsel van den Khorân in al zijn consequentiën en toepassingen, worden ingedacht. Allerlei verschil van inzicht kwam hierbij op. Die verschillen moesten dialectisch worden uitgevochten. School na school verrees, om aan het leven een eigen duiding te geven. Dit drong om tot op de diepere beginselen van de wijsbegeerte af te dalen. De Grieksche philosophie werd hierbij te hulp geroepen, vertaald en zoo eerst zelfs voor Europa weer toegankelijk gemaakt. Dit gaf lust in studie. Geniale geesten van eersten rang wedijverden met elkander om de hoogste lauweren. En zoo heeft er, onderwijl het Christelijk Europa zich op wetenschappelijk gebied nauwelijks roeren kon, in 't land van den Islam eeuw na eeuw een hooge wetenschappelijke ontwikkeling gebloeid, die nu nog eerbied afdwingt, en bij de oostersche volken in Azië en Afrika zich allengs de heerschappij over de geesten wist te verzekeren. De publieke meening der heerschende klasse, die door hoogere ontwikkeling den geest van het volk beheerschte, kwam steeds meer op de hand van den Islam, terwijl de Christenen, meest van hun scholen beroofd en van het Christelijk Europa afgesneden, verzonken in obscurantisme en in het hangen aan een niet meer begrepen traditie.

De Islam heeft steeds met de Moskee, zooveel 't kon, een school zoeken te verbinden. Ze was van meet af op verbreiding van kennis bedacht. Onze paedagogiek was de zijne niet. Die van den Islam werkt meer op het geheugen en op het inprenten van een vaste overtuiging, dan op het ontwikkelen van het eigen denken. Maar de invloed van deze lagere scholen, en vooral van de Medresa's of hoogere scholen, was niettemin groot. Alle scepticisme was uitgesloten. De geest ontving, diep ingesneden, het indruksel van den Islamitischen geest, en juist door

de zeer sterke ontwikkeling van het geheugen, bleef wat in de school was opgevangen, voor heel het leven hangen, en geheel het denken beslist beheerschen. Geheel de persoon werd van den Islamitischen geest doortrokken. Bij ontmoeting met andersdenkenden stond men dan ook nooit verlegen. Men was doorvoed met wat men te bepleiten had, en het sterke geheugen liet nooit verlegen, als het op het pleiten voor zijn overtuiging aankwam. Ook was die overtuiging kort van inhoud, en tegen de Christenen had men immers steeds het argument bij de hand, dat deze naast Allah eigenlijk een tweeden God plaatsten, en zoodoende met hun belijdenis van den Christus aan de zuiverheid van het Monotheïsme tekort deden. Ook verwierp men Jezus niet, maar eerde hem zelfs hooger dan Mozes, doch alleen zuiverder en beter dan de Christenen, daar de meening over den Christus door den Islam ontdaan is van al het dogmatisch verzinsel, waarmee vervalsching van het oorspronkelijk Evangelie hem omkleed had. Bijna dezelfde argumentatie die thans in zoo menigen modernen kring van de belijdenis van den Christus deed afvallen. Dit nu was de publieke propaganda in het groot, de van zelfwerkende, de in de lucht zittende en die lucht steeds meer bezwangerende overmacht van geest, die de publieke opinie meetrok, en waartegenover de Christenen weerloos stonden.

Maar hierbij bleef het niet. Vooral de Universiteit van El Azhar te Caïro toont het ook nu nog wel anders. El Azhar is de grootsche stichting die in haar bloeitijd soms 20,000 leerlingen binnen hare muren verzamelde, en die al heeft ze een tijd van inzinking gekend, thans weer het geestelijk en wetenschappelijk centrum van den Islâm is geworden. Ze werd in 975 gesticht door den Kaïd Djawhar in het pas door de Fatimiden tot aanzijn geroepene Caïro. De Fatimidische Khalifen, die tegen de Khalifen van Bagdad optraden, waren oorspronkelijk aanhangers van de Shyia, en als zoodanig vereerders van Ali. In den ritus volgden ze niet de school der Hanifieten, maar der Shafeïten. De scholen van Bagdad stonden met hen op gespannen voet, en de Khalifen van Bagdad verketterden hen. Hieruit ontstond voor de Fatimiden de noodzakelijkheid, om een eigen centrum van wetenschappelijke geleerdheid tegenover de scholen van Bagdad te stellen, en het is aan deze behoefte, dat de groote Universiteit van El Azhar haar ontstaan te danken heeft. Als koninklijke maecenassen lokten de Fatimiden door rijke bezoldigingen en hoog eerbetoon de beroemdste

Arabische geleerden dier dagen. Dit gaf af spoedig aan de nieuwe school een hoogen roep. Uit alle streken van den Islâm kwam men naar Caïro, om de lessen dezer school te volgen, en in deneindeloozen woordentwist tusschen Bagdad en Caïro, die twee eeuwen lang aanhield, bleef aan de El Azhar meest het hoogste en laatste woord. Aan deze verdeeldheid in den boezem van den Islâm maakte eerst Salah-al-Din, gemeenlijk Saladin genoemd, na zijn verovering van Egypte een einde. Hij begon met het gezag der Abassidische Khalifen te Bagdad weer te erkennen, en zich te voegen bij de Sonnieten. Toch wilde hij de Egyptische geleerden niet tegen zich in het harnas jagen, en bepaalde daarom dat de Shafeïten konden blijven, maar dat voortaan ook de drie andere Mohammedaansche Sonnitische scholen van de Hanifieten, Malakieten en Hanbalieten in het onderwijzend personeel zouden vertegenwoordigd zijn, met volle vrijheid voor elk, om op zijne wijze theologie en jurisprudentie te leeraren. Hierdoor ging de roep van El Azhar al hooger. Thans kwamen de geleerden van alle richtingen de gunst van Egypte s heerscher zoeken, en het is dan ook vooral van Saladin af, dat El Azhar het groote middelpunt van de Islamitische wetenschap werd. Men onderwees er de letteren, de theologie en de rechtsgeleerdheid, soms ook de sterrenkunde, de mathesis en de natuurwetenschappen. Intusschen sloot de Turksche inbezitneming van Egypte deze eerste periode van bloei af. De Turken waren door een anderen geest bezield, en hun optreden in Egypte viel bovendien saam met een natuurlijke kentering in de Arabische wetenschap. Deze wetenschap toch had welhaast haar doel volkomen bereikt. De grammatische studiën hadden, evenals de theologische en juridische, door veel strijd en worsteling heen, allengs het onderzoek in deze drie vakken doen afsluiten. De scholastiek was voleind. Het verschil van inzicht hield op. Er was op elk terrein zekere *communis opinio* tot stand gekomen, die nu voortaan geen andere studie vereischte dan het bepleiten van het gevondene en het handhaven van de traditie op elk gebied. Dit knakte in het midden der 16e eeuw de veerkracht der Islamitische wetenschap, en liet haar niet dan een bloot conservatief karakter, dat ze nog altoos behouden heeft. Doch juist als conservatief-wetenschappelijke macht is de Universiteit van El Azhar ook thans nog, meer zelfs dan in de 17e en 18e eeuw, een wezenlijke kracht van behoud voor den Islâm geworden.

Het zeer uitgestrekte gebouw, waarin de lessen gegeven worden, ligt vlak bij de graven van de Khalifen, en heeft aangrenzend één der eerste Moskeën van Caïro. Bij gunstig weder, en dat heeft men te Caïro bijna heel 't jaar door, worden de lessen onder den blooten hemel, op een met zuilengang omringde binnenplaats gegeven. Van stijve schoolsche vormen valt hierbij geen spoor te ontdekken. Elk leeraar verzamelt in de open lucht om zich heen wie naar hem luisteren wil, en de leerlingen nemen door vragen en opmerkingen zelf deel aan het onderwijs. Vinden ze de bewijsvoering van den leeraar ongenoegzaam, dan vallen ze hem in de rede, en moet hij 't nader uitleggen. Elk der vier scholen heeft aan haar hoofd een Scheick of doctor, en over heel de school staat als rector een hoofd-Scheick, die in Mohammed Ali's dagen zich als Scheick oel Islâm tegenover zijn concurrent te Constantinopel plaatste. De rector is bijna altoos van de Shafeïtische school, en het is hierin dat de oude traditie van de Fatimiden zich nog voortzet. Slechts eenmaal is er in de vorige eeuw een Hanifiet als rector opgetreden, genaamd El-Mahdin-el Abassi, maar reeds in 1887 is hij weer door een Shafeïet opgevolgd. Rector, Scheicks, en leeraren worden gekozen door heel het Academisch corps. Alleen de Hanifiet, die de rij der Shafeïten verbrak, was aangesteld door den onderkoning, door Ismaël-Pacha. Vreemdelingen worden niet zelden bij voorkeur benoemd, omdat vreemde doctoren de studenten uit hun eigen land lokken en zoodoende aan El Azhar een meer algemeen Islamitisch karakter geven. Een toelatingsexamen is geen eisch. Wie wil kan de lessen volgen. Zelfs kleine jongens vond ik er, en wat ik vooral niet verwacht had, zelfs enkele kleine meisjes. Deze kinderen leerden er lezen, schrijven, en arabische grammatica, en daarna begint men met ze enkele zeer gemakkelijke stukken uit den Khorân van buiten te laten leeren. Die studie, of liever dat van buiten leeren en kunnen schrijven van den Khorân, duurt de geheele eerste periode voort. Daarop volgt de studie der commentatoren, van de logica, van de rhetorica, van de dialectiek, en van de dichtkunst. En in de laatste periode besteedt men zijn tijd aan de hoogere studiën van de Mohammedaansche Godgeleerdheid en het Mohammedaansche recht. Dit alles saam vordert voor een gewoon leerling, die als kind begint, een studie van 15 à 16 jaar. Op zesjarigen leeftijd begint men dan, en met zijn

twee en twintigste jaar heeft men alle lagere en hoogere studies afgeloopen. Ook dan legt men geen examens af, noch promoveert, maar kan, op grond van zijn afgeloopen studies, titulair scheick worden. Verreweg het grootste aantal breekt intusschen zijn studies af, zoodra de lagere klasse doorloopen is, omstreeks het 14e jaar, en slechts zij, die blijk gaven van hoogere intelligentie, zetten hun studiën voort in de hoogere klassen. Iets waarbij zij opgemerkt, dat vooral veel vreemdelingen, eerst op veel later leeftijd aan deze Universiteit komen. Men vindt er tot personen van 30 en meer jaren. Zoo vond ik er onderscheidene volwassen Javanen, die ik uitnoodigde in mijn hotel bij mij te komen, en met wie ik door behulp van onzen consul als tolk een interessant gesprek had. Ze waren naar Mekka geweest, waren van daar, om hun bijzonderen religieuzen ijver en hun goede intelligentie, naar Caïro gezonden; ze hadden grootsche namen van Mohammed en Omar aangenomen; en bleken zich zeer te voelen. Er is aan El-Azhar zelf in zooverre een internaat verbonden, dat omstreeks een veertigtal studenten, meest uit dezelfde streek afkomstig, saam één groot vertrek in gebruik kan krijgen, met in den wand voor elk een afgesloten loket. Ook wordt er aan behoeftige studenten eens per jaar een kleedingstuk uitgedeeld, en kan wie wil er een eenvoudig maal ontvangen, dat uit droog brood en op water afgekookte groente bestaat. Voorts loopen er tusschen de studenten steeds waterdragers met hun leeren zakken rond, die te drinken geven aan den dorstige. De goede orde wordt bewaard door een soort pedellen, forsche kerels met een duchtigen stok gewapend, die als het misloopt, er gevoelig opslaan. Zelfs voor kleine ondeugendheden worden ze getikt. Zoo zag ik een kleinen deugniet, die een bijna stekeblinden leeraar plaagde. De Khorân zit bij deze leeraars zoo vast in het hoofd, dat ze, ook al worden ze door de in Egypte inheemsche oogziekte bijna geheel verblind, toch hun onderwijs in het leeren van den Khorân blijven voortzetten. De moeielijkheid is dan alleen, om op het gedrukte blad de woorden met hun vinger aan te wijzen, en nu had die jongen er schik in om het gedrukte blad ongemerkt op te schuiven, zoodat de vinger van den leeraar bij een heel verkeerden regel woorden aanwees, die er niet stonden. De blinde leeraar zat al te tobben om zijn regel terug te vinden, en de deugniet zat te lachen van de pret. Maar lang duurde het niet of de

pedel merkte het, en toen maakte een gevoelige tik op eens aan deze niet zeer nobele plagerij een einde. De talrijke behoeftige jonge mannen, die aan El-Azhar studeeren, leven van gaven en kleine verdiensten. Het aloude stelsel van den „Bettelstudent" bestaat hier nog. Zelfs zijn er niet weinig studenten, die over dag als portier, drager, marskramer of klerk dienst doen, en in de avonduren zich door een ander student op de hoogte laten brengen van wat er overdag aan de Universiteit verhandeld is. Ze hebben drie maanden vacantie, en gebruiken die om naar hun dorpen of steden terug te keeren, in den omtrek wat geld in te zamelen, of er kleine koopmanschap te drijven, en steeds, waar ze kunnen, den Khorân nader bekend te maken, of ook ongeloovigen te lokken naar den Islam. Van daar dat de Islam van hier uit steeds gaandeweg zijn zendingswerk weet te drijven, niet nu pas, maar sinds eeuwen. Niet alsof er niet ook door meer gegoede Muzelmannen geldsommen beschikbaar werden gesteld, om naar afgelegen streken zekere aangewezen missionairen uit te zenden, maar toch vindt niet hierin de van hier uitgaande missie haar groote kracht Die kracht ontwikkelt zich veeleer door gewone studenten, die tevens een ambacht leerden of op koopmanschap uitgaan, en die, al reizende en trekkende, stil en ongemerkt de nog ongeloovigen, vooral in nog heidensche streken, voor den Islam weten te winnen. Ook de Buitenbezittingen in den Nederlandschen Archipel worden meest op die wijs langzaam aan voor den Islam gewonnen. Levenslang blijven deze gestudeerden van El-Azhar ijveraars voor hun geloof en geheel voor eigen rekening drijven ze een propaganda, die rustig en juist daardoor rusteloos doorgaat. Voorts komen van El-Azhar de meeste Kadi's en gebedsvoorgangers, alsook de Faquir s, die door alle eenigszins gegoede Muzelmannen er op na worden gehouden, om als gouverneurs de kinderen van het gezin te onderwijzen en dagelijks het gebed te leiden. Hierdoor strekt zich de invloed van deze Universiteit over heel 't land, en missionair ver buiten zijn grenzen uit, terwijl de opperste leeraren in alle vraagstukken van religieuzen aard de Regeering van advies dienen. Zoo werd o. a. nog niet zoo lang geleden door hen een uitvoerige verklaring uitgereikt ter veroordeeling van den Mahdi in Soedan. Dank zij dit hoog geestelijk gezag van El-Azhar, brengt elk rondreizend kweekeling, die missie drijft,

reeds in zijn herkomst een aanbevelingsbrief met zich, terwijl men door de uitdeeling van geschriften beslag op het eens veroverd terrein legt.

Toch blijft ook bij deze missie de groote aantrekkingskracht van den Islam liggen in de voorstelling, dat wie tot den Islam overgaat, wordt opgenomen in den kring der heerschers. Het is de oud-joodsche idee van het uitverkoren volk, die, door den Islam van alle nationaal karakter ontdaan, overging in de idee der wereldbeheersching. Aan den Islam komt heel de wereld toe, en de tot den Islam bekeerden bezitten recht en roeping, om die wereldheerschappij uit te oefenen, en er niet enkel geestelijk, maar ook met het zwaard voor te strijden. Wat Jezus tot Pilatus sprak: „Mijn Koninkrijk is niet van deze wereld, anders zouden mijne dienaren voor mij gestreden hebben," is bij de Moeslim in zijn tegendeel verkeerd. Hun rijk is van *deze* wereld en ze mogen er met het zwaard voor strijden. Dit geeft een hoog gevoel van eigenwaarde. Door tot den Islam over te gaan, wordt men ingedeeld in de aristocratie, niet van een land, maar van heel de wereld. Dit streelt den menschelijken trots, en werkt vooral op laag staande volken betooverend, en zelfs is het niet het minst door deze leidende gedachte, gelijk ik hierboven uiteenzette, dat ze bij hun optreden over het ingezonken en innerlijk verdeelde Christendom hebben gezegevierd. Daarbij kwam dat de onderliggende Christelijke partij niet zelden de opdagende Muzelmannen als verlossers begroette. De Byzantijnsche Staatskerk vervolgde de afwijkende secten hard en heftig, en het was aan het binnenrukken van de Arabieren, dat deze secten de herwinning van haar vrijheid dankten. Zooals de Protestanten in Frankrijk de revolutie in 1789 toejuichten, omdat ze hen verloste van de onderdrukking der Roomsch-Katholieke kerk, en evenzoo de Roomsch-Katholieken in Nederland en elders deze zelfde revolutie aanvankelijk met vreugde begroetten, omdat ze een einde maakte aan de onderdrukking, waaronder ze van Protestantsche zijde bijna drie eeuwen geleden hadden, zoo ook haalden de toenmalige onderdrukte secten niet zelden de Arabieren als bevrijders in, en maakten met hen gemeene zaak. En daarbij kwam dan ten laatste nog de indruk van het Godsoordeel, dat tot diep in de Middeneeuwen ook in het Christelijk Europa, tot zelfs bij het rechtswezen, stand hield. Hiermeê was geen fatalisme bedoeld, in den zin, waarmeê de Mohammedaan zich onderwerpt aan tijdelijke

overheersching. Bedoeld was veeleer, dat in den principieelen strijd tusschen de Christelijke religie en Mohammed, de uitslag van den oorlog bewijs scheen te leveren, dat Mohammed gelijk kreeg, en zijn zending als boven die van Jezus uitgaande Goddelijke bevestiging erlangde. Men houde hierbij in het oog, dat de overgang van godsdienstvorm *tot* godsdienstvorm, in Azië en vooral in Egypte, niets ongewoons was. Als er een nieuwe heerscher optrad, die de afgoden van zijn stam of van zijn stad ter vereering aan al zijne onderdanen aanbeval of met geweld oplegde, volgde meestal heel 't volk gedwee. Men was aan zulke overgangen gewoon geraakt. Bedenkt men nu, dat de Islam Jezus volstrekt niet verwierp, eer hem als profeet boven alle profeten hoog vereerde, doch alleen Mohammed, als na hem gekomen, nóg hooger stelde, dan laat het zich ook langs dien weg verklaren, hoe destijds de afgematte Christenheid zich veel lichter voor den Islam winnen liet, dan dit onder ons mogelijk zou zijn. Na al het getwist over diepzinnige dogmatische vraagstukken, waarin de toenmalige Christenen zich verloopen hadden, diende de Islam zich als zulk een eenvoudige, het zinlijke streelende, en vooral zoo vast getypeerde religie aan. De gebeden waren voorgeschreven, de geheele gedraging in het gezin en in het sociale leven regelde zich naar vaste wetten. Ook zag men veel door de vingers, liet vrijheid en speling toe, zoodat veel van het bestaande ongemerkt kon worden bijgehouden. Eerst van lieverlee omspon de spin van den Islam het vliegje. Maar, was het vliegje eenmaal in zijn webbe, dan werd het allengs geheel in het weefsel van den Islam ingewikkeld, en had de vaste vorm van den Islam de uitwerking, dat zijn geest heel het leven ging beheerschen, tot men allengs Mohammedaan in merg en been werd.

Ook zoo blijft het daarom toch een raadsel, hoe de hoogere Christelijke religie in zoo korten tijd in al deze landen zoo reddeloos het onderspit delfde, dat ze zich slechts bij hooge uitzondering in uiterst beperkten kring bleef handhaven. Maar al blijft, vooral in het Godsbestuur, deze totale ondergang van de Oostersche kerk een donkere plek, er vallen toch ook enkele lichtstralen op, die ons den gang van zaken eenigermate verstaan doen, en ons oordeel over de ontrouw der toenmalige Christenen temperen. Hun verdeeldheid brak hun kracht; de massa-bekeeringen onder den staatsinvloed der keizers waren meer schijn dan wezen geweest; de overmacht waarmede de

Islam optrad imponeerde; de sociale vernedering, waaronder ze gebracht werden, matte elken weerstand af; de Islam streelde het zinlijk-heerschzuchtig instinct; en daarbij werd de geestelijke meerderheid van den Islam, door zijn hooge wetenschappelijke ontwikkeling welhaast onweerstaanbaar. De Islam sloot zich aan de Christelijke traditie aan, en bracht daarvoor in plaats een godsdienstvorm, die, eenvoudig in haar opvatting, een vaste norma aan het leven gaf, en krachtig door de overtuiging der belijders in land na land werd gepropageerd. Nu nog ziet men in onzen Archipel en in Afrika, hoe de Islam, is hij eenmaal onder een volk binnengedragen, zich als van zelf en gestadig, tot hij heel den volksgeest veroverd heeft, uitbreidt.

Even belangwekkend als de snelle uitbreiding van den Islam bij zijn opkomst, is de taaiheid, waarmee hij nu reeds bijna veertien eeuwen stand hield, en nog houdt. Zijn wetenschappelijke bloei is ondergegaan, nadat doordacht en gefixeerd was, wat door te denken en te fixeeren viel, en het zijn de Sonnieten, en onder dezen de Hanefieten, die hun stelsel en inzicht tot „orthodoxe religie" wisten te doen stempelen op verreweg het breedste territoir. De wetenschap ging hierdoor over in verdediging der traditie, hunne scholen verloren gaandeweg haar vroegere beteekenis, ook hun kunst zonk in, maar de geest van den Islam bleef onverzwakt de gemoederen beheerschen. In de hoogere kringen der door Europeeschen invloed beheerschte steden, drong westersch ongeloof binnen. Het bezoek der Europeesche scholen, en niet minder het bezoek van Parijs, zette in deze hoogere kringen den geest vaak aanmerkelijk om. De „jonge Turken" en de „jonge Egyptenaren", droomen zelfs van een revolutie, die Staat en Religie scheiden zal, om de religie van het volk te laten wat die was, doch het Staatbestuur in westersch-constitutioneelen geest in te richten; maar de aanhangers en bepleiters van deze moderne denkbeelden vormen slechts een oliedrop op de wateren. Het volk in massa is gebleven wat het was en houdt onverzettelijk vast aan zijn traditie. Zelfs is er weinig noodig om de vlam van het oude fanatisme plotseling weer te doen uitslaan. Ook in Egypte, waar de Europeesche invloed vooral door Mehemet Ali begunstigd was, bleek dit nog herhaaldelijk in de laatste decenniën. Verzwakt is de Islam ongetwijfeld. Evengelijke

verdeeldheid als eens de kracht der Christenen brak, heeft ook zijn aureool doen verbleeken. Zelfs het Khalifaat splitste zich keer op keer, en wat vooral den Islam in de zenuw zijner kracht aangreep, de eenheid van den Islam als beheerschende wereldmacht leed schade. De Islam hield op één wereldrijk te vormen, en vorst verhief zich tevenover vorst. Wel hebben toen de Turken die eenheid van macht voor een tijdlang hersteld, en met uitzondering van de Muzelmannen in Perzië, Indië en Midden-Azië, weer bijna alle volken van den Islam onder hun scepter weten te vereenigen, en zelfs Europa in het Oosten bedreigd, maar na den slag bij Lepanto in 1571 is allengs deze eenheid weer afgebrokkeld, en al beschikt de Sultan van Turkije nog over een goed gedisciplineerd leger van meer dan een half millioen soldaten, na het verlies van de heerschappij ter zee, die bij Lepanto begon, en bij Navarino voltooid is, kon hij zich als gebieder niet meer buiten enge grenzen doen gelden. Geen macht kan zich om de „oude wereldzee" handhaven, tenzij ze meesteresse van die zee zelve is. De Puniërs gingen onder toen hun vloot in 263 en 265 v. Chr. bij Mylae en Ecnomus geslagen was, evenals vroeger de Perzen het tegenover de Grieken aflegden na den slag bij Salamis in 480 v. Chr. En even beslissend als in 31 v. Chr. de slag bij Actium voor Antonius' ondergang was, even beslissend waren Lepanto en Navarino voor het Turksche rijk. De landweg is te lang om de afgelegen deelen van zulk een rijk te bereiken, en nu na den slag bij Trafalgar in 1805 Engeland meester in deze oude wereldzee is geworden en gebleven, bezit de Sultan geen afdoend middel tot verweer meer tegen de pressie, die telkens op hem wordt uitgeoefend, en waarvoor hij steeds heeft te zwichten. Daarbij komt, dat de Mohammedaan strijder in zijn hart blijft, en daardoor de geschiktheid mist voor goede administratie. Veroveraar krachtens zijn geboorteacte is hij ontbloot van de eigenaardige qualiteiten voor het civiele bestuur. Al hield de Islam dan ook steeds voor zijn adepten de hoogere betrekkingen, voor het finantieel beheer, voor de administratie, en zelfs voor de diplomatie in lagere rangen, steunde ook het Turksch bewind meest op de Grieken en Armeniërs, en in Egypte op de Kopten. Deze wanverhouding heeft de welvaart doen zinken, den handel doen kwijnen, en het land verarmd, zoodat altijd weer geldelijke ongelegenheid voor de deur staat. Maar noch het één noch het ander kon den bodem van het volksleven omwoelen, en in zijn breedte en lengte is

op heel het territoir van den Islam de volksgeest gebleven wat die was. Het is nog overal Mohammedaansch land in den vollen zin des woords. Met inschikkelijkheid voor nationale tradities, met dulding van veel wat uit vroegere religiën overbleef, onder erkenning van veler volken adat, maar toch altoos trouw aan Allah en Zijn Profeet. Sterk toegenomen is de bevolking in het land van den Islam meestal niet. Veel krijg werkte moordend. De sterfte onder de kinderen was veelal groot. Allerlei epidemie raapte duizenden en tienduizenden weg. In Soedan, dat door Egypte onder Mehemet Ali veroverd werd, woonde destijds een bevolking van ruim acht millioen, die tengevolge van den Mahdi-oorlog en vreeselijke pokziekte thans tot twee millioen geslonken is. Maar toch berekent Wagner het gezamenlijk aantal Mohammedanen bij den overgang van de negentiende in de twintigste eeuw nog altoos op niet minder dan 245 millioen, wat 15.4 percent van de geheele bevolking der wereld vertegenwoordigt. En deze menschenmassa ligt als een onbewegelijk blok vast, en breidt zich in Voor-Indië, in onzen Archipel en vooral in Afrika zelfs nog gestadig uit. Anderen geven een ander cijfer aan; juiste statistische gegevens ontbreken veelal; maar ook zoo wijst de laagste becijfering op een 145 millioen voor het vasteland van Azië, op 50 millioen voor Afrika, op bijna 12 millioen voor Europa, en op een kleine 30 millioen voor onzen Archipel en voor enkele andere eilanden.

Perzië neemt onder de landen van den Islam de meest zelfstandige, maar ook de meest geisoleerde positie in, waardoor het de kracht van den Islam eer verzwakt dan versterkt. Van de ruim negen millioen bewoners volgen slechts twee millioen de Sonna, en behooren de overigen tot de Shyia, d.i. secte. Niet alsof de Shyieten naast den Khoran geen traditie huldigden, al stemt hun traditie slechts voor een klein gedeelte met de orthodoxe Sonna overeen, maar Perzië koos van meet af de heriditaire monarchale partij tegenover de democratische denkbeelden der Arabiërs. Ze verwierpen daarom de gekozen Khalifs Aboe Bekr, Othman en Omar, en hielden zich aan Ali, die naar heriditair recht Mohammed had moeten opvolgen. Zelfs dreven ze hun vereering voor Ali zoover, dat ze hem ten leste een incarnatie van het Goddelijk wezen toeschreven, een voorstelling die hij zelf wel afwees, maar die toch steeds vaster bij hen inwortelde. Door deze breuke met den orthodoxen Islam bleef het hooge nationaliteitsgevoel standhouden, dat

de Perzen nóg steeds bezielt, terwijl de Arische geest, die zich nooit geheel liet onderdrukken, in philosophische bepeinzingen en pantheïstische bespiegelingen een uitweg zoekt. Vandaar de vorming van nieuwe secten, waaronder er zelfs waren, die Ali in de plaats van Mohammed schoven, en niet minder het opkomen van de Soefi's en in de vorige eeuw van de Babisten, die in alle kringen aanhang verwierven. Ook is, gelijk bij de Babisten bleek, de Voltairiaansche geest in Perzië welkom geheeten, en ziet de officieele Staatsgodsdienst den geest van het volk steeds meer van zich vervreemden. In afgelegen streken vindt men nog Gerberen of vuuraanbidders, en in een uithoek nog een overblijfsel van de oude Christelijke kerk, maar philosophie en poezie blijft den heerschenden toon aangeven, en voor de macht van den Islam is zoo weinig van Perzië te verwachten, dat het veeleer met Turkije steeds overhoop ligt, en veel meer uit het Westen van Europa zijn inspiratiën ontvangt. In degen zin veroverd is de Perzische volksgeest door den Islam nooit, en ook nu nog, ja thans zelfs sterker dan vroeger, heerscht de officieele Shyia er meer nominaal dan daadwerkelijk.

In *Afghanistan* wonen 5 millioen Mohammedanen, die in de steden meest Perzisch spreken en dan Shyieten zijn, maar op het land hun Afghaansche taal bijhielden en zich onder de Sonnieten rangschikten, met uitzondering van de Chäsaren, die de Shyia volgen. Dit land ligt echter te zeer als stootkussen tusschen de Engelsche en Russische macht ingedrongen, om voor den Islâm machtsbeteekenis te hebben. Geestelijk leven bestaat er in Afghanistan niet, en een eigen zelfstandige politiek kan het niet volgen. Op nog veel lager peil staat *Beludchistan* met nog geen millioen inwoners, die grootendeels onder Engelsch toezicht staan, en wel de Sonna volgen, maar zoo wild en ongetemd van aard zijn, dat het spreekwoord geldt: „Wie zijn buurman niet heeft doodgeslagen en diens vrouw verleid is geen echte Beludchi." Het behoeft niet gezegd te worden, dat ook dit land niet het minste gewicht in de schaal legt. Perzië scheidt deze landen te ver van Turkije af, en met Voor-Indië is de gemeenschap te bezwaarlijk, om èn Afghanistan èn Beludchistan iets anders voor den Islâm te doen zijn, dan een geïsoleerde en overbodige reserve. Dat desniettemin althans in Afghanistan, de geest van den Islâm in enkele personen nog krachtig kan opwaken, blijkt wel in Sheyia Jarwel el Din Afghani, wiens reformatorisch optreden aan de Universiteit van El Azhar

zelfs aan de beweging van Arabi Pacha niet vreemd was. Toch zijn dit geheel geïsoleerde verschijningen, die voor het volk zelf zonder gevolg blijven.

Heel anders staat het daarentegen, zoo men aan de andere zijde van de Himalaya in *Voor-Indië* komt, waar de Mohammedanen niet minder dan 63 millioen in aantal zijn, en alzoo Engeland tot de grootste Mohammedaansche mogendheid maken. Eerst drie eeuwen na de Hegira, omstreeks het jaar duizend zijn de Mohammedanen Indië uit Ghasni binnengetrokken, en in het noordwesten blijven hangen, zonder aanvankelijk veel vorderingen te maken. Eerst in het midden der 17e eeuw ging van Aurangzeb, die zelfs geen geweld ontzag, een krachtige propaganda uit, die het begin was van de groote uitbreiding van den Islam. Het kastewezen der Hindoe's werkte de bekeeringen in de hand. De verachte en verdrukte pariah werd door de positie van gelijkheid, die de Islam hem bood, machtig aangetrokken. Dit proces gaat nog door. De hoofdmacht der Mohammedanen huist in Pundjab; machtig zijn ze ook in een deel van Bengalen, dat zelfs om hen te believen, in tweeën gesplitst is; en voorts wonen ze meest in de plaatsen aan de zeekust, waar ze nog steeds verband onderhouden met de Arabische kustvaarders van de overzij. De Moeslim in Voor-Indië zijn in hun overgroote meerderheid orthodoxe Sonnieten en van de Hanifitische school. Wel werkt in Voor-Indië het sectewezen uit Perzië, gelijk wij in het spreken over Agha Khan in het vorig deel herinnerden, en blijft bij de Hindoe's die tot hem overgaan, veel van hun vorige religie hangen, maar als geheel genomen draagt de Islam in Voor-Indië toch een orthodox karakter, erkent men er den Sultan van Turkije als wettig hoofd van den Islam, ontsluit men er zich al meer voor de mystieke invloeden der geestelijke orden, en zelfs begint zich op wetenschappelijk terrein een nieuw leven onder hen te roeren. Ze staan daarbij in moed, veerkracht en fierheid boven de Hindoes, en toonen ook in zedelijk opzicht dragers te zijn van een hoogere cultuur. Onder hun toenemend aantal en wassenden invloed heeft ook de Engelsche regeering zich steeds meer naar hun kant geneigd, en alles wijst er dan ook op, dat de Islam in Engelsch-Indië krachtiger dan voorheen zal optreden.

Van nog hoogere beteekenis schijnt bij den eersten oogopslag de beteekenis van den Islam voor de *Nederlandsche Koloniën* in den

Archipel, voor zooverre hier de Islam de bijna algemeen aangenomen religie is, met name op Java, het hoofdeiland. Het aantal volgelingen van den Islam is in onzen Archipel ongeveer half zoo groot als in Voor-Indië, en op Sumatra draagt hun belijdenis een vrij scherp geteekend karakter. Op Java is dit niet in die mate het geval. Hier leeft onder de Halve Maan nog veel van de vroegere religie in allerlei overlevering en landsgebruik na, terwijl de aard van het volkskarakter minder fanatiek van aanleg is. Toch is ook hier in latere jaren een meer besliste toon, mede uit El Azhar, doorgedrongen. De tocht naar Mekka geeft in de Hadji's soms bedenkelijke opzweepers. Ingekomen Arabieren prikkelen tot actie. En met name op de dusgenaamde Buitenbezittingen gaat de propaganda van den Islam wel ongemerkt, maar toch bestendig door. De Nederlandsche Regeering moet daarom voortdurend een oog in het zeil houden, en een *quantité négligeable* voor de machtspositie van den Islam zijn de ruim dertig millioen Mohammedanen, die in dezen uitgestrekten Archipel schuilen, stellig niet. Het Pan-Islamisme heeft ook hier zijn geheime agenten en te Constantinopel laat men zich alleszins aan den Archipel gelegen liggen.

Minder groot, maar toch evenmin onaanzienlijk is het aantal Mohammedanen onder *Ruslands* heerschappij in Zuid-Rusland, in den Kaukasus, en in Midden-Azië. Statistische gegevens stellen het cijfer der gezamenlijke aanhangers van den Islam, onder het bewind van den Czaar, op ruim zeventien millioen, t. w. ruim acht millioen in Europa en den Kaukasus, en ruim negen millioen in Midden-Azië. Want wel zijn uit den Kaukasus, evenals uit Algiers, niet weinigen naar Turkije getogen, waar ze met name in en om Damascus zich vestigden, maar de eigenaardige wijze waarop Rusland de Mohammedanen behandelt, heeft dezen exodus toch spoedig gestuit. De Rus weet uitmuntend met de Aziaten om te gaan. Hij raakt niet aan hun religie. Hij gunt hun alle vrijheid, om hun sociale leven naar eigen traditie voort te zetten. Hij voert een streng beheer in, dat orde en vrede handhaaft. Hij sticht scholen ook voor de Mohammedanen, en heeft hun in Orenburg zelfs een eigen Sheick oel Islâm gegeven, die, als hun eigen geestelijk hoofd, hen van te nauwe aanraking met Constantinopel afhoudt. De krasse wijze waarop in den eersten aanloop het gezag van den Czaar over hen gevestigd is, heeft berusting in hun lot en onderwerping gekweekt, en terwijl Rusland met zijn Joden-

bevolking nog steeds op voet van oorlog staat, wist het zich over zijn Mohammedaansche bevolking, vooral na de uitdelging der Tscherkessen, een zoo volkomen suprematie te verzekeren, dat het van die zijde weinig meer te duchten heeft. Ook neemt de Slavische colonisatie in Midden-Azië steeds grooter evenredigheden aan, zoodat het overwicht der Moeslim ook hierdoor in deze streken gaandeweg afneemt.

In *China* wordt het aantal Mohammedanen op ruim 23, door Hubert Janssen en Contesson zelfs op 33 millioen geschat. Reeds in de 8e eeuw zijn ze hier binnengedrongen. Naar men zegt, zond de Khalif Aboe Giëfar toen 4000 Arabieren naar China, om de regeerende dynastie tegen oproerige landzaten te hulp te komen. Steeds zijn de Mohammedanen in China dan ook met zekere onderscheiding door de keizers bejegend, en zelfs hooge posten en waardigheden werden hun toevertrouwd. Steeds wisten ze zich uit te breiden door huwelijken met Chineesche vrouwen, en door kinderen op te koopen, die ze in den Islâm opvoedden. Juist echter die min of meer bevoorrechte positie, in saamwerking met hun hooge fierheid van karakter en zedelijke meerderheid, heeft hen herhaaldelijk verleid tot gewapend verzet. Vooral in de provinciën Kansoe en Yoenna, waar ze het talrijkst zijn, brak in 1855, tengevolge van een mijngeschil een burgeroorlog tusschen hen en de Chineesche bevolking uit, die door de keizerlijke troepen met ongehoorde wreedheid gestraft werd. Stellig niet onverdiend, want Mahien, het hoofd der opstandelingen, betuigde zelf aan den heer Dupuis te Tonkoe, dat hij, alleen voor zijn aandeel, stellig een millioen Chineezen om koud had geholpen. In 1877 brak onder Yakoeb-Bey een nieuwe opstand uit. In 1897 herhaalde zich dit in Chineesch Turkestan, en ook bij de Boxers sloten tal van Moeslim zich aan. Al gelukt het dan ook aan de Chineesche regeering nog gedurig meester van het terrein te blijven, al vormen de Moeslim in China weinig meer dan een twintigste op de geheele bevolking, en al hebben ze ook hier om ingang te vinden, veel van de heerschende religie en usantiën overgenomen, toch vertegenwoordigen zij ook in China nog altijd een macht, waarmeê te rekenen valt, en die nog wel meer van zich zal doen hooren.

In Europa is buiten Rusland en het Turksche Rijk hun aantal onbeduidend. In *Bosnië* en de *Herzogewina*, die thans onder Oostenrijks

protectoraat staan, zijn ze evenals in Bulgarije ruim een half millioen sterk, en voorts wonen er nog een honderd duizend in Roemenië, Griekenland, Servië en Montenegro. Doch al voegt men Europeesch Turkije hierbij, dan geeft dit, althans buiten Rusland, voor geheel Europa toch niet meer dan een drie millioen. In Europeesch Turkije immers, gaan ze het cijfer van twee millioen ter nauwernood even te boven. Toch blijft Turkije de Islamitische hoofdmacht, èn om het Khalifaat van den Sultan, èn omdat het de eenige zelfstandige macht van hoogere beteekenis vormt, zoowel wat uitgestrektheid van territoir, als veelheid van bevolking en de beschikking over een beduidend leger aangaat. De nominale souvereiniteit van den Sultan over Egypte moet men hier afrekenen, maar ook dan nog telt Turkije, alles saamgenomen, dus ook met inbegrip van Tripoli, nog altoos een Musulmansche bevolking van ruim twee millioen in Europa, ruim veertien millioen in Azië en $1\frac{1}{4}$ millioen in Afrika, saam een achttien millioen, bij een legersterkte, met de reserve, van ongeveer één millioen. Ongetwijfeld een betrekkelijk laag cijfer, vergeleken bij het totaal cijfer van 245 millioen Mohammedanen over de geheele wereld verspreid; maar Turkije is en blijft niettemin de historische voortzetting van de oorspronkelijke Islamitische wereldmacht. De Islâm wil, dat de Khalif tevens Souverein gebieder zal zijn, en deze oorspronkelijke macht van het Khalifaat is op de Porte overgegaan, en zij alleen wist die te handhaven. Vandaar, dat bijna al wat Mohammedaan is, nog altoos op Turkije ziet als het eigenlijke centrum van de wereldpositie van den Islâm. Voor den Sultan van Turkije worden nog steeds de gebeden in bijna alle Moskeeën opgezonden, en zelfs in Egypte nam de nationale partij het weer voor den Turk op. Uit Arabië dreigt wel steeds opnieuw verzet, nog altoos uitgaande van de Wahabieten, daarbij gesteund door de Arabische traditie tegenover de Mongolen, maar nu de spoorlijn van Damascus naar Medina haar voltooiing nadert, vermeerderen stellig de kansen van den Sultan, om door snelle aanvoer van troepen ook op dit terrein meester te blijven. Onafhankelijke stammen gaf 't in Arabië altoos, en nu nog vormen deze een macht van ruim drie millioen, maar hoofdzaak is, dat de Sultan zich Mekka niet late ontglippen, en dat de Groot-Sherif hem trouw blijve. De aanleg van spoorwegen wordt dan ook door de Turksche regeering steeds meer bevorderd. Ze voelt zelve dat niets

zoo zeer geschikt is, om in zoo uitgebreid Rijksgebied haar oppergezag te handhaven. Wie over degelijke troepen, en een uitgebreid spoornet beschikt, kan, vooral bij een innerlijk gedeelde bevolking, die alle nationale samenbinding mist, ook bij de ongunst der tijden, toch zeer wel heer en meester van het terrein blijven. Of het spoorwezen door het indragen van een hoogere cultuur niet het wezen van den Islâm innerlijk verzwakken zal, moet de uitkomst nog leeren. Voorshands kan alleen gezegd, dat er zelfs in Egypte, waar de invloed van de Westersche cultuur reeds sinds Mehemet Ali, en vooral na het optreden van het Engelsche bewind, het sterkst doordrong, van een ommekeer in den geest der bevolking nog weinig te bespeuren valt. Ook in Algiers en Tunis deed men gelijke ervaring op. Marokko met zijn 8 à 9 millioen inwoners staat geheel op zich zelf. De Sultan, die er zich op beroemt van Mohammed s familie af te stammen, is zelfstandig Khalif, en heeft noch met Turkije als mogendheid, noch met den Sultan van Turkije als Khalif ook maar iets uitstaande. Maar toch Mohammedaansch bleef ook dit land door en door, en de doodsverachting waarmeê de stammen uit het binnenland tegen de Fransche troepen bij en om Casabianca vochten, toonde wel, dat ook hier de geest van den Islam nog tot een alles tartend fanatisme kon aanvuren. Gebluscht en uitgedoofd is dit vuur nog allerminst.

Blijft dan nog de machtspositie van den Islam op de kusten en in het binnenland van Afrika; wel, Tripoli uitgezonderd, bijna geheel onder Europeesche opperheerschappij, maar niettemin uit tweeërlei oorzaak van gewicht. Ten eerste omdat juist in Afrika de Islam op dit oogenblik zijn sterkste propaganda drijft, en ten andere omdat Afrika als werelddeel steeds meer gaat meespreken. Op de 170 millioen inwoners, die men voor Afrika aanneemt, zijn nu reeds een kleine zestig millioen tot den Islam bekeerd, wel onder 24 millioen in de Staten van de noordkust, Egypte meegerekend, en de overigen in het binnenland en langs de oostkust. Welke pogingen men ook reeds van de 16e eeuw af heeft aangewend, om de negerrassen tot het Christendom te bekeeren, geslaagd is deze missie nooit, terwijl het omgekeerd aan de Arabieren, die het binnenland intrekken, schier zonder slag of stoot gelukte, stam na stam tot den Islam over te halen. De Sahara en geheel Soedan is nu reeds zoo goed als gewonnen, en de propaganda onder de Bantoe-negers, die heel het midden van Afrika

bevolken, en tot in de Zoeloe's en andere Kaffers stamgenooten bezitten, is reeds met kracht begonnen. Blijkt het nu niet mogelijk hiertegen een dam op te werpen, dan is te voorzien, dat deze propaganda steeds verder door zal gaan, en dat de dag komende is, waarop Abessynië, Madagascar en de Engelsche koloniën in Zuid-Afrika uitgezonderd, geheel dit werelddeel aan den Islam zal toevallen, iets waarbij niet uit het oog worde verloren, dat al deze nieuw gewonnen landen vlak aan elkander grenzen, zoodat van de Middellandsche Zee tot aan Rhodesia één doorloopend volkeren-complex ten slotte tot den Islam zou behooren, straks een kleine honderd millioen sterk. In Azië zijn de Islamitische groepen van elkander afgescheiden, en ook in Azië wonen onder de Mohammedanen nog groote groepen van heel andere religie, maar in Afrika wordt het al ras één dicht in elkaar gestrengelde stammenmassa, die den Islam hoog houdt, en hoe ook onder allerlei Europeesche hoogheid verdeeld, toch juist in den Islam haar lenze van eenheid bezit. Immers ook de bekeerde neger, hoe laag hij ook sta, is aanstonds na zijn bekeering een broeder, en de geestdrift, waarmee men in Soedan voor den Mahdi opvloog, toont wel dat de vatbaarheid voor religieuse opwinding in Afrika allerminst ontbreekt.

Van de kleine Aziatische groep Mohammedanen in Siam, Indochina, en enkele Portugeesche en Spaansche bezittingen behoeft geen afzonderlijk gewag te worden gemaakt. Vermoedelijk gaat hun gezamenlijk aantal de 3 millioen nog niet te boven. Wel daarentegen moet voor de machtspositie van den Islam het veelzeggende feit op den voorgrond geschoven worden, dat van de 245 millioen Mohammedanen ruim 180 millioen onder de heerschappij van Europeesche mogendheden staan; zoodat slechts 65 millioen als onafhankelijke Moeslim te becijferen zijn. Vooraan staat Engeland met 72 millioen, dan komt China met 33 millioen, daarop volgt Nederland met 30 millioen, voorts Frankrijk met 22 en Rusland met 17 millioen. Voor de overige mogendheden van Europa zijn de cijfers zonder beteekenis. Voor Duitschland $2\frac{1}{2}$, voor Italië $1\frac{1}{2}$, en voor de overigen afdalend van een half millioen tot op enkele duizenden. Schakelt men nu China hierbij uit, en rekent men alleen met Europa, dan blijkt dat het Engeland, Nederland en Frankrijk zijn, die saam 125 millioen van de bevolking van den Islam onder hun soevereiniteit hebben, en alzoo meer dan de helft van het geheel. Of met name Nederland, ik zeg niet wat

zijn regeering aangaat, maar wat zijn bevolking betreft, zich hier van helder genoeg bewust is, waag ik te betwijfelen. Men laat zich over 't geheel ten onzent met den Islam weinig in, en stellig is ook de missie, die van hier uitgaat op verre na niet genoeg van het karakter van den strijd, dien het met den Islam heeft aan te binden, doordrongen. Wetenschappelijk handhaven we onzen goeden naam met eere. De namen van Veth en Dozy, van De Goeje, Snouck Hurgronje en Houtsma erlangden wereldbeteekenis, maar ons volk leeft er niet in meê, het voelt de beteekenis niet, die voor het vraagstuk van den Islam aan het kleine Nederland toekomt, en gaf daardoor aan zijn missie nog op verre niet genoeg dat doorzettend en specifieke karakter, dat alle missie onder den Islam dragen moet.

Uit de aangegeven dislocatie van de Mohammedaansche macht over het territoir van Azië en Afrika, ziet ieder, dat er in staatkundig opzicht van eene politieke macht van den Islam eigenlijk geen sprake meer is. Eischt meer dan eenige andere wereldbeschouwing, die van den Islam, verbinding van de geestelijke en wereldlijke macht in één hand; toont de dislocatie van de aanhangers van den Islam, dat slechts één vierde van de gezamenlijke Mohammedanen onder Mohammedaansch bewind leven; en blijkt hoe Turkije, dat dan nog de eenheidsmacht van den Islam vertegenwoordigen moet, nog slechts over 18 millioen van des Sultans onderdanen, voor zoover ze tot den Islam behooren, het gebied voert, dan is dit, over de 245 millioen genomen, een zoo minimaal gering cijfer, dat er van een geestelijke en tegelijk wereldlijke macht, die de leiding van den Islam in handen zou hebben, eenvoudig geen sprake meer is. Waar slechts één vierde deel onder Mohammedaansche souvereiniteit staat, en dit ééne vierde nog zoo bitter verdeeld is, dat de hoofdmacht, die van den Khalif uitgaat, slechts over één klein derde van dat vierde souvereine macht weet uit te oefenen, is de Islam niet alleen tot politieke machteloosheid gedoemd, maar ook in zijn grondstelling aangetast. De Moeslim mogen wel andere volken overheerschen, zelfs is dit hun privilegie en hun roeping, maar zelve mogen ze niet aan vreemd gezag onderworpen zijn. Grijpt dit nu toch plaats, dan schept dit een toestand, waaraan de Mohammedaan zich wel voor een tijd fatalistisch onderwerpen kan, maar waartegen toch de ziel van den Islam in verzet komt, en waarbij men steeds uitziet naar den dag

van glorie, die de verlossing en de hernieuwing van de eigen oppermacht brengen zal. Een keer van zaken, waarbij ze te eer bovennatuurlijke hulp inwachten, omdat ze zeer goed weten in militairen zin onmachtig te staan. Bij ontstentenis van een zeemacht kan zelfs Turkije geen gezag aan zijn woord bijzetten, en op elk ander terrein deden ze keer op keer de pijnlijke ervaring op, dat fiere heldenmoed en fanatieke wijding tegen het Europeesch snelvuurgeschut en de Europeesche mitrailleuses niet bestand zijn.

Uit dit besef van politieke en militaire onmacht nu, gevoegd bij hun onverzwakt geloof en ongebroken heldenmoed, is het Pan-Islamisme geboren. Wel zoekt nu en dan een op zich zelfstaand Mahdi den dag van victorie te verhaasten, maar al ging zulk een morgenster soms verrassend snel op, ze ging onveranderlijk even snel weer onder, en steeds dieper drong het besef door, dat niet in dien weg de eere van den Islam te herstellen is. De verbinding van dit besef van uiterlijke onmacht en innerlijke geestelijke taaiheid, gaf toen de geboorte aan het Pan-Islamisme. De Islam was onmachtig door zijn verstrooidheid, en alleen de hernieuwing van de geestelijke eenheid kon betere dagen beloven. Geestelijk was men nog één. De Shyia telde weinig aanhangers, kleine secten waren van geen beduidenis, en de overgroote meerderheid stond nog onverzwakt in het orthodoxe Sonnietische geloof. Zelfs de strijd tusschen de vier scholen was vrijwel tot beslissing gekomen, en de school der Hanifieten had bijna alom getriomfeerd. De geestelijke eenheid *was* er alzoo, en het kwam er slechts op aan, haar met nieuw leven te bezielen, en het besef van saamhoorigheid weer te doen opleven. En deze taak nu nam de geestelijke orde op zich. Ze wies zeer snel aan, wist gaandeweg het aantal van hare volgelingen te vermeerderen, en op de massa den indruk van een hoogere heiligheid te maken. De Islam gaf den vasten vorm voor het leven en voor den eeredienst, en deze vorm werd veelszins nog overal geëerbiedigd, maar deze vorm bleef te uitwendig, raakte het hart niet, en kon niet genoeg bezielen. Die warmte ter koestering van het hart nu zou de geestelijke orde aanbrengen, en in korten tijd breidde toen hun actie zich allerwege onder den Islam uit. De Turksche Regeering was aanvankelijk niet bijster met deze beweging ingenomen. Ze speurde het gevaar dat schuilen kon in een actie, die voor de eenheid van het Turksche

gezag een andere en hoogere Islamitische eenheid in de plaats schoof. Ook de Moefti's en Oelema's zagen met leede oogen een beweging opkomen, die den uitwendigen eeredienst ondergeschikt dreigde te maken aan een dieper-religieuse gezindheid, die haar bron niet in de Moskee, maar in het klooster zou vinden. Een gelijke opositie kwam van dien kant op, als ook in de Christelijke kerken telkens van den kant der geordende kerkedienaars viel waar te nemen tegen vrije mystieke gezelschappen. Maar toch is deze tegenstand al meer opgegeven. De Sultan zag zeer juist in, dat, mits zijn geestelijk Khalifaat slechts onaangetast bleef, de vrucht van deze actie hem ten slotte in den schoot moest vallen. Wat de reformatorische partij bedoelde, om den Sherif van Mekka tot paus van den Islam uit te roepen, zou zijn gezag te na zijn gekomen, maar deze actie werkte eer voor hem dan tegen hem, en zoo gaf hij haar ten slotte zijn zegen. Stellig onjuist heeft men dit Pan-Islamisme op één lijn gesteld met het Pan-Slavisme en Pan-Germanisme. Deze bewegingen toch ontleenen heur kracht aan het rasbloed, en hangen saam met het nationaliteits-probleem. In het Pan-Islamisme daarentegen, even als in het Pan-Boeddhisme, werkt uitsluitend het religieus motief. Zoo dikwijls onder den Islam rasverschil, b. v. tusschen de Turken en Arabieren, begint mee te spreken, verliest de Islam terrein, en met de nationaliteits-idée heeft het Pan-Islamisme niets gemeen. Buiten Perzië en Egypte kent de Islam geen nationale strevingen, en zelfs in de actie, die gedurig weer uit Arabië opkomt, staat de aanspraak op het geestelijk primaat op den voorgrond. De Islam uit Arabië herkomstig, spreekt meer dan eenig ander volk de Arabieren als hun eigen toe, zij vooral wenschen den Islam in zijn oorspronkelijke zuiverheid terug, en hen vooral hindert het, dat een Mongoolsche stam zich van het Khalifaat heeft meester gemaakt. Doch al speelt hier eigen volksbesef in mee, toch blijft de geestelijke factor ook hier hoofdmotief. Het gaat in Arabië om de Halve Maan eerst, en daarna pas om de Arabische volksbanier. Het Pan-Islamisme is een geloofsreveil, dat zijn oorsprong vond in de gevoelige wijze, waarop het Christelijk Europa, door het optreden der Groote Mogendheden, zijn overmacht aan de Islamitische staten en stammen gevoelen deed. Het besef drong door, dat geheel de Islam in gevaar geraakte, dat zijn verdeeldheid, zijn geloofsverkoeling en zijn geloofsversteening,

den Islam tot machteloosheid doemden, en dat het hoog tijd werd, zou de Islam zijn machtspositie handhaven, drieërlei te doen: 1°. den band van eenheid onder al wat het teeken van de Halve Maan omhoog hief, nauwer aan te trekken; 2°. uit de belijdenis van den Islam het vreemde allerwege uit te zuiveren; en 3°. het verdorde geloof met nieuwen gloed te bezielen. Dat deze drieërlei drang metterdaad aan den eisch van het oogenblik beantwoordde, bleek wel uit de verrassende snelheid waarmee het Pan-Islamisme om zich greep. Nu reeds vindt het zijn tolken, en door die tolken aanhang, van Hayderabad in Voor-Indië tot in Tanger en Fez. Het is of men allerwege in het Mohammedaansche land op zulk een actie gewacht heeft, en alsof het teeken van het Pan-Islamisme slechts aan den horizont behoefde op te komen, om allerwege met geestdrift begroet te worden. Het was veel meer een plots ontstoken vuur, dat zich van zelf voortplantte, dan de organisatie van een kunstmatig in het leven geroepen beweging. Toch ontbrak ook die organisatie niet geheel, al hebben Depont en Coppelani er onevenredig gewicht aan gehecht. Aboe-al-Hoeda, Scheick van de orde der Rafaia's, leidt de actie uit Constantinopel, en de Groot Sherif van Mekka, zelf lid van deze machtige orde, verstaat uitnemend de kunst, om de bedevaart naar de Kâäba als middel tot propaganda voor de gemeenschappelijke actie aan te wenden. Zelfs is men er in geslaagd, om in den Scheick el Troeg aan de onderscheidene orden zekere administratieve eenheid te geven, en het is onder de krachtige leiding van dit administratieve hoofd, dat gansche scharen van zendelingen Azië en Afrika zijn binnengetogen om een reveil van den Islam uit te roepen. De Scheick Dhaffer, het hoofd van de orde der Madania's, die vooral in Tripoli gevestigd is, en als hofkapelaan van den Sultan over machtigen invloed beschikte, leidt meer bepaaldelijk de actie op de kust van Noord-Afrika. Zonder beduidenis is deze kunstmatige verspreiding van het Pan-Islamisme dan ook zeker niet, maar toch zou ze veel te zwak zijn, om haar doel te bereiken, indien niet het algemeen besef van het gevaar dat den Islam uit Europa bedreigde, haar in alle landen tegemoet kwam. Niet dan noode draagt en duldt de Islam de vreemde overheersching, en vooral nu men ook van het land van den Khalif provincie na provincie dorst afbrokkelen, en de Sultan zelf in zijn eigen land

gedurig voor de eischen der Mogendheden het hoofd moet buigen, maakt weerzin zich van de gemoederen meester, en vraagt men zich af, of de Islam, die ruim 15 % van de bevolking der geheele aarde onder zijn geestelijke banier vereenigt, niet bij machte zou zijn, zich nogmaals op te heffen, en aan deze vreemde verdrukking een einde te maken. Politiek is dus het doel van het Pan-Islamisme in zooverre ongetwijfeld als het terugkeer van alle Moeslim onder den Khalif op het oog heeft, maar toch ligt dit politieke doel eerst aan het einde van den langen weg. Hoofdzaak voor het oogenblik is, de Islamitische belijdenis te zuiveren van wat ze in tal van streken uit de vroegere religiën der gewonnen volken in zich op nam, en algemeen het besef te verlevendigen, dat al wat onder de Halve Maan leeft, heeft op te waken, en voor een nieuwen reuzenstrijd zich te hereenigen. Voortdurend geeft deze actie zich nu en dan wel lucht in kleine uitbarstingen van fanatisme, maar deze zijn te spoedig onderdrukt, om blijvenden indruk te maken. Men weet het, de actie moet eerst met oneindig geduld en nooit afgematte volharding geestelijk voleind worden, zal men ooit bij zijn einddoel kunnen uitkomen. Daarom werkt men voorshands door het uitzenden van agenten en door het verspreiden van litteratuur, en zet inmiddels in Afrika zijn triomftocht onder de negers van Soedan en de Bantoe-stammen rusteloos voort.

Ongetwijfeld is door deze steeds voortgaande propaganda nu reeds de machtspositie van den Islam niet weinig gesterkt. Steeds meer zien de vreemde overheerschers in Voor-Indië, in den Archipel en in Afrika zich genoodzaakt de gevoeligheid van den Islam te ontzien. Sirdar Kitchener zag zich zelfs genoodzaakt, alle Christelijke missie voorshands in Egyptisch Soedan streng te verbieden, en in Voor-Indië poogde de Engelsche onderkoning steeds meer aanraking met de Mohammedanen te verkrijgen. In Tunis is de Fransche Regeering heel anders tegenover den Islam opgetreden, dan vroeger in Algiers. En in Egypte poogt Engeland alles te vermijden, wat de aanhangers van den Islam ontstemmen kon. Wat in den aanvang van dit hoofdstuk bleek omtrent de snelle wijs, waarop de Islam niet alleen zijn militaire overhoogheid in Azië en Afrika gevestigd had, maar ook de geesten had weten te veroveren en in het netwerk van den Islam te vangen, toont nog altoos wat macht op de geesten er van den Islam kan uitgaan. En slaagde het Pan-Islamisme er ooit in de 245

millioen aanhangers, die het telt, met iets van den alouden geloofsijver te bezielen, dan valt niet te zeggen, wat macht hiervan zou kunnen uitgaan. Niet alsof het militaire overwicht der Europeesche mogendheden niet in staat zou zijn, elk opkomend beginsel van verzet zegevierend neer te werpen, maar hierin zou niet anders dan technische kracht uitkomen. Militair overwicht breekt den geestelijken tegenstand niet, maar dreigt eer dien te sterken. Ook op de door velen gekoesterde verwachting, dat onze hoogere cultuur allengs den geest van den Islam bezweren zou, moet niet te sterke hope worden gebouwd. De Mohammedaansche bevolking weet zeer wel haar profijt te doen met de vruchten der hoogere beschaving, die wij hun aanbrengen, en met de verbeteringen, die we in administratie en rechtspraak, ter verhooging van der volken welvaart, weten in te voeren, maar dit alles gaat buiten het hart om, en brengt alleen in hoogere kringen een kleine groep tot feitelijken afval van het geloof, om er hun niets dan indifferentisme en atheïsme voor in de plaats te geven. Maar de massa der bevolking laat dit onaangedaan. De eigenlijke bevolking zet onveranderd haar aloude leven voort, de ziel van het volk blijft Islamitisch. En zelfs onder de hoogere kringen blijft de leus van vóór Mohammed en tegen den Christus stand houden. Reeds wees ik in mijn eerste deel op een hooggeplaatste, en volkomen gemoderniseerde vrouw, die uitsprak met wat lust ze zelve aan alle Christelijke zendelingen het hoofd zou afslaan. Laat mij er thans het zeggen van een man van aanzien uit dien kring aan toevoegen, dat hij zoo moeilijk een Engelschen schildwacht kon voorbijgaan, of hij voelde den lust in zich opkomen, om hem met eigen hand te worgen. Met onze spoorwegen, met ons irrigatiewerk, met onze betere administratie, met onze nijverheidsondernemingen kunnen we meer dan één land van den Islam tot oeconomisch betere positie brengen, maar den volksgeest winnen doen we daarmeê niet. Allerwege zouden nog steeds de Moeslim als één man den dag zegenen, waarop ze ons weer zagen uittrekken, en ze speuren elke gelegenheid uit, om ons dit raadzaam te maken.

Slechts één afdoend middel zou er zijn, om den volksgeest te winnen, indien we namelijk de massa der bevolking tot uitruiling van hun religie tegen de Christelijke religie konden bewegen, en juist hierop blijkt almeer geen schijn van kans te bestaan. Op geen land heeft de Christelijke

missie zich van oude tijden af met zoo taaie volharding geworpen, als juist op de landen van den Sultan. De Franschen voorop, na hen de Italianen en de Grieken, en in later eeuwen de Engelsche en Amerikaansche missies hebben in Aziatisch Turkije onder betoon van zeldzame veerkracht en warmen geloofsijver, met elkander om de eerepalm gewedijverd, maar wat aan vrucht van deze missies gezien is, bestaat schier uitsluitend in sterking van het Christelijk geloof bij de kleine groepen van Christenen, die nog in de onderscheidene deelen van Turkije waren achtergebleven. Zonder zoo uitgebreide missie zouden deze overblijfsels van de vroegere Christelijke kerken in het Oosten allicht van lieverlede geheel door den Islam zijn opgeslorpt. Thans hielden deze overblijfsels, met name door het uitgebreide schoolwezen dezer missies, niet alleen stand, doch ontwaakten veelzins tot nieuw levensbesef. Maar het aantal proselieten, dat ze onder de Mohammedanen maakten, bleef, waar ze ook optraden, altoos bitter klein, op het totaal der bevolking niet des noemens waard. Wel lokten ze de jeugd naar haar scholen en de kranken naar haar hospitalen, en wisten ze tot op zekere hoogte de ontwikkeling van het volk te bevorderen, maar den volksgeest winnen konden ze nergens. Ook uit onzen eigen Archipel, waar de Islam een zooveel oppervlakkiger karakter draagt, getuigt zending na zending, hoe uiterst moeielijk het is, door propaganda den geest van het volk om te zetten. Ik laat nu daar, of de missie altoos met de noodige kennis van zaken en met het vereischte beleid gedreven werd. Zelfs de wijze waarop onze missie tegen Sadrach optrad, die een eigen soort Javaansch Christendom predikte, was misschien niet geheel vrij van overhaasting. Maar ook al wil ik het werk der missie niet geheel vrij pleiten, de uitkomst van het missionaire werk in alle landen van den Islam is zoo pijnlijk droef en teleurstellend, dat slechts zelfmisleiding nog de hope kan doen koesteren, als zou de bekeering van den Islam op groote schaal voor de deur staan. Eer moet erkend, dat de verwakkering van het geloof door het Pan-Islamisme de kansen op veldwinning van het Christendom onder den Islam nog aanmerkelijk verminderd heeft. Stellig heeft ook in onzen Archipel de Islam in de laatste halve eeuw heel wat meer aanhangers op de heidensche stammen gewonnen, dan op Java en enkele andere eilanden aan ons verloren. En soortgelijke ervaring deed men overal elders op. Voor den Mohammedaan

is overgang tot het Christendom het afdalen tot een lager niveau. De Islam is *na* den Christus gekomen. De Islam geeft een latere en hoogere openbaring. En wie gaat van het latere en hoogere op het vroegere en lager staande terug? De renegaat is dan ook in het oog van den aanhanger van den Islam een verrader. Hij is voor hem zedelijk dood, en heel de Islamitische buurtschap werkt saam, om hem onder het wicht van zijn verachting en onder sociale achteruitstelling te doen bezwijken. Daarbij komt dat wij het Christendom aan het Oosten schier uitsluitend in zijn westerschen vorm brengen, en dat de Oosterling, zich hierin niet thuisgevoelend, zich veel sterker door het Oostersche grondtype van den Islam voelt aangetrokken. De Islam in dien oosterschen vorm is beter op zijn behoeften berekend en spreekt hem toe, het Christendom in zijn westerschen vorm stoot hem eer af. En het eindresultaat is, dat de Christelijke missiën veelal op rotsen ploegen en slechts zeer enkele personen voor zich weten te winnen, terwijl omgekeerd de Islam én in Indië én in Afrika nog steeds zijn zegetocht voortzet. De Islam verliest niet noemenswaard, alleen in Perzië verzwakt hij door inwendige ongestadigheid, maar als wereldmacht genomen, groeit het aantal van zijn aanhangers nog gestadig aan. Zelfs in de dagen van zijn hoogsten bloei stond de Islam niet zoo hoog in het cijfer als thans. Soms zelfs weet de Islam op gedoopte Christenen zoo onweerstaanbare bekoring uit te oefenen, dat we herhaaldelijk hooren van Christenen, die het Kruis hebben verloochend, en tot den Islam zijn overgegaan. De Islam streelt de neiging van hoogheid en zinnelijkheid in het menschelijk hart. Hij is klaar, eenvoudig en licht te vatten in zijn leidende gedachten en in zijn gefixeerde vormen. Hij leidt niet alleen het religieus gevoel, maar betoovert geheel het leven. Hij bezit aanpassingsvermogen aan zeer onderscheiden toestanden. Hij gunt een groote mate van vrijheid van beweging. Hij bleek in zijn eersten aanloop voor hooge wetenschappelijke ontwikkeling vatbaar en beschikt over een zeer rijke litteratuur. En voor het dweepziek oog doet hij een ideaal van macht en grootheid schitteren, dat nog telkens blijkt de diepste hartstochten in vlam te kunnen zetten. Ik geloof daarom zoo min aan de Christelijke als aan de technische en oeconomische verovering van den Islam. Eer maakt hij zich nu reeds op, om in Voor-Indië, een hoogere cultuur te ontwikkelen, die gelijk men voor-

geeft, in niets voor de hoogste cultuurontwikkeling van het Christelijk Europa zal behoeven onder te doen. Dat het hard is dit te moeten constateeren verheel ik allerminst. Al laat de Islam zonder eind het *Allah al Rahmân al Rahîm*, het Allah de albarmhartige en de al-ontfermende, door zijn moskeën en van zijn minarets weergalmen, uit dieper zondebesef en uit dorst naar verzoening komt dit roemen van de ontfermingen Gods niet op. Allah is en blijft voor de Moeslim een machtig heerscher, die zijn trouwe dienaren goedgunstiglijk bejegent, maar een Vader in de hemelen, die tot zijn kinderen met de bede komt: Laat U met God verzoenen! kent de Islam niet. Het is in den Islam een ontferming van den Machtige, maar de Heiligheid ontbreekt, die alleen door verzoening innerlijk verwinnen kan, en daardoor *moet* hier 't ideaal van een *Heilige Liefde*, tot zelfs in Allah, volstrekt ontbreken.

Het feit blijft daarom te aanvaarden, dat deze machtige groep Mohammedanen, dwars door Azië en Afrika zich uitstrekkend, aan het Christendom en aan onze hoogere cultuur den weg verspert. Ze vertegenwoordigt daarbij zelve een cultuur, die zeker hoog boven het Paganisme staat, en van de 7e tot de 13e eeuw metterdaad een hoogeren aanloop nam, maar thans zich geconsolideerd heeft op een middelmatigen stand, die alle opklimmen tot hooger ideaal uitsluit. De Islam is een religie voor mannen, en de vrouwen staan er buiten. Ziet men in Frankrijk de Christelijke kerken schier uitsluitend door vrouwen bezocht, onder den Islâm neemt de vrouw aan den eeredienst nauwelijks eenig aandeel, en al wat de vrouw, bij rijker ontwikkeling, aan het sociale leven en aan de hoogere cultuur kan aanbrengen, ontbreekt hier geheel. Mevrouw Isabella Bird—Bishop, die de gelegenheid had diep in het vrouwenleven onder den Islam in te dringen, verhaalt, hoe ze in het bijzijn van jonge meisjes in den harem spelen zag opvoeren, waarvan ze alleen zeggen kon, dat niets meer demonisch, vuil en gemeen in de besmette verbeelding van een bedorven man kon opkomen, dan hier voor het oog en oor van vrouwen en jonge meisjes vertoond en gezegd werd. En Mrs. Stanley Pool Lane getuigt, dat in den loop der opvolgende geslachten, het leven in den harem allengs zoo diep gezonken is, dat het ondenkbaar wordt tot een lager standpunt van gemeenheid en dierlijkheid af te dalen. Nu ligt in dit schier uitsluitend manlijk karakter van den Islâm ongetwijfeld een kracht. Het doet den Islam in de hoogere kringen standhouden.

Maar het geheel ontbreken van vrouwelijken invloed berooft tegelijk den Islam van dat teedere en warme, dat aan de Christelijke religie in zoo ruime mate uit het vrouwelijk element toekomt. De Mohamedaan is naar ouden Bedoeinentrant gastvrij en voor vreemdelingen voorkomend. Zijn weldadigheid voor de armen is zijn roem, al merkt Tenney, in zijn pas verschenen: *Contrasts of social progress*, op, dat al wat te Constantinopel voor armen en behoeftigen, door vrije gaven en stichtingen gedaan wordt, in de verte niet haalt bij wat in één tiende deel van Londen philanthropisch tot stand kwam. Eerlijk is de Mohammedaan in zijn handel en verkeer, en steekt hierin gunstig af bij de Grieken en Armeniërs, om niet te spreken van de Aziatische Joden, maar deze eerlijke zin wortelt meer in eigen gevoel van hoogheid dan in zedelijken zin. Het ethische leven, mits het ergste mijdend, doet onder den Islam het mindere kwaad zoo licht door de vingers zien. In de 4e Surah staat het met zoovele woorden: »Allah wil niet te veel van u vorderen, want Hij weet, dat de mensch zwak is. Indien ge u van ergerlijkheden onthoudt, die we u opzettelijk verboden hebben, zullen wij uwe verkeerdheden toedekken, en u een vrijen toegang tot het paradijs verzekeren." Schijnbaar uit het Oude Verbond gecopiëerd, en toch door het nomisme in zulk een ruwe aantasting van het zedelijk ideaal verkeerd. Een cultuur nu, op zoo lagen ethischen grondslag opgetrokken, kan geen hooger dan een uiterst middelmatig karakter dragen. Eenige sporten stijgt ze op de ethische ladder op, maar blijft dan staan, en komt niet verder. En al hult zich deze middelmatige cultuur bij de hoogere kringen vaak in een kleed van Europeeschen snit, in het hart en in de denkwereld blijft ook bij hen het aan den Islâm inhaerente zielsleven stand houden. Alle doorgaande ontwikkeling is afgesneden. Al wat men bespeurt, is dat nu en dan een puriteinsche beweging het hoofd opsteekt, om tegen afwijking van het nomisme van den Khorân protest aan te teekenen; maar ook zelfs deze reveils mikken nooit hooger dan om naar het ethisch standpunt van den Khorân terug te leiden.

Al toonen dan ook de feiten dat de *politieke* machtspositie van den Islam door Europa's overwicht gebroken is, en al valt niet te voorzien, dat hierin verandering op til is, de *geestelijke* machtspositie van den Islam weet zich onverkort te handhaven, weerstaat elke

poging om haar principieel te wijzigen, won veeleer in bewuste levenskracht, en dankt aan haar actie zelfs een gestadige uitbreiding. De *pénétration pacifique* laat de Islam rustig geworden, juist omdat men voelt hoe hij inwendig onverwinlijk is. Het uitroepen van den heiligen oorlog zou wel op tal van plaatsen, misschien gelijktijdig, een bloedbad kunnen doen aanrichten, doch zou niet in staat zijn aan den Islâm de wereldheerschappij te hergeven. Maar al is de Mohammedaan hierom voorshands van die wereldheerschappij uitgesloten, het ideaal ervan laat de Islâm nooit los, en juist het aardsche karakter van dit ideaal drukt op geheel zijn aanhang een stempel, dat zich nooit boven zijn tegenstelling met het hemelsch ideaal van onze cultuur kan verheffen. Het is deze principiëele tegenstelling die zelfs aan elke opsmelting in hoogere eenheid den pas afsnijdt. De Islam zal blijven wat hij is, of hij zal niet meer zijn, en dat hij, in weerwil van de ongunst der tijden, zich met zulk een taaiheid nu reeds meer dan 13 eeuwen wist te vindiceeren, getuigt van de innerlijke kracht, die er nog in leeft. De Halve Maan is nog verre van haar ondergang, en zoolang het aan den Islam gelukken blijft zich de heerschappij over de geesten bij een massa van 245 millioen te verzekeren, vergist zich wie waant van den Islam als van een *quantité négligeable* te kunnen gewagen. De Islam blijft voor als na een sterke machtspositie, niet het minst in Afrika innemen, en ook Europa heeft er mee te rekenen. Vergeet niet, de millioenen Christenen die in de 7e en 8e eeuw onder het Khalifaat zijn gekomen, zijn schier zonder uitzondering tot den Islam overgegaan, en daarentegen de Moeslim, die thans onder Christelijke heerschappij verkeeren, hebben in het geloof aan den Profeet volstandig volhard.

24 December 1907.

HET LAND DER PHARAO'S.

Niet het minst aan zijn tegenstelling met het overig Afrika, dankt Egypte zijn beteekenis. Afrika is het minstbedeelde onder de werelddeelen, Egypte één der van nature rijkstgezegende landen. Reeds in zijn vorming staat Afrika in het oog loopend bij Europa, Azië en Amerika achter, zoo door gemis aan schiereilanden en eilanden, als door zijn strakke, korte kustlijn. Denk u slechts in, wat Europa voor zijn ontwikkeling dankt aan de Grieksche en Italiaansche, aan de Iberische en Scandinavische schiereilanden, of ook wat het zonder het eilandenrijk van Groot-Brittanje en de eilandengroepen in de Middellandsche zee zou zijn, en vanzelf dringt zich de armoede van een werelddeel als Afrika aan u op, dat niet één schiereiland bezit en buiten Madagascar op niet één eiland van beteekenis kan bogen. Een rijk-ontwikkelde kustlijn met eilanden tegenover zich, ontsluit het binnenland en ontplooit het leven, en Afrika, dat driemaal zoo groot is als Europa, heeft naar verhouding een bijna driemaal zoo kleine kust; en dan nog is die kust meest strak, zonder veel inbuigingen en insnijdingen, zonder veel inhammen en havens, nu eens met de woestijn tot aan den zeeoever doorloopend, dan steil van de randgebergten in zee afvallend. Alleen in de oude Barbarijsche staten is het rijker voorzien, maar het Atlasgebergte, dat hier de conformatie bepaalt, behoort geologisch tot Europa, en het minder zengend klimaat danken Tunis en Algiers aan de uitwaseming der Middellandsche zee. Maar voor het overige is Afrika in zijn binnenland opgesloten, vormt het in het Noorden over heel zijn breedte één zandwoestijn, is het voor viervijfde in de tropische zône gelegen, en alleen aan zijn Zuiderpunt, in hooger tafelland oploopend, is het in de Kaaplanden vatbaar voor Europeesche cultuur. Van de 170 millioen bewoners behooren ruim 140 millioen tot de Soedan- en Bantoenegers, langs zijn Noorderzoom

herbergt het nog de oude Hamitische stammen, en de Arabieren hebben de Sahara en wat daarom ligt, overstroomd. Nog altoos zijn van deze 170 millioen, 125 millioen Heidenen, die in Fetichisme, Animisme en goochelarij heil zoeken; ruim veertig andere millioenen volgen den Islam, die zich nog steeds in Afrika uitbreidt, en hooger dan $2\frac{1}{2}$ millioen mag het aantal gedoopte Christenen in dit werelddeel niet worden aangeslagen. Reeds in de 16e eeuw is de kerstening van Kongo, Loango en Angola beproefd, maar jammerlijk mislukt. Alleen in Abessynië, onder de Kopten, op Madagascar en aan de Kaap is het Kruis in eere. Van hoogere cultuurontwikkeling is nergens sprake ooit geweest. De negerbevolking is nu nog wat ze voor twintig eeuwen was. Geen kunst, diennaam waard, veel min eigen wetenschap is opgebloeid. Nijverheid noch handel kon tot bloei geraken. Nog is de landbouw in de regenzône uiterst primitief, op de steppen worden de kudden uitgedreven, van oase tot oase trekken de kameeldrijvers. Er zijn hutten voor huizen. De kleeding is tot het allergeringste beperkt. Van hooger zedelijk leven valt geen spoor te ontdekken. Het is het donkere werelddeel in elk opzicht. Alleen aan goud en diamant is het aan den Witwaterrand en in Kimberley overvloeiend; maar dat goud en dat diamant weet de Brit op te delven en naar Europa te verschepen, en Afrika blijft even arm. Eerst op het laatst der negentiende eeuw is er wel geen nieuw leven ontwaakt, maar althans de ritseling van een nieuw leven uit Europa gewekt, doch dat, hoe men zich ook inspande, gedoemd bleek op een lageren trap van cultuur te blijven staan. In Amerika moge er bij een kleinere groep negers roep van hoogere intellectueele ontwikkeling uitgaan, de negerbevolking van Afrika komt niet vooruit. En in dit misdeelde, donkere, aan alle hooger leven zoo droef gespeende Afrika, ligt nu aan zijn Noord- en Oostergrens het wonderland van Egypte, dat schier in elk opzicht met heel het overig Afrika het sterkst sprekend contrast vormt. Hier van oude dagen her een natuurweelde, die nu soms drie oogsten in het jaar beloopt; uit voor-historische tijden de heugenis van een geordend staatswezen; rijke ontwikkeling van een wetenschappelijk en artistiek leven; een oeconomische welvaart, gelijk schier nergens elders te vinden was; een machtsopenbaring, die tot diep in Azië voortdrong; achtereenvolgens een hoogstaande Egyptische, daarna in niet minder rijke ontplooiing een Grieksche en Romeinsche cultuur; en reeds kort na de tweede

eeuw het opbloeien van een wijdvertakte Christelijke kerk. En bij en onder dit alles in Egypte een eigen aard, een eigen type standhoudend, dat op alwie van buiten inkomt, den indruk van het wondere maakt, zoozeer als het van de gewone vormen en levensuitingen zich onderscheidt. Een land als Egypte vindt ge in niet één ander werelddeel, en in Afrika is Egypte het eenige land dat tot hooger cultuur is opgebloeid; en opgebloeid niet door wat Puniër of Griek of Romein aanbracht, maar door de krachtige ontwikkeling van zijn eigen inheemsche bevolking. Het is dan ook aan deze geheel exceptioneele positie, dat Egypte alle eeuwen door zijn hoogen roep dankte, en waardoor het in de 20ste eeuw opnieuw als met magnetische kracht de nomadengroepen van Europeesche en Amerikaansche reizigers trekt en boeit.

Hierbij komt dat Egypte voor het Christelijk Europa ook uit anderen hoofde het best bekende land van Afrika is. De patriarchen waren er heengetogen, en Israël had er onder den drijver gezucht. Wonderbaar was Israël uit het land der Pharaönen uitgeleid. De wijsheid der Egyptenaren was het uitgangspunt voor Israëls technische ontwikkeling geweest. Eeuw na eeuw was Israël met Egypte in aanraking gebleven. Groote koloniën van Joden hadden zich later in Egypte gevestigd. De heilige Schriftuur van Israël was er door de Zeventigen in Grieksche vertaling voor Europa ontsloten. En nog wijst men in Babylon, dicht bij Caïro, de plaats aan waar Maria met het Kindeke Jezus vertoefd heeft, en de bron waaruit het Kindeke is gelaafd. Ook de classieke studiën hadden bij ons gymnasiale en universitaire onderricht de weetgierigheid met de kennis van dit onde wonderland verrijkt. Van de pyramiden en van de sphinx wist men tot in onze dorpen te vertellen. Reeds Herodotus bracht Egypte historisch in beeld, en wist ons te verhalen van de paradoxale toestanden aan den Nijl, het land, gelijk hij meldde, »waar de vrouw zich in het bedrijf afslooft en de man thuis aan het spinnewiel zit; waar mensch en vee in één vertrek huizen; waar de priesters gladgeschoren in stee van langharig zijn; en waar men van rechts naar links leest, in plaats van links naar rechts«. De historie van Alexander den Groote schoof gedurig Egypte naar den voorgrond, en Cleopatra heeft er haar droeve rol afgespeeld. Ook in de historie der Christelijke Kerk trok Egypte als land van hooge ontwikkeling aller aandacht tot zich. De grootste Kerkvaders waren er geboren of

hebben er gewerkt. Uit de dagen der Kruistochten leeft onder ons nog de heugenis der scheepkens van Damiate. Al ging onder de Turksche heerschappij de glorie van Egypte veelszins onder, sinds Napoleon bij de Pyramiden slag leverde, en Champollion Europa in de onderzoekingen van Oud-Egypte s taal en kunst inleidde, hernam Egypte almeer voor ons zijn aloude beteekenis. Nauwelijks had Engeland, na het bombardement van Alexandrië en de onderdrukking van Arabi's opstand, de teugels van het bewind over Egypte in handen genomen, of de oude welvaart keerde niet slechts terug, maar werd door nog hooger bloei overtroffen. En wat, meer nog dan dit alles, op nieuw aan Egypte een geheel eenige beteekenis in de constellatie der machten verzekerde, was de doorgraving van de landengte van Suez.

Te Port-Said, waar ik, na onstuimige overvaart, uit Jaffa landde, ontvangt men van de beteekenis van het Suez-kanaal terstond den vollen indruk. Voorheen, en zoolang Frankrijk s hegemonie in den Levant gold, was Alexandrië de groote Egyptische haven, waar alles wat van Europa kwam, binnenviel. En belangrijk als haven is Alexandrië zeker nog, maar het is toch allengs stationair in zijn verkeer geworden, en ging zelfs iets achteruit. Port-Said daarentegen is van een onbeduidend kustdorp nu reeds uitgegroeid tot een stad van over de 50.000 inwoners, wieronder 12.000 Europeanen die er voor goed gevestigd zijn. Het ligt niet op den vasten wal, maar op den noordtop van een eiland, dat zich langs het meer van Menzaleh uitstrekt. Onze Consul, de heer C. E. Macdonald, had de vriendelijkheid mij van de Khediviale boot te komen afhalen, mij bij de Douane door te helpen, en voorts de nieuw opgekomen stad door te leiden. Ten Noorden van het kustlicht staat het indrukwekkende standbeeld van De Lesseps. De stad is met breede, rechte straten flink aangelegd; er is leven en verkeer in alle hoeken; maar de prachtige haven van waaruit men het Kanaal invaart, oefent toch de grootste aantrekkingskracht. Machtige mailbooten, oorlogschepen en handelsstoomers liggen in die haven voor anker. Ze is niet minder dan 23 bunders groot, wordt door twee kolossale pieren tegen storm uit zee en tegen verzanding door het Nijlslib beschermd, en nog steeds breidt de haveninrichting zich op groote schaal uit. Die blijde uitkomst was

bij het opmaken van de eerste plannen voor het Kanaal niet voorzien. De Lesseps zelf verklaarde in 1854, dat het Kanaal, voor stoomschepen onbruikbaar, alleen voor zeilschepen dienst zou kunnen doen. En Cameron deelt mee (zie *Silva White*, the Expansion of Egypt p. 318) dat De Lesseps naar Engeland schreef: »Ik vrij niet om uwe stoomschepen, maar alleen om uw vele zeilschepen, die nu om de Kaap gaan.« Bij den toenmaligen toestand der techniek kon men niet genoeg kolen laden. Maar tusschen 1854, toen Said-pacha de concessie voor de doorgraving gaf, en 1869 toen Ismaël pacha het Kanaal op luisterrijke wijze opende, ligt de uitvinding der Compound-machine, die bijna de helft der brandstof uitspaarde. Hierdoor werd het bezwaar voor den tocht door den Indischen Oceaan opgeheven en binnen korte jaren de stoomvloot verdubbeld in getal. Zonder deze uitvinding ware vermoedelijk het plan der doorgraving op een mislukking uitgeloopen, althans wat de financiën betreft. Immers zelfs nadat de genoemde uitvinding reeds nieuw leven in de stoomvaart begon te brengen, bleven toch aanvankelijk de uitkomsten der onderneming zoo bitter teleurstellend, dat de obligatiën nog in 1872 op 7 % stonden. Van uitkeering van dividend was ganschelijk nog geen sprake. En de nood liep zelfs zoo hoog, dat de Sultan, om de maatschappij tegen bankroet te vrijwaren, bij firman de passageprijzen met 40 % moest verhoogen. Er voeren in 1870 nog geen 500 schepen heel het jaar lang door het Kanaal; thans daarentegen is dit cijfer tot 4000 gestegen, en de vracht, die in 1870 nog slechts 500.000 tons bedroeg, op 16 millioen. Nederland neemt door zijn koloniaal vervoer hierbij den vierden rang in. De inkomsten der maatschappij overtroffen daardoor al spoedig de stoutste verwachtingen, en wijzen thans tegenover een uitgave van 28½ mill. frcs., een inkomst aan van over de 100 millioen frcs. Ook hier bleek de Fransche Keizer juist te hebben gezien. Hij was het die, in weerwil van Palmerston s verzet, het plan doordreef, en bij de schitterende opening van het kanaal was Keizerin Eugénie de hoofdpersoon. Het was de Fransche diplomatie en de Fransche veerkracht, die in deze grootsche onderneming had getriomfeerd. Nieuw was het denkbeeld niet, om de Middellandsche zee met de Roode zee te verbinden. Reeds Pharao Necho, van de 26ste dynastie, had in de 6e eeuw vóor Christus een analoog plan opgevat, maar het niet dan zeer ten deele uitgevoerd en na versterf van 120.000 werklieden het

opgegeven. Darius heeft het daarna wel voltooid, maar sinds verzandde het weer. En later wendden Keizer Trajanus, Amsum en veel later de Venetianen wel een nieuwe poging aan, om van Caïro uit de Roode zee te bereiken, maar ook deze plannen mislukten, en het was eerst Napoleon I, die inzag dat de landengte zelve moest worden doorgegraven, zou men ooit een blijvend resultaat bereiken, en aan den ingenieur Lepère den last opdroeg voor dit veel grootscher plan de schets te ontwerpen. Ook nu echter liep het op niets uit, doordien Lepère in zijn berekening de onbegrijpelijke fout maakte, om aan te nemen dat de Roode zee negen meter hooger lag dan de waterspiegel der Middellandsche zee. Ware dit zoo geweest, zoo zou de doorgraving naar het rijk der onmogelijkheden zijn verwezen, en De Lesseps' onsterfelijke verdienste bestond nu juist hierin, dat hij deze fout van Lepère ontdekt heeft en den bijna gelijken stand der beide waterspiegels voorrekende. Met Waghorn en Stephenson heeft hij toen de definitieve plannen voor de doorgraving in gereedheid gebracht en in 1854 aan den Khedive aangeboden, waarop 5 Januari 1856 de concessie, onder latere goedkeuring van den Sultan in 1866, volgde. De Khedive leverde aan de maatschappij, tegen een zeer matig daggeld, 25.000 arbeiders; een andere ploeg van »skilled labourers« liet De Lesseps uit Europa, vooral uit Italië, komen. Reeds op 18 Maart 1869 kon de laatste dam worden doorgestoken, en nog in hetzelfde jaar, op 17 November, kon de opening plaats hebben. Beter dan iemand zag Ernest Renan het hoog gewicht van de doorgraving in, toen hij, ambtshalve geroepen om De Lesseps als nieuwgekozen lid der Fransche academie te begroeten, hem toeriep: »Tot dusver lag de knoop der Levantsche staatkunde aan den Bosporus. Gij hebt een tweeden, nog gewichtiger Bosporus geschapen. Bij uw Kanaal zal vroeg of laat de worsteling om de wereldzee plaats grijpen. Gij hebt in uw plan het slagveld aangewezen voor de groote machtsworsteling der toekomst.« Toch is deze, op zichzelf volkomen gegronde profetie niet in vervulling gegaan. Het is tusschen Frankrijk en Engeland niet tot een uitbarsting gekomen, doordien Frankrijk vrijwillig het veld heeft geruimd. Deze aftocht begon reeds in 1875, toen de Khedive, uit geldnood, de 177.000 aandeelen, die hij zich bij de concessie bedongen had, van de hand wilde doen. Hij liet ze, naar men zegt, aan Frankrijk aanbieden, maar de Fransche regeering aarzelde, daar de

Khedive contante betaling als beding stelde, en de honderdmillioen francs, die hiervoor noodig waren, wist men te Parijs niet zoo opeens te vinden. Door dit oponthoud kreeg lord Beaconsfield de lucht van wat er gaande was. Hij wist bij Rothschild de 48 millioen gulden binnen twee dagen te vinden, en de koop was reeds gesloten eer men te Parijs op den concurrent verdacht was. Den tweeden stap van zijn terugtocht deed Frankrijk zeven jaar later, in 1882, toen het weigerde met Engeland saam te gaan bij het bombardement van Alexandrië en in het onderdrukken van den opstand van Arabi-Pacha. Engeland aarzelde geen oogenblik. Onder het voorgeven dat zijn vloot op de reede van Alexandrië bedreigd werd, opende het het vuur. Twee dagen lang werden de forten gebombardeerd, en twee maanden later reeds werd Arabi-Pacha bij Tell-el-Kebir geheel verslagen, en straks verbannen naar Ceylon. Frankrijk had geweigerd om aan de actie deel te nemen, en hiermee feitelijk zonder slag of stoot gebroken met zijn verleden en Engelands opperheerschappij over het Kanaal en over Egypte bevestigd. Het kon dan ook kwalijk anders doen, dan in 1904, bij de *entente*, ook formeel zijn medezeggenschap over Egyptische aangelegenheden prijs geven, en kreeg nu, in ruil daarvoor, wel de vrije hand, voor wat Engeland aangaat, in het wespennest van Marokko, maar om, tengevolge van Duitschlands optreden, te Algeciras deze vrije hand tot zeer kostbaren en ondankbaren politiedienst beperkt te zien. Reeds nu zit het bij Casabianca en Rabat met de handen in 't haar, terwijl Engeland in Egypte al het profijt trekt van eigen doortastendheid en Fransche besluiteloosheid.

Engeland kon wel onder Palmerston de doorgraving van de Landengte pogen tegen te houden, maar, toen dit verzet niet baatte, en de doortocht uit de Middellandsche zee naar Indië er eenmaal was, kon het Egypte niet onder de hegemonie van Frankrijk laten. Zelfs het condominium werd onhoudbaar, en de kostbaarste oorlog zou voor Engeland niet te duur betaald zijn, indien het maar in het eind de beschikking over het Kanaal in handen kreeg. Daarvoor heeft Engeland toen alles op het spel gezet, en Frankrijk, op zijn Oostergrenzen nog altoos bedreigd, dorst niet toetasten. Zoo bleef er voor Frankrijk niet anders over, dan aan Engeland in Egypte gewonnen spel te geven en zich, als ter vergoeding voor deze machtsvermindering in den Levant, door een veelzeggende *entente* van Engelands vriendschap in de ure des

gevaars te verzekeren. Het is dan ook niet te sterk gesproken, zoo men zegt, dat de doorgraving van de landengte van Suez èn in de wereldpolitiek èn in de Europeesche politiek, een algeheelen ommekeer tot stand bracht. Het prijsgeven van den Levant heeft Frankrijk in Engeland een machtigen steun doen verwerven; Engelands invloed heeft Spanje op Frankrijks hand gebracht; Frankrijks vriendschap voor Engeland heeft een einde gemaakt aan de zeer gespannen verhouding tusschen Engeland en Rusland; en voor zijn Indisch gebied heeft Engeland een zekerheid verkregen, als het bij de vaart om De Kaap nooit bezat. De Lesseps had van deze internationale gevolgen van zijn plan nooit gedroomd, Renan had zulk terugtreden van Frankrijk niet voor mogelijk gehouden. Zelfs Palmerston had niet doorzien, wat het Kanaal, eenmaal gegraven, aan Engeland in den schoot zou werpen. Maar in weerwil van deze zelfverblinding van de eerste bij dit grootsche plan betrokken personen, hebben de gevolgen van de doorgraving zich logisch ontwikkeld, en het is het uitgraven van deze 125 kilometer, die Azië van Afrika scheidden, die op dit oogenblik de wereldpositie van Engeland beheerscht.

Ook voor Nederland is, zoolang we in vrede met onze buren in Indië leven, het Kanaal van Suez van onschatbare waarde. Onze Archipel is er veel dichter door bij ons gekomen. In een maand zijn we er. En ook onze oorlogsschepen trekken, met het oog op den kolenvoorraad, ongemeen profijt van dezen korteren weg. Alleen maar, kwam het ooit in Europa tot oorlog, dan zou de toestand bijna door het »desespereert niet« van onze traditie, een streep doen halen. Geen schip van oorlog toch zou tegen Engelands zin door het Kanaal kunnen stoomen, en op een vaart om de Kaap zijn onze kruisers niet aangelegd, zoolang op de lange reis ons geen kolenstations ten dienste staan. Ook op ons legt daarom het Kanaal van Suez zeer ernstige verplichtingen. In cas van oorlog valt voor Indië op geen hulp uit het moederland meer te rekenen. Zullen we onzen Archipel met vrucht kunnen verdedigen, dan moet die verdediging in onze koloniën zelve volledig georganiseerd zijn. En de taak ons hiermeê opgelegd, stelt onze kracht op harde proef. Niet alsof we daarom de doorgraving betreuren zouden. Ze is daarvoor een te moedgevend blijk van wat menschelijke energie vermag; ze dient het wereldverkeer, ook wat ons betreft, op te treffelijke wijze; en de hooge eischen die ze aan onze koloniale verdediging

stelt, kunnen als prikkel voor onze nationale veerkracht ons ten zegen worden, en onze belangstelling in ons koloniaal bezit verhoogen.

Uit Port-Said kwam ik nog den eigen avond, na vijf uren sporens, te Caïro aan, vriendelijk aan het station verwelkomd door Jhr. Mr. van der Does de Willebois, Nederlands diplomatieke agent, aan wiens welwillende tusschenkomst ik niet alleen te Caïro, maar ook hoogerop in Egypte alle faciliteiten te danken had die ik genoot. Hier te Caïro eerst, voelde ik me in Egypte. Port-Said is een internationale havenstad voor het zee- en kanaalverkeer, maar Caïro is de grootste stad van heel Afrika en tegelijk het middenpunt van het Egyptische leven. Caïro's ligging als hoofdstad was vanzelf aangewezen. Men kan zich Egypte niet beter voorstellen dan in het beeld van een driehoekigen vlieger met langen staart. De eigenlijke vlieger is dan de breed ontplooide Delta, die zich tusschen de twee Nijlarmen van Damiette en Rozette uitstrekt, en de lange staart is de Nijl met zijn beide smalle oevers, die steeds nog smaller worden en ten slotte bij Assouan ineensmelten. Uit deze ligging van het land volgde vanzelf, dat zijn beheerschend levenscentrum gezocht moest worden op het punt waar de vlieger in den staart overgaat, en juist op die plek ligt Caïro, slechts anderhalf uur gaans beneden de splitsing van den Nijl in zijn twee armen. Oud is Caïro niet. Het werd eerst in 960 door Gohar, een Fatimidisch generaal, aangelegd; maar vlakbij en eveneens tegenover de pyramide van Gizeh, lag reeds van oudsher het Egyptische Babylon, gelijk de Grieken het stedeke noemden, dat oorspronkelijk den naam van Khere-ohé droeg. Ook de Romeinen hadden de strategische beteekenis van dit punt doorzien en er hun hoofdmacht in garnizoen gelegd. En bij den inval van de Arabieren voelde vriend en vijand, dat het lot van Egypte eerst beslist was, toen één der veldheeren van den Khalif Omar, na langdurig beleg, zich van dit Babylon had meester gemaakt. De pacha van den Khalief vestigde er al spoedig zijn residentie, en Saladin, de stichter van de dynastie der Eyoebieden, beveiligde het tegen elken aanval van buiten door den bouw van de destijds zoo goed als onneembare citadel. Sinds bloeide Caïro vijf eeuwen lang als de wereldstad van Egypteland, tot in 1517 de Sultan van Turkije het land innam en zijn

intocht in de hoofdstad hield, en hiermee een politiek en economisch verval begon, dat eerst door Mehemet Ali in het begin der vorige eeuw gestuit is. Het is aan dezen krachtigen bewindvoerder, dat Caïro toen zijn weeropbloeiing te danken had. Een terugkeer tot vroegere welvaart, die door de Fransche invasie onder Napoleon III in niet geringe mate bevorderd werd, tot na 1882 de Engelschen zich van Caïro meester maakten en het verhieven tot den rang van wereldstad, waarop het nu bogen mag. De bevolking was in 1892 reeds aangewassen tot 568.187 en zal thans van de 600.000 niet ver meer af zijn, althans zoo men Heloeans bad, dat 23 kilometer zuidwaarts ligt en door het Gemeentebestuur van Caïro geëxploiteerd wordt, er bij rekent. Caïro's inwoners leveren een staalkaart van Afrikaansche, Aziatische en Europeesche nationaliteiten. Ge vindt er Fellah s en Berbers, Joden en Turken, Bedocïenen en Kopten, Perzen en Syriërs, en een 36.000 Europeanen, wie onder 16.000 Grieken, 9000 Italianen, 7000 Engelschen, 8000 Franschen en een 3000 Oostenrijkers en Duitschers. Onze Nederlandsche kolonie is er uiterst klein, en werd mij voor gesteld door mijn vriendelijken gastheer, den heer De Willebois, die de goedheid had den Consul en verdere officieele personen met mij aan zijn tafel te vereenigen. Als proeve van Caïro's snellen vooruitgang wijst de Earl of Cromer er in zijn Rapport van 1906, zie blz. 44, op, hoe pas zeventien jaren geleden de grond, waarop het Engelsche paleis staat, nog was aangekocht voor *f* 2.40 de □ meter, terwijl thans land vlak daarbij *f* 220 per □ meter opbracht en in het midden der stad geregeld *f* 620 geldt. Eens is er zelfs bij de *f* 1400 per □ meter betaald. Zijn Oostersch karakter heeft Caïro hierdoor veelszins ingeboet. Het groeide thans aan met een geheel modern-Europeesche stad, die gedurig op de oude stad terrein wint en de inlandsche bevolking terugdringt in haar stegen en sloppen. Met de groote hotels is dit begonnen. Shepheards hotel verrees het eerst, maar is alras gevolgd door een geheele reeks van grootschaangelegde, weelderige hotels, waar de stroom van rijke vreemdelingen een onderkomen zoekt. Juist de groote afstand en de duurte van het leven maakt, dat alleen gegoede familiën Egypte bereizen, die het geld als water doen vloeien, maar dan ook hooge pretentiën aan het leven stellen en te Caïro de levenswijs schier nog hooger opvoeren dan in Londen en New-York. Op de hotels zijn de prachthuizen voor

de hooggeplaatste ambtenaren gevolgd. Daarop volgden de private hotels van de rijke vreemdelingen die er zich kwamen vestigen. En vanzelf sloot zich hierbij aan de machtige ontwikkeling van het magazijnwezen en bankwezen, dat steeds hooger vlucht neemt. Veel schoons levert deze nieuw-Europeesche stad echter niet op. De palmen sieren ook dit kwartier op Oostersche wijze, maar de aanleg heeft niets schilderachtigs en de architectuur is er van lagere orde. Alleen in de nabijheid der grootere hotels geeft de inlandsche bevolking aan het straatleven iets interessants door haar kleederdracht en typen, maar toch moet ge om het Oostersche leven in zijn eigenaardigheid te genieten, de Moerki op en de binnenstad in. Daar is de ezel nog het vrachtdier en stapt de kameel nog langs de huizen, terwijl in de moderne stad moderne equipages alle Oostersch vervoermiddel hebben vervangen. Als Oostersche stad wint Damascus het dan ook verre van Caïro. Omdat Caïro zooveel meer door het Europeesch publiek bezocht wordt, is de *rue du Caïre* op onze tentoonstellingen meer bekend, maar in Caïro zelf verzinkt het Oostersche leven steeds meer in den stroom van het Europeesche leven en behoudt het alleen in zooverre nog, op droeve wijze, zijn Oostersch type, dat de zedelijkheid er op zeer lagen trap staat. De Oostersche zinnelijkheid en het Europeesche geld maken in dit opzicht Caïro tot een der meest beruchte plaatsen. Er is geen schandelijkheid uit te denken, die in Caïro niet haar booze triomfen viert. Op straat merkt men hier weinig van; de politie houdt goede orde; maar wat kenners van Caïro u van zijn schandelijkheden weten te verhalen, gaat alle beschrijving te boven. Het is een zondestad van de meest booze soort. Lastig op straat is daarenboven het gedurig zich aan u opdringen van geheel een bende Oostersche kooplui, marskramers en gidsen, die, zóó als ge u op straat vertoont, u omringen, u aanklampen en in gebroken Engelsch of Fransch u hun koopwaar opdringen, en u, als ge de onvoorzichtigheid begaat ook maar één woord met hen te wisselen, niet loslaten. Bedelaars wedijveren met deze marskramers in de halsstarrigheid waarmeê ze u vervolgen. Caïro bezit slechts één groot park, den Esbekeye-tuin, dwars voor de Europeesche stad gelegen, en Caïro's groote wandelplaats. Dit park is ruim 8 bunders groot, het bezit prachtig geboomte, er wordt goede muziek gegeven en er is een tamelijk goed café. Omdat het gewone gras er altoos verdorde,

heeft men de gazons bezaaid met lippia nodifera, een gras dat niet zoo frisch, iets te donker van kleur is, maar toch het park heel het jaar door groen houdt; iets wat te meer dient op prijs gesteld, daar het klimaat voor het gewas te Caïro hoogst ongunstig is. Regen valt er bijna nooit. Van de 365 zijn er 240 dagen van blakende zon, slechts 86 met enkele overdrijvende wolken, niet meer dan 31 met gedekten hemel en hoogste 8 dat er nevel neerzinkt en er enkele druppelen vallen. Tot 's middags 12 uur is er evenmin een windje dat blaast; eerst na 12 ure geeft veelal de noordenwind verfrissching; maar ook de Chamssu en de Samoem trekken over de stad met hun verzengenden gloed. Alleen van November tot Maart is de temperatuur dan ook dragelijk. De overige maanden is het er tropisch heet en is Caïro, van de vreemdelingen verlaten, tot zijn zwoele rust wedergekeerd.

Door een garnizoen van 3000 man, deels Egyptisch, deels Engelsch, gerugsteund, zetelt te Caïro drieërlei hoog gezag: dat van den Sultan van Turkije, van den Khedive en van den Agent der Engelsche regeering. De Sultan van Turkije, die nog steeds in naam de Souvereiniteit over Egypte bezit en tribuut ontvangt, is er vertegenwoordigd door den maarschalk Ghazi Ahmed Moekthar pacha, één van Turkije's meest beroemde veldheeren, maar wiens invloed te Caïro op nul is gedaald. Toch is Ghazi een interessant man, en het trof mij met hoeveel strenge waardigheid hij zijn geenszins aangename positie ophoudt. De Khedive is de man van wien formeel alle gezagsoefening uitgaat. Zijn hofhouding, hoezeer op kleinen voet ingericht, is toch volledig voorzien. Het zijn *zijn* ministers, die aan het hoofd van de departementen van algemeen bestuur staan. Van *hem* gaat alle benoeming uit. Door *hem* wordt de wet wet. Maar boven het formeele gaat het gezag van den Khedive niet uit. De eerste poging die hij beproefde om zelfstandig op te treden, is forsch en ruw door Engeland gefnuikt. Thans is dan ook alle neiging van dien aard opgegeven. En zoowel de Khedive zelf als de overtalrijke Khediviale prinsen en prinsessen zien thans in, dat hun rijk uit heeft; dat ze den schijn in plaats van het wezen voor lief hebben te nemen; en dat ze alleen oeconomisch van hun positie en van de welvaart, die Engelands optreden over Egypte bracht, profijt kunnen trekken. Ik had de eer, met drie leden van het Khediviale Huis in aanraking te komen. Prinses Nazli Fazil ontving mij op haar noenmaal. Een schrandere,

geheel Europeesch ontwikkelde vrouw, met wie men tamelijk diep tot in de ingewikkeldste vraagstukken kan doordringen, en die zich zoozeer aan het juk der Oostersche etiquette ontwrongen heeft, dat ze, ongesluierd, in haar paleis audiëntie aan heeren verleent. Te haren huize ontmoette ik den Prins Haydar, en later op een collation bij den heer De Willebois, Prins Mohammed. Zoowel de prinses Fazil als deze beide prinsen hebben het aangename, dat ze spotten met alle diplomatische terughoudendheid, druk en vrij-uit spreken, en u alles zeggen wat hun op 't hart ligt. Vooral met het oog op de stemming, die in dezen kring ten opzichte van Engeland heerscht, had dit voor mij waarde. In verband hiermee moet ter eere van den Earl of Cromer gezegd, dat hij de vrije gedachtenuiting nooit poogde te onderdrukken, maar veeleer aanmoedigde, zoo in particuliere gesprekken als in de pers. Vooral de laatste heeft hij nooit aan banden willen leggen, en zulks niettegenstaande de pers te Caïro zeer uitgebreid is en vooral onder de leiding der nationalisten zeer cordaat tegen Engeland optreedt. Het gezag van Engeland is te Caïro het feitelijk heerschende. Een eigen vorm mist dit gezag. Er bestaat geen Engelsch protectoraat. Lord Cromer was officieel niets dan consul-generaal en diplomatiek agent; en in zoover met de overige diplomatieke agenten der andere mogendheden geheel op voet van gelijkheid staande. Met deze overige consuls-generaal ging hij dan ook geheel als *frère-compagnon* om en matigde zich in niets een gezag boven hen aan. En toch was hij de man, wiens *ja* of *neen* van Alexandrië tot Assoean in alle ding besliste, en geen scharnier van het gansche raderwerk van Staat bewoog zich zonder zijn wil. De hooge en lage ambtenaren in Egypte worden dan ook steeds meer uit Engelsch personeel gerecruteerd. In 1896 waren er nog slechts 690 Europeesche ambtenaren op de bureelen, tien jaar later, in 1906, was dit aantal reeds tot 1252 geklommen; en onder dezen was het getal Engelschen in 1896 nog slechts 286, terwijl het in 1906 reeds tot 662 gestegen was, en alzoo meer dan verdubbeld. En wel is uiteraard het getal Egyptische ambtenaren nog altoos zeer aanzienlijk, maar dezen worden voor een aanmerkelijk deel uit de Kopten genomen, die door hun religieuse positie meer op de hand van de Europeanen, dan van de Egyptische bevolking zijn. Lord Cromer, die, toen ik Caïro bezocht, nog aan het hoofd van het Engelsch agentschap stond, interesseerde mij ook als per-

COLONNADE TE KARNAK.

soon zeer. Hij moge thans zijn afgetreden en door Sir Gorst vervangen, *hij* is dan toch de man die de herschepping van Egypte tot stand bracht, en wien het gelukt is onder ongelooflijke moeilijkheden er den Engelschen invloed duurzaam en volstrekt te vestigen. Het loonde de moeite, van zulk een man een levenden indruk te ontvangen. In niets nu maakt hij den indruk van een Satraap. Hij woont voornaam, maar zonder overdreven pracht. Hij is een rustige, kalme, zich-zelf en van zijn invloed volkomen bewuste persoonlijkheid. Vriendelijk zonder overdrijving, juist zóóver, maar dan ook niet verder, tegemoetkomend, dan de Engelschen van eersten huize plegen te zijn. Hij is kort-af, maar beslist in zijn uitlatingen, u in tien woorden meer zeggend, dan een Khediviale prins in tienmaal tien. Een man van hoogen ernst, met op zijn gelaat de strakke uitdrukking van stevige wilskracht, slechts nu en dan door een ingehouden glimlach getemperd. Juist het type van een Engelschen kolonialen gebieder, om in den vorm aan den Khedive alle formeele macht te laten, maar hem reeds door zijn optreden te doen gevoelen, dat „de Khedive van Egypte" *zijn* wil te volgen had. Zonder drukte of omhaal, zeldzaam geconcentreerd in zich-zelf, was hij onverbiddelijk; niet omdat hij het zoo wilde, maar omdat het krachtens orders uit Londen zóó zijn moest. Hij is zich bewust van en gevormd door de hooge verantwoordelijkheid, die hij al deze jaren gedragen heeft, en tegelijk in de volvoering van zijn moeilijke taak gestaald. »*The Bible*,« schreef hij eens, »*is the best book for a statesman*,« en de vrome trek van den Schot speelde op innemende wijze door zijn anders drukkenden ernst heen. Op verzoek van onzen Consul-generaal voorzag hij mij van de aanbevelingen, die ik voor mijn verderen tocht door Egypte noodig had, en al belette de typhusziekte van één zijner kinderen hem, mij verder te ontvangen, toch was de korte ontmoeting mij een les in zielkunde, die ik niet licht vergeet. Ook de ontmoeting met enkele hooggeplaatste Egyptenaren, zoo o. a. met Boghos Pacha Nubar, met Yacoub Artin Pacha, en met Botros Pacha Gali, was boeiend en van welwillendheid overvloeiende, maar toch voelde men in Lord Cromer met den *man* te doen te hebben, die in geestkracht allen overstraalde.

Het Islamitisch leven is te Caïro sterk ontwikkeld. In zooverre dit van El Azhar, de reusachtige universiteit, uitgaat, besprak ik dit reeds in het vorig hoofdstuk. Maar niet minder komt hier in aan-

merking het Moskee-wezen, dat in niet minder dan 523 Moskeeën, of, gelijk men ze hier veelal noemt, Gamia's, belichaamd is. Eén der oudste en beroemdste is de Moskee van Ahmed ibn Toelaen, die van 879 dagteekent en een nabootsing is van de Moskee te Mekka; voorts de met spitsbogen versierde Hafim-Moskee, van 1003, die met haar 86 meters hooge minaret, een pronkjuweel van Arabische bouwkunst uit de beste periode is; de met meer dan 400 zuilen verrijkte Azhar-Moskee; en om niet meer te noemen, de Alabasten-Moskee, waarin Mehemet Ali begraven ligt, en die eerst in den jongsten tijd bij den ingang van de citadel is gebouwd. Van minder belang zijn de bazars, die in de verte niet te vergelijken zijn bij die van Stamboel en Damascus, en die door de weelderige magazijnen, die zich in de moderne stad almeer ophoopen, gestadig in beteekenis verliezen. Deze bazars bestaan uit een gekrioel van nauwe steegjes, met een Khân in het midden, geheel met winkels aan beide zijden, elk van niet meer dan 2 meters breed, en waar de vreemdelingen veelal liever niet koopen, omdat het geschreeuw en geroep er zoo oorverdoovend is en het bedrog in vervalschte waar en het overvragen er bijna elken solieden koop onmogelijk maken. Veel belangrijker dan de bazaars is de citadel, met de Alabasten-Moskee, ook de Gamia Mohammed Ali geheeten. Die Moskee is in 1857 voltooid en wordt de alabasten genoemd, omdat haar zuilen en de bedekking der muren geheel van geel alabast zijn. Een groote voorhof, met in het midden de door Mohammed Ali gegraven bron, voert naar het eigenlijke gebouw, dat oploopt in een hoogen Byzantijnschen koepel, op vier machtige vierkante pijlers rustend. De bidplaats is natuurlijk in den achtergrond aangebracht, terwijl de kansel rechts tegenover één van de vier pijlers staat. Tegenover de bid-rotonde zijn galerijen ingezet, en het geheel maakt een heilig-stemmenden indruk, juist door het ontbreken van te veel decoratie. Het is ál wijd, hoog, simpel van toon en daardoor verheffend. Achter deze Gamia ligt de eigenlijke citadel, die in 1166 door Saladin gebouwd is, naar men zegt met steenen van de kleine pyramide van Gizéh. Veel in de citadel is sinds weggebroken, daar het nieuwe geschut elken vijand bekwaamde om van de nabij gelegen Djebel Geyoechi geheel de citadel onder plombeerend vuur te nemen. Alleen de buitenmuren en enkele torens zijn nog overeind gebleven. Maar al beteekent de citadel voor een vijand die van buiten komt,

niets meer, toch beheerscht ze nog altoos de stad zelve en geeft ze van den bovenmuur een prachtig panorama over heel Caïro en zijn naasten omtrek. Maar even verrukkelijk als dit uitzicht, is bang de herinnering aan de uitmoording van de Mammelukken, die op deze citadel plaats greep. Het was op den 1sten Maart 1811, dat Mohammed Ali hier de 480 hoofden der Mammelukken tot een samenkomst uitnoodigde, diezelfde Mammelukken, aan wier moed hij zijn overwinning op de Engelschen in 1807 te danken had; maar nauwelijks waren ze binnen, of hij gaf order om de poorten te sluiten, en liet toen zijn Albaneesche troepen op de weerlooze Mammelukken aanvallen en ze tot den laatsten man neerslaan.

Groot is de invloed, die van Caïro op het overige land uitgaat, vooral door de groote concentratie in deze stad van de inrichtingen van onderwijs. Wat invloed van El-Azhar, de universiteit, uitgaat, voelt men terstond, zoo men weet dat de 4000 Kadi's, 14000 Imams en 15000 Kutabs-leeraren hier hun opleiding ontvangen. Doch ook de Europeesche opleiding is te Caïro sterk vertegenwoordigd. Reeds Mehemet Ali had die ingevoerd, de Fransche invloed breidde dit Europeesche onderwijs uit, en de Engelschen werken in dezelfde richting. Reeds vier middelbare scholen bloeien er. Voor de meisjesopvoeding is op uitgebreide schaal gezorgd. De technische vakscholen nemen er steeds in omvang en aantal toe. Er is een „college" voor landbouw, een dito voor ingenieurs, voor geneeskunde, voor juristen, voor veeartsenijkunde; en zelfs is het denkbeeld om te Caïro een Europeesche universiteit tegenover El-Azhar op te richten, reeds bij het Gouvernement aanhangig gemaakt. Dicht bij Caïro, te Zeitoen, is ook een school voor blinden geopend, — in het steeds aan hevige oogziekten lijdende Egypte een dringende noodzakelijkheid. Ook is door den Khedive een uitgebreide bibliotheek saamgebracht en voor het publiek opengesteld, die nu reeds 64.000 boekdeelen bevat. Een goede catalogus is voorhanden, en het bezoek neemt zoo sterk toe, dat het in één jaar met 3000 klom, en men van 14.000 in 1905, in 1906 reeds het cijfer van 17.000 bezoekers bereikt had. Bij deze bibliotheek is een aparte ruimte voor de geïllustreerde handschriften afgezonderd, waar men de prachtigste exemplaren van manuscript-Khorans met schitterende verluchting bewonderen kan. Het is op deze Khoran-handschriften dat steeds de fijnste Arabische penseelen

hun talent geconcentreerd hebben, en wat men u hier voorlegt, is uit het beste dat voorhanden was, het puik. Ook het kerkelijk leven sterkt in niet geringe mate den Europeeschen invloed. Er zijn drie Roomsch-Katholieke kerken, drie Protestantsche, en slechts één Grieksche, met nog twee Coptische. Maar noch het onderwijs, noch dit kerkelijk leven zet den geest der inlandsche bevolking om. Enkele beambtenfamiliën drijven in de hoogere klassen mee af, maar de massa der bevolking blijft het leven in den ouden toon voortzetten. De 300 Kutabs of Islamitische scholen winnen het nog steeds in invloed van de Europeesche instituten. Men duldt Europa in Egypte, en laat zich door de Europeanen het goud in den schoot werpen, maar blijft zelf die men was. Of liever, er gaat van het vreemdelingenverkeer veeleer een demoraliseerende invloed uit. Lord Cromer klaagt zelf in zijn rapport, dat het gebruik van alcoholische dranken toeneemt. Te Caïro alleen zijn nu reeds 43 distilleerderijen, en het product is van 1899 tot 1906 gestegen van $1\frac{1}{2}$ millioen kilo's tot $4\frac{1}{2}$ millioen. Arrestaties wegens dronkenschap staan voor een grootendeels Mohammedaansche bevolking reeds op een bedenkelijk cijfer. En ook het spel richt steeds bedenkelijker verwoestingen aan. Alleen de afneming van het gebruik van Hashish schijnt gunstig te werken; maar voor het overige ontwaart men ook in Egypteland, hoe invasie van een geheel andere cultuur er toe leidde, om op zijn grifst het verleidelijke uit die hoogere cultuur over te nemen en de deugden van zijn eigene lagere cultuur te laten glippen. Ontegenzeglijk bloeit Caïro's welvaart. Nu weer is een uitlegging van de stad naar Heliopolis hangende. Voor verlichting, waterleiding en gezondheidsdienst doet het stadsbestuur al het denkbare. Al zijn de wegen veelal nog onbestraat, er loopen toch goede trottoirs langs de huizen. In de kosten van het stadsbestuur, die in 1905 249.689 Egyptische ponden bedroegen, gaf de Landsregeering een tegemoetkoming van 110.376 Engelsche ponden. En daarom, voor wat het uitwendige in Caïro aangaat, niets dan lof. Blijft slechts de vraag, of Caïro niet steeds meer zijn historisch karakter inboet, om over te gaan in die *karakterlooze* phase, die zoo licht geestelijke en zedelijke ontbinding met zich brengt.

Het Museum van Egyptische oudheden laat ik hier opzettelijk

onbesproken. Beter zal het zich straks aansluiten bij de monumenten zelve. Maar wel brengt reeds Caïro de Nijl aan de orde, en moet haar beteekenis voor Egypte hier worden toegelicht. Indruk maakt de Nijl hier anders op den vreemdeling niet. In de maanden dat men hier reist, staat de Nijl daarvoor te laag, en in de warme maanden, als de Nijl opzet en zwellen gaat, zijn de vreemdelingen reeds lang weg. Mijn eerste blik op de rivier stelde mij dan ook te leur. Van de hooge brug, die er over is gespannen, op den loop van haar wateren neerziende, vergeleek ik onwillekeurig wat ik zag, met een Maas- of Lek-tafereel ten onzent, en kon niet inzien waarin de Nijl het won. De brug die er over ligt geslagen, is nog geen 400 Meters lang. De oever loopt vrij hoog op, en versmalt daardoor nog de breedte van het watervlak. Veel gang was er in Januari in den stroom evenmin. En wel was het water iets donkerder getint dan op onze stroomen, maar miste daardoor de levendigheid van het helder en doorzichtig kabbelen. Er lag iets dofs over de wateren van de Nijl, en er was niets dat u aantrok als stroom. Ik wist wel hoe heel anders dit Nijl-tafereel zich zou voordoen, als straks de vloed van boven afkomend, het water tot over zijn oevers zou doen zwellen, maar juist bij die wetenschap viel het onbeduidende van het riviergezicht zoo bitter tegen en liet het min-schoone er van u onbevredigd. En toch, dát was de Nijl, die heel het lot van Egypte sinds alle eeuwen beheerschte; ja men moet sterker spreken: die Egypte geschapen heeft en nog steeds Egypte in stand houdt. Gelijk Jean Brunhes (*L'irrigation*, Paris 1902) opmerkt, is Egypte niet dan een groene streep, dwars getrokken door de onmetelijke zandwoestijn, die zich van de Roode zee tot onder de schaduw van het Atlasgebergte in Marokko uitstrekt. Van die woestenij wordt een terrein van 994.117 □ K.M. voor Egyptisch territoir gerekend, een oppervlakte zoo groot als Frankrijk, Spanje en Portugal saam; maar het eigenlijke land van Egypte dat onder den ploeg komt, is nog kleiner dan Nederland en beslaat slechts 29.117 □ K.M. En wat nog sterker spreekt, van deze bijna 30.000 vierkante Kilometer vallen dan nog ruim 16.000 op de Delta, die niet meer dan 150 K.M. lang is, zoodat voor heel het overige land van Caïro tot de cataracten niet meer dan even 13.000 □ Kilometers overblijven. Ziet men dan ook van de galerij van een Minaret, van den citadelmuur of van één der pyra-

miden op de vlakte neer, dan ontwaart men niets dan zandwoestijn aan alle kanten, en door die zandwoestijn heen slingert zich een smalle streep van groen, die met de bochten van de Nijl meekronkelt. De groote oase van Fayoem maakt een uitzondering, maar overigens ziet men bezuiden de Delta nergens een breed zich uitstrekkend stuk land. Het is al oeverzoom om de gleuf van de Nijl, en ten westen van die groene streep breidt zich de Libysche woestijn uit, waarvan 636.000 q. K.M. tot Egypte behooren, terwijl ten Oosten van de Nijl de zandwoestijn tot aan de Roode zee voortkruipt. Vijftien Kilometer is de grootste oeverbreedte, en beneden Assoean krimpt dit hier en daar tot 200 à 300 Meters in. Had het water uit de groote Afrikaansche meren zich door een eenigszins andere conformatie van den bodem, den korteren uitweg naar Mombassa en Zanzibar aan den Indischen Oceaan weten te banen, er zou nooit een Egypte bestaan hebben; en gelukte het alsnog aan een vijand, om door een dam hooger-op de wateren van de Nijl af te leiden, er zou geen Egypteland meer zijn. De Nijl loopt niet *door* Egypte, maar Egypte *is* de Nijl met niets meer en niets anders dan de oevers, die tot haar gebied gerekend worden.

De vraag naar het *Caput Nili*, d. i. naar de bron, waaraan de Nijl, en met haar heel Egypte, haar oorsprong dankt, heeft dan ook begrijpelijkerwijze van oudsher de nieuwsgierigheid beziggehouden, maar bleef tot 1857 zoo goed als onbeantwoord. Wel berichtte reeds Ptolemëus, dat twee groote meren haar het aanzijn gaven, maar zonder nadere aanwijzing; en zelfs Ritter in zijn *Erdkunde* kon de teleurstellende opmerking niet achter houden, dat men nog altoos niet beter kon doen, dan het kort bericht van Ptolemëus herhalen. Eerst de zendelingen Kropf, Rebmann en Erhardt drongen dieper het land binnen en gaven een kaart uit, waarop de hoogere loop van de Nijl voorloopig in schets was gebracht. Dit gaf aanleiding om uit Londen tot nader onderzoek een opzettelijke expeditie uit te zenden, die onder leiding van Speke en Burton, niet langs de rivier, maar van Bagomoyo uit, dwars door het land, op de meren aantrok, en er in 1858 metterdaad in slaagde, het groote Victoria Nyanza meer te ontdekken. In 1862 toog een tweede expeditie uit, die omtrent de ligging van dit geweldige meer ons nadere kondschap bracht, en dank zij de derde expeditie onder Stanley in 1874—'77, in 1892 door de

onderzoekingen van Baumann en van den graaf von Götzen gevolgd, gelukte het eindelijk het raadsel der eeuwen volkomen op te lossen, en nog eer de 20ste eeuw intrad, het groote probleem van het *Caput Nili* tot in de kleinste bijzonderheden uit te vinden. Thans weet men, dat de Blauwe Nijl, die uit Abessynië komt, slechts een zijtak is en dat de eigenlijke Nijl de Witte Nijl is, die uit het groote Nyanza-meer in het Albert-meer overloopt, en van daar uit in Soedan afdaalt, om, door Nubië heengaande, Egypte te vormen en haar loop tot aan de Middellandsche zee voort te zetten. Het Areaal van het Nyanza-meer wordt geschat op 260.000 q. K.M., en dat van het Albert-meer, of juister gezegd van de twee Albert-meren, op 115.200 qKM. Het watervlak van het Nyanza-meer wordt door Stuhlmann op 68.000 q. K.M., d. i. meer dan tweemaal zoo groot als Nederland, berekend, en zijn hoogte boven den zeespiegel is door hem gemeten op 1130 Meter. De vraag, van waar deze indrukwekkende meren hun watertoevoer ontvangen, is nog niet tot volle klaarheid gebracht. Er zijn er die alleen rekenen met den regen, die hier gedurende 280 dagen van het jaar in stroomen nederkletiert; anderen gelooven aan het bestaan van onderaardsche bronnen, wier wateren de meren zouden voeden; terwijl weer anderen, zonder deze factoren te veronachtzamen, den hoofdtoevoer afleiden uit het achterliggend gebergte. De val van het water bedraagt tot aan het Albert-meer 1.02 M. per Kilometer, over een afstand van 493 K.M. Het eerste Albert-meer toch ligt op een hoogte van 880 M., en alzoo 250 M. lager dan het Nyanza-meer. Het tweede Albert-meer ligt nogmaals 250 M. lager, en valt met 1.25 M. per K.M., zoodat bij het uittreden uit de meren de Nijl nog altoos 625 M. boven den zeespiegel loopt. Vandaar de lange tijd dien de Nijl gebruikt, om haar wateren naar de Delta voort te stuwen. Hier komt bij dat de Nijl, eer zij Fashoda bereikt, zich verliest in een diepe moerasstreek, de Suddan-region genaamd, waarin tusschen de 70 % en 80 % van haar water verloren gaat. Doch dan neemt zij, even voor Fashoda, de Bahr el Ghazal in zich op, iets verderop nog de Sobat, en loopt dan bijna zonder kronkeling af naar Khartoem, waar de uit Abessynië afgedaalde Blauwe Nijl haar machtige watermassa in haar stroom overstort, en zoo eerst ontvangt de hoofdstroom het karakter van de groote Egyptische Nijl, met het kostbare slib, waarvan de Blauwe Nijl verzadigd

is, om voorts in haar ganschen verderen loop geen anderen toevoer meer te ontvangen dan van de Atbara, vlak bij Berber. De Blauwe Nijl ontspringt op de Abessynische bergen uit soortgelijk een waterbekken, als de Witte Nijl in de Nyanza- en Albert-meren bezit, alleen veel kleiner. Dit meer van de Blauwe Nijl heet het Tiana-meer. De stroom legt van dat meer tot Khartoem een weg af van 839 Engelsche mijlen en voert over dezen langen weg het slib aan, dat later door de Atbara nogmaals wordt verrijkt. Met de uiterste nauwkeurigheid scheikundig door Regnault onderzocht, bleek dit slib, behalve enkele ingredienten in te onbeduidende hoeveelheid, te bevatten 63 % water-zand, 18 % carbonaat van kali, 9 % kwarts, 6% ijzeroxyde en 4 % carbonaat van magnesia, en zoo rijkelijk is het Nijlwater met deze vaste stoffen gevoed, dat men op 36 millioen ton per jaar de massa heeft berekend, die bij de uitvloeiing in de Middellandsche zee teloor gaat.

Denkt men zich nu, op de brug te Cairo staande, geheel den loop van de Nijl in zijn verbeelding voor zich, dan ziet men op tegen een glooiende helling, die zich op een hoogte van 1160 M. bij het Nyanza-meer afsluit. Afkomende naar het Albert-meer is de Nijl reeds tot op 625 M. gedaald. Dan verliest hij zich in de moerasstreek, en sterkt zich dan weer door het opnemen van de Bahr al Ghazal en de Sobat. Bij Khartoem wordt zij dan als verdubbeld door de invloeiing van de Blauwe Nijl, en na nogmaals bij Berber door de Atbara verrijkt te zijn, breekt de stroom beneden Khartoem zesmaal met een cataract door de rotsen heen, om dan in eindelooze kronkeling zijn weg door Boven- en Beneden Egypte te vervolgen. Zuidelijk van Cairo splitst de Nijl zich voorts in zeven kleinere stroomen, waarvan er vijf verzand zijn, en nog slechts die van Damiate en Rozette het water naar de zee afleiden. De watermassa, die aldus per jaar in de Middellandsche zee uitvloeit, wordt geschat op 65.000 millioen Kub. Meters, d. i. slechtséén vierde van wat uit de meren afvloeit. Al het overige gaat teloor in de Suddan-region, bezinkt in den bodem of verdampt in de tropische atmosfeer. De tocht van het water van het Nyanza-meer tot in zee duurt, bij gewonen stand, 90 dagen, en 50 dagen bij vloed. Van de Blauwe Nijl is de trek van het water van het Tiana-meer tot Khartoem 17 dagen bij gewonen stand, en slechts 7 dagen bij vloed.

Aan het afkomen nu van dit water hangt Egypte s lot en bestaan. Regen kent Egypte niet, dan ten deele in de Delta. Zonder het Nijlwater zou daarom in Egypte alle land verdorren en door het woestijnzand overstoven worden. Deze stand van zaken moest van meetaf de vraag doen stellen, hoe dit rijk met slib gevoede water op de akkers der beide oevers vast ware te houden. Dat water toch gaf vocht en bemesting tegelijk. De bevolking zag dien schat voor haar oogen naar zee afvloeien, en slechts voor een deel van het jaar redde de Nijl hen zelve uit dien noodstand, door metershoog aan te zwellen, hierdoor buiten zijn oevers te treden en alzoo de akkers te overstroomen. Die vloed treedt in kort na den zwaren regentijd bij het Nyanza- en Tiana-meer. Gaat nu die vloed hoog en is de toevoer van het vloedwater rijk, dan is het voor Egypte een jaar van weelde en vreugde; blijft daarentegen die vloed op lager peil, dan geeft het voor Egypte een mager jaar, een onderscheid reeds uit de geschiedenis van Jozef algemeen bekend. De vloed van de Nijl kondigt zich reeds in April bij Gondokoro aan, en bereikt zijn toppunt in Augustus. Tot bij Khartoem is de vloed in het midden van Mei genaderd, veelal den 10en Juni bereikt hij Assoean, en omstreeks 20 Juni begint de zwelling ook te Caïro merkbaar te worden, na reeds een paar dagen te voren door het groen worden van het water te zijn aangekondigd. Die groene tint komt in het water van de vele plantaardige bestanddeelen, die uit de Suddan-region mee afdrijven. De vloed van de eigenlijke Nijl wordt dan nog versterkt door den vloed van de Blauwe Nijl. Bij de Blauwe Nijl begint de stijging van het water eerst in den aanvang van Juni. Omstreeks 15 Juli heeft de stijging Assoean bereikt, en niet voor 25 Juli doet ze zich te Caïro gevoelen. Dank zij dezen dubbelen vloed van de beide Nijlstroomen staat het water bij Assoean op zijn hoogst in begin September, te Caïro eerst tegen October. Heel de maand October blijft het vloedwater dan op die hoogte staan, tot in den aanvang van November de daling begint en alsdan zoo snel doorgaat, dat nog vóor het einde van November de Nijl tot zijn gewonen stand is teruggekeerd. Bij maximumvloed zendt de Nijl bij Khartoem 8000 Kub. M. water per seconde door, en straks wordt heel Egypteland tot in zijn verstafgelegen akkers gedrenkt.

Het eerste opkomen van zulk een vloed is voor heel de bevolking *de* groote feestdag van het jaar. Alles ligt dan verzengd

door de tropische hitte in zijn dorheid neder. Alle groen is verflenst. De aardkorst is hard onder den voet. Alle frischheid is uit de natuur geweken. Lijdelijk heeft men het moeten aanzien, en alle gereedschap er moedeloos bij neergeworpen. Maar nu opeens komt er leven in deze doodsvallei. Zienderoogen zwelt het water aan, klimt tegen den oever op, overschrijdt dien, zendt frissche koelheid over den akker uit en maakt den grond weer week. Alles loopt nu uit en voelt zich als uit een doodslaap opgewekt. De akker zal weer gaan groenen, de natuur zal weer leven, en jong en oud jubelt vreugdedronken, als het uit zijn armelijke hutten uittreedt. Maar de zegen van dien vloed kan niet aan de Nijl worden overgelaten. Het water moet op den akker worden vastgehouden. Reeds van oude tijden her was daarom het land met dijken ingedamd, en in deze bassins werd het water èn vastgehouden èn zooveel doenlijk gelijkelijk over het land verdeeld. In deze bassins blijft het vloedwater dan 50 à 40 dagen staan. In die zes à zeven weken zijn dan alle vaste stoffen op den bodem bezonken, en is het water tot op goede diepte in den akker ingedrongen. Dan moet het water weer afgevoerd, of de bodem zou al te slap worden. Door gleuven laat men het water dan afvloeien. De ploeg gaat dan door den zachten bodem. Het zaad wordt uitgestrooid, en binnen minder dan vier maanden staat de rijke oogst alom op de velden gereed om door den sikkel te worden afgemaaid en in de schuren opgeborgen. Maar tusschen die ingedamde bassins en de grillen van den vloed bestaat niet altoos de gewenschte harmonie, en ook menschelijke hebzucht brengt zoo licht den vasten stand in gevaar. Zwelt de vloed te sterk of te hoog, dan bezwijkt zoo licht onder den aandrang één der dammen, die het land inpolderen, en wordt de akker met ongewenschte overstrooming bedreigd. En poogt een hebzuchtige Fellah, die op zijn akker te weinig water kreeg, water te stelen van zijn buurman, of zoo hij te veel kreeg, het op het land van zijn buurman te laten afloopen, dan kan door ééne misdaad heel die streek in gevaar komen.

Met het oog op dit dubbele gevaar is over heel Egypte een uitgebreide dijkwacht ingesteld, die in last heeft heel het netwerk van dammen en dijken te bewaken. Zoo ernstig wordt het hiermede genomen, dat op elke 50 Meters een post van twee man is uitgezet, en zoodra de zon schuil gaat is elke post verplicht een aangestoken lantaarn aan

een paal te hijschen. Over vijf Engelsche mijlen zijn voorts deze posten met elkander verbonden door een wachthuis, waarin een opzichter op wacht zit met verscheidene manschappen, die alle materiaal gereed hebben om, dreigt er op eenig punt gevaar, ijlings al het noodige aan te voeren en elk begin van dambreuk te stoppen. Verscheidene van deze wachthuizen zijn dan weer vereenigd onder het bevel van een hoofdpost, waar een ingenieur de directie heeft, die, zoodra hij gealarmeerd wordt, zich met zijn onderhebbend personeel naar het punt waar gevaar is toe begeeft. Deze ingenieurs, die gedurende de gevaarlijke weken geen oogenblik hun post verlaten mogen, hebben te hunner beschikking snelvarende stoombootjes, om dwars over het water zich naar het bedreigde punt te kunnen begeven; en niet zelden gebeurt het, dat ze nauwelijks op den dijk, waarheen ze geroepen werden, hun orders hebben uitgedeeld, of reeds flikkert op verren afstand een ander lichtsignaal, dat opnieuw van noodstand getuigt en hen alarmeert. Een worsteling bij dag en bij nacht om het net van dammen en dijken tegen het geweld van den vloed te verdedigen, die hooge energie vordert en ten leste alle posten uitput. Men ziet al die weken van den hoogen vloed bijna nergens land. Het is al één onafzienbare watervlakte geworden; maar die watervlakte is doorsneden door de dijken, langs die dijken heeft het verkeer van dorp met dorp plaats, en aan het behoud van die dijken hangt voor die weken in letterlijken zin het leven van gansch Egypteland. Alle man is daarom voor die dijkwacht dienstplichtig. Elk ander belang moet voor de instandhouding van die dijkwacht wijken. Bij dag of nacht maakt geen onderscheid. Bij geregelde aflossing moet steeds elk punt bezet blijven, en heeft er werkelijk dijkbreuk plaats, dan is al wat in den omtrek leeft, dienstplichtig om verder voortkruipen van het gevaar te voorkomen. Het verschil tusschen den laagsten en hoogsten stand van den Nijl kan te Luxor tot over de tien, te Assoean zelfs tot nog meer meters klimmen, en vooral in ons land dat ook van polders en dijken weet, voelt men terstond, welke ernstige gevaren zulk een geweldige vloed met zich kan brengen. Van oudsher heeft alle overheid in Egypte zich daarom met de uiterste zorg op de goed-geordende inrichting en bewaking der dijken toegelegd, en de Indische ingenieurs, die Engeland er heen trok, hebben nogmaals meer dan één leemte, die ze in de organisatie opmerkten, verbeterd. Thans is die

organisatie dan ook, men kan zeggen tot volkomenheid gebracht, vooral doordien het getal der wachthebbende ingenieurs zoo aanmerkelijk vermeerderd is. Ernstige ongelukken komen dan ook bijna niet meer voor. Men vindt deze regeling bij Brunhes, o.l. blz. 495—509, die de 41 uitvoerige artikelen van het Khediviale decreet van 12 April 1890 volledig heeft afgedrukt. Niets mocht te dezer zake aan het toeval of aan willekeur worden overgelaten. Van het vloedwater toch komt niet alleen de irrigatie ín den gewonen zin voor alle akkers, maar tevens is dit vloedwater zooveel rijker aan slib. Een opgave over 1887 toont dat het percentage slib, dat gewoonlijk slechts 0,4964 bedroeg, in Augustus klom tot 12,3494, en hoezeer reeds in October afnemend, toch in November nog 3.3359 aanwees. En behalve deze bevruchting van het land met het Nijlslib, wacht het land van den vloed nog een andere weldaad, t. w. de ontzouting van den bodem. Het zoutgehalte is aan de Nijloevers te sterk, en alleen overvloedige toevoer van vocht, kan dit zout oplossen en afvoeren. Er hangt op grond van één en ander voor Egypte aan een goede regeling van den vloed zoo volstrekt alles, dat wie over het water beschikt, goud uitdeelt, en daarom wel verplicht is, op alle werkzaamheid die de vloed eischt, stipt wet en regel te zetten.

Met dit al schonk de vloed zelf in de beste jaren nog altoos zelden meer dan één oogst. Anderhalve maand werd de akker onder water gezet, en drie à vier maanden na het aftrekken van den vloed werd de oogst ingezameld; maar de zes à zeven maanden die hierop volgden, lag het land ongebruikt braak. Vandaar reeds van oude dagen her de poging, om ook in de maanden zonder vloed op kunstmatige wijze Nijlwater op den akker te brengen. Driëerlei stelsel komt daarbij thans in toepassing, het schep- of pompsysteem, het kanalenstelsel en de afdamming. De beide eerste zijn van oudsher in practijk geweest, het laatste is eerst in de vorige eeuw onder Mehemet Ali tot aanwending gekomen en nu onder Engelschen invloed op uitgebreide schaal toegepast. Het schep- of pompstelsel beoogt, bij den lagen waterstand van den Nijl, water uit den stroom naar boven te brengen, het in vooraf gereedgemaakte gleuven te laten inloopen en het zoo over de nabij gelegen akkers te spreiden. De schepinrichtingen die men hiervoor bezigt, zijn de *Natal*, de *Schadoef*, de *Sakiejé* en de *Taboet*. De *Natal* is een dichtgevlochten mand, aan den buitenkant

met dun leder omlegd, die zes liters water kan houden. Ze wordt aan vier touwen in het water gelaten, en door twee Fellahs bediend, die het water een halven meter hoog ophalen. Snel gaat dit toe. Het vullen en ledigen van de mand loopt in drie seconden af, zoodat twee Fellahs per uur 7200 liter water op het land kunnen brengen. Is de oever te hoog om het water in één zet naar boven te krijgen, dan wordt ter halverhoogte een kuil uitgegraven, waar de onderste scheppers hun mand in leegstorten, en bij dien kuil staan twee andere Fellahs, die het daarin uitgegoten water hooger opzetten. Veel lichter voor de behandeling is de *Schadoef*, die veel gelijkt op den hefboom, dien men ten onzent bezigt bij diepe putten. Het is een lange stang, die zich vertikaal tusschen twee hooge palen op en neer beweegt, met aan het eene uiteinde van den stang de schepemmer en aan het andere een zware klomp klei of een hard blok hout. Deze hefboom heft het water drie meters hoog. Per minuut wordt er gemakkelijk 100 liter water mee naar boven gebracht, d. i. 6000 liter in het uur; iets minder alzoo dan met de Natal; maar de Schadoef vraagt zooveel minder arbeid en voert het water zesmaal hooger op. Van geheel anderenaard is de *Saquiejé*, een rad met 22 akers, gelijk deze bij ons voor de baggermachines in gebruik zijn. Het onderrad is gemeenlijk 26 M. in middellijn met 40 tanden, en dit horizontale rad vangt met zijn tanden in de 26 tanden van het vertikale rad, dat 1.68 M. middellijn heeft en waaraan de 22 akers of Gadu's bevestigd zijn. Ook de Saquiejé heft in het uur 6000 liter water naar boven, maar hooger dan de Schadoef, soms 6 à 7 meters. Is de oever nog hooger, dan wordt ook bij de Saquiejé een tweede machine boven de eerste geplaatst. De machine wordt in beweging gebracht door een paard, een ezel of een os. De *Taboet* eindelijk, die alleen op de Oase van Fayoem in gebruik is, gelijkt geheel op de Saquiejé maar is nog fijner ingericht en werkt nog iets sneller. Schadoefs zijn er in Egypte 60,000 in werking, en daarnaast ruim 35,000 Saquiejés. Maar behalve deze schepinrichtingen hebben de landeigenaars de laatste jaren in grooten getale stoompompmachines ingevoerd, die nu reeds ten getale van 3500 aanwezig zijn en door 30,000 paardekrachten bewogen worden. Door beide soorten van irrigatie is het dan mogelijk, het terrein dat men besproeit, het geheele jaar door vochtig te houden en te brengen onder wat men

heet *perennial irrigation*. In 1897 was men hierin reeds geslaagd voor 2.377.612 q. K.M. in Boven-Egypte, en voor 13.912.776 q. K.M. in Beneden-Egypte, terwijl nog slechts 7.008.594 q. K.M. overbleven, die uitsluitend door den vloed zelf overstroomd werden. De massa water die deze geheele irrigatie verbruikt, bedraagt voor heel Egypte per jaar 28.671 mill. Kub. meters, d. i. een vierde deel van het water dat per jaar bij Assoean doorkomt. Het overige vloeit in zee uit. De schepmachines worden ook gedurende den vloed gebruikt om het water, zoo het niet hoog genoeg rees, van de lage oevers naar de hooger gelegen akkers op te voeren. En ook wel om uit de putten, die door onderaarsche kanalen het Nijlwater dieper het land invoeren, het water op de hooger gelegen akkers te brengen. Toch blijft dit uitzondering, en regel is, dat de schep- en pompmachines alleen dienst doen als er geen vloed is.

Een geheel ander middel om het water, buiten vloed, over het land te brengen, en dat evenzoo reeds van oudsher in practijk werd gebracht biedt het *kanalenstelsel*, dat vooral in de Delta toegepast is. In 1890 waren er in de Delta kanalen tot een gezamenlijke lengte van 11.200 K.M. in gebruik, een cijfer dat sints tot 13.440 klom. Toch heeft men ook in Boven-Egypte, zij 't ook op andere wijze, dit kanalenstelsel aangewend, en dit nu reeds over een lengte van 5570 kilometers. In de Delta zijn deze kanalen van tweeerlei soort. De diep-uitgegraven kanalen, die bij elken waterstand het water kunnen afvoeren, noemt men Sefi-kanalen, of ook zomerkanalen, omdat ze geheel 't jaar door het land vochtig houden, de andere dragen den naam van Nili-kanalen, die alleen bij hoogen waterstand volloopen. Uit de hoofdkanalen die het water rechtstreeks uit de Nijl opnemen, loopen dan weder dwarskanalen in allerlei richting, om elk dorp en elken akker te bereiken, en saam vormen deze hoofdkanalen en dwarskanalen een ingewikkeld net, dat alle bebouwbare streken in de Delta overspant. In Boven-Egypte worden die kanalen ook aangewend .om hooger-op water op te vangen, en dit op verren afstand van den oever als een tweede rivier naast de Nijl te laten loopen. Eén dezer groote kanalen heeft een lengte van 560 kilometers, en loopt met de Nijl schier evenwijdig.

Veel reusachtiger intusschen is in zijn uitwerking het derde stelsel, dat der *afdamming*, dat thans, vooral te Assoean, op schitterende

wijze tot uitvoering is gekomen. Het plan voor zulk een afdamming dagteekent reeds van 1838, toen Mehemet Ali de eerste fundamenten voor zulk een dam, even boven Caïro, op het punt waar de Nijl zich in de Rozette- en Damiate-armen splitst, leggen deed. Verder kwam het echter de eerste jaren niet, en pas in 1842 werd het plan onder leiding van den Franschen ingenieur Mengel doorgezet, en voltooid in 1863, na bijna twee millioen Egyptische ponden gekost te hebben. Toch bleek het een mislukking. Fout op fout was bij de constructie begaan, en reeds na korte jaren in gebruik te zijn geweest, weigerde de dam almeer zijn dienst. Meer dan een halven meter zette deze dam ten leste het water niet meer op, en reeds begon men in Regeeringskringen aan een geheel opgeven van het groote werk te denken, toen de Engelsch-Indische ingenieur Sir Colin Moncrieff de zaak onder handen nam, en in 1889 zijn voorslag ter verbetering voltooide. Deze restauratie van den dam heeft nogmaals 460.000 Eg. ponden gekost. Thans werkt de dam uitnemend, maar een kleine dertig millioen gulden is er mee heengegaan, en de bediening met het onderhoud vraagt weinig minder dan drie millioen gulden elk jaar. Een tweeden dam van dien aard heeft men te Siout gelegd, maar verreweg de belangrijkste is die van Assoean, die in 1899 begonnen, nu reeds vijf jaar in volle werking is. Op 10 Dec. 1902 werd in tegenwoordigheid van den Khedive en van alle hooge autoriteiten, de laatste steen van het werk gelegd door de hertogin van Connaught. In Januari 1903 werd het eerste water doorgelaten. Het grootsche werk had 42 millioen gulden gekost, en was er op berekend om in het achterliggend reservoir een watermassa van $3\frac{1}{2}$ milliard Kub. Meters terug te houden. Tegen dit oorspronkelijk plan kwam echter al wat de Egyptische oudheden liefhad op, want, op die grootte genomen, zou het reservoir geheel Philae met zijn prachtigen tempel onder water zetten, en binnenkort heel den bouwval in elkaar doen storten. Hieraan gehoor gevende, bepaalde daarom de regeering, dat men voorshands met een reservoir van één milliard Kub. M. genoegen zou nemen, en naar dien maatstaf ging men dan ook te werk. Al spoedig echter bleek te overtuigend, dat hierdoor de welvaart te aanmerkelijke schade leed. Men zag in dat het toch niet aanging, het oeconomisch belang van duizenden aan de instandhouding van een ruïne op te offeren, en sinds is dan ook tot de

uitbreiding van het reservoir, invoege het oorspronkelijke plan, besloten. De tempel van Philae lag nu reeds, in Januari, ten deele in den stroom verzonken. De dam van Assoean is geheel uit graniet opgetrokken. Hij heeft een lengte van 1962 M., bij een breedte van 27 M. De reuzenmuur is $30\frac{1}{2}$ M. hoog en heeft van onderen 140 ijzeren sluizen, om 't water door te laten, terwijl zijwaarts vier locks zijn aangebracht, de eene boven de andere, om de schepen die doorkomen 30 M. hoog op te brengen. De hoofdingenieur Mc. Donald, aan wien ik door lord Cromer was aanbevolen, liet mij met een stoomvaartuig van Assoean afdalen, zoodat ik uit de diepte der lage rivier den vollen opkijk tegen den hoogen muur had, en zóó gezien vooral is de indruk van het kolossale werk geweldig. Elf duizend man heeft er drie jaar aan gearbeid, en een groot personeel is aan den dienst van den dam verbonden; maar de loonen zijn laag, weinig meer dan twee piasters per dag, en de Fellah is sterk en onvermoeid en weet van geen bij de pakken neerzitten. Doch al liepen de kosten hoog, en al verslindt ook de bediening van den dam bij Caïro, Assioet en Assoean groote sommen, er staan enorme winsten tegenover. Het Irrigatie-departement te Caïro schat deze op bij de 50 millioen gulden 's jaars. Door de irrigatie, die deze dammen mogelijk maken, wordt land dat anders door geen water te bereiken was, bebouwbaar, en de jaarlijksche verkoop van zulk land verwacht men dat nog lang ruim 12 millioen zal opbrengen. Het nationale vermogen van Egypte zal door betere oogsten en hoogere prijzen telken jare met 30 millioen gulden toenemen. En de regeering zal als gevolg van deze toenemende welvaart en stijging van prijzen, jaarlijks op een stijging der Regeeringsinkomsten met 4 à 5 millioen gulden rekenen kunnen. Toch reiken de plannen der ingenieurs nog veel verder dan het nu verkregene. Er zijn plannen in bewerking om een dam bij den uitloop van het Tiana-meer in Abessynië te leggen, om daar vooral waar het slib afvloeit, den afvoer naar de behoefte kunnen regelen. Ook hooger op wil men op de Witte Nijl bij Sobah een dam dwars door den stroom leggen. En een plan dat nog veel verder gaat en van nog grootscher uitwerking zou zijn, strekt om het zoo aanmerkelijke verlies van Nijlwater in de Suddan-region te stuiten. Deze Suddan-region is een onafzienbaar moeras, dat zich honderden kilometers in de lengte en breedte uitbreidt, en

vol gestuwd is met eilandjes van levenden plantengroei, die elken doorgang versperren. In dit onmetelijk moeras verzinkt en verdampt, gelijk ik boven reeds aangaf, 70 à 80 % van het afkomende Nijlwater, en de winst zou uiteraard ongelooflijk zijn, niet alleen voor Egypte, maar ook voor Nubië en Soedan, en zelfs voor Kordofan en de westelijke streken, indien men er in slagen kon, deze ontzettende massa water aan het moeras te onttrekken. Met dit doel nu heeft men het plan ontworpen, om van de plaats waar het moeras begint, tot waar het eindigt, zijwaarts een kanaal aan te leggen, daarop den afvoer van water naar het moeras af te sluiten, en zoodoende alle verlies van Nijlwater tegen te gaan. Voorshands intusschen zal dit plan nog wel een utopie blijven. Niet alleen toch zouden de kosten er van zeer hoog zijn, maar ook zou de uitvoering op een bijna onoverkomelijk bezwaar afstuiten. Heel de moerasstreek toch dampt zulke giftige gassen uit, dat ongetwijfeld de zwaarste epidemiën onder het werkvolk zouden uitbreken, ze bij honderden zou wegrapen, en het daardoor zoo goed als onmogelijk maken, om in deze ver afgelegen streken het werkvolk steeds beschikbaar te hebben. Maar op zichzelf heeft dit plan zeer groote aantrekkelijkheid. De Witte Nijl zou er, voor het minst, door verdubbelen in kracht. Veel van het water van de Blauwe Nijl, dat nu bij Khartoem uitloopt, zou voor de streek tusschen Abessynië en Berber beschikbaar worden en de Witte Nijl zou niet alleen Egypte nog beter dan dusver voorzien, maar ook van Fashoda af tot Khartoem op de westelijke woestijnstreek veroveringen kunnen maken.

Reeds nu echter is de winst die voor Egypte door deze onderscheidene irrigatiewerken verkregen is, niet licht te overschatten. Leverde reeds vroeger de ééne oogst per jaar een goed rendement, thans zijn twee of zelfs drie oogsten per jaar voor een goed deel van Egypte regel geworden. Men onderscheidt ze als zomeroogst, vloedoogst en winteroogst, en rekent althans op vijf oogsten in de drie jaar. Deze vijf oogsten volgen elkaar in dier voege op, dat eerst de katoen- en suikerteelt komt, dan de teelt van erwten, boonen en linzen, daarna mais of rijst, voorts tarwe en gerst, dan weer rijst of mais, en dan ten slotte, als het op zes oogsten in de drie jaren loopt, weer boonen. Naar de opgave van 1897 verkreeg men een winteroogst van 8.583.687 q. K.M., een zomeroogst van 1.507.507 q. K.M.

en een herfstoogst van 2.144.910 q. K.M., allen in Boven-Egypte; en bovendien in Beneden-Egypte een winteroogst van 8.656.533 q. K.M., een zomeroogst van 6.774.678 en dan nog een herfstoogst van 3.966.00 q. K.M. Cijfers, die men slechts behoeft te vergelijken, om na te gaan, op hoeveel q. K.M. één, op hoeveel twee, en op hoeveel drie oogsten verkregen werden. In geld bracht de zomeroogst bijna 13 mill. Eng. ponden op, de vloedoogst ruim 4 millioen, en de winteroogst $13\frac{1}{2}$ millioen; saam ruim 30 mill. Eng. ponden, of 362 millioen gulden per jaar. Men gevoelt wat rustelooze inspanning deze snelle opeenvolging van oogsten van de Fellahin vordert, die uiteraard de winterrust van den landman geheel missen. Een inspanning die vooral bij de katoen- en suikerteelt daarom te zwaarder is, omdat voor deze beide teelten de landerijen eerst door drainage geschikt moeten gemaakt worden, daar katoen en suiker op de gewone akkers, gelijk het Nijlwater die toebereidt, niet slagen. Evenwel, al zijn er, die, gelijk Brunhes, twijfel koesteren of deze gedurig hoogere eischen, die aan land en water in Egypte thans gesteld worden, op den duur niet zullen blijken op verkeerde berekening te berusten, — het inzicht en de veerkracht dwingen toch eerbied af, waarmee de Engelsche raadgevers van den Khedive deze nieuwe aanwending van het Nijlwater hebben doorgezet. Reeds de oudheid had wonderen gedaan, en reeds van oude dagen her was Egypte letterlijk de graanschuur voor half den Levant. Maar toch is nimmer in de oudheid ook maar van verre vermoed, tot welk peil van vruchtbaarheid Egypte kon worden opgevoerd, zoo men er in slaagde de Nijl te dwingen, van haar noodeloos verspillen van het kostbaar vocht aan de Middellandsche zee althans voor een aanmerkelijk gedeelte af te zien. Werd de Nijl reeds vroeger schier aangebeden als de goudstroom, die Egypte kwam verrijken, thans eerst toonen de feiten tot hoeveel grooter leverantie de rivier in staat is, nu haar wateren worden tegengehouden, en de katoen- en suikerteelt de graanteelt van ouds goeddeels verdrongen hebben. Heeft de Nijl Egypte gemaakt, zou er zonder Nijl geen Egypte zijn, en is zij het die in Egypte niet alleen de productie van den akker, maar ook het leven van menschen en dieren beheerscht, thans eerst kwam uit, hoeveel rijker zegen die Nijl-heerschappij nog kan afwerpen, nu het den mensch gelukt zelfs die machtige Nijl aan zijn wetenschap te onderwerpen en aan zijn

plannen dienstbaar te maken. En zulks zonder dat nog van verre te gissen valt, wat veel rijker zegen de Nijl nog over veel breeder territoir zal kunnen afwerpen, indien men er in slaagt, om de rivier niet alleen bij haar loop door eigenlijk Egypte, maar ook hoogerop, tot aan de bronnen toe, in haar waterverkwisting te beteugelen.

Bij de Nijl moest iets langer stilgestaan, omdat men beter nog dan uit de reusachtige monumenten, die het oude Egypte ons achterliet, uit de Nijl dat oude Egypte leert verstaan. De levensexistentie was in het Nijldal van meet-af zoo geheel anders dan in andere landen, en het is uit deze geheel andere levensexistentie, dat zich het geheel afwijkend levenskarakter van den Egyptenaar verklaart. De Hamieten die het eerst zich in het Nijldal neerzetten, waren ongetwijfeld een treffelijk slag, maar toch, het is eerst het wonen aan de Nijl, dat hen tot die wondere Egyptenaren die ons de historie leert kennen, gemaakt heeft. Met het rustig achter den ploeg loopen, was men er hier niet af. Als geweldige macht kwam telkens het water van boven opzetten, en dwong tot verweer en tot voorbereiding voor zijn ontvangst. Op zichzelf dreigde dit water met verwoesting, en eerst zoo menschenhand ingreep, kon het tot een zegen worden. Dit ware minder het geval geweest, zoo de vloed periodiek er steeds met gelijke kracht ware ingetreden; dan toch had men zich eens voorgoed er op kunnen inrichten. Maar die vloed was niet regelmatig. Hij kwam zeer ongelijk af. Nu eens traag, dan zeer overvloedig, en dit noodzaakte den Fellah om den vloed te bestudeeren, zich rekenschap van zijn nukken te geven, en zich ook bij flauwen vloed zijn levensexistentie te verzekeren. Vandaar de gedwongen opvoeding, die de Egyptenaar van de Nijl in het rekenen met en het berekenen van den waterstand ontving. Op tijden en gelegenheden, op de hoogte en de laagte van het terrein, op den afvoer en den toevoer van het water moest hij bedacht zijn. Prikkelde en oefende dit zijn intelligentie, en hield dit hem wakker en dapper bij zijn strijd met het water, het schonk hem evenzoo van meetaf het besef, dat alleen in een ordelijke samenleving de strijd met de natuur was vol te houden. Niets toch hielp het, of men zelf al zijn plicht deed, zoo niet ook zijn buurman links en rechts meewerkte.

Veel vroeger dan elders voelde men hier het gemeenschappelijk belang en de noodzakelijkheid, om allen saam tot verzekering van een dragelijken toestand zich te vereenigen. Goedwilligheid kon hier niet volstaan, want een enkele die zijn plicht verzuimde, bracht onheil over heel de streek. Er was alzoo behoefte aan een regelend gezag, aan een macht die onwilligen kon dwingen. Vandaar de vroege Staatvorming, en vandaar tegelijk het spoedige opkomen van de Staatseenheid uit de eerst zelfstandige gewesten. De lange loop van de Nijl met haar sterke kronkelingen en de ongelijkheden van het oeverterrein moesten wel aanvankelijk heel een reeks van vrije *Nomen* doen opkomen, maar tegelijk moest de eenheid van de Nijl en aller gemeenschappelijk belang bij een goede regeling van het verloop van zijn wateren, de vereeniging van deze *nomen* onder één vorst in de hand werken. Niet minder moest de Nijl, door de afhankelijkheid waarin ze heel Egypte van haar wateren hield, een religieus gevoel in het volk opwekken en levendig houden. Aan de Nijl kleefde om de geheimzinnigheid van haar oorsprong en de onzekerheid van haar vloed voor 't volksbesef iets mystieks. Men stond tegenover de Nijl als tegenover een raadselachtige macht, aan wier greep niemand zich ontworstelen kon. Dit voedde den zin voor het Onbekende en Oneindige. Even natuurlijk was het, dat deze religieuse aandrift zich in de onderscheiden deelen van het Nijlgebied hechtte aan locale vereering van eigen afgoden, en toch door de eenheid van het Nijlgebied herhaaldelijk den dienst van één dier goden meer naar voren drong. Het wonen op zoo smalle landstrook tusschen Nijl en woestijn, tusschen het altoos vloeiend water en het altoos verstuivend zand, kweekte de neiging om door het massale van zijn bouwstijl zich een rustpunt voor zijn blik te scheppen, terwijl de poëzie van het alles afspiegelend water kunstsmaak en straks kunstvermogen ontwikkelen moest. Bezat men op die wijs, dank zij de Nijl, op de omliggende volken een aanmerkelijken voorsprong in ontwikkeling en beschaving, onderwijl de inspanning van het Nijlleven toch de physieke volkskracht gezond en frisch hield, dan kon het moeilijk anders of ten Zuiden moesten de Nubiërs en ten Noorden de Syriërs gedurig den druk van Egypteland gevoelen. Schier in elk opzicht heeft alzoo de Nijl op Egypte s volksbestaan en op Egypte s historie haar stempel afgedrukt. Ongetwijfeld was het een krachtige

volksstam, van rijken aanleg, die zich in het Nijldal vestigde. Hoe beter het metaal is, hoe fijner de graveerstift er het beeld in snijdt. Maar het beeld van menschelijk leven, dat Egypte in de eeuwen zijner nationale grootheid vertoonde, en in de periode van zijn Renaissance nogmaals deed opkleuren, is niet uit het oorspronkelijke stamleven van zijn bewoners opgekomen, maar door de Nijl er in geprent. Juist daardoor vertoont dit beeld dan ook een eigen aard, die schier een contrast vormt met het nationale beeld dat bij de omliggende volken opkwam. Bijna in elk opzicht en op elk terrein bestond en openbaarde zich het Egyptische volk zoo geheel anders dan de natiën met wie het in aanraking kwam. Zelfs nu nog boeit dit geheel eigenaardige van het oud-Egyptische met ongemeene aantrekkelijkheid. Met de Grieksche en Romeinsche, en evenzoo met de Israëlitische oudheid, gevoelen we aanknoopingspunten te bezitten, maar tegenover het oud-Egyptische staan we schier even vreemd als tegenover China's ontwikkeling, en zulks niettegenstaande Egypte geen land als China aan de andere zijde der wereld is, maar een land zoo vlak bij.

Temeer maakt dit eigenaardig levensbeeld van Egypte indruk, om de hooge oudheid waaruit het ons toespreekt. Tijdrekenkundige bepalingen uit hooge oudheid zijn altoos uiterst moeilijk vast te stellen, en zoo loopen zelfs nog bij Egypte s eersten Koning de door de kundigste geleerden opgegeven jaartallen schromelijk uit elkaar. Champollion plaatste Menes in 5867 v. Chr., Lepsius in 3892, en Palmer, om niet meer te noemen, pas in 2224. Stellig overdrijft men dus niet door de eerste dynastieën kort na 2500 voor Chr. te stellen, nog lang vóór de heugenis die van Israëls patriarchen tot ons is gekomen; en het opmerkelijkste hierbij is, dat, reeds onder de 4e en 5e dynastie van het oude rijk, het Egyptische type zich op elk levensgebied vastzet, en dat reeds in het begin van het midden-rijk, dat tusschen 2200 en 1700 valt, de hoog klassieke periode van het Egyptische volksleven op elk gebied van kunst en wetenschap bereikt was. En moge nu al ook elders in China en aan den Eufraat van rijke nationale ontwikkeling en hooge oudheid de mare tot ons zijn gekomen, dan nóg spreekt de Egyptische oudheid ons zooveel levendiger toe, omdat, dank zij Egypte s neiging tot conserveering van wat eens bestond, een klaar terugleven in wat eens Oud-Egypte

geweest is, ons door wat het achterliet, tot in het kleine en bijzondere mogelijk is gebleken.

Dit voor ons opleven van Egypte s levensexistentie uit grijze oudheid ontwaart men het sterkst in het Museum van Egyptische oudheden te Caïro. De monumenten bij Gizeh, te Luxor en bij Assoean zijn massaler, maar het Museum te Caïro toont u tot in bijzonderheden het leven, dat oudtijds in deze wereld van Monumenten gebloeid heeft. Wie Egypte bereist, doet daarom beter, zoo hij met dit Museum en niet met de Monumenten begint. Een ontmeubeld huis maakt een onherbergzamen indruk, en het zijn de meubels, de decoraties, het gereedschap, ja tot zelfs de personen uit het oude huis, die het Museum te Caïro voor u uitstalt. Eerst wie dit Museum genoot en genoegzame verbeeldingskracht bezit, om het daar gewonnen levensbeeld in de monumenten over te brengen, heeft van die monumenten het ware genot. Dit prachtige Museum dat, vlak bij de Nijl gelegen, 12.000 q. K.M. oppervlakte dekt, heeft 5 millioen francs gekost, maar schittert dan ook door zijn rijkdom. Egyptische collecties vindt men heel Europa door in elk museum van oudheden, dien naam waard; maar zelfs de best voorziene van deze collecties verzinkt in onbeduidendheid, vergeleken bij de weelde en overvloed, die hier zich aan u opdringt. De Grieksch-Romeinsche periode en ook de Koptische antiquiteiten zijn hier bijzaak, maar wat imponeert zijn de prachtige verzamelingen uit het oudste Memphitische rijk, uit de klassieke periode van het midden-rijk, en uit de periode van de Egyptische renaissance onder de 26ste dynastie. Ge ziet hier de gebalsemde en nog gaaf gebleven lijken voor u liggen van machtige vorsten en priesters, het gelaat soms nog in zijn trekken herkenbaar. Keurig gebeeldhouwd, staan in heele reeksen de vorsten en grooten, de priesters en de geleerden van Oud-Egypteland u in hun beeld aan te staren. Stelae op marmer en granietplaten verhalen in fijngedreven teekens hun daden. Alle meubelen van hof en huis, al wat in de graven en tempels was saamgebracht, staat hier voor u in rijen. Alle gereedschap van krijgsman en kunstenaar, voor bedrijf en landbouw, verdringt zich om u. Van alle kleeding en sieradiën, van alle ornament en decoratie prijken de schoonste exemplaren in de kasten en onder de stolpen. Machtige

sarcophagen en monumentstukken zijn in het voorportaal van dit museum saamgedrongen, met reusachtige standbeelden afgewisseld. Wat voor de vaart op de Nijl of bij de vischvangst in den stroom dienst deed, ligt in oorspronkelijk maaksel voor u.

Afgodsbeelden, met al wat in de tempels voor hun vereering was aangebracht, vullen gansche zalen. Al wat de priesters bij dien dienst aantogen en hanteerden, hangt of staat voor u. En niet alleen wordt ge in de studiekamer der geleerden verplaatst, maar de vruchten van hun arbeid zijn in de papyrus-rollen of op linnen geschreven voor u bewaard. Vooral het Doodenboek, soms in prachtige verluchting, is in tal van exemplaren uit de graven hierheen gebracht. Maar onder dit alles komt toch altijd weer de rijke zaal P, waar de mummiën der vorsten zijn uitgestald en waar ge in glazen kisten de lijken van Amenophis I, van Thoet-Mozes II, van Raämses II den geweldenaar, van Amenophis III en zooveel andere in hun windselen voor u ziet liggen. Veel oudheden ook van andere volken heb ik gezien en bewonderd, maar nooit en nergens voelde ik de oudheid van zooveel eeuwen met zulk een kracht op mij aandringen, als toen ik deze reeks van vorstelijke mummies voor mij zag. Hier vooral, in deze omgeving, waarin ge ze omstuwd vindt van alles wat eens hun leven glanzen deed, is het of ze voor u opleven in al hun majesteit. Ge zoudt met wat dit Museum herbergt, heel hun paleis weer bemeubelen, heel hun stoet weer uitdossen kunnen. Het is of ze u op audiëntie ontvangen te midden van hun vorstelijke weelde. Zelfs valt hier bijna weg, wat mij anders bij het zien van die mummies in hun geopende sarcophagen zoo vaak hinderde. Met welk recht, vroeg ik mij dikwijls af, breekt de archeoloog in de stilte van zulk een graf in, om er het lijk uit te halen en ter plaatse die hem goed dunkt, voor het publiek ten toon te stellen! Is het niet een tekort in eerbied voor de dooden? De dooden in hun geslacht hebben zich groote opofferingen getroost, om zich een stille rustplaats na hun overlijden te verzekeren. Alles is door hen verzonnen en uitgedacht om in hun grafrust niet gestoord te worden. En nu breekt men in die graven in, ontdoet die lijken van hun onthulling, en zelfs de lijken van prinsessen en jonge vrouwen worden in openbare zalen, heel Europa door, uitgestald voor het publiek. In naam der wetenschap en op haar gezag, ik weet het wel. Maar het doel heiligt toch niet elk

middel, en zekere mate van kiescher eerbied zou toch ook hier niet misplaatst zijn. Toch drukte in dit groote museum dit bezwaar mij minder. Men liet u hier deze mummies als in hun eigen omgeving, bijna zou ik zeggen, als in hun eigen huis zien; en alles wat om hen heen was uitgestald, deed zich voor als één weelderige tentoonstelling van hun aloude grootheid en glorie. Eenigermate zelfs ontvangt ge hier den indruk, alsof aan deze dooden, door hen over te brengen naar dit machtig Mausoleum, een dienst is bewezen. In hun graf gebleven, stonden ze bloot aan de roofzucht der Bedoeïnen, die, niets ontziende, hen van hun grafweelde kwamen berooven, waarbij dan veelal met ruwe hand veel schoons verstoord werd. Daartegen althans zijn ze nu in dit museum beveiligd, en geheel in den geest der dooden zijn alle maatregelen genomen om duurzaamheid aan hun mummies te verzekeren. Vooral de Fransche archeologen verwierven zich ten opzichte van dit museum onsterfelijke verdienste. Auguste Mariette was er de stichter van, en Maspero is thans zijn voortreffelijke directeur.

Niet ver buiten Caïro liggen de groote Pyramiden en de Sphinx. Er rijdt een electrische tram heen en ge vindt dicht er bij een modern hotel, *Mena house* genoemd. Dit stoort den indruk. Naar zulk een pyramide moest men op een kameel of ezel rijden. Bij Caesar hoort een Keizersmantel, en smoking of almaviva wordt hier wansmaak. Ook kan ik niet zeggen, dat het eerste zien van deze pyramiden beantwoordt aan de verwachting. De gravure, waarop deze pyramiden geïsoleerd voorkomen, en in gladde, zuivere lijnen zich omhoog verheffen, heeft u bedorven; want wat ge te zien krijgt, is vaal-grauw getint, ruw en onregelmatig, en de rotsen in de woestijn die er achter liggen, drukken het gevaarte dat hier door menschenhand is opgetrokken. De woestijnrotsen in hun zwarte, wonderschoon geslepen omtrekken, en afstekend tegen het witte, rulle zand, zijn een natuurpracht van eerste orde, en bij die rotsen gezien, valt de pyramide af. En wat ook bij het zien van deze kolossale steenmassa's, evenals bij de massale tempels bij Thebae, pijnlijk aandoet, is de herinnering aan de menschelijke ellende die geleden is, om deze monumenten te doen verrijzen. Herodotus verhaalt dat 100.000 werklieden, drie maanden elk jaar aan de éene pyramide van Cheops hun kracht ten beste hebben ge-

geven; iets wat te eer gelooflijk wordt, zoodra men weet dat Cheops meer dan twee millioen steenblokken, elk van meer dan een Kub. meter, in deze éene pyramide heeft opgetast. Twintig jaren heeft de bouw van deze éene pyramide genomen. En als men nu weet hoe onder de zweep van den drijver in Egypte gewerkt werd, en hoe harteloos men zijn werkvolk behandelde, dan kan men zich moeilijk anders dan een droeve voorstelling vormen van het menschelijk leed, ten prijs waarvan zulk een pyramide verrezen is. Een pyramide was een koningsgraf. Zelfs de hoogste waardigheidsbekleeders werden begraven in een mastaba, die langwerpig is. De hoog-opgaande pyramide verzinbeeldt de koninklijke majesteit. Heele reeksen van zulke pyramiden vindt men, behalve te Gizeh, bij Sakkhara, Aboe Roasch, bij Sawayet el Aran, bij Aboesir en bij Dahschoer, behalve nog de tallooze kleine pyramiden in Aethiophie. De pyramidebouw is het werk geweest van de oudste Dynastieën. Reeds onder de 20ste Dynastie (c. 1200 v. Chr.) waren ze in onbruik en werden ze geplunderd en verstoord. Onder de 25ste Dynastie (c. 760) zijn ze toen hersteld; maar in de Perzische periode en later vooral onder de Arabieren opnieuw schandelijk gehavend. De gladde bovenlaag is geheel van de pyramide van Cheops afgehaald, vandaar haar ondragelijk uiterlijk; en gelijk ik reeds aangaf, wordt Saladin beschuldigd, de citadel van Caïro met van deze pyramide geroofde steenen gebouwd te hebben. Naar men thans algemeen aanneemt, begon in de oudste tijden elke koning, zoodra hij den troon beklom, zijn pyramide te bouwen, en gedurende elk jaar van zijn regeering werd een nieuwe laag steenen om heel den omtrek gelegd, van beneden tot boven, aan alle vier zijden. Zij, die het langst regeerden, volbouwden alzoo de hoogste pyramide, en de pyramide zelf was het monument van hun bewind. Meest werd zulk een pyramide aangelegd over een stuk rotssteen. In den rotssteen werd dan het graf uitgehold, en over den uitgeholden rotssteen werd de pyramide opgetrokken. Alleen die van Cheops heeft de grafkamer niet in de rots, maar halverhoogte in de pyramide zelve. Een niet te breed couloir gaf tot de grafkamer toegang, en twee openingen die schuins naar boven loopen, lieten in de grafkamer van den zuider- en van den noorderkant lucht in. Oorspronkelijk had deze pyramide vier zijden, elk van 282½ meter lang op den platten grond. Door den steenroof is dit thans inge-

krompen tot 227½ meter. Drie lagen steenen zijn er van afgenomen. De hoogte van deze pyramide, vroeger 146 M., bedraagt thans 137 M. De hoogte der vier opgaande vlakken was oorspronkelijk 186 M., en is nu tot 173 M. afgenomen. De steenmassa, die oudtijds 2.521.000 kub. meter steen bedroeg, is dientengevolge thans geminderd tot 2.352.000. Cheops was de vierde Koning, en de pyramide moet alzoo van omstreeks 2400 v. Chr. dagteekenen. De breede pyramide, die vlak bij de eerste ligt, is iets kleiner van afmetingen en houdt slechts een goede anderhalf millioen knb. M. steen. Zij is gebouwd door Cephren, Cheops opvolger, en alzoo ongeveer uit denzelfden tijd. Veel kleiner is de derde pyramide die zijwaarts ligt, die van Menkhéres, die na Chephren regeerde, maar blijkbaar veel korter het bewind voerde dan zijn beide voorgangers. De beklimming van deze pyramiden is door de meterhooge steenen geen licht werk; maar de Bedoeïnen bieden hierbij goede diensten, en het heerlijk uitzicht dat men op den top geniet, zoo over heel Caïro als over den omtrek, loont de moeite ruimschoots.

Van geheel anderen aard, maar niet minder belangrijk, is de Sphinx, die vlak voor de eerste pyramide uit een rots is uitgehouwen. De naam van Sphinx is oneigenlijk op dit monument toegepast. De Sphinx is een figuur uit de Grieksche mythologie. Ze gold als dochter van Typhaon en de slang Echidna, en had een leeuwengestalte met vleugels en een menschelijken kop. Deze Sphinx, zoo wordt verhaald, loerde dicht bij Thebe op elken voorbijganger en stelde hem het raadsel, wat 's morgens vier, 's middags twee, en 's avonds drie voeten had, en moordde oogenblikkelijk een iegelijk die het raadsel niet raden kon. Oedipus zou het raadsel hebben opgelost. Het was de mensch, die als kind op handen en voeten kroop, als volwassen man op twee beenen liep, en in zijn ouderdom leunde op zijn stok. Maar al is nu ook de Sphinx bij de Grieken een leeuw met menschenkop, toch heeft daarom dit monument niets met de Grieksche gemeen. De aloude kunst van Egypte drukte door aan een mensch voor zeker deel een dierengestalte te leenen, zinbeeldig uit, dat in dezen mensch de hooge kracht van het dier school. De leeuw drukt daarom in den Sphinx bij Gizeh de koninklijke majesteit uit. Wat men nu nog onder ons door zulk een leeuw op een wapenschild te kennen geeft, beeldde men in Egypte af door de leeuwen- en de menschengestalte te vermengen. Waarschijnlijk stelt die Sphinx Koning

Amenemhet III voor, den zesden vorst van de 12e Dynastie, die omstreeks 1700 v. Chr. regeerde. De kop vooral moet prachtig geweest zijn, zooals nu nog aan de uitdrukking van het oog en aan de trekken om den mond te bespeuren valt, maar het geheel heeft geducht geleden, is geheel verkleurd en gehavend, het afgodsbeeld op de borst is weg, en neus en baard zijn afgebroken. De kop is hol en zoo hoog, dat men er naast staande, met zijn hand den schedel niet bereiken kan. De kop is zoo geweldig, dat de geheele breedte 4.15 M. bedraagt en de neus 1.75 M. lang is. Nog steeds wordt dit geheel eenig monument met overstuiving door het woestijnzand bedreigd.

Tusschen de overige monumenten, waarmede Egypte als overzaaid is, moet, wie Egypte bereist, een keuze doen. Alleen voor de archeologen hebben de afzonderlijke monumenten in hun totaliteit waarde. Wie alleen komt om een overzicht van het geheel te ontvangen, kan met het bezichtigen van enkele, meer beroemde monumenten volstaan, temeer daar ze zich steeds in bijna gelijken vorm voordoen en in hoofdzaak òf tempels zijn òf graven. Van civiele of militaire gebouwen is zoo goed als niets meer over, althans niet uit de klassieke periode. Het was de religie, het koninklijk gezag en de roem der grooten, die in Egypte het leven beheerschten, en het is aan de verheerlijking hiervan dat schier alle groote monumenten zijn gewijd. Van de Aboe Simbels tempels in Nubië zal ik in het hoofdstuk over Soedan iets zeggen, en bepaal mij daarom thans tot Luxor en Assoean, de twee stations waar de karavaan van reizigers zich het langst ophoudt. Vroeger toog die karavaan van Caïro de Nijl op, eerst in Dahabieh s, een soort zeilvaartuig, met slaapkamer en eetzaal, die men afhuurde, later op de booten van Cook en op die van de Anglo-American Society. Mr. Cook vooral, die te Caïro een geheel zelfstandig kantoor voert, maakt u een reis op de Nijl uiterst gemakkelijk, en niet genoeg kan zijn voorkomendheid jegens het publiek worden geroemd. Thans echter loopt van Caïro naar Luxor en van Luxor naar Assoean een spoor, die haar eindstation bij Chellâl heeft. Vandaar gaat men per boot tot Wadi Halfa, en in Wadi Halfa vindt ge de militaire spoor naar Khartoem. Meest neemt men in Caïro den nachttrein, die 6.40 afrijdt en u om 8.45 den volgenden morgen te Luxor afzet. Van Luxor naar Chellâl is de afstand veel korter, slechts zeven uur. Te Luxor is men in het oude Thebae, en heeft tenminste drie dagen

noodig om de grootsche bouwvallen, die hier en aan de overzijde van de Nijl opgehoopt zijn, ook maar vluchtig in oogenschouw te nemen. Er zijn in Luxor zeer goede hotels, het heeft een bevolking van 11000 zielen, wie onder vele oud-Egyptische Christenen, er zijn consulaten gevestigd, en ook als vreemdeling voelt men er zich geheel thuis. Alles is er op de vreemdelingen ingericht. Er zijn uitstekende gidsen. Geen overlast wordt u aangedaan. En de route langs de monumenten is zoo ingericht, dat ge zonder oververmoeienis het alles zien kunt, en toch op de gezette tijden in uw hotel terug zijn. Het oude Thebe was de grootste stad in het oude Egypte, en het uitgestrekte terrein waarop de monumenten verstrooid liggen, toont nog den grooten omvang dien deze stad oudtijds moet gehad hebben. De Egyptenaren noemden haar Net, vanwaar in de H. Schrift de naam van No en No-Ammon, want Ammon was de afgod, aan wiens dienst Thebe haar hooge kunstvlucht dankte. Onder het oude Rijk was Thebe een kleine provinciestad, omstreeks 2200 v. Chr., onder het midden-rijk, kwam het reeds tot aanzien en bloei, maar eerst in het nieuwe Rijk werd Thebe hoofdstad en zette zich toen uit tot de stad met de honderd poorten en 20.000 strijdwagens, waarvan, zoo de plaats echt is, Homerus in zijn Ilias zingt. Honderdveertig stadiën was haar omtrek; wat, het stadie op 164 M. gerekend, op bijna 23 K.M. neerkomt. Slechts zes eeuwen hield intusschen Theba's grootheid stand. De Pharao's verlegden toen hun residentie naar het Noorden, en opvolgende veroveraars verwoestten de eens zoo machtige stad, tot ze in dorpen uiteenviel. Van haar paleizen is niets over. Al wat aan het oude Thebae herinnert, zijn de reusachtige tempels van Ammon, en aan de overzijde van de rivier de koningsgraven en koningstempels. De twee groote Ammon's tempels staan de eene in Luxor zelf, de ander in het nabijgelegen Karnak. Beide waren niet aan Ammon alleen, maar aan de dusgenaamde Thebaansche trias gewijd; t.w. aan Ammon, aan zijn vrouw Moet, en aan beider zoon Khonsoe. Ammon was oorspronkelijk de stadsgod van Thebe geweest, maar in de dagen van Thebe's grootheid verhoogd tot oppergod, en met Ra, als Ammon-Ra, tot eenheid versmolten. Zijn zinbeeld werd toen de zon, en hij zelf als de god van het licht, ja in zekeren zin als de eenige god aangebeden. In een hymne uit de dagen der 18e dynastie wordt hij bezongen als de schepper van hemel en aarde, als de gene-

reerder van alle goden, als de bron van tijd en eeuwigheid, en sterker nog als „de Eéne, de Eenige Maker van al wat bestaat." De mensch kwam, zoo heet het, uit zijn twee oogen, en de goden zijn uitgegaan uit zijn mond. Hij wordt bezongen als de god die het gras voor het vee, en het brood voor den mensch doet opkomen; die de visschen in de zee en het gevogelte in den hemel bij het leven behoudt. Uit het ei doet hij het leven voortkomen. »Eere zij u, o Schepper van alle dingen, gij die de Eene en Eenige zijt!« De tempel die hem te Luxor gewijd is door Koning Amenophis II, den Memnon der Grieken, die van 1427—1392 v. Chr. regeerde, had een lengte van 190 M. en is 55 M. breed, en is later door Raämses II tot 260 M. uitgebreid. Met Thebe s val verviel ook deze prachtige tempel. In de 3e eenw na Christus is er een christelijke kerk in gehuisvest geweest. Onder den Islâm was het reusachtige gebouw deels in puin gevallen, deels overstoven, en eerst in de 19e eeuw zijn de overblijfselen van dezen tempel weer blootgelegd en door een muur aan den rivierkant tegen vernieling door den Nijlvloed beveiligd. Bij den ingang verhief zich de breede, hooge Pylon, met doorgangspoort, en op den Pylon waren een reeks van historische reliefs aangebracht, terwijl vóór den Pylon zes kolossale standbeelden van Raämses II waren geplaatst, vier overeind staande en twee in zittende houding. De zittende beelden waren 14 M. hoog, en voor deze twee zittende beelden stonden twee hooge obelisken van rose-graniet, waarvan de kleinste sinds 1836 op de Place de la Concorde te Parijs prijkt. Door den Pylon doorgaande, kwam men in het Hof van Raämses, een indrukwekkende zaal van 57 bij 51 M., omgeven door een dubbele zuilenrij van 74 pilasters. In deze majestueuze zaal stonden nogmaals groote standbeelden van Raämses II van 7 M. hoog, behalve nog twee beelden van denzelfden koning in zittende houding, met de koningin naast hem. De muren van dezen hof van Raämses zijn alle met reliefs en schriften bedekt, vooral met tafereelen uit de geschiedenis van den machtigen veroveraar. Op deze zaal volgt een met hooge colonnade versierde doorgang, met twee rijen van telkens zeven zuilen, elk 14 M. hoog. Deze colonnade gaf toegang tot het Hof van Amenophis III, groot 45 bij 51, aan de drie zijden met een dubbele rij pilaren, saam 60 in aantal. De vierde wand in deze zaal is zonder pilaren en geeft toegang tot de groote vestibule, waarvan het plafond

rust op 32 zuilen en waaruit men in de kleine zaal komt, die later voor kerk gediend heeft. En dan volgt nog heel een reeks van kleinere zalen en kapellen, tot men in het heiligdom van Alexander den Groote komt, dus genaamd omdat het door hem gerestaureerd is. Hierop volgt nogmaals een corridor met collonnades en eindelijk komt men in de laatste zaal, die uiterst klein van afmetingen is. Een breede weg met steenen rammen aan beide zijden leidde van dit heiligdom naar den grooten tempel van Karnak. Niet alleen op den Pylon, en aan de buitenwanden, maar evenzoo op de binnenmuren van dezen tempel waren met kwistige hand reliefs aangebracht en het geheel deed zich voor, en doet zich nog voor, als een architectonisch stuk van hooge orde.

Van dezen tempel naar Karnak is een klein half uur gaans. Het dorp Karnak uitgaande, komt men eerst aan twee tempels van lagere orde, die van Khonsoe en Osiris, en dan de richting van de Nijl volgend, ziet men opeens den grooten Pylon van den prachtigen Ammontempel voor zich staan. Voor het terras staat de groote Obelisk van Sethos II. Er is nog een tweede geweest, maar van deze staat er alleen nog het voetstuk. Van deze obelisk loopt dan een breede toegangsweg naar den eersten hoogen Pylon, en ook deze weg was aan beide zijden afgezet door een reeks van steenen rammen, waarop een dwarslaan met sphinxen uitliep. Deze reusachtige tempel, onder Thoet Mosis I begonnen, is door zijn opvolgers steeds meer uitgebouwd en van nieuwe toevoegselen voorzien. Vandaar dat hij niet minder dan tien Pylonen heeft. De groote Pylon, die recht op de rammenlaan staat, is ruim 43 voeten hoog en ruim 113 M. breed. Hij is 15 M. diep en nooit geheel afgewerkt. Door de poort van dezen Pylon komt men in een groote zaal van 103 bij 48 M., met zuilen en standbeelden, en drie kapellen van Ammon, Moet en Khonsoe. Dwars op deze zaal komt de tempel van Raämses III uit, die met eigen Pylon, hypostylen, hofzaal en kapellen een afgerond geheel vormt. Uit dezen voorhof voert een vestibule naar den grooten Pylon van Raämses I, met vóór de vestibule wederom reuzenstandbeelden van Raämses II. Door dezen Pylon ontsluit zich de toegang tot de groote hypostyle. Deze zaal is 103 bij 52 M., en beslaat een oppervlakte van 5000 q. M. Het plafond van deze hypostyle werd gedragen door 134 zuilen, in 16 rijen opgericht. In het midden loopt deze zaal hooger op tot

24 M., terwijl de beide zij-plafonds slechts 14 M. hoog zijn. Alle de wanden ook van dezen kolossalen hof zijn als overladen met keurige reliefs, die vooral de wapenfeiten van de koningen, die de hypostyle verrijkt hadden, in fijne trekken en levendige kleuren verheerlijken. Deze hypostyle loopt uit op een tweede vestibule, en deze vestibule gaf doorgang door den Pylon van Amenophis III. Door dezen derden Pylon komt men in het open middenhof, waar de vier groote obelisken van Thoet Mosis I stonden. Nog slechts één van deze obelisken is staangebleven. Van twee andere staat nog slechts het voetstuk. De vierde is geheel verdwenen. De obelisk die er nog staat is 23 M. hoog. Aan den overkant van dezen middenhof verheft zich weer een Pylon, door wier poorten men in een kleine zaal komt, die aan twee zijden 8 en 6 zuilen heeft en in het midden met een obelisk prijkte. Dan volgt nogmaals een breede Pylon, en deze voert door zijn poort in een tweede nog smallere zaal; en dan nogmaals een Pylon doorgaande, komt men in het heilige der heiligen, waar de »heilige boot« geplaatst was. Van den tempel die hierachter zich aansloot is niets dan een puinhoop overgebleven; en dan komt de groote tempel van Thoet Mosis III, met groote feestzaal van 44 bij 16 M. Het plafond van deze zaal rustte op 32 zuilen en 20 pilaren. Achter die feestzaal ligt weer het heilige der heiligen, en aan beide zijden hiervan bevinden zich kamers voor de priesters en zalen aan koningen gewijd. Gelijk reeds uit deze korte beschrijving blijkt, is deze groote Ammonstempel niet naar één vast plan opgetrokken, maar eerst veel kleiner in afmetingen geweest en door opvolgende koningen telkens uitgebreid en vergroot. Vandaar dat telkens nieuwe Pylonen de eenheid verbreken, en het geheel meer den indruk maakt van aan elkander aangebouwde tempels, dan van één groot heiligdom. Elke nieuwe koning poogde telkens weer zijn voorgangers in de grootschheid van zijn stichting te overtreffen. Vandaar de steeds kolossaler afmetingen en de steeds rijker basreliefs, en de steeds veelvuldiger obelisken. Om een goed deel van dit tempel-complex was een muur opgetrokken, teneinde de gebouwen tegen den vloed te beveiligen, en ook deze buitenmuren waren met historische reliefs als bezaaid. Veel viel van dit tempelcomplex in puin, maar wat er nog van staat, maakt het toch mogelijk, van het geheel zich een klare voorstelling te vormen, en dan is er zeer zeker nergens een heiligdom verrezen, dat in majesteit en pracht

het van den tempel van Ammon won. Denkt men zich nu deze majestueuze tempels in de dagen van Thebes grootheid, met schitterende gordijnen gedrapeerd, weelderig en kwistig met bloemen gesierd, de machtige priesterschaar zich er in verdringend in hun schilderachtige tabberds, de altaren van offeranden rookend, wierookgeuren alle ruimten vervullend, de choren er hun hymnen aanheffend en een onafzienbare schare in de groote hoven en zalen jubelend, dan verkrijgt men een beeld van zoo verheven culte, als zelfs Rome en Athene, Babylon en Ninevé niet gekend hebben. Slechts doet het ook hier pijnlijk aan, de honderdduizenden van slaven te gedenken, die uit den buit door de overwinnaars aan de priesters van Ammon werden afgestaan, om zonder loon, bij brandende hitte, in zulk een ongelooflijk zwaren arbeid hun levenskracht te verdoen. En beziet men dan de rijke reliefs, en staart men op de reusachtige standbeelden der koningen, die voor en in deze tempels alom prijken, dan kan men den indruk niet van zich zetten, dat het eeuw na eeuw meer menschelijke zelfverheerlijking, dan vereering der goden is geweest, waaraan deze tempel zijn geheel eenige grootheid dankt. Vooral één dier reliefs, die gedurig terugkeert, doet onaangenaam aan. Men ziet een koning van Egypte van reusachtige gestalte recht overeind staan en aan zijn voeten liggend, geknield of kruipend half ter aarde, heel een kring van verwonnen vijanden, wier haarbossen hij bij elkander genomen heeft en in de linkerhand houdt, terwijl zijn rechterarm het wapen zwaait waarmee hij deze rampzaligen ten doode wijdt. En met zulke reliefs voor oogen, hebben de landgenooten van die overwonnelingen, ver van magen en vrienden, hun leven aan den bouw van een tempel moeten verspillen, waarin de veroveraar, die hun volk te onder bracht, in reusachtig beeld zou worden verheerlijkt.

In de doodenstad van Thebe, aan de overzijde van de Nijl, staan altoos nog de twee kolossen van Memnon. Het hoofdbeeld stelt Amenophis III voor, zittende op zijn troon. De tempel, voor welks pylon deze reusachtige beelden eens prijkten, is lang in puin gevallen. Er is geen spoor meer van te ontdekken. Maar de beelden hebben, hoewel sterk gehavend, den tijd overleefd. Het best bewaarde beeld is 15.90 M. hoog, waar dan nog het bijna 4 M. hooge voetstuk bij komt. Naast Amenophis staat het beeld van zijn moeder Metemoea. Dit laatste beeld gaf oudtijds 's morgens een nog nimmer verklaard geluid van zich, dat vele reizigers en onderzoekers tot zich trok.

PYLOON TE KARNAK.

Hadrianus vertoefde met zijn vrouw Sabina en een geheelen hofstoet meer dan drie dagen bij dit beeld, om zelf het geluid te hooren. Thans hield dit geluid in elk geval geheel op. Vermoedelijk tengevolge van het afbrokkelen van geheele stukken. Maar ook zoo blijven deze beide reuzenbeelden nog altoos een indrukwekkend getuigenis van de toenmalige zucht om vooral *den mensch*, zelfs bij een tempel, te verheerlijken.

Die indruk van menschelijke ijdelheid en zelfverheffing is nog sterker aan de overzijde van de Nijl, waar geheel een reeks van tempels, van wier beschrijving ik mij onthoud, rechtstreeks ter eere van zulke veroveraars is opgericht. Altoos weer de vereering van geweld en despotisme, altoos dezelfde snorkende reliefs, en altoos dezelfde reuzenstandbeelden van machtige koningen. Alleen Amenophis IV was een man van edeler zin, die een soort Henotheïsme in zijn rijk poogde in te voeren en daarom in Thebe veel van den Ammon s dienst verstoren liet; maar de priesters van Ammon waren hem te machtig. Na zijn dood viel heel zijn werk in duigen. En ten slottte wisten de priesters van Ammon zich zelfs tot zulk een macht te verheffen, dat ze zelven een tijdlang het koningschap aan zich trokken. Om goddelijke eere te ontvangen. hadden de koningen almeer de gunst der priesters zoeken te winnen, want door die priesters konden ze het volk imponeeren, maar deze priestermacht eindigde met hun-zelf boven het hoofd te groeien, wat uitliep op een Caesaropapie, die kroon en priesterschap, edoch in den Hoogepriester, vereenigde. Hoezeer menschelijke zelfverheffing bij dit alles hoogste motief was, blijkt niet minder uit de graven, die in zoo grootsche afmetingen aan de overzijde van de Nijl in de rotsen zijn uitgegraven of op den rotsbodem zijn opgebouwd. Gelijk reeds uit de pyramide van Gizeh bleek, is in Egypte de weelde der graven aan de weelde der tempels voorafgegaan. Wat het Egypte der oudste dynastieën ons heeft achtergelaten, zijn geen heiligdommen, maar pyramiden, mastaba's en rotsgraven. Eerst is voor het graf gezorgd, en al is niet aan te nemen, dat oudtijds de tempels ontbroken hebben, in elk geval waren die tempels van zoo lichten en gebrekkigen bouw, dat er ons niets van bereikt heeft, terwijl daarentegen aan de graven in pyramiden en rotsen zoo alle kunst werd ten koste gelegd, dat ze zelfs uitde oudste tijden nog in niet zoo onaanzienlijk getal ons bewaard zijn. Vooral de necropool of dooden-

stad van Thebe verborg schatten, die, zeldzaam goed geconserveerd, de musea verrijkt hebben, en nóg als graven des beziens overwaard zijn. Licht is de tocht naar en door die necropool niet, vooral niet zoo men dien te voet te doen heeft. Zelfs in Januari toch blaakt hier de zon reeds, en het woestijnzand, waardoor men zich een weg heeft te banen, is rul en stuift onder uw voet op. Maar wat ge vindt, beloont ruimschoots uw inspanning, en vooral de graven der koningen zijn van blijvende waarde. Een trap met balustrade voert naar den ingang van de meeste dezer graven, en zeer diep moet men door corridors en zalen in de rotsen binnendringen, om eindelijk de diepste zaal te bereiken, waar de sarcophaag van den vorst is neergezet, soms nog gevolgd door een kleinere nevenzaal voor de sarcophaag van de koningin. Al deze corridors en zalen die men doorkomt, zijn met reliefs gesierd, die deels de historie van den vorst vereeuwigen moeten, deels zijn gang door het doodenrijk weergeven, deels de afbeeldingen bevatten van allerlei wat den vorst in zijn leven liet was, zijn meubelen, zijn gereedschappen, zijn slaven en slavinnen, zijn harembevolking, tot zelfs zijn speeltuig, en evenzoo zijn akkers, zijn huizen, zijn jachtvelden, zijn maaltijden, zijn Nijlbooten, zijn dranken en zijn garderobe. Groote uittreksels uit het Doodenboek, vooral het 125ste hoofdstuk, zijn in de muren uitgebeiteld of er op geschilderd. De sarcophaag zelf meet veelal 3 bij 2 M., en is buitengemeen hoog. Maspero verzekert in zijn *Causeries d'Egypte*, p. 30, dat oorspronkelijk de teraardebestelling van zulk een vorst nog met menschenoffers gepaard ging. Later nam men er genoegen mede om de slachtoffers op de reliefs af te beelden, en steeds is deze vereering der dooden hier het privilege der machthebbers en grooten der aarde geweest. De kosten van zulk een graf toch liepen zoo hoog, dat de gewone landman of kleine burger er niet aan reiken kon. Zelfs bij dooden van meerder aanzien verving men later de nog altoos dure bas-reliefs door houten poppen, een soort speelgoed van niet onaardige structuur. En steeds kreeg de doode eenige uittreksels uit het Doodenboek mede, een soort reisgids voor den langen tocht dien de doode in het rijk der schimmen te volvoeren had. Andere koningsgraven, b.v. die van Raämses I en III, zijn nog veel weelderiger aangelegd, met tal van zijvertrekken. Eén dier vertrekken is voor de bakkers en koks, een ander voor de boeren en de schippers, een derde voor den koninklijken schat. Doel hiervan

was, den vorst, ook na zijn dood, als in een paleis te doen wonen, waarin alles gereed stond voor zijn bediening en voor zijn vermaak. Want al bevond zich dit geheele huishouden slechts in beeld of relief in het graf, een mysterieuse macht zou dit alles in het graf van den doode met nieuw leven bezielen, en hij kon zijn bestaan dan voortzetten, alsof hij nog onder de levenden woonde. Ook de prinsen en prinsessen ontvingen de eere van zulk een graf, al was het op kleiner schaal, en de ministers en veldheeren en machthebbers ontvingen als geschenk van hun vorst een plek in de necropool, waar ook zij tegen hooge kosten zich een rustplaats na den dood lieten uithouwen en toebereiden. Immers er was geen denken aan, om eerst na den dood zulk een graf in gereedheid te brengen. Reeds bij zijn leven moest een ieder, die er aanspraak op liet gelden, zich zijn laatste rustplaats gereed maken. Het graf wachtte dan als op zijn doode. Wie geen hypogee in de rotsen kon laten uithouwen, moest zich met een mastaba op den platten bodem tevreden stellen; maar al wat groot in Thebe was geweest, verhuisde na zijn dood naar de Necropool.

Ook buiten Thebe vindt men deze graven en evenzoo de tempelruïnen in onafzienbare menigte, maar èn die tempels èn die graven maken steeds denzelfden indruk. Vóór al die tempels de machtige pylon, daarachter de voorhof en dan de corridors en de massieve zalen, uitloopende op de kleinere zalen, waarin de nissen voor de goden zijn uitgehouwen, het plafond rustend op zuilen of kolommen, en zoowel de wanden als de pilaren met getinte reliefs overdekt. Wie de tempelweelde om en bij Thebe gezien heeft, vindt elders tempels van kleiner afmetingen, soms met andere kapiteelen op de zuilen en met reliefs in andere tint, maar al is voor den archeoloog het verschil van tijd belangrijk, waaruit deze tempels dagteekenen, — op den gewonen bezoeker maakt dit alles na Thebe een indruk van inferioriteit. Alleen het eiland Philae bij Assoean heeft een eigen bekoring. Oók het eiland Elephantine bij Assoean herbergt veel ouds, maar dit zijn alle graven, waaronder ook prinselijke mausoleums, edoch van een veel eenvoudiger constructie dan die in de necropool van Thebe en door den loop der tijden van allen glans beroofd. Philae echter heeft een eigen schoonheid. Het is klein van afmetingen. Het heeft slechts 460 M. in de lengte en niet meer dan 150 M. op zijn grootste breedte. Maar ten eerste ligt het zoo wonderschoon. De Nijl is hier breeder dan ergens hoogerop.

en overal steken uit de Nijl majestueuse zwarte rotsblokken op, die door het water in fantastische vormen afgekant en op verrassende wijze op elkander gestapeld, een tooverachtigen indruk maken. En zeldzaam boeiend is te midden hiervan het tempelcomplex op het eiland zelf. Wel zes tempels stonden hier op elkander gedrongen: de tempel van Augustus, van Esculaap, van Hathos, van Ar-heshofer, van Harendotes en van Isis, met later nog twee Koptische kerken, een kapel en een kiosk. Oud zijn deze tempels niet. Ze dagteekenen uit de 4e eeuw vóor Chr., de grootste zelfs eerst uit den tijd der Ptolemeën, en geven meer Grieksche, dan oud-Egyptische kunst te aanschouwen. De westelijke tempel is verreweg de schoonste. Deze tempel had een voorportaal, een voorhof, een groote altaarzaal en daarachter het heilige der heiligen met de nis voor het afgodsbeeld. Zijn muren liggen thans geheel in het water, zoodat men den ingang alleen per boot bereiken kan. De dam van Assoean heeft het water reeds te hoog doen klimmen en het is te voorzien dat welhaast, bij uitbreiding van het reservoir, geheel de tempel onder water zal komen en spoedig zal ineen storten. Maar zoolang dit artistiek gebouw nog boven den stroom uitsteekt, is het een parel van schoonheid, vooral ook door het eenig panorama dat men geniet, zoo men, de trap langs, boven het heilige der heiligen klimt en van het plat heel den omtrek aanschouwt, met den machtigen Dam op den achtergrond. Assoean trekt dan ook steeds meer enthousiaste vreemdelingen, die er niet slechts even vertoeven, maar er weken lang zich ophouden. Het klimaat is er zoo overheerlijk, de watertafereelen zijn er ongeëvenaard in grootschheid, en zelfs de bazar, hoe zeer pas aan 't opkomen, is een gang overwaard. Ook is men te Assoean zoo vlak bij de woestijn, dat bij het station te Chellâl geheele troepen van Bedoeienen, met hun kameelen, te vinden zijn, die de schilderachtigheid van het geheel verhoogen en er het woestijnleven èn met het Nijlleven, èn met het moderne cultuurleven van Assoean zelf, in één blik doen samenvatten. Met Assoean is tevens het zuidelijkste punt van eigenlijk Egypte bereikt. Een deel van het terrein waarop ge u hier beweegt, behoort zelfs reeds tot Nubië, en zeer duidelijk kunt ge in de bevolking van Assoean het Egyptische en Nubische type reeds dooreengemengd zien. De hotels met hun Europeesche uitrusting zijn voortreffelijk. De politie houdt uitmuntend orde onder de bevolking,

en de groote booten die in de Nijl op stroom liggen, doen u een oogenblik vergeten, dat ge u in het hart van het Nijlland bevindt.

De meest prikkelende indruk, dien Egypte s monumentale schat achterlaat, is wel die van hooge oudheid en zeldzame originaliteit. Nauwkeurig vast te stellen is die oudheid nog altoos niet. Het 7e jaar van Koning Oesertesen VI is het vroegste punt van Egypte s geschiedenis, dat astronomisch vaststaat. Het viel tusschen 1876 en 1872 v. Chr. Maar aan dezen Vorst gingen nog vier Koningen van dezelfde dynastie vooraf, en aan deze dynastie nog weer elf andere , altoos van Menes af gerekend, den eersten Koning bij wiens naam de legende in de historie overgaat. Bij de onzekerheid omtrent dit eerste historisch begin, en de verklaarbare zucht om al dieper in het verleden terug te dringen, heeft de Egyptoloog toen eerst sterk overvraagd. Champollion plaatste, gelijk ik reeds aangaf, Menes in 5867 v. Chr., terwijl Wilkinson hem thans 2320 stelt, en Palmer zelfs eerst in 2224 v. Chr., nog niet de helft van wat eerst vermoed werd. Maar ook al houdt men zich aan dit laatste jaarcijfer, dan reikt dit toch reeds ver achter de Patriarchen, en dan nog wijst Menes' optreden terug naar een veel ouder Egyptisch verleden, waarin de gewesten die hij onder zijn scepter vereenigde, waren opgekomen. Deed nu dit oud-Egyptisch leven zich voor als pas aan de »Barbarei« ontkomen, het zou minder boeiën; doch juist het tegendeel is het geval. Egypte dient zich aanstonds aan als een staat van reeds ver gevorderde cultuur, met een staatsinrichting en een menschelijke levensexistentie, die reeds aan vrij hooge eischen voldeed. De voorstelling alsof hoogere menschelijke ontwikkeling eerst veel later gewonnen ware, die reeds onder de vondsten aan de oevers van Tiger en Eufraat schade leed en door de Chineesche archieven en monumenten gelogenstraft wordt, is met het oog op Oud-Egypte nog veel minder houdbaar. En daarom moest het wel de nieuwsgierigheid prikkelen, in dit zeer oude verleden terug te gluren en er een menschelijk leven te bespieden, dat als uit een feeënsprookje tot ons komt. Die prikkel zou nog minder sterk zijn, indien het oud-Egyptische leven, bij veel verschil in vorm, toch in hoofdzaak van eenzelfde soort als 't onze was, en zoo we uit ons eigen leven de ontwikkelingslijn, of wilt ge de

evolutielijn, gelijk het thans bij voorkeur heet, tot aan Menes konden terugtrekken. Doch juist dit belet u de scherp geteekende originaliteit, waarmee het Egyptische leven zich van de oudste dagen her voordoet. Dat invloeden uit Azië op Egypte zullen hebben ingewerkt, mag worden aangenomen; maar verkeer met de Rijken aan Tiger en Eufraat verkreeg Egypte eerst later, en vóór 1500 is hier geen spoor van. Uit de eeuw die aan Menes voorafgaat, is ons uit Azië geen hoogere cultuur bekend, die haar stempel op Egypte s ontwikkeling heeft kunnen drukken. Reeds wees ik er op, hoe de Nijl in Egypte het leven bepaald heeft, en daarom moest het leven er wel een geheel eigen stempel dragen. Bij het opkomen van het Egyptische volk is er onder dit volk anders waargenomen, anders gedacht, anders gevoeld, anders gezonnen en gepeinsd, dan onder ons. Alles deed zich in Egypte anders voor, vertoonde zich in andere gedaante, kleedde zich in anderen vorm, openbaarde andere behoeften en zocht andere bevrediging. Het is een geheel eigenaardige, zelfstandige, in den wortel en in de takken origineele levensontwikkeling, die hier is opgebloeid. Van dit in grond en wezen origineele leven ziet ge de tastbare teekenen nog voor u, en wat wel het meest aangrijpt is, dat ge de rechtstreeksche afstammelingen van die lang vergeten geslachten in de Fellah s en in de Kopten nog voor u ziet. Vergelijkt ge de oud-Egyptische figuren, die u uit de reliefs toespreken, met den Fellah die u begeleidt, zoo is het eenzelfde type. Een hooge gestalte, sterk beengestel, slank in den vorm, het amandeloog onder zware wenkbrauwen, en weinig baard. Voegt ge daar nu bij de mummiën uit de oudste sarcophagen, dan is het of de eenheid van geslacht in onafgebroken lijn voor u treedt, en of ge u bij de oudste geslachten thuis voelt. Het zijn niet alleen oude bouwvallen en oude handschriften, die u heugenis van dit grijze verleden brengen, het is in hun mummievorm dat de oude Koningen en het is in levenden lijve dat de Fellahin en Kopten het leven der eeuwen voor uw geest terugroepen. Bij die oudheid en originaliteit komt dan de geacheveerdheid van de oud-Egyptische ontwikkeling den wonderen indruk van geheel hun existentie nog voor u verhoogen. Hun taal moge aan Aziatische talen verwant zijn, ze draagt niettemin een geheel zelfstandig karakter en is aanstonds rijk ontwikkeld. Hun schrift is in meer dan één vorm rijk getypeerd. Reeds onder de 4e en 5e Dynastie heeft hun

eigenaardige kunst zich in hoofdtrekken vastgezet. Reeds onder Oesertesens I doorleven ze hun klassieke periode, waarin allerlei wetenschap is opgebloeid, hun letterkunde reeds uitnemende producten levert, en vooral hun regeeringsvorm en architectuur eerbied afdwingen. Als een wonderboom schiet hun intellectueele, artistieke en practische ontwikkeling uit hun interessant en bedrijvig leven op. Onder het nieuwe Rijk moge de uit Azië aangevoerde buit nieuwe weelde hebben aangebracht, toch *blijft* het type van hun ontwikkeling wat het reeds onder Cheops en Chephren was. En is er al veel later, in de 6e eeuw vóór Christus, een Egyptische renaissance nagebloeid, in classiciteit van vorm is het oorspronkelijke Egyptische leven niet meer overtroffen. De legende der Egyptenaren verhaalt van goden, die oudtijds als koningen in het Nijldal geregeerd en het volk gezegend hebben, en Egypte s snelle opbloeiing tot volkomen classiciteit maakt metterdaad den indruk, alsof bovennatuurlijke krachten de cultuur hier tot aanzijn hadden geroepen. Er is in die cultuur wat niet bevredigt. Het is alles te massaal en te veel door zucht naar het kolossale geïnspireerd. Er spreekt te veel menschelijke ijdelheid en zelfverheffing in hun monumenten. Egypte geeft u op verre na niet, wat Griekenland u genieten doet. Het is of hier reuzen, meer dan menschen aan den arbeid zijn geweest. Maar niettemin is er in hun teeken-, beeldhouw- en schilderkunst, bij veel stijfs en afgemetens, toch ook weer zooveel fijns en teeders, dat ge voelt en ontwaart hoe er in deze reuzen van kracht ook een warm gemoedsleven moet getrild hebben.

Ook in hun religie zijn twee grondtrekken die ongemeen boeien. De eerste is, dat hun polytheïsme een geheel eigenaardig karakter draagt. Het eigenlijke polytheïsme heerscht eerst dan, als de onderscheiden goden elk een eigen rol vervullen, geheel eigen attributen hebben, en elke uiting van de natuur en van het menschenleven zich aan een afzonderlijke godengestalte hecht. Eerst daardoor komt die veelheid van goden op, die aan alle oorden in eigen tempels gevierd worden. Maar zoo was het polytheïsme in Egypte niet. Phtha, Ra, Ammon en Khnemoe werden allen als de scheppers van hemel en aarde geëerd, doch oorspronkelijk elk in een eigen stad. Er was aanvankelijk Henotheïsme, d. i. vereering van één god in elk gewest. Naar de stad of streek, waarin zulk een god vereerd werd, beteekenis erlangde of verloor, breidde zijn dienst zich uit, of verflauwde. *Moet*

vertegenwoordigde de natuur, maar evenzoo de moeder van alle leven. *Kepéra* werd als schepper van alle ding en van zich-zelf gevierd. De oorsprong aller dingen werd veelal op de zon teruggeleid. Vandaar dat Re en Ammon en met hen Temoe als zongoden geëerd werden. Was Temoe de avondzon bij haar ondergang, Horus was de morgenzonnegod. Thot was in verband hiermee de god van den tijd, die door den opgang en ondergang van de zon bepaald werd, en Hathor was de hemeltent, waarin de zon woont met de boot waarin ze zich in de hemelen voortbeweegt. Maat was het oog van Ra den zonnegod, Alleen Hapi de god van de Nijl, en Nit de god van de jacht, waren goden met geheel eigen attributen. Maar in hoofdzaak kan men zeggen, dat van ouds allerwege de aanbidding van één god in zwang was; dat deze god als de schepper en onderhouder van alle dingen geëerd werd; en dat deze god schier overal met de zon in verband werd gebracht. Amenophis IV, die een poging waagde om, onder afschaffing van de locale goden, den zonnedienst als eenigen godsdienst van heel Egypte in te voeren, is dan ook ten onrechte voorgesteld als bevorderaar van het monotheïsme. Monotheïsme komt eerst op, zoo het locale wegvalt en het nationale in de religie overwonnen wordt, en wat Amenophis IV beoogde was niet anders, dan het locale te doen wegvallen en voor heel Egypteland een nationaal Henotheïsme in te voeren. Toch staat dit locale Henotheïsme hooger dan het in attributen gescheurde polytheïsme van andere volken. Zij 't al locaal, zoo bleef dan toch de eenheid van het goddelijk wezen, waarop de Egyptische gebeden en lofzangen gedurig wijzen, er beter door in stand.

Wat alleen uitzondering op dit Henotheïsme maakt, is de doodenvereering met geheel de culte van de goden, die het leven na den dood beheerschen en daardoor een geheel afzonderlijke plaats in de voorstelling der Egyptenaren innamen. Deze tweede hoofdtrek in de religie der oude Egyptenaren knoopt zich vooral vast aan de legende van Osiris. Osiris wordt gerekend onder de goden, die in de oudste eeuwen op aarde in het Nijldal den scepter hebben gevoerd. Zijn vrouw was Isis, en de teedere gehechtheid van Isis aan Osiris is een der aandoenlijkste tafereelen uit het godenleven, die zich in oude

tijden afspeelde. Osiris werd namelijk — zoo de legende — door zijn broeder Set vermoord. Set had, om dezen moord te volbrengen en zich-zelf in Osiris' plaats te dringen, Osiris met een klein aantal zijner vrienden op een gastmaal genoodigd. Ter gelegenheid van dit gastmaal had hij een prachtigen koffer laten maken, met goud en edelgesteenten rijk gesierd, en juist zoo groot als Osiris lang was. Na afloop van het maal nu bood hij dien prachtigen koffer ten geschenke aan dengene zijner gasten, voor wiens lijk de koffer juist passen zou. De één na den ander poogde zich in den koffer neer te leggen, maar hij was voor allen te klein, tot eindelijk ook Osiris het beproefde, die er ten voetenuit zich in kon uitstrekken. Maar nauwelijks was Osiris in den koffer, of Set sloeg plotseling het deksel dicht, het slot knipte, en Osiris was gevangen man. Dien koffer met Osiris er in liet Set toen de Nijl afzakken, en bij één der Nijlarmen in de zee wegwiegelen, waarop hij dreef, tot hij eindelijk bij Byblos in een inham schoot. Het gerucht hiervan bereikte weldra Isis, de verlaten vrouw, en toen is Isis eenzaam naar Byblos getogen en wist door haar godeninvloed den bezitter van den koffer te bewegen, dien aan haar af te staan. Met dien koffer, dien zij niet openen kon, toog ze naar Egypteland terug, en toen zij in een onbewaakt oogenblik de onvoorzichtigheid beging dien koffer zonder toezicht achter te laten, wist Set er zich van meester te maken. Hij ontsloot den koffer, nam het lijk van Osiris er uit, kapte het in veertien stukken, en verspreidde die stukken van het lijk over alle streken van Egypte. En toen is Isis, hiervan onderricht, in eindeloozen weemoed, al die stukken op gaan sporen tot ze alle op één na gevonden waren. Doch hiermee eindigde de sage niet. Ze voegt er nog aan toe, dat Horus, Sets broeder, over diens misdaad in toorn ontstoken, door mededoogen met Isis en door piëteit voor Osiris gedreven, zich zoolang op incantatie door tooverformules heeft toegelegd, tot hij eindelijk de tooverformule greep, die Osiris in het leven terugriep, en hiermee was de grootsche gedachte van het geloof aan de wederopstanding gevonden. Het pleit voor de teederder snaren, die in het Egyptische hart trillen konden, dat het deze legende is, die het hart der Egyptische bevolking vermeesterd heeft. Ze verruimde den blik uit dit korte in een eeuwigdurend leven, en schonk een hooger ideaal dan dit leven geven kon. Hiermeê hangt dan ook de breede

uitwerking saam, die de voorstelling van wat er na den dood plaats grijpt, in de Egyptische mythologie gevonden heeft. Hun denkbeelden over den mensch voegden zich hiernaar. Het lichaam was hun een levend wezen, dat wel afstierf aan dit leven, maar in het graf een eigen bestaan voortzette, en onderscheiden van dit lichaam was 's menschen *Ka*. Onder dit *Ka* verstonden ze een dubbelwezen van den mensch, evenzoo lichamelijk, maar van veel fijner gehalte, dat zich ook buiten het geziene lichaam bewegen kon, niet pas na zijn dood, maar reeds hier op aarde. Voorts onderscheidden ze van deze *Ka* nog weer de *Ba*, de *Khu* en de *Ech*, vormen ter onderscheiding van wat wij als ziel, geest, wezen, bewustheid, nacht- en dagbewustzijn plegen aan te duiden. Deze vergedreven analyse van het *ik* stelde in staat, om eenerzijds het lichaam in den Sarcophaag als den grond van het wezen des menschen te eeren en te verzorgen, en toch aan den doode den ingang in de plaatse des gerichts en in het paradijs mogelijk te maken.

Na zijn begrafenis moest de doode den bangen tocht naar de andere wereld ondernemen, en het was het Doodenboek dat hierbij, gelijk ik reeds herinnerde, als reisgids dienst deed. Dit Doodenboek heeft in zijn voleinding 180 hoofdstukken, doch is meestal slechts in enkele hoofdstukken in den sarcophaag of in inscriptiën op de muren weergegeven. Het bereidt voor op al de worsteling en wederwaardigheid, die de doode op zijn langen tocht zal hebben te doorstaan, en geeft de gebeden en tooverformules aan, waarmeê hij de booze geesten zal kunnen afweren. Is de doode eindelijk bij de groote gerichtszaal aangekomen, dan voert Horus hem naar Osiris en tot voor de godin *Maat*, die als rechter zit en de weegschaal in de hand houdt, omringd van de 42 hulprechters, die de 42 provinciën van het oude Egypte vertegenwoordigen. De doode moet daarop een verklaring afleggen, dat hij aan geen van de 42 zonden, waarop deze 42 rechters censuur oefenen, zich tijdens zijn leven op aarde heeft schuldig gemaakt; dat hij nooit heeft gestolen noch heeft gelogen, nooit iemand heett bedrogen, nooit een tempel of altaar heeft ontheiligd, nooit gramstorig op iemand geweest is, nooit gezworen heeft op onrecht, nooit overspel heeft bedreven, nooit gevloekt heeft, nooit driftig of lichtgeraakt is geweest, nooit Nijlwater ontvreemd heeft, nooit lijken heeft beroofd, enz. Daarop neemt Maat zijn hart en legt dit op de ééne weegschaal, terwijl op de

andere een veder ligt. Zonde verzwaart het hart. Is de doode werkelijk vrij van zonde, dan moet het hart zelfs die veder niet naar beneden kunnen halen. Blijft nu de evenaar in het huisje, dan heeft hij waarheid gesproken en gaat de doode vrij uit. Zinkt daarentegen de weegschaal met het hart, dan is hij een zondaar en heeft nog gelogen bovendien, en achter de weegschaal staat dan een schrikkelijk monster gereed, de »verslinder van het Westen« genaamd, die aanstonds den doode meesleurt en den doem aan hem voltrekt. De gerechtvaardigde daarentegen gaat in de velden van Earoe, een soort van paradijs, waar een schier aardsch leven wordt voortgezet en de gezaligden ploegen en zaaien en oogsten er als in 't Nijldal. De vrijpleiting van zonde eer het hart op de weegschaal gaat, getuigt van een hoog ethisch standpunt. Ook de verborgen zonde in 't hart wordt als zonde gequalificeerd, en niets wat onheilig is, wordt door de vingers gezien. De verzoening van deze tegenstrijdigheid wordt dan gevonden door magische incantatie van het hart, zooals blijkt uit dezen uitroep tot het hart: »O, wijs hart, dat ik van mijn moeder ontvangen heb, o, hart dat tot mijn wezen behoort, treed niet tegen mij als getuige op, klaag mij niet aan bij mijn rechters en laat mij niet in den steek, als ge op de weegschaal ligt.« De magie die hier in het spel komt, neemt dan ook bij heel de religie der Egyptenaars een breede plaats in. Ze tooverden met talismans en amuletten; en de magiërs van professie, die blijkbaar op de hoogte waren van voor anderen verborgen natuurkrachten, verbaasden gedurig door hun wonderen, juist zooals we het uit Exodus weten toen Mozes tegenover hen bij Pharao verscheen. Er werd nadruk gelegd op hun vroomheid en reinheid, en hoe meer ze zich aan ascetisme overgaven, in des te hooger roep stonden ze bij het volk. Van hen wordt verhaald dat ze een hoofd konden afnemen en weer op den romp zetten; dat ze beelden levend konden maken; dat ze zich-zelf onzichtbaar konden maken; dat ze een toe-brief konden lezen; dat ze werken konden op een afstand enz.; altegader verschijnselen die ongetwijfeld met magnetisme, telepathie, licht-effecten in spiegels enz. hebben saâmgehangen. En was eenmaal door zulke kunsttoeren het geloof aan de wonderdoeners er bij het volk ingegaan, dan konden ze psychologisch, door allerlei bezweringen en tooverformules, op de ziel van hun patiënt inwerken en allerlei lichte kwalen genezen. Deze magische werking brachten

ze nu ook op het ethische leven over, en evenals de kranke zich het lichaam door zulk een incantatie genas, zoo kon ook het zondige hart door zulk een incantatie ontzondigd worden. In dit alles nu voorzag het Doodenboek. Slechts blijft het pijnlijk aandoen, dat al zulke hulpmiddelen wel aan de machtigen en grooten der aarde ten dienste stonden, maar dat het gemeene volk ook na zijn sterven maar al te zeer aan zijn hulpeloos lot werd overgelaten.

Het geacheveerde zoo voor het leven hier als hiernamaals vindt ge dan ook schier uitsluitend in de hoogere kringen. De gemeene man woonde in de armelijkste hut, had weinig huisraad, bijna geen sieradiën, en miste schier elke weelde in zijn droef bestaan. In de hoogere kringen daarentegen was het Egyptische leven tot hooge volkomenheid gekomen. In de prachtige paleizen ontbrak het aan niets. De militaire dienst was op soliede wijze ingericht, en de bewapening van het leger was uitstekend. De bij Tel El Amarna gevonden archieven toonen, op hoe volledige wijze zelfs de diplomatieke dienst der Pharao's was ingericht. De bureaucratie was van de hoogste tot de laagste rangen uitnemend geordend, en voor goede financiën en heeredienssten was op alle manier gezorgd. De Pharao's voelden zich. De hooghartigheid dezer koningen in hun verkeer met andere volken was grenzenloos, en de Pharao, die in Exodus ten tooneele treedt, is wel het echte type van den Egyptischen despoot. Vooral onder het nieuwe rijk heeft hun macht zich ver over de grenzen, zoo van Nubië als van Libye en tot diep in Azië, steeds uitgebreid, en bij al deze oorlogen was buitzucht hoofddoel. Het was om het goud van Nubië en om de opgelegde schatten der volkeren te doen, en voorts om hulptroepen voor het leger, en om tallooze slaven, die onder de grooten en vooral onder de priesters werden uitgedeeld. Maar hoog stond hun kunstzin, en de prachtige Pylonen, de heerlijke lotus-pilaren en kapiteelen en de hoogopgaande obelisken, waarmee ze de tempels sierden, alles met keurige reliefs en sierlijke inscripties als overdekt, leggen nog getuigenis af van hun rijkdom van vinding en van de artistieke bedrevenheid, die deze Pharao's in hun kringen wisten op te wekken. Maar natuurlijk hing bij zulk een stand van zaken schier alles af van de meerdere of mindere kracht, die in de persoonlijkheid dezer machtige vorsten uitblonk, en heel een reeks van Pharao's stond dan ook metterdaad persoonlijk hoog. Zoo echter waren niet zwakkere vorsten ten troon verheven, of de

gezaghebbers in de provinciën bedreigden de eenheid van het Rijk, en vreemde overheerschers wierpen Egypte s macht ter neder. Zoo maakten de Hyksos zich na de zwakke 14e dynastie van bijna heel Egypte meester, en deze Aziatische horden heerschten er .. twee eeuwen lang, van 1700—1575 v. Chr. Ook na de schitterende periode der Pharaonen in het nieuwe Rijk zonk Egypte nogmaals in en werd onder Seshonki of Shishak den Libyschen vorsten onderdanig, één wiel van Jeruzalem wist in te nemen. Dit was in de 6e eeuw v. Chr. en toen is er onder Necho nog wel een korte opflikkering geweest; maar reeds in 525 v. Chr. werd Psammetichus III door Cambyses verslagen, en zoo werd Egypte een Perzische satrapie. Toch hield ook onder deze vreemdenheerschappij het eigenaardige van het Egyptische leven stand. Hun cultuur en ontwikkeling stond te hoog en was te origineel, om aanstonds voor een vreemde cultuur te wijken. Maar de oorspronkelijke kracht, het scheppend vermogen, was verdwenen. Egypte teerde op zijn verleden en was daarom tegenover den opkomenden vloed van de Perzische macht niet bestand. Niet Egypte maar het kleine Griekenland heeft de Perzische macht eerst bij Salamis gewond en straks onder Alexander den Groote geheel teniet gedaan. Vandaar dat ook Egypte van de macht van Susan eerst door den machtigen Macedonischen veldheer werd vrijgemaakt, en hiermeê tot een nieuw leven, zij het dan ook in gewijzigden vorm, ontwaakte. Alexandrië, welhaast de zetel van Grieksche wetenschap en kunst, van Grieksche weelde en loszinnigheid, dankte aan den veroveraar van Perzië haar opkomst; een stad, waarvan nog in 650 na Chr. Amroe aan den Khalief schreef: „Ik heb nu een stad ingenomen waarvan ik alleen zeggen zal, dat ik er 4000 paleizen vond, 4000 badkamers, 400 schouwburgen, 12,000 groenteverkoopers en 40,000 belastingschuldige Joden." Buttler, in zijn *Conquest of Egypt by the Arabs*, p. 365, gist dat van deze cijfers telkens een nul af zal moeten; maar ook dan nog geven ze den indruk van een wereldstad, die Rome op zij streefde, zoo niet te boven ging. Voor de hoogere Grieksche cultuur, die hiermeê ingang vond, week de Egyptische, als van lagere orde terug. Ook de Grieksche architectuur wijzigde die der Pharaonen, en nog herinnert de wonderschoone Philae-tempel bij Assoean, hoe hoog deze gemengde bouwkunst hier opbloeide. Na Alexander s dood herkreeg Egypte, ten deele althans, zijn onafhankelijkheid. Zestien Ptolemeeën zijn elkander te

Alexandrië opgevolgd, tot Egypte s lot aan de boeleerende Cleopatra in handen viel, en door den op haar raad ondernomen zeeslag bij Actium onder Rome s opperhoogheid kwam. Bij de verdeeling van het Romeinsche Keizerrijk in 395 na Chr., kwam Egypte toen onder Byzantium en zag zich hiermeê bij een Christelijk keizerrijk ingelijfd, om, tot 641, bijna drie eeuwen lang een Christenland te blijven.

Reeds in de eerste eeuw vond het Evangelie hier ingang en verspreidde zich binnen korten tijd door heel het Nijldal. Dr. Schneider, in zijn *Kultur und Denken der alten Egypter*, Leipzig 1907, blz. 551, achtte dat het religieuse leven in Egypte schier spontaan zich ontsloot om het Evangelie in zich op te nemen, ja, stelt het zelfs voor alsof het Christendom zich in zijn kerkelijken vorm uit de Egyptische mythologie verrijkt heeft. „In Egypte", zoo schrijft hij, „nam het Christendom den vorm aan, die het tot wereldgodsdienst maken zou. De leer van een leven na den dood, de leer omtrent Jezus' persoon, vele bijzonderheden uit de kerkelijke mythe en gewichtige dogmatische stukken zijn van Egyptischen oorsprong. Van Ra, van Osiris, Isis en Horus, en uit de Koningslegende, zijn de enkele deelen herkomstig, die, tot eenheid verbonden, op den Christus zijn overgedragen" (pag. 552). Het geheel averechtsche en oneerbiedige van deze voorstelling nu daargelaten, ligt er toch waarheid in, dat de Egyptenaar te ernstig in zijn vroomheid was, om zich in de Grieksche lichtzinnigheid, gelijk ze zich te Alexandrië aandiende, thuis te gevoelen, en ook dat het Henotheïsme, dat in Egypte locaal den toon aangaf, evenals de vondst van het opstandingsleven in de Osiris-legende, den akker voor het zaad van het Evangelie had toebereid. De groote Joodsche invasie in Egypte en de bekendheid met het Oude Testament werkte in gelijke richting. Ook dat Jezus zelf als kindeke te Babylon in Egypte is geweest, gaf een aanknoopingspunt, voor een volk als het Egyptische niet zonder beteekenis. Wat hiervan zij, feit blijft het, dat het Evangelie reeds zeer vroeg, naar men zegt door Markus, naar Egypte is overgebracht, er snel inwortelde en er tot hoogen bloei gekomen is. Dat men hier niet met schijnbekeering te doen had, bleek om strijd uit de breede reeks van groote kerkleeraars, die er optraden, uit den kring van martelaren en martelaressen, die

voor het geloof in den dood gingen, en uit de bijna overspannen levendigheid, waarmeê het volk welhaast in al zijn rangen en standen aan de groote religietwisten deelnam. Bijna in geen provincie van het Romeinsche keizerrijk heeft de Overheid het Christendom bij zijn opkomst zoo stelselmatig en zoo wreed vervolgd als in Egypte. Zelfs schaamtelooze spotzucht mengde zich hierin, toen men onder Docletianus eerbare maagden alle kleed aftrok en ze geheel naakt met één been aan uitstekende boomtakken ophing, om ze zoo in oneerbare versmading te doen stikken. Zoover ging tenslotte deze vervolging, dat de wanhoop om der Christenen hart sloeg en ze bij tienduizenden naar de woestijn uitweken, om in streng ascetisch kloosterleven rust voor het gemoed te zoeken; een exodus die zulke sterke afmetingen aannam, dat Butcher in zijn *The story of the Church of Christ in Egypt*, blz. 191, dezen uittocht een *national suicide*, een nationalen zelfmoord van de Egyptische kerk noemde. En wel liet deze vervolging af, toen Egypte bij het Christelijk Byzantijnsche Rijk werd ingedeeld, maar toen kwamen bijna gelijktijdig de bittere godsdiensttwisten op tusschen de Melkieten en de Jacobieten. De Melkieten waren de aanhangers van Byzantium onder de machthebbers in de groote steden; en tegen hen over stonden de Jacobieten of monophysieten heel het Nijldal door. Het vrome volk wilde van de Byzantijnsche staatskerk niets weten. Vooral in de laatste periode, eer de Islâm het land binnentoog, nam die strijd een zeer heftig karakter aan. Cyrus, de Melkietische patriarch, door het officieele Egypte gerugsteund, vervolgde de Jacobieten, nu reeds Kopten genoemd, zoo bitter, zoo vreeslijk, dat hij eens zelfs een aantal hunner bij een heet vuur zoolang roosterde, tot het gesmolten vet van hun nog levend lichaam afdroop. Zoo was op de eerste Heidensche vervolging die der Melkieten gevolgd, en na deze kwam straks die van den Islâm in de plaats. Geen Christelijke kerk heeft dan ook zoo hard, zoo bitter, onder bloedige vervolgingen geleden als die in Egypte. Want wel begon de Islâm met aan de Kopten verademing te brengen, maar al spoedig sloeg dit om, en vooral na den grooten opstand der Kopten, en later onder den gebieder El Hakin, brak de vervolging bitterlijk tegen hen uit. Deze laatste vervolging hield zelfs negen jaren aan. En wat het opmerkelijkste is, onder al deze vervolgingen hielden de Kopten tot het laatst toe stand, en muntten vooral hun vrouwen uit door Christelijke standvastigheid. Van Febronia

is het bekend, hoe ze, door den gouverneur in zijn harem getrokken, hem zeide dat ze een zalf bezat, die om den hals gesmeerd, den hals voor elken sabelslag onwondbaar maakte, en bereid was hem door toepassing op zich-zelve de probaatheid van dit middel te bewijzen. Ze deed dit, wreef de wonderzalf om haar hals, en verzocht toen den gouverneur, de proef te nemen of hij haar onthoofden kon. Toen viel natuurlijk haar hoofd, maar ze had door dien dood haar eere als Christin en als vrouw gered. Misschien hadden toen de Kruisvaarders deze trouwe Koptische bevolking nog van den ondergang kunnen redden, maar om het Schisma keerden ook dezen zich tegen hen, en toen was hun ondergang niet meer te stuiten. Wat vluchten kon, vluchtte naar Nubië, en wat bleef stond onder den Mammeluk nogmaals aan ruwe vervolging bloot. En toen in 1517 de Turken Egypte innamen, keerden ook de Turksche pacha's zich tegen hen en kozen partij voor de Melkietische Staatskerk. Onder die nimmer eindigende vervolgingen is toen eindelijk de Koptische groep zoo goed als bezweken. In het begin der 19e eeuw was hun aantal tot op 200,000 gedaald; nu zijn ze door het accres der bevolking weer 620,000 zielen sterk; maar ook in dit kleine overblijfsel blijven de Kopten een hoogst belangrijk deel van de Egyptische bevolking. Ze zijn de zuiverste afstammelingen van de oude Egyptenaren, en nog zijn ze de levende getuigen van de volharding en standvastigheid, waarmeê hun voorvaderen de hitte der vervolging hebben getart en tot den einde toe aan het Kruis trouw zijn gebleven. In Siout en Akhmin vormen ze de meerderheid, en voorts vindt men ze vooral in Caïro, Luksor, Esma, Dendera en Girgeh. Op het platteland zijn ze uitgeroeid. Ze vormen nog een nobel ras, dat voor de bureaucratie zeer gezocht is en zich voorts onledig houdt met de fijnere bedrijven van horlogemakers, goudsmeden, goudborduurders, schrijnwerkers, enz. Dank zij deze rustige levenswijze zijn ze fijner van slag dan de Fellahin, en rijk en elegant in hun voorkomen. Alleen maar de gloed van hun eens zoo krachtig religieus leven is uitgedoofd. Geestelijke verheffing zoekt men bij hen tevergeefs. Ze zijn als ingeslapen, en aan het Christelijk kleed, dat zij dragen, beantwoordt niet meer, als eertijds, de Christelijke warmte van hun hart. De Koptische kerken bleven als historisch monument van beteekenis, maar hebben opgehouden een getuige voor den Christus te zijn. De Kopten vormen nu nog een

nationale aristocratie, in zooverre zelfs hun naam van den Griekschen vorm van Aiguptos (met afsnijding van ai, guptos, cuptos, coptos) is afgeleid, maar van hun eigen taal is nog slechts in hun liturgie heugenis. Zelven spreken ze Arabisch; en ook in hun oudste kerken zelfs is geen spoor meer over van oud-Egyptischen kunstsmaak, het is al imitatie van Arabische kunst. Hun kerken zijn dan ook opgenomen onder de Arabische monumenten, en staan onder het *Committee for the preservation of Arab monuments*. Geestelijk heeft men beproefd ze door de missie met nieuw leven te bezielen. Bij de schrale vrucht, die de missionaire arbeid ook hier onder de Moslim vond in te oogsten, was het natuurlijk dat ze zich met voorliefde tot de Copten wendde, om dezen 't zij voor de Roomsch-Katholieke kerk, 't zij voor het Protestantisme te winnen. De Engelsche *Church missionary Society* beproefde dit tot 1844, maar gaf toen haar pogen op. De Amerikaansche *Presbyterian mission* nam toen dit arbeidsveld over. Ook uit andere landen, zoo bijv. uit Zwitserland, kwamen zendingsleeraars opdagen, en daaronder ook één uit Nederland, die zich te Kalioeb vestigde waar thans een kerk wordt gebouwd. Met den missionairen agent aldaar, den heer P. J. Pennings, die mij te Caïro bezocht, had ik over die missie een belangwekkend onderhoud. Deze missie bracht, zooal geen nieuwe bezieling, dan toch zekere roering onder de doodsbeenderen. Men telt onder de Copten nu reeds een 13,000 die tot het Protestantisme zijn overgegaan, en een kleine 5000 R.-Katholieken. Zulk verlies aan leden griefde de Coptische geestelijkheid, en gaf haar aanleiding om zekere reformatie in de Coptische kerk ter hand te nemen. Dit leidde tot de stichting in elke diocese van een raad, die uit twee secties zou bestaan: de ééne door de geestelijkheid gevormd, de andere onder de oudere leden gekozen, en reeds sinds 1875 zijn deze raden in werking. Ook kwamen plannen tot uitvoering, om betering in de opleiding der geestelijken aan te brengen. Te Caïro verkregen de Copten een seminarie, en allengs is men erin geslaagd, dit seminarie met degelijke leeraren te bezetten. Een in Engeland opzettelijk opgerichte vereeniging *The association for the furtherance of Christianity in Egypt* bleek al spoedig een mislukking, daar ze begon met het bestaansrecht van de Coptische kerk op grond van haar sectarisch karakter te betwisten, en droeg er juist daardoor toe bij, dat de Copten zich al meer in zich-zelf

afsloten. Er zijn, Nubië er bij genomen, thans 13 Egyptische bisdommen, waarvan de helft aan den dignitaris den hoogen titel van Metropolitaan verleent. Hun patriarch zetelt in Caïro, maar voert altoos nog den titel van „Patriarch van *Alexandrië* en van al 't land van Egypte, Nubië, Abessynië, Pantapolis en van al 't volk dat tot de predicatie van St. Markus behoort." De Copten hebben een talrijke gemeente te Alexandrië en te Caïro, en voorts kleinere in 375 plaatsen van het overig Egypte, en te Khartoem. Het aantal van hun priesters bedraagt 875, en de officieele titel van hun kerk is: „El Kanissa Gupti." Hun bijzondere gebruiken dagteekenen nog uit hun druk onder denIslam, en deels zelfs nog uit Oud-Egyptische tijden. Aan de jaren van hun verdrukking herinnert in hun kerken nog het sombere, donkere gewaad dat ze bijhielden, en de afwezigheid van hun vrouwen, die deels nog gesluierd waren en deels zich nooit met mannen op straat dorsten vertoonen. Allengs echter kwam hierin een keer. Velen kleeden zich nu gewoon, en vooral onder de hoogere standen bewegen hun vrouwen zich even vrij als de Europeesche dames, vooral in Caïro. Echt oud-Egyptisch is nog hun ceremonieel bij de dooden. Ze beelden zich in, dat over een doode eerst na 40 dagen door Michael beschikt wordt, en dat Michael dan 't hart afweegt, gelijk dit naar de oude legende door Osiris in het rijk der dooden placht plaats te grijpen. Treurvrouwen worden bij het lijk gehuurd, en op het graf wordt door die vrouwen vaak een wilde dans uitgevoerd. De besnijdenis leeft in enkele Coptische kringen nog voort. Den doop ontvangt de nieuwgeborene eerst op zijn 40sten levensdag en wel bij drievoudige onderdompeling in geheel koud water. De gedoopte krijgt door zijn doop een Christennaam bij zijn familienaam, en gemeenlijk worden de Copten door de Moslim nog met een derden Arabischen naam genoemd. Evenals bij de Moslim in hun Moskeeën, ziet men in de Coptische kerken in het centrum alleen de mannen; de vrouwen zitten op gallerijen achteraf. De communie ontvangen alle leden der kerk eens tot driemaal per jaar, en wel in de beide vormen van brood *én wijn*. Wel deden de Moslim al het mogelijke om den wijn te verdringen, maar de *Abarka*, een specialen wijn, die voor het Avondmaal gebezigd werd, wisten de Copten toch altoos machtig te worden. Hun kerken zijn uiterlijk slecht onderhouden, en zonder veel decoratief. Ook architectonisch en archeologisch boeien ze weinig. Op de instandhouding van

hun volksscholen stelden ze duurzaam prijs. Ook scholen voor meisjes zijn thans geopend. De H. Schrift lezen ze thans in het Arabisch. Althans het Nieuwe Testament is in ieders bezit. En, wederom in navolging van den Islâm, is het van buiten leeren van heele stukken uit het N. Testament bij hen regel. Niet weinigen hebben het zelfs zoover gebracht, dat ze de vier Evangeliën geheel uit het hoofd kennen. Sinds 1884 zijn ze door Engelands invloed in het volle genot van hun burgerrechten gekomen, en lord Cromer deed niet weinig om hun sociale positie te verbeteren. Toch beklagen ze zich nog steeds, dat ze bij de Moslim achterstaan. Wel worden ze als klerken op de bureaux en in enkele lagere ambten gebezigd, maar de oude vijandschap der Moslim staat nog steeds aan hun hoogere promotie in den weg. Het kloosterleven bloeit nog steeds onder de Copten en is zeer streng ingericht. Talrijk zijn deze kloosters vooral bij de Natron-meren en in de oostelijke woestijn. Met name het klooster van den H. Antonius staat in reuke van heiligheid, door zijn oudheid en strenge ascese. Het is dan ook aan dit klooster dat het recht toekomt om den Patriarch aan te wijzen. Het coelibaat onder de geestelijkheid is bij de Copten veel strenger doorgevoerd dan in de overige Oostersche Kerken, ook al zijn er nog steeds onder de lagere geestelijkheid, die in staat van huwelijk leven. Architectonisch boezemen hun kloosters weinig belangstelling in, en ook hun nieuwe kerken bieden weinig bezienswaards. Hun nieuwe cathedraal te Caïro is een modern gebouw van eenvoudigen aanleg; en alleen is te Caïro een bezoek waard hun Maria-Kerk, die men beweert dat uit de 6e eeuw en zelfs van nog veel vroeger dagteekent, en die een crypt bezit, waarin een grot in de rots is uitgehouwen, die, naar de legende wil, aan Maria en het Kindeke Jezus bij haar vlucht naar Egypte tot schuilplaats in deze Nijlstreek zou hebben gestrekt. Minder aangenaam blijft in hun kerken, dat ze inwendig slordig en onrein zijn; iets waar wel allengs beterschap in komt, maar wat toch nog altoos op de vreemdelingen bij hun bezoek een afstootenden indruk maakt.

Behalve deze Copten zijn er in Egypte nog een goede 130.000 Christenen van andere confessie, wier onder een 57.000 Roomschen met een apostolisch delegaat in Alexandrië; ruim 50.000 Griekschorthodoxen, met een bisschop te Caïro; en voorts een 25.000 Prote-

stanten, deels Britsch-Anglikanen, deels Presbyterianen, met een kleine groep van Fransch-gereformeerden en Duitsch-Evangelischen. Alles saam komen de Christenen in Egypte dicht aan de 800.000, doch ook zoo nog altoos geen tiende deel van de bevolking. Niettegenstaande Egypte thans feitelijk in handen van een Christen-mogendheid is, blijft het in Islamitischen band geklemd en kan het niet anders, of de Islam moet nog steeds ten zeerste door de Engelsche machthebbers ontzien worden. Niet zoo angstig als in Nubië en in Soedan, waar feitelijk alle missie verboden is, maar toch altoos zoo, dat men de officieele Moskee op zijn hand poogt te houden.

Het innemen van deze voorzichtige positie was te meer noodig en geraden, omdat de moeilijkheden waarmee lord Cromer vooral in den aanvang te worstelen had, bijna onoverkomelijk schenen. De band, die Egypte nog steeds aan Turkye bindt, hinderde minder. De Firman van 8 Juni 1873 had aan den Khedive bijna souvereine rechten toegekend, ook in de verhouding tot andere mogendheden, en Engeland was alzoo in staat, buiten Constantinopel om, met den Khedive te onderhandelen. Er staat in den Firman letterlijk: „De Khedive is gemachtigd (mits hij niet trede in de politieke rechten van den Sultan) verdragen aan te gaan met de agenten der vreemde mogendheden." Hoofdzaak voor den Sultan was, dat het tribuut van 150.000 beurzen 's jaars, zonder uitstel of korting, gestort werd; dat het gemunte geld des Sultans beeld zou dragen; dat de vlag van Turkye in eere zou blijven; dat geen slagschepen of kruisers zouden gebouwd worden dan met des Sultans toestemming; alsook dat het leger in vredestijd de 18.000 man niet zou te boven gaan. De gedelegeerde van den Sultan, die nog steeds te Caïro verblijf houdt, heeft dan ook zelden aan Engeland moeilijkheden in den weg gelegd. Alleen over El-Arish, op het Sinaïtisch schiereiland, is ernstig geschil gerezen, maar dit gold meer een grensquaestie, dan een vraagstuk van buitenlandsch beleid. Veel hinderlijker reeds waren voor Engeland de capitulatie-rechten der andere Mogendheden, en nog in zijn laatste rapport (van 1906) heeft lord Cromer er ten sterkste op aangedrongen, dat de afschaffing van deze capitulatiën door de Britsche diplomatie zou worden ingeleid. Die capitulatiën

toch staan aan den Consul ook strafrechtelijke rechtspraak toe, niet alleen over zijn eigen landgenooten, maar ook over de protége's van zijn land. Huiszoeking nu in de woning en op de kanselarij van het Consulaat is niet toegestaan. Dit breekt de kracht van de plaatselijke politie en verhindert de behoorlijke vervolging en bestraffing van den misdadiger. Moge nu zulk een stelsel vroeger al onmisbaar zijn geweest, toen de Turksche rechtspraak geen genoegzamen waarborg bood, thans is de rechtspraak in Egypte van geheel ander karakter, en reeds zóóveel gebeterd, dat de gewone rechter, zonder groot gevaar, reeds nu kan worden opgeroepen om in alle gedingen recht te spreken. Toch wilde lord Cromer aanvankelijk nog zóóver niet gaan, maar wilde hij een »European Council« in het leven roepen, van 36 leden, waaronder 20 gekozen leden, te kiezen door een kiezerscorps, waarvoor de gezamenlijke mogendheden de lijst zouden opmaken; met dien verstande dat elk kiezer voor de 20 leden zou stemmen. De bedoeling was dus allerminst om de rechten der andere mogendheden te vernietigen, maar om ze in gewijzigden vorm zóo te doen voortbestaan, dat ze het raderwerk van politie en rechtspraak niet langer deden vastloopen. Toch is het zeer de vraag, of alle mogendheden bereid zullen zijn, in deze wijziging te bewilligen. Niemand kan zeggen, welke verandering in de heerschappij over Egypte vroeg of laat nog kan komen; en keerde er ooit Muzelmansche rechtsspraak van de oude soort terug, zoo zou het bezit van de capitulatie-rechten nog steeds een wapen tot verweer bieden. Er zijn 14 Mogendheden die capitulatiën bezitten, en de moeite zal niet gering zijn om deze alle voor lord Cromer's plannen te winnen.

Een tweede, niet minder hinderlijke band voor lord Cromer waren de *gemengde gerechtshoven*, ingesteld om de aandeelhouders in de Egyptische leeningen tegen wilkeur te beschermen. De bevoegdheden toch van deze internationale rechtbanken waren niet al te nauwkeurig omschreven. Vandaar dat die rechtbanken gestadig haar bevoegdheden uitbreidden, en ook recht spraken in gedingen, die geheel de Egyptische politiek en administratie raakten. Zoo bv. in 1896, toen ze een verdict gaven, dat de *Caisse de la Dette* ten onrechte geld beschikbaar had gesteld voor een militaire expeditie naar Soedan. In dit geding was ook de vraag gerezen, of het vonnis niet eenparig had moeten geveld zijn; maar ook afgezien hiervan, gold het ten principale toch de quaestie

van competentie. De derde band, die de vrije ontwikkeling van den Engelschen invloed belemmerde, was de *Caisse de la Dette* zelve. Die Caisse is een commissie, waarin zes gedelegeerden der Mogendheden zitting hebben. Hun oorspronkelijk mandaat was, om ten behoeve der Europeesche schuldeischers, alzulke gelden in ontvangst te nemen, als de Egyptische administratie voor de rente en aflossing der schuld moest uitbetalen, en deze gelden te beheeren, maar feitelijk hebben deze zes gedelegeerden zich opgeworpen als de verantwoordelijke agenten van de Mogendheden, die de financieele positie van Egypte te regelen hebben. In verband hiermeê kwamen als een nieuwe hinderpaal voor vrijer administratie de dusgenaamde *gemengde administraties* op, voor de spoorwegen en de telegrafen, voor de haven van Alexandrië e.a.; waar dan nog bij kwam de mixed administration for the estates of the Dauria Sanieh en de vroegere Domeinen van den Khedive, die insgelijks voor de afbetaling der rente waren aangewezen. Van de leeningen op deze domeinen gesloten, waren bij het begin van deze eeuw nog $36\frac{1}{2}$ millioen gulden uitstaande, en steeds had de administratie een tekort. Voorzoover nu al deze administratiën zekerheid moesten bieden voor de richtige rentebetaling, moest de *Caisse de la Dette* in elken maatregel gekend worden, die in de opbrengst eenige wijziging zou brengen, en zoodoende kreeg deze *Caisse* almeer de positie van een financieel Parlement, dat over alle wijziging in de Egyptische administratie medezeggenschap bezat. Een bevoegdheid, waarvan tot aan de entente van 1904 vooral Frankrijk het gebruik aanmoedigde, wijl het hierdoor 't sterkst zijn invloed in de Egyptische administratie kon doen gevoelen. Vooral toen van lieverlede deze *Caisse* geld overhield en haar surplus allengs tot een bedrag van 37 millioen zag aangroeien, ontstond de vraag, of de Egyptische regeering over dit surplus geen beschikking kon krijgen; en door het feit dat alleen de *Caisse* hiertoe toestemming kon geven, verkreeg zij alzoo steeds meer zeggenschap in aangelegenheden van zuiver Egyptische politiek. Het is de spilzucht van Mohammed Ali en zijn opvolgers in het Khediviaat, die de groote leeningen noodzakelijk had gemaakt, en daar op de Europeesche markt geen geld te vinden was, dan onder de noodige waarborgen der Mogendheden, is hethet gemeen belang der Europeesche Beurs, dat zich thans in de Britsche bewindvoering op de hinderlijkste

wijze wreekt. En bij al deze hindernissen op zijn weg werd lord Cromer nog bovendien belemmerd door zijn slecht gequalificeerde positie. Officieel was hij niets dan Britsch agent en Consul-generaal, in rang alzoo gelijkstaande met de overige Consuls. Er is geen protectoraat. De Khedive is de regent, van wien alle bewindvoering moet uitgaan, en lord Cromer kon alleen door den Khedive zijn invloed op het Egyptisch bestuur werken laten. Vooral na 1892, toen Abbas II Tewfik verving, leverde dit ernstig bezwaar op. Abbas was opgevoed in het Theresianum te Weenen, en was daar met sterke antipathieën tegen Engeland geïnspireerd. Al spoedig poogde Abbas zich dan ook meer onafhankelijk te maken, en wilde hij een nieuw Kabinet vormen onder Tigrane Pacha, wiens anti-Engelsche gezindheid voor niemand een geheim was. Terstond heeft lord Cromer toen doorgetast en na verkregen machtiging uit Londen, kortweg deze ministerieele wisseling verboden, en wel verboden in zoo straffen vorm, dat Abbas ijlings terugtrad en het Engelschgezinde ministerie bleef. Sinds heeft zich geen openlijk verzet van dien aard meer voorgedaan. Lord Cromer heeft zijn Britsche regimenten ter beschikking, het Egyptische leger wordt gecommandeerd door Britsche legerhoofden, en in geval van nood is de Middellandsche zeevloot terstond naar Alexandrië te ontbieden, om een sterk landingsleger aan wal te zetten. Voor die overmacht zwichtte de Khedive, meer kwaadschiks dan goedschiks, maar hij zwichtte, en de Britsche agent bleef meester te Caïro.

Dank zij deze onverbiddelijke vastheid van hand is Lord Cromer er dan ook in geslaagd, in de korte jaren van zijn bewind een werk tot stand te brengen, dat geëerd dient te worden als de wedergeboorte van Egypteland. Hij vond Egypte zuchtende onder de gevolgen van slechte administratie, en stelde zich ten doel, het Egyptische volk in de feiten zelve te toonen, hoe alleen wanbeheer de oorzaak was geweest van de generale ellende, en hoe niets anders noodig was dan de invoering van correcte Europeesche administratie, om heel het land weer vanzelf uit zijn vernedering, ja, weer tot de oude weelde te doen opbloeien, en zelfs die vroegere weelde nog te overtreffen. Op den voorgrond stond daarom betere irrigatie met betere middelen van verkeer, en daarnaast opruiming van de financieele

misbruiken in het belastingwezen met het verschaffen van rechtszekerheid en veiligheid. Meer scheen niet noodig om heel het volk met de Britsche zegeningen te doen dweepen, en veel beter dan door een sterk occupatieleger, zou heel de bevolking voor de voortduring der Britsche oppermacht gewonnen zijn, indien een ieder voelde dat de Britsche invloed zijn levenspositie verbeterde, en zienderoogen de welvaart van heel het land deed toenemen. In de uitvoering van dit misschien iets te realistisch program is lord Cromer dan ook op bewonderenswaardige wijze geslaagd. Wel mag niet vergeten dat Mehemet Ali reeds een krachtige poging had gedaan, om aan Egypte het profijt der Europeesche cultuur te verzekeren, maar deze Khedive vergat, dat zulk een hooge cultuur zonder een daaraan beantwoordende Europeesche administratie op teleurstelling moest uitloopen. Voor de vrijheden van het volk miste hij allen eerbied, en financieel heeft hij zijn land geruïneerd. De voorarbeid van Mehemet Ali hielp daarom lord Cromer niet, maar verzwaarde zijn taak. Het meest sprekende cijfer nu, om de uitwerking van lord Cromer s bewind uit op te maken, is het bevolkingscijfer, dat in 1881 nog stond op 6.813.919, en dat in 1897 reeds gestegen was tot 9 734.405. Een vermeerdering alzoo met 43 % in den loop van 15 jaren. Thans is het cijfer van 10 millioen ongetwijfeld reeds overschreden. Opmerkelijk is het, dat in tegenstelling met Klein-Azië, het getal mannen in Egypte dat der vrouwen met 200.000 te boven gaat. Was nu deze klimming in de bevolking ontstaan het gevolg geweest van sterke immigratie, zoo zou het voor den welstand van het volk niets bewijzen. Maar dit is niet zoo. Van deze $9\frac{3}{4}$ millioen zijn er negen millioen Fellahin en Copten, ruim een half millioen Bedoeïenen, en slechts 112.526 vreemdelingen, voor het meerendeel Grieken en Italianen. En wel zijn ook de Engelschen sterk toegenomen, maar toch staat hun cijfer nog pas op de helft van het cijfer der Grieken. De landbevolking, de eigenlijke Fellahin, bedraagt twee derden van het totaal. Deels is deze sterke toeneming der bevolking zeker te danken aan de daling van het cijfer der gestorvenen aan pest en pokken. Volgens het laatste Rapport waren er in 1906 slechts 475 sterfgevallen aan pest en slechts 1910 aan pokziekte voorgekomen. Ook komt in aanmerking, dat er in al die jaren niet gevochten is dan in Soedan. Maar in hoofdzaak is de toeneming der bevolking toch te danken aan de zoo sterke verbetering van den economischen toestand. Vooral het kleinbezit van

land is hierdoor bevorderd. Er zijn nu reeds, blijkens het jongste Rapport, in Egypte 1,153,749 grondeigenaren, en onder dezen zijn 1.147.324 Egyptenaren en slechts 6425 vreemdelingen. Tien jaren vroeger waren deze cijfers 760.731 en 6.529. Het aantal vreemde grondeigenaren is alzoo nog geminderd en dat der Egyptenaren met bijna 40 % toegenomen. Nu kon dit daaruit te verklaren zijn, dat de vreemdelingen naar verhouding veel grootere bezittingen hadden verworven, doch ook dit is niet het geval. De Egyptische grondeigenaren zijn nu bezitters van vier en *drie* vijfden millioen acres, de vreemdelingen slechts van 632.522 acres, terwijl het tien jaren geleden nog stond op vier en slechts *twee* vijfden millioen voor de Egyptenaren en 573.819 voor de vreemden. Het kleinbezit is blijkens deze cijfers verreweg het talrijkst. Met beneden de 5 feddans zijn er ruim een millioen Egyptische bezitters, en bijna de helft der vreemdelingen, terwijl de bezitters boven de 50 feddans slechts 10.921 onder de Egyptenaren vormen en niet meer dan 1554 onder de vreemden. In overeenstemming hiermede is de handel sedert 1896 aan invoer en uitvoer verdubbeld. In 1906 werd het cijfer van 48.888.000 £ Eg. bereikt. In één jaar klom het toen met 964.000 £ E. Import en export wegen hierbij ongeveer tegen elkander op. Het stond in 1906 op 24.011.000 £ E. aan import, tegenover 24.877.000 aan export. Even voorspoedig ging het met de nu goedgeregelde Rijksfinancien. Het budget voor 1906 was geraamd op een inkomst van 13½ millioen Eg. ponden, met een overschot van een half millioen; maar feitelijk kwam 15.337.000 £ Eg. in en was er alzoo een surplus van 2.175.000 £ Eg., terwijl bovendien het *Reserve-fund* een bedrag van 11 millioen Eng. ponden aanwees. Gemakshalve voeg ik hierbij, dat een Egyptisch pond zes pence meer is dan een Engelsch pond en met bijna 26 francs gelijk staat. De schuld was in 1906 reeds gedaald op 96½ millioen Egypt. ponden. Alleen in 1906 werd voor 303.000 Egypt. ponden geamortiseerd. Ook het spoorverkeer nam zoo sterk toe, dat in 1906 vervoerd zijn 22½ millioen reizigers en bijna zeven millioen ton aan goed. Het in cultuur gebrachte land was gestegen tot 5¼ millioen acre, waaronder 1½ millioen voor de katoenteelt, die vooral in Egypte, om de uitmuntende qualiteit van het product, zoo rijken schat afwerpt. Het land dat nog braak ligt, is gedaald op even een millioen acres; maar het Rapport voegt er bij, dat zoo de perennial irrigation zal zijn doorgevoerd, 6¼ millioen acres

onder den ploeg zullen komen, en dat hiervan 5½ katoen zullen kunnen produceeren; wat een opbrengst belooft van tien millioen *kantars*. De kantar, of cantara, heeft in Egypte 44½ kilo. Reeds nu wordt dan ook per acre land soms 48 £ Eg. pond betaald, en de normale prijs is 24 £ Eg. pond. De vooruitgang en welvaart is dan ook weergaloos, en alleen een land zoo weelderig rijk in bodem en aan irrigatie kon in zoo korten tijd zulk een sprong vooruit doen.

De intellectueele ontwikkeling hield hiermeê wel geen gelijken tred, maar maakte toch evenzoo aanmerkelijke vorderingen. In 1898 waren er 301 *kuttabs* of inlandsche volksscholen, en in 1906 was dat getal reeds tot 4432 gestegen. Het aantal leerlingen klom in verband hiermeê van 7,536 in 1898, tot 156.542 in 1906, en het getal onderwijzers van 499 tot 6584. Meisjes ontvangen nog slechts zelden onderricht, maar toch telden de *kuttabs* in 1906 reeds ruim 10.000 vrouwelijke leerlingen, dat is drie duizend meer dan de *kuttabs* aan alle leerlingen saam in 1898. Alleen in zedelijk opzicht vallen klachten. De criminaliteit neemt toe. Voor wat de Engelschen „felonies" noemen, misdrijven in engeren zin, stond het cijfer in 1905 op 3,011 en steeg in één jaar op 3.201. Moord steeg van 583 op 741, roof van 441 op 497, brandstichting van 440 op 521. Iets wat stellig in verband staat met het toenemend gebruik van alcoholische dranken. In 1901 werd geïmporteerd voor even 611.000 kilogram en in 1905 was dit booze cijfer reeds tot 674.276 Kg. geklommen. Ook de invoer van wijn steeg van 13 tot 14½ millioen kilogram, behalve den invoer in flesschen van 33 tot 41 duizend. Zelfs waren er 191 Moslim in het bezit van een license. Dat ook het spel toeneemt, merkte ik hierboven reeds op. Alleen de Hashish nam in het gebruik sterk af. Maar al is lord Cromer oprecht genoeg, om zelf in zijn Rapport op deze schaduwzijden te wijzen, te weerspreken valt niet, dat het hem gelukt is, het verwaarloosde, administratief in den grond bedorven Egypte in nog geen kwart eeuw tot een economischen en financieelen welstand op te heffen, die er thans één van de rijkste landen van maakte. Ook het politiewezen is geheel door hem hervormd, en al laat het rechtswezen, uit gebrek aan goede candidaten bij rechterlijke vacatures, nog te wenschen over, toch is de onomkoopbaarheid der rechters steeds vooruitgaande, en mag men op een volkomen uitzuivering van den juridischen misstand binnen niet te lange jaren hopen.

Bij die alle verwachting overtreffende uitkomst baart het, oppervlakkig bezien, te meer verwondering, dat de tevredenheid over den gang van zaken, nog zooveel te wenschen overlaat. Van verzet hoort men uiterst zelden. De militaire macht waakt, en behalve uit de bezettingstroepen, bestaat die macht thans uit 14 bataljons inlandsche infanterie, drie escadrons cavalerie, en drie batterijen veldartillerie, saam 12.547 manschappen en officieren. Onder de 14 bataljons infanterie zijn er 5 Soedaneesche, die bij opstootjes in Egypte altoos veiliger te gebruiken zijn. Maar al is uit dien hoofde voor rustverstoring weinig bezorgdheid, in de geesten heerscht nog steeds onrust, in die mate zelfs dat lord Cromer er in zijn laatste Rapport opzettelijk op wees. Op vierderlei wijze kwam deze min-tevreden stemming tot uiting: 1e. in het vertegenwoordigend Lichaam; 2e. in de pers der nationalisten; 3e. in voorvallen als die te Den-Shawai; en 4e. in de Panislamitische beweging. Wat het eerste punt betreft, heeft lord Dufferin, die het eerste program voor Engelands positie in Egypte ontwierp, terstond op de invoering van zekere vertegenwoordiging van het volk aangedrongen. Bij wet van 1 Mei 1883 werd dan ook de mogelijkheid geopend, om zelfs plaatselijke Gemeenteraden te doen opkomen. Ook in elk der veertien Provinciën werd een Provinciale raad in het leven geroepen, uit 3—8 leden bestaande, allen gekozen door de burgers. En centraal zijn er twee vertegenwoordigende colleges gevormd, de Legislative Council en de General Assembly. De wetgevende Raad komt eens per twee maanden te Caïro saam. Hij bestaat uit 14 leden benoemd door den Khedive, en uit 16 leden die worden aangewezen door de Provinciale Raden. De General Assembly wordt gevormd door de 30 leden van den Wetgevenden Raad, door de zes ministers en door 46 notabelen, wie van er nogmaals 11 door de Regeering benoemd worden en 35 door de Provinciale Raden. Deze General Assembly komt ten hoogste eenmaal in de twee jaren en dan voor zeer korten tijd bijeen. Macht of bevoegdheid heeft ze niet noemenswaard; alleen kan zonder haar toestemming geen nieuwe belasting geheven worden. Doch dit ééne punt van tax-laying uitgezonderd, is de Regeering in geen enkel opzicht door de besluiten van deze twee centrale vertegenwoordigende Lichamen gebonden, en dit juist wekt misnoegdheid. Europeesche cultuur en Europeesche administratie, men wil ze wel aanvaarden, maar dan ook zooals in Engeland,

in Canada, in Australië en aan de Kaap, met een nationaal-Parlement, dat desnoods tegen de Regeering kan optreden. De General Assembly, die op 8 Maart 1907 te Caïro gedurende vier dagen zitting had, dorst het dan ook aan, goed te keuren het voorstel: That the Egyptians be granted a constitution, and, a temporary measure that the powers of the Provincial Council, the Legislative council and the General Assembly be increased". Hiervan wil het Britsche Agentschap echter niets hooren. Als adviseerend Lichaam wil lord Cromer zekeren schijn van een Parlement dulden, en het recht van belasting te weigeren, eeren; misschien zelfs de bevoegdheden van de legislative Council nog eenigszins uitbreiden; maar de invoering van een wezenlijk Parlement, dat steunen zou op een constitutie, acht hij nog voor langen tijd in Egypte ondenkbaar. Hij is vast overtuigd, dat zulk een maatregel in minder dan geen tijd de administratieve verwarring en het administratief bederf van vóór 1884 zou doen terugkeeren en geheel den economischen toestand van Egypte in de waagschaal zou stellen. En moge dit afwijzend oordeel zich al ten deele verklaren uit de onbekwaamheid van de meeste leden der General Assembly, duidelijk straalt toch in het verhandelde op de vergadering en in lord Cromer's oordeel door, dat de Egyptenaren liefst hun aangelegenheden zelve zouden regelen, en dat juist dit den Britschen agent van toegeven afkeerig maakt.

Het lijdt dan ook geen twijfel, of deze resolutie van de General Assembly, waarbij op de invoering van een constitutie werd aangedrongen, stond in verband met wat ik in de tweede plaats noemde, de nationalistische beweging in de pers. Een maand geleden overleed te Caïro de jeugdige ijveraar die deze actie in het leven riep, Mustapha Kamehl Pacha, een hoogst intelligent schrijver, een bezielend spreker, een man van groot organiseerend talent. Hij was te Parijs in de rechten gedoctoreerd, en maakte, in Egypte teruggekeerd, te Caïro al spoedig naam als vaardig journalist. Wel dreef men in Engeland met dien journalistieken arbeid eerst den spot, maar betere kenners van Egypte duchten wel terdege zijn invloed. En toen bij zijn uitvaart niet minder dan 50.000 personen hem ten grave begeleidden, bleek uit die spontane uiting van nationale droefheid wel, wat men voelde in dezen volkstribuun verloren te hebben. Ahmed Ferid is hem nu opgevolgd, eveneens een man van jonger jaren, en wiens taak in

zoover veel gemaklijker is, als hij het vuur slechts behoeft brandende te houden, dat Mustapha Kamehl ontstak. Men versta deze nationale beweging niet verkeerd. Het patriottisch stempel van een nationale actie, gelijk die in Duitschland, en reeds vroeger in Italië, tot de eenheid van heel het nationale leven geleid heeft, is in een Mohamedaansch land ondenkbaar. Er heerscht in deze landen de geloofsgemeenschap van heel het Islamitische Lichaam, en daardoor blijft alle nationale uiting steeds de tweede plaats innemen. Zelfs het rasverschil is in deze landen aan de geloofseenheid ondergeschikt. Wel daarentegen bestond van oudsher in Egypte neiging tot Sonderbündlerei. Egypte maakte steeds aanspraak op zekere zelfstandigheid. Reeds onder de Ptolemeën was deze neiging uitgekomen. De Fatimiden poogden evenzoo de betrekkelijke zelfstandigheid van Egypte tegenover de Khalifen van Bagdad te handhaven. De Eyoebieden volgden hierin het Fatimidische spoor. Ook onder de Mammelukken was het niet anders. En wel is na de overwinning van Sultan Selim I aan dit streven voor bijna drie eeuwen de kop ingedrukt, maar in het begin der 19de eeuw leefde het onder Mehemet Ali krachtiger dan ooit te voren op, om in Arabi Pacha's opstand te culmineeren. Mehemet Ali schiep zich een eigen vloot en bracht een leger op de been, dat soms over de 150.000 man sterk was; en zoo schoon schenen hem de kansen te staan, dat hij zelfs aanvallenderwijze tegen den Sultan te werk ging, heel Syrië en een deel van Klein-Azië veroverde, en allicht tot Constantinopel zou zijn doorgedrongen, zoo Rusland hem niet gestuit had. Van Pacha, wat hij een tijdlang was, wist hij zich bij Firman de erkenning als Khedive te verwerven, en later zag de Sultan zich zelfs gedwongen de erfelijke opvolging aan zijn dynastie toe te staan. Dientengevolge heeft Egypte in de geheele tweede helft der negentiende eeuw zich een zelfstandige staatspositie weten te verzekeren, hierin door Frankrijk steeds gerugsteund, en in verband hiermeê is het thans voor het nationaal Egyptisch gevoel zoo ondragelijk, dat de schepter van den Brit veel zwaarder op het land der Pharaonen drukt, dan zijn onderwerping aan het Khalifaat en aan den Turk ooit gevoeld was. Ook al ziet men toch niet voorbij dat Egypte s zelfstandige positie van de Fatimiden af tot op Mehemet Ali meer de zelfstandigheid van het Huis der heerschers, dan de vrijmaking van het volk beoogd had, er woelde

in dit verzet der heerschers tegen vreemde overmacht toch steeds ook het besef, dat Egypte van te gewichtige beteekenis was, om als Vilayet behandeld te worden, en recht had onder de Staten meê te tellen. Zeker nationaal besef heeft den Egyptenaar nooit begeven. Bovendien kon het moeilijk anders, of de steeds klimmende belangstelling, die heel Europa's geleerde wereld in Egypte s oudheid openbaarde, en die steeds meer tot de conclusie leidde, dat Egypte reeds aan het hoofd der cultuur stond, toen de later opgekomen volken nog sliepen, bracht teweeg, dat de Egyptenaren zich steeds meer gingen voelen en zich steeds minder in de rol van ingelijfde natie voegen konden. Zelfs de zoo nauwe aanraking met het Britsche gouvernement liet niet na dien trek sterker te doen uitkomen. Eerbiedigde Engeland schier overal de nationale tradities van zijn wingewesten, waarom moest dan aan het zooveel hooger staande volk van Egypte zijn recht op meespreken onthouden worden. Wat in Canada, Australië en aan de Kaap eigener beweging door Engeland was toegestaan, waarom moest dit aan een land van zoo eenwenoude cultuur als Egypte, tegen alle recht en reden in, worden onthouden? Formeel schonk zelfs geen enkele rechtstitel aan het Britsche Rijk in Egypte het zeggensschap. Egypte was nog steeds in formeelen zin het land van den Khedive. Waarom moest dan ongemerkt elke zweem van onafhankelijkheid aan Egypte ontnomen worden? Het is zoo, de Britsche administratie was administratief en economisch aan Egypte ten zegen geweest. Er was een vroeger ongekende welvaart opgebloeid. Al het volk was rijker geworden, en de dagloonen van de Fellah s waren aanmerkelijk verhoogd. Maar wie waande dat dit de Egyptenaars gedwee zou maken, vergiste zich. Meerdere welvaart verhoogt het zelfgevoel. De dankbaarheid jegens hem die deze meerdere welvaart brengt, begint al spoedig in dit verhoogde zelfgevoel te verflauwen. Wat men de Engelschen heeft zien doen, en alzoo van hen geleerd, waarom zou men het straks niet evengoed zelf kunnen doen? De leerling is er steeds op uit, zijn leermeester straks overbodig te maken. Zelfs in Engeland waren er meer dan eens stemmen opgegaan, die om meerdere vrijlating van het Egyptische volk riepen; en zonder nu aan het schrijven van Blunt, die, met Gregory, Arabi Pacha ter zijde stond, te zeer te hechten, kan een stem als die van Dicey in zijn *Story of the Khediviate* en in zijn *The Egypt*

of the Future toch kwalijk worden gesmoord. Dicey toch wees er met talent op, hoe het Britsche bewind de fout had begaan, wel een uitnemende *superstructure* van uitwendige welvaart aan Egypte te hebben geschonken, maar niet te hebben ingezien dat de bovenbouw nooit duurzaam rusten kon op een daarbij ganschelijk niet passende *foundation*. Die grondslag van het volksleven in Egypte bleef Mohammedaansch. De poging der »jeunes Egyptiens« om het Mohammedanisme te moderniseeren, had op het volk in massa niet den geringsten invloed, en de nog steeds heerschende Islamitische geest gaf aan het volk in zijn breede rangen zulk een geheel ander gemoedsbestaan, dat men de meerdere welvaart wel op den koop toe wilde nemen, maar toch desnoods die meerdere welvaart weer willig zou laten varen, zoo de oude volksgeest weer vrij zijn vleugelen kon uitslaan. Dan kwam allicht de eerste misstand terug, maar zelfs dat zou men dragen, zoo het maar weer een leven naar eigen aard werd.

Dit zelfgevoel werd in de eerste plaats niet weinig geprikkeld door voorvallen als uit Den Shawai bekend zijn. Blunt, in zijn *Atrocities of Justice in Egypt*, Londen 1906, zet in den breede uiteen, hoe soortgelijke wreedheden herhaaldelijk zijn voorgekomen, en somt op de Palmer-case, de Ghizeh-case, de Minshawi-case, de Montasza-case, de Fox-hunting-case, en komt dan op de Den Shawai-case. Bijna alle deze voorvallen hingen saam met de gedraging van lagere Engelsche ambtenaren en officieren. Zoo hoog toch als de eerste koloniale mannen in Engeland staan, zoo weinig weten vaak hun ondergeschikte ambtenaren en de officieren van lager rang de rechten en vrijheden van de inlandsche bevolking te eerbiedigen. In Juni 1906 waren vijf Engelsche officieren, op weg van Caïro naar Alexandrië, den 13^{en} bij Kamshish aangekomen en hadden daar hun kamp opgeslagen. Terstond daarna gingen ze op de jacht en richtten hun schreden naar het zes mijlen verder gelegen dorp Den Shawai, waar ze wisten dat veel duiventillen waren. Die duiventillen vindt men in de Egyptische dorpen menigvuldig. Het zijn groote, witgekalkte steenen gebouwen van tenminste 6 M. lang, 4 M. breed en 10 M. hoog, waar geheele zwermen van duiven in nestelen, en die vooral om de duivenmest bij de landsbevolking in hooge waarde zijn. Zulk een til met zijn honderden duiven is privaat eigendom, en steeds ontziet de bevolking de rechten die dit eigendom met zich brengt.

De officieren echter stoorden zich hier niet aan, en begonnen van twee kanten onder deze duiven te schieten. Het volk liep daarop te hoop, er ontstond een gevecht, en in dat gevecht werden drie lieden uit het dorp en een vrouw licht door de officieren gewond. Dit ziende wilde heel het dorp de officieren te lijf, die vluchtten; drie ervan werden ingehaald, mishandeld en voorts als gevangenen achtergehouden; terwijl van de twee anderen kapitein Bull vijf mijlen in allerijl in de heete zon hard weg liep, een zonnesteek kreeg en het bestierf. Hierop liet lord Cromer door gezonden soldaten 35 dorpelingen arresteeren, om ze, ingevolge het besluit van 1895, door een bijzondere commissie te laten berechten. Het vonnis van deze speciale commissie luidde, dat vier van de gearresteerden moesten worden opgehangen, dat twee voor levenslang werden gevangen gezet, één voor vijftien jaren, zes voor zes jaren, drie voor een jaar, plus vijftig geeselslagen, en dat vijf werden veroordeeld tot vijftig geeselslagen zonder meer. Alle deze executiën hebben toen te Den Shawai, onder sterke militaire bezetting, plaats gehad. De ter dood veroordeelden stierven als helden, onder plechtige betuiging van hun onschuld, en Mohammed Derwich Zahra riep, toen men hem den strop om den hals bond, uit: »Moge Allah ons vergoeding geven voor wat deze wereld vol ongerechtigheid en wreedheid ons aandoet!« En al moet nu toegegeven dat het plicht was de uniform in Egypte te doen eerbiedigen, vergeten mag toch niet, dat de officieren anderer rechten hadden geschonden en begonnen waren met vier personen van het dorp te wonden. En bij dit licht de zaak bezien maakt het toch een indruk van door niets gemotiveerde hardheid, vier mannen ter dood te brengen en den geeselriem zoo rusteloos te laten striemen. Natuurlijk is het verhaal van deze wreedheden heel Egypteland doorgegaan, en men kan zich inbeelden, wat indruk zulk verhaal op het licht ontvlambaar gemoed moet gemaakt hebben.

Ook dat aanroepen van Allah bij de executiën had beteekenis, want gelijk ik boven opmerkte, wordt het nationalisme niet minder gevoed door het Pan-islamisme. Hiermeê hangt het op zich-zelf vreemde verschijnsel saam, dat de nationalisten in Egypte voor Turkije kiezen. Het brandpunt toch van het Pan-islamisme is niet in Mekka, ook al is de Groot-Sherif het niet ongenegen, maar zeer bepaaldelijk te Constantinopel, en vooral in Afrika heeft het zijn vertakkingen,

STANDBEELD VAN RAÄMSES II TE LIOXOR.

in Soedan, in Somaliland, in Uganda, in Congo, in Negeria, in Ashanti, in Tomboktoe en tot in Natal. Maar het werkt in het geheim door de geestelijke orden, en de autoriteiten merken er nauwelijks iets van. Ook in Egypte nu is dat Pan-islamisme doorgedrongen, wint er steeds meer aanhangers, voedt de ontevredenheid tegen de Engelsche overheersching en vindt deswege bij de Nationalisten gereeden ingang. Vooral na Japan s overwinning op Rusland heeft het snelle vorderingen gemaakt, daar het nu immers was gebleken, dat de Europeesche overmacht te knakken was; en zoo groeit de onrust in de geesten steeds aan. De brandstof ligt gereed, en het nationalisme hoopt er de vonk in te werpen, die ze zal doen opvlammen. Minder nog te Caïro, waar de gouvernementeele macht te sterk is, maar vooral te Alexandrië, waar in 1883 de moordtooneelen begonnen, die nog in 1905, toen de El-Arish-quaestie Engeland met de Porte op gespannen voet bracht, een herhaling in het klein vonden. Alexandrië, thans vervallen van zijn ouden luister, is nog steeds een stad van 320.000 inwoners, en herbergt als eerste havenstad veel ruw volk. Vandaar dat hier vooral de excessen uitbraken. Maar ook al kost het weinig inspanning, die uitbarstingen van volkswoede en fanatisme spoedig te bezweren, en al is zelfs de mogelijkheid uitgesloten, dat in normale omstandigheden de nationalistische beweging ernstig gevaar zou opleveren, het maakt den toestand voor de Britsche macht in Egypte toch onbehagelijk, en allicht zelfs is het vermoeden niet ongegrond, dat lord Cromer s onverwacht vertrek uit Egypte, ten deele, in deze onbehaaglijkheid van den toestand zijn verklaring vindt. De materialistische strooming, die thans door Europa trekt, is in het land van den Islâm, en zoo ook in Egypte, nog niet overheerschend geworden. Men geniet en waardeert de welvaart die de Europeaan aanbrengt, maar weigert alsnog er het hoogste goed in te aanbidden. Boven die stoffelijke welvaart geldt nog altoos de historische traditie en het voorvaderlijk geloof. Ook in Egypte heeft de Islâm zijn laatste woord nog niet gesproken.

20 Februari 1908.

SOEDAN.

Verreweg de meeste Egypte-reizigers gaan de Nijl niet verder op dan Assoean; geen tiende reist naar Wadi-Halfa door; en dit tiende gedeelte slinkt tot een handjevol als de tocht verder van Wadi-Halfa naar Khartoem doorgaat. Toch kon ik de verzoeking niet weerstaan, om den langen tocht tot Omdurman, 1259 kilometer van Assoean af, meê te maken. Gordon en de Mahdi wenkten me, en na Egypte, iets, ook iets althans, van het echte Afrikaansche leven te zien, trok mij te sterk aan. De reis van Assoean naar Omdurman deelt zich in tweeën. Eerst gaat men per boot, de Nijl langs, van Assoean naar Wadi-Halfa, en dan per spoor, goeddeels dwars door de woestijn, naar Khartoem, van waar men de Nijl per stoompont oversteekt, om Omdurman te bereiken.

Terstond na Assoean begint Nubië, dat, hoezeer historisch van Soedan onderscheiden, toch gemeenlijk tot het groote Soedan-gebied gerekend wordt. Nubië zelf is in twee deelen gedeeld. Beneden-Nubië is bij Egypte getrokken, en Boven-Nubië, dat bij Wadi-Halfa begint, is bij Anglo-Egyptisch Soedan ingelijfd, en strekt tot vlak voor Khartoem. Heel dit gebied, niet minder dan 740,000□kilometer groot, stond oudtijds bekend als Aethiopië, en werd door de Egyptenaren *Kods* genoemd, waarvan het *Kusch* in het Oude Testament. Van de Roode Zee strekt het zich overdwars tot diep naar den kant der Libysche woestijn uit. De Nijl snijdt er overlangs midden door, maar het terrein van de beide oevers der rivier loopt zoo geducht op, dat het bebouwbare land, links en rechts van den stroom, veelal slechts 2 à 300 meter breed is, en nu en dan zelfs geheel wegvalt, doordien de rotsachtige kant tot vlak bij den oever nadert. Zijn groote kracht vindt Nubië dan ook meer in de oäsen dan in de Nijl, met name in de groote oäse van Dongola. De bevolking is er uiterst

schaarsch en bedraagt in Beneden-Nubië niet meer dan 96,000 zielen, op een terrein anderhalf maal zoo groot als heel Duitschland. Het was dan ook niet de heerschappij over deze dun gezaaide bevolking, die sinds de 6e dynastie de heerschers uit Egypte, eeuw voor eeuw na, naar Nubië deed afdalen. *Nuba* beteekent in het Egyptisch *goud.* Nubië stond als het goud-land bekend, en het waren vooral de goudmijnen, die de Egyptische machthebbers zuidwaarts lokten. Wat herkomst betreft behooren de Nubiërs tot de Berbers, hier Barabra's genoemd. Ze spreken nu veelal een slecht Arabisch, maar toch ook nog ten deele hun aloud Nubisch, dat zelfs nog in drie dialecten uiteen valt. Voor den Fellah in Boven-Egypte doen ze onder in veerkracht en doortastendheid, maar in zedelijk opzicht staan ze hooger. Ze zijn zindelijk, rustig van aard en sober. De armoede van hun land doet ze, op de manier der Zwitsers, veel tijdelijk naar elders trekken. Vooral in Caïro en Alexandrië zijn ze talrijk, maar bijna nooit blijven ze er langer dan hoog noodig is. Ze garen een klein kapitaaltje op en trekken dan naar hun stamland terug. Zeer pleit voor hun soliditeit de organisatie, die ze in Caïro en elders gesticht hebben. Te Caïro zijn deze vakbonden zelfs vijf in aantal, elk met een eigen Sheick, t. w. voor de portiers, voor de huisknechten, voor de stalknechten, voor de koetsiers en voor de koks. Deze bonden houden streng toezicht. Wie zich misdraagt wordt er kortweg uitgezet. Bij diefstal vergoedt de bond het gestolen bedrag. Ze zijn dan ook vroom van aard, en niet minder dan bijna acht eeuwen lang heeft de Christelijke religie onder hen gebloeid. Vóór het Christendom zijn intocht hield, waren ze meest met de religieuse beweging van Egypte meêgegaan. Behalve hun eigen god Fetoen waren ook hier Amon, Re en Phtha het meest gevierd, en heel den oever langs waren er prachtige tempels te hunner eere verrezen. De onder de 21e dynastie uit Egypte verdreven priesters van Amon wisten zelfs in het tegenwoordige Dongola een theocratischen priesterstaat, onder den naam van Napata te stichten, waartegenover de koningen van Nubië zich naar Meroë terugtrokken. Van 950—270 v. Chr. hield deze priesterstaat in Napata stand, en al gelukte het toen aan Koning Argamon hun priestermacht te fnuiken, toch bleef het volk de priesters aanhangen, en volhardde in zijn vromen zin. Vandaar dat de Christelijke missionarissen, die reeds in de 4e, maar vooral in de

6e eeuw in Nubië doordrongen, warme belangstelling vonden, en al spoedig talrijke gemeenten konden verzamelen. Toch was het eerst de verovering van Egypte door den Islâm, die de Christelijke actie in Nubië tot heel het volk deed doordringen. Bij geheele scharen toch vluchtten toen de vervolgde Kopten naar het Zuiden, en het is onder den invloed van deze invasie, dat al spoedig geheel Nubië tot een christelijken volksstaat werd, die later in verschillende rijkjes uiteengevallen, tot in 1350 stand hield. Eerst in dat jaar trad de koning van Dongola tot den Islam over, en toen de Turken zich van Egypte hadden meester gemaakt, wisten ze onder Selim I in 1517 ook Nubië te veroveren. De Islâm werd nu stelselmatig ingevoerd, en de algeheele ondergang der Christelijke kerk bleef ook hier niet uit. Veel tempels, die eerst in Christelijke kerken waren omgebouwd, werden nu moskeën, en nieuw gebouwde kerken werden verwoest. Thans zijn de Nubiërs even warme aanhangers van den Islâm, als ze van de 6e tot de 14e eeuw volijverige Christenen waren. Onder alle wisselingen van religie bleef een zelfde vrome neiging hun eigen. Nu nog getuigen heele reeksen van bouwvallen niet alleen van oude tempels, maar ook van opzettelijk gebouwde kerken en kloosters, die het land eens overdekt hebben. Bij hun sobere bestaansmiddelen zijn het schatten geweest, die ze voor de eere der Christelijke religie over hadden, en al zijn ze ten slotte bezweken, het moet hun toch als een eere voor hun karakter worden aangerekend, dat ze nog zes eeuwen lang, nadat in Egypte de Halve Maan reeds zegevierde, èn als volk èn in hun regeering aan het Kruis trouw bleven. Dat ze Jacobieten, of wil men Monophysieten waren, sprak van zelf. Uit Egypte hadden ze het Christendom ontvangen, en in Egypte had alom het Monophysitisme (de leer dat Christus slechts één en niet twee naturen bezit), getriomfeerd. Thans echter schijnt de Islâm ook om het Nubische hart zijn ijzeren band te hebben geslagen. Alle hoop om de Nubiërs tot het Kruis terug te brengen, schijnt welhaast uitgesloten. Succes had de latere Christelijke missie ook hier dusverre nimmer. Ook onder den Islam heeft de Nubiër intusschen zijn goedaardigen karaktertrek behouden. Veel komt men bij een boottocht langs de Nijl wel niet met de bevolking in aanraking, maar bij het landen om een tempelruïne te gaan zien, komt men toch herhaaldelijke een Nubisch stedeke door, en dan verrast u bij den Nubiër

altoos weer zijn openheid, zijn vrije gelaatsuitdrukking, en zijn zachte oogopslag. Hij boezemt u aanstonds vertrouwen in, en het hindert u, dat ge geen gesprek met hem kunt aanknoopen. Ook om zijn lang bewaarde trouw aan de Christelijke religie hebt ge den Nubiër, ook al was ook voor hem ten leste de bekoring van den Islâm te sterk, nog altoos lief. En het vervult u met weemoed een vrome bevolking te zien, die zóó lang trouw bleef, en toch in het eind onder de overmacht der omstandigheden, het Kruis verliet, en naar de Halve Maan overging.

De bootreis door dit deel van Nubië is eentonig, het gaat tegen den stroom op. De boot is klein, heeft geen zware machine, en kruipt daarom niet dan langzaam over den stroom. Tot Wadi-Halfa, een afstand van 334 kilometer, neemt het ruim twee dagen. Vergezichten heeft men er niet, daar beide oevers al spoedig in het heuvelachtig rotsterrein verloopen, en uitgezonderd de prachtige ruïne van Aboe-Simbel en de bouwvallen van de oude vesting Kasr Ibrim, is Nubië langs den oever van de Nijl aan historische monumenten arm. Wat nog aan tempelruïnes te Daboed, te Kalabsha, te Dendoer, te Dakka enz., over is, dagteekent meest uit de Grieksch-Romeinsche periode, of heeft voor wie de grootsche monumenten van het eigenlijke Egypte bewonderd heeft, slechts zeer ondergeschikte beteekenis. Alleen voor den archeologischen onderzoeker hebben ze belang. Toch is zulk een boottocht niet zonder bekoring. Ge rust uit. Ge geniet een heerlijk klimaat. En de boot is gezellig ingericht. Ge hebt uw eigen slaapkamer, zoo goed als op het dek, niet groot, maar toch comfortabel ingericht. Er is een groote kajuit, waar de maaltijden worden gehouden. Er is een leeszaal. En het middendek is als salon in de open lucht aangelegd. De toon, die onder de reizigers heerscht, is gezellig. En 's avonds vergast de bemanning u op een soort nationale muziek. Ook zorgt Cook voor uitnemend personeel op de boot; kaptein, stuurman, steward zijn de beleefdheid zelve. De bediening is uitstekend. En op elke boot is een gids, die, meest aan het middagmaal, in vrij goed Engelsch een toespraak komt houden, om het gezelschap mee te deelen waar men dien avond of den volgenden morgen landen zal, en wat er op die plaats te zien is. Gespeeld werd er aan boord weinig. Meest verzonken, vooral de dames, in een roman uit de bibliotheek van de boot. Doordat de

boot weinig stoot, en weinig met de stoomfluit blaast, slaapt men er goed, is 's morgens weer frisch, en meer dan één opstel van inspannende studie heb ik op zulk een boot kunnen schrijven. Cook weet het alles zoo practisch in te richten, dat wie wil, zich zelfs op zoo kleine boot rustig isoleeren kan.

De vervallen vesting Kasr Ibrim, waar we tusschen Korosko en Aboe-Simbel aan land gingen, ligt op een rotsheuvel, geen kwartier afstands van de Nijl. Ze dagteekent uit de Raämsesperiode, en men ziet het aan die bouwvallen nog aan, wat sterke positie deze vesting eens innam. Door haar te veroveren hebben de Bosnische troepen van Sultan Selim I voorgoed aan de onafhankelijkheid van Nubië een einde gemaakt. Nog in 1812 is ze door de uit Egypte gevluchte Mammelukken bezet, maar Ibrahim Pacha, Mohammed Ali's zoon, wist ze te nemen, en toen is ze voor goed verwoest. Ze had toen door lager gelegen militaire posten haar beteekenis verloren. Slechts een klein deel van het bootgezelschap klom langs de vrij steile helling mee op. Het pad langs de helling was ongebaand en op enkele plekken geheel weggebroken. Vooral de dames waagden er zich, op één enkele uitzondering, niet aan. Toch loonde wat men er vond, allezins de moeite. De zware, dikke muur, liep nog bijna om heel de oude vesting heen, en alleen door de oude, nu vervallen poort verkreeg men toegang. Het uitzicht van deze hoogte was verrassend, de Nijl zuidwaarts en noordop door de rotsen kruipend daar achter aan beide zijden rijk plantsoen en kleine dorpen, vaak midden in het zand om een welput gebouwd en daar achter de eindelooze bijna blanke zandzee met zwarte rotspunten, die er uit opschoten, als een eindeloos graf dat zich aan den horizont verloor met monumentale grafsteenen. In de vesting stonden bijna alle muren van de vroegere kazernen en officierswoningen nog overeind, en de ruïne van wat eens een Christelijke kerk was geweest, en daarna in moskee was veranderd, getuigde nog van het wisselend leven dat hier eens doorworsteld is. Zelfs van de oude Egyptenaren brachten kleine overblijfsels van een tempel, enkele geschriften en graven nog heugenis. En hier is dan het lot van het Christelijk Nubië destijds beslist. Nog ziet men als voor oogen, met wat moed en trouw de Nubiërs hun laatste vaste punt op den muur verdedigden, en met wat wilde woede de Bosnische soldaten tegen poort en muur aanstormden. Of watergebrek en honger ten leste tot overgave

dwongen, of dat de veste bij een stormaanloop genomen werd, zegt de historie niet, doch men ijst toch bij het indenken van de stroomen van menschenbloed, die eerst buiten de poorten en straks binnen de muren door dezen doorwoelden grond zijn ingedronken. Maar de Turksche heirscharen waren nog in de periode van hun eerste bravoure. Niets weerstond hen, en zoo is dan in deze veste de kruisbanier van het Christelijk Nubië neêrgehaald.

Geheel anderen indruk ontvangt men een vijftig kilometer verder, van de prachtige monumentale Speos van Aboe Simbel, het rijkste monument van heel Nubië, en dat in aanleg en decoratief met de beste bouwvallen van Egypte zelf wedijveren kan. Het is Raâmses II, die ook hier de twee schoone tempels, den kleinenvoor de godin Hathor en den grooten ter verheerlijking van zijn eigen overwinning op de Khetà, aan den afgod Amon van Thebe en den afgod Re-Hormakhis van Heliopolis gewijd heeft. Beide tempels zijn uitgegraven in twee rotsen, die door een smalle vallei van elkander zijn afgescheiden. Van de stad, voor wier eeredienst deze beide tempels dienden, is geen spoor meer over. Men landt met de boot bij een geheel vergeten oord en staat, zoo als men van boord is, voor den ingang van den grooten tempel. Deze is 55 meter diep in de rots ingegraven, en zoo bijna zuiver van het Westen naar het Oosten getrokken, dat de zon haar stralen tot tegen den achterwand op het heilige der heiligenvan dezen tempel spelen laat. De rots, die vroeger tot aan de rivier liep, is over een lengte van 26 meter weggekapt, om een vlak terrein voor den ingang te winnen. Eerst zoo kon het front van den tempel in zijn colossalen aanleg met de vier standbeelden van Raâmses, krachtig uitkomen. Die vier standbeelden van Raâmses zijn in zittende houding genomen, en zijn twintig meter hoog, niet tegen de rots aangezet maar in de rots zelf uitgebeiteld. Natuurlijk vertoonen ze geen fijn beeldhouwwerk, maar toch is het den beeldhouwer op verrassende wijze gelukt, om in dit harde graniet den kop van Raâmses, met zijn haast vrouwelijk-zachte gelaatsuitdrukking, op innemende wijze te doen spreken. Doet hij dit nu nog, na een verwering van eeuwen, dan kan men zich indenken, hoe hoog de kunstwaarde van deze standbeelden moet geweest zijn, toen de tempel pas werd ingewijd. Tusschen deze beelden door loopt de ingang, die uitkomt in de groote zaal van het heiligdom, bijna 18 meter lang

en 17 breed. Het gewelf van deze zaal rust links en rechts op vier machtige zuilen, en zoowel het plafond als de zuilen en muren zijn overdekt met deels symbolische, deels historische teekeningen, waarvan de kleuren nog bijna niets geleden hebben. In al deze stukken is alom Raâmses de hoofdpersoon. Ge ziet hem offeranden en krijgsgevangenen voor het altaar der goden brengen, en ge ziet hem Hethieten den kop afslaan of Libyers met zijn geweldige lans doorboren, maar ook onder den vorm van hulde aan de goden is het toch aldoor weer Raâmses die op den voorgrond treedt, en niet onduidelijk verraadt dan ook heel de bouw den toeleg van Raâmses om zichzelf als halfgod te vereeren. Uit deze eerste zaal gaat men door een niet te breeden ingang over in de tweede kleinere zaal, die in het oogloopend kleine zuilen heeft, en dan door drie ingangen uit deze in de derde, nog weer veel kleinere zaal, die op drie groote nissen uitloopt. Alzoo een voorhof, een heilige, en een heilige der heiligen, terwijl zijwaarts af naar beide zijden nog zeven kleinere meest langwerpige vertrekken zijn uitgehouwen, die voor magazijn en verblijf der priesters dienst deden. De kleine tempel van Hathor is van veel eenvoudiger constructie, maar toch eveneens geheel in de rots uitgehouwen, en aan den voorgevel, evenals de groote tempel, met groote beelden van Raâmses, zijn vrouw en kinderen overladen; ook hier zijn de Raâmses-beelden nog tien meter hoog. Wat majesteit er, vooral in dien grooten tempel, dan ook spreken moge, en wat bewondering de schitterend gekleurde reliefs u nu nog afvergen, toch zegt alles u, dat hier geen religie, maar eigen zelfverheerlijking van den zich almachtig wanenden monarch bij stijl en decoratie den toon aangaf. De goden schuilen op de reliefs in kleine figuren, en het is altoos weer Raâmses die 't zij door het kolossale van zijne afmetingen, 't zij door zijn heldendaden zich aan u opdringt. Het stuifzand der woestijn is de groote vijand, waarmee dit monument te worstelen heeft. Toen Burchardt het in 1812 onderzocht, was het van binnen geheel met een dikke laag zand vol gestoven, en de voorgevel halfhoog door opgestoven zand onkenbaar gemaakt. Het baat Raâmses niet of hij al in een gestalte van 20 meter hoog op de Nijl neerziet, aan zich zelf overgelaten ziet hij zich almeer door het fijne stuifzand der woestijn overstoven en ten slotte overstelpt. Spelende ironie der natuur!

Van Aboe-Simbel tot Wadi-Halfa, bij de tweede cataract, biedt de vaart niets dat u bijzonder boeit. Overblijfselen van oude tempels en graven ontbreken ook hier in de dorpen langs den Nijl niet, maar ze zijn voor den gewonen reiziger van geen beduidenis. Zoo stoomden we 54 K.M. door, en meerden toen, kort na zonsondergang, aan den hoogen kaaimuur van Halfa. Dit Wadi-Halfa is thans een stedeke van een 3000 inwoners, dat de oude grenspost van de Egyptenaren verving. Het dankt zijn opkomst niet het minst aan het groote Engelsche legerkamp, dat er vlak bij ligt. Dit legerkamp is met muren en bastions versterkt, heeft flinke kazernen en een klein tuighuis, en het is het drukke militaire leven in dit nu verlaten kamp, waardoor, tijdens de gespannen verhouding tegenover den Mahdi, Wadi-Halfa steeds aangroeide, zóó zelfs dat er een kleine bazar opkwam. Het logement scheen er nog geen aanbeveling te verdienen. Althans Cook liet ons 's nachts nog aan boord blijven, en van boord gingen we den volgenden morgen rechtstreeks naar het station voor den trein naar Khartoem, die om negen uur afreed, en ons, na een rit van 26 uur, precies op tijd, den volgenden morgen te elf uur in Khartoem bracht, over een afstand van een kleine duizend kilometer. De aanleg van dezen spoorweg, eerst in 1896 aangevangen, is met kracht doorgezet met het oog op het gevaar, dat van den Mahdi dreigde, en niettegenstaande de ernstige moeilijkheden, waarmee men te worstelen had, door elkaar genomen, één Engelsche mijl per dag gevorderd. Het eerste deel van den weg gaat door een rotsstreek van graniet, en dan trekt men door de woestijn, waar de aanvoer van water een ernstig bezwaar opleverde, dat niet dan met groote inspanning overwonnen werd. De trein heet een luxetrein, en is dan ook van slaapplaatsen en een wagon-restaurant voorzien, maar eerste-klas is de inrichting niet, en zelfs in Januari hadden we bij het tropisch klimaat van hitte en zandstuiving niet weinig te lijden. De conpés zijn nauw, elk voor twee personen, en de bedden zijn permanent, zoodat men slechts een zeer smalle ruimte overhoudt om overdag op een matten stoel bij het venster te zitten. Veel uitzicht geven die vensters niet, daar ze van buiten met houten valluiken schuins gedekt zijn, en het zand gedurig tegen het glas opstuift. Hermetisch heeft men deuren en vensters van de hitte en de zandstuiving pogen af te sluiten, maar hoe goed ook

de afsluiting zij, het zand stuift toch door de onmerkbare reten, en elk half uur gaat een Nubiër met zijn stoffer rond, om het binnengedrongen zand van bed, stoel en tafel af te vegen. De atmosfeer in den trein is dan ook verre van frisch, en het was een verademing toen wij bij Aboe-Hammed voor een half uur den trein verlaten konden, en ons weer bij de Nijl bevonden. Van Wadi-Halfa loopt de spoorlijn regelrecht dwars door de woestijn, en komt eerst bij Aboe-Hammed weer aan de Nijl uit, om van daar tot Khartoem den loop van den Nijl, zij het ook op zekeren afstand, te volgen. Die aanleg dwars door de woestijn is genomen, om de geweldige bocht af te snijden, die de Nijl naar den kant van Kordofan maakt. Van Aboe-Hammed af daarentegen loopt de Nijl weer tamelijk recht door, en houdt de trein de richting van zijn oever. Van daar ging het tweehonderd kilometer naar het station Berber, waar de verbinding met Suakim voor de karavanen is. Nog tweehonderd K.M. verderop bereikten we het station Gebel Gerri bij de 6e cataract, en toen hadden we nog slechts 80 kilometer tot Halfaijé, het terminusstation aan den oostkant van de Nijl voor Khartoem. Op het midden van den langen tocht was het bad-station wel in aanbouw, maar nog niet gereed. De bedoeling ervan is, dat de reizigers een half uur uit zouden kunnen stappen, om in een lange reeks badkamers, in alle haast, een koel bad te nemen; wel een bewijs dat de Directie zelve van het vermoeiende van de lange reis overtuigd is. Toch ondervond ik die vermoeienis op de reis terug nog in sterker mate. Ik kon, daar er slechts twee treinen per week heen en terug rijden, niet meer dan anderhalven dag te Khartoem blijven. Dat korte verblijf was na den langen tocht zeer inspannend. En toch moest ik toen den volgenden dag te 4 uur reeds weer naar Wadi-Halfa afrijden, om nogmaals den tocht van 26 uur sporens door het heete woestijnzand te ondernemen.

Te Khartoem werd ik zeer hupsch ontvangen. Lord Cromer had voor mij geschreven aan den Sirdar, die mij aan het station door zijn adjudant liet afhalen, en in een roeiboot naar mijn hôtel, aan de overzij van den Nijl, begeleiden. Dit hôtel was zóó zóó, maar voor den verren afstand, waarop men zich bevond, toch redelijk. Alle reizigers, geen groot gezelschap, trokken zich voor eenige uren in hun vertrekken terug, om wat te rusten, en 's middags ging ik mijn opwachting maken bij

den Sirdar in zijn prachtig paleis. Hij had de voornaamste gasten, van wier komst hij verwittigd was, tegen 7 uur aan een diner genoodigd en ook mij met een uitnoodiging vereerd. Bij mijn bezoek aan het paleis vond ik Lady Wingate in haar oosterschen tuin, met rood gevloerde paden, onder de schaduw van een reusachtigen palmboom zitten, een vrouw van hoogen stand met al de waardigheid en tegelijk de gemakkelijkheid van een Engelsche vrouw van adel. Sir Reginald Wingate zelf ontmoette ik eerst 's avonds aan het diner. Hij is het echte type van een Engelsch koloniaal bewindsman. Wakker in heel zijn optreden, met rustige kalmte in zijn blik, en toch in dat rustige oog met een uitdrukking van strengen ernst, die u aanstonds den onverbiddelijken heerscher in hem gissen deed. De tocht van het hôtel naar het paleis van den Sirdar ging in een rick-shaw, door een Nubiër getrokken, maar zóó licht van bouw, dat reeds op vijf minuten afstand van mijn hôtel het wiel van mijn rick-shaw knakte, en ik in het zand omsloeg. Gelukkig dat het slechts zand was, dat met afstoffen weer te verwijderen viel, en een in haast opgezochte tweede rick-shaw zette mij weldra voor het paleis af. Aan tafel had ik met den Sirdar, naast wien ik gezeten was, een geanimeerd gesprek, maar hoofdzaak bleef mij toch, na tafel, in het paleis de plek aan het raam op te zoeken, waar Gordon bij den aanval der Mahdisten den dood had gevonden. Te midden der hooge weelde van het paleis voelt men de stille wraak door de Engelschen over dien moord genomen. Het was de majesteit van het hoog gezag, dat zich rustig ontplooide in hetzelfde gebouw, dat eens zoo wreedelijk overrompeld werd. Die plek in het paleis, waar eens Gordon's bloed had gevloeid, sprak mij zelfs sterker toe, dan het reusachtige standbeeld, dat in de breede laan van Khartoem ter eere van Gordon is opgericht. Bij dit monument heeft men zijn kracht vooral gezocht in de reusachtige hoogte van het voetstuk, dat wel twintig meter opliep, en waarvan Gordon's beeld ten voetenuit zegevierend op heel den omtrek neêrziet. Door die buitengewone hoogte van het voetstuk komt het beeld zelf van Gordon minder uit, maar die hooge vorm is gekozen met het oog op den inlander. Het is altoos het kolossale en reusachtige, dat den inlander het meest imponeert.

Er is ter herinnering aan Gordon nog een monument van heel anderen aard in Khartoem opgericht, het dus genaamde *Gordon's College*.

Blijkens het laatste rapport van Lord Cromer telt dit College thans 340 leerlingen. Het is ingericht op drie secties, voor ingenieurs, voor opzichters, voor aanstaande onderwijzers, en dan heeft het nog een hoogere burgerschool. In October 1905 zijn de beide eerste secties ingewijd. Natuurlijk dient dit College in de eerste plaats voor de zonen en dochteren der te Khartoem en in den omtrek gevestigde Europeanen, maar het doel is toch ook om de zonen van de grooten onder de inlanders tot ambtenaren en beambten op te leiden. Hoog staat overigens het onderwijs in Soedan nog niet. Er is alleen te Khartoem nog een cadettenschool en een technische school, de laatste met 125 leerlingen. En verder zijn er zes lagere scholen van Europeesche formatie met 762 leerlingen, en voorts inlandsche Kutabs, d. z. lagere scholen op Arabische leest geschoeid, in zes plaatsen, saam met 325 leerlingen. Bij deze schaarschte aan onderwijs-inrichtingen neemt het Gordon College uiteraard een hooge plaats der eere is. Gordon s naam blijft juist door dit College op aller lippen, en het is wel in overeenstemming met het nobel karakter van dezen vromen held, dat de verheffing van het leven in Khartoem tot hooger niveau aan zijn naam verbonden is.

Van Khartoem ging ik den volgenden morgen voor mijn vertrek naar Omdurman, een echt Afrikaansche stad, aan de overzijde van de Nijl gelegen. Een groote stoompont voert reizigers, vee en vrachtgoed naar de overzijde, en door de vriendelijke zorge van den Sirdar vond ik bij landing zijn rijtuig gereed staan, om mij den tocht door het lange Omdurman gemakkelijk te maken. Ter plaatse zelf toch is van een rijtuig geen sprake. Men gaat er te voet of op ezels, wat bij de hitte en het eindelooze zand, dat ook hier u plaagt, verre van uitlokkend is. Khartoem ligt aan den Blauwen Nijl, Omdurman meer aan den Witten Nijl, juist op het punt waar beide ineenvloeien. Omm-ed Dormân gelijk de stad letterlijk heet beteekent de stad van Dormân, een bejaarde vrouw die hier haar woning had, eer de Mahdi er in 1883 zijn reusachtig legerkamp opsloeg, en dit met een fort bevestigde. Na den onverwachten dood van den Mahdi heeft zijn opvolger, de Khalif Abdoellah, dit kamp in stand gehouden en gedurende zijn 14-jarig schrikbewind is uit dit kamp allengs de

tegenwoordige stad gegroeid. Breed langs den Nijloever uitgebreid strekt deze stad zich thans in de lengte over zes kilometer, d. i. meer dan een uur gaans uit. Na de herstelling van het Egyptisch-Engelsch bewind neemt ze nog steeds in bloei toe, en telt thans een 50.000 inwoners. Zulk een typisch Afrikaansche stad heeft niet alleen niets gemeen met onze Europeesche steden, maar verschilt evenzeer geheel van wat men in Aziatisch-Turkije ziet. Van bestrating is natuurlijk geen sprake, maar wat vooral het verschil met de gewone Oostersche steden uitmaakt, is de breedheid van straten en pleinen. Poogt men in Azië veelal de zon te weren door zeer nauwe stegen en slopjes, het is of hier de strijd met de hitte van de zon is opgegeven. Alles is vlak, open, breed, en het groote plein van Omm-ed-Dormän wint het in afmetingen zelfs van de grootste pleinen in London en Parijs. Huizen zijn er een uitzondering. Het nomadisch leven drukt hier nog zijn stempel op geheel de volksbeweging. Het zijn al rijen van hutten uit bamboe of riet opgetrokken, uitloopend in een kegelvormig dak. Voor die hutten leggen dan de kooplieden een zeil op den vloer, stallen daarop hun koopwaren uit, en heel het gezin hurkt op dat zeil bij elkander zonder zich aan de zon veel te storen. Het is een uiterst gemengde bevolking die deze hutten bewoont. Meest wel Soedaneezen, maar onder hen tal van Nubiërs, en Abessyniërs, en Egyptenaren, en ook niet weinig Grieken, vooral voor geldzaken. Naar het bekende zeggen: „Un Grec vaut trois Arméniens, un Arménien trois Juifs et un Juif trois Turcs" zijn deze Grieken ook de Nijl opgevaren, en wisten zich, evenals de Chineezen op Java, allengs onder de bevolking te nestelen. De slavenhandel, hoe sterk ook door het Engelsche bewind onderdrukt, gaat er nog altoos in stilte door, en naar Wingate, in zijn bekend werk, mededeelt, wordt voor een jong meisje soms 100, voor een volwassen vrouw 45, voor een knaap 25, voor een jongen 30 en voor een man 10 dollar betaald. De enkele betere huizen, die Omdurman telt, danken hun ontstaan aan de tactiek van Abdoellah, die alle Moedirs verplichtte om of zelf er te wonen of het grootste deel van hun familie er achter te laten, als gijzelaars voor hun goede trouw. Ook voor zich zelf had Abdoellah er verscheidene huizen gebouwd, waaronder één zeer groot met ten deele twee verdiepingen, en zelfs zoo hoog opgetrokken, dat de Khalif van zijn plat dak heel de stad overzien kon. De steen voor dat huis is genomen van de huizen, die hij in Khartoem verwoest had.

De inrichting in dat soort paleis is echt Afrikaansch en herinnert geheel aan de manier waarop negerhoofden zich in hun Labyrinth van stroo tegen overvallen vrijwaren. Er is slechts één smalle ingang, door dien ingang komt men in lage corridors, die langs heel den muur van het huis omloopen en die aan het eind uitkomen in weer andere corridors, die in tegenovergestelde richting met de eerste evenwijdig gaan. Daarop volgt nog een derde lange gang, die den harem insluit, die eveneens den vorm van een vierhoekige gang heeft, en in het centrum van alle deze omgangen waren de vertrekken voor den Khalif zelven, die letterlijk als een spin in zijn web zat. Vlak bij dit Khalifenpaleis ligt de groote Moskee, een ongedekte door muren ingesloten ruimte van 700 Meter lang en 550 meter breed. Tienduizend personen kunnen in deze groote Moskee tegelijk hun eeredienst verrichten. Er is tegen deze groote Moskee nog een kleine Moskee aangebouwd voor hoogste 200 personen, en deze is overdekt met een oploopend ijzeren dak, gemaakt uit de ijzeren scheepsplaten, die de Mahdisten in Khartoem gevonden hadden. Onder het Khalifaat bestond er wat wij zouden noemen „verplichte kerkgang." Ieder bekend persoon had zijn vaste plaats in de Moskee. De leeg gebleven plaatsen werden elken morgen opgeteekend, en wie dan niet, onder twee getuigen, bewijzen kon dat hij ziek was geweest, werd gearresteerd en zonder vorm van proces gevangen gezet. De Khalif was er zelf altijd, beklom meestal zelf de Mihrab of Kansel, en predikte voor de vuist weg. In groote magazijnen (Beit al Mal) was voorraad, ammunitie en buit opgestapeld. Er was een drukpers voor de propaganda-litteratuur en voor een soort journalistiek. Een telegraaf stelde het paleis in gemeenschap met de *beit al mal*, en andere gewichtige punten. En over het geheel poogde de Khalif aan Omdurman een kwansuis moderne inrichting te geven. Verreweg het interessantste gebouw in Omdurman is echter het graf van den Mahdi. Naar Wingate mededeelt, is de Mahdi door een vrouw, die hij opving en in zijn harem opsloot, vergiftigd, al vertelde men onder het volk, dat hij aan de pokziekte gestorven was. Zijn afsterven kon op zichzelf aan de Derwischenbeweging geen afbreuk doen, mits zijn graf in hun bezit bleef, en naar dat graf van den Mahdi de pelgrimtochten konden georganiseerd worden. De bedevaart naar Mekka was onder de Mahdisten verboden. Ze waren zeer anti-Turksch, scholden den Sultan voor ongeloovig, en zoolang Mekka in diens handen

was, mocht daarom niemand uit Soedan naar de Kaâba. Juist nu in de leemte, die hierdoor ontstond, voorzag het graf van den Mahdi, en terstond na zijn bijzetting zijn dan ook de bedevaarten naar zijn graf begonnen. Dit graf is een uit baksteen opgetrokken gebouw, met een koepel die vijftig Engelsche voet hoog is. Op den witgekalkten dom staat de halve Maan, en uit die halve maan steken naar beneden sterk schitterende lanspunten. Om het geheele gebouw loopt een vrij hoog ijzeren hek. Thans echter is de glorie ook van dit graf weggenomen. De Engelsche regeering zag in deze bedevaarten bestendig gevaar, en heeft daarom het lijk van den Mahdi er uit laten nemen, en is er vrij onzacht mee te werk gegaan. Zeker geen daad van hooge humaniteit, maar die door zucht naar zelfbehoud en ter afwering van een dreigend gevaar geboden scheen. Erkend moet in elk geval dat het leven in Omdurman onder het Engelsch bewind een paradijs is, vergeleken met wat het onder den Khalif was. Alle berichten toch stemmen er in overeen, dat onder den Khalif het beest in den mensch over heel de stad los was. Er moet een brooddronkenheid, een wulpschheid en een schandelijkheid geheerscht hebben, zooals dit alleen onder Soedaneezen en andere negers denkbaar is, en de wreedheid, waarmee de Khalif zijn bewind handhaafde, was grenzeloos. Niemand was er zijn leven zeker, en in zijn gestadigen angst voor verraad, woedde hij onder alle verdachten met namelooze gruwelijkheid. Zoo zegt men, dat hij de gewoonte had, soms bij vijftig tegelijk, zijn verdachte volgers in een kleine ruimte zonder licht of lucht zoo nauw op te sluiten, dat ze man tegen man stonden aangedrukt, en door de schrikkelijke warmte, die zich aldus ontwikkelde, binnen een tiental uren één voor één stikten. Thans, onder Engelsch bewind, heeft het leven in Omdurman een rustig en bedrijvig aanzien gekregen. De onderscheidene Soeks of markten zijn er rijk voorzien en druk bezocht. Er heerscht goede politie. De hygiene is niet meer geheel verwaarloosd. Er begint zekere welvaart te heerschen en gaandeweg neemt de bevolking toe. Ze is nog wel slechts 50.000 zielen, maar onder Abdoellah ging ze de 20.000 niet te boven. Ook wordt de bevolking steeds interessanter, een ware staalkaart van alle stammen, die het oostelijk deel van Noord- en Midden-Afrika bevolken. Zelfs de dwergen uit Zuid-Soedan vinden naar Omdurman hun weg. Vriendelijk noch gastvrij zien de meeste kleurlingen u aan. Ge voelt

zoo telkens dat ze u in hun hart verwenschen. Een schichtigheid, die er bij het toenemend vreemdelingenbezoek wel af zal gaan. Er zijn gesluierde vrouwen, doch ze blijven nog steeds in de minderheid. Verreweg de meesten zijn zelfs niet dan soberlijk aangekleed. Zonder in frisschen zin mooi te zijn hebben ze toch iets dat aantrekt. Vooral de slanken doen u soms aan ebbenhouten beeldjes denken, met het blauwe kleed dat er *en écharpe* overheen hangt, harmonisch in tint gesierd. De kindergroepjes woelen en joelen er in onbedwongen vroolijkheid, en keer op keer voelt uw oog zich naar tafereeltjes getrokken, die om pallet en penseel roepen.

En toch, hoezeer Omdurman u ook verre boven Khartoem boeie, toch ligt de zenuw van het Soedaneesche leven niet meer in het oude paleis van den Khalif, maar in het met nieuwe pracht herrezen paleis van den Sirdar. Deze Sirdar, de boven reeds genoemde Sir Reginald Wingate, is feitelijk de onderkoning over een land, dat bij een breedte van 1000 kilometer zich in eindelooze lengte uitstrekt, en een oppervlakte van 1.700.000 K.M.^{2} beslaat, d. i. een terrein ongeveer zoo groot als geheel Duitschland, Frankrijk, Spanje en Portugal. Toch omvat dit onmetelijk gebied nog slechts de kleinere helft van het geheele Soedan. Soedan deelt zich in Hoog-Soedan, dat thans onder Engelsch bewind staat, en Laag-Soedan, dat aan Frankrijk behoort. Algeheel strekt het zich van de Roode Zee uit tot bijna aan den Atlantischen Oceaan. Ten noorden is het door de Sahara en ten zuiden door de rijken der Bantoe-negers begrensd. Het Hoog-Soedan, waarover de Sirdar het bewind voert, is ingedeeld in twaalf provinciën, waarvan de voornaamste zijn: Khartoem, Halfa, Kordofan, Bahr el Ghazal, Sennaar, Berber, Dongola, en verder de Roode Zee provincie, de Boven Nijl-, Witte Nijl- en de Blauwe Nijl-gewesten. De bevolking is er uiterst schaarsch. Ze gaat voor alle provinciën saam de twee millioen niet te boven. Ze bedroeg, gelijk ik boven reeds opgaf, in Mohammed Ali's dagen over de acht millioen, maar uitgemoord zijn 3¼ millioen door den Mahdisten-oorlog en andere 3½ milloen door schrikkelijke epidemieën. Europeanen telt men er slechts 3.104, wier van 1277 alleen te Wadi Halfa. Fellahs en Abessyniërs wonen er een 10.000, niet gerekend de Egyptische soldaten van het bezettingsleger. Het land dat bebouwd wordt langs den Nijloever en in de oäsen geeft Lord Cromer aan op 1576

vierkante Eng. mijlen, even één duizendste deel van de geheele oppervlakte. De Moedirs, d. z. de gouverneurs der provinciën, zijn alle Engelsche officieren, en dezer gezag wordt gesteund door negen Egyptisch-Soedaneesche bataillons, en één bataillon Engelsche soldaten. In Engeland hebben zich drie groote vennootschappen gevestigd, om den rijkdom van het land te exploiteeren: De „Victoria investment corporation", de „Sudan development exploitation Company", en de „London and Sudan development Syndicate". Voor 1906 zijn de gezamelijke Rijksinkomsten geraamd op 625,000 Eg. ponden, de uitgaven op 875,000, en in 1907 waren deze cijfers reeds gestegen op 825,000 en 1,078,000. Het deficit van 250,000 Egypt. ponden betaalt de Egyptische staatskas bij. Reeds nu zijn 1,047 Eng. mijlen spoorweg aangelegd en in gebruik. Van Halfa naar Khartoem loopt de eerst aangelegde spoor, de tweede van de Nijl naar Suakim aan de Roode Zee, terwijl nieuwe spoorwegen geprojecteerd zijn van Dongola naar Aboe Hammed, van El Obeid in Kordofan naar de Nijl, en voorts naar Wad Medano. De postdienst langs de Nijl gaat zuidop tot Gondokoro, en bereikt noordwaarts Caïro in $3\frac{1}{2}$ dag. De handel wees voor 1906 een invoer aan van £ Eg. 625,000 over Halfa en van £ Eg. 507,000 over Suakim, waaronder uit Nederland £ Eg. 1457.51. De uitvoer bestaat behalve uit elpenbeen en andere producten uit het binnenland, vooral uit katoen, waarvan 20,392 kantars in 1905 geoogst werd. Koren werd slechts op 22,075 acres gebouwd. Voor het verkeer ontbreken nog veelal bruikbare wegen, doch ook deze worden met groote veerkracht aangelegd. Alleen in 1906 over een lengte van 1600 Eng. mijlen. Het gebruik van alcoholiën wordt streng tegengegaan, maar neemt toch hand over hand toe. In 1901 werd nog slechts 240 ton, in 1905 reeds 480 ton ingevoerd, terwijl de lagere klasse zich te buiten gaat aan de Merissa, een soort sterk bier, dat ze zelven brouwen. De licence kost er 50 Egypt. ponden, doch deze zijn slechts ten bedrage van 27 uitgegeven, bijna uitsluitend aan hotels, en nog wel onder streng verbod om niet aan de inlanders te verkoopen, maar de clandestine verkoop doet ook hier het groote kwaad.

Reeds van af 1848 dagteekent de Christelijke zending in Soedan. Een Oostenrijksch missionair Knoblecher, was de voortrekker, die zich eerst met zijn missie te Kanita en daarna te Gondokoro vestigde. Nu nog is er een Oostenrijksche missie te Wan in Bahr el Ghazal, en

voorts te Hul, Towga en Khartoem, waar Pater Ohrwalder naam maakte. In 1854 voegden zich hierbij een Amerikaansche protestantsche missie; en de Church missionary Society van Londen vestigde een post te Bor aan de Nijl. Overbekend is de poging door Freule Tinne, onze landgenoote, tot kerstening van deze streken ondernomen. Na het overlijden van haar vader, den heer P. J. Tinne, die haar een rijk kapitaal naliet, toog zij met hare moeder Baronesse Steengracht van de Capelle in 1857 uit 's Gravenhage naar Khartoem, en van daar naar Gondokoro. In 1861 drong ze in Abessynië door, verscheen in 1862 weer te Gondokoro, en ondernam in 1863 een tocht zuidop tot naar het Nyanza-meer. Maar met wat hoogen moed zij zich als vrouw ook waagde, en wat schatten ze aan die tochten ook ten koste legde, op niet één punt zag ze vrucht van haar missie, en bij haar laatsten tocht stierf haar karavaan, waarin ze 200 soldaten meevoerde, door moordende ziekten zoo bijna geheel uit, dat ze alle verdere plannen moest opgeven. En toch al was 't al kracht- en geldverspilling, toch blijft de naam van Alexandra Petronella Francisca Tinne ook in Soedan met eere vermeld, als die van eene jonge vrouw, die meer dan één van onze beste zonen in ondernemingsmoed beschaamd heeft. Ook de missies die thans nog, zoo van Roomsche als van Protestantsche zijde in Soedan werkzaam zijn, kunnen zich niet veel van hun zendingsijver beloven. De geest der bevolking is er, ingevolge het optreden van den Mahdi nog zoo gevaarlijk overprikkeld, dat èn Kitchener, én nu ook Wingate elke rechtstreeksche propoganda verboden hebben. Evenals in Aziatisch Turkije kunnen deze missies daarom weinig anders doen, dan de kinderen der Europeesche bewoners naar hare scholen lokken. Wel is de toegang tot haar scholen ook aan andere kinderen vrij gelaten, maar nooit anders dan onder uitdrukkelijk verlof van de ouders, en zonder dat hun de Christelijke religie mag onderwezen worden. Vooral op de verder af gelegen posten, waar geen Europeanen wonen, leiden deze missies dan ook een droevig bestaan, en doen weinig anders dan door landbouw, boomcultuur, en het verleenen van medische hulp een hoogere cultuur onder de inlanders vertegenwoordigen. In dit opzicht kunnen ze het Engelsche bewind tot steun verstrekken, maar op kerstening van de inlandsche bevolking, althans in eenigszins beduidende afmeting, bestaat ook hier niet het allergeringste

uitzicht. Wallis Bridge, die in zijn prachtig werk: *The Sudan*, dat zoo pas verscheen, ons de rijke archeologische vondsten uit het Christelijk tijdperk van Nubië, in keurige afbeelding voorlegt, en zelf met voorliefde den arbeid der Christelijke missiën behandelt, verheelt zich dan ook niet, dat geheel de missionaire arbeid hier in het vertoonen eener hoogere beschaving opgaat, zonder dat hij voor toebrenging van deze bevolking tot den Christus ook maar de minste hope durft koesteren. Toch kan ook deze cultuurmissionaire arbeid een zegen brengen. Hoezeer toch Soedan technisch vooruit gaat, zoodat de telegraaf reeds doorloopt van Alexandrië naar Tewfikieh bij de Sobat, in zedelijk opzicht heerscht er nog een bitter droeve toestand, en zelfs de slavenjacht woedt er nog voort. In streken waar geen bezetting ligt en geen voldoende politie kan optreden, ontziet een groep gewapenden te paard zich niet, een afgelegen dorp te overvallen, en 't zij in het dorp zelf, 't zij op het open veld, al wat ze aan levende have vinden kunnen, op te pakken, en mannen, vrouwen en kinderen weg te rooven. Te midden nu van zulke toestanden vertegenwoordigt elk zendingstation een haard, waar hoogere levensgloed van uitgaat, en al kan men er dan niet voor het Kruis winnen, het is toch naar den geest van Christus dat zulke ergerlijkheden door zedelijk overwicht worden tegengegaan. Dit hooge zedelijke merk dragen althans deze Christelijke missiën, dat ze niet als de »syndicates« en »companies« om winst, noch als het Engelsche gouvernement om uitbreiding van gezag in Soedan trokken, maar eigen geld offeren om aan Soedan een hoogeren zegen te brengen.

Het bezit van Soedan is in zijn beteekenis voor Engeland als koloniale mogendheid nauwelijks te overschatten, en het blijft dan ook altoos nog een raadsel hoe het ministerie Gladstone in 1885 tot ontruiming van Soedan besluiten kon. In Egypte is men onveilig, indien de hoogere loop van den Nijl en zijn bronnen in andere handen geraken. Al wie in Soedan meester is, kan door technische werken den toevoer van het water naar Egypte zóó doen verminderen, dat Egypte er weldra door ten gronde zou gaan. Nu is dit uiteraard niet te duchten, zoolang slechts inlandsche hoofden hier 't bewind voeren. Maar heel anders kwamen het te staan, zoodra deze streken onder

den invloed van andere Europeesche mogendheden geraakten, en al hield Italië zich aan de kust, de Congostaat, en vooral Frankrijk schoof steeds meer naar het Oosten op, en men weet hoe 't met Frankrijk bij Fashoda reeds gespannen heeft. De fransche kapitein Marchand was in 1899 van het Westen hier doorgedrongen, en toen Kitchener er op 21 September binnenkwam vond hij er de Fransche vlag op het Gouvernementshuis geheschen. Naar later uitlekte, stond Frankrijk hierbij in verstandhouding met den Negus in Abessynië. Frankrijk wenschte zijn Afrikaansch bezit van Senegal naar de Nijl en misschien tot Djibouti door te trekken, en rekende daarbij op Abessynië s hulp. Toen die uitbleef was Marchand s positie onhoudbaar. Hij trok zich terug. En in Maart '99 werd er tusschen Engeland en Frankrijk een verdrag gesloten, dat voor goed aan Frankrijk s schoonen droom een einde maakte. Diplomatiek was het een hachlijk vraagstuk. Engeland had zich in 1885 geheel uit Soedan teruggetrokken. Het land lag dus open, en wel had Engeland in 1897/8 zijn troepen weer in Soedan gezonden, en de Mahdisten verslagen, maar het verdrag met Egypte, dat in '99 tot stand kwam, om in *condominium* weer op heel Soedan beslag te leggen, was niet door de mogendheden geratificeerd. In zooverre was dit in strijd met het verdrag, dat ingevolge de Conferentie te Berlijn over den Congostaat, o.a. tusschen Engeland, Frankrijk en Duitschland was tot stand gekomen, waarbij namelijk bepaald was, dat men voortaan niet meer op eigen hand, zonder onderling goedvinden, op eenig deel van Afrika beslag zou leggen. Dit verdrag was pas in 1885 geratificeerd. Ongelukkigerwijs echter sloten Engeland en Duitschland reeds in 1890 een tweede verdrag op eigen hand over Oost-Afrika, en Frankrijk zelf leende zich in hetzelfde jaar tot gelijksoortig afzonderlijk verdrag met Engeland, en op 17 November van het zelfde jaar met Duitschland. Feitelijk waren dus reeds twee malen bindende bepalingen der Berlijnsche Conferentie te niet gedaan, en na de evacuatie van Soedan door Engeland in 1885, scheen Frankrijk alzoo van zijn kant vrij, om het land binnen te trekken. Alleen maar het had den goeden tijd hiervoor laten voorbij gaan, en wachtte met de uitvoering van zijn plannen tot 1899, toen Engeland reeds weer zijn voornemen gewijzigd had en Soedan weer was binnengetrokken. Bij de gespannen verhouding, waarin destijds Engeland nog altoos tegenover Frankrijk inzake Egypte stond, was het intusschen

ondenkbaar, dat het Frankrijk meester van Zuid-Soedan kon laten worden. Zijn kras optreden tegenover Frankrijk te Fashoda was dan ook alleszins begrijpelijk. Er zou een oorlog aan gewaagd zijn, en Frankrijk trok zich terug. Toch bleef Engeland, vooral met het oog op de dubbelzinnige houding van Abessynië, uit het Westen nog altoos bedreigd, en het is eerst door de in 1904 met Frankrijk tot stand gekomen *entente*, dat Engeland eindelijk niet alleen zijn feitelijk protectoraat over Egypte beveiligd zag, maar ook ten zuiden in Soedan een duurzaam verzekerde positie kreeg. Moest door dit forsch optreden het gevaar worden afgesneden dat van andere mogendheden dreigde, niet minder is de beschikking over Soedan voor Engeland goud waard, omdat het alleen hierdoor in staat zal zijn geheel den toestand van de Nijl en van de geheele Nijl-vallei zóó te beheerschen, dat de welvaart van Egypte zelf er nog aanmerkelijk door zal verbeterd worden. De dam bij Assoean deed reeds veel, maar de plannen van Garstin reiken nog veel verder, en alleen wie meester in Soedan is, heeft de bevloeiingskracht van de Nijl over heel haar loop in eigen hand. In de derde plaats was het sluiten met den Khedive van een verdrag, dat het condiminium, d. i. het gemeenschappelijk bezit, van Soedan, regelde een daad van het hoogste gewicht voor Engelands invloed in Egypte zelf. Egypte toch is door dit verdrag officieel met Engeland verbonden. Het kan zich nu niet meer van Engeland losmaken. En al benoemt de Khedive den Sirdar, en al zijn de bezettingstroepen in Soedan meest uit Fellahs en uit Soedaneezen saamgesteld, toch is het Engeland dat feitelijk alleen het hoog gezag ook in Soedan uitoefent. De Khedive heeft er nominaal de helft, feitelijk niets in te zeggen. Egypte past bij, maar Engeland heeft al het profijt van dit wingewest, en Egypte s band aan Engeland is er onlosmakelijk door geworden. Voelt men nu het hoog gewicht van de beschikking over Egypte en het Kanaal van Suez voor Engeland met het oog op zijn Aziatisch rijk, dan springt het in het oog, hoe elk nauwer aantrekken van dezen band voor Engeland verhooging van zijn macht is en sterking van zijn Imperial power.

In de vierde plaats bezit Soedan voor Engeland zeer hooge waarde met het oog op Rhodes' Cape-Caïro plannen. Nu reeds is de spoorlijn uit de Kaap tot dicht bij Noord-Rhodesia doorgetrokken ; en zal spoedig Duitsch Oost-Afrika bereiken. Wordt daarna de lijn van Khartoem

naar de zuidgrens van het Uganda-Protectoraat heen geleid, dan ligt er nog slechts een korte spanne tusschen de beide terminus-stations, en levert alleen een stuk van den Congostaat nog een hinderpaal. En in de vijfde en laatste plaats verlieze men niet uit het oog, dat al is thans het gevaar van het Mahdisme bezworen, ditzelfde gevaar in een aan zich zelf overgelaten Soedan, gelijk pas weer, telkens op nieuw zou kunnen opkomen, en nogmaals Egypte bedreigen. De weer-in bezit-neming van Soedan door Egypte, maar nu onder Engelsche leiding en tot Engelsch profijt, is daarom in 1898/9 een van zelf geboden eisch van Engelsche vooruitziende politiek geweest, die slechts goed maakte wat door de evacuatie van Soedan onder Gladstone radicaal was bedorven; een politieke fout, waarvoor Gordon als offer viel.

Om den stand van zaken in Soedan te verstaan, moet daarom èn op het Mahdiïsme, èn op de historie van Mohammed Achmed als El Mahdi hier nader ingegaan. De droom van het Mahdiïsme is evenals die van het Chiliasme onder veel Christenen, opgekomen uit het besef hoezeer de feitelijke toestand vloekt tegen het ideaal van gelukstaat, dat door de Confessie die men aanhangt, wordt geëischt. Naar luid van die Confessie moeten de volgers van den Profeet heel het aardrijk beheerschen; als de trouwe aanbidders van Allah moeten ze boven alle andere religies door vroomheid uitmunten; en als loon voor hun Godsvrucht moet welvaart en voorspoed op aarde hun deel zijn. Maar zoo is het niet, en zoo wordt het uit zichzelf niet. Andere machten staan tegen den Islam over. In tal van landen zijn het de ongeloovigen die heerschen over de »geloovigen." Mede hierdoor is onder de »geloovigen" de godsvrucht verslapt, de deugd verzaakt. Ongerechtigheid en verstoring heeft de overhand. Daarin nu kan de Mohammedaan niet berusten. En ook kan geleidelijke ontwikkeling hier de gewenschte verandering niet brengen. Hooger macht moet hier ingrijpen, om tegelijk de vreemde overheerschers terug te werpen, de »geloovigen« tot hooger Godsvrucht te verwekken, en zoo het rijk der gerechtigheid op aarde te doen uitbreken. Zoo is de Joodsche Messias-idee in den Islam overgenomen, en wel in haar aardsch-zinlijke opvatting, gelijk Jezus haar in zijn dagen te Jeruzalem als de heerschende vond, maar toch ook weer onder invloed van de Christelijke eschatologie gewijzigd. In het

eind der dagen zou door Allah een Mahdi worden verwekt, die door Jezus' wederkomst zou worden voorafgegaan. Jezus zou bij dien Mahdi een wel hooge maar toch altoos ondergeschikte rol vervullen. Die Mahdi, met Jezus als zijn vicaris, zou het laatste oordeel inleiden, de ongerechtigheid zou worden gestuit, de vierschaar zou gespannen worden, en daarna de duurzame, de blijvende gelukstoestand ingaan. In den Khorân zelf is deze leer der laatste dingen niet tot ontwikkeling gekomen. De eerste aandrift van Mohammed stormde veeleer aan op een onmiddellijk in bezit nemen van alle heerschappij op aarde. De overlevering, de Sonna, daarentegen brengt die idee van den Mahdi op Mohammed zelf terug, en onderstelt hij hem de verwachting, dat de Mahdi uit zijn eigen afstammelingen zou geroepen worden. Het woord »Mahdi" is op zich zelf schoon gekozen. Mahdi beteekent: »de door Allah geleide," die, omdat God *hem* leidt, in staat en bekwaam is *de Moeslim* te leiden op geëffende baan. De verwachting van zulk een Mahdi uit de menschen, was alzoo een Messiaansche verwachting, uit het Rabbinisme overgenomen, vermengd met Christelijk-eschatologische bestanddeelen, en niet alleen naar de Islam het eischt, gewijzigd, maar ook persoonlijk aan Mohammed en zijn geslacht vastgeknoopt. Zulk een verwachting nu slaapt gewoonlijk in dagen van voorspoed en heerschappij. In zulke dagen geldt het *beati possidentes,* gelukkig zijn de bezitters; en storing in dien geluksstaat zou eer verbeden dan afgebeden zijn. In tijden daarentegen, als de Islam gedrukt, benauwd en overheerscht wordt, fonkelt die Mahdiverwachting steeds van verre als een star der hope, om het einde der smadelijke vernedering aan te kondigen, en dan breekt het oogenblik voor den Mahdi aan, om zich als redder van den Islam te doen gelden.

Toch is het niet in de lijn van deze Mahdi-verwachting dat de Mahdi van Soedan, Mohammed Achmed, zich bewoog. Er was namelijk reeds kort na den dood van den Profeet in Perzië een geheel gewijzigde duiding van den Mahdi opgekomen. Oud-Perzische overlevering werkte hier op in. De Shyia kwam op door de verwerping der eerste Khalifen Abou Bekr, Othman en Omar, om zich heriditair aan Ali den schoonzoon van den Profeet te hechten. En toen de Omayaden te Damascus er in slaagden, Ali ten onder te brengen en te dooden en ook Hussein en Hossan, zijn nakomelingen, te vermoorden, redde zich het volksgeloof, dat Ali niet wilde loslaten, door de idee van »de

tijdelijke eclips«. Met die eclips bedoelt men, dat de held, aan wien men zich hechtte, en die gestorven scheen te zijn, feitelijk *niet* gestorven was, maar zich voor een tijd had teruggetrokken, en, na zich voor korter of langer tijd verborgen te hebben gehouden, weer terug kon komen, weer kon verschijnen, en zijn afgebroken taak kon voortzetten. Vooral de lichtzinnigheid der Omayaden te Damascus werkte dit geloof in de hand. Eén hunner, met name Welid II, gebruikte den Khorân als een schietschijf, en ontzag zich niet daarbij uit te roepen: „Zeg vrij, o Khorân, in den dag der opstanding aan Allah, dat ik ‚Welid, u aan flarden geschoten heb." Tegen zoo tergende goddeloosheid kwam in Perzië het vrome gevoel in verzet. Er moest een tijdelijke verdonkering zijn ingetreden. Het getal der twaalf Imams waaraan men vasthield, kon niet gebroken zijn. De laatste Imam moest er nog wezen, al zag men hem niet. Een eclips moest hem aan het oog onttrokken hebben. Welhaast zou de tijd weer aanbreken, dat hij zich opnieuw openbaarde. Misschien om daarna weer te gaan schuilen, maar altoos met de zekerheid dat hij zou terugkeeren. Die verwachte Mahdi was de eigenlijke koning van Perzië. De Soefi-vorst noemde zich niet: „Koning van Perzië," maar: „Slaaf van den eigenlijken koning van 't land," of ook: „de wachthond bij de poorten van Ali." En zoo sterk leefde de hoop op het weer verschijnen van den geëclipseerde, dat volgens Darmestetter, te Ispahan in de koninklijke stallen een tijdlang twee prachtige paarden gezadeld gereed stonden, het ééne voor Jezus, en het ander voor den „Mahdi". Het Mahdi-geloof bij de Sonnieten en bij de Shyieten is alzoo dáárin onderscheiden, dat bij de Sonnieten de Mahdi een geheel nieuw verwekt persoon is, die het einde der dingen komt inleiden, terwijl het bij de Shyieten de weerverschijning inwacht van een tijdelijk verdwenen Godsgezant. En dus ook dit, dat de Sonna slechts één Mahdi kent, die het drama afsluit, terwijl de Shyia de mogelijkheid stelt, van een zich herhalend terugkeeren van den tijdelijk verdwenen Imam.

Gelijk licht te begrijpen is, heeft dit volksgeloof gedurig aanleiding gegeven tot het optreden van allerlei Mahdi's, zoowel in Azië als in Afrika. De Fatimiden in Egypte en de Almohaden in Noord-Afrika zijn uit zulk een Mahdi-verschijning opgekomen. Eens zelfs heeft het Rabbinisme zich met dit Mahdi-geloof vermengd, en is in 1666 zekere Jood, Sabbatai Levi genaamd, door de Joden uit schier alle landen als de

Messias gehuldigd. Tegen Napoleon trad in 1799 insgelijks een Mahdi in Egypte op, die zelfs door den Sultan met geld ondersteund werd. En nog in de 19e eeuw is in Noord-Afrika niet alleen de bekende Mohammed Achmed in Soedan als El Mahdi opgetreden, maar stond tegenover hem weer een Mahdi uit de Dervisch-orde der Senoessies, die uit Algiers herkomstig zijn, en wiens vader Yoezef zich in het Sultanaat van Waddai had ingedrongen. Voor zijn sterven had deze verklaard, dat de Mahdi in 1882 verschijnen zou, en dat deze Mahdi niemand anders dan zijn zoon kon wezen Zijn zoon nam dan ook al spoedig den titel van Mahdi aan, maar zonder tot een veroverings-oorlog over te gaan. De Senoessies zijn rustig van aard. Ze hebben in afgelegen streken zoogenaamde Ziadia's gesticht, een soort breed uitgebouwde kloosters, waar ze hun volgelingen opleiden, om ze straks onder de Afrikanen in de Sahara en in Fransch Soedan uit te zenden. Ze zijn mannen van puriteinschen aanleg, niet zonder eenige ontwikkeling, en met name deze Mahdi, Yoesefs zoon, wordt geroemd, als een vroom, ingetogen en kundig man.

Toch is de beweging in Soedan niet van hem maar van Mohammed Achmed uitgegaan, die niet gelijk de Senoessi-Mahdi de Sonna-traditie volgde, maar zich aansloot bij de Mahdi-verwachting van de Shyia. Mohammed Achmed was een Dongolees uit Nubië, en vertoonde aanvankelijk in heel zijn optreden dat innig vroom karakter, waardoor de Nubiërs in 't gemeen, en vooral die in Dongola, zich reeds in hun Christelijke periode, onderscheiden hadden. In zijn eerste jongelingsjaren werkte hij als knecht bij zijn oom, die dicht bij Sennaar een werf had voor het maken van Nijl-booten. Dit handwerk bevredigde hem echter niet, en zoo meldde hij zich al spoedig dicht bij Khartoem aan, om in de school of Medrese, die bij het graf van den Sheik Hogeli gesticht was, als leerling te worden opgenomen. Het hoofd van deze school beweerde van Hogeli zelf, en door hem van den Profeet af te stammen. Juist dit trok Mohammed Achmed, die gelijke pretentie koesterde, aan. Toch gaf hem deze Medrese niet wat hij wenschte. Daarom voleindde hij zijn studiën te Gubuschi, bij Berber, werd toen Faquir, en trok zich in de eenzaamheid naar Kawa aan den Witten Nijl terug. Reed svan dit Kawa ging roep over zijn vroomheid uit, en het is aan te nemen, dat die vroomheid bij hem aanvankelijk oprecht was. In de vele brieven en proclamatiën die van hem zijn uitgegeven, spreekt steeds een bezielde godvruchtige toon. In de heerlijkheid van den

Islam ging hij geheel op, en de twee dingen waarover hij zich met zijn ziel ergerde, waren eenerzijds de smadelijke Egyptische onderdrukking waaraan het volk van Soedan ten prooi was, en anderzijds de zorgeloosheid waarmee de Moeslim in Soedan hun godsdienstplichten verwaarloosden en van het pad der Islamitische deugd afweken. Hij voelde als echt puritein, en dit zijn de Faquirs, dat er tusschen beide samenhang bestond, dat de Egyptische drijver van Allah gezonden was, om Soedan te kastijden voor zijn trouweloosheid, en dat terugkeer tot den zuiveren Islam van zelf het middel zou zijn om het Egyptisch juk af te werpen. Dit kon wel niet van zelf gaan, daartoe ontbrak de macht. Maar als 't volk zich van zijn dwaalweg bekeerde, zou Allah verlossing zenden, een Mahdi zou openbaar worden, en het was in deze aaneenschakeling van gedachten dat allengs een besef zich aan hem opdrong, of hij wellicht zelf de van Allah verkoren Mahdi zijn zou. Van opzettelijk bedrog is bij hem geen sprake. Hij was in zijn eerste optreden, toen de zinlijkheid hem nog niet geestelijk gedood had, een man van hoogen ernst. En ook toen hij allengs ingroeide in de overtuiging, dat hij zelf de van Allah geroepene was om zijn volk te verlossen, heeft hij zich dit niet uit eerzucht aangematigd, maar er zelf vastelijk aan geloofd.

Het was op het eiland Aba, in den Witten Nijl, dat deze overtuiging bij hem tot rijpheid kwam. Uit Kawa was hij daarheen getogen, om in stille afzondering het leven van den boeteling te leiden. Dit ascetisme sluit intusschen bij een Mohammedaan het sexueele leven niet uit, en zoo vormde hij reeds op Aba zich een harem, waarvoor, onder den roep zijner vroomheid, vooral de hoofden der Bagara-Bedoeienen, hem hun dochters aanboden. Dit sterkte zijn positie, en deed onder de machtigste stammen der Bagara niet alleen den roep van zijn vroomheid uitgaan, maar ook de hoop opleven, dat deze vrome Faquir hun een vereenigingspunt voor hun toekomstige bevrijding zou worden. In de overspanning, waarin hij hierdoor geraakte, had hij toen in droomen allerlei hemelsche verschijningen, en eens zelfs verscheen hem de aartsengel Michaël, teneinde hem zijn roeping, om als Mahdi op te treden, aan te kondigen. In Juli 1881 aarzelde hij dan ook niet langer, hij zond toen in eigenhandig geschreven brieven aan de overige Faquirs oproepingen, om zich aan hem aan te sluiten, en sprak het toen reeds uit, dat voor allendie hem weigerden te erkennen

't zij Christenen, Heidenen, Joden of Mohammedanen, Allah's vernietigend oordeel gereed lag. Van toen af zond hij ook zijn trouwste volgelingen naar alle steden in Soedan uit, om ze tot den heiligen oorlog op te roepen, en stelde als eersten eisch, dat het volk weigeren moest belasting te betalen, daar de Egyptische regeering kettersch was, en met Gordon en de zijnen de Christenhonden in het land had gebracht. Dit was opstand prediken, en de Egyptische gouverneur te Khartoem, Raoef Pacha, trok zich terstond de zaak aan. Geestelijke inquisiteurs werden naar het eiland Aba gezonden, om te zien wat er van dezen Faquir aan was, en hem naar Khartoem méde te brengen. In zijn onderhoud met deze afgezanten kwam Mohammed Achmed er voor uit, dat hij El Mahdi was, en toen daarop de afgezanten hem den last van den gouverneur bekend maakten, dat hij naar Khartoem moest komen, trok hij zijn zwaard en stelde zich met zijn getrouwen zoo duchtig te weer, dat de afgezanten het hazepad kozen en onverrichter zake naar Khartoem terugkeerden. Een daarna op hem afgezonden expeditie van 300 soldaten kwam nog slechter van de reis thuis. Ze werden door de Bagara's aangevallen en tot den laatsten man neergesabeld. Toch zag Mohammed het gevaar in, waarin hij van nu af verkeerde, en vluchtte van Aba naar het gebergte van Takala, een vlucht die hij met Mohammeds vlucht van Mekka naar Medina vergeleek, om aldus te kunnen roemen in zijn eigen Hegira. Een expeditie door den gouverneur van Kordofan tegen hem ondernomen, liep, hoewel deze over 2000 man, en de Mahdi over nog niet meer dan 200 man beschikte, op niets uit, al beeldde men zich te Khartoem in, dat het gevaar geweken was. Ook de gouverneur van Fashoda trok met 550 soldaten tegen hem op, maar dezen verging het nog slechter. Heel zijn troep werd door de Bagara in de pan gehakt. Raoef Pacha, nog altoos geen verder gevaar duchtend, keerde in 1882 naar Caïro terug. Van dien tusschentijd maakte El Mahdi gebruik, om op de Djebel Djedir, waar hij nu gehuisd was, zich op de dingen die komen zouden in te richten. Hij aanvaardde het bewind over heel Soedan, benoemde de gouverneurs en veldheeren voor de onderscheidene provinciën, en stelde vier Khalifen aan, die altoos bij hem moesten blijven, en die voor zijne persoonlijke veiligheid verantwoordelijk waren. Deze vier waren plaatsbekleeders van de vier eerste Khalifen na Mohammeds dood. Abdallah was

Aboe Bekr, Said Mohammed was Othmar, de Cheick Ali stelde Omar voor, en Said Mohammed kwam in plaats van den vierden Khalif Ali; en onderwijl zond hij nogmaals agenten over heel Soedan uit, om alle stammen tot erkenning van zijn Mahdi-hoogheid op te roepen. Lang duurde het echter niet, of de Egyptische troepen kwamen opdagen. Giegler, een Duitscher van geboorte, was door de regeering te Caïro tot gouverneur-generaal te Khartoem aangesteld, en deze haastte zich, onder Yoesoef, een expeditie van 3000 man met artillerie op hem uit te zenden. Maar ook met deze expeditie liep het even smadelijk af als met die van den gouverneur van Kordofan en Fashoda. Op een oogenblik dat Yoesoefs soldaten er op uit waren om water te halen, vielen de Mahdisten onverhoeds hun legerkamp aan, en of de soldaten al, inderhaast teruggekomen, carré vormden, tegen de dapperheid en den moed van de Bagara's vermochten ze geen oogenblik stand te houden, en slechts een honderd man van de 3000 keerden naar Khartoem terug, om evenals Jobsboden hun volkomen nederlaâg te melden. Nu is er niets dat op een Mohammedaansche bevolking zulk een diepen indruk maakt, als herhaald wapensucces van een kleine door geloofsijver bezielde schare, op een meerderheid van geregelde troepen. Door heel Soedan ging dan ook de roep van de overwinningen van den Madhi, en al het volk begon in hem den lang verwachten bevrijder toe te juichen. Te Khartoem daarentegen, schrok men, en heel Caïro was welhaast in onrust, te meer daar juist gelijktijdig Arabi-Pacha's militaire revolutie te Caïro was uitgebroken, en op 11 Juni, zeven dagen na het moordende gevecht op de Djebel Djedir, de Christenmoord te Alexandrië plaats greep. Zoo ooit, dan kon hier gezegd, dat Yoesoef redeloos had gehandeld, dat men te Caïro radeloos was, en dat Soedan reddeloos voor Egypte verloren scheen. Ware Gordon nog gouverneur-generaal geweest, hij zou ongetwijfeld reeds op het eiland Aba heel deze Mahdi-beweging den kop hebben ingedrukt, en toch was het niet het minst zijn optreden als gouverneur-generaal tegen den slavenhandel, die den Mahdi de dapperste verdedigers van zijn zaak had toegevoerd.

Gordons eerste optreden te Khartoem was in dienst van de regeering te Caïro. In den loop der 18e eeuw was de band tusschen Egypte en Soedan losser geworden. De Turksche beheerschers van Egypte hadden de handen in Egypte zelf vol, en ook te Constantinopel trok

het verafgelegen Soedan weinig de aandacht. Eerst met Mohammed Ali's optreden kwam hierin een keer. Zijn doel was een zelfstandig Egypte als Levantsmacht te stichten. Syrië onderwiep hij. Tot diep in Klein-Azië drong hij door. Zijn nieuw geschapen seheepsmacht bedreigde de vloot van den Sultan. Een oogenblik zelfs scheen het, of het Rijk der Osmanen onder zijn aandrang bezwijken zou. Voor zulk een overmachtig optreden had Mohammed Ali een sterk leger noodig, dat hij soms tot over de 150,000 man opvoerde. Dat leger kostte geld, en het was die behoefte aan geld, die hem zijn oog op het goudland van Nubië deed slaan. Verhaalde de sage niet fabelachtige dingen van de tresoren die uit Ethiopië noordwaarts waren gekomen? Een aanleiding om een inval in het vreemde land te doen, was spoedig gevonden. Aan den moord der Mammelukken, waartoe Mohammed Ali te Cairo last gaf, waren een 400 tal ontkomen, en deze hadden zich met hunne gezinnen Nijlopwaarts gespoed, om aan de Egyptische vervolgers te ontkomen. Eenmaal weer op vrij terrein hadden deze Mammelukken toen het afgespeelde avontuur dat in Egypte op hun ondergang uitliep, in Nubië op nieuw begonnen, zich als heerschers over gansche deelen van het land opgeworpen en een eigen staat in Nieuw-Dongola gesticht. Dit kon Mohammed Ali vlak op zijn grenzen niet dulden. Hij zond daarom in 1820 zijn zoon Ismael-Pacha met een vrij sterk leger Nubië in. Ismael maakte met de Mammelukken korte metten. Hun kleine macht stoof spoorloos uiteen. Maar met dit eerste gevolg van zijn tocht niet te vrede, drong hij al spoedig de rijken van Sennaâr en Kordofan binnen, en begon het stelsel van uitzuiging ook op deze staten toe te passen. En wel kostte dit Ismael het leven, daar het volk van Schendi tegen hem in opstand kwam en hem vermoordde, maar Mohammed Ali, over dit verlies van zijn zoon spoedig getroost, liet de expeditie met kracht voortzetten, gaf er door wetenschappelijke onderzoekers *à la suite* mee te zenden, zelfs een hooger doel aan, en slaagde er in tot in Aequatoria door te dringen, na eerst Fashoda en Bahr el Gazal te hebben aangehecht. Mohammed Ali's heimelijk denkbeeld was, in zijn staten de Europeesche cultuur in te voeren, allicht minder om die hoogere cultuur zelf, dan om hierdoor de sympathie der Westersche mogendheden te winnen. Vandaar dat hij zelfs een expeditie organiseerde om de bronnen van de Nijl op te sporen, en tegelijk, iets wat van verreikende gevolgen

zou blijken, in Soedan tegen den slavenhandel optrad. Reeds eer hij hiertoe overging had hij Egypte s naam in alle deze gewesten innig gehaat gemaakt. De rust en vrede onder de Nubiërs en Soedaneezen was verstoord. De Moedirs die hij aanstelde zogen het volk uit, eerst door op de meest willekeurige wijze overzwaar tribuut te heffen, en dan nog zich zelf ten koste der bevolking op de schandelijkste manier te verrijken. Maar daarbij bleef het niet. In het gevolg van deze Moedirs daagden geheele groepen Egyptische avonturiers in Nubië, Sennaar, Kordofan en tot diep in de zuidelijke gewesten op, die, gerugsteund door een jurisdictie die met alle recht spotte, het volk uitplunderde, maar bovendien schaamteloos mishandelde. Iets wat te ondragelijker was, omdat het alles in naam van de Europeesche beschaving plaats greep, en Duitsche en Oostenrijksche geleerden, door Mohammed Ali daartoe gelast, aan elke nieuwe expeditie een schoonen schijn leenden. Donkere wolken pakten zich dan ook saâm toen in 1855 de nieuwe Pacha van Egypte, Saïd, in persoon naar Khartoem kwam, en om den schoonen schijn nog te verhoogen, onverhoeds den slavenhandel in heel Soedan verbood. Vooral, toen Ismael in 1863 hem verving, en aan dat verbod nog meerder klem werd bijgezet. Samuel Baker, door zijn ontdekking aan den Boven-Nijl bekend, werd in 1869 zelf met een afzonderlijk leger, als Pacha naar het Zuiden gezonden, om den slavenhandel uit te roeien. Deze tocht gelukte boven verwachting. Tot aan het Albert-meer drong Baker door, en ook Darfur werd aan Egyptische heerschappij onderworpen. Kort daarop trad de Regeering te Caïro met Gordon in onderhandeling. Gordon, uit zijn optreden tegen de Taipings in China als dapper veldheer geëerd, en dien ook Koning Leopold van België voor de Congo had pogen te winnen, werd te Caïro waar hij toevallig vertoefde, voor eene nieuwe expeditie naar het Zuiden aangezocht. Hij nam die opdracht in 1874 aan, verlokt door het hooge doel om eens voorgoed aan den slavenhandel den kop in te drukken. Hij wist de Egyptische heerschappij in heel Aequatoria te vestigen, een land waarvan hij de eerste gouverneur werd, en bleef tot 1876. Het daarop volgend jaar werd hij zelfs tot Gouverneur-Generaal over heel Soedan aangesteld. Zijn zetel vestigde hij toen te Khartoem, maar spoedig inziende dat te Caïro de noodige ernst ontbrak, om zich voor het ter neerwerpen van den slavenhandel de noodige offers te getroosten, legde hij reeds in 1879 zijn bewind neder

en trok zich uit den Egyptischen dienst terug, geheel Soedan in een staat van geweldige gisting achterlatend. Er heerschte vertwijfeling onder heel de bevolking, en de machtigste stam, die van den slavenhandel leefde, stond elk oogenblik gereed om de leiding van een gewapenden opstand op zich te nemen.

De bevolking in Soedan is door de natuur zelve in op elkander volgende lijnen van noord naar zuid ingedeeld. In de zuiderstreken, waar overvloedig regen valt, heerscht landbouw en veeteelt onder de negers; iets hooger op, waar het bij tijden regent, zijn de steppen; en nog hooger op in de woestijn ten oosten en ten westen van de Nijl, waar geen landbouw bekend is, en van veeteelt geen sprake kan zijn, zwerven de kameelbezitters als Bedoeïnen om. In de middenstreek tusschen het land *met*, en het land *zonder* regen houden de slavenjagers huis, en onder hen zijn de Bagara de meest krijgszuchtigen. Zij waren hierdoor de aangewezen stam, om de leiding van het verzet op zich te nemen. De brandstof lag hoog opgestapeld. En alles wachtte slechts op de vonk, die er den brand in zou steken. Die vonk kwam van den Mahdi, en toen zijn agenten het land doortogen om weigering van belasting en opstand tegen Egypte te prediken, waren het de Bagara die zich het eerst bij hem aansloten en tot het einde toe de hoofdsteun van zijn macht zijn gebleven. De Mahdi kende het lijden van zijn volk, en wist met een Oostersche welsprekendheid, die alles meesleepte, de gruwelen van het Egyptische bewind in de donkerste kleuren af te schilderen, en onder toezegging van Allah's hulp en zegen, zoo zij zich aan den door Hem gezonden Mahdi aansloten, uit hun hutten en tenten uit te lokken tot den heiligen oorlog. Een staal uit zijn predikatie moge doen zien, met wat ernst hij het volk toesprak: „Ik treed voor U op in naam van God, den Albarmhartige en Alontfermende. Eere zij God den Schepper des hemels, die den mensch geformeerd heeft uit het stof der aarde, en die hem geroepen heeft tot gehoorzaamheid, kennis en aanbidding, en die overvloed heeft toegezegd aan wie vroom leeft, en zijn leed draagt in stille lijdzaamheid. Lof, veel lof zij Gode, die het licht van zijn waarheid geopenbaard heeft aan zijn trouwen knecht, die wandelde in de duisternis. Eere zij God die hem de ijdelheid van deze wereld leerde inzien, en den rijkdom der heerlijkheid van een toekomend leven. Vrede, en

genade zij over onzen heer Mohammed, van wien lichtende glans in heel de wereld doordrong, om ons, zijn uitverkoren geloovigen, te bestralen. Weest daarom dankbaar, en verheft de eere van onzen Profeet door wien wij dit alles ontvangen hebben. Door hem weten wij dat God almachtig en genadig is, weten we dat in God alleen onze toevlucht is, en dat, als we sterven, wij in Hem sterven, vrij van alle leed en druk. Gezegend zijn zij die hieraan vasthielden, want zij hebben de wereld overwonnen en zijn tot de eeuwige vreugde ingegaan. En daarom, gij, geloovige aanbidders van onzen God, ziet de dingen dezer wereld niet oppervlakkig aan. Weest toch van de ijdelheid van al het wereldsche overtuigd, en verheft uwe harten tot de dingen die boven zijn. Ziet op naar den weg van het eeuwige leven. Wijdt uw leven Gode toe, en onthoudt u van wereldsche genoegens en vermakingen. God zelf heeft ons in den Khorân betuigd: „Dit leven is maar een spel, het leven dat daarna komt is alleen het ware leven." Let daarop. De wereld gaat toch voorbij. Verlaat dan nu die wereld, en geeft u over aan de toekomstige wereld, eer het te laat is, en berouw niet meer baat. Richt heel uw leven in op uw eigen behoudenis. Hebt berouw, en smeekt God om vergeving, dat ge zóólang en zóó zondig aan de aardsche vermaken hebt toegegeven. Hecht uwhart niet aan die ijdele dingen, waarin de Caesars en Pharaoh s hun heil hebben gezocht, maar zoekt uw eere, even als de profeten en apostelen, in armoede en nederigheid . . . Een iegelijk mensch is verantwoordelijk voor zijn eigen ziel. Gij hebt in deze wereld geen deel. Deze wereld is voor de ongeloovigen, niet voor u. Verloochent haar dan, en kiest wat God wil dat gij zult verkiezen, en kiest niet wat de ongeloovigen begeeren. Moge God mij en u allen vergeven, en ons deelgenoot maken van het lot der rechtvaardigen. Amen."

Dezelfde ernst spreekt uit de tien geboden, die hij zijn volgelingen voorhield. Zij luiden als volgt: 1. „Drink geen wijn, maak geen wijn, verkoop geen wijn. 2. Beveel uw vrouw en kinderen dagelijks de vijf gebeden te doen. 3. Steel niet, en doe geen overspel. 4. Doe thuis uw huisgebeden, en doe ze evenzeer als ge op reis zijt. 5. Beveel uw vrouw en kinderen, dat ze zich kleeden en het aangezicht omhullen. 6. Verbied uw vrouw te weenen over de dooden en ze grafwaarts te geleiden. 7. Wees eerlijk en trouw, en haal geen

buit. 8. Laat den bruidschat van uw vrouw niet te hoog zijn, tien dollars is genoeg voor een maagd, en vijf dollars voor een weduwe. 9. Laat uw vrouw of dochter geen vee weiden met mannen, en ga alle onzedelijkheid te keer; en 10. als gij een slaaf of een stuk vee verdoold vindt, breng het bij zijn eigenaar terug. Wees getrouw, en gehoorzaam deze bevelen. Ze komen tot u van God en zijn Mahdi. En zoo niet, ge zult ten verderve gaan." Ernst is aan veel in deze prediking en leiding niet te ontzeggen, en toch voelt men bij niets zoo sterk als bij zulk een optreden de hoogheid waarmee het Christendom boven den Islam uitgaat. De Mahdi was een wellusteling, die in zinnelijkheid is ondergegaan en de Khorân verbood dit niet. De Mahdi zocht zijn sterkte in de slavenhandelaars, wier belangen door Gordon bedreigd waren, en niets in zijn religie verzet zich hiertegen. En eindelijk de Mahdi is door stroomen bloeds tot zijn macht gekomen, en dat grijpen naar het zwaard was hem door zijn religie niet alleen veroorloofd, maar als plicht opgelegd. Leg hiernaast nu het: „Wie een vrouw aanziet om haar te begeeren, heeft alreede overspel met haar gedaan in zijn hart," en dat andere: „Mijn koninkrijk is niet van deze wereld, anders zouden mijne dienaren voor mij gestreden hebben. Wie met het zwaard slaat, zal door het zwaard vergaan;" of ook den brief van Paulus aan Philemon, wiens slaaf tot den apostel was gekomen, — en de tegenstelling tusschen evangelie en Khorân sluit schier elke vergelijking uit. Maar juist dit onzuiver karakter van het Mahdisme in zijn vermenging van fanatieke piëteit, vrijlating van het sexueel zinnelijke, buitzieke krijgshaftigheid, en drang naar afwerping van het Egyptische juk, heeft in de tachtiger jaren van de vorige eeuw het lot van Soedan beslist. Bij elke nieuwe overwinning die de Mahdi behaalde, klom niet alleen zijn roem, maar won ook het geloof in zijn goddelijke zending aan beslistheid. Al spoedig kon hij tot aanvallen overgaan. El Obeid, de hoofdstad van Kordofan, viel hem door uithongering in handen. Hicks Pacha's leger werd op 3 November 1883 dicht bij Kaschgil schier geheel vernietigd, een corps dat uit 7000 man infanterie en bijna 2000 man ruiterij, met twintig stukken geschut bestond, en waarvan geen 300 man behouden weerkeerden. Ook naar den kant van de Roode Zee begon onder Osman Digma het Madhisme zich uit te breiden, en Baker Pacha, die oprukte om de verbindingslijn van Berber met Suakim vrij te houden, onderging

een besliste nederlaag. Zoo scheen de profetie van den Mahdi zich te vervullen, dat zijn heirmacht onweerstaanbaar zou wezen. Reeds bleef te Khartoem geen andere verbinding met de buitenwereld meer over dan langs de Nijl; en ook die verbinding dreigde ten slotte te worden afgesneden, toen ook Berber welhaast in de handen der Mahdisten viel. Het gevaar waaraan de kleine Egyptische bezettingen te Khartoem, in Darfur en in Bahr-el-Ghazal verkeerden, klom met den dag. Ook te Londen zag men den ernst van den toestand in, en thans werd nogmaals op Gordon een beroep gedaan, om zich in allerijl naar Khartoem te begeven, en te redden wat te redden viel, edoch onder uitdrukkelijken last, om de geheele ontruiming van Soedan voor te bereiden. Gordon poogde met den Mahdi tot een accoord te geraken, erkende hem als hoofd van Kordofan, en vatte zelfs het voornemen op zelf naar hem toe te gaan. Terecht werd dit laatste hem van Caïro uit beslist verboden. Zonder eenigen twijfel zou de Mahdi hem gevangen hebben gehouden. En toen zocht Gordon de onrust der gemoederen op andere wijze te bezweren, door het verbod van slavernij in te trekken. Wel heeft Gordon zich hierop verdedigd, dat hij niet den slavenhandel, maar alleen het bezit van slavernij vrij liet voor wie nu eenmaal slaven hadden. Maar het feit lag er toch toe dat de man, die het eerst en het krachtigst tegen den slavenhandel was opgetreden, door den nood gedrongen, de slavenjacht thans feitelijk weer vrij moest geven. En toch werkte deze maatregel niets uit. Heel Soedan keerde zich naar den Mahdi, en de vraag was niet meer, hoe de Egyptische legermacht den Mahdi ten val zou brengen, maar hoe Gordon met zijn klein corps nog heelhuids uit Soedan naar Assoean terug zou kunnen keeren. De Mahdi die nu over een leger van 40,000 man beschikte, kwam met verhaaste marschen uit Kordofan naar Omdurman, bezette het fort, en begon aanstonds Khartoem zelf te bedreigen. In allerijl heeft men toen uit Caïro een ontzettingsleger onder generaal Wolseley den Nijl op gezonden, een corps, sterk genoeg om, had het twee dagen vroeger Khartoem bereikt, aan Gordon en zijn gevolg althans vrijen aftocht te verzekeren; maar Wolseley toefde te lang. Hij kwam te laat. De Mahdi, die stipt op de hoogte werd gehouden van Wolseley's tocht, verhaastte toen den aanval op Khartoem, en op 22 Januari 1885 viel de zetel van het Bestuur en daarmede een onmetelijke buit in zijn handen. Heel

Gordon s corps en al wat in Khartoem aan Egyptenaren of Europeanen nog levend gevonden werd, liet de Mahdi ijlings ter dood brengen, en ook Gordon zelf, ten slotte in zijn paleis teruggedrongen, moest onder de woede van den aanvaller bezwijken. Hiermede was de grootsche stichting van Mohammed Ali in Soedan geheel vernietigd. Wolseley trok op Caïro terug.

De Mahdi was nu heer en meester van El Obeid tot Suakim en van Wadi-Halfa tot Gondokoro en Fashoda. Hij vestigde zijn zetel te Omdurman. En toen hij kort daarop, nog in hetzelfde jaar waarin Khartoem viel, in zijn harem door een vrouw, wier man, vader en kinderen hij gedood, en haar daarna geroofd had, uit wraakzucht een doodelijk gif in zijn beker ontving en het bestierf, trad Abdoellah, de eerste Khalif, aan het hoofd van het Mahdische rijk, en begon te Omdurman het schrikkelijk bloedbewind van dertien lange jaren, waaronder een derde deel der bevolking is uitgemoord, zonder dat de bittere geschiedenis er ooit van zal kunnen beschreven worden. Zoolang men tegenover een gemeenschappelijken vijand stond, bleef men één. Maar nauwelijks was de vijand noordwaarts getogen, of op echt oostersche wijze brak vrees voor verraad en onderling wantrouwen uit, en het is dit kwaad dat telkens door nieuwe stille moorden of openlijke terechtstellingen moest worden bezworen. Egypte, en met Egypte Engeland, had zich nu geheel uit Soedan teruggetrokken, en eerst scheen het, of men te Caïro en te Londen hierin zou berusten. Aan Egypte was deze droeve uitslag op een verlies van 41,877 man te staan gekomen. Hicks Pacha verloor 9,502, Baker Pacha 2,375 man, en Wingate schat de verliezen bij alle kleine gevechten en belegeringen saam op 30,000 personen, behalve de 5000 civiele personen, met de vrouwen, kinderen en dienstboden, die in Khartoem en elders gedood zijn. Wel heeft Abdoellah in 1889 nog een poging aangewend, om in Egypte zelf te vallen, maar in het gevecht bij Toski werd zijn leger geslagen, en sinds trok hij zich in Omdurman terug; en sinds dat jaar tot in 1897 waren Egypte en Soedan dan ook geheel afgescheiden. Egypte deed geen poging om Soedan te herwinnen en Abdoellah had van zijn inval in Egypte afgezien. Toch kon deze stand van zaken niet voortduren. De publieke opinie in Engeland begon onrustig te worden. Het Parlement drong bij de Regeering op handelen aan, en toen is met een veerkracht die elken

weerstand neersloeg, in 1898 de herovering van Kharthoem en de vernietiging van Abdoellah s macht doorgezet, de bitterste critiek op het militair beleid van de tachtiger jaren. In de jaren van rust had men te Caïro het Egyptische leger onder Engelsche hoofdofficieren tot een werkelijk militaire macht omgeschapen. Reeds in het voorjaar van 1896 trok Kitchener van Wadi Halfa uit het groote legerkamp Nubië binnen. Langzaam ging de tocht, niets mocht gewaagd worden. Eindelijk op 2 September 1898 stond Kitchener bij het fort Omdurman tegenover de 40,000 strijders van Abdoellah. Zijn legerkorps telde slechts 12,500 man, maar het beschikte over technische vernietigingsmiddelen, waar geen Arabische heldenmoed tegen bestand was. Bijna 11,000 man van Abdoellah s troepen sneuvelden en 20,000 bleken gewond. Zijn macht was vernietigd en wat er van overbleef en vluchtte, werd kort daarop bij Om-Debrikat door kolonel Wingate geslagen. Abdoellah zelf en zijn Emirs hielden zich even dapper als de troepen. Geen hunner werd gevangen genomen. Allen zochten en vonden den heldendood. De techniek had overwonnen, maar de persoonlijke eere van den held bleef aan de geslagenen. Aan de maxim-kanonnen, niet aan het heroïsme bleef de victorie.

Thans is rust en vrede in Soedan teruggekeerd. Het bezit in Sir Reginald Wingate een treffelijk bewindvoerder. Voor de zeer gedunde bevolking is het land overrijk om het te voeden. De welvaart neemt er zichtbaar toe. De irrigatieplannen, zoo ze tot uitvoer komen, en het steeds zich uitbreidende spoorwegverkeer, zullen die nog gestadig verhoogen. Maar ook zoo blijft het een precair bezit, want nooit is vooruit te zeggen, wat de actie der geestelijke orden nog vroeg of laat baren zal. Behalve de Senoessi, wie op ik reeds wees, zijn het vooral de Sammaiyi-derwischen, tot wie ook de Mahdi behoorde, voorts de Achmediyi en eindelijk de Kadiryi die vér reikenden invloed oefenen. De beweging in de gemoederen wordt steeds gaande gehouden. En daarom moet men steeds op nieuwe uitbarstingen zijn voorbereid. De troepen van den Sirdar, die zelf meest Mohammedanen zijn, kunnen door het fanatisme worden ontwapend, zoo niet meegesleept. De afstanden, om aan afgelegen posten te hulp te komen, zijn zoo ontzettend groot. En zelfs al beschikt men thans over een spoorverbinding met Suakim, een spoorlijn is over zulke afstanden nooit afdoende te bewaken, zoo licht opgebroken, of ook zonder dit,

door verstuiving soms mijlen ver onbruikbaar. Met opzet stond ik daarom bij de beweging van den Mahdi en zijn Khalif iets langer stil. Men moet zulk een beweging van iets naderbij bezien om haar te begrijpen. Voorshands is haar afloop geruststellend, maar de laatste Mahdi is Mohammed Achmed stellig niet geweest. Reeds in 1889 dook er weer een Mahdi in Darfur op, een jaar later een derde verder af, en nog pas één die zich Abd El Kader noemde vlak bij Khartoem.

Op 19 Januari 1906 verliet ik Khartoem, niet zonder Sir Reginald Wingate, den Sirdar, hartelijk te hebben dank gezegd voor de innemende voorkomendheid, waarmee hij mij had ontvangen, een dank die 't mij geoorloofd zij hier openlijk te herhalen.

13 Maart 1908.

DE HELLENEN.

Op 3 Februari 1906 kwam ik, met de *Olga*, in Piraeus aan en werd reeds aan boord vriendelijk verwelkomd door onzen uitnemenden zaakgelastigde, den heer C. Th. van Lennep, die al de dagen welke ik in Griekenland doorbracht, met zijn zoo lieve familie, mij het leven veraangenaamde, mij met de hoogere kringen in Athene in aanraking bracht, en mij den weg wees bij mijn kleine tochten. In de haven herkende ik onder de booten die aan de overzijde lagen, het stoomschip van de *Messageries*, waarop ik twee maanden vroeger van Smyrna naar Beyruth voer, en werd verrast door te zien dat deze Fransche boot aan haar groote mast de Hollandsche vlag voerde. Er moest dus een hooggeplaatst Nederlander aan boord zijn, en op navraag bij den kapitein van de *Olga* bleek mij, dat de heer en mevrouw de Sturler, die mij te Smyrna met zooveel voorkomendheid ontvingen, met deze boot de reis naar Marseille deden, om zich over den Haag en Moscou naar Téhéran te begeven, waar de heer de Sturler aan het hoofd van onze legatie zou komen. Daar de boot reeds onder stoom lag, om af te varen, liet ik de marinesloep, die mij afhaalde, in allerijl naar de valreep roeien, en had met mijn vrienden uit Smyrna een hartelijke ontmoeting. Al te spoedig brak de stoomfluit onze gesprekken af. Ik zocht weer mijn plaats in de sloep op. Vlug roeiden we naar den vasten wal. Per spoor, of liever in de stoomtram, want een spoor is het nauwelijks, ging het toen in goede twintig minuten naar Athene, en daar van het station in een *amaxa*, met twee flinke paarden er voor, naar de Hodos Sina No. 23, waar de Nederlandsche legatie gevestigd was. Die naam Sina pikeerde me. Was hier een aloude herinnering aan Sinai blijven hangen? Maar

niets ervan. Sina was de naam van een Griekschen bankier in het buitenland, die met Amerikaansche mildheid schatten voor wetenschappelijke stichtingen naar Athene had gezonden, en wiens naam de stad uit erkentelijkheid, en ook wel om anderen tot gelijke mildheid aan te sporen, in eere hield. Baron Sina — want men blijft hem als baron betitelen, al zijn in Griekenland alle adelijke titels bij de Wet afgeschaft — baron Sina is een rijk bankier te Weenen, die geheel alleen de prachtige Sterrewacht liet bouwen, en er een kapitaal bij voegde, uit welks rente het inkomen der hoogleeraren, helpers en beambten kon betaald worden. Zijn zoon, eveneens een baron Sina, ging nog verder en stichtte, evenzoo geheel alleen, een deel van het prachtige gebouw van de Academie. En wat de Sina's deden, deden ook andere rijke Grieken in het buitenland. Bernardakins, te Petersburg, gaf meer dan drie vierden voor den bouw van het schitterend Landsmuseum, en bovendien de kleinere helft voor het Universiteitsgebouw, terwijl een andere Griek uit de Diaspora, de heer Vallianos, bijna geheel de Bibliotheek voor zijn rekening nam. De Polytechnische school is op gelijke wijs door schenkingen van uitlandsche Grieken tot stand gekomen. Awerof te Alexandrië, en niet minder de bankier Syregros schreven voor groote kapitalen in, zoo dikwijls te Athene op wetenschappelijk gebied de nood aan den man was. En ik behoef slechts de namen van het *Arsakion*, de grootste Normaalschool voor meisjes, het Varvakion-gymnasium en het Seminarie Rizarion voor de geestelijkheid te noemen, om nog drie te Athene beroemde namen aan deze reeks van Maecenassen toe te voegen. Maar met deze namen, staat men dan ook op eens in het hart van het Hellenistische vraagstuk, en gevoelt men terstond, dat men nog altoos, als in oude dagen, voor de kennis der Hellenen volstrekt niet alleen met het eigenlijke Griekenland, maar tenminste evenzeer met de Grieksche Diaspora te doen heeft. Griekenland zelf telt niet meer dan een kleine drie millioen inwoners, maar de Diaspora voegt hier vijf andere millioenen aan toe, zoodat de Hellenen saam een bevolking van acht millioen vertegenwoordigen, en het eigenaardige van de Hellenen is, dat ze, hoe ook over tal van vreemde Staten verspreid, zich toch steeds als één volk gevoelen blijven.

Staatseenheid heeft het oude Griekenland nooit bezeten, tot Philippus van Macedonie het in zijn machtig rijk opnam. Vóor dien

tijd daarentegen bestond het oude Griekenland steeds uit tal van kleine Staatjes, die niet alleen zeer tuk op hun onafhankelijkheid waren, maar zich gedurig de weelde veroorloofden elkander te beoorlogen. De Grieken waren een uitzwermend volk, en zoo in echten zin het volk van de oude wereldzee, dat ze van Marseille tot Sebastopol nu nog hun aloude Grieksche koloniën kunnen aanwijzen. Ze zwermden uit naar heel Klein-Azië, naar Syrië, naar Egypte, naar Sicilië en alle eilanden, bezaten, naar sommigen willen, reeds in 900 v. Chr. hun Phocensische kolonie bij de uitmonding van de Rhône, en drongen evenzoo Noord-op in de Zwarte Zee door, waar nu nog Odessa, Sebastopol en Trebizonde talrijke Grieksche koloniën bezitten. Maar hoever weg deze kolonisten ook afzwierven, ze bleven zich niet alleen als Grieken gevoelen, maar keerden, als 't even kon, gedurig weer naar het moederland terug. Hoe eindeloos ook in politieken zin verdeeld en verbrokkeld, de natie der Hellenen verloor geen oogenblik het besef harer saamhoorigheid. Ze verbonden zich door Symmachiën, wat wij zouden noemen door militaire conventies. Ze zochten een hoogere eenheid in hun Amphyktioniën, een soort godsdienstige bonden. Ze behielden hun eenheid van taal en letterkunde, en ze brachten deze eenheid gedurig tot uitdrukking door de viering der groote spelen te Olympia, te Delphi en te Athene. Hun koloniën waren geen wingewesten van het moederland, maar op haar beurt geheel vrije onafhankelijke Staatjes, die soms zelfs, gelijk Syracuse met Athene, vernietigende oorlogen met Staten uit het moederland voerden; maar zelfs dit belette niet dat ze zich als één volk bleven gevoelen en hun groote spelen inluidden door de afkondiging van een godsvrede voor zoolang die spelen duurden. Duitschland zwermt ook uit; maar de Duitschers in de Vereenigde Staten, in Brazilië en waar niet al, denken er niet aan, voor Berlijn te doen, wat de Hellenen uit alle landen zich nog altoos voor Athene ten plicht rekenen. Er wonen Hollanders aan de Kaap en in Amerika, maar het komt hun niet in den zin, zich nog als echte Hollanders om de zorge voor het oude moederland te bekommeren. De Hellenen daarentegen handhaven ook hierin nog altoos hun aloud karakter, dat ze, hoever ook van het moederland verwijderd, er hun eere in stellen, hun Helleenschen oorsprong te gedenken en hun gaven te offeren voor Griekenlands glorie. Men rekent dat gemiddeld 's jaars 20 millioen

drachmen van deze buitenlanders in Griekenland binnenkomt. Tot op zekere hoogte kunt ge de Hellenen in dit opzicht met de Joden vergelijken. Gelukte het ooit aan de Zionisten in Palestina een Joodschen Vrijstaat te stichten, die drie millioen Joden herbergde, dan zouden de andere acht millioen „Joden in de verstrooiing" toch hun eenheid met dezen Joodschen Staat sterk gevoelen en ongetwijfeld door vorstelijke schenkingen den bloei van dezen Staat verhoogen. De Grieksche bankiers en handelaars doen, overal waar ze zich in het buitenland vestigen, evenals de Joodsche bankiers, goede zaken. Ze zijn op finantieel terrein glad, gewikst en geslepen, en overtroeven hierin zelfs den besten Jood, vandaar dat er in heel Griekenland niet meer dan zesduizend Joden wonen, en dat in alle plaatsen van den Levant, waar Joden en Grieken saam treffen, de Jood het aflegt en de Griek het wint. In Griekenland zelf mogen de Grieken naar verhouding arm blijven, omdat ze hier in slimheid tegen elkander opwegen, en een terrein voor exploitatie missen, maar in de Verstrooiing behooren hun geldmannen tot de rijksten van het land en weten ze ook in den klein-handel alle andere natiën schaakmat te zetten.

De goede naam der Grieken leed hieronder. Wie het in zaken verliest, kan gemeenlijk zijn sluwen concurrent niet te best zetten, en daarbij mag niet ontkend dat de Grieken in de lagere klassen soms indringend en brutaal zijn, als 't op verdienen aankomt. De *conscientia graeca* is in den Levant spreekwoordelijk. Toen ik van Patras naar Corfu zou afvaren, trad Cooks agent aldaar zeer driest tegen me op en eischte voor het vervoer en het bewaren van mijn koffer een bespottelijke som. Natuurlijk weigerde ik te betalen. En toen ontzag deze agent zich niet, aan zijn knecht te gelasten, mijn koffer van mijn kamer te halen en naar zijn magazijn te brengen. En wel sloot ik toen mijn kamer af en werd de agent door onzen Consul, den Heer van Wijk, tot rede gebracht, zoodat ik er met een derde van het bedrag afkwam, maar als zelfs een agent van Cook zoo iets aandurft, begrijpt ieder wat men van vrije Grieken te lijden heeft. Toen ik bij het verlaten van de boot te Patras last gaf om mijn reisgoed naar het dek te brengen, grepen twee andere dragers opeens mijn bagage aan, en werd er een geregeld gevecht geleverd om die halve drachme te verdienen. Door zich rustig te houden en gewoon-

weg Hollandsch te praten, komt men dan nog het verst. Dat verrast en overbluft, terwijl ge door een paar gebroken woorden Grieksch te beproeven, op eens door allen saam plat zoudt gepraat zijn. Toch doet men verkeerd met naar deze onbehoorlijkheden het karakter der hedendaagsche Grieken te willen afmeten, gelijk door reizigers, die schier uitsluitend met dat rapaille der havensteden in aanraking komen, maar al te veel geschiedt. Dat de Grieken, evenals de Joden, door de eeuwenlange verdrukking in hun karakter geleden hebben, kan niet ontkend; maar biedt zich de gelegenheid aan, om nader met de gewone burgers en met de landbevolking kennis te maken, dan vertoont zich wel terdege ook nu nog veel van de oud-Helleensche deugdelijkheid. Het is zeer zeker niet meer het treffelijke slag van vroeger dat ge voor u ziet. Op de eilanden en in afgelegen plaatsen moogt ge af en toe nog oud-Grieksche schoonheden ontmoeten, maar in het gemeen genomen, heeft het ras geleden door bloedvermenging. Bij geheele scharen zijn de Slaven, de Albaneezen en de Wallachen in het land gekomen, en eeuwenlang hielp ook de Turk het oude ras bederven. Maar dit ras stond oorspronkelijk zoo hoog, en muntte derwijs door idiosyncrasie uit, dat de Griek ook nu nog alleszins flink in zijn voorkomen, hoog van gestalte en nobel in zijn trekken is. Hij is levendig, intellectueel rijp, durft aanpakken en is ondernemend, en bovenal is elk goedgeaard Griek doortinteld van patriotisme. Hij is eenvoudig in zijn levenswijs, gaat zich niet te buiten aan alcoholia, en is voor den vreemdeling die zijn land bezoekt, een toonbeeld van nobele, gulle gastvrijheid. Ook uit zedelijk oogpunt valt niet te klagen. De vrouw is nog niet de gelijke van haar man. Haar positie blijft nog eenigszins gedrukt, maar echtscheiding, die alleen bij overspel is toegestaan, komt bijna niet voor, en de kuischheid der vrouw blijft haar eere. Bovendien vindt men in geen land zoo warme belangstelling in de publieke zaak. Iedere Griek is een politicus. Het aantal der politieke bladen is legio. In hun clubs en café s komen ze dag aan dag saâm en bespreken dan met hartstocht de politieke aangelegenheden. Ze zijn in dat opzicht bedorven kinderen, door de ultra-democratische denkbeelden, die hier uit Frankrijk binnendrongen, op het dwaalspoor geleid. Iedere Griek acht een staatsman op zijn manier te wezen. De verkiezingen brengen heel 't land in rep en roer, en de tribunes in de *Woeli* (*βουλή*) zijn er

altoos stampvol, en kunnen tenminste een achthonderd man herbergen.

Deze trek heeft het der Grieksche regeering heel een reeks van jaren uiterst moeilijk gemaakt om een krachtig regiment te voeren. Een ministerie rekende aanvankelijk zijn duur op niet meer dan drie maanden. Soms zijn er vijf in één jaar geweest. Toen eindelijk een Kabinet het één jaar uithield, werd dit als een politiek wonder in de Grieksche annalen geboekt. Koning Otto werd formeel afgezet, maar Koning George is er toch allengs in geslaagd, aan het bewind meer vastigheid te geven, en den tegenwoordigen president-minister Theotoky, die in 1905 optrad, gelukte het nu, in 1908, nog steeds het roer van Staat in zijn hand te houden. Vooral de officierenheerschappij in het Parlement maakte vroeger den toestand bijna ondragelijk. Daaraan is door Theotoky een einde gemaakt, en sinds doorleeft Griekenland betere dagen. Maar hoeveel ook op dezen revolutionairen trek in het Grieksche volkskarakter is aftegeven, toch doet het patriottisch enthousiasme dat hierin meespreekt, u weldadig aan. De Grieken gelijken in zoover op ons, Nederlanders, dat ze de heugenis met zich omdragen van een grootsch verleden en gevoelen hoe ze, door den gang der wereldhistorie, van hun vroegere hoogte zijn afgedrongen. Maar terwijl wij ons in het onvermijdelijke voegen, en ons in den nieuwgeschapen toestand, zoo goed als we kunnen, pogen in te richten, kan de Griek zijn verleden maar niet loslaten, en droomt altoos nog van een terugkeer naar vroegere grootheid. De regeering ziet dat natuurlijk wel beter in, maar de politiseerende Grieken in hun clubs kunnen de verwachting dat eens Griekenland s grootheid herleven zal, maar niet loslaten. Vandaar de gestadige onrust in hun nationaal bestaan. Was niet ook Alexander de Groote een Griek? Was niet in het eens zoo machtige Byzantijnsche rijk de Grieksche geest heerschende? En waarom zou dan, als maar eerst het Turksche rijk viel, al wat Griek is zich niet weer vereenigen kunnen, om van den Donau tot Cerigo en van Patras tot Smyrna de eere van de Grieksche natie te herstellen? Hieronder bespreek ik dit punt breeder bij de positie van Griekenland in de Oostersche quaestie, maar toch reeds hier moest op dezen overspannen trek in het nationale karakter de aandacht gevestigd. Het verklaart zooveel, wat anders uit de verte gezien, zoo onverkwikkelijken indruk maakt. En al kunt ge dan een glimlach niet terughouden, als ge die verwachtingen te Athene hoog

hoort opvijzelen, ge gevoelt toch onwillekeurig sympathie voor een volk, dat aldus zijn verleden eert en, op hoop tegen hoop, vasthoudt aan een ideaal waaraan het zijn bezieling ontleent. Reeds wonnen ze de Jonische eilanden in 1863; later in 1881 Thessalië met een deel van Epirus; Creta schijnt hun welhaast in den schoot te zullen vallen. Waarom — zoo herhalen ze op alle tonen — zouden we dan wanhopen? Onuitputtelijk is ons geduld, en voor geen offers zullen we terugdeinzen; maar eens, zij 't ook laat, komt de dag van glorie, die aan onze kindskinderen de vervulling van ons ideaal brengen zal.

De hofhouding te Athene is uiterst eenvoudig en steekt niemand de oogen uit. De Koning was juist naar Kopenhagen vertrokken, om tegenwoordig te zijn bij de begrafenis van zijn vader, zoodat alleen de kroonprins, als regent of *antiwasilef* (*ἀντιβάσιλευς*) mij ontvangen kon, maar zoowel Z. K. Hoogheid als de president-minister Theotoky en de minister van Buitenlandsche Zaken Skoeses, ontvingen mij met uitnemende voorkomendheid, en van alle deze machthebbers ontving ik den indruk, dat ze met groote bezonnenheid de politiek in het woelige land pogen te leiden. De Kroonprins is schrander en energiek, maar min of meer in zich-zelf teruggetrokken. Zijn broeder George, de groote athleet, die den Tsaar te Tokio redde, is meer de volksman. De diplomatie vormt ook te Athene de haute société, temeer waar geen adel in Griekenland is toegelaten, en de rijkste Grieken buitenaf wonen. Onze gezant, die, gelijk mij telkens bleek, te Athene zeer gezien is, bracht mij met onderscheiden diplomaten in aanraking, en prins Radolin, de Duitsche gezant, Refaat Bey, de Turksche, en graaf d'Ormesson, de Fransche gezant, ontvingen mij op zeer vriendelijke wijze tenhunnent. Ook met hoogleeraren, met chefs der archeologische instituten en met bankiers mocht ik kennis maken, en het geheel gaf den indruk, dat deze hoogere klasse van het Atheensche leven, geheel op één lijn staat met het moderne leven in onze hoofdsteden. Slechts droeg het, omdat de kring kleiner is, een meer intiem karakter, was minder deftig en daardoor gezelliger. Allerwege ontmoet men in Athene gewone Europeesche kleederdracht, en alleen enkele personen uit de laagste klassen, en ook het landvolk dat de markten bezoekt, herinnert u nog aan den ouden Griekschen

stijl. Ook de Evzones, een in oud uniform gekleed regiment, toont u nog de kleederdracht der Klepthen en Pallikaren, vooral herkenbaar aan de Albaneesche *fustanella*, die tot aan de heupen wordt gedragen en in platte, breede plooien geheel het lichaam omspant. Bij carnavals en groote publieke festijnen worden natuurlijk de oude toiletten weer voor den dag gehaald, maar in gewonen tijd maakt een straat te Athene geen anderen indruk op u dan een straat in Brussel of Parijs. Het volk is vroolijk van aard. Het mint de straatmuziek en danst op den publieken weg, maar zoolang de politiek niet in 't spel komt, blijft het rustig en men ziet het hun aan, dat ze in hun arbeid lust hebben. Buitensporigheden vallen niet in den Griekschen smaak. Ook de pornografie vond er geen ingang. Vooral op het platteland is men sober, leeft eenvoudig en kent schier geen behoefte. Vleesch komt bij den boer schier nooit op tafel. De resinaat-wijn is al zijn schnaps. Zijn woning is niet zelden een onverdeelde ruimte tusschen vier muren met de trap op straat. Ook aan het meubelen van zijn woning verspilt hij zijn kleine inkomsten niet. Zelfs tafel en stoel mist men vaak, en dan zit heel de familie op den grond te middagmalen, gelijk ook het bed voor de nachtelijke rust vaak van ledikant noch bedstede weet en vlak op den bodem wordt uitgespreid. Deze herleiding van alle levensbehoeften tot het kleinste minimum geeft aan den Griekschen landman, omdat het meer uit zelfbeheersching dan uit armoede geschiedt, iets waardigs. Dit waardige drukt hij dan ook in heel zijn voorkomen uit, en als hij in zijn half-Albaneesche kleederdracht, liefst met drie pistolen in zijn gordel, voor zijn stulp nederzit, trekt hij u aan. Meer gloed komt eerst in den Griek, als hij politiek oreeren mag in de samenkomsten. Als de tong los komt, herkent ge nog in deze politiseerende burgers en boeren het volk van een Demosthenes. Geen volk spreekt zoo vlot en vloeiend. Van de gewone verlegenheid om in het publiek op te treden, is bij hen geen spoor. Om woorden zijn ze nooit verlegen, hun zinsbouw gaat vanzelf, hun tong staat onder de controle van hun wil, en hun helderheid van geest verlaat hen nooit. Kundige Franschen erkennen zelve, dat de radheid en klaarheid van de Fransche improvisatie het tegen de Grieksche welbespraaktheid en glasheldere voorstelling aflegt. Hun spreken is spontaan kunstschilderen, en de logica is hun tweede natuur. Alleen brengt dit meê, dat kort van

stof te zijn, hun talent niet is. Is eenmaal de stroom der welsprekendheid aan het vloeien, dan jaagt geen ondergaande zon hen naar huis. Vooral hun parlement weet ervan te gewagen.

In het redevoeren hebben de echte Grieken dan ook zoo terdege schik, dat al meer de toeleg bij hen opkomt, om de oud-classieke taal en stijl weer op te nemen. Schrander als ze zijn, gevoelen ze zich na eenige oefening spoedig in staat, al wat ons van de oud-Grieksche redeneerkunst bewaard bleef, te lezen en zich ten voorbeeld te stellen. Alleen ontbreekt hun voor de nabootsing nog de geschikte taal. Het nieuw-Grieksch is niet zuiver uit het classieke Grieksch ontwikkeld. Wel leefde dit classieke Grieksch tot in de 16e eeuw te Constantinopel in de kringen der geleerden voort, maar het volk in de Verstrooiing was sinds lang in allerlei dialect verloopen, en had in deze dialecten tal van woorden opgenomen, die aan den omgang met Slaven, Albaneezen, Venetianen, Wallachen en Turken ontleend waren. In deze dialecten was de taal, ook wat buiging en vervoeging betreft, verarmd. De dualis viel uit, het medium ging te loor, de datief raakte in onbruik, meer dan één tijd van het werkwoord boette zijn bestaan in, de fijnere voegwoorden werden niet meer in hun strekking ververstaan en zelfs de uitspraak was in teekening verarmd. Het dusgenaamde I-tazisme had niet minder dan zeven vroegere vocalen in den i-klank doen overgaan. Zoo was buiten alle inmenging der geleerden allengs een gemoderniseerd Grieksch uit den volksmond opgekomen; en indien de overgang van Griekenland uit de jaren van zijn druk tot volle vrijmaking niet zoo snel ware toegegaan, en niet zoo sterk onder Fransch-revolutionairen invloed gestaan had, zou niets belet hebben dat de taal-makende gemeente uit deze volkstaal van lieverlede een taal ook voor hoogere doeleinden had doen opbloeien. Maar juist die tijd van overgang ontbrak. De taal der Pallikaren leende zich slecht voor parlementaire toernooien en wetenschappelijke uiteenzetting, en zoo kwam toen de behoefte op, om voor die nieuwe nooden een nieuwe taal te smeden. Wat het volk sprak, noemde men dan *Romaisch;* en tegenover dit Romaisch poogden nu de geleerden in Athene een gezuiverd en verrijkt nieuw-Grieksch met behulp van de oude classieken op te bouwen; een elders niet voorgekomen proefneming, om een taal, niet uit den volksmond op te vangen, maar kunstmatig te scheppen. Zelfs op de woorden werd

die scheppende kunst toegepast. Gaston Dechamps wijst er op, hoe 't volk zelfs te Athene, spreekt van korsé, pantaloni en mantoo, voor korset, pantalon en mantel, maar deze geleerden noemden een korset heel deftig στηθοδεσμος, d. i. borstbinder, en een pantalon περισκελίς, d. i. beenbedekker; omslachtige woorden die men wel verstaat, maar die alleen in hooge taal dienst doen. Wie zal in 't gewone gesprek in plaats van tram gaan zeggen: *Hipposiderodromos*, voor kanon *telebolos*, of voor een zakdoek *Rinomaktron*, de neusschoonmaker? Toch wordt de strijd van het nieuw-Classieke tegen het Romaisch te Athene door al wat zich wetenschappelijk noemt, met kracht doorgezet, en de pers steunt dit pogen. Ongemak hierbij is alleen, dat lang niet alle geleerden hierin eenzelfde lijn afloopen. Gelijk bij al wat kunstmatig toegaat, zoo rees ook hier aanstonds allerlei verschil van gevoelen; en daar hier alle rechter ontbrak om uitspraak te doen, gingen de hoofden dezer groepen elkaar veelal uiterst bitter te lijf, en slaagde men er nog steeds niet in tot de gewenschte eenheid te geraken.

Deze taal-ongelegenheid is voor de Grieken te meer te betreuren, daar de dorst naar intellectueele ontwikkeling van meet af den jong-Grieken in het bloed zit. Er is geen volk dat uit eigen initiatief zooveel voor zijn onderwijs gedaan heeft, en zulks niet alleen in Griekenland zelf, maar evenzoo onder de Grieken in de Verstrooiing. Kappa, een rijk bankier te Constantinopel, gaf ruim een millioen drachmen voor de stichting van een Grieksche meisjesschool in Turkije s hoofdstad. Allerwegen in de Diaspora treft men uitstekende Grieksche scholen aan, waarvoor de bijdragen uit heel de Grieksche wereld inkomen. En daar het onderwijs, ook op de Gymnasia, bijna overal zoo goed als kosteloos gegeven wordt, is het bezoek van deze scholen niet alleen sterk, maar kweekt zelfs van lieverlee een steeds talrijker geleerden-proletariaat, dat straks geen betrekking voor zich geopend ziet en dan, teruggezonken op een kantoor of in een winkelzaak, zelf in eigen geest onrustig blijft en de geesten in zijn omgeving even onrustig maakt. Aan het hoofd van deze inrichtingen van onderwijs staat de universiteit van Athene, met vier faculteiten: voor de God-geleerdheid, de Rechten, de Geneeskunde en de Philosophie; alzoo naar Duitsch model ingericht. Ze telt 106 hoogleeraren, wie onder

57 gewone en de overigen meer *chargés de cours*. Het aantal studenten beloopt tusschen de 2500 en 3000, voor Griekenland zelf uiteraard een veel te hoog cijfer, maar dat gemeenlijk een sterk contingent uit de Diaspora aanwijst. Het universiteitsgebouw is een sieraad van de stad en gesticht door bijdragen vooral van uitlandsche Grieken. Rijke en goed ingerichte laboratoria ontbreken niet. Er is een goede bibliotheek en een rijkvoorziene sterrewacht, en voorts zijn er oudheidkundige en natuur-geschiedkundige musea. Ongetwijfeld voor een universiteit, die pas in 1837 gesticht werd, een grootsch geheel. Behalve deze universiteit is er een polytechnische school, is er een afzonderlijke theologische academie, zijn er vijf theologische seminariën, vier normaalscholen, is er een lyceum voor dames uit den gegoeden stand, het dusgenaamde *Arsakion*, zijn er drie zeevaartscholen, is er een academie voor zeevaartkunde, een landbouw-academie, een handelsacademie en een school voor telegraphisten. Op deze soort inrichtingen volgen de dusgenaamde humanistische scholen, in twee soorten ingedeeld: de Helleensche scholen en de gymnasia. Er zijn 38 gymnasia met 268 leeraren, en 219 Helleensche scholen met 640 directeuren en leeraren. De Helleensche scholen worden bezocht door een kleine 18,000 leerlingen, de gymnasia door een 6000 kweekelingen. En bovendien zijn er nog tal van private scholen van deze soort. Volgens de opgave van Soteriades waren er in 1897 niet minder dan 29 private Helleensche scholen met 8000, en 15 private gymnasia met 1000 leerlingen, waarvan 10 alleen in Athene. De salarissen der leeraren bedragen van 2400 tot 4000 drachmen, en op het budget is voor de gymnasia een millioen drachmen en voor de Helleensche scholen bijna 1¾ millioen drachmen uitgetrokken. Op beide soort scholen wordt ook onderwijs in de religie gegeven, drie uren 's weeks op de gymnasia en twee uren per week op de Helleensche scholen. Eigenlijk schoolgeld wordt niet betaald, maar voor de inschrijving en voor de noodige papieren vier drachmen 's jaars op de Helleensche scholen en 25 dr. op het gymnasium gevorderd. De Helleensche scholen zijn ongeveer aan onze Hoogere Burgerscholen gelijk, en te Athene is met het oog op het Polytechnicum bovendien nog een realgymnasium gesticht. Oud-Grieksch en Latijn wordt op beide soort scholen onderwezen. Van de moderne talen alleen het Fransch. Niet minder zorg is besteed aan het volksonderwijs, dat bij de vrijmaking van Griekenland

DE ACROPOLIS TE ATHENE.

feitelijk niet bestond, en in deze driekwart eeuw reeds tot hoogen bloei is gekomen. Niet, zoo ge het vergelijkt met wat de lagere school in West-Europa is geworden — een maatstaf die voor een land in het zuiden van Europa nooit mag worden aangelegd -- maar wel zoo ge Griekenland in dit opzicht vergelijkt met de Staten die er rondom liggen. Volgens de opgaven van 1901 bestonden er toen reeds 3528 volksscholen voor jongens en 526 voor meisjes, saâm bevolkt door bijna 200,000 leerlingen en met een staf van 2040 leeraren, 745 onderwijzeressen en 686 helpers. Het Analphabetisme, voorheen ook in Griekenland zoo sterk, neemt dan ook van jaar tot jaar af, en zelfs tot in de afgelegenste uithoeken begint de volksschool door te dringen. Als erfgenaam van een classiek volk, dat aan Europa zijn intellectueele ontwikkeling schonk, voelt al wat Griek is zijn roeping, om allerwegen het licht van hoogere ontwikkeling weer op denkandelaar te ontsteken, en daar de Grieksche jeugd noch met loomheid noch met dofheid tobt, maar schrander van aanleg is, snel vat, gemakkelijk doordenkt en sterk van geheugen is, draagt het gegeven onderwijs, onder alle rangen en standen der maatschappij, gewenschte vrucht. Het ernstigste bezwaar voor goed classicaal onderricht ligt in het sterk overdreven individualisme van den Griek. Deze erfenis uit de classieke tijden komt gedurig in botsing met den gemeenschapszin die voor de verdere opbouwing van den Griekschen Staat onmisbaar is. Het treft ieder die Griekenland bereist, hoe er alle respect van den mindere voor zijn meerdere ontbreekt. Het individualisme heeft de inbeelding van de gelijkheid aller burgers al te zeer gevoed. Zelfs de domste acht dat hij evengoed tot oordeelen in staat is als de kundigste geleerde. Nooit wil de één voor den ander onderdoen. En moge dit nu al bij de minderbedeelden een sterke prikkel zijn om zich op te werken en niet achter te blijven, en straks in het leven de kracht van het particulier initiatief verhoogen, het vergemakkelijkt het geven van onderwijs stellig niet, en is oorzaak dat ook de volksschool steeds buiten staat bleek, den gemeenschapszin te sterken. Minder tobt men hiermeê onder de Grieken in de Verstrooiing, die nog onder de hoogheid van den Sultan leven. De druk van het Turksche bestuur houdt hier saâm, wat anders allicht even sterk uit elkander zou wringen. Kerk en school zijn voor deze Grieken de symbolen van hun nationale toekomst en dan ook steeds met

elkander verbonden. De scholen staan bij de Grieken in Turkije geheel onder de leiding en het toezicht van den Bisschop, en deze zorgt dat in elke Gemeente van zijn Diocees een Grieksche volksschool wordt opgericht en in stand gehouden. Willig en vrijgevig offeren de rijke Grieken in de steden voor de kosten, en tal van *φιλοπαιδευτικαὶ συλλόγοι*, of ook Hetaeriën, zijn allerwegen gevormd, om wat te kort schoot bij te passen. De Grieken in de Verstrooiing gevoelen hoe alleen Grieksche opleiding de nationaliteit in stand kan houden; hun schrift en hun taal is hun heilig. En niets zouden ze liever willen, dan dat ze op deze hun scholen ook de Grieksche tradities konden doen voortleven door enthousiast onderwijs in de Grieksche geschiedenis. Maar dit juist wil het Turksche gouvernement niet. Op niet één Grieksche school mag wat wij zouden noemen Grieksche vaderlandsche geschiedenis onderwezen worden. De vaderlandsche geschiedenis voor den Turk is de Turksche geschiedenis, en zóó streng waakt de Turksche regeering in dit opzicht, dat zelfs na afloop van de schooltijden geen boek over Grieksche geschiedenis aan de leerlingen mag worden meegegeven. Toch verloren de Grieken den moed niet en slaagden er allengs in, behalve de volksscholen, ook scholen voor hoogere ontwikkeling in het leven te roepen. Te Constantinopel, in de wijk Phanar, bezitten ze thans een volledig gymnasium, en behalve dit een groot Real-gymnasium van acht klassen. Voorts hebben ze drie gymnasia op Kreta, vier in Macedonië, een te Smyrna, op Chios, op Mitylene, op Samos, te Trapezunt, te Adrianopel, te Janina in Epirus, te Philippopel en te Alexandrië. Op het eiland Chalcis hebben ze bovendien een goed ingerichte handelsschool, en dan nog op hetzelfde eiland een theologisch seminarie met volledige opleiding. En al moge nu aan deze volksscholen, vooral in Turkije, nog veel gebrekkigs kleven, het dwingt toch eerbied af, dat een pas weer opkomend volk, dat finantieel zoo gedurig in moeilijkheden verkeert, zich met zulk een geestdrift op het onderwijs heeft geworpen en er zich bewust van is, hoe 't alleen door zijn hoogere ontwikkeling den strijd met de ongunst der tijden kan volhouden.

Temeer verhoogt dit de achting voor het jonge Griekenland, omdat er bij dit ijveren voor de intellectueele verlichting van het volk geen oogenblik sprake was van achteruitzetting der Religie. Veeleer mag gezegd, dat er geen volk is, dat als natie zoo geheel in zijn kerk

inleeft, als het Grieksche. Er is in Griekenland niet maar een Staatskerk, maar de kerk is voor het geheele volk de groote nationale burcht van zijn sterkte. Niet dat daarom het religieuse leven in teederder zin zoo sterk in Griekenland ontwikkeld is. Het tegendeel is waar. Van de mystiek, die door het Slavische element in Rusland tot heerschappij kwam, valt in Griekenland zoo goed als niets te bespeuren. Zelfs meer dan gewenscht is, draagt de religie er een formeel karakter. Ook is de bezielende gedachte van de eenheid der Oecumenische kerk er geheel ten onder gegaan. De kerk draagt er een uitsluitend nationaal karakter, en dit niet zoozeer in caesaropapistischen zin, gelijk in Rusland, Rumenië en Servië, maar meer als een kerk die om de natie bestaat en geheel met het nationale leven is saamgegroeid. Geheel het volk behoort dan ook tot de dusgenaamde »orthodoxe« kerk, en op de drie millioen inwoners van Griekenland vindt ge niet meer dan een 16.000 Roomschen, een paar duizend Protestanten, 6000 Joden en een verdwijnend klein aantal Mohammedanen in Epirus. Zonder overdrijving kan alzoo gezegd, dat heel het volk tot de Grieksche kerk behoort. Dit nationaal karakter van de kerk in Griekenland is dan ook oorzaak, dat van een minachten der Kerk, gelijk dit in West-Europa van de zijde der hooger ontwikkelden op de kerk drukt, in Griekenland geen sprake is. Alle autoriteiten, alle hoogere standen, alle geleerden en op den voorgrond tredende personen nemen het, als het pas geeft, voor hun kerk op, en al zijn ze niet allen even trouwe kerkbezoekers, de groote feesten viert een ieder meê, de groote vasten is aan allen heilig, en als de Paaschmorgen aanbreekt, is het aloude gewoonte in Griekenland, elkander met den triomfroep van ὁ χριστος ἀνέστη, »de Heer is waarlijk opgestaan!« te begroeten. Reeds de heilige herinnering werkt hiertoe meê. Van alle vreemde volken zijn alleen de Grieken met Jezus in aanraking gekomen. In Joh. 12 : 20 wordt het uitdrukkelijk vermeld. Eerst den Jood, maar dan den Griek, was de leuze, waaronder het Evangelie de wereld is ingegaan. De schriften van het Nieuwe Testament zijn alle in het Grieksch geschreven, en Paulus, de groote Apostel, heeft Athene en Corinthe niet alleen bezocht, maar er langen tijd vertoefd en er Gemeenten gesticht, en aan de Gemeente van Corinthe zelfs twee brieven achtergelaten die in den heiligen codex zijn opgenomen. Ook de brieven aan Efeze, aan Colosse, aan de

Philippensen en aan de Thessalonicensen waren gericht aan de Grieken in die plaatsen. Het Christendom maakte daardoor op den Griek niet, als op ons, den indruk van een vreemde religie, die van verre tot hem kwam, maar veeleer den indruk van een religie, die haar heilige tradities in die van het Grieksche volk had ingeweven. Het Evangelie spreekt in hun taal, is gedrukt in hun schrift, en stond in rechtstreeksch verband met het Grieksche leven, gelijk het in de eerste eeuwen der Christenheid, uit hun aloude steden, de wereld was ingegaan. En al was die taal van de Evangeliën niet het classieke Grieksch van Demosthenes, maar de min-zuivere *Koiné*, toch is men aan dat Grieksch van het Nieuwe Testament zoo sterk gehecht, dat er in 1902 een formeel oproer te Athene over uitbrak. Er werden toen pogingen aangewend, om een nieuw-Grieksche overzetting van het N. Testament in de plaats van den oorspronkelijken tekst te schuiven, met de kennelijke bedoeling om het voor de niet-geletterde menigte te beter verstaanbaar te maken. Dit nu leek heiligschennis en randde tegelijk het nationaal gevoel aan. Andere volken mochten de H. Schrift alleen in vertaling lezen, de Griek las het oorspronkelijke, want de taal der Schrift was zijn taal. Hier sprak iets van denzelfden trots in waarmee de Jood het Oud-Testament in het Hebreeuwsch wil lezen en de vertalingen voor de *Goiim* laat. Vooral de studenten stelden zich bij het rumoer dat deze nieuwigheid wekte, krachtig te weer. En de oppositie won het. Natuurlijk kon niet belet, dat de nieuw-Grieksche vertaling in den handel bleef. Kallopokathes deelt in de *Homilistic Review* mede, dat er sinds 1859 dicht aan de 300.000 exemplaren van het Nieuwe Testament door de Bijbelgenootschappen in Griekenland verspreid zijn, waarvan in één jaar 20.000. Maar de toeleg om den nieuw-Griekschen tekst in officieel gebruik te brengen, was verijdeld, en nu nog wordt in alle kerken van Griekenland het Evangelie in den oorspronkelijken tekst gelezen, minder verstaanbaar, maar door rijke traditie gesierd. Toch is het niet alleen de taal van het Evangelie, die het orthodoxe volk van Griekenland als eigen familietaal toespreekt, maar ook hun kerk als zoodanig draagt van Petersburg tot Jeruzalem een Grieksch karakter. Heerscht in de kerk van Zuid-Europa, meer westwaarts, het Latijn als kerkelijke wereldtaal, en worden de Roomsch-Katholieken daarom in den Levant meest

Latijnen genoemd, de kerk in de Oostersche landen heet niet naar Moscou noch naar Byzantium, doch naar heur Grieksche afkomst wordt ze in Rusland zoowel als in Rumenië en Servië de *Grieksche* kerk genoemd, en heerscht er de taal der Grieken in de Liturgie. Een soortgelijk gevoel als bij ons opkomt, als we hooren van een *Dutch* reformed Church in Amerika, of van de Hollandsche kerk aan de Kaap, spreekt in den Griek van Athene, als hij leest van de groote »Grieksche kerk«, die over alle landen van Oost-Europa verspreid is. In het eens zoo machtige Byzantische keizerrijk moge Romeinsche autocratie haar triomfen hebben gevierd, toch belette dit niet dat Grieksche geest er den toon aangaf en dat Grieksch er de taal der hooge kringen bleef. Zoo was dan ook in de toenmalige Staatskerk van het groote Rijk het Grieksch de kerktaal gebleven en de groote Patriarchen in het Oosten, evenals het Concilie van Nicea, hadden zich van de Grieksche taal bediend. Het is in deze herinneringen dat de Griek thans met voorliefde terugleeft. Het geeft hem het streelend gevoel van hierin oude adelbrieven te bezitten. Apostelen spraken zijn taal; in zijn taal had ook het opschrift boven het Kruis gestaan; in zijn taal was het Evangelie tot de heidenwereld gekomen; in zijn taal sprak de oude kerk en spraken oude Conciliën; en nu na twintig eeuwen weerklinkt het Evangelie nog altoos in diezelfde heilige klanken, die hun uit Perikles' dagen waren toegekomen. Dit geeft aan zijn religie iets patriottisch, aan zijn kerk iets nationaals, en men gaat er trots op dat het eigenlijk Griekenland was, dat voor de wereld het Evangelie vertolkt heeft.

Doch er is meer. Eeuwen van bitteren druk heeft het Grieksche volk onder de opperhoogheid van de Turken doorzwoegd. De val van Constantinopel gaf aan de glorie van het Alexandrijnsche Groot-Griekenland den genadeslag. Griekenlands zelfstandigheid niet alleen, maar ook zijn volkseenheid ging te loor. Klein-Griekenland had zich ten slotte willig in het Groot-Griekenland van Byzantium laten oplossen, maar nu de Sultan aan denBosporus den Griekschen Keizer verving, viel de schoone bouw van Constantijn in puin. Dit nu had tot den ondergang van het Grieksche ras geleid, indien niet de Grieksche kerk de eenheid en saamhoorigheid in stand had gehouden. De Turken stuitten in Europeesch Turkije op veel sterker religieusen tegenstand dan in Azië en Afrika. Al spoedig bleek dat de volkeren

die van den Donau tot aan den Peloponesus de provinciën van het Byzantische rijk bewoonden voor den Islam niet te winnen waren. En toen koos de Sultan de wijste partij, door aan deze provinciën, in ruimeren zin nog dan elders, geheel kerkelijke en nationale autonomie te waarborgen. Met hoeveel druk en uitmergeling dit gepaard ging, deed er niet toe. Dat de Grieksche kerk zich onder haar Patriarch in Constantinopel als eenheid handhaven kon, was al wat een zoo sterk patriottisch volk als de Grieken behoefde, om niet te verbrokkelen en uiteen te spatten. En zoo is het metterdaad de kerk, en niets dan de kerk geweest, die den Griekschen stam voor ondergang bewaard heeft, hem in nationaal verband saamhield en zijn eindelijke weervrijmaking mogelijk heeft gemaakt. Zelfs in de bangste dagen ademde men weer vrij, zoodra men zich binnen de wanden van het Heiligdom of van het klooster wist. Hoe diep dan ook in menig opzicht de Grieksche geestelijkheid in die dagen der verwildering inzonk, nationaal-Grieksch bleef ze in merg en been. Ze zorgde, hoe gebrekkig ook, voor het onderwijs der jeugd, ze bood aan de door de Janitsaren vervolgden een asyl, ze steunde elk nationaal verzet en zocht alom den nationalen geest wakker te houden. Ook het kloosterleven werkte in gelijke richting. Elk klooster was een nationale burcht, en de monniken toonden hun echt-nationalen zin vooral daardoor, dat ze in hun kloosterbibliotheken niet alleen de werken der Grieksche kerkvaders, maar ook de geschriften van Plato en Aristoteles in hun oorspronkelijken tekst opzamelden. Toen het dan ook van 1821 tot 1832 tot de groote nationale worsteling om de vrijmaking van oud-Griekenland kwam, zijn het niet alleen de Pallikaren, maar stellig ook niet minder de geestelijken en monniken geweest, die dit grootsche werk hielpen doorzetten; en eerst wie deze eeuwenoude betrekking tusschen het Grieksche nationalisme en de Grieksche kerk doordenkt, kan zich een helder begrip vormen van de geheel eenige beteekenis die in Griekenland de Staatskerk nog bezit. Meer dan ergens elders is in Griekenland de kerk eeuwenlang de ziel van het volk geweest, en ten deele is ze dit nog. Zelfs kan men in zeker opzicht zeggen, dat ze dit thans nog in enger zin is dan voorheen, ook al heeft de band van natie en kerk aan grootschheid van de idée iets ingeboet. Voorheen toch was de Grieksche kerk de band, die al wat van

Grieksche herkomst was, van den Donau tot Cerigo saambond, en was de Patriarch in Constantinopel aller Grieken geestelijk hoofd. Sinds 1852 is hierin echter deze verandering gekomen, dat in het nieuw-gestichte Koninkrijk Griekenland de kerk autonoom werd. Niet alsof ze daardoor geheel los werd van het Patriarchaat. De Patriarch behield nog steeds over Griekenland zekere gewijde autoriteit, daarin bijv. uitkomend, dat hij alleen de heilige zalfolie kon wijden. Maar de kerk in haar richting en bestuur is sedert 1852 geheel op eigen spil gebracht. De regelende bestuursautoriteit gaat thans niet meer van den Patriarch, maar van de heilige Synode te Athene uit. Het is de metropolitaan van Athene, die in deze Synode voorzit, en die nevens zich heeft vier andere leden, die door den Koning uit de hoogste geestelijkheid benoemd worden. Het is dan ook op Paschen, dat deze metropolitaan in den vroegen morgen de deuren van de Kathedraal doet ontsluiten en gevolgd door de leden der Synode, en geheel zijn geestelijken staf, naar binnentreedt, om aan de schare die zich reeds in den nacht daar verzameld heeft, met luide stem het eerstmet *Christus anesti!* de Heereis waarlijk opgestaan, toe te roepen. De jubel die op het hooren van die heilige klanken uit de schare opgaat, is de machtigste volksjubel die Athene heel 't jaar door hoort. De Woeli wekt geestdrift en het Stadium kwam weer in eere, maar voor het nationale leven van Griekenland worden beide door den Paaschjubel geheel in de schaduw gesteld. Reeds van den Goeden Vrijdag af beginnen de volksverzamelingen, als al het volk in processie met kaarsen en treurmuziek door de stad trekt en het landvolk van rondom de schilderachtigheid komt verhoogen. Geheel den stillen Zaterdag door houden de optochten aan, waar alle rangen en standen aan deelnemen. En als dan eindelijk de klok van den Paaschmorgen slaat en de deur van de Kathedraal opengaat, en de metropolitaan te voorschijn treedt, dan kent de geestdrift geen grenzen meer en is het de hoop van heel het Grieksche volk in de eindelijke weeropstanding van geheel den Griekschen stam, die zich in het *Christus anesti* uitspreekt. Nergens elders dan in Athene is zulk een uitbarsting van gewijde nationale geestdrift op eenig kerkelijk feest te aanschouwen.

De hooge geestelijkheid is talrijk vertegenwoordigd in den Metropolitaan, de Aartsbisschoppen, de Bisschoppen en Archimandrieten.

Er zijn 32 bisschopszetels, en de bisschop van elke provinciale hoofdstad eischte aanvankelijk den titel van aartsbisschop op. Thans echter laat men deze hooge titulatuur al meer vallen, en zoo krimpt het getal aartsbisschoppen allengs in. In 1903 waren er nog 16 Aartsbisschops- en 16 bisschopzetels, maar sinds nam het getal af, vooral doordien ook tal van zetels onbezet bleven. De hooge geestelijkheid geniet een goeden roep van ijver, kunde en onberispelijkheid. Ze is gebonden aan het coelibaat, zoo zelfs, dat wie gehuwd is, bij het opklimmen tot één der hoogere rangen van tafel en bed pleegt te scheiden; in welk geval de arme vrouw dan in een klooster wordt ondergebracht, opdat haar man de hoogere eere niet ontgaan zou. De lagere parochiale geestelijkheid daarentegen mag huwen en is meestal gehuwd, en ook deze staat in de grootere steden op niet al te lagen trap. Ten platten lande daarentegen is de pastoor, *papas* genaamd, veelal een man zonder iets beteekenende opleiding en zonder tractement. In zijn onderhoud wordt voor slechts een gering deel door de betaling voor kerkediensten voorzien, en voor het overige zorgt hij voor zijn eigen onderhoud door een stuk land te bebouwen, een winkel te drijven, of zelfs door een herberg met logement te openen. Slechts leide men uit dit laatste geen min-gunstigen dunk over hun publieke gedraging af. In den regel is op hun gedrag niets aan te merken, oefent ook de Papadra, d. i. de pastoorsvrouw, een goeden invloed, en leeft het gezin van den Papas in uitnemende verstandhouding met de leden der parochie. Ook ten platten lande genieten de geestelijken algemeene achting. Rijk gesierd zijn hun kerken niet. Soms gelijken ze meer op stulpen, dan op heiligdommen, en alleen in enkele groote steden vindt men Kathedralen van beteekenis, zooals met name de groote Metropolitaankerk in Athene. Toch hindert dit daarom minder, omdat de kerk van Griekenland haar hoogheid vooral in processiën viert en niet minder bij begrafenissen haar weelde uitstalt. Opmerkelijk is het hierbij, hoe de oude jubeltoon bij het graf der eerste Christenen hier nog naleeft. Niet het droeve van den rouw treedt op den voorgrond, maar veeleer de heerlijkheid der opstanding, zij 't al op tamelijk wansmakige wijze. De overledene toch wordt in een open lijkkist naar het graf gedragen, en zóó dat ieder het stoffelijk overschot zien kan. Hij wordt daartoe geheel in een nieuw gewaad gestoken, dat tamelijk

stijf om het lijf zit, maar bovendien verft men de lippen van het lijk rood en brengt ook op de wangen van den doode kunstmatig een blozende kleur aan, afstekende tegen het witte blanketsel der slapen. Al wat de kerk aan kruisen, iconen, wierookschalen, kinderkoor en banieren kan uitgeven, verzelt den optocht, en zoo bij deze begrafenissen als bij het opdragen der mis is alles er op ingericht om door ceremonieelen luister te schitteren en door harmonisch decoratief een verbijsterenden indruk te maken. Gepredikt wordt er in de kerken bijna niet. Een tijdlang was de predicatie zelfs geheel in onbruik geraakt, en eerst in latere jaren leefde, althans in de kathedralen, een korte prediking weer op, een rede in hoog klassieken stijl. Ook het kloosterwezen draagt er een eenigszins ander karakter dan in het Westen van Europa. De kloosters zijn ten deele herbergen in streken waar geen logementen zijn, en zelfs stichtingen voor oude lieden; zoo het *Hagias Gerasimos* op Cephalonia. Deze laatste zijn idiorrythmische kloosters, onder een voor vijf jaar door de monniken gekozen abt. Elk monnik heeft een stuk land, dat hij zelf bearbeidt, en de opbrengst er van staat te zijner beschikking. Ze hebben ook elk een famulus of boerenknecht die hen helpt en na hun dood van hen erft. De eigenlijke kloosters daarentegen volgen alle den regel van den H. Basilius. Ieder die inkomt geeft al wat hij bezit aan het klooster, en wordt tot aan zijn dood toe door het klooster geherbergd, gevoed en gekleed. Het getal der kloosters neemt intusschen gestadig af. Als toevluchtsoorden van het nationalisme zijn ze overbodig geworden, en hun getal dat nog in 1833, bij de stichting van het Koninkrijk, 593 beliep, was in 1903 reeds op 189 en is sinds zelfs tot 171 gedaald. Ze herbergen saam een 1600 monniken en 650 novicen, bijna alle op de eilanden. Uit alles echter blijkt dat het kloosterwezen zijn beste dagen gehad heeft. Nu overal logementen te vinden zijn, zij het ook van zeer lagen rang; nu er geen vluchtelingen meer zijn die om bescherming en asyl vragen; en nu de zorge voor de Grieksche taal en litteratuur door het publiek is overgenomen, is de aard van de Grieken te weinig mystiek om aan het kloosterwezen een nieuwen bloei te beloven.

Er is in Griekenland vrijheid van belijdenis en eeredienst, maar toch stuitte de missie er op ernstige moeielijkheden. De Roomsch-Katholieken zijn er, uit eerbied voor Frankrijk, van meetaf op geordenden

voet gekomen, en al bedraagt hun zielental nog geen twintig duizend, toch bezitten ze er twee aartsbisschopszetels, te Athene en te Corfoe, en vijf bisdommen, op Zante, Syra, Naxos, Tenos en Santorin. De protestantsche missie daarentegen vond tegenwerking en stuitte op vijandige gezindheid van de zijde der bevolking. Dr. King, die reeds in 1829 te Athene optrad, werd in 1852 tot gevangenisstraf van twee weken en daarna tot gaan in ballingschap veroordeeld, en in 1862 werd de Zondagsschool van Dr. Constantines te Athene door een woesten volkshoop aangevallen en vernield. Ook de verspreiding van het N. Testament in het nieuw-Grieksch werd aanvankelijk verboden; een verbod nog in 1902, naar aanleiding van den studentenopstand, herhaald. Toch hebben de Amerikanen hun missie niet willen opgeven. Dr. King, Dr. Hill, Dr. Riggs, Dr. Kallopokathes, een protestant geworden Griek, en Dr. Constantines hebben steeds getracht in Athene vasten voet te krijgen en zijn er ten leste, zij het ook op zeer kleine schaal, in geslaagd. Andere missiën, zoo o. a. die van de Baptisten, hebben na korten tijd van tegenspoed het veld geruimd, maar Dr. Kallopokathes en Dr. Constantines hielden vol; en de verspreiding van het N. Testament ging, in weerwil van het verbod, niet zonder vrucht af te werpen, door. In 1871 werd, tegenover den triomfboog van Hadrianus, te Athene de eerste kapel geopend. In 1890 is hier in Piraeus een kapel met eigen predikant bijgekomen. Ook op de eilanden was de stichting van kleine Gemeenten gelukt. Deze kleine kerken hebben zich allengs van de missiën losgemaakt, om zelfstandig op te treden. Reeds in 1879 hielden ze haar eerste Synode te Volo, en in 1886 hebben de missiën de zelfstandigheid der Kerken erkend. Toch valt er niet aan te denken, dat het Protestantisme tot eenige uitbreiding van beteekenis zal geraken. De Grieksche kerk heeft het hart van het volk, en afval van die kerk wordt als verraad aan het heilige Hellenendom door den volksvloek getroffen. De nationale verwachtingen voor de toekomst laten zich in Griekenland van het kerkelijk leven niet scheiden. In Griekenland voelt ieder, dat men op Creta, in Klein-Azië en in Macedonië, ja zelfs onder de Phanarioten in Constantinopel een »Hinterland« voor de nationale toekomst bezit, en het is vooral de Kerk, die aan deze droombeelden van een verre toekomst, nu reeds vorm en gestalte leent. De Griek weet dat hij

het behoud van zijn nationaliteit in het verleden aan de Kerk te danken heeft; dat hij zonder dien machtigen steun van de Kerk nooit ware vrij gevochten; en dat ook de vervulling van zijn toekomst-idealen voor geen gering deel van de Kerk afhangt. Ook dient erkend, dat Griekenland den niet zoo lagen standaard van zijn zedelijk leven aan de Kerk te danken heeft. De Kerk heeft met voorliefde het huiselijk leven aangekweekt en daardoor voor het behoud van burgerdeugd gewaakt.

Een sterke psychische eenheidsband, als de Kerk hiermee om alle volksgroepen weefde, is in Griekenland te hooger te waardeeren, omdat reeds de geologische gestalte van het land eer geschikt is om zijn bewoners te verdeelen, dan te vereenigen. Griekenland is een land van verrassende natuurlijke schoonheid. Voor wie van Creta opvarend, langs Cythera, den Peloponesus, Aegina en Salamis den Piraeus nadert, vereenigt zich al 't schoon van een berg- en zee-tafereel, beide van eerste orde, in één ontplooiing van majesteit. Nergens de platte, afmattende duinlijn. Naar alle zijden steil uit zee opgaande Alpen, die als met een kleed van sierplanten omhangen zijn, niet grauw, maar fluweelzacht en deftig-donker getint. En die indrukwekkende kustlijn is overal gekarteld, ingebogen met kleine bochten, met smalle inhammen en door breede golven ingesneden, altoos weer en telkens in nieuwen vorm het spelende leven van de zich krommende, en inschietende, dan omgaande en weer uitbuigende lijn. Er is dan ook geen land, dat naar verhouding zoo lange kustlijn bezit als Griekenland. Zijn omvang is door deze boeiend-schoone karteling meer dan verdubbeld, en heel de kust is er op aangelegd om een zeevarend volk te kweeken, dat door zijn bergschoon naar het verhevene wordt opgeleid en tegelijk in zijn worstelen met de zee hoogen moed en taaie veerkracht weet te ontwikkelen. In Griekenland, als geographische verschijning, lag de voorbeschikking, om een volk van hoog bedoelen, rijke ontwikkeling en geheel eenigen schoonheidszin te kweeken. Het Grieksche volk, gelijk het in de oudheid is opgetreden, hoog boven alle andere volken uitstekend door zijn schranderheid, zijn zin voor het schoone, zijn liefde voor het ideaal en zijn dappere veerkracht, hoorde in dit eenig schoone land thuis en kon alleen in dit juweel van de oude wereldzee het

geographisch tegenbeeld van eigen aanleg vinden. Maar juist die geographische gesteldheid bracht de schaduwzijde met zich, dat geen land minder dan Griekenland geschikt was om de banden van de volkseenheid krachtig aan te trekken. Rivieren die afgelegen landsdeelen in lange reeks saamverbinden, bezit Griekenland niet. Niet één stroom is er bevaarbaar, en de Delta-vorming is er onbekend. Thessalië is iets rijker bedeeld, maar buiten Thessalië zijn de Eurotos en de Alpheios de eenige rivieren die nog meetellen, en ook deze drogen in het heete jaargetijde van Mei tot October veelal op. Door het steil oploopen der bergen ontbreken eveneens de machtige valleien, die Zwitserlands en Tyrols roem uitmaken. Op de kleine bergplateaux en in de enge dalen leeft elke groep inwoners op eigen gelegenheid, en de gemeenschap moet veelal over zee gezocht. Hieruit verklaart zich de gesplitstheid en gedeeldheid, die van meetaf een zoo scherp geteekende trek van het Grieksche volkskarakter was. Het woord *politiek*, dat bij ons *staat*-kunde beduidt, komt bij de Grieken van πόλις, d. i. stad, en stedelijk, gemeentelijk, was hier vanouds het staatkundig leven. Elke stad van beteekenis een staatje op zich-zelf, alleen federatief met andere Staten of stedekens verbonden. Er bestond daarom wel een nationale Grieksche eenheid, maar schier uitsluitend in idealen zin, en deze ideale eenheid plantte zich van het vasteland van Griekenland op de snoer van eilanden voort die het omringden, en straalde vandaar verre uit naar alle kusten van Europa, Azië en Afrika, die de oude wereldzee omzoomen. Karakteristiek Europeesch in zijn uitgangspunt, wist dit ideale nationaliteitsgevoel drie werelddeelen te overglansen. De Aegeïsche Zee was voor Griekenland feitelijk een binnenzee, en geheel het bekken van de Middellandsche Zee scheen een machtig Grieksch-territoriaal water. Waar nu in onzen tijd het Grieksche volk zijn vroegere intellectueele en aesthetische idealen zich ontglippen zag, zou alle ideëele eenheid van den Griekschen stam zijn teloor gegaan, zoo niet de kerkelijke eenheid de saambindende macht van het vroeger ideaal vervangen had. Het is in Griekenland niet de Staatseenheid die de Kerk nationaal, maar de Kerk die het volk tot een natie maakte.

In uitgestrektheid is het tegenwoordig Griekenland bijna zoo groot

als Nederland en België saâm. Het heeft, met de eilanden, een oppervlakte van 64.758 q. K.M., maar herbergt op dit breede terrein slechts een bevolking van even $2\frac{1}{2}$ millioen, de 3 millioen allengs naderend, nog geen 40 inwoners op de q. K.M. Volgens Théry, *la Grèce actuelle*, blz. 79, stond de bevolking in 1838 nog pas op 752.000 inwoners, was ze in 1854 gestegen tot 1.042.000, in 1884 op 2.034.000 en in 1906 op 2.680.403, waarbij intusschen niet vergeten zij, dat in 1883 de Ionische eilanden er bij kwamen, en dat Turkije in 1851 Thessalië en een deel van Epirus aan Griekenland moest afstaan; waar dan weer tegenover staat, dat de Grieken nog altoos het uitzwermen minnen en dat de emigratie, ook naar Egypte, Syrië en Klein-Azië nog altoos doorgaande, in vier jaren tijds, van 1900—'04, ruim 40.000 Grieken alleen naar Amerika deed uitwijken. Karakteristiek voor de Grieksche bevolking is ook het tekort in de vrouwelijke geboorte. Tegenover 48 % vrouwelijk geborenen staan er 52 % manlijk geborenen; ongeveer dezelfde verhouding als men in de Balkan-Staten en in Rumenië vindt. Van zuiver Grieksche herkomst is deze bevolking niet meer. Slaven, Albaneezen, Wallachen en Turken zijn in grooten getale het land binnengetogen en hebben er zich gehandhaafd. Nu nog zijn de Wallachen het herdersvolk dat de bergstreken ten Noorden bewoont, ruim 300.000 zielen sterk, en voorts worden thans nog een 225.000 Albaneezen als van eigen nationaliteit in de statistiek vermeld. Maar zóó sterk is het Grieksche assimilatievermogen gebleken, dat al deze groepen allengs met den oorspronkelijken stam zijn saamgegroeid. Alleen daardoor behouden vooral de Wallachen nog zekere zelfstandigheid, dat ze onder eigen hoofden, Tschelingos genaamd, geheele streken lands voor hun herdersleven van de Regeering in pacht nemen, zelven een schier autonoom bewind over hun herders uitoefenen en voor goede orde en voor het opbrengen van de belastingen bij het gouvernement moeten instaan. Ze noemen zich zelf Roemanen, gelijk de Grieken zich Romai noemen en de Albaneezen Schypketaren. Maar hoezeer ook door herkomst, eigen taal, kleeding en levenswijs onderscheiden, toch zijn ze in vollen zin Grieken in streven en bedoelen geworden, en ook hier is het de Grieksche kerk, die allen tot nationale eenheid verbindt. Voor zoover ze nog hun eigen taal spreken zijn ze bilinguisten, want het nieuw-Grieksch verstaan allen. Landbouw is in het Grieksche land

het hoofdbedrijf. Men rekent dat 40 % der mannelijke bevolking de ploeg hanteert, 11 % in den handel bezig is en slechts 6 % bij de nijverheid. Dit overwicht van de landbouwende bevolking is te bedenkelijker, daar de bodem van Griekenland voor landbouw verre van gunstig is. Er zijn enkele kleinere strooken, waar de vruchtbaarheid van het land die van West-Europa verre te boven gaat, maar over het geheele land genomen, is niet meer dan 21 % van den bodem voor landbouw geschikt; daarbij komt dan nog 11 % bosch en 8 % voor graanland, maar niet minder dan 59 % van het geheele land levert volstrekt niets op. De kalkbergen zijn kaal en dor, en missen allen humus, terwijl de ontstentenis van eenigszins belangrijke rivieren gebrek aan water veroorzaakt. Gelijk vanzelf spreekt, kan het land de steeds toenemende bevolking dan ook niet voeden, zoodat elk jaar voor een kleine 40 millioen frcs. aan graan moet worden ingevoerd. Intensieven landbouw kent men er nog niet, en het ideaal van den Griekschen boer is, den graanbouw er aan te geven en zich toe te leggen op wijnbouw, op vruchtboomen en op krenten. Niet minder dan 100.000 hectaren waren in 1900 met wijnstokken beplant en 68.000 met krenten, terwijl alleen de olijfboomen op 5 millioen worden aangegeven. Aan mineralen is Griekenland, ook op de eilanden, rijk, maar het mijnwezen wacht nog op verdere ontwikkeling. Alleen de marmergroeven van Paros, Pentelikon en de mijnen van Laurier leveren nog een goede opbrengst en op de Cycladen gaat de erts-ontginning betere dagen tegemoet. De veestapel wordt opgegeven zes millioen te bedragen, waaronder 350.000 stuks rundvee, en een kleine 100.000 paarden. Deze cijfers schijnen intusschen sterk te dalen. Volgens de opgaven van 1893 was het aantal schapen met $1\frac{1}{2}$ millioen verminderd, het rundvee met 70.000 stuks en het aantal paarden met eenige duizenden; gevolg allicht van veeziekten en van de toenemende zucht om zich op wijnbouw en krententeelt toe te leggen. In zooverre zou deze schijnbare achteruitgang, daar wijn- en krententeelt zooveel meer oplevert, economischen vooruitgang kunnen beduiden, indien maar de toenemende teelt de prijzen niet zoo sterk had doen dalen. De regeering bevindt zich dan ook, met name wat de krententeelt betreft, in gelijke moeilijkheid als die van Brazilië met opzicht tot de Santos-koffie. De oude krententeelders, die door de nieuwe concurrentie zich het geld uit den zak voelen rooven,

vragen bescherming tegen de nieuwe teelders, en aller belang roept de regeering op om het dalen der prijzen te helpen stuiten. De handel is evenals de scheepvaart en de scheepsbouw in Griekenland verre beneden peil. In 1906 bedroeg de invoer 143½ millioen francs, de uitvoer 118.057. Saam niet meer dan even 180 millioen gulden en dat nog wel met een schadelijk verschil in balans van ruim 25 millioen frcs., die Griekenland aan het buitenland heeft bij te passen, behalve hetgeen het aan het buitenland voor schulddelging en rente heeft te betalen. Want wel wordt dit jaarlijksch deficit tegenover het buitenland ten deele vergoed door wat de emigranten naar het vaderland overzenden, door inkomende rente van buitenlandsche schuld en door hetgeen de vele vreemdelingen, die Griekenland bezoeken, inbrengen, maar toch wijzen de statistieke cijfers nog steeds op verarming. Nochtans is er ook in den handel vooruitgang te bespeuren. Van 233 millioen in 1900 steeg invoer en uitvoer in zes jaren tijds op 261 millioen frcs. en het balans-deficit daalde in die jaren van 30 millioen op 25. Houdt deze vermindering van het deficit aan, dan kan in tien jaren tijds de balans van in- en uitvoer gelijke cijfers aanwijzen. De scheepvaartbeweging was in 1905 van 6802 schepen van bijna 5 millioen ton voor wat binnenkwam, en van 6504 met ongeveer gelijken inhoud voor de uitgaande schepen. Voor eigen vaart daarentegen bezit Griekenland slechts 198 stoomschepen met 209.000 ton inhoud en 550 zeilschepen van saam 167.000 ton, — voor een volk dat door zijn ligging, zijn kustlijn en zijn vele eilanden geroepen schijnt om geheel de scheepvaart in den Levant op zich te nemen, veel te lage cijfers, die nog op verre na niet hebben ingehaald wat Griekenland in dit opzicht, eer de Venetianen zich op hun kusten nestelden, nog in de Middeneeuwen bezat. Ook het spoorwezen wacht nog op verdere ontwikkeling. Terwijl ons land, dat half zoo groot is als Griekenland, over 3090 kilometers spoorlijn beschikt, is het spoorwezen in Griekenland nog slechts over 1350 K.M. uitgebreid, en eerst onlangs is de verbinding van den Piraeus met Larissa tot stand gekomen. Slaagt men er nu in, deze lijn uit Larissa tot over de Turksche grenzen te brengen, en daar aan het Turksche net te doen aansluiten, dan leeft de hoop op, dat men hierdoor het groote verkeer tusschen West-Europa en het Kanaal van Suez, dat thans over Marseille en Brindisi loopt, over Weenen, Belgrado, Larissa en

Athene zal leiden, en hierdoor een nieuwe toekomst voor Griekenland zal kunnen ontsluiten. Voor het platteland althans is verbetering in den economischen toestand hoogst noodig. Hoe eenvoudig de Grieksche boer ook leve, en hoe gering zijn behoeften zijn, toch leidt hij veelal nog een te armlijk bestaan; iets wat te sterker afsteekt bij de groote steden als Athene, Patras en Volo, waar de loonen zelfs tamelijk hoog staan. Samuelson geeft voor Athene *f* 1.40 tot *f* 2.10 als het gewone loon voor spinners en wevers, en voor skilled labourers in de ijzerindustrie zelfs *f* 2.50 tot *f* 4.80, bij een arbeidsduur van $10\frac{1}{2}$ tot 11 uur. Niet zoo lage loonen; maar waar tegenover staat, dat te Athene het leven steeds duurder wordt. In twaalf jaren tijds stegen de broodprijzen van 50 op 60 lepta, het vleesch van 1.60 op 2.30 dr., de aardappelen van 30 op 60 lepta, de rijst van 90 lepta op 1.30 dr. en de koffie van 3.60 op 7 dr.; hooge prijzen, die bij de geringe koopkracht der bevolking vanzelf tot uiterst zuinig leven noodzaken.

Ook de Regeering ondervindt voor haar budget hiervan de pijnlijke gevolgen; en langen tijd stonden de Grieksche financiën in kwaden reuk. Het budget stond in 1904 op $115\frac{3}{4}$ millioen in ontvangst en op $116\frac{1}{4}$ millioen in uitgaaf. Zeven jaren vroeger waren deze cijfers nog pas 97 en 91 millioen, alzoo een vrij sterke stijging, een stijging die doorging, want in 1907 stonden de inkomsten reeds op 130 millioen, tegen $127\frac{1}{2}$ millioen aan uitgaven; en hieronder $33\frac{1}{4}$ millioen dr. alleen voor de schuld, alzoo een vierde van het geheele budget. Griekenlands schuld was dan ook voortdurend geklommen, en bedraagt thans nog ruim 865 millioen. Vooral Creta had ongelooflijke sommen verslonden, en daar telkens weer geleend moest worden, brak in 1893 ten leste het bankroet uit en ging men over tot een tierceering van de rente. Het sprak vanzelf dat onder zoo benarde omstandigheden de oorlog met Turkije in 1897 een ramp werd. Geen geld kon toen gespaard om leger en vloot in allerijl in staat van verdediging te brengen, en toen de oorlog in een zware nederlaag eindigde, moest aan Turkije nog een oorlogschatting van over de 100 millioen worden betaald. Alleen de tusschenkomst der Mogendheden heeft Griekenland toen van den ondergang gered, maar het dan ook genoodzaakt de contrôle van de Mogendheden over zijn financieel beheer goed te keuren. Veel heeft het aan de Grieksche eigenliefde gekost, om deze commissie van contrôle te aanvaarden, en tot in

September heeft het de onderhandelingen hangende gehouden; maar op 18 September 1897 zijn de vredespeliminairen te Constantinopel geteekend, en op 7 Maart 1898 is het vredestractaat geratificeerd, nadat het Grieksche Parlement de verdragen had goedgekeurd. De heer Streit, de president van de Bank, die tijdelijk als minister van financiën optrad, wist het Parlement tot aanneming te bewegen. Hierdoor is orde in de Grieksche financiën gekomen, en van achteren kon Griekenland voor deze internationale inmenging slechts dankbaar zijn. Het is er financieel door gered. De nieuwe leening voor de oorlogsschatting aan Turkije vond willige koopers, en reeds nu zint men weer op een leening van 100 millioen drachmen, om de vloot uit te breiden en het leger te versterken. Het jammerste is maar, dat het hyper-democratische Griekenland niet van directe belastingen wil weten. De directe belastingen brengen slechts 20 millioen drachmen op, en hieronder zijn dan nog 7 millioen, die eigenlijk niet *direct* mogen heeten. Minder dan 6 à 7 millioen gulden aan directe belastingen levert voor een volk van bij de drie millioen zielen een in het oog loopende wanverhouding op. Dat desniettemin het budget sluitende wordt gemaakt, is vooral te danken aan de monopoliën van den Staat en aan de opbrengst van de Staatsdomeinen, maar de indirecte belastingen tot een bedrag van 55 millioen moeten toch aan het budget de hoofdsom leveren, terwijl ook zoo nog de hoog-noodige middelen ontbreken blijven, om de bronnen van welvaart meer productief te maken

---

Voor een niet gering deel ligt de oorzaak van deze financieële wanverhouding in de inrichting van het Grieksche Staatsbestuur en in den overdreven volksinvloed, waaraan vooral door Tricoupis te veel is toegegeven. Oorspronkelijk had men na het eerste gelukken van den opstand tegen Turkije zelfs den regel ingesteld, dat de Kamer alle maand een nieuw ministerie zou benoemen; en al is aan dit onwezen spoedig een eind gemaakt, toch bleef ook de Constitutie van 10 Mei 1869 uiterst radicaal. En al is ook deze Constitutie later op meer dan één punt herzien en gematigd, ook zoo hield men toch steeds aan het één-Kamer-systeem vast, en in die éene Kamer zaten een tijdlang niet minder dan 274 leden. Later is dit op 150 leden teruggebracht, maar naar den regel dat er één op elke 10.000 inwoners

zitting zou hebben; een regel die het aantal leden allengs weer tot 250 deed oploopen, tot eindelijk Tricoupis zelf in 1886 het aantal op 150 leden fixeerde. Bij het algemeen stemrecht, dat aan ieder man van 21 jaar is toegekend, leidt deze verdeeling van het land in zeer kleine districten er toe, om plaatselijke invloeden naar voren te dringen en in de Kamer de landsbelangen uit het oog te doen verliezen. Politis in zijn *Mouvement Social de la Grèce* geeft het aantal kiezers aan op 633.376, en deze van stemden, toen Tricoupis viel, niet minder dan 454.514. Van deze ongezonde democratie was de zwakheid der opvolgende ministeriën het rechtstreeksch gevolg. Van Oct. 1863 tot Dec. 1866, alzoo in even drie jaren, heeft Griekenland niet minder dan elf ministeriën gekend. Een even nadeelig gevolg van dezen plaatselijk-democratischen invloed is, dat zich in Griekenland geen eigenlijke politieke partijen konden vormen. Het landsbelang legde er te weinig gewicht in de schaal. De partijen in Griekenland dragen daardoor een bijna uitsluitend persoonlijk karakter. Men groepeerde zich om Tricoupis of Deleyannis, gelijk nu om Rhallys of Theotoki. De monarchale bevoegdheden zijn er zeer beperkt, en het is alleen aan Koning George s beleid en constitutioneelen zin te danken, dat de Dynastie thans op warme volkssympathie rekenen kan. De scherpe indeeling van het land in niet minder dan 26 nomen of provinciën, hangt eveneens met dezen locaal-democratischen invloed saam, evenals de verdere indeeling in 441 Demen of burgerschappen, die van den territorialen bodem losgemaakt, niet steden of dorpen aanduiden, maar groepen van burgers. De ultra-radicale denkbeelden van de Fransche revolutionairen spookten in dit alles, in verband ook met de democratische tradities van oud-Griekenland, en alleen door aan deze democratische overwoekering paal en perk te stellen, kan de Staatseenheid van Griekenland winnen in kracht. Slechts in één ding kwam de ideaal-aesthetische trek van het oude Griekenland weer uit, t. w. in de keuze van de nationale vlag. Het hemelsblauw met wit moge niet sterk spreken, als kleuren-harmonie is het schoon.

Het sterkst echter heeft deze hyper-democratische neiging het Grieksche volk in zijn weerkracht geschaad. Voor het Grieksche volksbesef draagt leger en vloot niet uitsluitend een defensief karakter, maar is tevens de drager van de nationale verwachting om eens een Groot-Griekenland te doen herleven. Juist daarvoor zou strenge

discipline eisch zijn geweest, en het was de hyper-democratische zin van het volk, die, ook in het leger overslaande, deze zoo noodige discipline ondenkbaar maakte. Eerst na de bittere nederlaag in den jongsten oorlog met Turkije geleden, is het op dit punt tot een keer gekomen. De feiten hebben nu getoond, dat enthousiasme en persoonlijke dapperheid te kort schieten, waar het op den modernen oorlog tegen goed-gedisciplineerde troepen aankomt. De wet van 28 Mei 1887 beheerscht de organisatie van het leger. Er is algemeene dienstplicht van het 21e—51e jaar. Plaatsvervanging is niet toegelaten. De recruten dienen twee jaar in het leger, en tien jaren in de legerreserve. Dan gaan ze voor acht jaar over in de landweer en dienen daarna nog 10 jaar in de nationale garde. Alles saam geeft dit op het papier een totaal van 216.525 man, bijna een tiende van het cijfer der bevolking. Het eigenlijke leger op voet van oorlog bestaat daarentegen slechts uit 61.130 man infanterie, uit 2700 man cavalerie, gedekt door 156 stukken geschut. Op voet van vrede daalt dit cijfer nominaal op 21.180 man, en feitelijk zelfs op 10.640. In den oorlog met Turkije heeft Griekenland, alles saam, met inbegrip van de reserve, 85.000 man in het veld gebracht, gesteund door een vreemdenlegioen van ongeveer 8000 man. De lust om te dienen daalt hierbij op zoo laag peil, dat in 1901 slechts 3030 van de 7080 recruten opkwamen, en 4000 zich door de vlucht aan den dienst onttrokken. Ook de vloot die dit leger steunen moet, is daarvoor niet sterk genoeg. Griekenland bezit slechts drie kruisers van 4900 ton, een kleine kruiser van 1700 ton, en dan nog 6 kanonneerbooten met 23 torpedobooten en torpedojagers. Zelfs tegenover Turkije, dat over geen vloot, dien naam waard, meer beschikken kon, heeft deze kleine vloot liever zichzelf voor het land gespaard, dan zich doelloos aan vernieling door het kustgeschut bloot te stellen.

Het gebrek aan voldoende discipline in het leger had nog andere oorzaken en houdt verband met den Vrijheidsoorlog. Na de onderwerping van Griekenland en Macedonië door de Turken in 1430, wierp de dappere Grieksche bergbevolking zich op den guerilla-oorlog, terwijl andere strijdlustigen zich om een *condottiere* als Armatolen verzamelden, die deels door de Turken zelven gebezigd werden, en deels zich in dienst van Christenvorsten stelden. Onder Karel V heeft meer dan één regiment zelfs tegen Holland gediend. Dit had evenals bij de Zwitsers

bij het krachtigste deel der bevolking den militairen geest in stand gehouden, al kan niet ontkend dat meer dan één van deze benden niet het minst door hoop op te rooven buit de guerilla volhield. De hoofden van deze benden werden dan ook al spoedig *Klephtai*, d. i. roovers, gescholden; en om te meer schrik op de weinig begane wegen te verspreiden, lieten de aanvoerders zich dien naam van roover-hoofdman welgevallen. De stoere kerels die zich bij hen aansloten, noemden zich *Pallikaren*, wat nóg in Griekenland de eerenaam is van een ouderwetschen, dapperen patriot. In deze benden vond de vrijmaking van Griekenland haar eersten gewapenden steun. Zij vormden de kern, en bij hen sloot zich het jonge Griekenland aan, dat zijn leven voor het vaderland veil had; en uit de aldus gevormde bataillons is het eerste Grieksche leger opgekomen. Maar juist krachtens dezen oorsprong kon het niet anders, of de officieren en sergeants van deze troepen waren tevens de helden van de staatkundige bevrijding. Soldaat en politiek man te zijn, was één. Door hun roep bij het volk werden ze in grooten getale in het Wetgevend Lichaam gekozen, en vormden daar tegenover elkander staande groepjes, die elk voor zich bij een deel van het kleine leger steun vonden. Zelfs nog in 1862 speelde deze militaire dictatuur de hoofdrol bij de afzetting van Koning Otto, en zelfs de aanneming van de kroon door Georg van Denemarken stuitte deze inmenging van het militaire element in de politiek niet. Slechts in zooverre was het minder gevaarlijk, dat dit militaire element meest in zich-zelf verdeeld was, zoo zelfs, dat in Juni 1863 drie dagen lang in de straten van Athene door de eene groep van het leger tegen de andere gevochten is. Het was het individualisme van den ouden Griekschen volksaard, dat bij het eerste vleugje van zelfstandigheid weer opleefde; en zooals de Grieken vanouds, zelfs vlak na den Perzischen oorlog, schier onveranderlijk tegen elkander geoorloogd hebben, zoo zag men het ook nu gebeuren. Nog vóor de vrijverklaring, en toen Mehemet Ali reeds in aantocht was om het Turksche gezag te herstellen, splitsten de Grieksche vrijscharen zich in aan elkander vijandige partijen, die schier met even bittere woede tegen elkaar, als tegen de Turken streden. Ook later, toen de Grieksche toestanden meer geconsolideerd waren, bleven in tal van districten de jonge officieren, en zelfs de sergeants, gezochte candidaten voor de Kamer, in wie straks, als ze gekozen waren, de oude

velleiteiten nawerkten. Een kamerlidmaatschap dat te meer bij de militairen in trek was, omdat het hun ontslag van dienst met gedeeltelijk behoud van traktement gaf. Eerst de tegenwoordige minister-president Theotoki slaagde er in, door kamerontbinding, deze overwoekering van het militaire element in te perken; een maatregel die èn op de Kamer èn op het leger ter uitzuivering van verkeerde practijken werken zal. De oorlog met Turkije werkte hierin ten goede na. Die oorlog gaf de proef op de som, hoe klein het effectief aan manschappen was, dat Griekenland in het veld kon brengen, hoe gebrekkig de oefening, hoe zwak de tucht, hoe onvoldoende de aanvoering was. Met niet meer dan 58.000 man stond men in Thessalië tegenover 88.000 Turken, en zag in den veldslag bij de Tyrnavos geheel zijn weermacht uit elkaar slaan. Wat zich aan de overblijfselen van dit leger als reserve aansloot, nog een 30.000 man, werd door de Turken voor zich uitgejaagd, en alleen de interventie der Mogendheden bewoog de Turken tenleste tot den terugtocht. En feitelijk was het in den vrijheidsoorlog niet beter geweest. De Klephtai met hun Pallikaren deden in dapperheid voor niemand onder. Ze vochten als leeuwen. Maar toen de Sultan den Egyptischen Pacha Mehemet Ali te hulp riep, en deze zijn zoon Ibrahim Pacha met zijn ruwe troepen in den Peloponesus deed landen, was er uit de losse benden geen leger te vormen dat geregelden weerstand kon bieden, en vreeselijk heeft Mehemet Ali toen in den Peloponesus gestroopt en gemoord. Eerst de zeeslag bij Navarino deed toen de ure der bevrijding slaan. Vooral Rusland, maar ook Engeland en Frankrijk, stelden zich voor de Grieken in de bres. Byron, nog steeds als λόρδος Βύρων een nationale figuur onder de Grieken, had in West-Europa geestdrift voor de bevrijding der Grieken gewekt. De Phil-Hellenen in alle landen bezongen hen, brachten geld voor hen saam en rustten vreemdelegioenen, hun ten behoeve, uit. De herleving van het classieke in Duitschland kwam hun te hulp, en vooral door dezen machtigen steun is de zon van Griekenlands vrijheid ten slotte door de donkere wolken komen breken. Aan zich-zelven overgelaten, waren de Grieken voor deze vrijmaking van hun vaderland te machteloos en te verdeeld.

Deze onmacht was te meer te betreuren, omdat de eerste actie

voor de vrijmaking een zoo verheven karakter droeg. Die actie was uitgegaan van een dichter, Rhigas genaamd, die, na de teleurstelling welke het Congres van Weenen bracht, het grootsche plan vormde om een *Hetairie* te stichten, die zich zou toeleggen op het aankweeken van liefde voor de oude monumenten en op het stichten van scholen om den oud-klassieken geest bij het volk te doen herleven, en dit niet alleen in Griekenland zelf, maar over het geheele terrein van het oude Grieksch-Byzantijnsche Rijk. Deze *hetairie* breidde zich als geheim genootschap voorbeeldeloos snel uit. Zelfs de Tzaar ondersteunde haar financieel. Maar niet lang duurde het, of het militaire element drong ook dit genootschap binnen, en wat opmerkelijk is, het eerste optreden van de Ypsilantis was niet in oud-Griekenland, maar aan de Donau en aan de Pruth; wel een bewijs, van wat grootsche verwachtingen men zwanger ging. Al spoedig echter sloeg de beweging naar den Peloponesus over. Germanos, de aartsbisschop van Patras, stelde zich daar aan haar hoofd. Van het klooster Hagia-Laur ging de oproep uit om zich te wapenen, en op 21 Maart 1826 werden de Turksche troepen op het plein van St. George te Patras aangevallen en naar de citadel teruggedreven, waarna Germanoos het Grieksche kruis op het plein plantte, en aan allen man den eed afnam om desnoods voor het vaderland te zullen sterven. Zoo werd een leger van 16.000 man in het veld gebracht, dat achtereenvolgens alle Turksche bezettingen benauwde, en reeds in Januari 1827 kon zich de eerste nationale vergadering te Epidauros vestigen. En toch zou dit betoon van veerkracht Griekenland niet gebaat hebben. Tegen de geregelde Turksche en Egyptische troepen waren de vrijscharen niet bestand, en eerst de slag van Navarino in September 1827 gaf uitkomst, straks gevolgd door het landen van een Fransch armeecorps van 20,000 man onder generaal Maison; en zoo eerst is Griekenland door vreemde hulp vrij geworden. En toch maakte deze vrijverklaring aan de onderlinge verdeeldheid en de gevaarlijke actie van het militaire element nog geen einde. Koning Otto, die de Grieken niet begreep, en ze op echt-Duitsche manier door Graaf Sponneck in toom zocht te houden, werd in openlijken opstand door een deel van het leger tot aftreden genoodzaakt, en het is eerst onder Koning George van Denemarken, die met zeldzaam beleid de regeering geleid heeft, dat betere dagen voor Griekenland aanbraken.

Wat valsche democratie ook in Griekenland was opgeschoten, deze Vorst eerbiedigde stiptelijk de constitutioneele vormen, ontwapende daardoor elke reactie, en wist daardoor meer dan de sympathie, de werkelijke liefde van zijn volk te winnen. Alleen aan het bandelooze Klephtai-wezen, dat al meer in een rooverswezen oversloeg, maakte hij reeds in 1869 voor goed een einde. Bij Marathon was een Engelsch reisgezelschap door deze Klephtai overvallen, uitgeplunderd en uitgemoord. Engeland eischte daarvoor genoegdoening, en toen is met veel veerkracht de wet doorgezet, die althans deze jammerlijke nawerking van het bendenwezen voorgoed tot onmacht bracht. Een daad van moed, die te hooger inspanning vorderde, daar de mislukte opstand op Creta in 1867 de geesten aldoor onrustig hield. De Crentensers hadden met hun vrijscharen Griekenland in zijn vrijheidsoorlog bijgestaan. Zelfs waren afgevaardigden van Creta op de eerste nationale vergadering verschenen. Het Grieksche volk beschouwde het daarom als een eereplicht, Creta niet aan zich-zelf over te laten, en al heeft vooral de hulp, aldoor aan Creta geboden, Griekenlands financiën geheel ontredderd, de regeering van Koning George heeft volgehouden. En al is de algeheele vrijmaking van Creta en zijn inlijving in Griekenland nog niet tot stand gekomen, Creta is dan toch nu een autonoom gewest, zij 't al nog onder de suzereiniteit van den Sultan, geworden, en de algeheele vervulling van Griekenlands lievelingsdenkbeeld is slechts een quaestie van tijd.

Toch richtte zich het oog niet alleen op Creta. En al waren het alleen de enthousiasten, die niet aflieten van den schoonen droom, dat de Koning van Griekenland eens weer als Keizer van het groote Grieksche rijk in Constantinopel zou tronen, toch bleef ook het bezadigder deel van de bevolking hopen op de herwinning van Macedonië, of althans van het zuidelijk deel ervan, en het is door deze Macedonische quaestie, dat de Grieksche regeering zich steeds neteliger in het Oostersche vraagstuk verwikkeld zag. Wel wist men dat Griekenland tegen den Sultan met zijn gemoderniseerd leger niet was opgewassen, maar steeds koesterde men de hoop, dat in de ure der beslissing de overige Balkan-groepen, tegelijk met Griekenland, tegen den Sultan in opstand zouden komen, en dat het bij die algemeene actie dan aan Griekenland beschoren zou zijn, zich een deel van den gemeenschappelijken buit te verzekeren. Ook bij den jongsten oorlog in 1897 was hierop bijna zeker gerekend. Waren toen de

Serviërs, de Bulgaren en de Roemenen op hetzelfde oogenblik tegen Turkije opgetreden, dan zou de kans schoon hebben gestaan; en de teleurstelling dat het hiertoe niet kwam, demoraliseerde van meetaf het Grieksche leger. Toch was voor zulk een saamwerking reeds destijds de verhouding tusschen Griekenland en de overige Balkanstaten veel te gespannen, te meer daar de sympathieën der groote Mogendheden zich allengs van de Grieken naar de Slavische groepen op het Schiereiland, en vooral naar Roemenië, gekeerd hadden. Rusland dekte Montenegro, Gladstone had het voor de Bulgaren opgenomen, vermomde Russische soldaten hielpen om Servië vrij te maken, Oostenrijk had Bosnië en Herzegowina onder zijn hoede genomen, over Oost-Rumelië was de Vorst van Bulgarije gouverneur-generaal geworden, en het was onder deze veelzijdige bescherming, dat Macedonië steeds meer door de meesten dezer vrijgeworden Staten, en met name door de Serviërs, Bulgaren en Roemenen, tot een kampplaats voor hun intrigues en gewapende inmenging gekozen werd. Dit echter bracht hen vanzelf op gespannen voet met het Grieksche element, dat in Macedonië steeds sterk vertegenwoordigd was. En zoo kwam het vanzelf tot een botsing tusschen de verschillende nationaliteiten, die nog steeds op maar al te bloedige wijze aanhoudt en zelfs den vrede van Europa in gevaar kan brengen. Het tegenwoordige Macedonië is iets grooter dan Nederland, het meet 39.600 q. KM., met een zeer schaarsche bevolking van niet meer dan 700.000 zielen, niterst gemengd van herkomst. In de dagen van Philippus en Alexander den Groote breidde het zich veel verder naar het noorden en oosten uit, maar was toch ook zoo van zeer kleine afmetingen voor een rijk, dat zich welhaast tot het toenmaals machtigste wereldrijk wist uit te zetten. Het was destijds een rijk land, rijk door goud- en zilvermijnen, rijk door de zeldzame vruchtbaarheid van zijn wijn- en olijvengaarden, en rijk niet minder aan bloeiende steden, waarin de Grieksche cultuur hoogtij vierde. Sociaal was het daardoor met Griekenland op het innigst verbonden, en de omstandigheid, dat de Olymp en de Pindarus in Macedonië lagen, versterkte het eenheidsbesef. Macedonië was niet Griekenland, maar het was toch Grieksch land. Onder de epigonen van Alexander heeft het toen nog een tijdlang zijn zelfstandigheid weten te bewaren, maar in 146 v. Chr. brachten de Romeinen het te onder,

en vanzelf is het toen, bij de deeling van het Romeinsche keizerrijk, aan den Keizer van Byzantium vervallen. In de dagen der Volksverhuizing echter, toen Hunnen, Goten, Alvaren en Slaven het land binnenvielen, bleek de Keizer van Byzantium onmachtig om zijn gezag staande te houden, en tenslotte zagen de Bulgaren, die van Finsche afkomst waren, de kans schoon om heel het binnenland aan zich te onderwerpen, terwijl de Byzantijnsche autoriteiten alleen aan de kust der Egeïsche zee meester van de havensteden bleven. Juist met het oog op deze Bulgaarsche invasie moest ik op dat verleden van Macedonië teruggaan, omdat zich alleen zoo de tegenwoordige stand van het Macedonische vraagstuk laat begrijpen. Want wel gelukte het in 1018 aan Keizer Basilius II, Macedonië weer aan de Bulgaren te ontnemen, maar het feit dat ze eeuwenlang meester van het land waren geweest, liet er hun invloed in de vermenging der nationaliteiten nawerken en verklaart de taaie volharding waarmeê ze ook nu hun aanspraken op een goed deel van Macedonië volhouden. Hetzelfde geldt van de Serviërs, die in de 13e eeuw het land binnenstroomden en meer dan 150 jaren het dusgenaamde groot-Servie in stand hielden. Aan het Byzantijnsche keizerrijk is het dan ook, vóór zijn ondergang, niet meer gelukt, zijn hoog gezag in het binnenland van Macedonië te herstellen, en reeds het vierde eener eeuw vóór den val van Constantinopel wisten de Turken èn de Bulgaren èn de Serviërs te verslaan, èn de door Grieken bewoonde kusten te veroveren; en zoo is ten slotte, met de overige Balkan-Staten, ook Macedonië onder den Sultan gekomen.

Hard heeft toen drie en een halve eeuw lang de Turksche administratie en het Turksche leger op Macedonië gedrukt, tot door het verdrag van Berlijn van 1878, de Mogendheden tusschenbeide kwamen en den Sultan den eisch stelden, dat ook voor Macedonië een gedeeltelijke autonomie zou worden ingevoerd. Niet in staat om zijn souvereiniteit in volstrekten zin te verweren, heeft de Sultan toen toegegeven, maar niet van harte, en het doel, dat het verdrag van Berlijn zich voorstelde, is nog altijd niet bereikt. De Sultan weet wel, dat hij tegenover de verbonden groote mogendheden aan het kortste eind trekt, maar hij weet ook dat deze mogendheden, één in hun wensch om aan de Macedonische misstanden een einde te maken, bij hun uitnemende bedoelingen door zeer uiteenloopende motieven geleid worden, en deze gedeeldheid van inzichten speelt hij niet zonder

succes ten eigen voordeele tegen haar uit. Oostenrijk heeft aan de Adriatische zee weinig kustgebied, en slaat daarom steeds een begeerig oog op de breede kust van Macedonië aan de Egeïsche zee. Italië meent in de Illyrische Albaneezen stamverwanten te herkennen, en is er steeds op uit zich een toekomst aan de overzij van de Adriatische zee te verzekeren. In Servië blijft men droomen van een herstelling van het Groot-Servische rijk. De Bulgaren kunnen de verwachting niet opgeven, dat vroeg of laat het door Basilius II vernietigde Bulgaarsche rijk eens weer zal opbloeien. Roemenië zoekt door de Koetso-Wallachen, als het op deeling van het Turksche rijk gaat, een stem in het kapittel te verkrijgen. Duitschland des-interesseert zich wel voor wat Macedonië aangaat, maar zou den ondergang van de Turksch-Europeesche macht niet dan met leede oogen aanzien. Alleen Engeland en Frankrijk staan tamelijk onverschillig tegenover het Macedonische vraagstuk, en houden daardoor de eere aan zich, om meer uit louter humanistisch motief zich in het geding te mengen. Rusland daarentegen beseft te goed, hoe de Macedonische quaestie aan geheel het Oostersche vraagstuk een voor Rusland zeer ongewenschte oplossing zou kunnen geven, om niet diep te gevoelen, hoe geheel zijn anti-Turksche politiek hierbij op het spel kan staan. En het is nu in deze bijna niet te ontrafelen verwikkeling van belangen, dat ook Griekenland zich te mengen heeft, èn om voor zijn Grieksche stamverwanten in Macedonië op te komen èn om niet voorgoed zich zijn hoop op uitbreiding naar het Noorden te zien afsnijden. Gelijke sympathieën als in Nederland wakker werden, toen Engeland de Boeren in Transvaal en Oranje-Vrijstaat aanviel, leven in Griekenland voor de Hellenen in Turkije. Een kabinet te Athene, dat kortweg de Hellenen buiten Griekenland aan hun lot overliet, zou een storm van nationale verontwaardiging tegen zich zien opsteken. Ook al weet het Grieksche volk dat zijn regeering de machtsmiddelen mist om door te tasten, het wil toch dat zijn koning voor de hooge belangen der Hellenen in de bres sta. Zelfs de oorlog van 1897 was niet te mijden, en hoe sterk ook de ontnuchtering was die op de jammerlijke nederlaag gevolgd is, toch heeft dit nog minder kwaad bloed gezet, dan een niet-aandurven van den krijg de nationale teergevoeligheid zou gekwetst hebben.

Intusschen met te zeggen, dat de Grieksche regeering voor de be-

langen der Hellenen heeft op te komen, doet ge nog weinig meer dan de te volgen gedragslijn in het vage uitstippelen. Niets toch is moeilijker, dan een juiste bepaling te geven van wat onder een *Helleen* te verstaan zij. Taal, ras en religie zijn de drie gegevens, die bij de begripsbepaling van den naam Helleen in aanmerking komen; maar als ge dieper op het vraagstuk ingaat, laat beurtelings elk dezer drie u in den steek. Wat de taal aangaat, wijst Bérard er in zijn *La Turquie et l'Hellénisme contemporain* op, dat, om slechts dit eene voorbeeld te noemen, in Adalia twee stadswijken zijn, de eene door Grieken en de andere door Turken bewoond, maar dat het toeval wil dat de Turken er Grieksch spreken, terwijl de Helleensche Christenen in de andere wijk bijna niet anders dan in het Turksch zich uitdrukken. Greep zoo te Adalia, in Klein-Azië, plaats wat men bijna een stuivertje verwisselen van Grieksch en Turksch zou kunnen noemen, weer op andere taal-afwisseling staart men in Macedonië, ja in Griekenland zelf. De Albaneezen en Wallachen, die in den loop der eeuwen uit Macedonië in Hellas binnendrongen, hebben ongemerkt hun eigen taal al meer laten varen en hebben het Grieksch als spreektaal overgenomen, al is het dat ze in enkele dorpen bilinguisten geworden zijn en in het huislijk verkeer hun vroegere taal nog bijhielden. En nog grooter is de verwarring in Macedonië zelf. Hier toch woonden groepen van allerlei onderscheiden nationale herkomst dooreengemengd. Al hielden de Hellenen zich meer aan de kust op, en al hielden de Bulgaren meer het bergachtig binnenland bezet, tusschen beide in was een middenstreek, waarin de in menig dorp binnengedrongen Bulgaren aan de oorspronkelijke Grieksche bevolking de wet stelden. Hadden nu in het landsbestuur de Bulgaren voor de Turken voorkeur, omdat de Grieken hun steeds het gevaarlijkst schenen, dan trokken de verstoorde Helleensche boeren niet zelden het Bulgaarsche gewaad aan en wendden zich aan de Bulgaarsche taal, om aan den harden druk en de knevelingen der Turksche administratie te ontkomen. De Wallachen, die meest in de Grieksche kantons verstrooid waren, namen op hun beurt weer het Grieksch over, zoodat hun eigen taal niet zelden in onbruik geraakte. En bij de Albaneezen in Macadonië, die voor een deel Mohammedanen en voor een deel Christenen zijn, lag het voor de hand, dat het kleinere volksdeel, dat tot de Grieksche kerk behoorde, ook in de taal al

spoedig zich bij de Grieken aansloot. Men spreekt dan ook van Hellenophonen, die alleen Grieksch spreken; van Albanophonen, die Grieksch en Albaneesch; van Bulgarophonen, die Grieksch en Bulgaarsch; en eindelijk van Wlachophonen, die Grieksch en Wallachijsch, of wil men Roemeensch spreken; en dat wel zonder dat het uit hun accent of dialect is op te maken, of men te doen heeft met echte Hellenen, die één der drie andere talen er hebben bijgeleerd, dan wel met Bulgaren, Albaneezen of Wallachen, die het Grieksch als omgangstaal er bij namen. Reeds in den Elzas was het vóór 1870 uiterst moeilijk, uit te maken of ge onder de Fransch-sprekenden met personen van Franschen of Duitschen oorsprong te doen hadt. Nog valt het in België moeilijk, als ge in het Fransch wordt aangesproken, te weten of ge met een Waal of Vlaming te doen hebt. Maar veel ingewikkelder nog is het taalprobleem in Macedonië. Ter beoordeeling van de nationaliteit biedt de taal er geen afdoende onderscheiding.

Niet veel gelukkiger staat het met het Ethnologisch kenteeken. Het Slavische ras, en wat men met een verzamelwoord de Pelasgen noemt, zult ge niet licht verwarren. Maar de Bulgaren zijn geen Slaven. Ze spreken wel een Slavische taal, maar zijn van Finsche herkomst. Albaneezen, Wallachen en Grieken staan saam hiertegenover als van Pelasgischen oorsprong, en wel is bij de Albaneezen en vooral bij de Wallachen het Latijnsche type meer overwegend, terwijl de Hellenen meer het Grieksche type vertoonen, maar vooreerst teekent zulk een nadere splitsing van een in oorsprong gelijk type zich bij de massa altoos minder scherp af, en dan heeft de gestadige invloeiing in Griekenland zelf van allerlei vreemde elementen het echte oud-Grieksche type sterk gewijzigd. Zelfs in wat men noemt de autochthone Phanarotische familiën te Athene slaagt ge er nog lang niet altoos bij den eersten aanblik in, om het aloude type terug te vinden. Met name de Grieksche neus heeft de zuiverheid van lijn zelfs bij echt-Grieksche familiën ingeboet. Laat uit dien hoofde èn taal èn ras u gedurig verlegen staan, evenmin biedt de religie u vast geleide. De Albaneezen zijn, gelijk ik reeds opmerkte, deels volgelingen van Mohammed, deels aanhangers van het Kruis. Maar voor het overige behooren èn Hellenen èn Bulgaren èn Wallachen alle drie tot de oude orthodoxe kerk, die als Grieksche kerk bekend staat. Ze waren één in Belijdenis, één in ceremonieel en liturgie, en veelal zelfs één

in kerktaal. De Evangeliën werden gelezen uit den oorspronkelijken tekst; en tot 1870 waren ze evenzoo één in kerkbestuur. De Grieksche patriarch in Constantinopel was aller geestelijk hoofd en de Grieksche Synode te Byzantium, sprak in zaken van kerkelijk regiment het hoogste woord. Reeds in 1860 echter kwam in Bulgarije een sterk verlangen naar kerkelijke autonomie op. Rusland moedigde deze beweging aan. Bulgaarsche gezanten die te Constantinopel op autonoomverklaring van de Bulgaarsche kerk aandrongen, werden afgewezen en in den ban gedaan, en teleurgesteld in hun verwachtingen gingen de heethoofden in deze beweging te Sofia en elders al spoedig tot de R. Kath. kerk over, alleen om zich aan den patriarch te onttrekken. Dit maakte allerminst Ruslands rekening, dat er daarom bij de Porte sterk op aandrong, om aan de Bulgaarsche kerk een eigen hoofd te geven. De Porte, die het *divide et impera* steeds in toepassing brengt, kreeg ten leste hier ooren naar, en niet lang daarna werd te Constantinopel onder den titel van *Exarch* een eigen geestelijk hoofd aan de Bulgaarsche kerk toegewezen. En wel riep toen de Patriarch de overige Patriarchen van Antiochie, Jeruzalem en Alexandrië saam, om tegen deze rechtsschending te protesteeren, en verklaarde dit concilie de Bulgaarsche kerk voor schismatiek, maar de autonomie van de Bulgaarsche kerk werd niettemin doorgezet, en hierdoor ook op religieus terrein de eenheid van het Hellenisme verbroken. Een verbreking waaraan Griekenland zelf schuld had, daar het zelf, het eerst van allen, in 1852 op de autonoom-verklaring van de Grieksche kerk in Griekenland had aangedrongen. Onder den Griekschen Patriarch bleven nu 17 Bisdommen, terwijl er 7 onder het Exarchaat kwamen, maar zonder dat de grenzen dezer diocesen, vooral in Macedonië, behoorlijk geregeld waren. Hierdoor aangemoedigd, wierp Apostoli Margariti, de leider der Wallachen, al spoedig het denkbeeld op, om ook aan de Wallachen in Macedonië een eigen kerkelijke positie te verzekeren, met een Wallachisch Exarch te Constantinopel. En al kwam men zoover nog niet, toch werd bij Iradé van 1905 aan de Wallachische dorpen nu reeds zekere civiele zelfstandigheid verzekerd, die vroeg of laat op geheele losmaking van het Patriarchaat moet uitloopen. Vandaar de pijnlijke strijd die nu reeds in Macedonië gestreden wordt, om uit te maken welke inwoners tot de Hellenen en welke tot de Wallachen zullen gerekend worden. Deze loop van

zaken maakt de begripsbepaling van wat onder *Hellenen* te verstaan zij, steeds moeilijker. Het Hellenisme vervluchtigt steeds meer tot een idée, tot de idée van een hoogere cultuur, in verband met een schitterend verleden; en het is noch de taal noch het ras noch de religie, maar veel meer de vraag of men door die hoogere idée aangegrepen en bezield is, die thans de tegenstelling vormt tusschen het allerwegen verstrooide Hellenisme en de andere nationaliteiten die er tegenover staan. Het assimilatievermogen van den Griekschen volksgeest heeft van oudsher dat der Amerikanen geëvenaard, en het is die hoogere idée, die in dit assimilatievermogen nog steeds het leidend motief is.

Ook in Oostenrijk heeft de nationaliteiten-manie de levenskracht der Habsburgsche monarchie verzwakt; maar hier waakte dan toch een centraal gezag, een goed-geordende administratie, en een deugdelijke politie voor de instandhouding der maatschappelijke orde. In Turkije daarentegen, en met name in Macedonië, schiep deze manie een chaos, en riep zoo onhoudbare toestanden in het leven, dat de groote Mogendheden zich herhaaldelijk verplicht zagen tusschenbeide te treden. Wel had Rusland door den vrede van San Stephano met één slag aan de Slavische elementen de suprematie willen verzekeren, maar Engeland zond toen zijn vloot naar de Besikabaai en spoedig daarop riep Von Bismarck, als groot-internationaal vredesmakelaar, het Congres van Berlijn in 1878 bijeen. Dat Congres liet zich ook met Macedonië in en bepaalde, dat ook in deze Turksche provincie een statuut als dat van Creta zou worden ingevoerd. Een aangewezen commissie werkte hiervoor een reglement uit, waarbij een Landdag werd ingesteld en ook aan de Christenbevolking aandeel in het bestuur werd gegeven. Maar de Sultan weigerde deze regeling in te voeren en vaardigde eerst in 1892 een iradé uit, die veel minder gaf en Hussein Hilmi Pacha met de reformatie van heel Macedonie belastte. Hierdoor teleurgesteld, weken toen geheele groepen Bulgaren noordwaarts naar Bulgarije, en Grieken zuidwaarts naar Griekenland uit. Met deze vaste basis van operatie te hunner beschikking, poogden deze emigranten van beide kanten een revolutie tegen het Turksche gezag in het leven te roepen. In 1895 brak daardoor een algemeene opstand uit, maar die bijna onmiddellijk door het sterke Turksche leger bedwongen werd; en nu, ziende dat men met een zoo

alomvattende actie niet slagen kon, begon men èn van Bulgarije èn van Griekenland uit een guerilla-oorlog, die heel Macedonië in vlam zette en in de lente van 1903 nogmaals tot een revolutionaire gisting leidde, die het verzet weer bijna algemeen maakte. Deze nieuwe opstand bewoog Oostenrijk en Rusland om opnieuw tusschenbeide te komen, en te Mürzsteg, in Stiermarken, werd toen een nota opgesteld, die, op 22 October 1903 aan den Sultan overhandigd, deze drie eischen stelde: 1e dat een Oostenrijksch-Russische Commissaris aan Hilmi-pacha zou worden toegevoegd; 2e dat de gendarmerie zou worden uitgebreid; en 3e dat het opperbevel over de gendarmerie zou worden gegeven aan een Italiaansch generaal. Op 22 November beloofde Turkije hieraan te zullen voldoen, gelijk dan ook geschied is. Maar ook dit compromis heeft zoo weinig aan zijn doel beantwoord, dat de chaotische verwarring steeds toenam, en thans door het Oostenrijksche spoorwegplan om over Uskub naar het zuiden door te gaan, zelfs de eensgezindheid tusschen Oostenrijk en Rusland meer dan bedreigd wordt. Rusland stelde tegenover het Oostenrijksche spoorwegplan dat van een spoorlijn van de Donau naar de Adriatische Zee, vlak bij Montenegro's grens. Engeland mengde zich in het geding en kwam op voor de aanstelling van een Christelijk gouverneur; wat aan Rusland weer aanleiding gaf tot een tegenvoorstel. Ook Griekenland zond toen zijn verzoek naar Constantinopel om een spoorweg van Larissa over het Turksche net naar Uskub en Belgrado. En Turkije, steeds er op bedacht om in troebel water te visschen, moedigde steeds deze verdeeldheden aan. Zoodra alle Christenen in den Balkan zich eenparig tegen den Sultan konden verzetten, zou het met zijn rijk in Europa uit zijn, maar zoolang de Christenen elkaar onderling bestrijden, en de Mogendheden door internationale jaloesie gedreven worden, staat zijn troon in Yildiz-Kiosk onbewogen. Hierbij nu volgt de Sultan de tactiek om zich steeds het scherpst tegen de Grieken te keeren. Hij weet dat hij door de Hellenen niet alleen uit Hellas en in Macedonië, maar ook te Constantinopel en in Klein-Azië bedreigd wordt, en daarom helpt hij niet alleen de Bulgaren, maar ook de Kutzo-Wallachen en Roemenen tegen de Hellenen, en niets is hem liever dan dat ze in onderlingen strijd elkanders kracht vernietigen, ja, desnoods elkaar uitmoorden. Drie groepen worstelen thans om Macedonië. De Slavische groepen van Serviërs en Bulgaren, die na Slivitzna weer verzoend zijn, ge-

steund door Rusland. De zoo men wil Latijnsche groepen van de Kutzo-Wallachen en de Albaneezen gesteund door Roemenië. En dan in de derde plaats de Hellenen, die genoegzaam aan zich-zelf zijn overgelaten. Deze drie groepen worstelen nu in Macedonië met elkaar door de school, door de kerk en door de Comitatjies, een bendewezen dat aan de oude Stradisten, Armatolen en Klephten herinnert. Vertrouwbare statistieke gegevens zijn van de Turksche regeering niet te verkrijgen, en nog altoos kan niemand met zekerheid zeggen, hoeveel Bulgaren, hoeveel Hellenen en hoeveel Kutzo-Wallachen Macedonië herbergt. Alleen dit weet men dat er bijna geen Turken meer zijn. Bij deze onzekerheid bestrijdt men elkander met landkaarten, waarop de verschillende groepen met onderscheiden kleuren zijn aangegeven. Raadpleegt ge nu zulk een Grieksche kaart, dan is bijna alles Grieksch en zijn er slechts kleine groepen Bulgaren; met bijna geen Kutzo-Wallachen. Op de Roemeensche kaarten is het daarentegen vlak omgekeerd. Op die kaarten is de Helleensche kleur slechts zwak vertegenwoordigd, en is schier alles Bulgaarsch of Wallachisch. Enifki schat het aantal bewoners van Groot-Macedonië op 1,900,000, en rekent hiervan 546,000 aan de Grieken toe, 343,000 aan de Bulgaren, 570,000 aan de Serviërs, en houdt dan 441,000 voor de Turken over. Maar deze cijfers zijn uitsluitend op het aantal leerlingen op de scholen gebaseerd en zijn daarom in geen enkel opzicht betrouwbaar. Vooral het voor de Turken opgegeven cijfer is geheel illusoir. Kassassis spreekt van 1,700,000 inwoners, en rekent daaronder 700,000 Hellenen, met inbegrip van 70,000 Kutzo-Wallachen, die zijns inziens bij de Grieken hooren. Kebedgy becijfert het aantal Grieksche scholen op 2173, met 3391 leeraren en 132,504 leerlingen. Alleen in Monastir en Saloniki zijn 973 Grieksche scholen met 1395 onderwijzers en 55,633 leerlingen, en daartegenover, zegt Kassassis, staan wel 592 Bulgaarsche scholen met 917 onderwijzers, maar deze 592 scholen tellen slechts 19,343 leerlingen; cijfers waar de Kutzo-Wallachen dan weer hun scholen tegenover plaatsen, niet weinig in aantal, en evenzoo rijk van onderwijzers voorzien, maar met zeer karig schoolbezoek. Poucqueville schatte de Kutzo-Wallachen op slechts 47,500, een blijkbaar veel te laag cijfer, en zelfs van Grieksche zijde geeft men thans toe, dat ze ongeveer 150,000 sterk zijn. Daar tegenover plaatsen dan de

DE PROPYLAEEN TE ATHENE.

Roemenen weer hun schatting van 1½ à 2 millioen in heel het Turksche rijk, en nemen er dan de Wallachen uit Griekenland bij. En wel komt men door de kerkelijke splitsing thans tot juister cijfers, maar deze moeten natuurlijk berusten op de opgaven die de inwoners zelf verstrekken; en hierbij treedt men over en weer met bedriegerijen en geweld op, om de vrije verklaring der ingezetenen te voorkomen. Vandaar dat naast den nationaliteitenstrijd op schoolgebied en op kerkelijk terrein, zich al meer in Macedonië de onderlinge strijd van het bendewezen ontwikkelt. Gewapende Bulgaarsche benden vallen in Grieksche dorpen, gewapende Grieksche benden in Bulgaarsche en Wallachijsche dorpen. En dit bendewezen ontziet over en weer niets. Wie zich niet voegen wil, wordt eenvoudig uitgeplunderd en tenleste vermoord. Dit stelsel van moord en doodslag is een schande voor het Christelijk Europa, en het zijn Aziatische Mohammedaansche invloeden die hierin nawerken. Het »je te tue pourque tu ne me tues«, d. i. ik help u omkoud, anders doet gij het mij, was weleer in gansche streken van Azië, en nog sterker in Afrika regel, en ook Europa heeft lange eeuwen er onder gezucht, nu eens in nawerking van de bloedwraak, dan door het rooverwezen, en ook wel door het ridderzwaard. Een menschenleven werd, vooral in Zuid-Europa, tot zelfs in de 16e eeuw nog zoo weinig geteld. Het elkaar door vergif of dolk dooden, is in meer dan één kring lange tijden usantie geweest. Bij dit alles echter gold het persoonlijk geschil, het overvallen van een enkel reiziger, of politieke intrigue. Het stelsel daarentegen om door dreigement en moord het karakter van geheel een bevolking om te zetten, kenden we in Europa niet meer tot de Turk het er weer inbracht. De heilige oorlog wettigt in het eind ook het systeem van directe uitmoording. De ongeloovige heeft toch het leven verbeurd. Dat hij gespaard werd, is loutere gunst. En misbruikt hij nu, op wat wijze ook, de hem gelaten vrijheid, dan is het neerslaan van den weerbarstige dubbel gerechtvaardigd, èn om zijn verzet tegen Allah, èn om zijn verzet tegen de overheid. In de historie van alle Balkan-Staten leeft dan ook de droeve heugenis na van de moorden op groote schaal, die onder de Christelijke pariahs verwoesting hebben teweeggebracht, en nog uit de vorige eeuw zijn de bloedbaden bekend, die in 1821 onder de Grieken in Constantinopel, Adrianopel, Smyrna, op Chios en Cyprus

zijn aangericht. Wat bitter lot den Armeniërs krachtens hetzelfde stelsel trof, heugt heel Europa nog. Damascus heeft in 1866 gelijken gruwel gekend. Te Constantinopel zelf heeft het zich meer dan eens herhaald. En ook Alexandrië heeft er heugenis van. Het is een stelsel. Lang dulden tot de zweer rijp is, en dan zonder sparen het mes er in. Men moet daarom de bevolking van den Balkan niet te hard vallen, dat verweer en weerwraak ook haar gewapend heeft. De Klephten, hoezeer oorspronkelijk rooverbenden, werden niet zelden als voorvechters van de nationale zaak toegejuicht, en de Pallikaren, die genealogisch met deze roovergueriIla samenhingen, vochten voor Griekenlands vrijmaking en schitteren nog in een nationaal aureool. Er ligt daarom op zich-zelf niets bevreemdends in, dat èn Bulgaren èn Grieken beiderzijds, om in Macedonië van het betwist terrein niet te worden afgedrongen, ook nu weer tot dit soort wilde guerilla de toevlucht namen. Vooral toen de Bulgaren begonnen waren, moesten de Grieken wel volgen; anders waren de Hellenen in Macedonië hun in massa ontvallen. De wederzijdsche gruwel school alleen in het roekeloos moorden, om het bevolkingscijfer der tegenpartij te doen dalen, en daardoor het bevolkingscijfer der eigen natie te doen klimmen. En toch, daartoe is het gekomen. Kassassis geeft een uitgewerkte lijst van de Grieken, die alleen in het vilayet Saloniki, in drie jaren tijds, door Bulgaarsche benden vermoord zijn. Hij geeft naam en toenaam, woonplaats en dag van moord, en komt voor dit ééne vilayet tot een totaal van bij de 500 moorden. De Bulgaren antwoordden hierop met even donkere moordenlijst, door Grieken op Bulgaren bedreven, en het Comité te Bucharest voegt er ten laste van de Grieken een tweede lijst aan toe van moorden, door hen op Kutzo-Wallachen gepleegd. Lijsten die volstrekt niet in den ruwe zijn opgemaakt, maar alle bijzonderheden aangeven. Zoo bijv. »Marie Hadji Antoniou, onderwijzeres te Vladovo, doodgeschoten op 24 Febr. 1900 door een Bulgaar, die in de leeszaal van de meisjesschool op haar aanviel.« En straks weer: »Anastase Moulia, kweekelinge in het Lyceum te Saloniki, woonachtig te Gventrides, is opgelicht en vermoord op 17 Sept. 1898 te Grovador, op twee uren afstands van Saloniki, vlak bij den spoorweg«. En zoo gaat de droeve lijst voort. Alleen Roemenië is niet tot gelijke represailles overgegaan, doch het heeft ten slotte de diplomatieke betrekkingen met Griekenland

afgebroken; en vooral in de Donaustreken heeft zich de onwil van de bevolking tegen de Grieken op maar al te tastbare wijze geuit. En in Roemenië èn in Bulgarije wordt het leven aan de Grieken steeds meer ondragelijk gemaakt. De oude weerzin tegen de Phanarioten spreekt hierin meê. Men kan het nog altoos aan de Grieken uit Phanar niet vergeven, dat ze zich door den Sultan gebruiken lieten om de Wallachen in Moldavië te knevelen. Roemenen en Grieken kunnen niet in vrede saam leven, en de Kutzo-Wallachen in Macedonië betalen hiervoor het zoengeld. En al mag men nu aannemen, dat noch de regeering in Sofia, noch die te Athene rechtstreeks dit bendewezen organiseert en uitbreidt, vast staat toch, dat deze benden van duchtig gewapende lieden, soms 20 man en meer sterk, niet in zoo grooten getale de grenzen zouden kunnen overschrijden, indien de beide regeeringen het niet gedoogen wilden. Immers deze benden zijn niet zoo weinig in aantal. Alleen in Korsova waren er in 1905 van Bulgaarsche zijde 35 en van Grieksche zijde 12, en evenzoo in Monastir 23 Bulgaarsche, 10 Grieksche en 6 Servische benden. Die benden vallen dan bij voorkeur in een afgelegen dorp, waar de bevolking van beide natiën ongeveer gelijk staat, ze brandschatten de tegenpartij, ontheiligen haar kerk, dwingen ze om zich bij de recensie aan hun zijde te scharen, en moorden de onwilligen uit, om aan hun eigen groep hierdoor de meerderheid te verschaffen. Vooral in het bergachtige land is de politie hier zoo goed als onmachtig tegen, en als troepen komen opdagen, is de bende weg, hoog in het gebergte in. Het is een moorddadig schrikbewind, dat heel de bevolking met doodsangst vervult en op een geregelden burgeroorlog met behulp van vreemde vrijscharen wonderwel gelijkt. Natuurlijk zou de Turksche regeering hieraan wel een eind kunnen maken, door heel Macedonië militair te bezetten; maar dat kost geld iets wat de Sultan liever spaart, en ook, deze broedertwist onder de Christenstammen sterkt immers zijn eigen gezag, want in den nood neemt toch alle man tot hem zijn toevlucht. Alleen de Mogendheden zouden dezen gruwel kunnen stuiten, zoo ze, evenals op Creta, een internationaal armeecorps heel Macedonië bezetten lieten, maar om hiertoe over te gaan, zouden ze het eerst eens moeten zijn over de wijze van oplossing van heel het Oostersche vraagstuk, en dat zijn ze niet. En nu zoeken ze heil in het zenden van commissarissen en

in het beter organiseeren van de gendarmerie, en wilde Engeland zelfs een Christelijk gouverneur als in den Libanon aanstellen, maar al deze pogingen zijn te eenenmale onmachtig om het kwaad te stuiten. Verjaagd uit den eenen hoek van het land, duiken de woeste benden in een anderen hoek weer op. Het is een rasworsteling op breede schaal geworden, en als het rasbloed spreken gaat, gaat het menschelijke in den mensch onder, en het wilde dier leeft in den mensch op. Voorziening kon hier alleen geboden worden, indien men op de wijze der oude Assysiërs en Babyloniërs, kortweg alle nationalen van elke groep verhuizen deed naar eenzelfde gedeelte van Macedonië, zoodat men, met scherpe bewaking der grenzen, een Grieksch, een Bulgaarsch, een Servisch en een Wallachisch Macedonië kreeg, met eigen politie; doch ook al wilde de Sultan hiertoe overgaan, de nationalen zelve zouden het niet willen, omdat hiermee elke pretentie op uitzetting van hun eigen nationaliteit ten koste van één der andere hun zou ontzegd worden. Zoolang het water troebel blijft, kunnen ze visschen ten eigen profijte; werd de spiegel van deze wateren effen gemaakt, dan zouden ze berusten moeten in de verhoudingen, gelijk die op dit oogenblik zijn; en juist dat duchten ze, en daarom is hier geen uitkomst. Die uitkomst kan alleen een definitieve regeling van heel de Oostersche quaestie brengen, en dit wordt weer door den onderlingen naijver der Mogendheden belet. Oostenrijk heeft meer zee noodig en wil naar Saloniki; Rusland wil van Byzantium heer en meester worden; Italië loert op de Illyrische kust, en zoo blijft de brandstof hier opgehoopt. De kleine Balkan-Staten, en zoo ook Griekenland, azen op eigen voordeel, en de groote Mogendheden pogen, evenals de Sultan, de onderlinge verdeeldheid dezer Staten ten eigen profijte te exploiteeren; en nog steeds blijft het de vraag, of zonder een grooten oorlog dit eeuwenoud geding zal kunnen beslecht worden. Maar in elk geval kan Griekenland zich niet aanstellen, alsof Macedonië Griekenland niet aanging. Het land van Aristoteles en Alexander den Grootenblijft voor al wat Griek is, een Grieksch land der toekomst. Al wat Helleen is voelt ervoor, dat Macedonië niet mag worden prijsgegeven. In de oude Pallikaren hebben ze het proto-type van guerilla-benden, die eens voor de vrijmaking van Griekenland zelf hebben gevochten, en vandaar dat telkens weer jonge Grieksche mannen zich aaneensluiten om in

Macedonië binnen te vallen; ja, niet zelden geven jonge officieren alle uitzicht op promotie prijs, om zich aan het hoofd van zulke benden te stellen. Immers ze dienen een heilige zaak. En bovendien, ze vormen slechts de voorhoede van de machtige legers die in het veld konden verschijnen. Roemenië kan 340,000, Servië 160,000, Bulgarije 190,000 en Griekenland 115,000 soldaten, zonder den achterban, in linie stellen; en al is in 1897 de hoop der Grieken dat al deze Staten met hen tegen den Sultan zouden optrekken, bitter teleurgesteld, — aan den zoeten droom dat het, vroeg of laat, nog eens tot een gemeenschappelijke actie komen zal, blijft men ook in Griekenland vasthouden.

Toch is het niet bij deze nieuwe Pallikaren, dat ge het oud-Grieksche type in zijn zuiversten vorm te zoeken hebt. Dat vindt ge veeleer op de eilanden. Het leven op het kleinere eiland — men ziet het ook ten onzent aan het eiland Marken — heeft dit eigenaardige dat het meer in zichzelf opgesloten is; dat het van vreemde invasie minder te lijden heeft; en dat het door huwelijk in eigen kring een vaststaand type ontwikkelt. Dit eilandenleven nu is in Griekenland rijker dan ergens elders. Drie eilandengroepen spreiden zich als een drievoudig diadeem om het vasteland van Griekenland uit: de Ionische eilanden ten westen, de Cycladen ten zuid-oosten, en de Sporaden ten noord-oosten; en daarbij komen dan nog Creta, Samos, Mitylene en Samothrace, om nu Cyprus en Rhodus buiten den kring te laten. Eilanden, alle door bijna uitsluitend Grieken bewoond, Grieken in ras, taal en religie; en vooral de Cycladen-groep is zoo ongelooflijk talrijk, dat Griekenlands koning alleen ten oosten over een kleine 500 eilanden den schepter zwaait. Met Creta hebben deze gezamenlijke eilanden, zonder Euboea, dat meer een van het vasteland afgesneden strook is, een bevolking van ruim een half millioen. Alleen de Ionische eilanden zijn bewoond door 252.973 zielen. Toch zijn het niet de Ionische eilanden, die oudtijds op het Grieksche volksleven den sterksten invloed oefenden. De Cycladen deden dit veel meer. Van de Ionische eilanden is Ithaka, door de Odyssee, en Corfu door zijn ligging het meest bekend. De meeste mailbooten leggen in de prachtige haven van Corfu aan. Om zijn klimaat wordt het als kurort bezocht, en het Achilleion

wist zich naam te verwerven. Het werd in 1890 voor keizerin Elisabeth van Oostenrijk gebouwd, was sinds verlaten en is nu in eigendom aan den Duitschen keizer overgegaan. Het is een Italiaansch-renaissance paleis, met gallerijen waarin nabootsingen van oud-Grieksche beelden zijn uitgestald, en biedt door zijn tuin, die in afloopende terrassen naar de zee afdaalt, een heerlijk zomerverblijf. Geheel zuiver is het ras echter op Corfu niet gebleven. Het heeft drie eeuwen lang aan Venetië gehoord en vormde toen met de zes andere Ionische eilanden de *Levanto Veneto.* In 1797 nam Frankrijk er bezit van, en van 1815, of eigenlijk reeds van 1809, tot 1863, hadden de Engelschen er zich gevestigd. Eerst toen het is weer aan Griekenland gekomen. Maar al heeft de zuiverheid van het volkstype hieronder geleden, toch vond ik in de dorpen van het binnenland, waar ik door onzen Consul, de heer Antoniani, vriendelijk werd rondgeleid, mannen en vrouwen met een profiel als uit ivoor gesneden, in de volmaakt zuivere oud-Grieksche lijn. Een type te schooner, omdat deze beeldschoone personen zichzelf blijkbaar van hun uitnemendheid niet bewust waren, maar gewoonweg als boeren en boerinnen spade en sikkel hanteerden. Van veel hooger beteekenis daarentegen voor Griekenlands ontwikkeling zijn de Cycladen geweest, die, in dubbele rij zich om het vasteland ombuigend, een reeks rotszuilen gelijken, gereed om de Egeische zee te doen overbruggen. Het is vooral deze breede eilandengroep, die de Grieken tot een zeevarend volk heeft gemaakt, de gemeenschap tusschen Azië en Griekenland in stand hield, en steeds een toevluchtsoord van Griekenlands vrijheid was. Vruchtbaar zijn ze niet. Alleen Naxos is een paradijs in het klein. Maar de bodem bergt schatten en vooral het marmer uit de groeven van Paros, is door zijn blankwit en zijn doorschijnendheid het eenig-schoon materiaal voor Griekenlands beeldhouwkunst geweest. Maar al bieden ook Santorin (Santa Irena) Mykenas e.a. rijke archeologische vondsten, toch is van alle Cycladen Delos steeds van de verst-reikende beteekenis geweest. Delos toch was het heilige eiland van heel den Ionischen stam, die hier telken jare zijn hoog festijn ter eere van Apollos Dionysios vierde. Geheel dit heilige terrein is nu weer uitgegraven en blootgelegd, en geeft nog in zijn bouwvallen den machtigen indruk weer van de schitterende Ionische feesten die hier gevierd zijn. Toen Griekenland in zijn

eerste opkomst was, had het in Azië en Afrika tegenover zich de machtige en bloeiende rijken van Ninivé, Babylon, Perzië en Egypte. Nog niet Athene, maar Babylon, Ninivé, Suzan en Memphis gaven toen den toon aan, en uit deze wereldsteden togen de groote handelskaravanen op, die eenerzijds in Sardes, den zetel van Lydië's koning, en anderzijds, langs de *via maris*, in Tyrus en Sidon hun schatten binnenbrachten, om ze vandaar uit over zee te zenden. Vooral Lydië, het land van Gyges en Cresus, was toen machtig, en de Phoeniciërs, door Lydië benadeeld, zochten toen reeds een uitweg in de kolonisatie van Afrika's noordkust. Maar zoo van Sardes als van Tyrus en Sidon ging alles over de Grieksche eilanden, en het waren de zeelieden van de Cycladen, die den handel van de Middellandsche zee overnamen. Niet Europa, Azië was toen nog het moederland van alle hoogere cultuur, en uit Azië zijn de zaadkorrels van een nóg hoogere cultuur, ook over deze eilanden, Europa binnengedragen, om hier eerst volkomen te ontkiemen en op te bloeien. Ook in de Schrift wordt daarom Europa steeds aangegeven als »de eilanden». Van den Messias heet het in Jesaja 42 : 4, dat »de eilanden op zijne leere zullen wachten«. »Hoort naar Mij, gij eilanden,« is een oproeping die tot heel Europa uitgaat. En als er in Jesaja 40 : 15 staat, dat Jehova »de eilanden heenwerpt als dun stof,« is dit een beeldspraak ontleend aan de 500 Cycladen en Sporaden, die als een gordel van smaragd over de Egeïsche zee liggen uitgespreid. De Aziaat rekende niet met het vasteland van Griekenland, maar met de eilanden. Uit Azië komend, stuitte hij op die eilanden het eerst. Die eilanden onderhielden de gemeenschap met de Grieken in Klein-Azië en in Syrië, en uit Griekenland gezien waren deze prachtige eilandengroepen als de voorburg die ze tegenover Azië verdedigde. Dat de Ioniers hun jaarlijksch stamfeest van oudsher niet te Athene, maar op Delos vierden, is hiermede geheel in overeenstemming. Die eilandengroep maakte de geheele Egeïsche zee tot *hun* zee. Het was één machtig complex van Grieksch leven, zoo in Griekenland zelf, als op de eilanden en in Klein-Azië, en het winnen van deze positie leidde er in het eind toe, dat toen Babel en Ninivé ondergingen, en de aanval der Perzen was afgeslagen, Azië zonk en in Europa Griekenland den scepter der wereld voor zich nam, tot in Alexander den Groote de held verrees, die geheel Azië aan Europa onderwierp.

Thans hebben deze eilanden uiteraard hun vroegere beteekenis geheel ingeboet, vooral nu de grootere eilanden, Mitylene, Samos en Creta, en zoo ook Cyprus, buiten Griekenland liggen. Wat Griekenland thans te duchten heeft, komt niet meer over de eilanden, maar uit het noorden. De worsteling gaat thans niet om Klein-Azië, maar om Macedonië. Toch blijft desniettemin deze eilandengroep èn om haar historisch verleden èn om haar mineralen rijkdom èn om het zuivere oud-Grieksche type dat er op voortleeft, èn om haar archeologische schatten voor Griekenland van gewicht. Het Grieksche ras heeft behoefte aan redintegratie van zijn volkstype, en het zijn vooral de bewoners der eilanden die deze sterking van het aloude type geven kunnen. Zelfs mag economisch gezegd, dat Griekenland om zijn aloude glorie op het gebied van scheepvaart en handel te hernieuwen, vooral uit zijn prachtige eilandengroep, ten oosten en ten westen van het vasteland, de maritieme krachten tot zich zal moeten trekken.

Bij het, na elke teleurstelling, steeds weer even bezield opwaken van het Helleensche patriottisme, zoo in Griekenland zelf als onder de emigranten, doet de koele onverschilligheid van den Griek voor zijn oude kunstschatten u bij den eersten oogopslag vreemd aan. En toch heerscht die onverschilligheid onmiskenbaar. Enkele hoogere kringen zonder ik uit, en zij die plaatselijk voordeel hebben van het vreemdelingenbezoek, dat door deze kunstschatten wordt uitgelokt, zijn eer warm dan koud, maar de gewone burgerij en de landbevolking bekreunt er zich ganschelijk niet om. In de dagen van den Vrijheidsoorlog heeft men Lord Elgin, zonder iemands protest, zijn schatten naar Egypte laten sleepen, en de Pallikaren waren er eer op uit een monument verder te vernielen, dan dat ze voor redding ervan een hand zouden hebben uitgestoken. Als goede Christenen mochten ze aan deze overblijfselen van Heidenschen eeredienst geen bescherming verleenen, en als iconoclasten mochten ze geen beelden dulden. Niet ongaarne delfde men op het platteland een gaaf of ongeschonden beeld op om het stilweg naar het buitenland te verkoopen, maar zelf voelde men voor de schoone erfenis van het verleden niets. Wel de Regeering. Deze vaardigde reeds spoedig een verbod uit om het verder wegsleepen van het oude schoon naar het buitenland te

voorkomen; ze stichtte een generale ephorie om toezicht op alle uitgravingen te houden; ze steunde de uitgravingen ten deele met Rijksgeld, en ze opende telkens het groote nationale museum, om er de voorhanden schatten in uit te stallen. Ook de vreemde Regeeringen trokken zich de opgraving en het behoud der oude monumenten aan. De *école française d'Athènes*, die nog altoos onder de leiding van Homolle staat, en ook niet-Franschen toelaat, is zelfs een soort opleidingsschool voor jonge archeologen. En naast dit Fransche instituut staat een Duitsche, een Oostenrijksche, een Britsche en dan nog een Amerikaansche instelling, en dit alles behalve de groote Grieksche oudheidkundige maatschappij, die onder alle deze buitenlandsche instituten de eere van den Griekschen naam ophoudt. Ook de kleine plaatselijke musea worden steeds meer van beteekenis. Men vindt zulke musea thans te Olympia, Delphi, Sparta, Tripoli, Argos, Epidaurus, Thespia, Larissa, en op Delos en Syra. Maar het eigenlijke volk staat buiten dit alles. Het voelt zich trotsch in het bezit van zijn historischen adel, en beroemt zich in Homerus, Demosthenes, Plato en Alexander den Grooten, juist zooals ons volk het in Willem den Zwijger, de Ruyter en Rembrandt doet. Maar gelijk ten onzent de groote massa het hierbij laat, aan verdere kennismaking met ons glorieus verleden niet denkt, en veel min zich aangrijpt om de oude veerkracht te doen herleven, evenzoo staat er het Grieksche volk voor. Rijk en gelukkig is het in den roem dien heel Europa aan oud-Griekenland toezwaait; behept met een streelend gevoel, dat men wel een zeer uitnemend volk moet zijn, aan welks voorgeslacht heel de wereld hulde biedt; maar de gaping tusschen het indrukwekkend verleden en het zooveel kleinere heden, overbrugt men ten onzent en overbrugt men in Griekenland met de zelfingenomenheid van den historischen rentenier.

Vandaar dan ook dat zelfs Athene zoo bijna niets meer aan de glorie van haar verleden herinnert. In de dagen van den Vrijheidsoorlog was het geslonken tot een onbeduidend vlek van even 2000 inwoners. De gevechten zonder eind met de Turken hadden de inwoners verjaagd. In 1822 was het door de Pallikaren op de Turken veroverd, maar reeds vijf jaren later viel het weer in Turksche handen, en eerst na Griekenlands vrijverklaring en de stichting der monarchie onder koning Otto, is het in 1838 voorgoed door de

Turken ontruimd en kort daarop tot hoofdstad uitgeroepen. Tot op dat oogenblik was Nauplia de hoofdplaats van den nieuwen Staat geweest, thans hield de nieuwgekozen koning te Athene zijn intocht, waar zoo goed als niets van wat een residentie eischt, gereed was. Met spoed is men toen aan het bouwen gegaan, paleis en gouvernementsgebouwen in hoogst eenvoudigen trant. Daarna kwam de beurt aan de gebouwen voor kunsten en wetenschappen en onderwijs, die meest door de emigranten betaald, van veel grootscher aanleg waren. Zoo begon Athene van lieverlede ook de meer gegoede bevolking uit de provinciën en, in haar gevolg, de mannen van handel en bedrijf aan te trekken. Reeds in 1870 was de bevolking van 2000 tot 44,000 opgekomen, en sinds wies het aantal inwoners zelfs sterk. In 1879 bedroeg het reeds bijna 64,000, en nu, een vierde eeuw later, reeds over de 112,000, of met de voorsteden zelfs 130,000; altoos zonder den Piraeus, die bij de laatste volkstelling op 42,169 geboekt werd. Maar al is Athene zoodoende een moderne hoofdstad in het genre van Carlsruhe geworden, toch is het, van de natiën die het omringen nu afgezien, aan het hoogere stadsschoon arm. De Universiteitsstraat, de Stadionstraat, en het Syntagma-plein zijn wel schoon van aanleg, maar ze imponeeren niet; ook zijn de straten te breed in verhouding tot de hoogte der gebouwen, en het oude Athene met zijn nauwe straten, dat telkens door het moderne Athene heensnijdt, breekt dan nog gedurig het effect. Ook zijn er wel overal groote en breede trottoirs, maar bestrating ontbreekt nog veelszins, en aan dien kleibodem in een moderne stad is althans het oog van wie uit het Westen komt, niet meer gewoon. De havenstad Piraeus boeit den gewonen reiziger dan ook veel sterker, vooral zoo men het voorrecht heeft, er op zoo vriendelijke wijze ontvangen te worden, als mij dit van den heer Origoni te beurt viel. Wat in Athene boeit, is niet de nieuwe stad, maar de prachtige natuurligging en wat er van het aloude kunstschoon gespaard werd. Het natuurschoon geniet men er het best door de Lykabettos te beklimmen, een steil-oploopende rots van 247 M. hoogte, van welks top ge de geheele prachtige ligging van oud-Athene met één blik overziet. Het kunstschoon schittert op de daartegenover liggende hoogte van den Acropolis, en is voorts weggeborgen in het rijke Archeologische nationaal museum. Dit museum is in 1866—89 meest van emigranten-geld gebouwd en

herinnert u terstond aan het museum te Caïro, ook al kan het wat kunstschatten betreft, hierbij in de verte niet halen. Toch is het nog minder de Egyptische zaal, die door Dimitrius gevuld, aan Caïro herinnert, dan veel meer de eerste zaal waarin de Mykeensche schatten zijn saam gebracht. Ook hier toch vindt ge de graven van Mykene met hun schatten uit den voor-Homerischen tijd, en is alles uitgestald wat aan sieraden en meubileering uit die graven is te voorschijn gebracht. Bij de bespreking van Mykene kom ik hierop terug; maar vooral uit historisch oogpunt is deze tweede zaal ongetwijfeld de rijkste van heel het museum. De vierde zaal, waar de Archaïsche overblijfselen zijn saamgebracht, sluit zich hier rechtstreeks bij aan, en verder vindt ge afzonderlijke zalen gewijd aan al wat betrekking heeft op den eeredienst van Poseidon, van Themis, van Hermes, van Minerva, terwijl in de zalen aan de rechterzijde van het gebouw zich een overrijke collectie bevindt van grafreliefs, vazen, terra-cotta en bronzen voorwerpen. Doch hoeveel schoons hier ook vereenigd zij, men bespeurt aanstonds hoe het beste van Griekenlands oude kunstschatten naar Londen, Parijs en Berlijn is verhuisd, en hoe in veel verder reikenden zin deze schat reeds door de Romeinen geplunderd was, en later door de invasie der volksverhuizing, door de Byzantijnsche Christenen en door de Turken vernield is. Alles saâm vormt het ook zoo nog een prachtige collectie, maar die u toch in de verte geen evenredigen indruk geeft van wat het artistieke schoon van oud-Griekenland eens geweest is. Vooral de schilderkunst is nauwelijks vertegenwoordigd. In de stad zelve is het nu herstelde en weer in gebruik genomen Stadion, met zijn witmarmeren zitbanken, die 50,000 toeschouwers kunnen bergen, wel interessant, maar hoogst eenvoudig van constructie; is de triomfboog van Hadriaan, die nog in twee verdiepingen omhoog stijgt, historisch veel belangrijker, maar uit te laten tijd; en vindt ge ook in het oude gedeelte nog wel uitgegraven en blootgelegde overblijfselen van vroegere weelde, maar ook dit heeft alleen voor den archeoloog beteekenis. Alleen de tempel van Theseus, dien men thans voor een tempel van Haephestos Athene houdt, en die van 424 v. Chr. dagteekent, geeft u nog een vollen indruk van wat de oude bouwkunst te Athene in de periode van zijn bloei vermocht. Dat 2500 jaren oude gebouw is als door een wonder, midden in de oude stad, geheel gespaard gebleven. Het is 31 M.

lang en 13 M. breed, en is in zijn zuilen met prachtige canneluren nog bijna ongeschonden. Het pantelische marmer glanst, al is het verkleurd, nog in zuivere schoonheid, en ook de gebeeldhouwde decoratiën die zijn aangebracht, zijn nog goeddeels gebleven wat ze oorspronkelijk waren. Bij dit Theseion geniet men. Eens is er een Christelijke kerk in dit Theseion geweest; iets waaraan het monument niet onwaarschijnlijk zijn behoud en gaven toestand dankt; maar sinds is het geheele gebouw, als moest het nog voor zijn aloude bestemming dienen, in eere hersteld. Dan, hoe hoog ook de oudheidkundige waarde van het Theseion zij aan te slaan, toch blijft de *great attraction* voor elk reiziger die Athene bezoekt, de Acropolis. Het Theseion ligt ten eerste te verlaten, en zijn omgeving draagt het niet, maar verkleint zijn beteekenis. En juist dit is zoo heel anders met het Parthenon. De Acropolis is Athene's oude citadel, die hoog boven de stad uitsteekt, en buiten den regentijd in zonnige lucht te midden van een eenig schoon landschap zich opwaarts verheft. Bij den opgang lag eertijds de Areopagus, waar Paulus zijn bezielde rede tot de »mannen van Athene« hield, maar van dezen Areopagus is geen steen blijven staan, zoo zelfs dat er zijn die den Areopagus zich elders denken. Ook de uitgravingen aan den voet van den heuvel hebben alleen archeologische waarde; en zoowel het Odéon van Herodes Atticus, als de groote portiek van Eumenes, en het theater van Dionysius, die met den tempel van Aesculaap en Themis recht tegen de helling van den Acropolis waren aangebouwd, hebben in hun vervallen toestand niets waardoor ze u kunnen boeien. Het theater waar eens de stukken van Aeschylos, Sophocles, Euripides en Aristophanes zijn opgevoerd, spreekt u historisch toe; maar er is te weinig van over om het voor u te doen opleven; en het Odéon mist zelfs dit historisch belang, want het dagteekent pas uit de 2e eeuw na Christus. Dit alles is hier dan ook bijzaak. Het is de Acropolis zelf die al uw aandacht trekt. Hij ligt 156 M. hoog en stijgt in steile kalkrotsformatie opwaarts. Zelfs nu nog, goeddeels met een zwaren muur omringd, biedt de vlakte van den Acropolis maar één toegang, en wel door de poort, die naar Beulé, een Fransch archeoloog, thans den naam draagt van de Beulische poort. Zijt ge die door, dan klimt de »heilige weg« vrij scherp op. Geen wagen wordt er toegelaten. Te voet schreed ieder naar de Propylæën toe, den tempel

van Niké rechts latend, en reeds bij het binnentreden van de heerlijke Propylaeën had men door de prachtige zuilenrij het uitzicht in het blauw azuur, dat zich boven den Acropolis welft. En is men die doorgegaan, dan staat men opeens voor het rijkste toonbeeld van Grieksche kunst dat ons is overgebleven, voor het eenige Parthenon, terwijl links het Erechtheion zich langs den burchtmuur uitstrekt. In tien jaren tijds is dit wonderwerk voltooid; en in 438, bij de onthulling van het gouden-ivoren Athenebeeld voor den publieken eeredienst in gebruik genomen. Van een architectonische beschrijving onthoud ik mij. Afbeeldingen van het Parthenon heeft een ieder gezien, en bij alle classieke studiën wordt zijn samenstelling bestudeerd. Slechts zij herinnerd dat het is ingedeeld in drie deelen: de cella in het midden, de pronäos vóór de cella, en de opistodomos daarachter; dat deze drie zalen zijn omringd door 62 groote en 36 kleine zuilen; dat het vijftig levensgroote beelden in de gevelversiering droeg; en dat de rijk-gedecoreerde gevelrand 160 M. lang was, en tusschen de Triglyphen met 92 Metopen prijkte. Toch komt het bij het Parthenon veel meer op den aesthetischen indruk van het geheel aan. Reeds dat deze rijkste kunstschepping van oud-Griekenland een religieus, en niet een sensueel of materieel doel beoogde, geeft aan dien indruk iets verheffends. Men gevoelt hier wat Paulus den Atheners toeriep, dat het hun aan religieuse neiging waarlijk niet ontbrak, en hoe hun dichters reeds gezongen hadden dat ze van Gods geslacht waren. Er spreekt uit het Parthenon het besef, dat een hooger macht het leven bezielt en zwellen doet, en dat te leven voor dit hooger ideaal het leven verheft. Met Amon s tempel te Thebe vergeleken, komt deze religieuse neiging hier tot zoo veel reiner expressie. Te Thebe, de pyloon en obelisken uitgezonderd, alles drukkend door het kolossale en massale, hier alles doorzichtig, licht en glans doorlatend, en het gevoel aangrijpend; ook bij de grootste afmetingen het kolossale in fijne lijnen opgelost. Het is niet de Sophia van Constantinopel, noch de St. Pieter van Rome, noch de Dom van Keulen. Het is een ander religieus gevoel dat hier tot uiting komt. Niet de hooge welving die zich in het oneindige verliest, noch ook de onafzienbare ruimte, waarin alle aanbidders hun gemeenschap met het eeuwige tot zich voelen afdalen. Het Parthenon is van boven vlak afgedekt. De cella staat in de verborgenheid. Het groote

altaar stond buiten den tempel, en de schare wandelde op de vlakte om den tempel door een woud van honderden standbeelden en gewijde monumenten. Uit het Parthenon sprak niet de behoefte om in hooger weg naar het eeuwige door te dringen. Het Parthenon getuigt veeleer van het besef, dat men in zijn menschelijk leven het Goddelijke gegrepen heeft, het bezit, en het nu in zijn kunstschoon objectiveert. Uit de cella straalt de hooge glans niet opwaarts, maar zijwaarts uit, en uit alles spreekt het besef dat het de mensch is die in den Athener zijn ideaal bereikt heeft en nu het Goddelijke dat hem bezielt, in marmer en in goud laat uitschitteren. En dit zeldzaam effect wordt daardoor verkregen, dat ge in steen voor u ziet een gestolde muziek van wat uw innerlijk schoonheidsbesef vaak greep, maar nooit realiseeren kon, en wat ge nu hier in deze gestolde muziek zich ziet vertolken. De harmonieën en symmetrieën, de golvingen en bewegingen, die in uw gemoed u het schoon doen voorgevoelen, maar zonder dat ge ze voor u-zelven kunt uitbeelden om ervan te genieten, zijn hier door kunstenaars die dat vermochten, in fijnheid van lijnen, in keurigheid van afstanden en afmetingen, in juistheid van opeenvolgingen voor u zichtbaar gemaakt. Wat ge zelf niet wist dat in uw gemoed aan schoonheidsvorm school, ziet ge hier voor u gematerialiseerd vastgelegd. Door wat ge ziet, wordt het schoonheidsideaal in uw eigen borst wakker geroepen. Dit u ingeschapen sentiment vindt zich door wat ge aanschouwt, tot in de volkomenheid bevredigd. Ge gevoelt, hooger kan de kunst niet gaan, en verrukking maakt zich van u meester, nu ge het aanschouwen moogt, hoe wat de fijnste vezelen van uw inwendig leven in bezieling brengt, hier in steen en metaal verwezenlijkt is, zich aan u toont, en u zoo onbeschrijfelijk genieten doet. De hoogste kunstenaars hebben hier hun talent vereenigd om zulk een expressie in steen mogelijk te maken, maar dan kunstenaars die twee talenten tegelijk bezaten, èn om het schoon zóo diep te voelen èn om het zoo te objectiveeren dat ze het tot in steen konden uitdrukken.

Vergeleken bij het Parthenon, kon dan ook het Erechtheion mij nauwelijks boeien. Ongeschonden bleef van dezen tempel van Athena Pallas alleen de Karyatidenreeks over, oudtijds maagdenhal genoemd. Het zijn vier meer dan levensgroote vrouwenbeelden, die op zichzelf edel en krachtig van vorm zijn en rijk-geplooid gewaad dragen;

maar hun bestemming om den zwaren bovenbalk en geheel den bovenbouw te schragen, spreekt u niet toe. Doel is kennelijk geweest, uit te drukken, hoe deze vier vrouwen, zonder eenigen druk te gevoelen, als ware het spelend, dien zwaren last torsen, en alzoo de harmonie tusschen dracht en draagsters voor te stellen. Een poging om de zuil, die anders deze bestemming heeft, te verzinbeelden en menschelijk te maken. Maar toch bevredigt dit niet. Deze harmonie tusschen den te dragen last en den drager is in de Ionische zuil, vooral in de gecannuleerde zuil, reeds tot volkomen uitdrukking gekomen, en de menschelijke figuur voldoet hier niet. Een forsgespierde Atlasfiguur kan in het permanente dragen de zwaarte van den last tot expressie brengen; maar de mensch als zoodanig, vooral de vrouw, draagt niet permanent. Dit is onnatuur en kan daarom hooger schoonheidsgevoel niet voldoen. Het kan zijn dat de nabijheid van het eenige Parthenon het Erechtheion drukt, maar er in genieten kon ik niet, en keerde spoedig naar het Parthenon terug. Ook het Hecatompedon, dat men als overblijfsel van een vroegeren tempel van Athene uitgroef, moge voor een archeoloog waarde hebben als monument van de oudere periode der Grieksche kunst, maar heeft voor het oog niets waardoor het boeit. Veel interessanter is een bezoek aan het kleine Acropolismuseum, omdat wat hier is saamgebracht, u in bijzonderheden de decoratiën van het Parthenon vertolkt. Brengt dit Parthenon zelfs nu in zijn gehavenden vorm nog zulk een wonderen indruk teweeg, dan is waarlijk geen overmatige verbeelding noodig om zich voor te stellen, wat in de dagen van Athene's bloei een groote godsdienstige plechtigheid op den Accropolis moet geweest zijn. Denkt ge u dit Parthenon in zijn oorspronkelijke gaafheid, alles zuiver blankwit en ongeschonden, alle frontespiecen schitterend, en sprekend in beeldengalerij en kleuren, de metopen heel een godenhistorie voorstellend, en in en om dit gebouw de priesters in hun sierlijke gewaden, de offerdieren met bloemen omkranst, het altaar rookend, de koren zingend, de muziek spelend, en al het volk zich voor het heiligdom verdringend, en heel dit aangrijpend tafereel beschenen door de schoonste zon en gedoopt in het heerlijkste licht, dan verstaat ge de verrukking waarin de Athener geraakte, die het *καλοκάγαθον*, in heilige wijding, hier met volle teugen indronk.

Thans is van dit alles niets dan het gehavende skelet over. Voor het ruischen van het leven is er de stilte des doods, en als ge op het Athene van nu nederziet, voelt ge, hoe niet alleen het monument van Athene's glorie geleden heeft, maar hoe ook in den Athener van het heden slechts de schim van den Athener uit Phidias' dagen omwandelt. Maar juist dit doet u met te meer bewondering in het verleden terugzien. Hoe groot moet Oud-Athene niet geweest zijn, dat het zulk een wereld van glorie en schoonheid op den Acropolis wist te tooveren.

Van Athene toog ik naar Corinthe, 91 Kil. ver, doch waar de trein ruim drie uren voor neemt. Toch hinderde die traagheid niet, want de rit was prachtig. Bij het station Megara vlak voor u het eiland Salamis, met Aegina in de verte, en iets ten zuiden voor u uit de majestueus oploopende, schier zwart getinte bergen van den Peloponnesus, met hun fluweelen plooien langs de lendenen en het uit zeeschuim geborduurde kant aan hun voet. Wat nu het station Corinthe heet, is niet de beroemde havenstad der oudheid, maar een vlek van 4.000 inwoners, dat pas na 1858 opkwam en vlak bij den zeeboezem uitkomt. Een aardbeving heeft in dat jaar de toen nog bestaande stad geheel verwoest. Toch was ook wat toen onderging, niet meer het oude Corinthe. Het oude Corinthe was een stad van 20 K.M. in omtrek, metropool van Syracuse en Korkyra (Corfu), in haar hoogsten bloeitijd de eerste handelshaven der oude wereld. Die hooge bloei van Corinthe stak aan de mannen van zaken in Rome's Senaat de oogen uit, en naar men zegt, heeft onder deze inspiratie Lucius Mummius in 146 deze stad der steden tot op den grond toe verwoest, en opdat ze niet herbouwd zou worden, al haar inwoners als slaven naar verre landen verkocht. Ook de apostel Paulus heeft alzoo dat oude Corinthe niet gekend. Wat hij gekend en bezocht heeft, is een tweede Corinthe, dat op dezelfde plaats eerst door Caesar met vrijgelaten slaven van elders bevolkt is. Dat nieuwe Corinthe was alzoo een Romeinsche stad, geheel in Romeinschen trant aangelegd, en het zijn de povere ruïnen van dat Romeinsche Corinthe, die thans door het Amerikaansche instituut te Athene zijn blootgelegd. Van het oude Corinthe is niets meer over dan een

Peripheros van den tempel van Apollo, die uit 27 zuilen bestond, waarvan er nog zeven overeind staan en twee voor den grond liggen. Het zijn éénsteens zuilen (monolithen) met twintig groeven (canneluren) van Dorische orde en stellig van zeer oude dagteekening. Van marmer of edeler steen is nog geen sprake. Ze zijn uit de kalksteengebergten in den omtrek, en waren met stuuk overtogen. Veel rijker zijn de ruïnen die van het Romeinsche Corinthe van onder het stof der eeuwen zijn te voorschijn gekomen. Heel een goedgeplaveide straat is blootgelegd, met afgebroken muurstukken van de huizen die er langs stonden aan de beide kanten. Ook is een deel van de Agora of Markt te voorschijn gekomen; het theater, dat in de rots was uitgegraven, vertoont nog een deel van zijn rijen zitbanken; en de drinkzalen van de beroemde bronnen van Glauka en Peirene, die in de diepte afdalen, toonen u nog de nissen met de leeuwenkoppen waaruit het water vloeide. Schort het u niet aan verbeelding, zoo kunt ge u het toenmalige stadsleven, met zijn dartele weelde, dat destijds alle dandies tot uit Rome aantrok, nog zeer wel voorstellen, en u verbeelden wat in zulk een stad, die om haar wulpschheid en loszinnigheid alom bekend was, het optreden van een boetgezant als Paulus moet geweest zijn. Zijn twee brieven aan de pas gestichte kerk in Corinthe leven, als ge de overblijfselen van de weelde ter plaatse voor u ziet, in geheel nieuwe beteekenis voor u op. Veel pleit er voor, dat de Phenicièrs van oude tijden her hun Astartédienst naar Corinthe overbrachten, en dat de beruchte zedeloosheid der stad zich hieruit de eeuwen door heeft voortgeplant. Sinds is Corinthe in de handen der Goten, der Franken, der Venetianen en der Turken gevallen, en roemloos is de eens zoo wereldvermaarde stad ondergegaan.

Ongelijk veel belangrijker is een bezoek aan Mykenae's ouden slotburcht. Vier en veertig kilometer van Corinthe af ligt het station Phichtia, waar ge uitstapt, en vandaar bereikt ge in twintig minuten rijdens het dorp Chawali, vlak voor den ingang van het dal dat gevormd wordt door den Hagios Elias en de Szara, en als ge dit dal even zijt ingegaan, ligt de aloude burcht vlak voor u. Die burcht verplaatst u in een wondere wereld, die eerst door Schliemann's ontdekkingen aan de vergetelheid ontrukt is. Op 28 Nov. 1876 zond hij aan Koning Georg dit telegram: »Met hooge vreugde meld ik

Uwe Majesteit dat ik de graven ontdekt heb, die, volgens de traditie waarvan Pausanias bericht, de graven zijn van Agamemnon, Cassandra en Eurymeda, die door Clytemnestra en haar minnaar Egisthos bij het feestmaal gedood werden. In die graven heb ik schatten gevonden, rijk genoeg om een geheel museum te vullen, dat het wonderbaarste van heel de wereld zal zijn, en eeuw na eeuw duizenden vreemdelingen naar Griekenland zal lokken. Geve God dat deze vondst de bron moge worden van overvloedigen nationalen rijkdom." Al sprak nu in dit telegram phantasie en overdrijving, toch was het niet te sterk gezegd, dat met deze vondst geheel een vergeten historisch verleden voor ons opleefde en het is vooral in verband met de latere vondsten op Creta, Santorin, Thera en bij Hissarlik, dat de ontdekkingen bij Mykenae een geheel nieuw licht over de oorsprongen der Grieksche kunst hebben doen opgaan. Schliemann was te haastig, toen hij te Hissarlik, in de overblijfselen van een uitgebrande stad, de ruïnen van het verbrande Ilium waande gevonden te hebben. Doerpfeld heeft, dieper gravende, aangetoond dat bij Hissarlik vier steden achtereenvolgens op dezelfde plaats hadden gestaan, en dat de overblijfselen van »de verbrande stad« uit een veel oudere periode dagteekenden en een gelijken bouwtrant vertoonden, als wat te Mykenae aan het licht is gekomen. Later heeft men ook op den Acropolis te Athene in het dusgenaamde Hekatompedon overblijfselen van eenzelfde bouworde gevonden, en deze verschillende vondsten saâm hebben tot de conclusie geleid, dat in zeer oude tijden een vrij hooge cultuur van eigen soort in Klein-Azië, op Creta, op de Cycladen, en zoowel in Attika als in den Peloponesus gebloeid heeft. Eerst noemde men deze cultuur de Mykeensche, maar na de ontdekkingen op Creta en Santorin won men de overtuiging, dat de bouwvallen te Cnossos van het paleis van Minos en van het Labyrinth toch van nóg ouder dagteekening zijn, en gaf er daarom den naam aan van *Egeïsche* cultuur, omdat ze zich over de Egeïsche zee zoowel op het vasteland van Azië als van Griekenland had uitgebreid. Niet zonder Oostersche en Egyptische invloeden is deze Egeïsche cultuur opgekomen en heeft eerst op de eilanden, met name op Creta, haar triumfen gevierd, om eerst van daaruit in een latere periode haar Mykeensche ontwikkeling te erlangen, die kort daarop door de Dorische invasie in geheel den Peloponnesus is teniet gedaan, om vervangen te worden

door een geheel andere bouworde, die door de Doriërs uit het westen van Europa werd meegebracht. Door sommigen wordt de Egeïsche cultuur tot omstreeks 2500 v. Chr. teruggebracht, alzoo tot de periode der oudste Pyramiden. Wat Creta nog toont, zou van omstreeks 2100—1900 dagteekenen, en wat te Mykenae gevonden is van omstreeks 1800 v. Chr. Veel later daarna zou eerst de Archaïsche periode zijn aangebroken. In het begin der 7e eeuw zouden de aanvangen van de eigenlijke Grieksche kunst, vooral van de Ionische liggen, en eerst onder de inspiratie der Perzische oorlogen zou deze eigenlijke Grieksche kunst tot haar hoogsten bloei zijn gekomen. De Egeïsche kunst wijst, evenals de Ionische kunst, in haar eerste opkomen op Azië terug. De Egeïsche kunst toont met Egypte en Phenicië verwantschap, en de Ioniërs hebben veel van het hunne aan Ninevé en Babylon ontleend; maar welhaast begon zich toch op Griekschen bodem uit eigen kunstgenie een geheel onafhankelijke kunst te ontwikkelen, die, in haar eersten aanvang uiterst gebrekkig, toch spoedig al het vroegere overtrof. In de Egeïsche kunst heerschte nog het gemaakte en stijve van het geometrische, dat alle Egyptische en Aziatische kunst kenmerkt. Reeds bij haar opkomen sloot daarentegen de Grieksche kunst zich aan de natuur aan. Eerst nog door enkel nabootsing, en streng gestileerd, en hierdoor aan het geometrische herinnerend. Maar in haar volgende ontwikkeling wist de Grieksche kunst, hoezeer aan de natuur zich nog steeds aansluitend, toch boven de natuur uit te komen, en in haar vormen van het menschelijk lichaam en van het gewaad echt kunstgenie bezielend te doen schitteren. 't Komt al uit Azië. Niet alleen ons menschelijk leven, maar ook alle kiem van menschelijke ontwikkeling. In het hart van Azië schuilt de bakermat van alle menschelijke cultuur. Vandaar is ze in verschillende stroomingen naar China en Voor-Indië, en zoo ook westwaarts eenerzijds naar Egypte, en anderzijds naar Griekenland doorgedrongen, en zooals het met de cultuur in het gemeen was, zoo ook verliep het met de kunst. Of ze in Azië zelf van Sumerisch-Accadische, dan wel van Semitischen oorsprong was, kon nog niet worden uitgemaakt, maar uit het land van Tigris en Eufraat is ze ons toegekomen. Doch terwijl deze cultuur in Egypte, China en Indië een geheel speciaal karakter aannam, en daardoor haar ontwikkeling beperkte, wist ze in Griekenland zich allengs aan dien engen band

te ontworstelen, en het was in Hellas dat de menschelijke geest het wezen zelf der kunst in haar grondvormen wist te grijpen en uit deze zuivere grondvormen *de* kunst in haar classieke, d. i. zoo voor alle tijden als voor alle volken geldend type te ontwikkelen. De kunst in Griekenland, op het hoogtepunt van haar bloei, is niet maar Grieksch, maar *humaan*, en brengt den menschelijken zin voor het schoon tot zuivere uitdrukking. Vooral wie eerst Egypte en dan Griekenland bezoekt, voelt dit. Ook in Egypte kwam de kunst tot zeer hooge ontwikkeling, maar 't blijft een kunst *sui generis*, echt nationaal gemaniëreerd en daardoor enghartig. In Griekenland daarentegen slaat de kunst vrij de wieken uit, en steeds stijgt ze hooger, tot ze, aan alle speciale beperking ontkomen, haar glansen over het menschelijk leven doet uitstralen op elk terrein en in alle vormen. De Egyptische kunst bleef aan de Nijl, de Grieksche kunst heeft de hooge kunstschool geopend voor heel Europa.

Keeren we thans tot den burcht van Mykenae terug, dan nadert ge de burchtpoort langs opglooienden weg. Die poort zelf wordt aan beide zijden gevormd door twee machtige rotsblokken, en dwars over die blokken ligt een kolossale steenen driehoek, waarop in relief een pilaar in het midden, en van beide kanten tegen die pilaar opklimmend, een *lion rampant*. Vandaar de naam van Leeuwenpoort. Zijwaarts van die poort buigen zich naar twee kanten de burchtmuren uit; een buitenmuur van vier tot tien meters hoog en veelal vijf meters breed, en een binnenmuur van negen meters hoogte. Binnen dien wal van steen strekt zich lang en breed naar alle zijden het vestingplateau uit, en in het midden van dit plateau staan de overblijfselen van het oude Vorstenpaleis en van de woningen der bezetting, van de voorraadschuren, de wapenarsenalen en het schathuis. Alles ingevallen, lang onder het puin bedekt, en veelal slechts in fundamentstukken uitkomend, maar toch nog genoegzaam bewaard, om u een indruk te geven van het vorstelijk leven, dat in dezen burcht gevoerd is. De vorsten die hier troonden, waren een soort geweldenaars, die al het volk in de dalen en op de bergen aan zich onderworpen hadden. Ongetwijfeld een ras van athletischen bouw, dat aan de Enakskinderen in Kanaän doet denken en in Grieksche sagen met de Cyclopen verward werd. Zelfs later verscheen er op de Olympische spelen nog een man die een stier aan zijn achterpooten optrok en in de lucht

zwaaide. En zulk soort Ueber-menschen moeten ook de stichters van dezen burcht zijn geweest. Absolute monarchen, die door hun macht en wil heel het land beheerschten; en wel heeft, later, eerst de oligarchie der machtigste burgers hun macht gebroken, en is eindelijk de volksvrijheid schoon in Griekenland ontloken, maar van die betere tijden was men in de Mykeensche periode nog eeuwen ver verwijderd. Nu lag aan den voet van dien burcht nog de geheel door dien burcht beheerschte stad. Ook die stad was door een cyclopischen muur omringd, en in die stad liep een straat van 6 meters breed uit op een reusachtige poort, die toegang gaf tot een in de rots uitgegraven gebouw, met een 15 meters hooge burchtzaal, die ongetwijfeld voor graf heeft gediend doch waaruit alle schatten zijn weggeroofd. Nog zes andere gebouwen van dien aard zijn achtereenvolgens ontdekt, die vermoedelijk eenzelfde bestemming hadden, en die toonen hoe de burcht allengs te klein werd, om aan alle weelde van het Hof te voldoen. Toch begreep Schliemann's vernuftige geest al spoedig, dat zich ook op den burcht graven moesten bevinden. Voor een eigen graf op veilige plaats te zorgen, was niet alleen in Egypte van oudsher één der eerste zorgen van den machthebber. Door deze gedachte geleid, heeft hij toen gezonnen, onder wat plek van den burcht vermoedelijk dit koningsgraf schuilen moest, en gelukkig als Schliemann in zijn ontdekkingen steeds is geweest, had hij ook nu het geluk, de spade en den koevoet op de juiste plek in den grond te steken. Die plek lag niet ver van de Leeuwenpoort. Daar werd al spoedig de cirkelbank van een agora ontdekt, en dit nu was juist de plaats waar de graven veelal waren aangelegd. En ja, waarlijk, op 27 October 1876 kwam een vierkante ommuurde diepte aan het licht van 6 M. lang en 4 M. breed. Dat was een graf, maar er lag niets in. Doch al dieper gravend, vond hij al spoedig een tweede ruimte, en daarin lagen niet minder dan drie menschelijke skeletten. Voortgaande, ontdekte hij straks nog vier andere graven, waarin saam zeventien skeletten lagen, waaronder drie van vrouwen en drie van kinderen. Eén dier lijken was zelfs geen skelet, maar een door inzalving wonderbaar goedbewaarde menschelijke vorm. Doch niet alleen die lijken kwamen aan het licht, maar met die lijken al de sieradiën en kostbaarheden die men, evenals in Egypte, ook in Griekenland tijdens de Mykeensche periode aan de gestorvenen meegaf. Zelfs

doet een bekende oude gewoonte vermoeden, dat slaven mee begraven werden, als een eerewacht voor de dooden, en hieruit zou zich het groote aantal lijken verklaren, dat in eenzelfde graf bijeen gevonden werd. Met een gouden masker was het gelaat der dooden overdekt; ze lagen in hun prachtgewaden in de kluis; een kroon sierde het hoofd; van edelgesteente fonkelende wapenen lagen naast hen. Geen twijfel, of zoo weelderig begraven dooden moesten vorsten zijn geweest; en wie zich in Schliemann s plaats denkt, toen deze schatten te voorschijn kwamen, verstaat het opgewonden en overspannen telegram, dat hij aan Koning George zond. Men schat op een 100,000 francs de waarde der gevonden kostbaarheden, en in het oudheidkundig Museum te Athene kan men, mèt de skeletten, thans al deze schatten bewonderen. Doch hooger dan de geldelijke waarde staat de historische beteekenis. Men ziet hier voor zich de kleeding, de wapenen, de sieradiën uit een Grieksch verleden van omstreeks 2000 jaren vóór Christus. Men ziet voor oogen, tot wat hoogen bloei destijds reeds de eerste Egeïsche kunst gekomen was. En men heeft in die lijken het overblijfsel voor zich van de personen zelve, die in zoo grijze oudheid de schrik van heel den omtrek waren. Ook het feit, dat in deze Egeïsche kunst een geheel andere dan de latere Grieksche kunst was voorafgegaan, is het eerst door deze Mykeensche vondsten boven allen twijfel verheven. Tyrins geeft een soortgelijken burcht te aanschouwen, maar kleiner en met veel minder schat. Ook bij Argos zijn overblijfselen van gelijke kunst aan het licht gebracht, maar Mykenae blijft toch de rijke hoofdburcht, die het leven uit die oude dagen ons voor oogen stelt. De burcht van Tyrins moge ouder en in zijn muren nog van sterker sprekend cyclopischen aanleg zijn, en de Larissa-burcht bij Argos moge schooner gelegen zijn, en een eenig oud theater bezitten, toch overtreft Mykenae beide daarom in belangrijkheid, omdat op den burcht van Mykenae het leven der oude machthebbers met hun lijken uit de graven is opgestaan. Men moet daarom bij Mykenae altoos den schat in het Atheensche museum met de monumentale overblijfselen van den burcht zelf vereenigd denken. Eens ontdekt, konden ze niet bijeen blijven, omdat de plunderaars op den loer lagen; maar toch, alleen wie ze beide als één denkt, ontvangt van de vondst op Mykenae den vollen indruk. Van Argos gaat de tocht van Corinthe door naar Nauplia, een heerlijke zeestad

die eens de residentie van Koning Otto is geweest, doch waar op 13 Februari 1862 ook het volksoproer uitbrak, dat tot zijne onttrooning leidde. Door de Venetianen was hier Italiaansche geest gebracht, die nog nawerkte in den Vrijheidsoorlog, toen de eerst gekozen President van de Grieksche Nationale Conventie, Johannes Capo d'Istria, bij het binnentreden van de St.-Spiridion, door de twee gebroeders Mavromidalis uit persoonlijke wraak vermoord werd. Droef begin van de weeropwaking van een volk, dat de eere van zoo grootsch verleden had op te houden.

Van Nauplia per trein te Corinthe teruggekeerd, nam ik plaats op de boot die te drie ure 's nachts van daar naar Itea overvoer, om zoo naar Delphi te komen. Itea zelf is niets dan een klein zeedorp, dat dienst doet als haven voor Salona; maar in het reisseizoen wemelt het 's avonds en 's morgens van pelgrims die naar Delphi optrekken of uit Delphi terug zijn. Pelgrims is hier geen te sterk woord. Alleen de onbezonnen jeugd toch ontkomt hier aan den indruk, dien de heugenis van het aloude orakel in verband met het schier plechtige van de geheele omgeving op u maakt. Reeds op korten afstand van Itea begint de glooiing van den weg en tevens de klimming van het land, dat zich in breede terrassen al hooger verheft, tot geheel het tafereel gekroond wordt door den Parnassus, en daarachter zich in het Pindusgebergte verliest. Ge verstaat het hoe de voor natuurschoon zoo gevoelige Griek zich kon inbeelden, dat dit steeds hooger stijgend paradijs allengs opvoerde naar de hemelsche woonstede der goden, en hoe al wat edel, hoog en heilig was, voor hem van die mysterieuse bergen naar Hellas afdaalde. Hoe verder ge over het oude Krisa om hoog komt, en Kastri nadert, hoe meer heel de omgeving een schier plechtig karakter begint te vertoonen. Hoog en donker op den achtergrond de Phaedriaden, die tegen den Parnassus aanleunen, en in het midden dier Phaedriaden een diep-ingegraven bergsleuf, waaruit met zachte suizing een koele wind en uit onmerkbare bron de ijskille Kastalia murmelend vliet. En voor dezen indrukwekkenden wand breidt zich breed en lang het groote bergvlak uit, waarop eeuw na eeuw de Pythia heel Griekenland, en meer dan Griekenland, tot zich trok met geheimzinnig magnetische macht, en waar omgekeerd al wat door bit-

teren ernst, door angst of zondeschuld was aangegrepen bij de Pythia raad, stilling voor het gemoed en verzoening zocht. Het was in Delphi voor landgenoot en vreemdeling heilig land. Heel de natuur, de geheele omgeving, al wat Delphi voor oog en hart bood, drukte dit heilig stempel op stad en tempel, en de harmonie tusschen natuur en religie was hier zoo volkomen, dat ge nu nog de bouwvallen van Delphi niet naderen of betreden kunt, zonder te voelen hoe een wondere bekoring zich van u meester maakt. Ge ondergaat die gewaarwording zelf en speurt ze bij uw medereizigers. Het is natuurlijk heel iets anders dan aan het meer van Gennesareth en te Jeruzalem, maar voor zoover er achter het heilig terrein der bijzondere Openbaring, ook een algemeen menschelijke eerbied voor het hooge en heilige onder de volken gevonden werd, voelt ge hier in uw religieus besef met deze deisidaimonia, die achter alle meer ontwikkelde afgoderij school, onwillekeurig gemeenschap; iets wat den apostel Paulus op den Areopagus te Athene het Evangelie, dat hij bracht, deed aansluiten aan de overgodsdienstigheid, die hij in Griekenland vond.

Veel van dien plechtigen indruk gaat natuurlijk verloren, zoodra ge de mythologische vormen indenkt, waarin oud-Hellas deze religieuse sensatie vertolkte. Er moet, zoo luidt de sage, in het vlakke veld dat zich voor de Phaedriaden uitstrekt, in oude tijden een monster hebben gewoeld, de dusgenaamde Pytha-draak, een helsch wezen dat den toegang tot het heerlijk bergland daarboven versperde. Apollo, die toen nog op de aarde vertoefde, heeft toen tegen dit rotte monster — want Pytha beduidt rot — den strijd op leven en dood aangebonden, en den draak overmocht, wiens afschuwelijk lijk toen wegzonk in een diepe spleet, die zich midden in de vlakte geopend had, en sinds uit die spleet bedwelmende dampen deed opstijgen. Ter herdenking aan deze overwinning van het heilige op het onheilige, van het schoone op het monsterachtige, en van het edele op het gruwzame, moest hier toen een heilige eeredienst worden gesticht. Om voor dien eeredienst zich priesters te verkiezen, liet Apollo zijn oog vallen op een Cretensisch schip, dat hij in de verte tusschen Creta en kaap Malea zag varen. Veranderd in een Dolfijn, gaat Apollo op dit schip af, neemt het roer ervan over en richt het scheepje naar de Delphinische kust, beweegt de Cretensische bemanning naar het bergterras op te klimmen, en daarheen

ze voortuitschrijdend, stelt hij deze scheepslieden uit Creta tot zijn priesters aan. Dyonisische culte heeft zich hiermee later vermengd, en zoo zou dan het beroemde orakel van Delphi tot stand zijn gekomen. Uit de spleet steeg nog altoos de bedwelmende damp op; de plek van die spleet noemde men Omphalos, achtende dat hier het middenpunt der aarde was. Over die spleet werd het beroemde heiligdom, de tempel van Apollo, gebouwd, en in dien tempel was over de spleet een gouden drievoet geplaatst, waarop de waarzeggende priesteres plaats nam. Door dien damp in extase gebracht, stootte zij dan wonderbare klanken uit, die alleen de daarop geoefende priesters vertolken konden, en dezen deden dit steeds in eenigszins raadselachtige termen, en altoos in hexameter-dicht. Eerst zat de Pythia alleen in de maand Maart op haar gouden drievoet, maar sinds het aanzoek om antwoord zoo snel toenam, viel deze beperking weg en was de priesterorde in den tempel steeds bereid om het orakel te doen spreken. Eerst kwam men alleen uit den naasten omtrek dit orakel raadplegen, maar niet lang of uit alle Staten van Griekenland zocht men hier uitsluitsel. Uitsluitsel als men een kolonie wilde uitzenden, als een verandering in de staatsinrichting ontworpen werd, als een oorlog dreigde, of een volksramp één der Staten getroffen had. En welhaast ging de roep van dit orakel ook naar het buitenland uit. Cresus uit Lydië zond er zijn gezantschap heen. Naar men zegt, zou Tarquinius Superbus het geraadpleegd hebben. Philippus van Macedonië maakte zich van Delphi meester, om over zijn invloed te beschikken. En toen de Romeinen nader met Griekenland in aanraking kwamen, leefde de roem van het sinds eenigszins vervallen orakel weer op. Keizers van Rome zochten zijn uitspraken. En eerst door de opkomst van het Christendom is het in 379 onder keizer Theodosius geheel te niet gegaan. Zij die, door het orakel onderricht, in hun onderneming geslaagd waren, plachten uit dank de prachtigste geschenken naar Delphi te zenden. Zoo werd het een schatkamer van de heerlijkste artistieke producten. En om den roem van het orakel te verhoogen, voerde men er al spoedig de Pythische spelen in, die eerst om de acht, doch later, evenals te Olympia, om de vier jaren gehouden werden en een tijdlang zelfs met de Olympische spelen in glans wedijverden. Met het oog hierop werd al spoedig heel de omgeving bij het heiligdom getrokken, en deze rijke bezitting met

al haar schatten onder het beheer en toezicht van de bestuurders der Amphictyone gesteld. En zoo diep was men in heel Griekenland van de heiligheid van heel dit terrein doordrongen, dat elke schending ervan door de omwonenden zwaar gestraft werd, ja, dat meer dan één heilige oorlog gevoerd is om de Phocenzen te beletten zich van dit terrein meester te maken.

Geheel de bergvlakte waarop dit heiligdom stond, en waar eens duizenden standbeelden en artistieke monumenten prijkten, was sinds Theodosius het heiligdom sloot, leeggeplunderd, uitgeroofd en geheel met puin en stof overdekt; en eerst in 1840 poogden Godfried Müller en Curtius, door de studiën van Leake en Ulrichs aangespoord, een deel van wat onder het puin begraven lag, weer bloot te leggen; doch veel gaf dit niet. In 1860 zette toen de Fransche school van Athene de opgravingen voort, maar evenzeer met zeer bescheiden resultaat. In 1880 slaagde eindelijk Haussonville er in, de galerij van Athene op te graven, maar toch, de eigenlijke blootlegging van het terrein dankt men aan Homolle, die, op kosten van de Fransche regeering, in 1892 de groote opgravingen op breede schaal ondernam. In zijn *Fouilles de Delphi*, die in 1902 te Parijs verschenen, deed de gelukkige vinder van zijn opgravingen uitvoerig verslag. Sinds is deze arbeid onafgebroken doorgezet en nu ligt bijna het geheele oude terrein met al zijn rijke overblijfselen voor een ieder toegankelijk. Overeind staat er bijna niets meer. De zuilen zijn afgeknot, de muren afgebroken, van de monumenten staan nog alleen de voetstukken, van de trappen de laagste treden, zelfs niet alle sous-terrains zijn gespaard. Wat er nog aan brokstukken van beelden, van gevels, van metopen en ander decoratief te vinden was, is weggeruimd en in een klein museum ondergebracht. Vooral de Wagenbestuurders, de rijdende Amazonen, de Karyatiden en het beeld van Agias trekken hier, als nog het meest ongeschonden de aandacht. Uitnemend daarentegen is heel de vloer van het Temenos of heilig erf bewaard. Ge betreedt in de heilige enceinte, die 190 M. lang en 135 M. breed is, en door een muur omringd was, nog het oude, keurig uit groote vierkante steenen ingelegde plaveisel. Toegang verleent een hooge poort, die met eenige treden naar boven leidt, en dan bevindt ge u op den dusgenaamden heiligen weg, die met groote kronkeling over het open erf schrijdt en uitloopt op het front van den

tempel van Apollo. Vlak bij de poort staat nog het voetstuk van den grooten Stier van Corfu. Verderop ligt het fundament van het offergeschenk van Argos, van Skyon, van Cnidus, en dan komen de schatkamers, vooral die van Athene. Bij het Bouleuterion keert zich de weg noordwaarts en bereikt straks, bij de galerij van Athene zich nogmaals omwendend, het altaar van Chios, en komt zoo uit bij de steenen trappen, waarlangs men naar den tempel van Apollo opklom. Geheel het overig terrein is als met voetstukken van standbeelden en monumenten bezaaid, en langs geheel den noordwand en zuidwand stonden eens heel een reeks van schatkamers, door steden en staten aangelegd, waarvan ge de afgebroken muren nog onderscheiden kunt. In den zuidwesthoek klimt ge op een vroeger theater, waarvan heele rijen zitbanken nog over zijn. Ten noorden is de muur door de groote zuilengalerij doorbroken, en hoogerop in den noordwesthoek vindt ge de overblijfsels van de Lesche van Knidos. Voor de trap van het theater is een poort die zuidwaarts afvoert en toegang verleent tot het Stadion, dat buiten den muur op enkele minuten afstands van het heilig erf ligt. De oude tempel van Apollo is in 373 v. Chr. door een aardbeving geheel verwoest. Naar het oude bestek is hij toen in 330 weer geheel nieuw opgetrokken, en van dezen nieuwen tempel geeft Pausanias een uitvoerige beschrijving; wat voor ons geen weelde is, daar behalve het onderstuk en den vloer zoo goed als niets van dit heiligdom overbleef. Ook van het *Gnothi Sauton* (ken u zelf), van het *méden agán* (niets te veel) en van de vijf andere spreuken der zeven wijzen, is niets meer te vinden. Maar wat hier ook verwoest of geroofd is, bij een overzien van het geheele heilige erf tusschen de vier muren, kunt ge u toch nog zeer wel een voorstelling maken van den overweldigenden indruk, dien deze bijeenvoeging van tempels, beelden, monumenten, schatkamers en galerijen in de dagen van Delphi's bloei op de saamgevloeide pelgrims moet gemaakt hebben. Vooral door den zedelijken ernst die hier heerschte, werd die indruk verhoogd. Te Athene, meer nog te Corinthe, en elders mocht de religie door onheilige Oostersche invloeden en door sensualiteit ontaard en ontwijd zijn geweest, hier in Delphi werd nog met schuld en zonde gerekend. Het door zonde en misdaad ontruste geweten vlood naar Delphi, om uit den mond van de Pythia te

vernemen, door wat offer de zonde kon geboet en verzoend worden, en hierdoor is ongetwijfeld van Delphi een hoogere zedelijke opvatting over Griekenland uitgegaan. Een zedelijke opvatting die wel het werkheilige niet te boven kwam, maar toch het zedelijk verantwoordelijkheidsbesef levendig hield.

Reeds deswege was het de ongerijmdheid zelve, toen de Aufklärung in de achttiende eeuw ook het Delphische orakel voor pure bedriegerij uitkreet; een oordeel thans zelfs door geheel ongeloovige geschiedkundigen weersproken. Geheel het orakelwezen was daartoe in de oudheid veel te rijk ontwikkeld. Reeds het orakel van Chnubis Amon in Egypte genoot van oudsher hoogen roep, maar vooral in Griekenland had het zich in tal van plaatsen ontwikkeld en er stand gehouden. Apollo had behalve in Delphi nog een ander beroemd orakel op Delos, en nog van ouder herkomst was het orakel van Zeus te Dodona, waar niet uit de klanken van een Pythia, maar uit het ruischen der bladen, uit het murmelen van een beek en uit het slaan van bekkens de godspraak werd afgeleid. Andere orakels waren te Abä en zelfs te Patara in Lydie. In de Romeinsche wereld, waar de nuchterheid den boventoon hield, had men ze niet; daar raadpleegde men de Sibyllijnsche boeken en riep de Augurs te hulp; maar ging toch vaak naar Griekenland en zelfs naar Egypte op kondschap uit. Maar vooral in Griekenland bleef het bewustzijn dat een geheimzinnige macht het leven van de natuur leidde, aanhouden. De natuur was voor den Griek nog niet mechanisch dood verklaard. Eer voelde hij in de natuur een hooger leven zich uiten en hem toespreken. De natuur leefde en lispelde en zong, en had den mensch iets te zeggen; en daar diezelfde geheimzinnige macht ook het lot van menschen en Staten beheerschte, wende men er zich aan, die natuur te beluisteren en te bespieden, of ze ook iets van het raadsel der toekomst ontsluieren kon. Vandaar het raadplegen van den gang der wolken, van den loop der sterren, van het murmelen der stroomen, van het suizen in het loof en van de vlucht der vogelen. En hierin eenmaal verdoold, ging men hechten aan dagen die iets goeds en aan dagen die iets kwaads profeteerden, aan het onverhoeds hinneken van het paard, aan het pikken der hoenders, en zelfs aan de ligging der uit het lichaam genomen ingewanden, of aan de bellen die de wind in het water blies. Doch hierbij

bleef het niet. Ook rechtstreeks op den geest des menschen werkte deze geheimzinnige macht. Plato en Cicero gelooven aan in ons opgewekte voorgevoelens van komende gebeurtenissen, aan een daimonium dat ons innerlijk toespreekt, en daarnaast kwam het ontraadselen van het droomleven op, en niet minder het beluisteren van wat over de lippen kwam in ecstatischen geestestoestand; een ecstase veelal kunstmatig opgewekt door het gebruik van kruiden, het inademen van dampen en het uitvoeren van opwekkende bewegingen. Verkreeg reeds hierdoor de mantiek een technisch opzettelijk uitgelokt karakter, veel verder nog doolde men af toen men de booze geesten te hulp riep, in bezweringen kracht zocht, de dooden opriep, en verliep in toovenarij en guichelarij, die in de H. Schrift zoo ernstig gekeerd en met zoo zware straffen bedreigd zijn. Doch dit alles geldt het misbruik, het demonische, het met opzettelijk bedrog gerealiseerde. Voorzoover daarentegen in geheel dit mantisch werk der oudheid niet anders zich uitsprak, dan het besef, dat een ongeziene geheimzinnige macht heel het leven beheerschte en in natuur en geest het menschelijk bewustzijn naderde en toesprak, lag er ongetwijfeld waarheid aan ten grondslag. Ge voelt u in een stille lentenatuur, bij een sterrenhemel of bij een onweder, door de macht die dit alles leidt en bezielt, toespreken, en ook in 's menschen geest wordt gedurig, door meer dan de conscientie, een innerlijke leiding merkbaar, die alle edeler geesten en hoogere geniën heeft geleid en bekwaamd tot hun levenstaak. Er heerschte ook in Griekenland een „gemeene gratie", waarvan kracht ter verheffing en bezieling uitging. Een volk als het Grieksche is nooit geheel van God verlaten geweest. Het is aan de daardoor ontstane gewaarwordingen, dat de Grieken vaak vormen hebben pogen te geven, en dit heeft de orakels in het leven geroepen; eeuwenlang den ernst in deze orakels bewaard; en de „profeten" van deze mantiek, gelijk ze genoemd werden, bekwaamd om uit een hooger besef, waaronder ze lijdelijk poogden te verkeeren, raad en waarschuwing aan personen, steden en Staten uit te deelen; en bij dit alles leefde in hen wezenlijk de overtuiging, dat ze niet maar hun eigen oordeel uitspraken, maar een oordeel dat hooger macht hun ingaf. Dat dit alles later machinaal werd, zijn zedelijken ernst verloor, en daardoor ten leste op gewild en bewust bedrog uitliep, ontken ik daarom niet. Wat ik beweer

is alleen, dat de levendige sympathie die in Griekenland overal tusschen geest en natuur bestond, het bewustzijn verhoogde, het religieus gevoel spande en zoo de gewaarwording teweegbracht, dat de onbekende God hen naderde, hen bezielde en toesprak in aandoeningen en innerlijke bewegingen, die zij meenden op hun wijs te mogen vertolken. Geen instelling, welke ook, die louter op verzinning en bedrog berust, kan zich zoo lang staande houden, zoo algemeen geloof vinden, en zoo ver-reikenden invloed oefenen, als dit in Delphi gezien is. Wat voor ons bij hooger licht en in nuchterder landstreek misleiding of zelfbedrog zou zijn, behoefde het daarom nog niet te wezen voor een Socrates of Pausanias.

Uit Delphi ging de tocht op Itea, de havenstad, terug, en vandaar stak ik den volgenden morgen de Golf van Korinthe schuins over naar Patras, waar onze consul, de heer Van Wijk, geen moeite ontzag, om mijn kort verblijf profijtelijk te maken. Hij toonde mij de zeer aanzienlijke overblijfselen van het oude *Odeion*, dat niet minder dan 25 rijen zitbanken had, en voorts wat nog over is van de oud-Romeinsche *Aquaduct*, en van den tempel van Demeter bij de Andréas-kerk. Toch kon Patras mij niet boeien. Het is wel de derde stad van Griekenland, maar telt toch niet veel meer dan 38.000 inwoners, en de stad zelve is een geheel nieuwe stad, in eentonige vierhoeken aangelegd. Het oude Patras, waaraan zoo rijke herinneringen ook uit de eerste opkomst van het Christendom in Griekenland verbonden zijn, is toch in 1821 door Yussuf-pacha, den Turkschen bevelhebber, uit wraak over den hier eerst uitgebroken opstand, zoo goed als geheel verwoest. Het doel van mijn komst te Patras was niet Patras zelf, maar Olympia. De spoorweg daarheen loopt over Pyrgos, een afstand van 99 K.M., waar ge vier lange uren over rijden moet, en dan volgen er nog 20 K.M. van Pyrgos naar Olympia, waar de niet al te vlugge trein nogmaals bijna $1\frac{1}{2}$ uur over doet. Slechts dit voordeel heeft ook hier de langzame rit, dat ge het waarlijk heerlijke landschap rustig kunt opnemen, en, daar de trein van Patras tot Pyrgos langs de kust rijdt, een heerlijk zeegezicht geniet, door een interressant vergezicht op Cephalonia en Zante nog verrijkt. Olympia zelf is evenals Delphi een uitgezocht plekje, zooals

de Grieken alleen natuurschoon konden uitkiezen. De Alpheus laat er haar wateren langs stroomen, en juist bij Olympia neemt de Alpheus de Kladeos in zich op. In den hierdoor gevormden driehoek schuift het heilig erf, de Altis genaamd, in, aan de noordzijde door de Kronos tegen de winden uit het Oosten gedekt. De flora is er zeldzaam weelderig, en niet minder dan zeven wegen geven uit alle deelen van den Peloponnesus tot het feestterrein toegang. In Juni, als met de eerste volle maan het groote Jubelfeest intrad, is het klimaat er verrukkelijk, steeds door de zeelucht uit het Westen afgekoeld, en als dan schier plotseling dit anders zoo plechtig-stille oord door het optrekken der tienduizenden pelgrims uit alle hoeken van Griekenland en door het aanrijden van de paarden en de wagenen, die aan de wedstrijden zouden deelnemen, met dartel leven bezield werd, moet, naar ooggetuigen in opgetogenheid melden, het geheel een tafereel van zeldzame schoonheid en indrukwekkende grootheid geboden hebben. Pausanias is ook hier onze beste zegsman. Oorspronkelijk was Olympia niet anders dan de plek, waar Elis Zeus vereerde. Aan Elis bleef ook later over Olympia het zeggenschap, en de Hellenodiken, die de regeling van het feest op zich hadden te nemen, in het Boeleuterion hun raadhuis bezaten, en in hun purperen mantels voor een ieder herkenbaar waren, werden steeds door den Stadsraad van Elis aangesteld. Eerst van lieverlede groeide de roep van deze Zeusfeesten aan, en pas in 776 v. Chr. begon men op lijsten de namen van de overwinnaars in de kampspelen op te teekenen; reden waarom de tijdrekening der Olympiaden eerst van dit jaar af dagteekent. Ruim duizend jaren heeft deze feestjubel te Olympia stand gehouden, en eerst in 393 heeft Keizer Theodosius II de sluiting ook van deze heidensche spelen gelast. Toch had ook reeds vroeger aardbeving bittere verwoesting aangericht. In 522 en 551 v. Chr. met name was schier alles in puin neergeworpen, doch om onverwijld daarna in nog schitterender pracht te worden herbouwd. Eerst na 393 n. Chr. begon het gestadige verval. Romeinsche architecten sleepten weg wat ze elders gebruiken konden. De Christenen vernielden opzettelijk, wat als overblijfsel van afgodischen eeredienst niet langer mocht geduld worden. De Alpheus, herhaaldelijk buiten haar oevers tredende, overdekte allengs het geheele terrein met een sliblaag. Verstuiving deed het overige, en toen in 1723 Montfaucon en in 1766 Chandellier het

eerst de verwoeste plek weer opzochten, vonden ze niets dan een onherbergzaam oord, met een wildernis die de plaats van het oude Olympia geheel overdekte. In 1870 heeft Curtius de eerste poging aangewend om door de dikke zandlaag heen te boren, maar de eigenlijke ontginning is aan de Duitsche regeering te danken, die, gelijk het Fransche gouvernement Delphi had opgegraven, er haar eere in stelde evenzoo te Olympia, zoo mogelijk, den ouden schat op te delven. Achthonderdduizend mark heeft men te Berlijn hiervoor beschikbaar gesteld. Van 1875 tot 1881 heeft men toen met 300 vaste arbeiders de opdelving doorgezet en voltooid, en sinds ligt het geheele heilige erf, met al wat er noordwaarts bij was getrokken, weer bloot. Niet minder dan zes meter hoog bleek de slib- en zandlaag te zijn, die er zich in den loop der eeuwen had opgehoopt; maar thans is dit alles weggeruimd en kan men zich tusschen de ruïnen van het oude Olympia weer vrijelijk bewegen. Bitter viel de uitkomst van de opgraving in zoover tegen, dat schier niets meer overeind bleek te staan. Ook hier niet dan zuilrompen en onderlagen van standmuren. Van de 3000 standbeelden en zegeteekenen, die hier eenmaal elkander verdrongen, zijn slechts zeer enkele exemplaren teruggevonden, voorts de geveldriehoek van den Zeus-tempel met enkele metopen, en dan een niet zoo schrale voorraad van brons. Maar al bleek de rijke schat der oudheid opzettelijk vernield of geroofd en weggesleept te zijn, dit won men toch dat het heilige van de Altis zich weer duidelijk afteekende en dat, met Pausanias als gids, de ligging van alle hoofdgebouwen en van het Stadion was vast te stellen. In het midden van de Altis het groote altaar van Zeus, ovaal in zijn vorm. Rechts van dit groote altaar de tempel van Zeus met dertien zuilen overlangs en zes in de breedte, de tempel waarin eeuwenlang het prachtige beeld van Zeus door Phidias, het beeld van goud en ivoor, heeft gestaan. Aan de achterzijde van het groote altaar stond de tempel van Hera en het Metroon, de tempel van de moeder der goden; en vlak tegenover het altaar lag eens het Pelopion. Ten oosten was de Altis afgesloten door de Echo-galerij, die naar de traditie meldt, tienmaal de klanken weergaf, en op deze Echo-galerij liep ten noorden het Stadion en ten zuiden de renbaan uit. De Altis zelf was door een muur afgesloten, en in een uitspringenden hoek van dezen muur lag ten zuiden het Boeleuterium. Voorts lag binnen de Altis ten

westen vooreerst het reusachtig Leonidaeon, dat voor receptie van de gezantschappen diende, en later gouvernementspaleis werd. Dan het Heroön, waarbij men de ruïnen vindt van een groote Byzantijnsche kerk. En daarop volgde de Palaestra en het Gymnasium, bestemd voor de vooroefeningen der kampspelen. Oostwaarts van dit Gymnasium lag het Prytaneion, waar het groote feestmaal na afloop der kampspelen werd aangericht, en behalve de twee moderne gebouwen, de Exedra van Herodes en het Philippeion, rangschikken zich aan den voet van den Kronosheuvel heel de reeks van schatkamers, waar de onderscheiden steden en staten hun eigen kwartieren hadden en waar de aanzienlijke gasten een onderkomen vonden. De Altis zelf lag 43 voet hoog en gaf door vier poorten toegang tot de Temenos. Oudtijds trokken de processies hier binnen door de zuidwestpoort, die door drie bogen toegang verleende, terwijl in den Romeinschen tijd de hoofdtoegang zich ontsloot door de veel breedere poort ten noorden van het Boeleuterion. Het Stadion had een lengte van 192 M. en bood voor 45,000 toeschouwers plaats, maar was zonder marmeren zitbanken. Alleen werd midden in het Stadion een lage scheidsmuur aangebracht, toen na invoering van den dubbelen loop het Stadium eerst rechts en daarna links moest worden afgerend. In een museum, dat op kosten van den emigranten-bankier Syngros werd gesticht, is thans alles ondergebracht wat men aan roerende overblijfselen op het terrein gevonden heeft, vooral in brons en terracotta. De rijkste overblijfselen in dit museum zijn de twee frontispicen van den Zeustempel, en voorts de Nike van Paeonius en de Hermes van Praxiteles, de laatste door Prof. Schaper bijna geheel gerestaureerd. Ook naar Berlijn is één en ander van Olympia overgebracht; maar toch had de Grieksche regeering uitdrukkelijk, bij het verleenen van toestemming tot de uitgraving, bedongen, dat althans het meestbeduidende, dat gevonden mocht worden, in Griekenland blijven zou, om later in het Museum te worden saamgebracht. Doch al is deze vondst niet meegevallen, toch gevoelt ge u, met eenige kennis van het verleden, en met een goede kaart van het terrein gewapend, op de blootgelegde vlakte al heel spoedig geheel thuis en verplaatst een wat levendige verbeelding u zonder veel moeite terug in de eeuwen, toen Olympia al wat Griek was bekoorde en lokte als het ideaal van wat natuur en kunst aan betooverend schoon scheppen kon.

Niet telken jare, slechts eenmaal in elke vier jaren werd het hooge feest te Olympia gevierd. Al wat Griek was, tot uit de verste koloniën, moest kunnen opkomen, en bij den tragen gang der toenmalige reisgelegenheden zou een jaarlijksch feest aan de staatslieden, geleerden en kunstenaars, op wier tegenwoordigheid men bovenal prijs stelde, te veel tijd hebben geroofd. Olympia was daarom in de tusschenjaren niet verlaten. Elis had er zijn ambtenaren om voor goede bewaring te zorgen, de priesters van Zeus offerden tenminste elke maand op het groote altaar, pelgrims kwamen gedurig opdagen, en reizigers die in de buurt vertoefden, verzuimden niet ook Olympia te bezoeken. Maar druk was het in Olympia alleen in het jaar van de Olympiaden. Elis zond dan intijds zijn zendboden, in naam van Zeus, uit, om alle Grieken naar het hooge feest te noodigen, en liet tegelijk den godsvrede afkondigen voor de vijf dagen die het feest duren zou. Het feest duurde eerst slechts één dag, toen nog alleen de wedloop in het Stadion plaats greep, maar reeds in 472 was de duur van het feest tot vijf dagen aangegroeid. De gelegenheid die Olympia aan heel de Grieksche natie bood om zich als één volk te ontmoeten, was te schoon en te eenig, dan dat men zoo spoedig na het Stadion weer scheiden kon. En was eenmaal de last der zendboden rondgedragen, dan maakte alles zich op om zich voor den grooten tocht voor te bereiden. De steden zonden gezantschappen om zich te doen vertegenwoordigen. De staatslieden bereidden zich voor op de onderhandelingen, die ze te Olympia voeren zouden. De kunstenaars maakten het kunstgewrocht af, waarmee ze eere hoopten in te leggen. Dichters maakten hun zangen, spelers hun stukken gereed. De sierlijkste gewaden werden aangekocht, en als de groote dag naderde, trok alles uit zijn steden en dorpen, uit zijn eilanden en koloniën op, om het groote feest tegemoet te gaan. Op de Alpheus zakten de schuiten af met eet- en drinkwaren en snuisterijen beladen. Langs de zes heirwegen die toegang gaven, trokken heele reeksen van karren en lastdieren met al wat noodig zou zijn beladen. En ten leste volgden de feestgangers in gansche groepen, met tenten om des nachts een onderkomen te bezitten, en met korven vol vruchten en wijnzakken om in hun onderhoud te voorzien, want herbergen voor die tienduizenden waren er niet. Ook in het Leonideion, in het Prytaneum en in het Boeleuterium waren de feestzalen voor de ont-

vangst in gereedheid gebracht. En zoo trok alles door de plantaan-alleeën, en tusschen het heerlijkst geboomte, musiceerend en zingend en jubelend naar het feestterrein op.

Plechtiglijk werd dan het feest door processiën en door groote offeranden ingewijd. Het was niet wat wij noemen een sportfeest maar een heilig feest. Wat breede plaats de sport ook innam, het heilig karakter van het feest mocht geen oogenblik ontbreken. Ook de kampspelen werden ter eere van Zeus gehouden. Het paganistisch leven was vreemd aan de kennisse en den dienst van den eenigen waarachtigen God, maar het was daarom allerminst irreligieus. Een leven zonder godsdienst is eerst sedert 1789 aan de orde gekomen. De Griek mocht polytheïstisch zijn, maar door die polytheïstische religie was bij hem dan ook alles geheiligd. Niet alleen te Delphi en op den Acropolis te Athene, maar evenzoo te Olympia. Eerst als aan Zeus alle eere was gegeven, kon den daarop volgenden dag met het kampspel een aanvang worden gemaakt. Aan die kampspelen mocht alleen de vrijgeboren Griek, wiens levensgedrag onbesproken was, deelnemen, en onder de toeschouwers werd althans de gehuwde vrouw nimmer toegelaten. Het religieus karakter stemde ook den ethischen factor. Tien maanden vooraf moest wie aan de kampspelen wenschte meê te doen, zich te Elis aanmelden, en aldaar maandenlang zich aan zijn *training* onderwerpen; en was die training afgeloopen, dan moesten de candidaten voor het kampspel zich te Olympia zelf verzamelen, om in de Palaestra en in het Gymnasium hun oefeningen te volmaken. Hierbij kwam dan nog een andere godsdienstige plechtigheid, die van de beëediging, want niemand kon in het Stadion binnentreden die niet vooraf bij Zeus Horkios zich onder eede verbonden had, de regels van het kampspel stiptelijk te zullen eerbiedigen. En dan begon het in het Stadion eerst met den enkelen wedloop; daarop volgde de *diaulos* of dubbele wedloop, en dan de *dolichos* die $14\frac{1}{2}$ kilometer bedroeg, een loop van drie uren. Dat wedloopen, zonder eenig kleedingstuk aan, boeide [altoos het meest, en naar luid de traditie moet vooral de enkele wedloop bijna geen loopen meer, maar een schuifelend voortvliegen geweest zijn. En zoo forsche loopers waren er onder deze kampspelers, dat één van hen na den dolichos over de $14\frac{1}{2}$ kilom. gewonnen te hebben, op eens, zonder oponthoud, nog 90 K.M., d.i. 18 uren gaans, doorliep, om in Argos, zijn vaderstad,

zijn overwinning aan te kondigen. Vooral het mulle zand in het Stadion maakte den wedloop zwaar. Na den wedloop kwam de worsteling der Athleten, allen over heel het lichaam met olie overstreken, en waarin toch geen overwinning behaald was alvorens men zijn wederpartij tot drie malen toe met den rug op den grond had gelegd. De kunst hierbij was vooral, om door elegante grepen, zonder veel forschheid, zijn tegenstander te overrompelen. Maar soms ging het ook bitter bar toe, als ze elkaar aan 't lijf kregen en te saam neerrolden. Dan knepen, knauwden en beten ze elkander, tot één het opgaf en zich overwonnen verklaarde. Niet minder ruw ging het toe bij het dan volgende vuistgevecht, want ze vochten niet met de vuist zelf, maar deden aan hun handen lederen wanten met ijzeren knoppen en takelden elkander op die wijs veelal zoo ellendiglijk toe, dat de ooren er vaak bij hingen en heel het gelaat soms onherkenbaar was geworden. Na het vuistgevecht kwam het dusgenaamde pentathlon, de vijfvoudige krachtproef. Deze bestond eerst uit het springen zoover vooruit als 't even kon. Dan kwam het werpen met steenen of schijven op den verst mogelijken afstand. En dan het werpen van de lans, gevolgd door de worsteling van man tegen man; en ten slotte het vuistgevecht. En alleen wie in alle vijf overwon, werd als triumphator gekroond. Daarbij kwam dan sedert 680 nog de renbaan met harddraverij van paarden en van wagens met vierspannen en tweespannen. Ook ten leste nog de opmarsch van gewapenden en kinderspelen, maar met deze twee soorten spelen in stadion en hypodrome was het geheel dan ook afgesloten. Alleen verdient het pancracion nog vermelding, een vereeniging van het worstelen en van het vuistgevecht, waarbij het het ruwst van alles toeging, maar dat niet de meeste aandacht trok. De fijnere kunst had bij den Griek boven het ruw-brutale steeds voorkeur. En was dit alles afgeloopen en hadden de Hellenodiken de overwinnaars uitgeroepen, dan volgden de toejuichingen, het alzijdig applaus, het uitreiken van den olijftak en palmtak, en het feestmaal in het Prytaneum. Een feestviering ter huldiging van den overwinnaar, die straks in zijn vaderstad werd voortgezet. De eere van den overwinnaar was toch de eere van heel zijn stad. Soms brak men een stuk uit den muur om hem in te halen. De stadspoort scheen voor hem geen waardige doorgang. En dan was het één festijn en kreeg de overwinnaar vrijdom van lasten, een eereplaats

bij elk feest, en veelal levenslang een inkomen. Onder de kampspelen door vierden in de tusschenuren dan de zangers, musici, artisten en redenaars hun triumfen; want hooger eere kenden zelfs een Herodotus en Plato niet, dan te Olympia te worden toegejuicht. Critisch toch was de Griek, hoog stelde hij zijn eischen, en al wat ook in dit geestelijk kampspel niet van den eersten rang en van de hoogste orde was, floot hij onbarmhartig uit. Voor men wegtrok werd dan nogmaals eere aan de goden gegeven. De overwinnaars met hun familiën brachten dankoffers, ze gaven aan de tempels wijgeschenken, en wie driemaal overwinnaar was geweest, mocht zelfs zijn eigen standbeeld in het woud van beelden laten oprichten.

Reeds hieruit blijkt genoegzaam, hoe 'tgeen men thans weer als Olympische spelen aandient, met de aloude spelen te Olympia niet dan den naam gemeen heeft. Hetgeen men thans ineenzet, is een internationaal sportfeest; wat duizend jaren lang te Olympia gevierd werd, was één der hoogste nationale levensuitingen van heel het Grieksche volk, en van dat volk alleen. In honderden van onafhankelijke staatjes over heel de Middellandsche Zee, met de Zwarte Zee incluis, uitgezwermd, en alzoo alle staatseenheid missend, voelde heel het Grieksche volk zich door zucht naar zelfbehoud gedrongen, om desniettemin zijn eenheid krachtig te handhaven, te sterken en te doen uitkomen, en het is aan die behoefte dat ook Olympia haar opkomst en haar bloei dankte. Vooral te midden van de Olympische spelen blonk de nationale eenheid uit, zoo in diep religieuzen grondtrek, als in den drang om zich als klein volk tegen den Aziaat physiek te sterken; maar altoos zóo, dat op die uiting van physieke kracht het stempel stond afgedrukt van onuitroeibaren schoonheidszin, allereerst met het oog op de natuur en met het oog op elke levensactie, maar ook met het oog op 't goddelijk schoon in het kunstgewrocht van het menschelijk lichaam. De Hellenen waren als weinigen een hoog bevoorrecht volk. Te Jeruzalem èn te Athene zijn de lichtbakens ontstoken, die hun glansen over heel de oude wereldzee deden uitschijnen; maar met dit onderscheid, dat in het licht dat van Jeruzalem uitging, de *Goddelijke instraling*, in den glans waarin Athene blonk, het *menschelijk genie* aller oog tot zich trok. In het Grieksche volk komt, dank zij de

Gemeene Gratie, de kiem van hooger menschelijk leven, die ook na den val ons nog verbleven was, tot haar rijkste ontwikkeling en hoogsten bloei, terwijl omgekeerd onder Israël de hoogere bloei niet uit de oorspronkelijke kiem opkomt, maar op den ouden stam uit hooger sfeer geënt wordt. Ook de *respublica Romana* had voor de ontwikkeling der menschheid, dank zij diezelfde Gemeene Gratie die zoo hoog de Hellenen ophief, een geheel eigen en niet genoeg te waardeeren beteekenis; maar die beteekenis van het oude Rome lag uitsluitend in de organisatie van het leven, niet in het leven zelf. De Romein was aller meester in het ordenen van het maatschappelijk en staatkundig leven, in de ontwikkeling van het recht dat den ijzeren band om de duigen sloeg, en in de machtsontwikkeling waartoe deze organisatie als vanzelf leidde; maar tot wat „*waar*, *goed* en *schoon*" in hoogeren zin is, ging de Romein eerst in, toen hij de oud-Etruscische windselen uitruilde voor het rijk-geplooide Grieksche eeregewaad en straks zich door den glans uit Bethlehem beschijnen liet. Niet alsof de Gemeene Gratie niet ook vonkskens van hoogere levensontwikkeling in Ninevé en Babylon, in Phoenicie en Egypte had doen opgloren, maar in geen dezer Staten droeg de levensontwikkeling een *algemeen* menschelijk karakter. Het bleef daar al een speciale, een geheel bijzondere, en daardoor een gemaniereerde levensuiting, die vanzelf onderging toen het volk onderging, en nauwelijks een enkel flauw spoor in de ontwikkeling der menschheid achterliet. Ook de Perzen, en na hen de Arabieren, misten het hoogere vermogen om hun cultuur, hoe hoog die ook voor een tijd opbloeide, als stempel op het leven van ons geslacht in te drukken, en dát juist was het wat aan Griekenland in de historie een zoo geheel eenige plaats aanwijst. Er zat ras in den Griek, maar dit ras-element in de Hellenen naderde het zuiverst het algemeen menschelijke. Naar lichaam en naar geest op eenvoud, klaarheid en fijnheid van trekken aangelegd, zag het Grieksche volk zich geplaatst in een land dat door zijn geographische ligging en geologische constructie het menschelijk leven tot in zijn hoogste en meest volkomen uiting prikkelde en bezielde. Die stille dalen te midden van hoogoploopend gebergte gaven de geboorte aan het idyllisch-rustige, terwijl de lange kustlijn en de eilanden zonder tal naar de groote wateren uitdreven, vrijheidszin kweekten, contact met alle volken van rondom aanmoedigden en handel en scheepvaart deden opbloeien. Sterker

individualistische ontwikkeling dan in Griekenland haar triomf vierde, was niet denkbaar, en toch was aan dit volk door hooge geestesgaven, door denkhartstocht en door schoonheidspassie zulk een onuitdelgbaar eenheidsbesef ingeschapen, dat er nu nog geen volk buiten Israël is, waarin zoo sterk als onder de Grieken dit eenheidsbesef te midden der diaspora nawerkt. Griekenland gevoelde van oudsher zijn hooge roeping voor de verheffing van het menschelijke in ons menschelijk geslacht, en hoe innig en diep-nationaal de grondtrek van zijn bestaan ook was, de Griek en de Griek alleen heeft in de diepte van zijn nationaal besef het waarachtig, het classiek menschelijke gegrepen. Vandaar dat de Griek èn op het gebied van het denken èn op het breede terrein van de kunst toongevend voor alle eeuwen is opgetreden en nog steeds de leermeester van alle komende geslachten is. Niet voor onze verhouding tot de eeuwige dingen. Daarover is het licht uit Palestina opgegaan. Maar wel voor ons eindig menschelijk leven, gelijk het binnen het perk van ons tijdelijk aanzijn doorleefd wordt. De grondtrekken van alle denk- en kunstvormen, gelijk ze bij onze schepping in ons menschelijk leven waren gelegd, zijn in Griekenland gevonden en aan het licht gebracht; en zelfs toen de Christelijke religie allengs onder alle volk om de oude wereldzee haar schitterenden triomf vierde, hielp het Helleensche kunstschoon haar de kathedralen bouwen en reikte het Grieksche denken haar het stramien uit, waarop de bloem der Goddelijke Wijsheid zou geborduurd worden. Aan Griekenland was de Bijzantijnsche stijl ontleend, ook al was het de Romein die den machtigen koepelbouw aan de Grieksche orde had toegevoegd. De Basiliek-stijl was van gelijken oorsprong, en wat eigenaardig stempel de Islam ook op den moskeebouw afdrukte, toch was ook in dien bouw de Basiliek-stijl in zijn rechtlijnigen, en de Bijzantijnsche stijl in zijn centraal-bouw licht herkenbaar. Kleine schakeeringen mochten bij dit alles aan Babylon, Lydië en Egypte herinneren, de grondtrekken bleven toch Grieksch van oorsprong. De Romaansche stijl, die in de 10e eeuw opkwam, vertoonde gelijke herkomst, en toen de Christelijke geest in de 12e eeuw de Gotiek vond, om rijker en inniger nog zijn hemelsche stemming uit te drukken, voerde toch ook in deze prachtige Gotiek de oud-Grieksche grondtrek den boventoon. Krachtiger zelfs nog deed de Renaissance in de 15e eeuw dezen zuiveren grondtrek opleven en bracht het Humanisme voor de algemeene cultuur ons

even rijken schat uit het verleden, als de Renaissance op kunstgebied. Het was altoos weer het Grieksch-classieke, zij het ook aan de nieuwe levensverhoudingen aangepast, en door andere stemmingen bezield. Het was altoos weer het rein-menschelijke, het grondtype van de *ars humana*, dat zijn triomfen vernieuwde. De weeropleving van het Classicisme onder Herder en Lessing wees op gelijken oorsprong terug, en zelfs de Romantische school, die naar de middeneeuwen teruggreep, zocht in dit Middeneeuwsche den vorm weer, dien de Christelijke doop aan het oorspronkelijk Grieksche element had doen aannemen. En moge thans de dusgenaamde *Secession* al de poging der wanhoop wagen, om uit haar materialisme een nieuwen kunstgeest op te bezweren, waar geen eigen geest is, zal nooit een eigen kunstwezen tot aanzijn komen, en tot den einde toe zal blijken dat voor de volkeren geen hoogere roeping is weggelegd, dan om altoos weer den Grieksch-classieken grondvorm zich in een vorm die met het gewijzigde leven en de wisselende stemming saamhangt, toe te eigenen. Het Grieksche denken en de Grieksche kunst is tot in den wortel van ons denken en kunnen afgedaald, en juist daarom kan de Grieksche grondvorm nooit door een anderen vervangen worden. Die vorm is en blijft classiek.

Hiervan nu leeft een oppervlakkig, meer traditioneel dan reëel besef in de tegenwoordige Hellenen na. Zij gevoelen zich als de erfelijke dragers van den adel van ons menschelijk geslacht, maar zonder dat uit hun nieuw leven een vernieuwing van hun vroeger overwicht aan het licht trad. De groote denkers der 19e en 20e eeuw zijn in Duitschland, niet onder de Hellenen opgestaan, en geen tweede Phidias of Praxiteles is als kunstgestarnte van eerste grootte onder hen opgekomen. Het hoog-geniale van het aloude Hellenisme week van hen, en tusschen hun hooge traditie en de realiteit van het heden gaapt een afgrond. En toch verheft het ook de hedendaagsche Grieken, èn in Griekenland zelf èn in de Diaspora, dat ze, op hun traditie fier, zoo sterk hun eenheid als Grieksche stam gevoelen blijvend, het ideaal van een renaissance van het oud-Grieksche leven nooit opgeven, èn met zoo schoone idee tegen de harde realiteit blijven inworstelen. Ze waren door de Romeinen overmand, en door de Turken verpletterd; er was geen Grieksche natie meer. Maar nu leeft de Grieksche natie weer op. Ze bezit nu, wat ze oudtijds,

vóór Philippus nimmer heeft bezeten, een goedgeordende Staatseenheid. En dat kleine Griekenland gaat vooruit. Het wint in goedgeordende staatsinrichting, in hooger cultuur en in oeconomische kracht, en de saamhoorigheid van al wat Grieksch gevoelt en denkt en spreekt, blijft een te machtige factor ook in de historie van het heden, dan dat aan de Hellenen niet nog een schoone toekomst zou beschoren zijn.

14 April 1908.

SICILIË.

Na Griekenland lag in geographische orde Italië aan de beurt; maar Italië had ik reeds te dikwijls bereisd, om er van mijn krap toegemeten tijd nogmaals enkele weken voor af te nemen. Van Corfu komend, ging ik daarom wel te Brindisi aan land, maar om dadelijk over Napels naar Reggio door te sporen, en vandaar met de stoompont over te steken naar Messina; want Sicilië kende ik nog niet, en Sicilië boezemde mij, vooral met het oog op zijn sociale verhoudingen, bijzondere belangstelling in. Messina levert niets merkwaardigs op voor langer verblijf. De haven is ruim en diep, en wordt jaarlijks nog door een 7700 schepen bezocht, doch van saam niet meer dan 500.000 tons. Het heeft nog een bevolking van 90.000 inwoners, maar gaat toch niet vooruit en raakt steeds meer bij Palermo ten achter. Hoezeer Messina de oudste stad van Europa is, zoo althans haar stichting in 1400 v. Chr. moet worden gesteld, is haar terrein, zoo binnen als buiten de stad, arm aan monumenten. De kathedraal dagteekent eerst uit de dagen van Roger II, en de Fontein die vlak tegenover de kathedraal ligt, is met haar beelden van den Tiber, de Nijl, de Ebro enz., wel een sieraad der stad, maar het historisch cachet zoudt ge voor Europa's oudste stad toch meer sprekend wenschen, en geen oogenblik voelt ge bij uw vertrek van Messina een heimwee, om het weer te zien. Ook de universiteit en het museum van Messina zijn van tweede orde; en althans wat aanbelangt de reizigers die van verre komen, is Messina slechts doorgangsstation voor Taörmina, Syracuse en Palermo. Toch wenschte ik mij reeds aanstonds op de hoogte te stellen van de Mafia. Niet uit angst voor eigen veiligheid, want alle berichten stemmen er in

overeen, dat de Mafia voor vreemdelingen zoo goed als geen gevaar meer oplevert, maar om haar wezen en beteekenis te leeren kennen. Al spoedig vernam ik, dat Messina nimmer van de Mafia had te lijden, en dat het dit gelukkig lot met bijna heel het oosten van Sicilië deelt. Sicilië is van oudsher aan haar oostkust uit Griekenland gekoloniseerd, en in het westelijk deel is het prachtige eiland in hoofdzaak uit Afrika en door de Noormannen bevolkt. Die uiteenloopende geschiedkundige oorsprong werkt nog na. In heel het oosten van het eiland is nog het Grieksche karakter overwegend, terwijl in het westen veel meer de Punische, Sarraceensche, Noormansche en Spaansche invloeden nawerken, en het is niet bij het Grieksche, maar schier uitsluitend bij het meer Oostersche element, dat de Mafia opkwam en bloeide. Catania is er licht door aangestoken, maar Messina en Syracuse zijn er geheel vrij van, en zijn hoofdzetel heeft de Mafia in Palermo, Trapani, Marsala, Caltanisetta en Girgenti. Met de Camorra van Napels mag de Mafia niet zonder nadere onderscheiding vergeleken worden. De Camorra was een geheime bond, met een vast statuut en een gekozen bestuur. Onder Ferdinand II was zelfs een prins er lid van, en had ze een politieke beteekenis. Ze hielp Garribaldi, maar verloor juist door de vrijmaking van Italië haar staatkundig karakter, en daalde al spoedig tot de positie van een saamgezworen bende van deugnieten, voor wie roof en plundering, desnoods met moord, het eenig doel van existentie is. De Bagno's zijn onder de Bourbons voor de Camorra de leerscholen geweest; haar straffe organisatie heeft ze van den ouden Bond bijgehouden; en het godsdienstig tintje dat ge in Italië op alles merkt, ontbreekt zelfs bij deze Camorra niet. Wie toetreedt zweert trouw bij een ijzeren crucifix. De neiging om op die wijs door geheime samenzwering, en goede organisatie, een soort schrikbewind uit te oefenen, ligt in het Italiaansch karakter. Zoo zijn bekend de *Pugnalatri* van Parma, de *Squaddiaccie* van Bologna en Ravenna, de *Sicarii* van Rome, en zelfs in Turijn de dusgenaamde *Cocca*. Op gelijke wijs nu had men steeds in de 18e eeuw op Sicilië de Vendicatori, en iets later de Beati Pali; benden die veelal begonnen met een soort veemgericht uit te oefenen, maar al spoedig verliepen in een samenzwering van booswichten, juist zooals het bijna overal met deze soort geheime bonden ging. In Westfalen deed men met de veemgerichten gelijke droeve

ervaring op en China zag in zijn geheime bonden gelijk verloop.

Toch vergist men zich, zoo men in de Mafia niets anders dan zulk een verloopen veemgericht en zulk een bende van kwaadwilligen ziet. Vooreerst toch is de Mafia geen bond. Ze heeft geen statuten, ze heeft geen organisatie, als de Camorra, en is veel meer de gemeene naam van een onder allerlei vorm opduikend anti-gouvernementeel verschijnsel. Zelfs is de naam Mafia voor dit verschijnsel eerst sinds 1860 opgekomen. Want wel beschikt de Mafia ook over vast-ineengezette organisaties, maar dit zijn op zich zelf staande bonden; zoo zelfs, dat niet zelden in de ééne Mafia twee zulke bonden scherp vijandig tegen over elkander staan. Een voorbeeld van zulke bonden in de Mafia zijn de Stoppaglieri in de Conca d'Oro bij Palermo, de Oblonica te Girgenti, en de Fratuzzi te Bagheria. Al moge dan ook de aloude *Compagnie d'Armi*, een soort van private politie, die reeds van 1815 dagteekent, voor de Mafia alleszins het pad hebben geëffend, toch is eerst sinds de vrijheidsoorlogen de Mafia onder haar eigen naam opgetreden. Mafioso, of gelijk men op Sicilië 't uitspreekt, Mafiusu, beteekent kranig, flink, fiksch, ree. Voor een man gebezigd, beduidde het een man van moed en overprikkeld eergevoel; van een vrouw gezegd, was *donna mafiusa* een flinke, handige, imponeerende vrouw. Uit tweeërlei motief nu is deze Mafia opgekomen. Eenerzijds uit het trotsch besef, dat men geen hulp van politie of rechter noodig had, en zich zelf wel recht zou verschaffen, en anderzijds uit gebrek aan afdoend gouvernementeel politietoezicht. Het eerste is bepaaldelijk aan de Sicilianen eigen, het tweede was oudtijds een algemeen verschijnsel. Het veemgericht in Duitschland was aanvankelijk zelfs een soort Rijks-rechtsspraak, die van den Keizer van Duitschland uitging met het oog op de ongenoegzaamheid van de rechtsbedeeling in de onderscheiden Staten. In hun opkomst waren zulke gerichten geen geheime bonden van onverlaten, maar een geordende instelling van hoog karakter, die zich ten doel stelde recht en gerechtigheid te handhaven op meer afdoende wijze, dan de gewone rechtbank destijds ooit kon. Zulk een gericht had een wijdvertakten spionnendienst en wist daardoor een schuldige te ontdekken die anders vrijliep, en de summiere executie van haar vonnissen, die in den regel ter dood veroordeelden, verspreidden schrik onder de deugnieten. De bloedwraak, gelijk ze

nog op Corsica woedt, had gelijken oorsprong. De Regeering nam de wrake van het onrecht te zwak op. Daarom hielp men zich zelf. En iedere familie beschouwde het als familieplicht, het onrecht aan één harer leden gepleegd, aan den schuldige en desnoods aan zijn familie te wreken. Het dusgenaamde vuistrecht had in de Middeneeuwen geen andere herkomst noch bedoeling. Men achtte zich verplicht en gerechtigd, zelf zijn deugdelijk recht te handhaven en de schuldigen te straffen. Op zekeren afstand is hiermee zelfs de particuliere nachtbewaking in onze groote wereldsteden te vergelijken. Zoodra de Regeering in de waakzaamheid van haar politie en in de doeltreffendheid van haar rechtsspraak te kort schiet, voorziet de particulier op eigen gezag in het ontbrekende. Doch hierbij kwam nu op Sicilië wat ik in de eerste plaats noemde: een trotsch gevoel van eigen hoogheid. Men stond te hoog en voelde zich te zeer, om hulp van de politie of van het gerecht in te roepen. Men voelde zich sterk genoeg om zich zelf te redden. Juist zooals een student tegenover een medestudent het beneden zich zou achten in de hulp van de politie bescherming te zoeken, maar zelf het uitvecht, zoo acht in het westen van Sicilië een man van eer, een man van moed en kracht, het beneden zich, den rechter te laten beslissen. Hij weet zelf raad te schaffen. Hij verstaat de kunst, zijn beleediger zelf op te sporen, en straft wie tegen hem misdoet. Zooals de ridders van oudtijds hun eigen gedingen uitvochten, en zooals nog in tal van Staten het duel het middel biedt, om, buiten den rechter om, beleedigingen te wreken, zoo ook is de grondgedachte van de Mafia, dat alleen lafaards bij de politie hulp zoeken; dat wie een kerel is, zelf weet toe te tasten; en dat men er deswege over en weer belang bij heeft, de grootendeels politieke rechtsspraak feitelijk op non-activiteit te zetten. Men heeft voor wat men zelf afkan, geen politie en geen rechtsspraak noodig. Vandaar dan ook dat de Mafia volstrekt niet alleen onder de bravo's en het gespuis der groote steden, maar evenzoo onder de aanzienlijken en hooggeplaatsten haar aanhang vond. Raadsleden, burgemeesters, afgevaardigden, groot-grondbezitters, schier alle standen waren steeds in de Mafia vertegenwoordigd. *Omertà* is de naam dien men geeft aan de zedewet, gelijk ze in de Mafia verstaan wordt. De gewone zedewet is voor de lafaards, de Omertà voor wie zich als man voelt. Reeds daarom is een man der Omertà geducht en gevreesd. Men ontziet

hem; voor wie niet tot de Mafia behoort, heeft men geen ontzag. Ware deze Mafia nu aan haar oorspronkelijk karakter trouw gebleven, en had ze alleen onder de betere standen ingang gevonden, zoo zou ze slechts een oude Sarraceensche traditie van eigen rechtsdaad tegenover den altoos omkoopbaren officieelen rechter hebben bestendigd. Maar dit was ondenkbaar. De man van aanzien en middelen vond het veel practischer een *bravo* te gebruiken dan zelf den schuldige te treffen, en ook buiten dat verderfelijk *bravo*-stelsel om werd de Omertà ook door de zedelijk laag staande elementen der lagere klasse aangegrepen om haar alouden strijd tegen de politie door te zetten en haar eigenmachtig executierecht ten eigen profijte en tot schrikaanjaging steeds verder uit te breiden. Het gevaarlijke slag van de Ricotarri, gelijk men op Sicilië de souteneurs noemt, sloot zich met voorliefde hierbij aan, en de roovers en bandieten waren er prat op, hun misdadig bedrijf met den schoonen naam van de Omertà te dekken. Niet minder ontaardde de Omertà toen ze uit het persoonlijke, in het gemeenschappelijke stadium overging. Zoolang een op zichzelf staand man zichzelf recht poogt te verschaffen, blijft het kwaad gelocaliseerd. Maar gelijk in de oude bloedwraak heel de familie werd meegesleept, zoo sloot men zich ook in de Mafia van Sicilië nauw aan elkaar. Het werd een onderling kameraadschap, dat onverbreekbare trouw als eisch stelde en elke schending van trouw zonder sparen doodelijk wreekte. En toch zou bij de opneming van Sicilië in het vrijgemaakte Italië de Mafia vanzelf zijn doodgebloed, indien de Italiaansche regeering den zin der Sicilianen beter verstaan had en zich meer gericht had naar de eigenaardige denkbeelden en tradities der bevolking. Gelijk Giuseppe Flamingo, in zijn *La question Sicilienne en Italie* terecht opmerkt, heeft men te Rome te veel het Fransche model gecopiëerd en in te straffe centralisatie heil gezocht. En, wekte dit reeds misnoegen, deze ontevredenheid werd nog gevoed door het hinderlijk besef, dat men te Rome Sicilië steeds bij het vasteland van Italië achterstelde. Ware dit anders geweest, zoo zou de Omertà, die tegenover de Bourbons haar reden van bestaan had, na de verjaging der Bourbons vanzelf zijn ingezonken. Nu daarentegen leefde ze weer machtig op, en vond nieuwe kracht in haar oppositie tegen de gouvernementeele politie en rechtsspraak. Steeds meer personen sloten zich uit hoogere en uit lagere kringen bij de Mafia aan. Zoo

werd de Mafia een soort staat in den Staat, en het natuurlijk gevolg was, dat de Mafia veel krachtiger kon optreden en doortasten dan het officieele gouvernement. Zij won het verre van de politie in talent van opsporing; en daar ze aan geen vorm van proces gebonden was, volgde bij haar steeds parate executie. Tegenover de vaak treuzelende onmacht van het Bewind, maakte dit een indruk van hoogere veerkracht, en gevolg was dat de bevolking, ook voorzoover ze niet tot de Mafia behoorde, lachte om de politie, voor de Mafia beefde van schrik, en zelve haar hulp inriep. Had iemand een schuldenaar die niet betalen wilde, dan begon men geen proces; dat duurde veel te lang en was te onzeker. Men wendde zich kortweg tot de Capo di Mafia in zijn plaats, betaalde hem 10 % van het bedrag, en was dan zeker dat den volgenden morgen het geld hem werd thuis bezorgd. De nalatige schuldenaar kreeg een waarschuwing van de Mafia en wist dat hij, zoo hij niet direct betaalde, om koud ging. Bij diefstal ging men even tot de Capo di Mafia, betaalde een vaste som en was dan zeker, dat men het gestolene terugkreeg. Bij koop of verkoop van huizen of landgoederen kocht men eveneens de hulp van de Mafia, en deze zorgde dat ongewenschte concurrenten verre bleven. In de *Conca d'Oro*, de gouden schelp van Palermo, stond de Mafia voor de veiligheid in, mits men haar trawanten als bewakers aanstelde. Wie als getuige bij de rechtbank tegen een beschermeling van de Mafia optrad, was een verloren man, en wie iemand aan de politie verried, was van zijn dood zeker. Vooral een lid dat verraad pleegde, was binnen een etmaal een kind des doods. De vreeze en het ontzag voor de Mafia was dientengevolge zoo groot, dat de groote landbezitters haar bescherming op hun goederen inriepen, en in ruil daarvoor den Mafia-bandieten op hun uitgestrekte goederen herberg en schuilplaats verleenden. Voor hare executies vond de Mafia altoos een gereeden man. Ze had altoos candidaten, en zulk een candidaat moest, om aangenomen te worden, eerst zijn proefstuk leveren. Zulk een candidaat vroeg dan een opdracht tot executie en voerde die opdracht snel en stiptelijk uit. En zoozeer bleef, ook bij de wreedste executiën, het denkbeeld heerschen, dat men in de Omertà slechts zijn eigen zedewet gehoorzaamde, dat voor zulk een executie de hulp van de Moedermaagd of van een heilige werd ingeroepen, en dat wie bij een bende zou worden ingelijfd, op een heiligenbeeld zijn eed van trouw

zwoer. Door het groote proces van Pallirollo is dit alles aan het licht gekomen, en toch is deze eerst-veroordeelde later bij revisie op 23 Juli 1904 weer vrijgesproken. De lijken van hun slachtoffers worden meest in een rotsgraf weggestopt, en meer dan eens is het gebeurd, dat later een in zulk een rotsgraf gevonden skelet door de archeologen geëerd werd als een skelet van één der oude Sicani. Steeds meer is toen dit schrikbewind ontaard in een roofbewind. Door zijn verstrekkenden invloed wist men allengs zoo meer vooral de stedelijke verkiezingen te beheerschen en meester in de Gemeenteraden te worden. Zoo kwamen ook de burgemeesters op hun kant. En aldus werd geldafpersing het hoofdbedrijf. De *Ricatto*, d. i. het opvangen van een rijk man, om hem niet dan tegen hoog losgeld vrij te laten, werd hoofdbron van verdienste. Eén enkele bende van 30 man, de *Leone* genaamd, wist door de *Ricatto* in een jaar 800,000 francs te bemachtigen. Het optreden van deze benden is daarbij even brutaal als misleidend. Ontmoeten ze hun slachtoffer, dan zeggen ze niet als in Amerika: *hands up*, maar *facia a terra;* wat zeggen wil dat hij vlak voorover op den grond moet gaan liggen. Een tweede, even rijke bron van inkomsten voor een Mafia-bende is de smokkelhandel, daar de veldwachter machteloos tegen hen over staat. Dan komt de veeroof, die eveneens op uitgebreide schaal wordt toegepast. En voorts zijn er pick-pockets in alle groote steden, die elkander steunen en helpen, zoodat de gestolen portemonnaie of het gestolen horloge nooit bij den man die het stal te vinden is. Reeds in 1875 heeft Minister Minghetti een speciale wet tegen dit onwezen weten door te drijven, en Depretis en Nicotera hebben de actie tegen de Mafia krachtig doorgezet. Eens zelfs heeft men uit Rome 22 bataljons, 2 eskadrons en 3000 carabinieri naar Sicilië gezonden om het booze kwaad den kop in te nijpen en is Palermo zes dagen lang in formeel beleg geweest. Er is dan ook zuivering in den toestand gekomen maar nog altoos blijft de toestand gespannen. Terwijl het driejarig gemiddelde van moord op de 100.000 inwoners in Noord-Italië tot 1.62 gedaald is, was het op Sicilië nog altoos 9.30. Misdrijven tegen het eigendom stonden in Noord-Italië op 1.99, in Sicilië op 8.72. Tegen de zedelijkheid in Noord-Italie op 3.64, in Sicilië op 14.57. Beleediging en laster stond in Noord-Italië op 56, in Sicilië op 125. En al kwam er sinds in deze cijfers een gelukkige daling, toch blijkt

DE CONCORDIATEMPEL TE GIRGENTI.

nog steeds hoe de Mafia den zedelijken bodem van half Sicilië onderwoeld heeft; want men vergete niet dat deze hooge cijfers aan criminaliteit in hoofdzaak alleen uit de westerhelft van Sicilië komen, terwijl ze in het oostelijk deel veel lager staan. Het zal dan ook nog geslachten duren, eer de laatste sporen van de Mafia zullen zijn uitgewischt; want al is de politiedienst verbeterd, en al werkt de rechtspraak meer geregeld, het verzet tegen de politie, dat voor alle volken zekere bekoring heeft, is hier bij alle standen en rangen ingeworteld, en de schrik voor de Mafia zit er zelfs bij de hooggeplaatsten nog altoos in. Haar executiën zijn zoo onheilspellend zeker, en als een polyp omklemt ze met haar armen heel het maatschappelijk leven. En daarom kan er in West-Sicilië geen normale toestand intreden, zoolang de gevaarlijke zedewet van de Omertà niet in het volksbesef heeft plaats gemaakt voor het „*Gij zult niet dooden*", en het „*Gij zult niet stelen*", van het Goddelijk gebod.

Niet weinig werkt de te lage positie, die de vrouw op Sicilië inneemt, dit Mafia-kwaad in de hand. De Mafia kan het *desinit in piscem* op zich toepassen. In de hoogste kringen der maatschappij roemt ze in ridderlijk eergevoel, maar haar kracht voor opsporing en executie schuilt in de *malandrini*, wat wij zouden noemen: de schavuiten, de gemeene kereltjes, en dezen vindt ze gereedstaan en werft ze in de kringen der prostitutie, met de Ricotarri als de helden van den nacht. De prostitutie is in de steden van het westelijk deel van Sicilië ongelooflijk uitgebreid, zelfs onder meisjes die nog kinderen mogen heeten. Te Palermo is 4 % der geprostitueerden nog pas elf jaar, 6 % pas twaalf en 12 % eerst 13 jaar oud. Zulke vroegrijpe, schaamtelooze kinderen weten de Ricotarri geheel naar hun hand te zetten en te beheerschen, en daar deze meisjes meest in diensten zijn en in winkels verkoopen, kunnen ze dienst doen als een geheime politie, die de Mafia van alles onderricht. De landlieden zenden daarom hun dochters niet dan bij uitzondering in stedelijke diensten uit. Droeve ervaring heeft hen geleerd waar dit op uitloopt, doch juist dit maakt dat vooral het lagere dienstpersoneel uit de diepstgezonken klasse gerecruteerd wordt, en hierin vindt de Mafia haar kracht. Mrs. Sladen, die jaren lang »als vrouw onder de vrouwen« op Sicilië rondzag, merkt

in haar *Queer things about Sicily* op, dat de Siciliaansche vrouw, door het onnatuurlijke leven, waarin ze zich geplaatst ziet, zwak staat. In haar jonge jaren derft ze schier alle vrijheid van beweging. Toen Mrs. Sladen een naaister voor enkele dagen in haar logement had laten komen, zag ze tot haar bevreemding een oude vrouw meekomen, die in de naaikamer bij haar ging zitten, haar geen oogenblik uit het oog verloor, en van 's morgens 9 uur tot 's avonds 7 uur, in *dolce far niente*, zonder zelve iets te doen, op haar paste. Nog veel sterker dan in Frankrijk en in het overige Italië, wordt het jonge meisje op Sicilië op al haar voetstappen gevolgd en straf bewaakt. Vandaar haar zucht om, hoe ook, zoo spoedig 't even kan, ten huwelijk te komen. Dan eerst weet ze zich vrij. Schier als regel vond Mrs. Sladen (en ik citeer hier liefst een vrouw, omdat een dame van hoogen stand veelal veel beter dan mannelijke waarnemers de vrouw doorgluurt) schier als regel vond zij, dat er bij het huwelijk van liefde of zelfs van verliefdheid geen sprake was, en dat men alleen huwde om een vrije positie te gewinnen en niet minder om moeder te worden. De begeerte naar het moedergenot leeft bij deze deernen zeer sterk. Neo-Malthusianisme kent men er niet. Te Catania vond Flamingo een geboortecijfer van 40 % op de duizend inwoners, terwijl het te Bologna slechts 26 % bedraagt, en bij ons van 34 % in 1856 reeds tot beneden 30 % gedaald is. Dat de toeneming van de bevolking met dit hooge geboortecijfer geen gelijken tred houdt, ligt aan de mortaliteit. Staat die bij ons op even 15, te Catania stond die op 30. In het zedelijk zoo laag staande Palermo is het geboortecijfer nog altoos 35½ %, met een sterftecijfer van 25½. Deze drang naar het moederschap en naar een vrije positie wordt dan, is men eenmaal gehuwd, maar al te zeer misbruikt om zijn eigenlijke liefde buitenshuis te zoeken. Vooral in de streken der zwavelmijnen bij Caltanisetta en Girgenti heerscht die lichtzinnige zede schier als regel, en zelfs de geestelijkheid weet er zich niet altoos aan te spenen. Bovendien wordt die drang naar het vroege moederschap nog bevorderd door het vroeg verwelken der Siciliaansche vrouw. Op haar zestiende, ten hoogste tot haar 24e jaar, bloeit ze in frissche schoonheid en in slankheid van lichaamsbouw, maar spoedig daarna treedt de herfst voor haar in, en reeds op middelbaren leeftijd zijn de vrouwen dik en gezet en hebben op 't gelaat alle aantrekkelijkheid verloren. Dit

vroeg-rijpe bij het vroeg verwelken lokte de strenge bewaking uit, en door die strenge bewaking doen ze zich koel voor; maar die schijn bedriegt. Een spreekwoord zegt: *Come l'Etna sono le donne Siciliane.* Als met een sneeuwlaag overdekt, maar lava-spuwend als de krater in werking komt.

Bij dien stand van zaken nu kan het wel niet anders, of in de gemeene buurten veroorzaakt dit reeds bij jonge kinderen de liederlijkste uitspattingen en het is hiervan dat de Ricotarri, altoos fijn-gekleede heeren, en door hen de Mafia-leden partij trekken voor hun booze practijken. En wat voor Sicilië den toestand zoo boven alles hachelijk maakt is, dat dit zedelijk bederf niet alleen, gelijk bij ons, in de schuilhoeken der groote steden voortwoekert, maar ook geheele streken op het platteland vergiftigd heeft. Er is geen schandelijkheid denkbaar, die hier niet schier openlijk bedreven wordt, en de tegennatuurlijke wellust volgt de natuurlijke gemeenheid op de hielen. Dit wordt in de hand gewerkt door de schamele behoeftigheid, waarin veel dorpsbewoners voortkwijnen. Sicilië kent nog bijna niet anders dan groot landbezit. Er zijn enkele aristocraten die bijna een halve provincie bezitten, echte Latifundia uit den oud-Romeinschen tijd. Door verkoop uit nood zijn enkele Latifundia zelfs in handen van vreemde renteniers gekomen, die, in Parijs of Londen zetelend, nooit naar hun land omzien. Het bezoek aan zijn goed is door de Mafia dan ook zoo gevaarlijk, dat zelfs Sicilianen van Palermo en Catania, die onder de rijkste landbezitters behooren, nooit op hun goed durven komen, tenzij ze van de bescherming van de Mafia vooraf verzekerd zijn. Het beheer van deze goederen is dan in handen van rentmeesters, die roekeloos de zuigpomp op het arme volk zetten, en veelal de methode volgen om het goed in zeer kleine perceelen te verpachten. Dan moeten de arme landlieden tegen elkander concurreeren bij het opbod, en zoo worden de pachten een waar bloedgeld. In dien armelijken staat zijn hun woningen veelal stulpen van één vertrek, waarin allen saâm slapen moeten, niet zelden alle broers en zusters in één bed saam. In meer dan een streek ontbreekt die stulp zelfs en huizen de landlieden in graven, door vroegere geslachten in de rotsen uitgehouwen. Die grafwoningen zijn zelfs zonder deur. Er is geen ruimte voor een tafel. En de twee schapen- of hondenvellen die voor bed dienst doen, worden

uitgespreid in de holligheid waar eens het lijk lag. Het zacht klimaat laat gelukkig toe, dat men zoo goed als heel den dag in de open lucht leeft; maar 't behoeft toch geen nadere aanwijzing, hoe zulk een existentie de grofste onzedelijkheid in de hand werkt. Sicilië staat dan ook ongetwijfeld in het teeken der meest droeve degeneratie, en de religie die er geheel in bijgeloof verzonk, mist de kracht om deze degeneratie te stuiten, temeer daar de te sterke rasvermenging het opkomen van een eigen nationaal type belet heeft. Van de Sicani en Sikeli is onder hen nog de gehechtheid aan den grond, van de Grieken het overdreven individualisme en de partijdrift, van de Phoeniciërs het egoïstisch wantrouwen, van de Romeinsche overweldigers de ruwe hardheid, van de Saracenen de zinnelijkheid en het fatalisme, van de Normandiërs het overprikkelde eergevoel en van de Spanjaarden de zucht naar het ijdele groot-doen overgebleven; en uit dit alles heeft zich een type gemengd dat eigen veerkracht mist en naar alle zondige paden overhelt. Voor het leven heeft men geen eerbied. Het verbod van wapenen dragen kon niet worden doorgevoerd, en zoekt de man zijn kracht in de dolk, de vrouw verstaat nog maar al te goed de giftmenging. Het spel woedt letterlijk onder de laagste zoowel als onder de hoogste standen. Van waarheidsliefde is bij velen geen spoor te ontdekken. De landlooperij is er een algemeen heerschend kwaad. De dolichocephale achterschedel wijst bij de meesten op rasachteruitgang, en de dwaas-humane zachtheden die men uit Rome poogde toe te passen, hebben het kwaad zienderoogen verergerd. Wernert in zijn prachtige studie over Sicilie (Berlijn 1905) komt er dan ook voor uit, dat de Regeering door haar dwepen met de moderne denkbeelden over het strafrecht, den laatsten dam doorbroken heeft, die den stroom der boosheid op Sicilie nog kon stuiten.

Het betere onderwijs heeft hierin slechts zeer ten deele verbetering gebracht. Het cijfer der analphabeten is er nog steeds onrustwekkend. In 1901 bedroeg hun aantal op Sicilië nog altoos 71 op de honderd inwoners, in Caltanisetta zelfs nog bij de 75, en dit niettegenstaande het in Noord-Italië op 58 gedaald was, en Zwitserland in het laagste cijfer van 0,05 roemen kan. Het aantal lagere

scholen bedroeg in Sicilië 4,407, met niet meer dan 4.606 onderwijzers, alzoo bijna over heel Sicilië één onderwijzer per school. Gemeenlijk verdienen deze onderwijzers op het platteland niet meer dan één franc per dag, en zelfs in een stad als Palermo, waar men 14 millioen frs. voor het Massimo-theater uitgaf, ontvangen de onderwijzers nog van 275 tot 540 gulden als hoogste salaris. Het aantal leerlingen op deze lagere scholen beloopt een kleine 200,000, tegenover bij de 900,000 in ons land. Toch is Sicilië bijna zoo groot als België, met een bevolking van $3\frac{1}{2}$ millioen. Rekent men nu dat ons land $5\frac{1}{2}$ millioen inwoners herbergt, dan zou naar evenredigheid de schoolbevolking op Sicilië 500,000 moeten bedragen, en ze haalt niet veel meer dan een derde. Veel beter is daarentegen voor het middelbaar en hooger onderwijs gezorgd. Er zijn niet minder dan drie universiteiten: te Messina, te Catania en te Palermo, met bij de 5000 studenten. Er zijn tal van Gymnasia en Lyceeën, en deze zijn zoo talrijk bezocht, dat op elke 10,000 inwoners één gymnasiast komt. Het geleerde proletariaat neemt dan ook groote afmetingen aan. Per jaar rekent men dat 2870 personen de universiteit verlaten, en slechts 1400 acht men dat per jaar geplaatst kunnen worden, en juist uit dat geleerde proletariaat wint de Mafia haar malandrini en de prostitutie haar ricotarri. Minder sterk is dit overschot bij de Real-scholen. Ook deze bloeien, maar blijven op het peil van de behoefte. Zoo heeft de school voor wijncultuur te Catania bij elf leeraren slechts 40 leerlingen. Bovendien bestaan er nog drie landbouwscholen, te Caltagizone, te Marsala en te Messina, behalve nog twee private landbouwscholen.

Ook economisch is het eens zoo bloeiende Sicilië er niet op vooruitgegaan. Op het eiland dat eens de graanschuur van Rome was, liggen thans 150.542 H. A. land geheel onbebouwd, in 60 % van het bebouwde land is de bebouwing verouderd en gebrekkig, en slechts 15 % werpt goede winst af. De ontbossching, die steeds verder voortgaat, verhoogt bij zoo warm klimaat de droogte. Meren zijn er bijna niet, en de enkele rivieren zijn evenals in den Peloponesus veelal niet bevaarbaar, en irrigeeren het land spaarzamelijk. Met graan zijn 610.000 H. A. bebouwd, maar vermits de kosten per H. A. 133 lire beloopen en de opbrengst van een Hectare slechts 167 lire bedraagt, blijft er geen hooger winst dan van een 30 lire over. De

boonencultuur geeft 19¼ lire per H. A. maar is weinig uitgebreid. Waar 't even kan, neemt men daarom zijn toevlucht tot de cultuur van den wijn, en van wat men in Italië de *agrumenen* noemt; een verzamelnaam voor citroenen, oranjeappelen enz. Op den wijnbouw is in de omstreken van Marsala soms 380 lire per H. A. gewonnen, maar de phyloxera heeft ook op Sicilië bitterlijk huisgehouden, en eerst van lieverlede is het gelukt, door het poten van nieuwe stekken deze plaag af te weren. De agrumenen bezitten op Sicilië een aanplant van bij de twaalf millioen boomen, en werpen een jaarlijksch bedrag af van 4½ millioen voor de sinaasappelen en 6½ millioen voor de citroenen. Ook vijgen en amandelen werden aangeplant, maar niet als cultuur van groote afmetingen. Vroeger leverde ook de tabaksbouw goede winsten op, maar in 1875 is die bouw staatsmonopolie geworden en sinds ging de opbrengst steeds achteruit. In 1877 was de oogst nog 838.694 Kg., maar in 1882 was hij reeds op 582.297 gedaald, en nog steeds nam hij sinds af. Bloeiend daarentegen is nog steeds de zwaveldelverij uit de 726 zwavelgroeven, saamgevat in de 490 zwaveldelverijen, die Sicilië vooral in het zuidwesten van het eiland bezit. Terwijl toch de zwavelopbrengst van alle andere landen saam het bedrag van 100.000 tons slechts even overschrijdt, leverde Sicilië alleen reeds in 1872 bijna 375.000 tons op; een cijfer dat in 1898 nog tot bijna 503.000 ton gestegen is, een waarde vertegenwoordigend van bij de 50 millioen lire. Ook de asphalt is met een jaarlijksche opbrengst van bij de 75.000 ton verre van onbelangrijk. Maar meer nog dan asphalt levert het zout uit, zoowel het steenzout als het bronzout en het zeezout, die saam in 1898 een totaal van bij de 4.900.000 dz. gewinnen lieten. Doch ook het zout is staatsmonopolie en verhoogt alzoo den algemeenen welstand niet. De visscherij is aan de drie zijden van het eiland levendig. Alleen de Toonvisscherij gaf een winst van 2745.283 lire, en aan koraal werd ruim 190.000 g. uit de diepte naar boven gebracht.

De nijverheid staat daarentegen op lagen trap. De opgave van de stoomketels wijst geen hooger cijfer aan dan van 1713, en de eerste groote machinefabriek is door Florio, Palermo's weldoener, in zijn Fonderea Oretea gesticht. Ook scheepvaart en handel zijn nog achterlijk. Sicilië heeft nog geen honderd eigen stoomschepen, waarvan er 67

alleen te Palermo thuishooren, terwijl het aantal kustschepen niet meer dan 1200 bedraagt. Palermo, Messina en Catania, de drie groote havensteden, hadden een scheepsverkeer van saam 20.000 schepen, maar saâm van niet meer dan nog geen 2.000.000 ton, wat door elkaar per schip nauwelijks 100 ton geeft; waaruit blijkt hoe gering de groote stoomvaart er is. Ook de loonen zijn op Sicilië nog zeer gedrukt. Op het platte land wordt zelden meer dan $1\frac{1}{2}$ fr. per dag verdiend. Alleen bij den tabaksbouw zijn de loonen van Staatswege hooger geregeld en wordt aan goede werkers 2.91 frcs. uitbetaald. In de mijnen daarentegen zinkt het loon soms tot 0.55 frc., bij een arbeidsduur van 10 uur. Steden en dorpen door elkander gerekend, staat het gemiddelde loon iets hooger, maar bedraagt toch ook zoo niet meer dan 1.96 fr. per man en 1.67 fr. per vrouw, bij een arbeidsduur, die over het gemeen op 12 uur neerkomt. De veestapel bloeit evenmin en is nog steeds achteruitgaande. De veepest heeft bitter onder het hoornvee gewoed, en in de periode van 1869—'81 daalde de voorraad schapen met 66.000 stuks, en het aantal varkens met 56.000. De melkopbrengst van de Siciliaansche koe is even 3000 liter per jaar. Het vleeschgebruik is er tengevolge van den achteruitgang van den veestapel zeer beperkt. Men rekent 5 Kg. per jaar per inwoner, terwijl dit cijfer in Noord-Italië 17.9 Kg. bedraagt. Vooral op het platteland leeft men dan ook schier uitsluitend van brood en pollenta, en voorts van vruchten die overal op Sicilië overvloedig zijn. Desniettemin is de bevolking van Sicilië in het cijfer nog steeds voorruitgaande; iets wat te meer de aandacht trekt omdat de hygiënische voorziening er nog veel te wenschen overlaat en de malaria nog wel 4000 slachtoffers per jaar wegsleept. Toch is de bevolking in een halve eeuw van $1\frac{3}{4}$ millioen op ruim $3\frac{1}{2}$ millioen gestegen, hetgeen vooral is toe te schrijven aan de zeer sterke geboorte. Toch kon ook dit bevolkingscijfer veel hooger staan. Sicilië is niet zooveel kleiner dan België, en België heeft meer dan het dubbele bevolkingscijfer van ruim zeven millioen. Ook in de behoefte aan verkeer is nog slechts ten deele voorzien. De landwegen en heirwegen laten nog veel te wenschen over, en het spoorwegnet beslaat er niet meer dan 1478 KM, d. i. even 4 KM. per 10.000 inwoners; een cijfer dat in Duitschland op $9\frac{1}{4}$ staat. De slotsom van deze gegevens kan geen andere zijn, dan dat Sicilië niet alleen bij West-

en Midden-Europa, maar ook bij Italië schier in elk opzicht achterstaat, en zonder zijn heerlijk klimaat en zijn rijke zwavelmijnen nog dieper zou wegzinken. Het groot landbezit, de armoede aan water, de sociale depressie, het gemis aan energie en de jammerlijke woeling van den Mafia-geest, die, ook al is de Mafia zelve veelzins beteugeld, nog altoos voortwoedt, houden het land ten onder. En al heeft het Italiaansche bewind, vergeleken met de heerschappij der Bourbons, wonderen op Sicilië verricht, toch heeft de Regeering te Rome op verre na niet genoeg met de bijzondere behoeften van dit prachtige eiland gerekend, de eigenaardigheid der bevolking te zeer miskend, en het, bij vergelijking met wat het voor Noord- en Midden-Italië deed, soms al te stiefmoederlijk bedeeld. Iets waartegenover staat, dat de neiging tot verzet tegen het heerschend gezag, of wil men de Mafia-geest, den Sicilianen nog maar al te zeer in het bloed zit. De ontevredenen kozen partij tegen de Bourbon s bij Garibaldi's optreden, maar steunden straks de Bourbonsche tegenwoelingen. Ook nu weer is Nasi te Trapani met bijna algemeene stemmen gekozen, en te zijner eer zijn de vlaggen ontrold en is het vuurwerk ontstoken. Sicilië doet in zoo menig opzicht aan Ierland denken, en *Home-rule* zal in het eind ook voor het Siciliaansche vraagstuk de eenig afdoende oplossing blijken.

Van Messina ging ik over Taormina naar Syracuse, en reeds te Taormina kwam ik onder de bekoring van Sicilie s natuurschoon. Te Messina ontvangt men hier geen indruk van; maar het genot dat Taormina's panorama u schenkt, is overweldigend. Sicilië is een driehoek, met elk zijner zijden telkens naar een ander werelddeel gekeerd, beurtelings Azië, Afrika en Europa tot kolonisatie uitlokkend. In het wapenschild van Sicilie staat daarom als symbool van Trinacria, (Sicilie s oude naam, die Drie-Kaap beteekent) een Gorgonen-kop, waaruit van achteren drie beenen springen, in de knieën geknikt en met kleine vleugels aan den enkel. En dit *is* Sicilië! Het eiland dat het schoon van drie werelddeelen in zich wist te vereenigen, en achtereenvolgens door drie werelddeelen begeerd en overheerd is, door Grieken en Romeinen, door Puniërs en Sarracenen. Van de drie kusten die Sicilië in drieërlei richting naar de zee keert, is de

oostkust verreweg het prachtigst, en het is die kust die ge op de bovengalerij van Taormina's oud-theater bijna geheel voor u hebt. Noordwaarts op ziet ge nog zeer duidelijk Messina, en naar het Zuiden wordt de gezichtslijn door het flauw opdoemen van Syracuse afgebroken, terwijl aan de overzijde Calabrië u de geuren van zijn bloemenveld over zee toeademt. Giardini heet het kleine station, waar men voor Taormina uitstapt, en te Giardini staat men te laag om ver om zich heen te zien, maar van Giardini stijgt het bergpad terstond vrij steil naar boven, en onderwijl dan de zigzag van dit bergpad omzwenkt, verruimt en verbreedt zich telkens de gezichtseinder, tot ge na een klein uur klimmens voor de antieke poort van het 650 voet hooge Taormina staat. En als ge dan, de lange straat, die heel het stedeke vormt, doorgegaan, zijwaarts afslaat en op de hoogte die oostwaarts zich verheft, u neerzet en uw oog de weelde laat indrinken die de natuur hier voor u ontsluit, dan beseft ge hoe nog nimmer een schilder er in geslaagd is, om een zoo verrukkelijk panorama op het doek te brengen; een panorama altoos even schoon, onverschillig of ge in de diepte neerstaart of opziet naar het gebergte dat zich achter u opstapelt, of in de verte uw blik laat rusten op de majesteit van de Etna. Achter u op springen twee terrassen uit, het eene 500 meter hoog, met het dorp Mola, het tweede daar nog boven en nog 200 meter hooger, oploopend tot op de Monte Venere. Beide die terrassen, evenals de glooiing die er heen opvoert, zijn met een vlechtwerk van rijk-ontwikkeld struikgewas overdekt, doorregen met weelderig, rijk-getint en geurig bloemgewas. Maar toch nóg rijker weelde boeit u omlaag. Van het terras waarop ge staat, daalt het pad in breede glooiing met een nog rijker bloemenpracht benedenwaarts, die zich aan den zeeoever in het schuimend wit der stille zachte branding verliest; al te gader keurgebloemten als we hier in onze serres kweeken en die om Taormina in het wild groeien met veel rijker bloemkelk en veel breeder blad. De kustlijn langs den zee-oever is, zoover uw oog reikt, sierlijk ingesneden en in schier kunstige bochten gekronkeld, en om die kust spoelt in doorzichtig blauw de zacht kabbelende waterspiegel van de met glanzend vuur als overdropen zeestraat. Vorm en lijn, tint en geur, dampkring, bloemgewas en water, het vormt alles saam een tooverachtig harmonisch geheel van verblindende pracht. Taormina is het schoonste

punt van heel Sicilië, en naar de beste artisten u betuigen, één der schoonste van geheel de wereld.

En zuidwaarts van dit Taormina verheft zich dan de dom van de Etna; een schier onmetelijke koepel die zich 2500 m. hoog opbeurt, met op dien koepel een kegel van 400 meter, met diepe scheuren, waardoor de krater haar vuur en lavamassa uitspuwt. Die reusachtige koepel is over zijn breede vlakte donkergetint, maar met breeden sneeuwrand om den koepel, en omlaag met een rij vriendelijke dorpen, in weelderig groen verscholen, als omkranst. Er is om dien dorpenkrans een spoor aangelegd, die langzaam en alle genot van het uitzicht gunnend, in vijf uren heel de Etna omspoort. De Etna is zoo heel anders dan de Vesuvius. Vlak bij Napels een met sintels overdekte rots, die steil oploopt en hoog zijn rook uitwalmt, maar hier een halve provincie met een reusachtige dom overdekt, die naar alle zijden zijn majesteit voor u uitbreidt; en nauwelijks is het donker geworden, of ge ziet langs de wanden van dien dom de gloeiende lavamassa donkerrood naar de zee afstroomen. En die Etna mijdt het volk niet, maar het pakt zich saam op zijn helling. Nergens toch is de bevolking van Sicilië zoo dicht als juist bij de Etna. Men kent de gevaarlijke punten op de helling en blijft daarvan in eerbied op goeden afstand, maar het overige terrein is door zijn vulkanische stoffen zoo verrassend vruchtbaar, dat er geen stuk land open komt of het vindt tien koopers tegelijk. En toch blijft de Etna rusteloos rooken en spoken. Gedurig wordt al 't volk in den omtrek verontrust door geweldige uitbarstingen, gepaard met angstwekkende beving van heel den grond. Een beving die zich keer op keer tot in zee uitstrekt en herhaaldelijk plotseling eilandjes deed opdoemen, gelijk het bekende Ferro in 1831, die dan, na korte jaren zich vertoond te hebben, weer even verrassend in de diepte verdwenen. Ook geschiedkundig heeft Taormina waardoor het boeit. Het is één der oudste Grieksche koloniën, toen Tauromenium genaamd, en was voor lange jaren twistappel tusschen de Dorische en Ionische stammen. Lang sloegen de Romeinen het beleg voor deze sterke vesting en maakten er één der hoofdpunten van hun sterkte van. Spoedig vond het Christendom er ingang en sloeg diep in de harten, zoodat Taormina's kerk als één der trouwste bekend stond. En toen op het laatst der negende eeuw de Sarracenen zich van

Sicilië meester maakten, bood Taormina het langst weerstand, tot het eindelijk in 902 voor den geweldigen Ibraham ibn Ahmed bezweek, die, door den langen tegenstand verwoed, den Bisschop Procopius niet alleen vermoorden liet, maar zich aanstelde, om zijn hart uit het lillend lijk te rukken en zelf op te eten, en de voornaamste der inwoners op zijn lijk wierp en worgde, om daarna den stapel van lijken met olie te overgieten en te verbranden. Toch viel Taormina weer af, en eerst in 962 is het door den Emir Hassan el Moeër voorgoed onderworpen.

Harde dagen heeft Taormina toen onder de Sarracenen doorworsteld; maar onder de Normandische Vorsten weer vrij geworden, heeft het de moskee weer met de kerk verwisseld en stond sinds als één der vroomste stedekens van Sicilië bekend. Van de monumenten der oudheid is alleen het groote theater overgebleven, dat door de Grieken aangelegd, door de Romeinen geheel herbouwd is, en nu nog in zijn bouwval, hoog op den heuvel bij Taormina, een aangrijpenden indruk maakt. Zulk een schouwtooneel was in den Griekschen en Romeinschen tijd zoo geheel iets anders dan onze schouwburgen. In de open lucht bij klaren dag, met vrijen toegang voor geheel de bevolking, schoolde zelfs in een kleine stad als Taormina een groep van meer dan tienduizend toeschouwers saâm, om in de altoos ernstige zangen der Choren en in het meest sober gehouden drama te genieten, bij een spel dat bijna nimmer afdaalde tot het vaak zoo laag-zedelijk peil van ons tooneel. Het was een vertooning zooals ook Calvijn die te Genève op de open straat voor al het volk aanrichtte; een tooneel van serieuse, opheffende strekking. En ook, te Taormina was dit theater zoo soliede aangelegd, dat het, in weerwil van de herhaalde belegeringen en plunderingen, die Taormina onderging, nu nog grootendeels ongeschonden zijn breede rijen van zitbanken, in hoog oploopende kringen, vertoont. Het zeldzaam zacht klimaat, dat zelfs in December en Januari niet onder de 50° Fahrenheit daalt, maakt het stedeke thans tot een klimatisch Kurort van grooten roep, maar het bleef sints klein en telt niet meer dan een 4.000 inwoners, terwijl toch het theater getuigenis geeft, dat oudtijds een tienvoudige bevolking in dit adelaarsnest moet hebben gescholen. Dit kwam toen van de onveiligheid. Wie kon, zocht toen hoogerop te schuilen; thans, nu het land beneden openligt, zou het geen zin hebben zich

op zulk een rotspunt terug te trekken. Alleen wie van het drukke vreemdelingenverkeer partij kan trekken, blijft nu aan Taormina trouw.

Van Taormina begaf ik mij over Catania, dat ik eerst op mijn terugreis bezocht, rechtstreeks door naar Syracuse, ook schoon gelegen, al kan het bij Taormina niet halen, maar om zijn historische beteekenis en zeldzaam interessante monumenten één der meest aantrekkelijke steden uit de oudheid, voor wie Sicilië bereist. De Apostel Paulus heeft hier twee dagen, op zijn weg naar Rome, vertoefd, en onze groote zeeheld admiraal de Ruyter blies te Syracuse in 1676, na den slag tegen Duquesne bij Stromboli, den laatsten adem uit. Syracuse is nu een onbeduidende stad van nog geen 30.000 inwoners, maar eens was het een wereldstad, de talrijkst bevolkte van alle Grieksche steden, met een kleine 700.000 zielen. Door enkelen werd het met de overige Grieksche koloniën op het eiland tot Megale Hellas, of Groot-Griekenland, gerekend. Voor de Grieken was Italië met Sicilië ongeveer hetzelfde wat Amerika in de 16e tot de 19e eeuw voor Europa is geweest. Het verre land waarheen alles emigreerde om nieuwe steden en nieuwe staten te stichten, en ten leste, gelijk Amerika tegenover Engeland, tegenover het moederland gewapenderhand op te treden; iets wat nergens zoo sterk uitkwam als te Syracuse, dat in 413 v. Chr. Athene s zeemacht vernietigde. Oorspronkelijk moet volgens de sage Sicilië door een soort Enakskinderen bewoond zijn geweest, in wie de heugenis van de Cyclopen en Lastrygonen naleeft. Daarop zijn, uit Spanje naar het schijnt, de Sikanen en later uit Italië de Sikelen het eiland binnengedrongen, gevolgd door de raadselachtige Elymiërs, die van Troje zouden zijn overgekomen. Het nog niet ontboschte en nog niet uitgeputte land moet toen het ideaal van vruchtbaarheid zijn geweest; men leefde er idyllisch op het land, trok zijn inkomen uit akkerbouw en dacht niet aan het zich opsluiten in steden. In dien gelukkigen toestand is toen door de Grieksche kolonisten verandering gebracht. Doriërs en Ioniërs wedijverden met elkander om de sterkste volksplantingen uit te zenden. Deze kolonisten onderwierpen de inboorlingen als slaven en vierden in prachtige steden hun weelde en kunstzin. Het was op Sicilië niet anders dan in heel Zuid-Italië.

Van de steden ging de macht uit, de landbevolking was van haar rechten beroofd, en Grieksche taal, Grieksche wetenschap, Grieksche prachtlust en Grieksche kunstzin vierden er hun triomfen.

Het eerst werd deze weelderige rust op Sicilië gestoord door de Puniërs, die uit Afrika overkwamen en een deel van West-Sicilië bezetten, en spoedig daarop door de macht van Rome, dat na den tweeden Punischen oorlog zich voorgoed op Sicilië vestigde en er de provincia Romana prima van maakte. Hoe toen de Romeinen op het rijke Sicilië hebben huisgehouden, is uit de philippica's van Cicero tegen Verres bekend. Ze dwongen de bevolking voor Rome's korenschuur te zorgen en sleepten de beste kunstschatten naar Rome weg. Het groot-landbezit, nog steeds de vloek van Sicilië, is door de Romeinen met hun *Latifundien* ingevoerd. Ook het Grieksch werd allengs door het Latijn verdrongen, en van 212 v. Chr. tot 827 na Chr., ruim tien eeuwen, hield deze Romeinsche heerschappij stand. Want wel is Sicilië ook door de Vandalen onder Genserik, door de West-Goten onder Alarik, en door de Oost-Goten onder Theodorik afgeloopen, maar Belisarius, de groote veldheer van Byzantium, wist het in 535 aan het Oost-Romeinsche rijk te brengen, en tot 827 is het toen onder de Oost-Romeinsche macht gebleven. Toen zijn, nogmaals uit Afrika, weer Semieten in Sicilië gekomen, na de Puniërs de Sarracenen. De worsteling om de overmacht heeft tusschen hen en de Sicilianen van 827 tot 910, of eigenlijk tot 967, geduurd. Taormina was de laatste Christenstad die stand hield. Wat Rome bedorven had, is toen door de Sarracenen vergoed, die met groote zaakkennis de cultuur van het land verzorgden en zelfs katoen en rietsuiker wisten aan te planten. Zeldzaam heeft Sicilië dan ook onder de Sarracenen gebloeid en heel het land werd door hen als overdekt met moskeeën, bazars en paleizen. Aan hun macht is toen een einde gemaakt door de Normandiërs. Veertig ridders uit Normandië, die, uit Palestina komend, Sicilië bezochten, hielpen de Sicilianen het beleg van Segesta afslaan. Uit dank hiervoor zonden de Sicilianen toen naar Normandië een prachtige collectie van Siciliaansche producten, en deze bezending wekte zoozeer in Normandië den lust op om met het rijke eiland nader kennis te maken, dat geheele scharen ridders er heentogen, die uit een deel van Sicilië de Sarracenen verjoegen en onder koning Roger I en Roger II een eigen bewind op Sicilië invoerden. Onder deze Norman-

mandische koningen is toen allengs geheel Sicilië vrij geworden en heeft zich opnieuw een rijk, vrij en gelukkig leven op het eiland ontwikkeld. Bij dynastiek versterf is Sicilië toen aan Arragon en de Spanjaarden gekomen. Ook de Hohenstaufen zijn in het bewind gemengd geweest. Ten slotte verviel het met Zuid-Italië als het rijk der Beide Siciliën aan de Bourbons, tot het in 1860 door Garribaldi vrijgemaakt, met heel Italië vereenigd werd en aan het Huis van Savoye verviel. Rust was al die eeuwen door bijna nimmer aan Sicilië gegund. Rusteloos was er de taalovergang van het Sikelisch in het Grieksch, van het Grieksch in het Latijn, van het Latijn in het Arabisch, van het Arabisch in het Fransch en Spaansch, en ten slotte heeft er zich een eigen Siciliaansch dialect van het Italiaansch vastgezet. Ook religieus doorliep Sicilië een rusteloozen overgang. Eerst werden de Sikelische goden door de Dorische en Jonische goden van Griekenland verdrongen, waarop een worsteling tusschen Apollo, Athene en Zeus ontstond. Onder de Romeinsche heerschappij drong het Christendom binnen, dat door een reeks van martelaren in zijn kracht geopenbaard, al spoedig heel Sicilië onder de banier des kruises vereenigde, en nog in de groote katakomben van heel Italië de herinnering aan zijn eerste opkomen achterliet. De Sarracenen sloten toen de kerken en bouwden ze in moskeeën om, en brachten het Monotheïsme van Allah tot eere. En eerst na hun aftocht is toen het oude Christendom onder de hoede der Normandiërs en Spanjaarden weer opgeleefd, en is er nu nog de heerschende religie in streng Roomschen vorm, maar van meer uiterlijk dan geestelijk gehalte. De Siciliaan is streng aan zijn kerk gehecht, maar een hoog geestelijke vlucht nam de religie er nimmer. Het is onder die eindelooze golving van zijn historisch leven, en onder dien altoos wisselenden vorm van heerschappij, levensusantie, taal en religie, dat het Siciliaansch karakter zijn onzeker type ontving. De bloedmenging is er sterker dan ergens elders geweest. Het is een vermenging van Arisch en Semietisch ras, van Pelasgen en Noormannen, en juist deze al te sterke vermenging heeft het opkomen van een eigen, hooger type belet.

In deze nooit eindigende rusteloosheid nu, in deze gestadige bloedvermenging, en in deze altijd doorgaande wisseling van cultuur, religie, taal en heerschappij, is nu ook Syracuse al de eeuwen door betrokken geweest. Het was een kolonie, evenals Corfu, van Korinthe,

en werd in 734 v. Chr. door Archias gesticht. Deze Archias had zich in zijn vaderstad aan gruwelijke tegennatuurlijke zonde vergrepen en kreeg ontslag van straf op beding, dat hij Corinthe verlaten en een nieuwe volksplanting stichten zou. Het Delphisch orakel wees hem toen Sicilië aan, en het is hieraan dat Syracuse haar ontstaan dankte. De factorij van Tyrus, die de Grieken voor was geweest, werd vermoedelijk spoedig weggeruimd, en zoo vestigde Archias zijn Dorische kolonie op het kleine eiland Ortygia, waarop nu nog Syracuse te vinden is. Een bij uitstek geschikt eiland, dat later met een dam aan het vasteland kon verbonden worden en waar de beroemde bron van Arethusa een overvloed van zoet water bood; iets wat ze nu niet meer doet, daar onderzeesche aardbeving de bron verzet heeft en nu zout heeft gemaakt. Door den ongemeenen rijkdom van Ortygia's omtrek en zijn sterke ligging bloeide Syracuse snel op. Eerst voerden de Gamoren een aristocratisch bewind. Gelijk elders, zoo kwam ook hier uit misbruik van overmacht, later volksregeering op, en deze sloeg over in het tyranschap. Gelon, en in later periode Dionysius, zijn intusschen tyrannen van de edelste en meest energieke soort geweest. Er heerschte aan beider hof zedelijke ernst, liefde voor wetenschap en kunst bloeide er, en Aeschylos en Pindaros zijn te Syracuse gevierd. Doch tegelijk was men op gestadige uitbreiding van leger en vloot bedacht, en versterkte de positie van Syracuse steeds meer in wijden omtrek. Op de glooiende vlakte, die, met Ortygia als middenpunt, zich langs de kust uitstrekt, werd voorstad na voorstad aangelegd, en ten slotte om alle voorsteden een zware muur opgetrokken, die 27 K.M., d. i. een kleine zes uren gaans, in omtrek had, en waar 60.000 man aan gearbeid heeft. Met inbegrip van het noodige voor de gebouwen en de aquadukten zijn uit de steengroeven vijf millioenen kubieke meter steen uitgegraven, terwijl een tunnel van 172 M. lengte door een rotsgrond was uitgehouwen, om de twee hoofdforten te verbinden. Binnen den ringmuur was de prachtige Agora breed aangelegd, prijkte tempel tegenover tempel en schitterde paleis naast paleis. Syracuse heeft tijden gekend, dat het de meest beteekenende stad van heel Griekenland was, wijl steeds ten oorlog bereid. In 480 v. Chr., juist op denzelfden dag in September waarop de vloot der Perzen bij Salamis vernietigd werd, sloeg Syracuse bij Himera de Puniërs af, die met 200 schepen en een

landleger van 100.000 man uit Carthago waren komen opzetten om aan de Grieksche heerschappij op Sicilië een einde te maken; twee groote slagen op één dag, waarin zoo bij Salamis als bij Himera de Aziaat op den Europeeër drong, om hem te verpletteren; en beide malen is het Grieksche veerkracht geweest die den aanval afsloeg. Jammer slechts, dat na dit verrassend betoon van moed en veerkracht de Grieken elkander gingen beoorlogen. Terstond op de nederlaag der Perzen volgde in Griekenland de Peloponesische oorlog, en toen deze zich ook naar Sicilië voortplantte, is voor Syracuse's haven en voor zijn vestingmuren de strijd van de Doriërs tegen Athene gestreden, die voor Syracuse met nieuwen triomf, voor Athene met pijnlijke nederlaag eindigde. Sinds bleef tot aan de dagen van Rome's machtuitzetting Syracuse's positie onaangevochten. Toen waren het de Punische oorlogen, die in 214 v. Chr. Marcellus het beleg om de machtige stad deden slaan, en zelfs toen zou Syracuse zich nog hebben kunnen handhaven, indien het verraad van Moericus niet één der poorten voor den vijand geopend had. En zoo viel na driejarig beleg Syracuse in Rome's handen. Vooral Archimedes, die in het beleg den dood vond, had de verdediging met zoo ongemeen talent helpen voeren.

Elf eeuwen lang is Syracuse toen onder Romeinsche hoogheid gebleven, en steeds meer vervallen, en noch onder de Sarracenen, noch onder de Normandische vorsten wist het zich uit zijn verval op te beuren. Op Ortygia na is heel de reusachtige stad die hier eens bloeide, niet alleen in puin gevallen, maar zoo goed als van den aardbodem verdwenen. Het landvolk sleepte de skeletten uit de graven weg en ging in de graven wonen, en al wat thans nog aan Syracuse's vroegere grootheid herinnert, zijn de overblijfsels van enkele tempels, van waterleidingen, van schouwburgen en dan de van ouds beroemde Latomiën of steengroeven, die u de reusachtige holten in de rotsen toonen, waar eens het bouwmateriaal voor de trotsche stad uit genomen is. Op Ortygia zelf herinnert de Cathedraal nog aan den schitterenden tempel van Minerva, dien Cicero in zijn rede tegen Verres roemde en waar de muren van de cathedraal omheen zijn gebouwd; en voorts zijn er nog enkele zuilstompen zichtbaar van een zeer ouden tempel van Diana. Op het vasteland daarentegen is van tempels en paleizen bijna niets meer overig, maar geven de

PALERMO EN DE MONTE PELLEGRINO.

overblijfsels van het groote altaar van Hiero II althans nog een denkbeeld van den grootschen eeredienst der goden, die hier gevierd is. Het was een altaar van 200 meter lang en 22,51 meter breed, bij een hoogte die tot aan den bovenrand 10½ meter beliep. Even reusachtig vertoonen zich nog de overblijfsels van den schouwburg en van het amphitheater. Dit laatste had een afmeting van niet minder dan 140 bij 119 meter; en daar beide in hoofdzaak in de rotsen zelven waren uitgehouwen, hebben ze alle opgetrokken gebouwen overleefd. Maar verreweg het belangrijkst zijn op dit verlaten terrein de Latomiën en de catacomben. Vooral de Latomia di Paradiso, die dertig meter hoog is uitgegraven, en waarvan de welving rust op rotsstukken die men als zuilen staan liet, boeit door haar indrukwekkende verschijning. Die Latomiën of steengroeven zijn nu met een weelderigen plantengroei overdekt en maken geheel den indruk van mysterieuse tempels, in wier zalen ge omdoolt. Eén dier zalen, in den vorm van een S en meest „het oor van Dionysius" geheeten, heeft zoo wonderbaar sterke akoestiek, dat men, aan den ingang staande, duidelijk het fluisteren in de binnenzaal hoort; een bijzonderheid die, naar men zegt, door Dionysius gebruikt werd om de gesprekken van zijn gevangenen die hij er opsloot, te beluisteren, om te weten te komen wie tegen hem saamspande. Ook de 7000 man, die bij de worsteling tegen Athene gevangen waren genomen, zijn in deze Latomiën opgesloten en vonden er meerendeels den dood. En niet minder belangrijk dan deze geheel eenige steengroeven zijn de reusachtige catacomben, die zich vooral onder Beneden-Achradina onder den rotsbodem uitstrekken. Het zijn verreweg de grootste catacomben die men dusver ontdekt heeft. Die van Rome vallen er schier bij weg. Ze zeggen u, wat macht het Christendom hier jarenlang nog in de dagen der bitterste vervolgingen bezeten heeft. In eindelooze rijen toont u wand na wand de loculi waar de lijken werden ingeschoven. Die wanden zijn nog vol opschriften en vol symbolische teekenen, en op zekeren afstand is tusschen deze wanden een cirkelvormige kerk uitgegraven, waar het altaar stond en de eeredienst gevierd werd. Van de Sarracenen daarentegen is niets meer overig, en ook de Normandische vorsten lieten zich aan Syracuse niet gelegen liggen. Ongemerkt is onder beider bewindvoering de grootheid van Syracuse te onder gegaan. Alleen dit heeft Syracuse nog, dat het, dank zij

zijn Grieksche herkomst en dank zij den oorspronkelijken bloei van het Christendom binnen zijn muren, bij de overige streken van Sicilië vergeleken, zedelijk nog het hoogst staat. De Mafia kon er nooit wortel schieten, en de zedelijke decadentie van het overige Sicilië is aan Syracuse gespaard. Naar aller eenparig getuigenis staat de bevolking hier het hoogst.

Op mijn terugreis bezocht ik na Syracuse de havenstad Catania, het Grieksche *Kata Enta*, één der meest bevolkte steden van Sicilië, een stad van bijna 150.000 inwoners, met een scheepvaartverkeer van ruim 7000 schepen, saam echter van niet meer dan 600.000 tons inhoud. Catania is een breed-uitgebouwde stad, met rijk-ombouwde pleinen; het bezit een universiteit met over de 1000 studenten, een museum en tal van geleerde instellingen. De overblijfselen van de oude stad zijn onbeduidend; de nabijheid van de Etna veroorzaakte keer op keer aardbevingen, die ten slotte alles hopeloos vernielden. Alleen stukken van het in de rotsen uitgegraven theater herinneren nog aan haar rijk verleden. Belangrijk daarentegen is Catania uit sociaal oogpunt, omdat het aan Felice, met zijn socialisten, gelukt is, het bewind in handen te krijgen en er een socialistisch Gemeentebestuur in te richten. Sterk zijn de socialisten op Sicilië niet. Nog onlangs brachten ze te Trapani, toen Nasi herkozen werd, op hun eigen candidaten slechts een goede 500 stemmen uit. Het volk kan niet lezen, zoodat het verspreiden van geschriften niets hielp, en reeds op zichzelf neigt de Siciliaansche geest veel sterker tot de Mafia-woeling, dan tot de oplossing van economische vraagstukken. Doch juist daarom is het te belangrijker, dat ze in Catania, een stad van 150.000 inwoners, heer en meester wisten te worden. Al spoedig zijn ze toen overgegaan tot het oprichten van stedelijke bakkerijen, die alleen het bakken van luxe-brood en van lekkernijen aan de private bakkerijen overlieten. Doordien deze bakkerijen inkochten bij lage graanprijzen en het graan in massa oplegden voor duurdere tijden, is het toen gelukt den broodprijs van 37 op 34 en voor mindere qualiteit van 25 op 20 cent. te doen dalen. Doch het einde droeg ook hier den last; en nog voor kort deed in de pers het bericht de ronde, dat het Gemeentebestuur voor een bankroet stond

en slechts door een subsidie van twee millioen lire te redden was. Geen verlokkelijk voorbeeld.

Naar Girgenti voert de spoor van Catania dwars door het binnenland van Sicilië, en doorsnijdt de dorre streek der zwavelmijnen bij Caltanisetta. Het oude Akragas, of gelijk de Romeinen het noemden, Agrigentum, was in 582 v. Chr. door een Dorische kolonie gesticht en werd al spoedig zóo uitgebreid, dat Pindarus het als de schoonste stad roemt die hij kende. Het moet een stad geweest zijn van ver over de 200.000 inwoners, die vooral na den slag bij Himera in het bezit kwam van zooveel tienduizenden gevangenen, dat ze in staat was de prachtigste tempels en paleizen door slavendienst te doen verrijzen. Thans echter is Girgenti, met haar kleine haven Porto d'Empedocle, tot een stedeke van even 20.000 zielen ingekrompen, gelegen op een heuvel die wijd en zijd omringd is door de velden, waar tal van ruïnen uitsteken die aan den vroegeren omvang van de stad herinneren. Het best bewaard van deze monumenten is de dusgenaamde Concordia-tempel, die u aanstonds aan den Theseustempel in Athene herinnert en die schier even gaaf behouden bleef. De ruïne dankt haar behoud vermoedelijk daaraan, dat ze eeuwenlang als Christelijke kerk dienst deed en zoo een verzorging vond die de andere tempels misten. Het is een zes-zuilige peripteros in Dorische orde, waarvan alle zuilen nog overeind staan, en gaat in het front met vijf hooge trappen op. Van den tempel van Juno Lacinia is alleen de linksche zuilenrij nog in gaven toestand staande gebleven; van de overige drie zijden viel bijna alles neer of vertoont alleen nog stompen en geïsoleerde pilaren. Er zijn ook catacomben, maar van veel minder omvang dan te Syracuse, en in het algemeen maakt wat ge te Girgenti ziet, den indruk van van tweede orde te zijn. Van Girgenti gaat de spoorweg naar Palermo eerst rechtstreeks op Termini aan, en zwenkt vandaar links, de zeekust langs, naar de hoofdstad van Sicilië. Het uitzicht dat men bij Termini en vandaar tot Palermo op de zee heeft, is prachtig en heel deze kuststreek is als met dorpen bezaaid. Maar het schoonste is de ligging van Palermo zelf. De naam is een Italiaansche vervorming van den stuggeren Griekschen naam Panormos, wat „Al haven" beteekent; een naam die metterdaad zeer juist den indruk weergeeft, dien Palermo bij het naderen op u maakt. Niet al te diep, maar toch genoeg om een

veilige haven te bieden, buigt de kust bij Palermo in, en de Monte Pelegrino, die als een geïsoleerde berg aan den westkant omhoog stijgt, sluit de breede haven schilderachtig af. Door haar veilige ligging was Palermo als vanzelf aangewezen als hoofdstad. Het was geen Grieksche, maar een Phoenicische kolonie, die in 254 v. Chr. in de handen der Romeinen viel, in wier macht het bleef tot het in 830 door de Sarracenen werd genomen, en onder hun bewind eerst tot hooger bloei kwam. Men zegt dat er destijds 500 Moskeën zouden geweest zijn. Toch is Palermo eerst onder de Normandische vorsten het weelderige Palermo geworden, dat zich sinds luisterrijk handhaafde en het nog altoos één der meest gezochte lustoorden doet zijn. Het heeft thans een 250.000 inwoners. Het wordt doorsneden door twee elkander kruisende hoofdstraten, de via Maqueda en de Corso Vittorio Emanuele, en het beroemde kruispunt van beide, de dusgenaamde Quattre Canti vormt Palermo's druk en woelig middenpunt. Zijn scheepvaart en handel winnen het thans reeds van Catania, en Florio, de millionair en Palermo's groote weldoener, heeft er de gansch moderne scheepswerf gesticht, die met de groote Fonderia de steun der arbeidersbevolking is. Ook de Navigazione generale Italiana heeft te Palermo haar zetel, en de vroegere maatschappij van Rubattino is in deze nieuwe maatschappij ingesmolten. De naaste omtrek van Palermo is een paradijs, de gouden schelp of Conca d'Oro geheeten, die in bloemenweelde en vruchtenrijkdom alle tuinen van Sicilië verre achter zich laat. Jammer slechts dat de Mafia zich vooral in dit paradijs genesteld heeft, doordat haar hoofdzetel zich te Palermo bevindt. Er heerscht dan ook te Palermo en in den omtrek geen gezonde stemming. Eenerzijds woont er alle hoogere aristocratie van Normandische herkomst, en wordt door tal van rijke vreemdelingen de *haute côterie* tot overdadige weelde opgevoerd. Bij een bloemencorso in den omtrek zag ik een dubbele rij equipages zich over een heirweg van een uur lang gaans, in onafgebroken reeks voortbewegen. Men aanschouwde er de prachtigste paarden en de schitterendste toiletten. Maar naast en beneden deze weelderige aristocratie leeft, zonder veel middenstand, een breede lagere bevolking van niet onbedenkelijk gehalte, en deze krasse tegenstelling maakt Palermo steeds tot een vulkaan, die gedurig uitbarstingen duchten doet. Boven herinnerde ik er reeds aan, hoe

de opstand tegen de Italiaansche Regeering hier bijna een week stand hield. De Prefect van Palermo, de Marchese de Seta, was mij op zeer vriendelijke wijze behulpzaam bij het bezichtigen der stad, en er is op Sicilië geen plaats, die èn sociaal èn architectonisch u meer boeit. Vooral de monumenten uit den Normandischen tijd, voorop de Capella Palatina, zijn in hooge mate belangrijk. De Normandische vorsten hebben met kwistige hand allerwege op Sicilië Christelijke kerken gesticht, om, na den val der Sarraceeen, den Christelijken eeredienst te doen herleven; maar ze deden dit te Palermo in een stijl van eigen vinding. In de eerste Christelijke periode van Sicilië was de bouworde er bijna overal Byzantijnsch geweest, en aan deze bouworde sloten de Normandische koningen zich aan; maar met dezen centraal-bouw vereenigden ze den Basiliek-stijl en kwamen hierdoor tot een geheel nieuwe kunstschepping, die uitnemend geslaagd is. Maar tot kerkenbouw bepaalden ze zich niet. Voor zich-zelven bouwden ze vorstelijke paleizen en voor hun grooten schier even vorstelijke sloten op het platteland. En nu is het opmerkelijk, hoe ze hierbij evenzoo een vermenging van twee stijlen toepasten, alleen met dit verschil, dat ze hier aan den Arabischen stijl sterken invloed gunden, en dus een scherpe grenslijn trokken tusschen de kerkelijke en civiele bouworde. Toch is er nog een derde vermenging bij hun bouwstukken te vinden. In de Capella Palatina b.v., hoewel voor den eeredienst bestemd, is toch de invloed van de Arabische bouworde duidelijk merkbaar. Vooral het glas-mozaïek op gouden ondergrond, dat de wanden van dezen koepel overdekt, maakt een betooverenden indruk. Ook Palermo bezit een Universiteit, veel drukker bezocht dan die van Messina en Catania. Er is een rijk nationaal Museum, en het Massimo Theatro, dat eerst in 1897 voltooid werd, heeft ruim 3000 zitplaatsen. De groote drukte van Palermo ontstaat daardoor dat bijna alles op straat leeft. Cafés of bierhuizen vindt men er weinig, en die er zijn, zijn nog zelden bezet. Het loopt alles uit en blijft op straat staan om met zijn vrienden te praten, en loopt ten hoogste even een bar in, om een verfrisschenden drank te nemen, want alcoholisch misbruik is in Palermo zoo goed als onbekend. De Siciliaan is in het algemeen sober. Hij stelt prijs op nette kleeding, op een *dolce far niente*, en zich te mengen in een woeling of twist is zijn hartelust, maar van uitspattingen blijft hij vrij. Ook in zooverre is

Palermo dan ook wel waarlijk Sicilië's hoofdstad, nog in heel anderen zin dan Parijs het van Frankrijk is; maar juist dit stempel, dat Palermo op heel het Siciliaansche leven drukt, laat de vraag niet onderdrukken, of er voor een volk met zoo veelzins goede qualiteiten, niet nog een beter toekomst dagen zal.

1 Mei 1908.

HET PROTECTORAAT VAN TUNIS.

Tunis was mij niet onbekend. In 1894 deden gezondheidsredenen mij ervérscheidene weken vertoeven, en had ik alzoo ruimschoots gelegenheid mij op de hoogte van de toestanden te stellen. Toch scheen het mij gewenscht, op mijn tocht naar Algiers, Tunis niet voorbij te stoomen. In ruim tien jaren tijds kon zooveel veranderd zijn, en vooral over den invloed van het Fransche protectoraat viel, 25 jaren nadat het was ingesteld, zooveel beter te oordeelen dan in 1894, toen het pas tien jaren in werking was. Ik ging daarom einde Maart 1906 van Palermo scheep, genoot onderweg volop van het schilderachtig gezicht dat Trapani, Nasi's trouwe kiesburcht, bood, en kwam den volgenden dag door het Goulette-kanaal, vroeg in den morgen, te Tunis aan. Ook hier werd ik door onzen Consul, den heer J. B. Curtelin, op innemende wijze verwelkomd, die deed wat hij kon om mij in korte dagen veel te doen zien, terwijl ook hier van regeeringswege mij een uiterst voorkomende ontvangst ten deel viel. Aan het hoofd van het Protectoraat stond toentertijd de heer S. Pichon, die kort daarop Minister van Buitenlandsche Zaken in het Kabinet van Clémenceau werd, en wiens meer dan officieele, ik mag schier zeggen hartelijke bejegening, boven mijn lof was. Wanneer men uit zee binnenkomt, doet Tunis zich prachtig voor. Bij La Goulette stoomt men het groote kanaal binnen, dat door de lagune van El Bahira is gegraven. Deze lagune, ook wel het meer van Tunis geheeten, was te ondiep om scheepvaart toe te laten. Een 10 K.M. lang kanaal voert thans naar de haven, die 12 hectaren beslaat en bij een diepte van 6.50 M. de gewone booten tot vlak bij de stad brengt. De oude stad loopt heuvelachtig op en teekent zich hierdoor

reeds van verre in haar kronkelende lijn af, terwijl tusschen die haven en de oude stad, bijna gelijkvloers, de nieuwe Fransche stad is aangebouwd, die met geheel zelfstandige existentie naast de oude stad is komen liggen. Beide steden hebben saam een bevolking van bij de 200.000, waaronder bijna 100.000 inboorlingen, 40.000 Joden en circa 60.000 Europeanen. Onder deze Europeanen zijn een 10.000 Franschen, maar verreweg het talrijkst zijn de Italianen, met inbegrip van de Maltezen, die zich hier geheel als Italianen gedragen. De nieuwe Fransche stad is breed aangelegd en geheel rechtlijnig ontworpen. De twee hoofdstraten die zich in het centrum kruisen, zijn de Avenue de la France en de Avenue de Paris. Met deze groote avenues, waarvan de eerste een kilometer lang is, loopen kleinere straten, waaronder ook een Rue de Hollande, evenwijdig, en op deze straten zijn tal van dwarsstraten, even zoo rechtlijnig, deels aangebouwd, deels nog in aanbouw. De officieele gebouwen, met name het paleis van de „Résidence générale" maken een grootschen indruk, de magazijnen breiden zich steeds in aantal en door vriendelijke étalage uit. De hotels van eersten rang zijn er wat de goede hotels in een Fransche provinciestad plegen te zijn, en heel een reeks café's-restaurants herinnert u aan de tweede-rangs boulevards te Parijs. Er is in deze Fransche stad een druk verkeer, daar ook uit de oude stad al wat tijd heeft naar beneden komt om meê te genieten. Van daar het bonte schouwspel van allerlei kleederdracht, allerlei nationaal type en allerlei gerij. Een bonte mengeling, die u het anders wel wat eentonige van de nieuw aangebouwde stad geheel vergeten doet. Het is er een *va-et-vient* zonder verpoozing, en bij de levendigheid der oosterlingen, die ook de Europeanen aansteekt, een gegons en gedrnisch zonder eind. En toch, op hoe groote schaal de nieuwe stad ook is aangelegd, toch is de oude stad interessanter. Ze valt in drie deelen uiteen. Het hoofdkwartier heet Medina dat hoog oploopt, en aan welks boveneinde de Kasba, de oude citadel, ligt, en zijwaarts af glooit zich aan den eenen kant de Bab-Soeika, en aan de andere zijde de Bab Djazira, die beide als voorsteden aan Medina zijn aangebouwd. Alle drie deze kwartieren vormen een labyrinth van nauwe straatjes, steegjes en slopjes. Veelal zijn de doorgangen tusschen de huizen niet meer dan drie meters breed, en van de huizen ziet ge zoo goed als niets. Ge beweegt u door eindelooze rijen van

muren, met een poort bij elke woning. Achter die muren liggen de tuinen, en in die tuinen zijn de huizen gebouwd. Alleen in de iets breedere straten is hier en daar een café, en niet dan een zeer enkele winkel. De winkels zijn in de bazars opeengepakt. Daardoor is het in verreweg de meeste straten en stegen alles even doodsch en ergerend eentonig. Ge ziet niets dan de eindelooze muren. Van de rechte lijn is hier geen sprake. Het slingert en kronkelt zich alles in nooit eindigende bochten, en telkens moet ge terug, omdat de weg niet door; maar dood-loopt. Verkeer is er in dit labyrinth van straten bijna niet. Vooral op den middag is het of ge door een uitgestorven stad wandelt. De meeste inboorlingen brengen hun dag stil in hun woning door, en gaan ze uit, dan blijven ze hangen op de enkele pleinen, of trekken naar de Fransche stad, waar ze dan soms uren achtereen op straat met elkaar staan of zitten te keuvelen. En komt ge dan in die nauwe stegen nog af en toe iemand tegen, dan gaan de mannen in hun boernoes en de vrouwen in haarvermomming u strijkelings als schimmen voorbij, zonder dat ge veel van een menschelijk wezen ontdekt. De oosterling toont zich niet, maar omsluiert en verbergt zich. Alleen de Joden maken hierop een uitzondering, die in Tunis voor een deel van een edel ras zijn en vooral in de vrouwelijke sekse schoon uitkomen. Toch zijn ook de Jodinnen, althans die van hooger stand, er nog veelal gesluierd; doch ze laten dien sluier van een hoogopgaande kam zich over heel het hoofd uitspreiden, en zijn ijdel genoeg om onder het voorbijgaan dien sluier zooveel te doen splijten, dat ge heur fijne trekken en ivoren tint, waarbij het zwarte oog schitterend afsteekt, bewonderen kunt. De meesten dezer Joden zijn Sepharvaim, en herinneren u aan de nobeler Portugeesche Joden te Amsterdam, alleen met dit verschil dat de vrouwen niet alleen minder slank, maar soms hinderlijk gezet zijn en daardoor veel van haar schoon inboeten. De bazars van dit oude Tunis zijn nauw in elkaar gebouwd, maar rijk aan ingredienten. Aan bouw en étalage wordt niets ten koste gelegd. Van uitstalling achter glas is geen sprake. De meeste winkels zijn niet meer dan twee à drie meters breed. Ze zijn geheel open en 's nachts worden er luiken voor gezet. Ge kunt er niet ingaan, maar moet er voor blijven staan. Het geheele front wordt gevormd door een toonbank, die zich over de geheele breedte van den winkel uitstrekt, met op zij niets dan een kleine ingang voor

den eigenaar en zijn bediende; en achter die toonbank staat of zit de koopman, die u reeds bij uw naderen toespreekt en tot koopen uitlokt. En nauwlijks zijt ge tot voor de toonbank genaderd, of hij haalt het eene stuk voor, het andere stuk na voor den dag, om uw begeerlijkheid op te wekken. Zonder een gids die hier voor tolk dient, komt ge in deze bazars dan ook niet terecht, en ge weet vooruit, dat uw gids met den koopman altoos onder één deken ligt. De gids die u rondleidt, krijgt voor elken koop zijn percenten. Hij is altoos op de hand van den koopman, en nooit op uw hand, en beiden foppen u met het vriendelijkste gezicht, ook al schijnt het soms, dat uw gids u ten behoeve afdingt, en bij dat afdingen soms zelfs ruzie met den koopman schijnt te krijgen. Dit is alles komedie, en wie niet uit eigen oogen ziet en zich vooraf eenigszins van de prijzen op de hoogte heeft gesteld, wordt door het edel bondgenootschap bedot en bedrogen, en bedrogen niet alleen in den prijs, maar even goed in de waar. Al meer toch sloop de gewoonte in, dat deze bazars er tweeërlei goed op na houden: het echt-oostersche voor den kenner en de uit Italië en Frankrijk geïmporteerde namaak voor den onnooz'-len reiziger. Toch oordeele men hierover niet te hard. In meer dan één Fransch magazijn in de Avenue de France of de Avenue de Paris is het weinig beter. Ook in deze magazijnen worden de gidsen die er een vreemdeling heenbrengen, met percenten voor hun preferentie beloond, en ook in deze magazijnen is het dan vaak dezelfde komedie. IJlings wordt een tafel bijgeschoven, en een oostersche knecht komt u in keurige kopjes heerlijk-riekende koffie aanbieden, soms met vruchten en gebak. Al wat schoon is voor het oog wordt naar u toegedragen en voor u uitgestald. Gids en koopman knipoogen tegen elkander. Ge merkt aanstonds dat er saamspanning is om u òf veel te hooge prijzen te laten betalen òf u namaak voor echt spul te verkoopen. Maar dit moet gezegd: als ge u rustig houdt, en eindigt met niets te koopen, blijft de koopman even vriendelijk. Geen onvertogen woord komt over zijn lippen, en onder veel buigingen en vriendelijke strijkages laat hij u uit, alleen er op aandringend dat ge toch uw bezoek moogt herhalen. En komt ge er dan later weer langs, en merkt men u op, dan noodt men u nogmaals binnen en begint dezelfde komedie.

Ik had als cicerone een jongen Arabier genomen, een jongen

levendig en bij de pinken, om zoo naar Europa meê naar huis te nemen, en die Fransch als water sprak. Zoo één, dan speelde hij bij die winkelkomedie zijn rol in de perfectie. Eens zei ik hem dit, en met het onschuldigste gezicht antwoordde hij: „C'est bien ça, Monsieur, mais que voulez vous. Il faut bien, car sans cela nous n'aurions pas le pain sec." Maar van deze gochemheden afgezien, herbergen deze bazars metterdaad kostelijke waar. Beroemd is het Tunesische lederwerk, schier niet minder dan dat van Kordofan. Keurig zijn er de dinanteriën van fijngedreven koper. Ook de Tunesische tapijten deden van oudsher goede prijzen, al zijn ze door het vele blauw dat er in is gewerkt, minder warm dan de Turksche en Klein-Aziatische. Maar vooral in goeden reuk staan de Tunesische bloemen-essencen. De bloemenweelde is in Tunis zoo overrijk, en de bevolking heeft er zich van oudsher op toegelegd, om er zuivere, lang geur-houdende en zeer welriekende essencen uit te trekken. Vooral de rosen-, heliotrope- en jasmijnessencen zijn er kostelijk, en daar ze in smalle. lange fleschjes van vast formaat verkocht worden, kan men u hier minder meê foppen. Van de prostitutie merkt men in Tunis op de straten zeer weinig. Op het publieke erf is de toestand hier metterdaad rein, bij Parijs, Londen of Berlijn vergeleken. Men weet wel dat ze ook hier niet alleen bestaat, maar, gelijk in alle Oostersche steden, in boozen zin woedt, doch ze tergt niet zoo sterk de publieke eerbaarheid. Pijnlijk daarentegen is het dat de Jodinnen van de lagere klassen, wier reinheid van zeden in onze steden zoo gunstig bekend is, hier een ver van gunstigen naam hebben. In Tunis zijn zij het, die de *danse du ventre* in de café s vertoonen, en meer dan eens wordt men door een kuchje van een klein balkon, midden op den dag, verlokt naar boven op te zien, en merkt dan veelal een Jodin, die lachend met haar vinger naar de deur beneden wijst, als noodiging om binnen te komen. Mijn jonge gids, in den regel een reeds jong bedorven soort, wees me hierop en had me er vermoedelijk opzettelijk langs gevoerd, want ook uit dat soort geheime prostitutie maken deze gidsen hun verdiensten. Ook enkele Maltezische dames staan niet al te gunstig bekend, doch die volgen meer een andere methode om de vreemdelingen te lokken. Toen ik van El Bardo naar Tunis in een open landauer terug zou rijden, kwamen twee van die dames bij het portier en verzochten meê te mogen rijden. Ze vroegen het

niet aan mij, maar aan mijn jongen gids, die vermoedelijk ook met deze Maltezischen in verstandhouding stond, en door hem liet ik haar zeggen dat ik me liefst niet in mijn eenzaamheid liet storen, en zoo dropen ze af. Maar uit één en ander bleek dan toch, hoe uw Arabische gidsen u in heel een net van onverkwikkelijkheden pogen in te strikken. De Europeesche cultuur werkt blijkbaar op een jongen Arabier verre van gunstig. Ook in de restaurants en cafés ziet men deze jonge Arabieren in sierlijke zijden gewaden en met prachtige tulbanden op het hoofd omzwieren, en telkens komen ze op u af om een gesprek aan te knoopen en u aan te klampen. Het zijn een soort Oostersche dandies, die aan open tafel cognac zitten te drinken, om te toonen hoe ze zich aan niets meer storen, en die een hoogstgevaarlijk element in de Tunesische samenleving zijn. Van het intiemere leven der Oosterlingen in Tunis merkt men weinig. Heel anders dan in Constantinopel, zijn ze veelal schichtig voor wie vermoed wordt Christen te zijn. Zelfs is het niet zeer geraden in Tunis een moskee binnen te gaan. Op het heilig erf wordt wie geen Mohammeddaan is, liefst niet geduld, en alleen bij zeer expresse-aanbeveling laten ze u in hun heiligdom toe.

Hun moskeeën zijn meestal klein en onbeduidend, en slechts een klein aantal van grooter afmeting handhaaft in Tunis de eere van de Oostersche architectuur. De grootste is de Djama ez Zetoena, wat beduidt de Olijven-moskee. Ze is gesierd met een keurige minaret, die 44 Meters hoog oploopt, en met een rijke kolonnade. Evenzoo mag met eere genoemd de Sidi-Yoesef, niet ver van de Dar el Bey. De oudste moskee is de moskee van de Kasba, die uit de 13e eenw dagteekent. Alle deze grootere moskeeën liggen in de Medina, waarin oudtijds alle leven van Tunis zich saamtrok, en al zijn deze moskeeën van verre niet te vergelijken met die in Spanje, of met die te Constantinopel en te Damascus, toch wisten ze vooral door haar minarets een roep van zich te doen uitgaan, daar deze minarets elegant van stijl, rijk gedecoreerd en hoog boven alles uitstekend, relief aan heel het stadsgezicht geven. In verband met de groote moskee of Djama ez-Zitoena bezit Tunis nog altoos een niet onbelangrijke Mohammedaansche Universiteit. In zijn goede dagen was Tunis, evenals Bagdad en Caïro, een zetel van Islamitische geleerdheid. Haar geleerde scholen genoten oudtijds zelfs grooten roep en oefenden

een ver-reikenden invloed. Sinds is deze roep nu wel gedaald, maar de oude Universiteit wist zich toch nog steeds te handhaven. Het onderwijzend personeel is er nog altoos over de honderd man sterk, en nog beter dan in El Azhar te Caïro is hier, naar evenredigheid, voor de studenten van buitenaf gezorgd. Niet minder dan 22 hospitiën, saam met 450 kamers, staan hier ter beschikking van wie studeeren wil en in Tunis geen eigen tehuis heeft. Er worden 400 colleges gegeven, die zich vooral op grammatische kennis toeleggen. Van de 400 colleges zijn 150 uitsluitend aan de grammatische studiën gewijd. Het is vooral door deze Universiteit, dat de Islam zich in heel Tunis van hoogen invloed verzekert en het inzinken van den geleerden stand poogt tegen te houden. Het Arabische element handhaaft zich hier dan ook in ongebroken kracht, en waar, gelijk ik straks nader uiteenzet, het protectoraat van Frankrijk er op uit is, om het inheemsche leven onaangetast te laten, leeft het Arabische element hier naast de Europeesche cultuur voort, alsof er geen Europeesche invloed in Tunis bestond. De Christelijke religie heeft er lange eeuwen onder de Beys een kwijnend leven geleid, maar werd toch aanvankelijk nog steeds geduld. Tot 1530 was er zelfs nog steeds een Bisschop; doch sinds was dit element uit Tunis geheel verdwenen, tot het in de 19e eeuw door de groote invasie van vreemdelingen uit Christenlanden weer openlijk in Tunis optrad. Er staat nu in het Fransche gedeelte der stad een groote kathedraal. Er is ook een Grieksche kerk. Er is een klooster van de Dames de Sion. Zelfs is er een Rue d'Eglise, waarin de kleine kerk van het Heilige kruis, die ingebouwd is in Oostersche gebouwen en die nog twee oud-Christelijke inscriptiën bevat, die uit Mohammedia hierheen zijn gekomen, en men vindt er nog drie namen van oud-Tunische Bisschoppen op. De eerste nieuwe Christelijke kapel die weer in Tunis geopend werd, is de kapel bij de school van de Frères des écoles chrétiennes, geherbergd in een oud Lazaristen-klooster. Doch van veel meer beteekenis is het groote Lyceum, hier door kardinaal Lavigerie gesticht, dat nu reeds 700 leerlingen telt en bekend staat als het collège de Saint-Charles. Dit Lyceum is later door den kardinaal aan het Protectoraat afgestaan. Het schoonste uitzicht geniet men in Tunis op het Belvédère. Dit Belvédère ligt 82 Meters hoog en is het hoogste punt van het tegen een heuvel aangeglooide park.

Dit park is zeer uitgestrekt. Het beslaat een uitgestrektheid van meer dan 100 hectaren, is met goeden smaak aangelegd en kwistig met al de pracht van Tunis' flora beplant. Breede rijwegen loopen door heel het park heen, die opgaan tot op het hoogste gedeelte. Hier is een plat-form met zitbanken aangebracht, en het is van dit punt, dat men vooral bij ondergaande zon, als de hitte aflaat en het schelle licht niet meer verblindt, het rijkste panorama over heel den omtrek geniet. Van dit plateau overziet men niet alleen heel de stad, die zich hier schilderachtig voordoet, maar ook Carthago met zijn groote kathedraal, de groote acqueducten, ten westen El Bardo met Manoeba, en op verderen afstand drie rijen bergen, met aan het eindpunt van het oostelijk gebergte Kaap Bon, en daarachter de zich om het land slingerende zee. Voorts is dit park voorzien van een uitnemend restaurant, er is een Velodrôme, en wat meer van beteekenis is, niet ver van het park ligt een keurig-ingerichte Jardin d'essai, die in een land van zoo weelderigen plantengroei uitnemende voordeelen kan afwerpen.

Twee kilometer ten westen van Tunis ligt El Bardo, het buitenpaleis van den Bey. Zijn gewoon paleis in de stad heet Dar el Bey, maar bij plechtige ceremonieele gelegenheid wordt aan El Bardo voorkeur gegeven. Dar el Bey leent zich daarvoor dan ook bijzonder slecht. Buiten enkele arabesken, plafonds en mozaïek mist het alle decoratief. Van bouwkundige schoonheid is geen sprake. Ruimte biedt het te over, en opmerkelijk is de kleine zoölogische tuin die daaraan is toegevoegd, en waarin de Bey beèren en hyena's bijeen heeft verzameld, maar van een paleis biedt het weinig meer dan de schaduw, en de vervallen staat waarin het verkeert, verhoogt allerminst den vorstelijken staat van den ongelukkigen gebieder. Het is daarom slechts natuurlijk dat de Bey voor de groote ontvangst bij het Bairam-feest aan de troonzaal in het paleis van El Bardo voorkeur geeft. Niet alsof El Bardo, van buiten gezien, zooveel deftiger indruk zou maken. Integendeel. Ook in El Bardo draagt alles het kenteeken van vervallen grootheid. Het ligt niet ver van Tunis, maar de Beys die El Bardo aanlegden, hadden zich in dit paleis geïsoleerd door om heel het complex gebouwen een ring-

muur op te trekken en op onderscheiden punten dezen ringmuur met forten te versterken. Tegen alle muiterij uit de stad en onder de landbevolking wilden de Beys zich hier veilig weten. De poorten in den ringmuur waren toen steeds gesloten en met sterke wachten bezet. Thans echter zijn de muren en forten grootendeels weggebroken, zien ook hier de gevels der gebouwen er verveloos en tamelijk vervallen uit en bestaat al de heerlijkheid van El Bardo in zijn boom- en bloemenweelde. De plek waarop El Bardo staat, schijnt goeden bodem voor den plantengroei te bieden. De schoonste gewassen zijn hier saamgebracht, de bloemenpracht is weergaloos, en ge vergeet het niet groote paleis schier, als ge u in deze flora-weelde verlustigt. Het paleis zelf is meest onbewoond; de voorlaatste Bey placht er des winters langen tijd afleiding te vinden, maar toen ik het bezocht was het geheel verlaten en aan de hoede van een intendant met zijn bewakers overgelaten. De fraaie troonzaal is in dit paleis het eenige wat aan vroegere Oostersche grootheid herinnert, doordien die troon zelf geheel met goud is overtogen, maar die indruk wordt bedorven door een reeks van zeer gewone portretten van vorsten en Beys, die aan de wanden zijn opgehangen. En nog erger is dit in de groote galazaal, die groot van aanleg en niet onschoon in haar constructie is, doch die door het nieuw aangebrachte ameublement schier ongenietbaar is geworden. Dit bederf dagteekent uit de periode dat de Beys, evenals later de Sultans van Marokko, hun heil zochten in nabootsing van de Europeesche beschaving en levenswijs. Al het Oostersch-kostbare is toen uit deze galazaal verwijderd of verkocht, en in plaats daarvan heeft men deze groote zaal volgepropt met derde klas Europeesche meubelen. Zoo had men tusschen elke twee kolommen, aan beide zijden, een hoogst ordinair glad-mahoniehouten console gezet, en op die eindelooze consoles stond overal een pendule, links en rechts geflankeerd door een vaas met gemaakte bloemen onder stolp. Pendules en bloemvazen van een genre om op een dienstbodenkamer te zetten, alle onder bestoven stolp, en alle alleen goed voor een kleine vendutie. Curieus was in de slaapkamer van den Bey een ledikant van driemaal de gewone breedte, met aan het hoofdeinde een tiental kussens naast elkaar gelegd. De patio of binnenplaats bood niets belangrijks, en eenigszins grootsch van aanleg is, behalve de troonzaal, alleen de breede opgang van 18

trappen, als men het paleis binnengaat. Die opgang heet het Leeuwenbordes, en de vier groote steenen leeuwen, die rechts en links de trap bewaken, maken een vrij levendigen indruk, doordien ze elk een verschillende pose hebben. De één ligt, de tweede zit, de derde staat, de vierde klimt tegen een rotsblok op, er is er één die slaapt, een ander die brult, en de één let op den ander. Al moge de afwerking dan ook te wenschen overlaten, deze greep van den beeldhouwer om de acht leeuwen in actie voor te stellen, was stellig niet ongelukkig. Het is of als ge aankomt, uw komst beroering onder de koninklijke wachters van het paleis teweeg brengt. Bij het paleis is een kazerne, vooral eertijds met sterke militaire bezetting, en er staat een kleine moskee. Er is een groot Oostersch bad en er zijn tal van gebouwen voor het personeel van den dienst, maar verreweg het belangrijkst is het Museum Alaoei. Van alle musea in Tunis is dit museum Alaoei verreweg 't rijkst, en het dankt zijn schat aan de ijverige bemoeiingen van een Staatscommissie, die de Fransche regeering voor de Tunische antiquiteiten, onder de leiding van een kundig archeoloog, heeft ingesteld. In afzonderlijke zalen zijn hier de Tunische, de Grieksche, de Romeinsche, de Christelijke en de Arabische oudheden ondergebracht; vooral de vele en uitvoerige inscriptiën, die hier op steen zijn uitgestald, bezitten voor de historie van Tunis groote waarde. Er is ook een enkele sarcophaag met rijk beeldhouwwerk. En voorts een groote collectie van amuletten, van koperen en zilveren kunstwerk, en zelfs van edelgesteenten. Ook de mozaïeken die men hier saambracht, schitteren uit door fijnheid van saamvoeging en door helderheid van kleur. Iets verder op ligt nog een tweede winterpaleis, het paleis van Kassar-Said genaamd, dat zich nog dieper dan het paleis van El Bardo in zijn bloempark verliest; en op nog grooter afstand ligt het groote park van Manoeba, waarin de grootwaardigheidsbekleeders van den Bey veelal hun rijke villa's hadden opgetrokken, waaronder nu nóg kleine paleizen te vinden zijn, met name de Khéreadine; doch dit alles is bewoond en voor het publiek ontoegankelijk. Een tramweg maakt het bezoek van Manoeba gemakkelijk.

Toch blijft de hoofdaantrekkelijkheid in den omtrek van Tunis het op 10 K.M. afstands gelegen Carthago. Vermoedelijk heeft de nu

DADELPLUK IN TUNIS.

gekanaliseerde lagune bij Tunis, de Puniërs bewogen, hun factorij niet aan de veel beter gedekte kust van het tegenwoordige Tunis, maar op de open kust aan den ingang van de golf te stichten. Deze oude wereldstad, die eens 700.000 inwoners moet geteld hebben, en zoo geheel eenige rol in de historie der oude wereldzee gespeeld heeft, was tot op voor korten tijd onkenbaar geworden en vergeten. Cato's: *Ceterumque censeo Carthaginem delendam esse*, was als één der profetieën over Babylon en Tyrus, in letterlijke vervulling gegaan. Het was alles overstoven en als in den bodem weggezonken, en nauwelijks wisten de landlieden, die in de kleine dorpen dichtbij omdoolden, dat hier eens het machtige Carthago geschitterd had. Uit Tyrus was Carthago reeds in 814 v. Chr. gesticht. De Pheniciërs noemden het in hun eigen taal de *Carth hatchath*, d. i. de nieuwe stad, en het zijn de Romeinen, die uit dit stroeve Semietische woord het welluidender Carthago gevormd hebben. Deze factorij, oorspronkelijk alleen voor den handel gesticht, is toen allengs uitgegroeid tot een groote stad, en die stad heeft steeds grooter deelen van het omliggende land aan zich onderworpen. Door inlanders in haar dienst te nemen, verkreeg Carthago machtige legers. Op zijn steeds grooter werven liepen geheele vloten van stapel. Zoo breidde Carthago's macht zich steeds verder uit. Nieuwe koloniën werden van daaruit in Spanje, op Sardinië, Corsica en Sicilië gesticht, en in het eind kon het niet anders, of met deze steeds zich uitbreidende macht moest tenslotte de later evenzoo steeds zich uitzettende macht van Rome in botsing komen. Het zeebekken was te nauw om voor twee concurreerende wereldmachten plaats te bieden. In die worsteling op leven en dood heeft toen ten slotte Carthago, gelijk ik straks nader uiteenzet, het onderspit moeten delven. De Grieksche koloniën had Carthago een tijdlang overheerscht, maar tegen Rome bleek het in 't eind niet opgewassen, en in 146 v. Chr. is het oude Carthago toen, na zeven eeuwen gebloeid te hebben, tot op den vlakken bodem toe verwoest. En wat meer zegt, deze worsteling van Carthago, eerst met de Grieksche macht, die haar de nederlaag bij Himera bereidde, en daarna met de macht van Rome die haar ondergang na zich sleepte, was tevens een worsteling tusschen twee culture s en tusschen twee religiën geweest. De eeredienst van Tani te Carthago vertegenwoordigde een zinlijk-oostersche religie als van Astarte, en de Grieken bedongen in

een vredescontract, dat te Carthago ook een tempel voor Zeus zou worden opgericht. Het was het afgodische Semitisme, met zijn bacchanaliën, dat in 't eind de vlag streek voor het veel idealer polytheisme van de Grieksch-Romeinsche cultuur. Het Semitische ras had, blijkens de historie, veel dieper aanleg voor de religie, dan het Arische; maar alleen voor zoover het monotheïstisch opleefde, bracht dit de religie tot edeler ontplooiing; polytheïstisch verzonk het in sensualiteit en zinlijke mystiek. Tot driemalen toe wierp het Semitisch element zich op Noord-Afrika. Eerst toen de Astartedienst hier uit Tyrus, later toen de Jehova-dienst hier uit Zion, en de derde maal toen de dienst van Allah door de Arabische invasie binnendrong; de beide laatste malen in monotheïstischen vorm. Nu is Carthago de eerste maal bezweken, toen het Arische polytheïsme het Semitische te onder bracht, doch daarna is het onder Caesar en Augustus als nieuwe stad op zijn graf herrezen, en nogmaals de tweede stad van de Middellandsche zee geworden; en deze tweede bloei van Carthago heeft nogmaals zeven eeuwen stand gehouden, tot in de zevende eeuw Hussan in Tunis binnendrong en nogmaals het nu Christelijk Carthago tot den grond toe verwoestte. Sinds trok alle hooger leven onder de Sarracenen zich naar de stad Tunis terug. Carthago is daarna niet weer opgebouwd, en elk begin van herleving blijft nog steeds ontbreken. Het is nu aan de zeekust bij Sidi boe Said al woestheid wat ge om u heen ziet, en vreemd zelfs doet u te midden van die wildernis de prachtige kathedraal aan, die in Byzantijnsch-Moorschen stijl hier als vrucht van Kardinaal Lavigerie's volharding is verrezen. Een kerk zonder gemeente. Want wel koesterde Kardinaal Lavigerie de hoop, dat het Europeesche element, 'twelk zich in het rijk van den Bey vestigen ging, zich om deze kathedrale kerk verzamelen zou, en aldus het oude Christelijke Carthago zou doen herleven, maar in die verwachting is hij bitter teleurgesteld. De kolonisten hebben Tunis en de overige kuststeden opgezocht, of als landbouwers zich in het binnenland gevestigd, maar het ondergegane Carthago bleef voor als na de onherbergzame wildernis, met een kathedraal die vruchteloos om geloovigen roept. Toch was de begeerte van Lavigerie om het Christelijk Carthago te doen herleven, wel te verstaan. Gelijk in zijn eersten bloei, was Carthago in zijn tweede bestaan onder de Romeinen een stad van heidensche weelde

geworden, waar lust en zingenot hun triomfen vierden, wel in fijneren vorm dan onder de Puniërs, maar toch in wezen één. In dit Carthago was toen het Christendom binnengedrongen, en had er na heftigen tegenstand al spoedig zoo aanzienlijke vorderingen gemaakt, dat Tertullianus, Cyprianus en Augustinus er als lichten voor heel de Christelijke wereld glansden. Perpetua en Felicitas hadden in het amphitheater van Carthago den dood in de worsteling met de wilde dieren gevonden. In stroomen had het martelaarsbloed gevloeid, en ook hier was het bloed der martelaren gebleken het zaad der Kerk te zijn, want over heel de kust van Noord-Afrika, en tot diep in het binnenland was al spoedig de dienst van het Kruis doorgedrongen. Synoden als Conciliën zoo talrijk bezet, waren hier keer op keer gehouden, en ten leste nam het Christendom zoo sterk de overhand, dat de heidensche tempels konden gesloten worden. Het Christelijk Carthago, gelijk het van de 3e tot de 7e eeuw, na uitbanning van alle heidensche elementen, hier gebloeid heeft, was alzoo de volkomen triomf over het Semitische zoowel als over het Arische polytheïsme geweest; en schoon was ongetwijfeld het denkbeeld, om, nu nogmaals Christelijke natiën in Noord-Afrika, nu over den Islam kwamen te heerschen, dat oude Christelijke Carthago weer tot opstanding uit zijn dood te brengen. De Fransche Koning Lodewijk de heilige, die in 1270 op de bouwvallen van Carthago zijn legerkamp opsloeg en er den dood vond, zou, ware het hem gelukt de macht der Sarracenen neder te werpen, dan ook ongetwijfeld Carthago als Christelijke stad herbouwd hebben. Maar zoo ideale opvatting kon in onze materialistische eeuw bevolking noch regeering bezielen. Niet de eere van den Christus, veel meer de oeconomische welvaart staat thans in de raadslagen der machthebbenden op den voorgrond, en het is hiertegen dat zelfs de geloofsijver van een Lavigerie niet heeft vermocht. Al schijnt de kathedraal, die hier in 1892 is ingewijd, dan ook doelloos te midden van enkel bouwvallen te prijken, als openbaring van een geestelijk motief en van een rijke historische gedachte, blijft ze toch waarde bezitten, evenals de kleine Chapelle de St. Louis, die hier reeds in 1842 geopend was. Toch sprak mij in deze lijn van gedachten veel machtiger toe wat van het oude amphitheater nog overbleef. Dit amphitheater is, naar zijn overblijfselen te oordeelen, bijna even groot als dat van Rome geweest, en daar ziet

men, in het midden tusschen de rijen banken, nog de open ruimte, waarbinnen in 203 Perpetua zich liever door de tijgers liet verscheuren, dan dat ze haar Christus verloochenen zou. Op die gedenkwaardige plek heeft Lavigerie thans een eenvoudig kruis doen planten, en bij dit eenvoudige kruis vergeleken, haalt de prachtige kathedraal niet in historischen ernst. Een soortgelijk kruis heeft Lavigerie doen plaatsen op de plek bij de Cisternen, waar men acht dat Cyprianus begraven is. Op 14 September 258 was Cyprianus te Carthago onthoofd geworden, en zoo spreekt ook dit tweede kruis van het martelaarsbloed, waarmede hier het Christelijk geloof bezegeld is.

Vooral onder de leiding van den kundigen Archeoloog Père Delattre zijn sinds het laatst der vorige eeuw de opgravingen hier rusteloos voortgezet. De bouwvallen van twee Carthago's liggen hier boven elkander, en er moet diep gegraven worden, eer men tot het Punische Carthago is doorgedrongen. Wat men ter plaatse van die uitgravingen ziet, maakt dan ook weinig indruk. De verwoesting van 146 v. Chr. en die in de zevende eeuw na Chr., is beidemalen een zoo volkomene geweest, dat schier elke opgraving hier teleurstelt. Al wat kunstwaarde bezat en elders bij bouw van kerk of moskee kon worden aangewend, was sints eeuwen weggeroofd. Alleen van de reusachtige waterwerken, hier door de Romeinen aangelegd, ziet ge nog interessante overblijfselen. Al wat nog los gevonden werd, heeft men bijeengezameld en in klein museum tentoongesteld. Dit museum heet het musée Lavigerie. Het ligt vlak bij het Seminarie van de Pères blancs, en nog op het terrein dat voor de stichting van de Chapelle St. Louis door den Bey Ahmed aan de Fransche regeering was afgestaan. Voor het hek staat bij den ingang een groot afgodsbeeld, dat men houdt voor een afbeeldsel van de Dea celestis, en voorts bestaat het eigenlijke museum uit twee zalen, in eene waarvan men de Punische oudheden heeft saamgebracht, terwijl in de andere zaal bijeengebracht is wat men opgroef uit de Romeinsche periode. De eerste zaal is verreweg het rijkst. Vooral vier groote Sarcophagen uit de 7e eeuw en 4e eeuw voor Chr. verrijken de collectie. Het zijn twee Sarcophagen van priesters en twee van vrouwen, waarvan ook de eene vermoedelijk priesterlijken rang had. De Sarcophagen zijn leeg, maar op de deksels zijn de dooden afgebeeld, die erin waren bijgezet, en het is uit die afbeeldsels dat men de figuren en haar kleederdracht nog kennen kan.

Ook staan er nog twee kistjens bij waarin de asch van twee verbrande lijken werd teruggevonden. Voorts vond men in en bij die Sarcophagen tal van amuletten, allerlei geriefelijkheden en versieringen die aan de dooden waren meegegeven, waaronder tal van struisvogeleieren, beschilderd met menschelijke portretten. De tweede zaal geeft de overblijfselen uit den Romeinschen tijd, en daaronder uiteraard ook de overblijfselen uit de Christelijke periode, maar deze bepalen zich tot brokstukken van beelden, stukken mozaiek, grafopschriften, lampjes, glaswerk, munten en looden tafeltjes, waarop tooverspreuken gegraveerd zijn om den boozen geest af te weren. Dit weinige stelt teleur, en geeft vooral van de Christelijke periode op verre na niet wat men gehoopt had. Blijkbaar hebben de Sarracenen hier hun vernietigingswerk voltooid met een woede, waar niets tegen bestand bleek. Alle heugenis aan het Christelijke Carthago moest worden te niet gedaan, en dit is hun volkomen gelukt. Verderop liggen de groote Cisternen van Bordj Djedid, waarin nog 17 ruimten, die evenwijdig loopen, elk van 30 bij 7.50 M. groot. Veel Punische graven liggen vlak hierbij, en dan zijn nog althans de fundamenten blootgelegd van een groote Byzantijnsche kerk met vijf schepen. Ook van een oud-Romeinsch theater en van een Odeon zijn nog de fundeeringen uitgegraven, maar ze bleken van weinig archeologische beduidenis. En dan is er nog een tamelijk breede ruïne van wat de Arabieren *Damous el Karitá* noemen, vermoedelijk een verbastering van *Domus caritatis*, waar tal van martelaren hun laatste ruststede vonden. Doch hoe belangrijk deze opgravingen ook op zichzelf zijn, ze stellen u toch, ook met de sterkste verbeelding, niet in staat, om òf het Punische òf het Romeinsche òf het Christelijke Carthago weer voor u te doen opleven; en wat u veel sterker dan al deze onbeduidende bouwvallen boeit, is het prachtige gezicht dat ge van Carthago op de kust en op de zee voor u hebt. Dit metterdaad wonderschoon panorama verklaart u mede, waarom de Puniërs hier hun factorij bouwden; waarom de Fransche koningen geen weerstand konden bieden aan de verzoeking, om Carthago weder te doen opleven; en hoe Kardinaal Lavigerie de teleurgestelde hoop kon koesteren, dat de Europeesche kolonisten, tegelijk door de Christelijke traditie en door de schoonheid der ligging aangetrokken, ten derden male het oude Carthago tot nieuw aanzijn zouden herschapen hebben.

Hoe belangrijk intusschen Tunis als hoofdstad met zijn omstreken, en daaronder vooral Carthago, zij, toch is ook het land van den Bey allezins nadere kennismaking waard, zoo wat zijn verleden als wat zijn huidigen toestand en zijn te wachten toekomst betreft. Bijna zonder slag of stoot heeft Frankrijk zich van dit kustland zoo goed als voor altijd kunnen meester maken, en het hier ingevoerde Protectoraat was de eerste zet op het schaakbord, waarmee Frankrijk, na de pijnlijke ervaringen van 1870, zijn positie onder de groote Mogendheden van het Europeesche concert hernam. De oppervlakte van het land van den Bey bedraagt 167.400 q. K.M., en is alzoo ongeveer vijfmaal zoo groot als Nederland, maar de bevolking is zeer dun gezaaid. Terwijl ze in de dagen van de Romeinsche heerschappij op bij de 8 millioen werd geschat, telt ze thans niet meer dan 1.800.000 inwoners; een cijfer waaronder dan nog de 128.895 ingekomen Europeanen begrepen zijn. De 60,000 Joden worden er onder de inheemsche bevolking geteld, terwijl onder de bijna 129.000 vreemdelingen niet de Franschen, maar de Italianen de overhand hebben, vooral zoo men de Maltezers, die insgelijks Italiaansch spreken, met de eigenlijke Italianen saam neemt. Het staat dan 81.156 Italianen met 10.330 Maltezers, d. i. 91.484, tegenover 34.610 van Fransche herkomst. Vooral dit Europeesche element was in de dagen der Romeinen ongelijk veel sterker op de Noordkust van Afrika vertegenwoordigd en had door steeds uitgebreider colonisatie stad na stad gesticht en zich al meer als toongevende macht op elk gebied weten te gedragen. Alleen de Islam en het Arabische element staan thans aan een *da capo* van zoo uitgebreide colonisatie uit Europa in den weg, want gelijk ik in mijn hoofdstuk over het land der Pharao's reeds opmerkte, geheel Noord-Afrika hoort eigenlijk niet tot Afrika maar tot Europa. De straat van Gibraltar was, meent men, vroeger een landengte, die het tegenwoordige Tanger met de Spaansche kust verbond. De Sierra Nevada liep in het Atlas-gebergte door, en zijwaarts strekte dit gebergte zich uit tot bij de Etna. Gelijk toch Spanje in Marokko doorliep, zoo was ook Sicilië nog niet van Tunis losgescheurd en anderzijds nog aan het vasteland van Italië verbonden. Het westelijk deel van wat we nu de Middellandsche zee noemen, vormde naar die voorstelling een groot meer, dat van allen kant was ingesloten. En wat nog sterker sprak, waar nu de

Sahara zich onder Noord-Afrika uitbreidt, golfde toen, zegt men, een machtige zee, die met den Atlantischen oceaan in verbinding stond en onder Marokko, Algiers en Tunis doorliep. Op de kaart door Bourguignat van den toenmaligen geographischen toestand ontworpen, en die o. a. Stanley Lane Poole in zijn werk: *Barbary Corsairs*, Londen 1890, op blz. 15 overnam, doet geheel het terrein dat thans Marokko, Algiers en Tunis omvat, zich dan ook voor als een in de breedte uitgestrekt eiland, dat ten zuiden door de Sahara-zee, ten noorden door het Middellandsche meer en ten westen door den Atlantischen oceaan werd bespoeld, en, alleen door de landengte die Tanger aan Cadix verbond, tot een schiereiland gevormd, als een verlengstuk van Europa, niets met Afrika uitstaande had. Eerst door het uitdrogen en leegvloeien van de Sahara-zee, zoo acht men, is deze landstreek toen later met het vasteland van Afrika in verbinding gekomen, en na de doorbraak van de Straat van Gibraltar, die haar van Europa losmaakte, tot Afrika gerekend geworden. Uit die oorspronkelijke gesteldheid nu verklaart het zich, dat onder de keizers van Rome de Europeesche colonisatie hier zoo uitnemend geslaagd was, en dat in de 3e eeuw na Chr., althans het tegenwoordig Tunis weer zoo goed als Europeesch land was geworden. Ook het gunstige klimaat had dit in de hand gewerkt, en uit alles bleek dat de Europeesche bevolking er uitstekend kon aarden. Doch al drongen deze Europeesche kolonisten ook tot de woeste streken van het Zuiden door, en al wisten ze ook daar door goedgeslaagde irrigatie zelfs steden van beteekenis te stichten, toch bleef het meer naar de kust gelegen gedeelte hun eigenlijk element, en wisten de oorspronkelijke bewoners aan wie men den naam van Berbers heeft gegeven, zich tusschen alle Romeinsche koloniën door, en vooral in het Zuiden, te handhaven.

Deze Berbers zijn een hoogst interessant ras, dat zich, van den Nijl tot aan Casabianca en van de Bantoe-negers tot Algiers, over heel het noordelijk gedeelte van Afrika uitbreidde en nog altoos in onverzwakte kracht heel deze uitgestrekte landstreek bevolkt. De naam van *Berbers* is als verzamelnaam eerst later opgekomen, en hangt vermoedelijk hooger op saâm met het Romeinsch gebruik, om hen, die geen Grieksch of Latijn spraken, *barbaren* te noemen. Beide woorden toch acht men van eenzelfden stam te kunnen afleiden. Thans gebruikt dit volk zelf den naam van Berbers, en ze hebben er naar hun taaleigen zelfs

een meervoud: Baraber, van gevormd. Tot deze Berbers behoorden oudtijds de Mauri, de Numidii, de Getulen, de Pharaniërs, de Nasamonen, de Hamamieten, de Libyers en de bewoners der nabijliggende oäsen. Ze zijn thans in groote verzamelgroepen gedeeld, waaronder de dusgenaamde Kabylen, de Rif-piraten, de Toearegs, de Beni-Senoes, de Beni-M'zab, enz., die wel in kleur, in tint van oog en haar, in usantiën en zelfs in dialect ver uiteenloopen, maar die toch allen in den grond eens eenzelfde taal spraken, gelijken volksaard vertoonen en door de ethnologen tot eenzelfden volksstam gerekend worden. Ritter en Hartmann stemmen hierin overeen, al gaan ze niet zoover als anderen, die zelfs genealogisch verband zoeken tusschen deze Berbers en alle overige inwoners van Afrika. Het sterkste bewijs voor deze eenheid in ethnologischen zin vindt men niet alleen in hun eenheid van taal, maar vooral daarin dat deze Berbers van oudsher een eigen schrift bezaten, en dit soms nóg onder elkander bezigen. Een eenheid die intusschen niet belet, dat de eene stam u bijna aan den oosterling doet denken, terwijl een andere groep blauw-oogig en blondharig is, met soortgelijk verschil als ten onzent soms tusschen Zeeuwen en Friezen uitkomt. Vooral daardoor echter kenmerken zich deze Berbers, dat ze met de uiterste fierheid steeds hun zelfstandig karakter wisten te handhaven, en, zonder een staat te vormen, steeds zoo tuk op hun vrijheid bleven, dat ze, onder alle vreemde heerschappij door, steeds bleven die ze waren. Ze zijn in den verst gedreven zin van 't woord democraten, die in kleine verbanden leven, en wel herhaaldelijk ook van religie wisselden, doch ook nu nog, als belijders van den Islam, zich schier in niets naar den Khorân voegen, maar onder een Islamitisch uiterlijk nog steeds hun oude rasleven voortzetten. Nog altoos erkennen ze geen andere autoriteit dan van hun Koenans. Vooral van de Arabieren onderscheiden zij zich bij den eersten oogopslag. De Berber heeft een open en vrije gelaatsuitdrukking; zijn oog staat helder. Hij is minder peinzend dan de Arabier, maar vlugger van geest. Zijn gelaatsvorm is minder ovaal dan die van den Arabier, breeder en korter; zijn wangen komen meer uit, en zijn onderkaak is zwaarder en minder spits toeloopend. Hij is monogaam en leidt daardoor een stiller huiselijk leven; doch in zijn dorp neemt hij deel aan het bestuur en is in zaken ondernemend en bij de pinken. En wat vooral treft, is de taaiheid waarmee de Berber niet alleen onder

de elkaar opvolgende instroomingen van vreemde elementen, zijn zelfstandig karakter alle eeuwen door wist te handhaven, maar zelfs genoegzaam sterk assimilatievermogen ontwikkelde, om alle andere nationaliteiten allengs in *zijn* nationaliteit te versmelten, zoodat, terwijl het nationaal-typische van de Puniërs, van de Romeinen, van de Vandalen en van de Turken schier spoorloos verdween, het nog allerwege het Berber-karakter is, dat onder alle groepen van de bevolking uitkomt.

In dit door de Berbers bewoonde land zijn toen in het begin der 9e eeuw v. Chr. het eerst, voor zooveel we weten, de Puniërs uit Tyrus neergestreken, en hebben er handelsfactorijen gesticht; eerst te Utica, toen te Carthago en sinds schier in alle kustplaatsen. Reeds hierdoor kwamen twee geheel verschillende rassen met elkander in aanraking; de Berbers waren Hamieten, de Puniërs Semieten. De bevolking die Israël bij zijn uittocht uit Egypte in Kanaän vond, was een volk van koopmanschap, gelijk hun naam zelf aanduidt, en met dezen verwant waren de Phenicièrs, die zich noordwaarts, op een smalle strook langs de kust, hadden gevestigd en van Tyrus en Sidon uit, eerst heel den Griekschen Archipel, toen een deel van Griekenland, beheerschten, en vandaar uit zich steeds verder in de Middellandsche Zee wisten uit te breiden. Ze waren de meest geslepen kooplieden van den toenmaligen tijd, wisten zich door hun handel allerwegen in te dringen, zamelden groote kapitalen op, en schikten zich uitnemend in het bewonen van vreemde landen. Ze wisten zich overal thuis te maken, bouwden steden die spoedig opbloeiden, en brachten, waar ze ook kwamen, hun Aziatische zeden en hun zinnelijke religie met zich. Eeuwenlang zijn zij dan ook de beheerschers van de Middellandsche Zee geweest. Tot in Spanje wisten ze door te dringen, alle eilanden in het Westen hadden ze aan zich onderworpen, en zelfs zegt men dat ze de Straat van Gibraltar doorvoeren en noordop tot in Groot-Brittanje met hun goedingerichte schepen gekomen zijn. De Berbers liet men naar eigen aard huishouden, maar de Puniërs trokken partij van hun krijgshaftigheid, om sterke huurlegers uit hun stammen te vormen. Op Sicilië zijn ze eens met meer dan 100.000 man huurtroepen geland, en in Spanje was het huurleger waarmee ze doortrokken, nog de helft sterker.

Den eersten stoot kreeg deze Punische hegemonie over de Middellandsche Zee van de zijde der Grieken. Ze werden uit Griekenland

zelf, ze werden uit den Griekschen Archipel verdrongen; en toen de Grieken hen in het koloniseeren van het Westen navolgden, zochten dezen wel het hoofdterrein voor hun werkzaamheid in het Groot-Griekenland van Zuid-Italië, maar wisten toch ook door het stichten, niet van koopmansfactorijen, gelijk de Puniërs, maar van stedelijke Policiën, allengs de Punische macht op de eilanden te fnuiken. In Noord-Afrika zelf bleven de Puniërs intusschen nog in het volle bezit van hun oppermacht, want wel is later de Grieksche cultuur ook hier heerschende geweest, zoodat zelfs Tertullianus aanvankelijk nog Grieksch schreef, maar deze Grieksche cultuur was er door de Romeinen, niet door de Grieken gebracht. Het is dan ook niet de Grieksche concurrentie, maar de opkomst van Rome, die ten slotte de Punische macht ten ondergang doemde. Het terrein was te eng om twee wereldrijken naast elkander te dulden; en toen beide machten elkander te na op de hielen kwamen, moest òf de Romeinsche macht in haar opkomst gestuit òf de Punische macht door Rome overweldigd worden. Dit is èn te Carthago èn te Rome al spoedig begrepen. Hannibal heeft het Punische leger tot voor Rome's poorten gebracht, en drie Punische oorlogen zijn gevoerd geworden, alvorens het pleit zijn eindbeslissing vond. Maar toen dan ook die eindbeslissing in 146 v. Chr. gekomen was, ging de Punische macht onder om nooit weer op te staan, en was Carthago's algeheele verwoesting het keerpunt in de geschiedenis van Noord-Afrika. De Romeinen hebben toen aanvankelijk niet dan zeer langzaam van hun overwinning partij getrokken. Ze drongen nog bijna niet in het binnenland door, en bepaalden zich tot de bezetting der kustplaatsen. Voor zoover ze zich met de Berbers van Numidië en Mauretanië inlieten, dongen ze meer naar een zacht protectoraat, dan naar het verwerven van nieuwe wingewesten. Ook de kolonisatie van het nieuwe terrein ging in den aanvang uiterst traag, en de namen van Massinissa, Jugurtha en Juba zeggen genoeg, wat tijd er verliep, eer de inbezitneming van Noord-Afrika een meer doortastend karakter kon dragen. Eerst in het begin onzer jaartelling kon althans nominaal heel Noord-Afrika van Egypte tot Tanger Romeinsch gebied heeten, en eerst de herbouwing van Carthago onder de eerste keizers was het teeken der herleving van een nieuwe heerschappij. Het tegenwoordige Tunis, eerst Africa vetus genaamd,

werd toen het Africa proconsularis. Zelfs het woord van *Africa*, dusver ongekend, kwam toen voor het eerst op en werd ontleend aan Ifrykia, in Tunis een inheemsche naam. En zoo rustig bleek alras het bezit van Tunis voor de Romeinen, dat ze er het civiel en militair bewind aan een gouverneur konden toevertrouwen, die door den Senaat benoemd, een inkomen van *f* 100,000 genoot, en alleen te Carthago een garnizoen in bezetting hield. Numidia gold toen als Africa nova en werd geheel militair beheerd, terwijl het grooter deel van West-Algiers en Marokko, als Mauretania I en Mauretania II, eveneens door bevelvoerende legerhoofden geregeerd werd. In Numidië was het een generaal, in de beide Mauretaniën een procurator imperatoris, die het bevel voerde . In Numidië lag het derde legioen, een 12.000 man sterk, en in de beide Mauretaniën steunde men op een legermacht van 15.000 man, waaronder een groot aantal Berbers. Hun geheele legermacht in Noord-Afrika ging dan ook niet boven de 30.000 man, wel een bewijs van de degelijke wijze waarop ze zich in deze nieuwe wingewesten gevestigd hadden. Alleen in Algiers en Tunis onderhoudt de Fransche regeering nog een macht van bij de 50.000 man, waarvan eerst laatstelijk een deel voor het optreden in Marokko is afgezonderd. Steeds sterker werd dan ook onder de Keizers de stroom van kolonisten, die uit Italië naar Noord-Afrika overging. Prachtige wegen werden aangelegd; groote waterleidingen gebouwd, om het aan rivieren arme land van water te voorzien; in de steppen en in de woestijn werden putten gegraven; stad na stad verrees tot in de verst afgelegen streken; en elk dier steden werd verrijkt met paleizen, theaters, amphiteaters, odéons en thermen. Te Carthago en in Cirta vestigden zich geleerde scholen; wetenschap en kunst bloeiden op. Het Grieksch moest allengs voor een eigenaardig Punisch Latijn de vlag strijken, en nog getuigen de honderden grootsche monumenten, die men in Tunis en Algiers uit den Romeinschen tijd vindt, van den zeldzamen bloei waartoe Noord-Afrika onder de Romeinsche heerschappij gekomen was. Gelijk de Grieken in Zuid-Italië zich een tweede Groot-Griekenland hadden gesticht, zoo stichtte Rome in Noord-Afrika zich een tweede Italië.

In dit van weelde overvloeiende Noord-Afrika is toen het Christendom binnengedrongen en heeft er van de eerste helft der tweede eeuw af steeds grooter vorderingen gemaakt. Het won zijn aanhangers

niet alleen onder de Romeinen, maar evenzoo onder de Berbers. Het is er door de Romeinen hard vervolgd, en het martelaarsboek van Noord-Afrika behoeft voor geen ander in tal van martelaren en in verhaal van martelaarsmoed onder te doen, en ge mist er den triomph van het Christendom over de herhaalde en bittere vervolgingen allerminst. Niet lang meer, of het moest als religio licita erkend worden. Machtige kerkvaders stonden op; men denke slechts aan Cyprianus en Augustinus. Nog voor het Nieuwe Testament in Italië was overgezet, deed in Noord-Afrika een Latijnsche vertaling de ronde. En vermoedelijk zou de triomf van de Christelijke religie nòg schitterender geweest zijn, zoo de scheuring die de Donatisten en de Circoncelliones op kerkelijk gebied veroorzaakten, de kracht der propaganda niet gestuit had; secten wier opkomst vermoedelijk met het eigenaardig karakter der Berbers verband hield. Reeds in het laatst der 4e eeuw kon een Synode bij de 600 Bisschoppen vereenigen (zie· Harnack, *Ausbreitung des Christentums*, 1904, p. 520), die wel elk voor zich geen groote diocese, veeleer slechts een enkele stad vertegenwoordigden, maar door hun groot aantal toch toonden, én hòe sterk het stadsleven zich had uitgebreid, én hoe zonder onderscheid in alle steden toen reeds het Christendom voor goed gevestigd was.

Een keer in dezen toestand kwam eerst in 429 door het optreden van de Vandalen. Toch zijn deze krijgshafte buitzoekers niet uit eigen aandrift op Carthago neergestreken. Veeleer zijn ze geroepen en ingehaald door Bonifacius, die toendertijd als Romeinsch gouverneur-generaal in Noord-Afrika het bewind voerde. Partijen aan het Keizerlijk Hof, in wier strijd Bonifacius gemengd werd, trokken ook Noord-Afrika in haar sfeer van onderlinge worsteling, en toen Bonifacius inzag, dat hij hiervoor òf wijken òf er fier tegen ingaan moest, koos hij fier verzet en riep de Vandalen uit Spanje te hulp. De Vandalen, uit Noordoost-Duitschland herkomstig, waren voor een deel naar Dacië getogen, maar voor een ander deel naar den Rijn opgetrokken. Van den Rijn rukten ze Frankrijk binnen, hielden hier van 406—409 op de ergerlijkste wijze huis, naderden zoo in 409 onder Genserik de Pyrenaeën, vonden die onbewaakt, trokken er over, en deden toen van 409—427 Spanje hetzelfde lot ondergaan als Frankrijk. Vooral in het rijke zuiden van Spanje, dat nóg naar de Vandalen Andalusië heet, wisten ze de Goten aan zich te onderwerpen en zoo lag

Noord-Afrika voor hen open. Toch is niet de geheele Vandaalsche stam toen overgetrokken. Veeleer bleven de meesten hunner in Spanje achter, en alleen Genserik met een niet te groot leger van 20.000 man snelde Bonifacius te hulp. Dank zij die hulp won Bonifacius zijn pleit, en niet lang meer of de vrede met het Hof was hersteld. Maar toen nu Genserik werd uitgenoodigd om, na bewezen dienst, naar Spanje terug te keeren, liet hij zich het: »der Mohr hat seine Schuldigkeit gethan, der Mohr kann gehen«, niet gezeggen. Hij viel de Romeinsche troepen aan, en wist in een woedend gevecht de hooge hand te behouden, verraste Carthago in 439, nam ook een deel van Mauretanie en Tripoli in, en schiep zich welhaast een zoo machtige vloot, dat hij jarenlang meester van de Middellandsche zee bleef. Bijna een eeuw lang, tot 533, heeft toen deze heerschappij der Vandalen te Carthago stand gehouden, en vermoedelijk zou ze tot de komst der Sarracenen hebben voortgeduurd, indien godsdienst-twisten ook dit Vandalenrijk niet ondermijnd hadden. De Vandalen waren namelijk Arianen, en de Orthodoxe kerk had het onder hun bewind soms hard te verduren. Niet dat de Vandalen uit zich zelf vervolgziek waren, maar het Keizerlijk bewind vervolgde in Italië de Arianen, en dit bewoog de Vandalen om in Afrika represailles op de Orthodoxe bisschoppen te nemen, teneinde hierdoor den Keizer te noodzaken de Arianen ongemoeid te laten. Doch juist deze vervolging der Orthodoxe kerk bracht het rijk der Vandalen ten val. Vooral in het Byzantijnsche rijk achtte men deze verdrukking van de Orthodoxe Bisschoppen niet te mogen dulden, en toen geen vertoogen hielpen, besloot Keizer Justinianus I zijn veldheer Belisarius met groote vloot en machtig leger tegen Gelimer, den toenmaligen Koning der Vandalen, af te zenden. Deze landde in 533, sloeg Gelimer, veroverde Carthago en maakte alzoo met één slag aan der Vandalen heerschappij een einde. Sinds bleef Noord-Afrika aan het Oostersche Keizerrijk, tot de Arabieren, na eerst Egypte bezet te hebben, heel de kuststreek langs binnendrongen en in 646 ook Tunis bereikten. Bijna zonder slag of stoot viel Tunis hun toen in handen, in minder dan vijftig jaren tijds werd schier geheel de bevolking bij den Islam ingelijfd, en in 698 viel Carthago onder Hussans aanval en werd tot den bodem toe door hem geslecht.

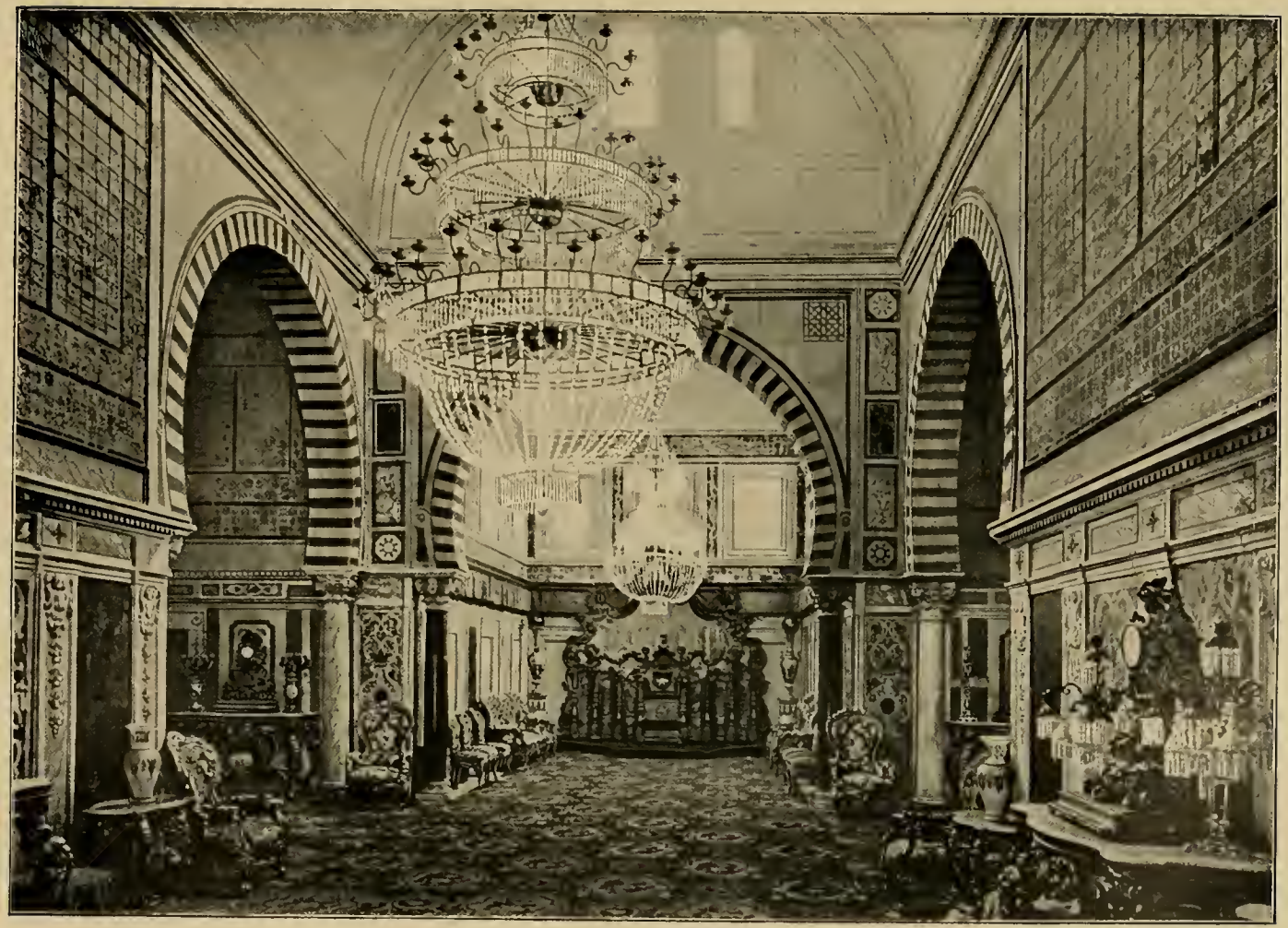
De Islamitische machthebbers stichtten zich toen in Kaeroean een

eigen hoofdstad, die nog steeds het Mekka van Tunis gebleven is. Wel was het verzet hiermee niet op eenmaal geheel gebroken. Vooral dieper 't land in bleven de Berber-stammen zich nog geducht roeren en wisten zelfs onder Kahina, de Tunische Jeanne d'Arc, een oogenblik de Arabieren terug te slaan; maar al waren er dorpen, die tot vijf en zesmaal toe weer de Halve Maan neerhaalden, om voor het Kruis weer op te komen, stand hield dit verzet toch niet, en althans na 750 was heel Noord-Afrika tot diep in het Zuiden in elk opzicht Mohammedaansch land geworden. Niet alleen de keizerlijke macht was er geheel vernietigd, maar ook van het Christendom nauwelijks eenig spoor meer overgebleven. Alleen de Joden, die steeds in Tunis een rol van beteekenis speelden, zijn niet voor den Islam bezweken. Alle eeuwen door bleven ze hun zelfstandige positie handhaven, en meer dan 2500 jaren bleef hun groote kolonie in Tunis steeds aan de voorvaderlijke religie tronw. Voor de zoo machtige Christelijke Kerk, die eens zoo schitterend hier bloeide en sinds zoo smadelijk onderging, een beschamend voorbeeld van volhardenden geloofsmoed, want zwaar en hard is ook op deze Jodenkolonie door het zwaard van den Islam gedrukt. Sedert heeft Tunis gedeeld in de troebelen, die uit de splitsing van het Khalifaat opkwamen, en is beurtelings aan de Aghlabiden, aan de Fatimiden van Egypte, aan de Almohaden en Meriniden onderworpen geweest. Ook in de beweging door de Kruistochten gewekt, werd het betrokken, toen Lodewijk de heilige er landde en aanvankelijk er vasten voet wist te verkrijgen, tot hij in 1270 in het legerkamp bij Carthago stierf. Zoo bleef dan Tunis voorgoed in de macht van den Islâm die gedurig door nieuwe instrooming van Arabieren, vooral in de elfde eeuw, zijn invloed wist uit te breiden. Niet gering is de cultuur geweest, die in de beste jaren van het Islamitisch bewind toen ook in Tunis opleefde. Oeconomisch heeft Tunis van de 8e tot de 16e eeuw gebloeid. Arabische wetenschap en kunst wist zich te Kaeroean en te Tunis een zetel der eere te veroveren. Geheel de bewindvoering droeg in die eeuwen een uitmuntend karakter, en het was eerst de Turksche overmacht, die in 1535 zich ook van Tunis meester maakte, waardoor aan dezen bloeienden staat van zaken een einde werd gemaakt en die ongemerkt ook Tunis in een Barbarijschen rooverstaat omzette. Steeds meer maakte deze rooverstaat

zich onafhankelijk. In 1705 zag Turkije zich zelfs gedrongen, deze onafhankelijkheid ook formeel te erkennen, daar echter ook onder de latere Bey's Tunis aan den Islam getrouw bleef, kan gezegd, dat van 642—1881 de onbeperkte heerschappij van den Islam in Tunis stand hield. De Punische overmacht had geduurd van 835 voor Chr. tot 146 voor Chr., alzoo zeven eeuwen; de Romeinsche heerschappij van 146 voor Chr. tot 642 na Chr., d. i. evenzoo ruim zeven eeuwen; en daarop volgde de Islamitische machtsontwikkeling, die tot 1881, d. i. ruim elf eeuwen, zich onverkort in Tunis wist te handhaven.

Het zeerooverswezen vormt in de historie van Tunis een uiterst belangrijk tusschenbedrijf. Feitelijk had dit booze wezen op de Middellandsche zee, in geheel privaten vorm, reeds sinds eeuwen bestaan. Buiten de territoriale wateren is de zee vrij, er is op zee geen politie, en de kleine vloten die de verschillende Staten onderhielden, waren niet machtig genoeg om deze zeeschnimerij uit te roeien. Toch ging deze zeeroof aanvankelijk meer van Genua, Venetië en Spanje, dan van de Mohammedaansche Staten uit, maar niet dan op kleinen voet, en het waren eerst de gebroeders Arouj en Kheir ed Din Barbarossa, die dit rooverswezen naar de Islamitische Staten overbrachten en er een hooge vlucht aan gaven. Twee omstandigheden werkten dit in de hand. Ten eerste de neiging die destijds bij de Turken opkwam, om zich in het bezit van een aanzienlijke vloot te stellen, en ten tweede de verdrijving van de Mooren uit Spanje. Die uit Spanje verdreven Mooren nestelden zich in Marokko, in Algiers en in Tunis, en daar ze zich niet voegen wilden in het denkbeeld, dat het schoone Spanje voor altoos voor hen verloren zou zijn, begaven ze zich in hun brigantijnen op zee, om zooveel mogelijk de rijke Spaansche koopvaardijvloot afbreuk te doen en door invallen op de kust in Spanje schrik te verspreiden en er buit te rooven; iets wat de Bey's, die een aandeel in den buit kregen, stil geworden lieten. Tot een groote actie zou dit dan ook vermoedelijk niet geleid hebben, zoo de broeders Barbarossa, die uit Lesbos herkomstig waren, van deze wraakzucht der Mooren geen partij hadden getrokken om hun zeeroof op groote schaal in te richten. Vloten, machtiger dan waarover de Christenmogendheden beschikten, wisten de Barbarossa's te water te brengen. Ze vielen de Spaansche Presidio's op Afrika's noordkust aan met een moed, waaraan niets weerstand kon bieden,

wisten zelfs den Bey van Tunis aan zich te onderwerpen, en waren spoedig heer en meester op geheel de Middellandsche zee. Daarbij kwam nu dat de Turken juist in dienzelfden tijd zich een vloot van honderd galeiën hadden geschapen, met die vloot geheel de Zwarte zee hadden schoon geveegd, de Venetianen hadden geslagen en Rhodus hadden weten te veroveren. Barbarossa, die niet alleen een ondernemend vlootvoogd, maar tevens een vaardig diplomaat was, wist zich toen met den Sultan in verbinding te stellen. De Sultan benoemde hem tot Groot-admiraal, en het is in die qualiteit dat Barbarossa toen Tunis aanviel, en den toenmaligen Bey Hassan tot overgave van de sterke stad wist te dwingen. En wel heeft toen Karel V het voor Hassan opgenomen, en met een vloot van 600 schepen in 1535 Tunis hernomen, maar de Franschen kozen toen voor Barbarossa partij, en het einde was dat de Turksche heerschappij voorgoed in Tunis gevestigd werd. De slag bij Lepanto in 1571, waarin de Turksche vloot voorgoed het onderspit delfde, heeft toen wel deze overmacht gebroken, maar met geen ander gevolg, dan dat de Staten op de Noordkust van Afrika allengs hun onafhankelijkheid hernamen en ten hoogste nog in naam de suzereiniteit van den Sultan gelden lieten; doch juist daardoor is toen de zeeroof het vaste emplooi van deze Barbarijsche Staten geworden, waaronder de Europeesche handel tot in 1830 heeft gezucht. Of de naam van Barbarijsche Staten aan het woord *Barbaar*, dan wel aan den naam der *Berbers* ontleend is, valt niet uit te maken. Zelfs zijn er, gelijk ik opmerkte, die den naam Berber met het Latijnsche *barbarus* in verband brengen, en stellig is voor Europeesche ooren de naam van *Barbarijsche* Staten, door hun namelooze wreedheid, met het begrip van barbaarschheid ineengesmolten. Private zeeschuimers zijn er altoos geweest; de kaapvaart, als hulpmiddel in den oorlog, om den vijand afbreuk te doen, was sinds de 16e eeuw bij alle Europeesche Staten in zwang, en Duinkerken dankt er zijn beruchtheid aan. Zelfs nu nog handhaven enkele Staten hun recht om kaperbrieven uit te geven, edoch alleen op beding dat de kaper landgenoot zij, het krijgsgebruik eere en zijn buit aan het oordeel van een prijsgerecht onderwerpe. Ook dit moet de wereld uit, en op het Congres te Parijs in 1856 is het in beginsel reeds prijsgegeven. Maar de gruwel der Barbarijsche Staten bestond hierin, dat ze kaapvaart geoorloofd achtten en aanmoedigden op de schepen van

DE TROONZAAL VAN DEN BEY VAN TUNIS.

elke natie, die niet bij verdrag zich tot betaling van een tribuut verplicht had. Ten grondslag hieraan lag dezelfde Islamitische trots, als bij de Capitulatiën. Christen-mogendheden hadden geen recht van bestaan; tegenover haar was alles geoorloofd; en dan alleen gingen ze vrij uit, zoo ze zich de gunst van gespaard te worden, door betaling van tribuut kochten. Zoo nu gaf ook de gebieder, of later de Bey van Tunis kaperbrieven uit aan wie ze hebben wilde, of liet, ook zonder kaperbrief, in zijn haven elken zeeroover met zijn genomen buit toe, voorzoover het buitgemaakte schip niet voer onder de vlag van een mogendheid, die verdrag had gesloten. De Bey van Tunis kreeg 10 % van den buit voor zich-zelf en 2 % voor het onderhoud van de haven en voor de Maraboets; en tot dien buit behoorde niet alleen de lading, maar ook de bemanning van het schip, die voor slaaf verkocht werd en vaak de wreedste mishandeling had te verduren. Mogendheid na mogendheid sloot dan ook met den Bey een verdrag, om de schepen van haar eigen natie voor overlast te vrijwaren; zoo deed ook ons land; en eerst in 1819 is onzerzijds aan zoo smadelijk verdrag een einde gemaakt. Veel eervoller was uiteraard de gewoonte om op de grootere koopvaardijschepen de bemanning te wapenen en kanonnen in batterij te brengen, maar deze maatregel bood geen afdoende zekerheid. Vandaar de poging om altoos weer met deze roofstaten accoord aan te gaan; en ontkend kan, helaas, niet, dat meer dan ééne groote mogendheid op haar beurt zelfs de alliantie van deze Barbarijsche Staten zocht, om afbreuk te doen aan een mogendheid, met wie ze in oorlog was. Groot is dan ook het aantal Christen-slaven geweest, dat tengevolge van deze zeeschuimerij in de mijnen, groeven en gevangenissen van Noord-Afrika bezweken is, en onvergankelijk blijft de eere van de paters Redemptoristen, d. i. van de orde van den Vrijkoop, die het onherbergzame land ingingen om door vrijkoop voor de Christenslaven terugkeer naar hun vaderland mogelijk te maken. Onder die Christen-slaven is een tijdlang ook de edele Vincentius à Paulo geweest. Eerst de Vereenigde Staten van Amerika waagden het, Tripoli, dat hard meêdeed, in 1801 te tuchtigen, maar de eerste groote slag is toch aan dezen zeeroof eerst in 1816 toegebracht, toen de vereenigde Engelsche en Hollandsche vloot, onder de admiraals Exmouth en Van der Capellen, de tuchtiging van Algiers op zoo doortastende

wijze doorzett'en, dat sinds de zeeschuimerij feitelijk reeds was geknakt. Sedert heeft Tunis als nagenoeg onafhankelijke Staat zijn bestaan nog tot 1881 voortgesleept; in dit jaar kwam het onder Frankrijks protectoraat, en eerst van dat jaar af dagteekent zijn sociale herleving.

Toch was Frankrijk niet de eenige mogendheid, die sinds lang op Tunis een begeerigen blik had geslagen. Zelfs achtte Italië dat het er nader aan toe was, nu het eenmaal een groote mogendheid was geworden, ook de oud-Romeinsche erfenis in Tunis, en straks ook in Tripoli, te aanvaarden. Vooral nu Frankrijk in 1830 bezit van Algiers had genomen, oordeelde men te Rome, dat Tunis moest komen onder de hoogheid van Italië, en scherp was de diplomatieke strijd, die jarenlang in Tunis tusschen Roustan, den Franschen consul, en Maccio, den Italiaanschen consul, gevoerd is. Aanvankelijk was de positie van Maccio het sterkst. Er waren in Tunis tienmaal meer Italianen dan Franschen, en de Bey was wel geneigd om, ook door concessies, aan de Italianen vaster voet in zijn gebied te geven. De spanning tusschen Frankrijk en Italië liep in die dagen dan ook zeer hoog; zelfs een ministerie is te Rome om Tunis gevallen. Maar Frankrijk heeft doorgezet. Het wilde op zijn Algerijnsche grens geen vreemde mogendheid dulden, en na de vernedering die het in 1870 had ondergaan, gevoelde het behoefte, zich door een machtsdaad van beteekenis weer tot hoogeren rang op te heffen. En gelijk bij slecht geadministreerde Staten de gelegenheid om zich ervan meester te maken, zich schier altoos als vanzelf voordoet, zoo was het toen ook hier. Tal van kleine geschillen over onzekerheid op de grenzen, over persoonlijke aanrandingen en financieele regelingen deden zich voor, en hoopten zich in 1879—'81 zelfs derwijs op, dat Frankrijk te kust en te keur oorzaak had om tot een bezetting van Tunis over te gaan; moeilijkheden en geschillen die men anders gaan laat, maar die, zoo men doortasten wil, een alleszins gerechtvaardigde aanleiding tot interventie opleveren. De Khroemirs, die vlak aan de grens van Algiers wonen, deden herhaalde invallen, overrompelden Fransche wachtposten en roofden buit. De oudminister Kheir-ed-Din had zijn paleis met zijn landbezit van 120.000 H.A. aan een Fransche maatschappij verkocht, en op sluwe wijze trachtte men

dezen koop ongedaan te maken, — het dusgenaamde Enfida-geschil. Forbin, een Franschman, was in Tunis ruw mishandeld. Nog allerlei kleine grieven voegden zich hierbij. Vooral het verleenen van spoorwegconcessies aan een Italiaansche maatschappij zette kwaad bloed. En het eind was dat op 4 April 1881 de minister Jules Ferry in de Fransche Kamer het besluit der Fransche regeering mededeelde, om een sterk corps naar Tunis te zenden, ten einde den Bey tot rede te brengen. Van het stelsel *des petits paquets* zag men daarbij af. Aan de 8200 man die men uit Algiers over de grenzen zond, voegde men een expeditionnair corps uit Frankrijk van 23.616 man toe, en welhaast was door deze 31.816 man het onbeduidende leger van den Bey teruggeworpen en geheel de Noordkust van Tunis overstroomd. Frankrijk had er zijn eer in gesteld, niet te worstelen, maar met één slag zijn overmacht te toonen. Reeds op 12 Mei stond de generaal Bréart voor Tunis, en verzocht met den consul Roustan audientie bij den Bey op diens paleis te Bardo; en nog denzelfden dag werd toen door den Bey het verdrag onderteekend, waarbij het protectoraat van Frankrijk over heel Tunis aanvaard werd. Dit verdrag was kort; het bevatte slechts negen artikelen; en de bewoordingen waren zoo zacht mogelijk gekozen, maar het hield de beslissing in, dat voortaan de Bey niets in Tunis zonder de goedkeuring van Frankrijk zou kunnen doen. Daar nu Frankrijk toch de macht in handen had, kon worden volstaan met deze summiere verklaring, die eerst twee jaren later in de Conventie van 8 Juni 1893 nader is uitgewerkt. De Bey was van dat oogenblik af Bey-fainéant geworden, en de Fransche Résident-général was zijn allesbeschikkende *majordomus*.

Voor dit plotseling ineenzinken van de Beylikale macht waren de oorzaken niet ver te zoeken. Het dusgenaamde leger dat te zijner beschikking stond, was gebrekkig gewapend, slecht geoefend en klein in 't getal. De actieve legermacht bestond uit slechts 3000 man te voet en één eskadron ruiterij; en wel kwam daar aan allerlei reserve nog een 25.000 man bij, maar eer die genoegzaam slagvaardig waren, trokken de Franschen Tunis reeds binnen. Zelfs was het zeer de vraag, of de Bey op deze reserve, voorzoover ze uit het Zuiden afkomstig was, kon rekenen. Vooral in het Zuiden is de bevolking van Tunis Islamitisch in fanatieken zin, en de Bey had aan zijn hof genoeg laten doorschemeren, dat aanraking met de Christelijk-Euro-

peesche maatschappij en overneming van veel aantrekkelijks in haar beschaving, hem niet onverschillig liet. Bij de meeste kleine potentaten van Mohammedaansche Staten viel hetzelfde verschijnsel waar te nemen. Bij het volk nog altoos afkeer van de Christenhonden, maar aan het hof voor enkele Christenen, die zich wisten in te dringen en Europeesche geriefelijkheden wisten aan te bevelen, warme sympathie. In Marokko is hetzelfde gezien. Doch juist hierdoor had de Bey veel van de gehechtheid van zijn volk verspeeld In zijn nederlaag zag meer dan één een Godsoordeel over zijn ontrouw aan den Islamitischen geest. Ver buiten Tunis-stad kon de Bey dan ook zijn gezag kwalijk doen gelden. Meer dan één stam voerde een zoo goed als onafhankelijk bestaan, en al was aan de meeste stammen althans een tribuut opgelegd, ook aan dit tribuut wist, wie veraf woonde, zich allicht te onttrekken. De financiën van den Bey waren ten gevolge van dezen stand van zaken meest in zeer onvoldoenden toestand. Leening na leening had in den oogenblikkelijken geldnood moeten voorzien. Daar de rente van dit geleende geld steeds grooter deel van het budget verslond, bleef er niet over om, behalve voor 't leger, voor de verkeerswegen, voor de gezondheidsregeling enz. te zorgen. Dit was reeds op inmenging van Europeesche mogendheden in het financieel beheer, en van de consuls in den reinigingsdienst uitgeloopen. En tot overmaat van ramp had de Bey in deze verlegenheid heil gezocht in het al te doorzichtige diplomatieke spel, Frankrijk door Italië schaakmat te zetten. Maar natuurlijk, toen Italië, na geblaft te hebben, niet toebeet, en het Kabinet-Cairoli aftrad, ontviel hiermeê aan den Bey de eenige steun waarop hij gerekend had, en moest wel op El Bardo het booze contract, waarin hij feitelijk als regent abdiceerde, op uitnoodiging van den Franschen generaal geteekend worden. De eenige hulp, die hem in het critieke oogenblik nog scheen over te blijven, was de Sultan van Turkije, die dan ook onverwijld te Parijs protest liet indienen. Van 1575-1705 had Tunis tribuut aan den Khalief betaald, doch was sinds zoo goed als onafhankelijk geworden. In de 19e eeuw was echter de Sultan er in geslaagd, dezen abnormalen toestand weer te regelen, en bij firman van 25 Oct. 1871 was de Bey nu ook officieel van de betaling van tribuut ontheven, mits op beding, dat hij zijn investituur van den Sultan zou aannemen, den Sultan in geval van oorlog zou

bijstaan, en zijn aanraking met de Europeesche mogendheden zou beperken. Op grond hiervan hield de Sultan staande, dat elke diplomatieke regeling tusschen Frankrijk en Tunis van zijn goedkeuring afhankelijk bleef. Over dit protest liep men te Parijs half lachend heen, maar ernstiger waren de moeilijkheden die uit Tripoli, dat nog altoos aan Turkije behoort, te duchten waren. Door op Tunis de hand te leggen, was Frankrijk Turkije s onmiddellijke nabuur geworden, en de schier geheel onafhankelijke stammen in het zuiden van Tunis onderhielden gemeenlijk veel drukker gemeenschap dan met Tunis met de even onafhankelijke stammen uit Tripoli. Deze beide elementen zagen de kans schoon om tegen de Christenhonden in het veld te trekken, en vandaar dat in 1881-'83 een onrustige toestand in het zuiden van Tunis heerschte, die al spoedig tot openlijk verzet oversloeg en een grooten krijgstocht van generaal Saussier aan het hoofd van 45.000 man noodzakelijk maakte. Vooral de vloot heeft toen door het bombardement van Gabes de bevolking schrik ingeboezemd, en Saussier opereerde zoo voorzichtig en met zoo uitnemend succes, dat reeds in 1883 de geheele beweging als onderdrukt was te beschouwen, tot ook hier het Nubisch zeggen: „Kus de hand die ge niet afhouwen kunt," zijn toepassing vond. Een enkele stam, die den kop niet wilde buigen, trok zich op Tripolitaansch gebied terug, en wel gaf dit nog jarenlang aanleiding tot kleine grensgevechten, maar in 1888 is ook hieraan voorgoed een einde gemaakt, en inmiddels was de Fransche overmacht in de hoofdstad en op de noordkust reeds voor lang gevestigd. Niet genoeg kan dan ook de kalmte en vastberadenheid geloofd, waarmee Frankrijk deze campagne gevoerd en doorgezet heeft. Ditmaal was niets aan het geval overgelaten. Jarenlang had de consul Roustan den toestand op elk punt verkend. De generale staf was volkomen op de hoogte van de gelegenheden van het land waar men zou intrekken. Kosten werden niet gespaard. Men trad met zoo indrukwekkende overmacht op, dat een onmiddellijk zwichten van den Bey niet kon uitblijven. En wel niet zonder bloedverlies, maar dan toch zonder ernstige worsteling dien naam waard, wist de Fransche militaire macht zich eens en voorgoed in de kazernen van Tunis in te kwartieren.

Even flink nu als geheel deze onderneming was aangepakt, even beleidvol heeft het Fransche gouvernement zich in dit nieuwe wingewest weten in te richten. De nieuwe organisatie toch, aan Tunis gegeven, was feitelijk niet anders dan een koloniale schepping, al moest natuurlijk in formules, termen en woorden alles wat naar in bezit neming zweemde, zorgvuldig worden gemeden. Tunis bleef als Staat zelfstandig, en de souvereiniteit over Tunis bleef in het Beylikale Huis van Ben Ali Toerki gevestigd, gelijk ze dit sinds 1691 in het Huis van deze uit Creta herkomstige familie geweest was. Maar al speelden ook de vingers van den Bey op alle toetsen, het zou van nu voortaan de Fransche machthebber zijn die de hand van den Bey bij dit spelen, stevig en secuur, met zijn hand omklemd hield, zoodat de Bey slechts den toon kon aanslaan, die in Frankrijks oor welluidend klonk. Wat men op het oog had, was geen tweede Algiers, maar een alle macht in zich concentreerend Protectoraat. Aan den Bey werd daarom in schijn alle eer gelaten. Hij behield zijn titel. Een jaarlijksch bedrag van frcs. 1.857.726 werd te zijner beschikking gesteld voor zijn eigen civiele lijst en voor de prinsen van zijn Huis. Een eigen eerewacht werd hem toegevoegd, bestaande uit een bataljon infanterie, een peleton ruiterij, drie secties artillerie en een muziekkorps; saam eerst 1200 man sterk, en sinds op 600 man teruggebracht. Het paleis van Dar-el-Bey, dicht bij de Kasba, bleef evenals het buitenverblijf van El Bardo, met de daarbij behoorende paleizen tot zijn vrije beschikking. Op het groote Bairam-feest zou hij door den Resident-generaal en de Fransche legerhoofden gehuldigd worden. Hij behield twee van zijn oude ministers: zijn eersten minister, die een soort groot-vizier was, en den dusgenaamden „minister van de pen." Alle hoogheidsrechten bleven hem onverkort toegekend, zoodat alle benoemingen en besluiten in zijn naam uitgingen en zonder zijn onderteekening niet geldig waren. In schijn en in naam bleef de Bey de opperhoogheid voeren en rustte alleen in hem het hoog gezag. Zelfs de Niftar-orde kon hij blijven verleenen. En niet alleen dat op die wijs de gevoeligheid van den Bey ontzien werd, maar ook de geheele inrichting van het Islamitische leven bleef gelijk men die gevonden had. Aan de hoogheid van den Mohammedaanschen eeredienst werd niet getornd. De Haboes-goederen, die den rijkdom der Moskeëen en scholen uitmaakten, bleven in haar bezit en te harer

beschikking. De Charaä bleef als geestelijke rechtbank gelden, en de Oerara als civiele rechtbank, en in beide werd naar het Khoranitische recht berecht, deels naar de school der Hanifieten, deels naar die der Shafeïten. De stam-indeeling bleef geëerbiedigd. Aan het hoofd van elken stam bleef de Caid bevel voeren, onder den caid werd een khalifaat gehandhaafd, en onder den khalief de Cheick. De universiteit te Tunis en de geleerde school te Kairoean bleven in het bezit van haar goederen en konden ongestoord haar lessen voortzetten. De Koetabs of lagere scholen werden niet alleen niet gesloten, maar zelfs uitgebreid. De toegang tot de Moskeëen bleef voor als na, althans in naam, aan vreemdelingen verboden. De oude belastingen bleven wat ze waren; slechts werden ze van misbruik gezuiverd, en de opbrengst ervan beter verzekerd. Schier in alles liet men het Islamitische wezen wat het sints eeuwen in Tunis geweest was. De bevolking moest zoo weinig mogelijk merken, dat er verandering was ingetreden. De aristocratische familiën, voor zoover men in een Islamitischen Staat hiervan spreken kan, werden niet uit haar sociale machtspositie verdrongen. Tunis bleef, wat geheel de innerlijke Staatsinrichting aanging, het oude Tunis. Aan de vervorming in een klein-modelsch Europeeschen Staat werd niet gedacht. Zelfs de constitutie, die Mohamed Bey in 1857 te kwader ure had ingevoerd, bleef buiten het kader der landsorganisatie. In Algiers geleerd, op wat prijs van bloed en geld elke poging te staan komt, om zich een Islamietisch land te willen Europaïseeren, nam men in Tunis de proef met het geheel tegenovergestelde systeem, om alles te laten wat het was. Het aloude Staatsgebouw werd opgestreken, hier en daar hersteld, en in zoover vernieuwd, als strekken kon om het beter bewoonbaar te maken; maar aan de fundamenten werd niet geraakt, de muren bleven overeind staan en de oude balk-laag bleef wat die was. En de hooge koloniale kunst was nu maar, in dit aloude Staatsgebouw zulk een krachtigen Franschen intendancedienst in te stellen, dat te Parijs en niet te Tunis de beslissing viel, hoe in dit huis zou worden geleefd en hoe uit dit huis het bewind over heel Tunis zou gevoerd worden.

Uitgangspunt hierbij was, dat de onder voogdij gestelde Bey alle betrekkingen van Tunis met andere mogendheden aan Frankrijk had overgedragen. De Resident-generaal zou daarom zijn Minister van

Buitenlandsche Zaken zijn, de Fransche gezanten en consuls zouden in het buitenland voor alle onderdanen en belangen van Tunis optreden, en de Bey zou geen diplomatieke onderhandelingen voeren dan door den Resident, noch een enkel verdrag sluiten dan na voorafgaande goedkeuring door het Fransche gouvernement. Het protectoraat van Tunis zou te Parijs dan ook niet ressorteeren onder den Minister van Koloniën, maar onder het departement van Buitenlandsche Zaken. Vanzelf volgde hieruit, dat Frankrijk eerst pogen moest om de capitulatiën, die ook in Tunis bestonden, afgeschaft te krijgen. Ook in Tunis waren deze capitulatiën, vooral door het opnemen van protégés onder het consulaat, steeds een doorn in het oog der regeering geweest. Toch konden ze niet worden opgeruimd, zoolang de rechtsspraak geen genoegzamen waarborg bood, dat naar gemeen recht en niet naar den Khoran, en vooral dat op billijke wijze, met uitsluiting van alle omkooperij, over de Europeanen recht zou worden gesproken. Eerst nu werd dit mogelijk. De Fransche regeering voerde voor Europeanen en voor met dezen gelijkgestelden, zoowel bij geschillen onder Europeanen als bij geschillen tusschen Europeanen en inboorlingen, eigen goede rechtspraak in, met recht van appel aan het hooge Hof te Algiers. Hiermede verviel elke redelijke grond om de capitulatiën in stand te houden, en weinig moeite heeft het dan ook aan Frankrijk gekost, om aan het onwezen van deze capitulatiën een einde te maken. Alleen voor Italië, dat zich door de invoering van het Fransche protectoraat diep gekrenkt gevoelde, was het een harde pil om in deze opheffing te bewilligen. Toch ging het er in 1889 toe over, en hiermede was deze bron van diplomatieke onverkwikkelijkheden voor goed gestopt. Een tweede moeilijkheid school in de buitenlandsche schuld, die tot 145 millioen frcs. was opgeloopen en die bij de gebrekkige rente-uitkeering tot het instellen van een internationale commissie had geleid, welke feitelijk het geheele beheer der financiën van Tunis in handen kreeg. Ook het voortbestaan van deze commissie kon natuurlijk door Frankrijk niet geduld worden, en ook te dezen opzichte tastte het terdege flink door. Het garandeerde een nieuwe leening van 125.000.000 frcs., met een vlottende schuld van 17½ millioen, tegen een rente van 5 %, en uit de opbrengst van deze leening werd alle vroegere buitenlandsche schuld afgedaan. Zoo viel als vanzelf ook de commissie weg, die

voor de rentebetaling was ingesteld. Frankrijks garantie gaf alle gewenschte zekerheid. In 1889 is toen die leening van 5 % geconverteerd in een leening van $3\frac{1}{2}$, en in 1892 nogmaals in een leening van 3 %. Bij de eerste conversie won men $6\frac{1}{2}$, bij de tweede $9\frac{3}{4}$ millioen frcs. uit, zoodat het dubbele doel bereikt werd, èn om den internationalen band af te werpen, én om tegelijk de financiën van Tunis op beter voet te brengen. De nadere gegevens over dit laatste geef ik straks, bij de bespreking van het budget. Voor wat nu de inrichting van het bestuur aangaat, spreekt het vanzelf, dat de Resident-generaal, eenmaal Minister van Buitenlandsche Zaken van den Bey geworden, geen ondergeschikte rol in het Kabinet kon spelen. Hij moest uiteraard in den ministerraad het voorzitterschap voeren. Aan de keuze van den Resident was dan ook voor het welslagen van geheel het ondernemen schier alles gelegen. Ik behoef dan ook slechts de namen van Cambon, Rouvier en Pichon te noemen, om te doen gevoelen dat Frankrijk de beteekenis van dit hooge ambt doorzag. De heer Steph. Pichon, dien ik als Resident-generaal te Tunis vond, was een geheel andere figuur dan lord Cromer. Fransche levendigheid en gemakkelijkheid trad hier in de plaats van de Engelsche kalmte en bedaardheid. Er sprak uit hem misschien minder stugge ernst, maar ge werdt geboeid door zijn toeschietelijkheid en innemende hartelijkheid. En toch voelde men aan alles, dat de heer Pichon een bewindsman was van den eersten rang, wijs door een zich in alles verradende intelligentie, terwijl zijn heldere oogopslag u zei, hoe deze bewindsman zonder buitengewone inspanning alle raderen van het bewind met vaste hand in beweging hield. Zijn vertrek naar Parijs is voor Tunis een niet gemakkelijk te herstellen verlies geweest. Ook onder en naast zich had de heer Pichon uitnemende krachten. Het Kabinet van den Bey bestond uit tien personen, wie onder slechts twee Mohammedanen, de boven reeds vermelde „eerste minister" en de „minister van de pen", die natuurlijk figuranten zijn. Minister van oorlog is de commandant van het bezettingsleger, en voorts zitten in den ministerraad de directeur-generaal voor onderwijs, de directeur voor landbouw en handel, de directeur voor het postwezen, de directeur voor de openbare werken en de directeur voor de geldmiddelen, en dan nog de dusgenaamde secretaris-generaal van Tunis, die feitelijk aan al deze directiën zekere eenheid geeft en waarborg

biedt dat niets buiten medeweten en goedkeuring van den Resident kan plaats grijpen. Maar al was hierdoor afdoende contrôle over het centrale bewind verzekerd, toch bezat men hierin nog geen waarborg, dat niet in het binnenland zeer gevaarlijke machinatiën konden opkomen. En het was om dit gevaar af te wenden, dat men toen het uitnemend werkende middel verzon, om in alle hoofdplaatsen van de districten Fransche vice-consuls aan te stellen, waarin natuurlijk niets ongewoons lag, en deze vice-consuls te belasten met wat in het decreet van 4 Oct. 1884 genoemd werd de *contrôle civile*. Als vice-consul werden ze natuurlijk door de Regeering te Parijs benoemd, maar dan tegelijk als contrôleurs civils aangesteld, dertien in getal met vijf annexen. Deze contrôleurs civils voeren geen bewind, maar controleeren het bestuur van de caids. Alle correspondentie moet hun worden voorgelegd. De Fransche politie en de inlandsche politie (de Oedjak) staan onder hun bevelen, en jaarlijks moeten ze heel het district bezoeken om klachten aan te nemen en de werking van het bestuur na te gaan. Voorts leiden ze de kolonisatie, treden allerwegen voor de belangen van de Europeesche immigranten op, en houden ook op het bedrijf van dezen toezicht; iets wat met het oog op wat het *péril Italien* heet, niet zonder beteekenis is. En daar ze tenslotte gelast zijn om den Resident-generaal steeds op de hoogte van hun bevinden te houden, en men overal weet dat de Resident hen steeds steunt, bezit de Resident in deze controleurs een hoogst eenvoudig, maar toch ook uitstekend werkend middel, om kennis te erlangen van al wat er in het binnenland omgaat.

Hierbij komt dan nog de consultatie van lichamen die uit en door de Fransche kolonisten gekozen zijn, om den Resident van advies te dienen. Vooraan staat hierbij de *Conférence consultative*, die bij decreet 2 Januari 1905 haar definitieve regeling ontving. Ze telt 3 leden op elke 1000 kiezers, en voorts hebben in dezen Raad zitting de zes directeuren, en wie de president, altoos de Resident, er toe roepen wil. Ze komt vast eenmaal 's jaars bijeen, en geeft advies over al wat de Resident haar voorlegt, met name over alle financieele aangelegenheden die verzwaring van lasten voor de Fransche kolonisten veroorzaken. Een veto intusschen heeft deze Raad niet. Zijn mandaat is strikt adviseerend. Voorts is er in gelijken geest een Kamer van koophandel voor Noord-Tunis en één voor Bizerta, alsook een Kamer van landbouw voor

Noord-Tunis, en een gemengde Kamer van koophandel en landbouw voor Midden-Tunis en Zuid-Tunis, en eindelijk een Kamer van bijencultuur voor heel het Regentschap. Voeg hierbij de Gemeenteraden van Beja, Bizerta, Gabes, La Goulette, Kairoean, Kef, Mahdia, Sfax, Souk el Arba, Soussa en Tunis, met de commissiën voor de wegen, de Fransche rechterlijke macht, de Fransche rijksveldwacht, de politie, en de commissie voor de Archeologie, en ge hebt het geheele raderwerk voor u, waardoor de Fransche regeering haar macht in geheel Tunis weet te handhaven. Dit raderwerk is bijna normaal in het Staatswezen van Tunis ingezet. Vice-Consuls aan te stellen en Kamers van koophandel op te richten in vreemde landen, is iets wat elke mogendheid, desverlangd, mits onder goedkeuring van de betrokken partij, zich in het land van een andere Mogendheid veroorlooft, en schijnbaar is het dit alleen waartoe Frankrijk in Tunis is overgegaan en dit alles ressorteerende onder het departement van Buitenlandsche zaken te Parijs. Het bezettingsleger werd dan ook aldoor verminderd. Een oogenblik had het 48.000 man bedragen, maar voor 1908 is het niet hooger geraamd dan 11.000, waaronder twee regimenten cavallerie, zes batterijen veldgeschut en drie regimenten infanterie. Het eenige wat door den Protectoraat-schijn minder gelukkig gedekt wordt, is de aanleg van het groote vlootstation te Bizerta. Tunis zelf heeft geen vloot, en de havens van Tunis en Sfax waren voor het kleine smaldeel dat het Protectoraat moest steunen, volkomen voldoende. De aanleg van een krijgshaven van den eersten rang, gelijk Bizerta steeds meer belooft te worden, doelde niet op Tunis, maar op verzekering van Frankrijks machtspositie in de Middellandsche zee, zoowel tegenover Engeland als tegenover Italie. Het kleine Bizerta, dat slechts 8000 inwoners telde, leende zich hiertoe uitnemend. Vlak achter de kust toch ligt het meer van Bizerta, dat 110 q. K.M. groot is en een diepte heeft die tot op 10 meters gaat. Dit meer heeft men door een 200 meters breed kanaal met de zee verbonden, en dit kanaal loopt uit in een nieuw aangelegde haven van 86 H.A., die door twee enorme steenen pieren gedekt is. Een geheele oorlogsvloot, zelfs van zware slagschepen, kan hier binnenvallen en in het binnenmeer voor anker komen, terwijl hoogten die tot 250 M. oploopen en met pantsertorten bevestigd zijn, Bizerta van de zeezijde zoo goed als onneembaar maken. Alleen van de landzijde laat Bizerta's veilig-

heid nog te wenschen over, vooral daar de Medjerda, Tunis' grootste rivier, gereede gelegenheid tot landing biedt; doch ook hierin kan bij de gunstige ligging van het bergachtig terrein voorzien worden. En is eenmaal ook van die zijde de ring van pantserforten voltooid, dan bezit Frankrijk hier meer dan een tweede Toulon, een vesting, die zich ook als haven van koophandel een toekomst mag beloven. Reeds nu is een geheel nieuwe stad langs het kanaal boven de oude stad aangelegd, het scheepsverkeer wees reeds 100.000 tons aan, en de schier ongelooflijke vischrijkdom van het meer gaf aan veel handen werk en druk verkeer. Men vangt hier een vischsoort dat naar zee uitzwemt, zich naar de seizoenen afwisselt, in de *daurades*, *mulets* en *loups* de beste qualiteit levert, en soms 500 tons per jaar gaf; een opbrengst die intusschen sinds de graving van het kanaal steeds dalende is. De visch mint rust. Doch ook al slaagde Bizerta als handelsplaats niet, en al ging het als vischplaats achteruit, de aanleg van Bizerta als krijgshaven is uit strategisch oogpunt een meesterstuk geweest, die den band tusschen Frankrijk zelf en de kust van Noord-Afrika op treffelijke wijze bevestigt.

Toch is de hechtheid van dien band bijna nog sterker verzekerd door de schoone uitkomsten, waarop Frankrijk in het Protectoraat Tunis als vrucht van zijn feitelijke bewindvoering wijzen mag. Als proeve van koloniaal beleid in een Mohammedaanschen Staat heeft geen andere Mogendheid op schooner resultaat, binnen zoo kort tijdsbestek, te bogen, Engeland in Egypte natuurlijk uitgezonderd, maar Egypte bood dan ook groote exceptioneele physieke en ethnologische voordeelen, waaraan in Tunis niet te denken viel. Neemt ge dan ook Tunis, zooals het was, een geheel ingezonken Islamitische Staat, waarin uit geldgebrek tenslotte alles verwaarloosd was, dan dwingt het eerbied af, te zien, wat Frankrijk hier in een kwart eeuw tot stand bracht, en tot stand bracht met zoo geringe militaire en geldelijke opoffering. In drie jaren tijds was het Frankrijk gelukt, zonder veel bloedvergieten zijn feitelijk gezag tot op de Tripolitaansche grenzen te vestigen; sinds is van verzet nauwelijks sprake meer geweest, en op doortastende wijze is aan schier alle misbruik van de vroegere Beylikale administratie een

een einde gemaakt. Geheel in het Zuiden mogen de nomadische stammen nog een vrijwel onafhankelijk bestaan leiden, maar in het noorden en in het midden van het land heerscht orde en regelmaat, en oeconomisch ging het in alle opzichten vooruit. Het budget van Tunis, dat aanvankelijk op 14 millioen francs stond, kon voor 1905 reeds op 70.753.622 geraamd worden, terwijl het in 1904 bijna 85 millioen als inkomsten boeken kon. Tekorten kent het reeds lang niet meer, terwijl de gestadige overschotten den aanleg van groote werken mogelijk maakten en schulddelging op ruime schaal gedoogden. Ook de opbrengst van den landbouw wees in de goede jaren steeds gunstiger cijfers aan. Het officieel Rapport over 1904 vermeldt dat 493.615 H.A. met tarwe, 482.688 met gerst, 48.181 met haver en 11.240 met mais bebouwd waren. De mijncultuur, die in 1881 zoo goed als niet bestond, werd in 1904 reeds op 14.107 H.A. gedreven, en het aantal olijfboomen was geteld op het hooge cijfer van $9\frac{1}{2}$ millioen. De handel met het buitenland, die in 1881 nog geen 27 millioen frcs. bedroeg, was in 1904 gestegen tot $83\frac{1}{4}$ millioen voor den invoer en $76\frac{3}{4}$ voor den uitvoer, en Frankrijks aandeel, met inbegrip van Algiers, in dezen handel bedroeg niet minder dan 60 %. Vooral de phosphaten zijn in Tunis een belangrijk uitvoerartikel. In 1904 bedroeg alleen de uitvoer van phosphaten $18\frac{3}{4}$ millioen francs. Op de phosphaten volgde in belangrijkheid de gerst, die $9\frac{1}{2}$ millioen frcs. in uitvoer bedroeg, en voorts de olijfolie tot een bedrag van bijna 7 millioen en de sponsen tot ruim 2 millioen. In verband hiermede nam ook de scheepvaart steeds grootere afmetingen aan. Alles saam vielen in 1904 ruim 12.700 schepen de havens van Bizerta, Tunis, Sfax en Gabes binnen, en voeren evenveel schepen uit, saam met een tonnemaat van ruim drie millioen.

Dringend was voor Tunis de behoefte aan betere bewatering van het land. Geheele streken, waar de Romeinen bloeiende steden hadden kunnen bouwen, waren onder de Arabische overheersching in dorre woestenij veranderd. Vooral de ontbossching had den karigen waterstand in Tunis verslechterd, en zelfs van de eenige beduidende rivier in Tunis, de Medjerda, ging nog het grooter deel water teloor. Reeds in de 17e eeuw had een Hollandsch ingenieur dit door het bouwen van een dam pogen te voorkomen; maar geheel de irrigatie van Tunis moest door de Franschen opnieuw worden ter hand ge-

nomen, en gedeeltelijk door afsluiting van het rivierwater en meer nog door het boren van Artesische putten is men hierin uitnemend geslaagd. Minder gelukkig was men met de pogingen kolonisten naar het land te lokken. De Resident deed ook hiervoor al het mogelijke. Van het Staatsdomein werden breede terreinen voor de kolonisten beschikbaar gesteld, tegen lage prijzen te koop aangeboden en de afbetaling door verdeeling over verscheidene jaren gemakkelijk gemaakt. Agenten werden naar Frankrijk uitgezonden om de boerenbevolking tot overkomen naar Tunis uit te noodigen, zelfs het transport werd ten deele vergoed, en bij aankomst alle hulp door de controleurs civils geboden. Maar de Fransche boer heeft een klein gezin en is kluitvast. Niet dan bij hooge uitzondering liet hij zich tot het gaan naar Tunis bewegen, en de meeste kolonisten die uit Frankrijk overkwamen waren kleine burgers, die in hun land geen emplooi vonden en nu hun fortuin wel eens in den vreemde wilden beproeven. Doch deze kolonisten waren physiek te zwak, kenden den landbouw niet, en bezweken al spoedig onder het te heete klimaat. De Italianen, vooral die uit Sicilië, kwamen dan ook in veel grooter getal opdagen, en in 1904 stonden tegenover 24.201 Fransche kolonisten niet minder dan 86.360 Italianen, nog versterkt door 12.068 Maltezischen en 3765 van andere nationaliteit. Een succes was alzoo de kolonisatie voor Frankrijk allerminst, te meer daar de meeste Fransche kolonisten den landbouw varen lieten en zich op ander bedrijf wierpen. Aanvankelijk zag de regeering de sterke invasie van Italianen dan ook niet zonder bezorgdheid aan. Niet alleen toch dat het aantal Italiaansche boeren steeds toenam, maar ook voor de main d'oeuvre boden de Italiaansche werklieden zich in steeds grooter getale aan. Sinds echter de diplomatieke verstandhouding tusschen Frankrijk en Italië, die eerst zoo gespannen was, in vriendschappelijke entente overging, en de Italianen in Tunis zich al spoedig nauwer aan de Fransche kolonisten aansloten, won de overtuiging veld, dat het *péril Italien* slechts denkbeeldig was geweest. Vooral de betere regeling der belastingen heeft het binnenkomen van vreemdelingen bevorderd. Onder het vroegere Beylikale bestuur hadden de caids voor hun districten een vast bedrag te storten, en verhaalden dit dan met hooge winst op de bevolking, op den vreemdeling niet het minst. En nu heeft het Protectoraat wel de oorspron-

kelijke belastingen, wat de soort betreft, gehandhaafd, de medjba als hoofdgeld, de akbaar als tiende, de karuba als huisbelasting enz., maar de inning is thans op vaster voet geregeld, het aantal belastingschuldigen is meer dan verdubbeld, en zoo is het gelukkig resultaat verkregen, dat de opbrengst der belastingen zeer aanmerkelijk steeg, en dat tegelijk de druk voor de bevolking een veel mindere is geworden. Niet minder won men door de invoering van een goed kadaster, door meer vertrouwbare rechtspleging, door meer doortastende politie, en vooral door den aanleg van heirwegen, die vroeger zoo goed als geheel ontbraken en nu reeds heel het land doorsnijden. Spoorwegen waren in 1907 reeds tot een lengte een 1156 K.M. in werking; voor het postwezen waren 305 bureaux geopend, met ruim 10 millioen verzendingen in het binnenland; de telegraphie beschikte over 148 bureaux met 11352 K.M. draad, en bovendien waren er 894 telephonische stations, zoowel in de grootere steden als tusschen deze steden onderling.

Ook de hoogere volksontwikkeling is allerminst verwaarloosd. Er zijn drie Lyceën geopend; er is een hoogere burgerschool voor meisjes; er is een landbouwschool, een chemisch laboratorium, een instituut-Pasteur, een vaksschool die naar Loubet heet, er is een school van de London Jewish Society, een andere van de Alliance Israélite, er is een muziekschool. Voor Europeesch lager onderwijs zijn er 164 scholen met 519 onderwijzers en 15798 leerlingen; waarbij dan nog enkele Italiaansche scholen komen die door de Italiaansche regeering worden gesteund, terwijl ook de missionaire scholen goeden dienst doen. Slechts is het te betreuren dat de Scheidingswet ook hier heeft nagewerkt en de leden der niet-erkende Congregatiën uit de scholen verwijderd zijn. Het inlandsch onderwijs wordt in de Koetabs gegeven en breidt zich gestadig uit. Het wordt bevorderd door een eigen normaalschool. Vier groote hospitalen nemen de kranken op; het dusgenaamde Sidiki-hospitaal, het Italiaansche, het Joodsche en het in 1897 geopende Hôpital français. Ook voor het toezicht op de bewaring en opdelving van oude monumenten is een Regeeringscommissie ingesteld, die vooral te Carthago en te Utica haar arbeidsveld vond, al is ook uit Tunis het beste wat voor de hand lag, reeds voor eeuwen weggesleept en voor den bouw van kerken en moskeëen, en zelfs voor private paleizen, gebruikt.

Voor het godsdienstig leven is volkomen vrijheid van geweten en eeredienst gewaarborgd. De Mohammedaansche eeredienst staat onder een eigen Cheick-oel-Islam, de R.-C. kerk onder een Aartsbisschop, de Grieksche kerk onder een Archimandriet, de Joodsche eeredienst onder een Groot-rabbijn; en ook de Protestantsche eeredienst is vertegenwoordigd in de Anglikaansche kerk van St. George en in een Fransch-gereformeerde kerk, die in 1859 door den predikant Durmeyer in Tunis is gesticht, met annexen te Bizerta, Soussa, Kairoean en Enfidaville. Ook te Sfax is in 1894 een gereformeerde kerk gesticht met een annexe te Gabes, waarbij dan nog komen de vier Zendingsstations van de North-Africa Missionary Society, die gaandeweg zich uitbreiden. Alleen de positie van de Joden is nog niet wat ze zijn moet. De Joden, die over heel Tunis een groote 60.000 sterk zijn, bezaten vóór de invoering van het Protectoraat het recht van een eigen natie te vormen. Reeds in de dagen der Puniërs waren ze uit Palestina naar Tunis gekomen en hun kolonie in het Regentschap is vermoedelijk niet veel minder dan 3000 jaren oud, terwijl de Islam hen nooit als renegaat kon overhalen. Dank zij deze positie als eigen natie, met gedeeltelijk eigen taal, konden de Joden zich goeddeels aan de Islamitische rechtbank onttrekken en waren de voornaamsten onder hen in staat, zich door een Consulaat met capitulatierechten te laten opnemen, waardoor ze dan onder geheel Europeesche rechtspraak kwamen. Toen nu de capitulatierechten der Consulaten vervielen, ging dit voordeel voor de Joden te loor en vielen ze onder het gemeene recht. Het is hiertegen dat ze thans in verzet komen en Dr. J. Chalom heeft in een goed gedocumenteerd geschrift: *Les Israëlites de la Tunésie*, thans den eisch bepleit, dat hun de gelegenheid moest geboden worden om de Fransche nationaliteit te verkrijgen, ten einde zoo onder het Europeesche recht te komen. Juist hun groot aantal echter levert hiertegen bezwaar op. Ze zouden de kolonisten van Franschen oorsprong geheel overstemmen en hierdoor de positie der Fransche consultatieve lichamen geheel vervalschen. Een uitweg zou alleen te vinden zijn, door hen weer als eigen natie te laten optreden, maar dit strijdt met de geheele organisatie van het Protectoraat, en zou bovendien de meer aanzienlijke Joodsche familiën niet bevredigen, daar deze Joodsche *élite*, gelijk ze zich gaarne noemt, niets zoozeer duchten zou als onder den druk van de

zeer laag staande meerderheid te komen, laag staande vooral in zedelijk opzicht, vermits hier meer dan elders de prostitutie in Joodsche handen is. Een ander gevaar had uit Kairoean kunnen dreigen, maar schijnt nagenoeg afgewend. Kairoean is de heilige stad van de oostelijke Maghreb, gelijk Rabat van de westelijke. De geheele Islamitische wereld is namelijk ingedeeld in de *Maschrik*, dat is al het land dat onder de opgaande zon ligt, en de *Maghreb*, d. i. al 't land dat onder de ondergaande zon valt, en deze Maghreb is ingedeeld in het land ten oosten met Kairoean, en het land ten westen met Rabat als bedevaartsoord. Naar Mekka trekt men uit Tunis dan ook zelden, en in geen geval zonder autorisatie van de regeering. Naar Kairoean daarentegen trekt alles wat voor een pelgrimsvaart tijd vindt, en zelfs uit Egypte en uit Voor-Azië zijn de pelgrims, die naar Kairoean komen, lang niet zeldzaam. Kairoean was reeds in 671 door Sidi Okba ben Nafi gesticht en werd in de 9e eeuw in plaats van Tunis tot hoofdstad verheven. En al is het dit reeds sinds eeuwen niet meer, als heilige stad bleef het aldoor in hoog aanzien, vooral omdat hier het reliek bewaard wordt van den baard van den Profeet. De Moskeëen zijn er dan ook prachtig, vooral de groote Moskee, Djami Sidi Okba genaamd, en de groote toevloeiing van pelgrims ontwikkelde hier den handel en de nijverheid ten zeerste. Vooral voor het lederwerk en de tapijten van Kairoean werden hooge prijzen betaald. Maar het heilig karakter van Kairoean was tevens oorzaak, dat de geestelijke orden hier bij voorkeur hun Zoeia's openden en hierdoor heel de stad tot het brandpunt van de Islamitische actie maakten. Ook het gevaar dat hiervan dreigen kon, heeft het Protectoraat echter weten te bezweren. Er is van Soussa een spoorweg naar Kairoean aangelegd, waardoor ook het bezoek van niet-pelgrims bevorderd werd. Allengs vestigden er zich zelfs Europeesche familiën. De bevolking trok uit het vreemdelingenbezoek haar profijt en legde van lieverlede haar al te bitteren afkeer van al wat niet-Mohammedaansch was af. Hierdoor verzwakte het te felle fanatisme. Joanne zegt zelfs dat de vreemdelingen nu en dan in de Moskeëen worden toegelaten, en al spreekt Von Hessen Wartegg dit zeer beslist tegen, toch mag gezegd, dat Kairoean niet meer in zijn vroegere geïsoleerde positie verkeert, en, eenmaal in het algemeen verkeer opgenomen, houdt het op, gevaar op te leveren voor een fanatieke

uitbarsting. Stellig droeg hiertoe bij de verdraagzame houding, door het Protectoraat van meet af ten opzichte van het Mohammedaansche leven in Tunis aangenomen. Van de poging om Tunis te Europeïseeren zag de Fransche regeering al dadelijk het gevaar in, en juist door het niet ingrijpen in het nationale leven, dat zich in den loop der eeuwen in het Regentschap ontwikkeld had, is het haar gelukt in Tunis, ook anderen kolonialen Mogendheden ten voorbeeld, een proeve te leveren van schitterend koloniaal beleid. Wel klaagt men, dat het finantiëele voordeel van Tunis' handel te eenzijdig in de beurs van enkele bevoordeelde handelshuizen terecht komt, maar dit raakt niet het koloniaal beleid. Naar een Fransch staatsman mij verzekerde is bij het bepalen van dit koloniaal beleid opzettelijk met ons systeem in den Archipel te rade gegaan. In meer dan één opzicht springt de overeenkomst dan ook in het oog.

30 Mei 1908.

DE ALGERIJNSCHE KOLONIE.

Van Tunis spoort men in vijftien uur naar Constantine, en van Constantine in dertien uur naar Algiers. Toch dwongen familie-aangelegenheden, die mij plotseling huiswaarts riepen, tot nog veel langer tocht eer ik Algiers bereikte. Ik moest uit Tunis naar 's-Gravenhage terug, en kon eerst een maand later uit Tanger de boot naar Oran nemen, om vandaar per spoor naar Algiers te gaan. Op het traject van Tanger naar Oran doet de boot Melilla aan, en het loonde de moeite in deze Spaansche vesting op Afrika's Noordkust even aan wal te gaan. Behalve Melilla zijn er nog twee andere Presidio's, gelijk het heet, die Spanje uit historische liefde nog bezet houdt, en Melilla geeft een klare voorstelling van wat deze Spaansche Presidio's zijn. Het springt op een klein schiereiland voor de kust uit, heeft vlak aan zee een kleine strook laag strand en loopt dan steil op in een rotsgevaarte, dat met forten omzoomd, dienst doet als citadel. Op de lage strook en tegen de helling aan is een stedeke van 9000 inwoners aangebouwd, dat, als men uit zee komt, door zijn blankwitte huizen zich reeds van verre schilderachtig voordoet, en in dit kleine stedeke ligt een garnizoen van duizend man. Een niet overbodige maatregel van voorzorg, want nog in 1893 deden de Kabylen op Melilla een verwoeden aanval, en eerst in 1894 is het Spanje gelukt, een neutrale zone om Melilla te bedingen. Daar de haven goed gedekt is tegen de Westerwinden, heeft er zich een kleine handel ontwikkeld, die, naar men zegt, in hoofdzaak uit invoer van wapenen naar de stammen in het binnenland bestaat. Voor het overige levert het stedeke niets bijzonders op, maar is om haar hooge citadel een bezoek alleszins waard. De commandant had de beleefdheid, mij een

officier als geleide meê te geven, en zoo kreeg ik hoog in die citadel overal toegang. Langs een trap klimt men er heen op, en vindt dan boven op de rots een uitgekapte vlakte van vrij grooten omvang, die rondom ommuurd is door den buitenkant van de steile rots, welke men staan liet, en waarin geschutpoorten en kijkgaten zijn uitgehouwen. Over den rotskant van die citadel heeft men een prachtig gezicht het land in, en het was interessant met een telescoop de twee legerkens van den Sultan van Marokko en van den Rhogi te bespieden, die door een tamelijk breede rivier gescheiden, in stille rust tegenover elkander lagen. En even boeiend als dit gezicht het land in, was naar de andere zijde het gezicht zee in. Op de citadel maakt Melilla den indruk van een adelaarsnest, met rondom een wijd zich uitstrekkend panorama, al beklaagt men de inwoners en het garnizoen dat hier opgesloten ligt, want buiten Melilla durft niemand zich wagen. De onveiligheid is daarvoor te groot.

Uit de haven van Melilla bracht de boot ons in een halve dagreize naar Oran, en zoo landde ik bij het ondergaan der zon op Algierschen bodem. Het terrein van Mers-el-Kebir, dat tusschen Melilla en Oran ligt, kan men in zijn schoone lijnen onder het voorbijstoomen wel genieten, maar de boot deed het niet aan. Oran is, na Algiers, de grootste stad van heel de Algerijnsche kolonie, en heeft nu reeds 106.517 inwoners; een aantal dat snel klimt. Bij de vorige telling was het nog slechts 88.000; en in enkele jaren wies het met bijna 20.000 inwoners aan. De kleinste helft der inwoners is van Fransche herkomst; de Spanjaarden zijn er met een 20.000 zielen vertegenwoordigd; dan zijn er een 10.000 Joden; en de Muzelmansche bevolking van Mooren, Arabieren èn Berbers is nog geen zevende deel van het geheel. Ze wonen evenals de Joden in een eigen stadskwartier, en zoo onder hen als onder de Joden vindt men nog de oostersche kleederdracht. Voor het overige is Oran een modern-Europeesche stad van het Zuid-Fransche type, met de Place d'Armes als middenpunt, en een breeden *Boulevard-national*. De kathedraal van St. Louis flankeert de Djami el Pacha, gelijk de groote moskee hier heet. Het Chateau neuf doet dienst als hoofdkazerne. De stad zelve loopt, als bijna alle steden op deze kust, uit de strandvlakte hoog in de rotsen op, zoodat het station naar Algiers, om de vlakte te bereiken, een heel eind buiten de stad ligt. Maar de haven is uitnemend. Ze heeft

in het midden een diepte van 12 Meter, beslaat een oppervlakte van 25 hectaren en is gedekt door een breede pier van 1035 meter lengte. De scheepvaart is er dan ook niet onbeduidend. Het statistisch rapport van 1904 geeft een scheepvaartbeweging aan van 2294 vaartuigen met een inhoud van 1.831.800 ton. Toch is Oran geen plaats om er zich op te houden. Er is een klein Musée Demaeght met Algerijnsche oudheden, maar mist overigens alle eigen karakter en levert ook architecturaal niets op dat boeit.

Van Oran ging ik den volgenden morgen per spoor naar Algiers. Een afstand van niet meer dan 412 K.M., maar waar men 12 uren over rijdt. De trein doet hier nog geen 30 K.M. in het uur; voor onze Europeesche usantiën te langzaam, maar ook hier met het voordeel dat ge van het land dat ge doortrekt, meer geniet. Algiers maakt reeds bij het aankomen een veel grootscher indruk. De bevolking klom er reeds tot 154.049, en nog steeds wast ze aan. De verhouding tusschen de verschillende deelen der bevolking is er ongeveer als in Oran. Er wonen een goede 70.000 Franschen, een 30.000 andere vreemdelingen, en een 30.000 Mooren en Arabieren, met een 13.000 Joden; ongerekend de groote voorsteden van St. Eugène, Mustapha, Babel Oued en Agha. De haven, in haar vorm van een halve maan, doet zich prachtig voor. Ze kan 40 oorlogsschepen en 300 handelsschepen binnen de drie piers herbergen, en die drie piers zijn van 1235, 700 en 250 M. lengte. Door een reeks duchtige batterijen en vijf forten is de stad van de zeezijde beschermd, en de haven had in 1904 een scheepvaartverkeer van 3040 schepen, met een inhoud van ruim $2\frac{1}{2}$ millioen tons. Vooral als kolenstation neemt Algiers in bloei toe. Ruim een duizendtal schepen komt hier kolen innemen. Het middenpunt van Algiers vormt de *Place de la République*, een breed vierkant, met het standbeeld van den hertog van Orleans, door palmen overschaduwd en met aanzienlijke gebouwen omzoomd. Op dit centrum loopt de groote Boulevard de la République uit, die 1200 M. lang is en zich langs de haven uitstrekt. Het overige Algiers is ordinair, meest met rechte straten die elkaar kruisen, aangelegd. Onder de gebouwen trekken het paleis van den gouverneur, de kathedraal St. Philippe, het paleis van den aartsbisschop en de Djama Kebir, of groote moskee, het meest de aandacht. De groote moskee vertoont gelijkheid met die van Cordova en heeft elf schepen, maar innerlijk schooner

is de Mosquée de la Pêcherie, een Hanifiete moskee, die vooral beroemd is door het prachtig exemplaar dat ze van den Khorân bezit, 't welk in fraaiheid alle Khorâns van heel de Maghreb overtreft. Beziens-waard is ook de groote Medersa, zoo men wil de Mohammedaansche academie, en voorts het gebouw van de Europeesche academie, het Observatorium, het meteorologisch instituut, de bibliothèque nationale en het museum. Toch schittert geen dezer gebouwen uit door bouw-kundig schoon. Het zijn al gebouwen gelijk ge die in een Fransche stad van den tweeden rang vindt, en blijkbaar uit zuinige beurs bekostigd. Hooger op loopt dan de oude stad, met de Kasba, die zich in nauwe straten en stegen kronkelt en steeds meer aan terrein verliest. Vindt men in Tunis een breed uitgebouwde oostersche stad, met een Europeesch kwartier als aanhangsel, hier in Algiers is het juist omgekeerd. Algiers is een Europeesche stad in optimâ formâ, met een Oostersch kwartier als appendix. Van het oostersche leven merkt men op de straten dan ook weinig. Vooral in het seizoen dat de vreemdelingen hier binnenstroomen, ontvangt ge geheel den indruk van u in een Zuid-Fransche stad te bevinden, met een sociaal leven dat zich schier geheel in de café s saamtrekt. Er had juist een ver-kiezing van Deputés plaats toen ik mij in Algiers bevond, en daar de partijstrijd in heel de kolonie nog altoos zeer fel toegaat, verkreeg men bij dien strijd, toen de uitslag allengs bekend werd, geheel gelijken indruk als de Boulevards van Parijs u op zulk een oogenblik geven. De Mooren bewegen zich wel door de Europeesche bevolking heen, maar verliezen er zich in en schikken zich steeds meer naar Europeesche gewoonte. Te Marseille is alles op veel uitgebreider schaal, maar voor het overige is het u te Algiers, of ge Marseille in het klein, maar dan zeer in 't klein, terugvondt. Aan de drukte en bewegelijkheid voelt ge aanstonds, dat ge niet met een Engelsche of met een Duitsche kolonie te doen hebt. Ge hoort niet dan Fransch om u heen spreken, en het is Fransch leven dat ge om u ziet, maar wat ge mist is het keurige en fijn-beschaafde van den esprit gaulois. Het doet zich alles zoo zeer klein-burgerlijk aan u voor. Het schijnt dan ook dat de hooger ontwikkelde Franschen dit zelven gevoelen. Althans, in steeds grooter getale trekken ze uit Algiers naar de voorsteden, en dáár, vooral in Mustapha, heerscht veel hooger levens-toon. Deze voorstad loopt ten oosten van Algiers tegen den bergrug

op, tusschen vrij dicht geboomte. Villa rijt er zich aan villa. De Jardin d'essai is er een ware lusthof, en het zomerpaleis van den gouverneur-generaal, in Moorschen stijl opgetrokken, kroont het hoogst gelegen gedeelte van deze 40.000 zielen sterke voorstad. Lees nu Claude Antoine s roman over de *Moeurs neo-algériens*, of Jean Hess' *la vérité sur l'Algérie*, om u een scherpgeteekende voorstelling van het gewone Fransch-Algerijnsche leven in zijn décadence te vormen, en heb daarna het voorrecht om met het Fransche leven in Mustapha kennis te maken, en ge voelt aanstonds het breed verschil. Hier in Mustapha de beschaafde fractie van de hooge ambtenaren, en onder hen metterdaad de echt-Parijsche geest, met zijn innemende, aantrekkelijke vormen. Vooral de directeur van het kabinet van den gouverneur-generaal, de heer Dubieff, stelde mij door zijn zeer groote voorkomendheid in staat, mij in Algiers van geheel de levensbeweging op de hoogte te stellen. De heer Jonnart, de gouverneur-generaal was, als Deputé voor Pas de Calais, met het oog op de verkiezingen juist naar zijn departement vertrokken om zijn herkiezing te verzekeren, en het was namens hem dat de heer Dubieff mij ontving en overal begeleidde. Hij gaf mij niet alleen alle noodige introductiën, maar stelde ook alle officieele gegevens te mijner beschikking, en was zelfs zoo goed, meer dan één afzonderlijk rapport over de Algerijnsche toestanden voor mij te doen opstellen.

Althans uit één dier rapporten wil ik hier iets mededeelen; het betrof de prostitutie in Algiers. Dit vraagstuk boezemde mij belangstelling in, minder om de prostitutie onder de kolonisten, dan wel om de prostitutie onder het Muzelmansche element. Steeds vertelt men u dat de polygamie, bij al haar euvel voor het gezinsleven, althans deze goede zijde heeft, dat ze buiten den Harem het zedelijk leven op hooger peil houdt, en omtrent dit punt bezat ik gaarne juiste gegevens. Ik had die noch in Azië noch te Caïro kunnen verkrijgen en verzocht daarom den heer Dubieff, mij met het hoofd van de police des moeurs in aanraking te brengen. Deze had de goedheid hieraan te voldoen, en zoo ontving ik een uitvoerig rapport van een specialen deskundige, waaruit ik het volgende hier aanstip. Het eigenlijke bordeelwezen is te Algiers geheel op Fransche leest geschoeid, met de vernederende wekelijksche visitatie, die toch niet baat, omdat verreweg de meeste prostitutée s niet in de

bordeelen komen en evenmin bij de politie aangegeven zijn. Er zijn te Algiers slechts 12 Europeesche bordeelen, met niet meer dan 60 vrouwen; te Oran slechts 5 met 30 dito. Bovendien zijn te Algiers nog 150 vrouwen onder medische controle geplaatst. Maar het groote heirleger van publieke vrouwen is gekamerd of woont op zichzelve, en weet door heur souteneurs, met behulp van de garçons in de café s en van de dagbladverkoopers, haar clientèle naar zich toe te lokken. Doch dit alles kan men ook in de steden van Zuid-Frankrijk evenzoo vinden en had voor het doel van mijn onderzoek geen belang. Van beteekenis voor mij was daarentegen een verklaring van den rapporteur: »que c'est le voisinage de l'élément indigène, où les sentiments de pudeur et de réserve sont presque inconnus, qui influe tellement sur la démoralisation.« Omtrent die inlandsche vrouwen ontving de police des moeurs steeds den meest droeven druk. Het rapport zegt dat ze in den regel: »foncièrement vicieuses, coquettes et paresseusses« zijn. Bijouterie is het groote lokaas dat ze trekt en ze zijn, zoodra ze den weg der prostitutie opgaan, binnen enkele weken verslaafd aan den alcohol; vooral aan de absinth en de anisette. Ook voor deze inlandsche vrouwen zijn er enkele bordeelen. Te Algiers 30 met 79 sujetten, te Oran 49 met 130 dito, te Constantine 27 met 105. Toch is dit inlandsch bordeelwezen in zoover anders ingericht, dat de vrouwen vrij uitgaan, zichzelven van kleeding en kost buitenshuis voorzien, en aan de bordeelhoudster alleen huur betalen. Maar natuurlijk is ook onder de inlandsche vrouwen het getal van de vrije geprostitueerden veel talrijker, en het is vooral onder deze op zichzelf levende vrouwen, dat het bederf schuilt. De rapporteur schrijft den lagen standaard van het zedelijk leven bij deze inlandsche vrouwen vooral aan drie oorzaken toe. Ten eerste daaraan, dat ze reeds op een leeftijd van twaalf jaar door hun vader, voor bruidschat, worden uitgehuwelijkt. Het is, zoo zegt hij, de »mariage hâtif, impérieux et polygame«, waaruit, als eerste oorzaak, het kwaad opkomt. Dit eerste kwaad wordt dan in de tweede plaats versterkt door de willekeurige en gemakkelijke echtscheiding, die jonge vrouwen van 14 à 15 jaar gedurig onverzorgd op straat zet, zoo de vader weigert ze in huis terug te nemen. Is dan haar moeder inmiddels evenzoo door echtscheiding de deur uitgezet, dan huurt de moeder niet zelden de kamer waar ze met haar dochter gaat saamwonen, en beiden leven dan van de prostitutie. Een schande

ziet niemand hierin, en de moeder voedt haar meisjes voor een leven van wellust opzettelijk op. En dit kwaad wordt, volgens den rapporteur, in de derde plaats in de hand gewerkt door wat hij noemt de *absence de profession* bij de inlandsche vrouw. Ze heeft niets geleerd, ze kent en kan niets. Dienen wil ze niet. Ze kan met niets haar brood verdienen. En eenmaal de deur uitgezet, blijft haar niets anders over, dan in de prostitutie haar bestaan te zoeken. Het is alzoo wel terdege waar, dat de voorschriften van den Khoran omtrent het huwelijk en de echtscheiding de zedelijke inzinking van de inlandsche vrouw bevorderen. Het sterkst komt dit uit bij enkele stammen van het binnenland, in Tougourt, Biskra, El Golea, Boe Saäda, e. a., waar de geprostitueerde vrouw zelfs een min of meer officieele positie inneemt. Bij alle locale feesten zijn het de publieke vrouwen die opzettelijk genoodigd worden om de dansen uit te voeren, en, zonderling spel van deze officieele positie, zijn zij het ook, die, als er een lijk in huis is, worden geroepen om bij het lijk te huilen en straks, als de begrafenisstoet zich naar het kerkhof beweegt, voor allen uit den optocht naar het graf te openen. Vooral de dusgenaamde *Fatiha* werkt bij deze stammen de onzedelijkheid in de hand. Deze Fatiha is een instelling, die maakt, dat men een vrouw kan huwen door niet anders te doen, dan in bijzijn van twee getuigen naar den notaris te gaan, den bruidschat te betalen en te verklaren dat men deze jonge dochter tot zijn vrouw neemt. Doch tevens houdt deze Fatiha in, dat men op geheel dezelfde wijze met twee getuigen kan gaan verklaren, dat men van deze vrouw van nu af zich losmaakt. Iets wat geheel neerkomt op een stelsel van vrije liefde. Voor een week, en desnoods ook korter, kan men alzoo een meisje als vrouw in huis nemen en het arme kind straks weer laten gaan. De vader werkt dit dan in de hand, om het kind terug te krijgen en de kans te erlangen, er een tweeden en derden bruidschat door te winnen. Ook op andere wijze werkt de polygamie de onzedelijkheid in de hand, doordien er mannen te over zijn, die bij hun eigenlijke vrouw twee, drie andere bij nemen en deze zich te hunnen profijt laten prostitueeren. Zelfs zijn er Arabieren, die thuis slechts ééne vrouw hebben, maar er te Algiers één of twee bij nemen, die dan eveneens, door zich te prostitueeren, de kas van den man stijven moeten. Gevolg is dan ook, dat bij sommige van

deze stammen, elke vrouw zonder onderscheid, begint met zich aan prostitutie over te geven en zich te verrijken, om daarna zich ten huwelijk te begeven; en daar de moeder dit evenzoo vóór de dochter heeft gedaan, en er de dochter toe aanzet om 't evenzoo te doen, is alle besef van schaamte geweken en neemt de bestialiteit almeer de overhand. De rapporteur wijst er dan ook op, hoe op die wijs geheel de zedelijke zin verdorven wordt en bijna atavistisch de grootste schandelijkheid zich van geslacht tot geslacht voortplant. Zoo blijkt dan wel hoe er niets van aan is, dat de Islamitische regeling van het huwelijk het leven der vrouw althans buiten den Harem verhoogen zou. Vlak het tegendeel is waar; juist de voorschriften van den Khorân, die het huwelijk ontheiligen en in beginsel tegen de monogamie overstaan, ondermijnen de grondslagen zelf van het zedelijk leven en dooden in het eind elk schaamtebesef. En komt het nu in zulk een omgeving tot vermenging van dit inlandsche met het Europeesche element, dan ziet men hetzelfde wat ik reeds bij Caïro opmerkte, dat namelijk beide elementen elkander nog dieper naar omlaag halen; want al is elke prostitutie een onbedwingbaar kwaad, er zijn toch ook hierin nog graden van slechtheid, en het is juist de bijeenvoeging van de oostersche zinnelijkheid en schaamteloosheid met den verfijnden wellust uit onze Europeesche centra, die dit onheilig bedrijf zinken doet tot volstrekte bestialiteit. Al is het dan ook dat de Mohammedaansche bevolking der Algerijnsche steden van Moorsche herkomst is en daardoor van beter gehalte, uit het platteland komt gedurig nieuwe aanvoer van gedemoraliseerde vrouwen. En ook in Algiers gaat de regel door, dat een maatschappij, die de Goddelijke instelling van het monogamistisch huwelijk verlaat, wandelt op paden die met logische consequentie voeren naar zedelijke décadence. De man is in 't land waarover de Halve Maan opging, zoo wreed. Eenerzijds wordt de vrouw, door 't vroege huwelijk en de losse scheiding, met haar Oostersch-zinnelijke natuur, op 't verboden pad als gelokt, en anderzijds wreekt bij gebleken ontrouw de gekwetste mannentrots zich zoo onbarmhartig. En dat dit laatste ook in Algiers inheemsch is, blijkt wel uit wat generaal Beyerman in zijn *Drie maanden in Algiers*, op blz. 52 van den Kaf Chekora te Constantine verhaalt. De Kaf Chekora is een rots, die steil loodrecht 200 M. omhoog rijst, en op het hoogst gelegen punt vormen

drie steenen een bank, die vlak naast den afgrond stond, en over die bank heen werd van deze andere Tarpeïsche rots de gehuwde vrouw, die zich vergeten had, in den afgrond neergeworpen. Voor Constantine zich in 1837 aan de Franschen moest overgeven, gebeurde het meermalen, zegt hij, dat bij het aanbreken van den dag twee zwijgende mannen zich naar die drie steenen begaven. De één droeg een soort houten sleuf uit drie planken getimmerd, de ander een zak waaruit zacht klagende geluiden het oor pijnlijk aandeden. Bij de drie steenen gekomen, werd de sleuf er tusschen geplaatst, de zak er in gelegd en beide mannen lichtten behoedzaam de eene zijde op, totdat de inhoud er langzaam uitgleed. Men zag iets wits eenige malen snel door de lucht draaien en daarna op de rotspunten in den bergstroom neerploffen. Zwijgend zooals ze gekomen waren, gingen de beide mannen de stad weer in en namen de ledige sleuf meê. Kort daarop kon men dan één of meer vrouwen naar den zak zien sluipen om er het misvormde lijk eener jonge vrouw uit los te scheuren, en die vrouwen droegen het lijk in allerijl naar het graf. Natuurlijk heeft de Fransche politie de herhaling van zulk een gruwel voorgoed afgesneden, maar wat de vrouwen binnenshuis te lijden hebben, keert ze niet.

Ware het nog gebleven bij wat de rapporteur noemde *le voisinage* van dat Oostersche element, het gevaar zou minder dreigend zijn geweest, maar juist bij die voisinage, bij die buurtschap, bleef het niet. Frankrijk werd reeds kort na 1830 gedreven door de zucht om het Fransche en Oostersche element in de nauwst denkbare aanraking te brengen en zoo mogelijk de Afrikaansche bevolking aan zich te assimileeren. En dit nu juist werd haar door de ethnologische gesteldheid die zij er vond, zoo uiterst moeilijk gemaakt, moeilijk in heel de kolonie, maar vooral toch in haar centrum, en erger nog in haar westelijk deel. De streek die nu het Protectoraat van Tunis vormt, en evenzoo wat nu het Departement van Constantine heet, stond reeds in de dagen der Romeinen bekend als veel gedweeër en lichter te onderwerpen, dan Algiers en Marokko. De Romeinen regeerden Tunis door een civielen gouverneur, waarom het Africa proconsularis heette, maar het land naar het Westen hielden de Keizers onder hun eigen macht en regeerden het door hun generaals.

En, als hield nog altoos dezelfde toestand aan, weten ook nu weer de Franschen met een zeer klein garnizoen meester in Tunis te blijven, terwijl ze in Algiers nog altijd een geheel armeekorps behoeven, om de bevolking rustig te houden. Zelfs schijnt de toestand sinds de Romeinen hier heerschappij voerden, nog in ongunstiger zin gewijzigd te zijn. Terwijl toch de Romeinen hun gezag met één legioen van 12,000 man wisten te handhaven, zagen de Franschen zich herhaaldelijk genoodzaakt met meer dan 100,000 man alleen ter onderwerping van Algiers over te komen, en is ook nu het bezettingsleger, afgezien van de territoriale militie, nog altoos ver over de 30,000 man sterk.

Deze voor de Fransche regeering ongetwijfeld ongunstige toestand vindt zijn verklaring in het historisch verloop van de Algerijnsche bevolking. Ook hier hadden zich bij de oorspronkelijke bevolking der Berbers, nu meest Kabylen genaamd, kleine koloniën van Semitische herkomst gevoegd, in hoofdzaak Phoeniciërs of Puniërs, maar ook de reeds zeer vroeg verdoolde Joden. Reeds duizend jaren lang, eer de Romeinen in Algiers vasten voet kregen, hadden de Punische koloniën of factorijen er zich gevestigd en het bewind over heel de kust allengs aan zich getrokken. De bevolking in het binnenland lieten ze vrij en ongemoeid, alleen wierven ze er hun huurtroepen uit aan, en dreven er handel meê, en niet dan zeer langzaam is toen reeds iets van het Oostersche element in deze deels sedentaire deels nomadische bevolking binnen gedrongen. Maar geheel anders stond het met de Romeinen. Dezen toonden, toen het hun eindelijk gelukt was Carthago te vernietigen, van meetaf het opzet om van Noord-Afrika een tweede Italië te maken. Wel begonnen ook zij eerst met alleen de kust te bezetten, maar al spoedig trokken ze toch landwaarts in, en zoo machtig was de stroom van Romeinsche kolonisten die er heen toog, dat tot diep in het land en tot aan de grens der Sahara, een onafzienbare reeks van Romeinsche steden werd aangelegd, in Grieksch-Romeinschen stijl van tempels, theaters, amphitheaters, thermen en aquaducten voorzien, terwijl de land- en bodemcultuur op zoo breede schaal werd aangemoedigd, dat Noord-Afrika het welhaast van Italië in cultuurrijkdom won. En wel hebben ook toen reeds de Numidiërs eerst dapper voor hun onafhankelijkheid gevochten, maar ten slotte wist Rome toch elken tegenstand te breken; en toen reeds spoedig daarna de Christelijke religie hier doordrong en Romeinen en Berbers welhaast

in eenzelfde Christelijke kerk vereenigd werden, gaf de inlandsche bevolking elken tegenstand op. Zoo is dan het Keizerlijk Rome, over heel de breedte van de kust en tot diep in het binnenland, niet alleen meester van het terrein geworden, maar slaagde het er ook in, om de Romeinsche cultuur, door Griekschen invloed geadeld, hier tot heerschappij te brengen. Allen spraken er toen één taal, het dusgenaamd Punisch Latijn, alle volk was er bezield door één religie, en kunsten en wetenschappen bloeiden er verrassend rijk op. Eerst de onderlinge verdeeldheid der Romeinsche machthebbers sloeg hier breuke in, en in 429 na Chr. wisten de Vandalen, door één der partijen te hulp geroepen, aan het Romeinsche bewind een eind te maken, maar zonder andere gevolgen van hun kant achter te laten, dan een vernietiging van veel kunstschoon. De Vandalen toch lieten de Romeinsche regeeringsorganisatie voortbestaan, gelijk ze die er vonden, en vervingen alleen de hooge Romeinsche ambtenaren door Vandaalsche edellieden. Dit duurde tot 534, toen de Keizer van Byzantium, voor den welstand der Orthodoxe kerk beducht, zijn veldheer Belisarius met een machtige vloot op de Ariaansche Vandalen afzond en aan hun heerschappij een einde maakte. Ruim een eeuw lang, tot 642, heeft toen dit Byzantijnsche bewind de Romeinsche heerschappij hier nogmaals voortgezet en zich door het bouwen van kerken en forten verdienstelijk gemaakt, tot de Arabieren, uit Egypte hierheen gestroomd, ook Noord-Afrika overrompelden, aan de Christelijke kerk meer nog dan aan de bewindvoerders den oorlog verklaarden, en met krachtige hand de Islamiseering van Noord-Afrika begonnen. Een halve eeuw is het toen een korte worsteling geweest tusschen het Arabische en het Berbersche element, en meer nog tusschen het Kruis en de Halve Maan; maar het zelotisme van het Arabische element was zoo overweldigend, dat al spoedig de meerderheid overging en de Islam het won. Iets wat te verrassender was, daar de Arabieren eigenlijk eerst in de 11e eeuw in Noord-Afrika hun grooten intocht hielden, daartoe door de Fatimiden uit Egypte aangezet. Zekere gegevens bezit men hieromtrent niet, maar de kronieken zeggen, dat toen meer dan 250,000 Arabieren zich op Noord-Afrika wierpen, de dusgenaamde Hillalische invasie. Toch had de eerste kleine invasie in de 7e eeuw den toestand reeds zoo geheel omgezet, dat de Christelijke Kerk er zoo goed als verdwenen was, schier alle Berberstammen vurige aanbidders van

Mohammed waren geworden, en niettegenstaande alle sectarische twisten die onder deze nieuwe Muzelmannen uitbraken, er de Islam zoo stevig gevestigd werd, dat de dynastiën der Almoraviden en Almohaden zelfs als bevorderaars van Islamitische wetenschap en kunst naam maakten. De eerste kleine invasie had het nationale leven gespaard, en de Berbers zelven, nu onder de Halve Maan, meesters van den toestand gelaten. Maar anders werd dit na de tweede invasie. Toen is door de nomadische horden, die zich op Noord-Afrika wierpen, daar op echt-Vandaalsche wijze huisgehouden, geplunderd en gemoord, en heeft het Arabische element voor een wijle het nationale leven der Berbers weten te onderdrukken. Hierdoor heeft toen voor de tweede maal het oostersch-semitisch element hier weten in te dringen en heeft nogmaals den aard der bevolking omgezet.

Van het Khalifaat heeft toen de Maghreb, gelijk men het Mohammedaansch Noord-Afrika noemde, zich steeds meer weten los te maken. Uit de vermenging van de Arabieren en Berbers is allengs een nieuw geslacht opgekomen. Tal van onafhankelijke staatjes hebben zich weten te vestigen en elkander rusteloos beoorloogd. De vroegere bloei van Noord-Afrika, die zelfs onder Abd-el-Moemen een heerscher zoo geniaal-machtig, dat Masqueray alleen Karel den Grooten met hem vergelijkbaar acht, nog had stand gehouden, zonk steeds meer in. Alle hoogere cultuur verdween, de steden werden de eene na de andere verwoest en verlaten. Een deel der bevolking nestelde zich in de bergen, een ander deel trok nomadisch rond, en allengs daalde de beteekenis van het eens zoo machtige Noord-Afrika derwijs, dat Portugal en Spanje zich steeds meer van de kust meester maakten, Portugal in Marokko, en Spanje door Presidio's van Melilla tot Tripoli, terwijl tegelijk de oude groepeering der Romeinsche provinciën weer boven kwam en geheel het land al meer in de drie gewesten van Tunis, Algiers en Marokko zich indeelde. Deze ontredderde toestand werd toen in het begin der 16e eeuw nog verergerd door de verdrijving der Mooren en Joden uit Spanje, die meerendeels naar de kust, waarvan ze Spanje waren binnengetogen, terugkeerden, en door zeeroof op represaille loerden. Reeds bij het bespreken van Tunis herinnerde ik, hoe toen de gebroeders Barbarossa van dezen stand van zaken gebruik maakten om zichzelven als machthebbers op te werpen en geheel Noord-Afrika, behalve Marokko, tot een leenstaat van Turkije te maken. Wat

Algiers betreft, zij hieraan toegevoegd, dat de toenmalige bewindvoerder te Algiers, Selim Eutemi, toen hij zich door de Spanjaarden bedreigd zag, Aruji Barbarossa te hulp riep, maar kort daarop door hem in het bad vermoord werd, en zoo de macht van zijn dynastie op die van Barbarossa moest laten overgaan. De Sultan van Turkije heeft toen zijn broeder Keyr ed Din als Bey van Algiers, na Aruji's dood, bevestigd, en van dat oogenblik af werd Algiers de beruchte roofstaat, die, onder Turkije s hoogheid, de Middellandsche Zee en ten deele den Atlantischen Oceaan onveilig maakte. Eerst Spanje onder Karel V en na hem Frankrijk onder Lodewijk XIV hebben toen herhaaldelijk hun beste kracht ingespannen, om de macht van dezen Barbarijschen roofstaat te breken; maar steeds tevergeefs. De vloot van 370 schepen, met 30.000 man landingstroepen, waarmeê Karel V tegen Algiers uittoog, werd door storm bijna geheel vernield en Karel keerde onverrichterzake, voorzoover zij zich nog had weten te redden, naar Spanje terug. Ook de drie expeditiën van Lodewijk XIV in 1682, 1683 en 1687 bleven zonder gevolg. De Bey van Algiers werd eerst tot Beg-ler-beg verheven, en daarna tot Pascha, en in 1587 werd een driejarig ambt van Pascha ingesteld, waarnaast sints 1600 de Dey, het hoofd der Janitsaren, als tweede macht optrad. Bey is namelijk in de Turksche hierarchie een civiele eeretitel, volgende op dien van Effendi, en overleidend tot dien van Pascha, terwijl Beg ler Beg beteekent Bey der Beyen, of heer der heeren. Bey wordt toch als Beg uitgesproken, en vandaar de titel Beg ler Beg. Dey daarentegen is een militaire titel, gegeven aan den commandant van het Turksche Janitsaren-corps, die door de Janitsaren werd gekozen. Zoo had men dan voor het civiel bestuur den Pascha, en naast hem als militair heerscher den Dey, en hierbij kwam dan nog als derde macht de chef der *Reys*, dat is de chef van het corps zeeroovers, dat zich uit alle natiën te Algiers en in de andere havens gedurig verzamelde, en tegen een vast tribuut aan de regeering, in deze havens steeds schuilplaats en gelegenheid tot verkoop van den geroofden buit vond. Door de schatten die deze vrijbuiterij en zeeroof afwierp, begonnen de heerschers van Algiers zich steeds meer onafhankelijk te gevoelen, tot eindelijk Baba Ali de gehoorzaamheid aan Turkije opzegde en de betaling van het tribuut aan den Sultan weigerde. Van dit oogenblik af werd Algiers een soort republikeinsche Staat, die onder gekozen

hoofden, met een Divan van 60 leden, steeds zijn macht wist uit te breiden, alle Europeesche Staten schrik aanjoeg en vele van hen tot het aangaan van een conventie dwong, die hun vlag voor den zeeroof in veiligheid stelde, maar daarvoor hoog tribuut betalen liet. Zelfs Engeland heeft den dag gekend, dat het zulk tribuut aan den Dey van Algiers uitkeerde. Onder Napoleon's schrikbewind waren er een tijdlang te groote vloten in de Middellandsche Zee, om den zeeroof te laten doorgaan, maar nauwelijks waren na Waterloo de vloten huiswaarts gekeerd, of de Dey van Algiers hervatte zijn oud bedrijf en wist zich zelfs met een vloot van 17 slagschepen, elk van 30 stukken geschut, te wapenen en feitelijk heeft dan ook tot 1830, toen de Franschen van Algiers bezit namen, de jammerlijke zeeroof hier voortgeduurd. Wel hadden de Vereenigde Staten zich tegen Algiers te weer gesteld, en had Engeland met Nederland in 1816 onder de admiraals Exmouth en Van der Capellen de batterijen van Algiers gebombardeerd, maar dit stuitte het kwaad slechts in beginsel en voor een korte wijle, en reeds in 1817 werd weer schip na schip in de Algerijnsche havens opgebracht. Al had Frankrijk dan ook niets anders gedaan, dan aan dezen voor Europa zoo smadelijken toestand een einde maken, zoo zou reeds hierdoor de Fransche expeditie van 1830 aller toejuiching verdienen. Het was en bleef voor heel Europa een stuitende beleediging, dat zulk een rooversnest als Algiers alle mogendheden tarten kon en de koopvaardijschepen onder Europeesche vlag dwong, voor de vaart door de Middellandsche Zee zich met geschut te wapenen. Dat Frankrijks koning, ook met het oog op de binnenlandsche toestanden van zijn rijk, behoefte gevoelde om afleiding te zoeken in een buitenlandsche expeditie, moge waar zijn, en de moed waarmeê het hierbij Engelands verzet trotseerde, was ongetwijfeld bewijs van Frankrijks herwonnen kracht, maar de keuze die het hierbij deed, om zich op Algiers te werpen, was in elk geval een gelukkige. Een keuze die de sympathie van geheel Europa aan zijn zijde bracht, al mag niet vergeten, dat de Bourbons in 1533 zelven de eerste waren geweest, om een alliantie met den Bey aan te gaan, om over het Huis Habsburg te triomfeeren.

De incidenten die tot de groote expeditie van 1830 aanleiding

gaven, waren op zich zelf zwak. Met onbeschaafde Staten komen gedurig zulke moeilijkheden voor, en een groote mogendheid, die zich hierdoor liefst niet tot oorlog wil laten noodzaken, past er een mouw aan. Zoo is het bij elke koloniale mogendheid gezien. Maar ook, heeft men oorlog in het zin, dan kunnen zulke incidenten met gretigheid worden aangegrepen, om volkenrechtelijk een expeditie te rechtvaardigen. Algiers nu had tegenover Frankrijk heel wat op zijn kerfstok. Franschen waren mishandeld, en er was een financieel geschil over de korenleverantie door Bakri. De Fransche consul Deval was op een audientie door den Dey driemaal met zijn waaier in het gezicht getikt, en een Fransch oorlogsschip, de *Provence*, was door de Algerijnsche forten beschoten. Reden te over om een *justa perduellionis causa* te geven, en in het begin van 1830 werd dan ook door het ministerie tot een expeditie besloten. Gedachtig aan het lot, dat de Armada van Karel V voor Algiers getroffen had, en wetende over wat macht de Dey nog steeds beschikte, nam men zijn tijd om de expeditie in elk opzicht duchtig voor te bereiden, en toog, ook toen alles gereed was, niet dan zeer voorzichtig naar de Algerijnsche kust uit. De expeditie bestond uit honderd oorlogsschepen met 500 schepen voor het transport, tellende 25.000 man infanterie, 500 man cavalerie, 2500 dito artillerie, en 8500 man van de genie, troepen die vooruit met het oog op deze expeditie geoefend waren; saam een bezettingsleger van 36.500 man. Generaal de Bourmont, de minister van oorlog, werd zelf met het commando belast, en Duperré voerde het bevel over de vloot. Elf Mei zeilde deze geduchte vloot uit, maar daar er storm opstak, dorst men niet dadelijk doortasten en bleef tot 13 Juni op de Balearische eilanden betere dagen afwachten. Eerst 14 Juni verscheen men toen voor Sidi Ferruck; de landing had ongestoord plaats; de Torre Chica batterij werd op slag genomen; en alles scheen voorspoedig te zullen afloopen, toen op 16 Juni geheel onverwachts een geweldige storm losbrak, die metterdaad een oogenblik geheel de expeditie in gevaar bracht van in 't lot van Karels Armada te zullen deelen. Maar gelukkig ging het spoedig luwen, en kort daarop kwam het bij Staoüeli tot een gevoelig treffen tusschen de 40.000 man, waarmee de Dey zich te weer stelde en de 36.000 Franschen. De Dey trok met een verlies van 5000 man terug, maar toch deden de Fransche generaals de ervaring op, dat

de soldaten van den Dey verder konden schieten en juister troffen dan hun eigen troepen; iets wat de kans nog altoos hachelijk maakte. Van 21—25 Juni zag men zich dan ook verplicht, bij Sidi Kaloe en de Fontaine Chapelle een onafgebroken reeks van gevechten te leveren, maar toen volgde op 4 Juli dan ook de capitulatie. Algiers kon men binnentrekken, de Dey capituleerde en de rijksschat van den Dey, bijna 49 millioen francs in edel metaal, viel den overwinnaars in handen. Ook als wapenfeit wekte deze snel uitgevoerde aanval de algemeene bewondering. Zelden was een groote expeditie zoo uitnemend voorbereid, met zoo vaste hand geleid, en met zoo volkomen succes bekroond.

Toch was men zelfs in Frankrijk nog allerminst doordrongen van het ernstig karakter van de taak, die de Regeering ondernomen had. De eerste aanvrage die te Algiers inkwam, was die van bestuurders van een Museum van natuurlijke historie, of men geen volledige verzameling insecten kon toezenden, en een andere uit Zuid-West-Frankrijk, of de Afrikaansche kameelen niet bruikbaar zouden zijn in de Landes. De onttrooning van het Huis Bourbon en het aan 't bewind komen van de Orleansen hield de geesten te Parijs te uitsluitend bezig en bracht verdeeldheid in het opperbevel van de te Algiers gelande heirmacht, zoodat de Bourmont op 2 September voor Chauzel plaats maakte. Maar ook afgescheiden hiervan wist niemand noch te Parijs noch te Algiers recht goed, wat men met de Algerijnsche kolonie zou aanvangen, en stellig heeft in het najaar van 1830 niemand vermoed, dat het Frankrijk meer dan een halve eeuw van harde inspanning zou afvergen, alvorens het de onderwerping van heel het land als voldongen feit kon beschouwen. Niet dan met ongekende moeite is men eerst langzamerhand in het binnenland binnengedrongen en er telkens weer uit teruggeslagen, zonder ooit ontmoedigd te worden. Oran werd onder de plaatsen van beteekenis het eerst voorgoed door generaal Boyer in bezit genomen, maar voor Constantine leed men aanvankelijk een pijnlijke nederlaag en kon eerst in 1837 bezit van deze steil-gelegen vesting nemen; en zelfs toen nog niet dan met een verlies van honderd officieren en een goede duizend manschappen. En toch was deze eerste tegenspoed nog slechts een voorspel van het bloedig bedrijf dat door Abd-el-Kader werd ingeleid en van 1832 tot 1847 aanhield. Deze wondere held,

die nog pas 25 jaren oud was, toen hij in het veld verscheen, was uit een heilige Maraboet-familie geboren, vroom opgevoed en van jongsaf in alle Mohammedaansche wetenschap onderwezen. De Dey van Algiers vertrouwde dezen zeloot niet te best, zoodat hij naar Egypte vluchten moest. Van Egypte uit deed hij toen de bedevaart naar Mekka en kwam vandaar in 1831 als Hadji naar Algiers terug, waar hij de geheele inlandsche bevolking diep geërgerd vond door den Franschen inval. Bij den grooten roep die van zijn vroomheid, zijn geniale kunde en zijn dapperheid uitging, verzamelden toen in het Westen alle hoofden van den weerstand zich om hem heen. In Mascara en Tlemcen werden de plannen voor den aanval op de Franschen beraamd. Men bezat wapenfabrieken en kruittorens, en wat nog ontbrak kon uit Marokko, dat vlak bij lag, worden ingevoerd; en zoo zag Abd-el-Kader zich reeds spoedig in staat tot den aanval over te gaan. Keer op keer heeft hij toen aan de Fransche generaals een gevoelige nederlaag toegebracht, en almeer wist hij zulk een macht te ontwikkelen, dat de commandant van het Fransche leger bij Tafna zelfs een verdrag met hem sloot, waarbij hij als Emir van het naar Marokko gekeerde deel van Algiers erkend werd. Maar hiermede niet tevreden deed de Emir herhaalde invallen tot bij Constantine, weigerde zijn tribuut aan koren te betalen, en gedroeg zich als onafhankelijk gebieder over heel het Algerijnsche land. Dit duurde tot 18 November 1839, toen hij het oogenblik gekomen achtte om openlijk met de Franschen te breken en aan den maarschalk Valée een schrijven zond, waarin hij verklaarde dat alle Arabieren van Kef tot Oeëlassa vastelijk besloten waren den heiligen oorlog tegen de indringers te voeren. Aan dit besluit kon ook hij als goed Mohammedaan zich niet onttrekken. »Daarom kunt ge mij,« zoo eindigt zijn brief, »niet van verraad beschuldigen. Mijn hart is zuiver en nooit zal ik iets tegen de gerechtigheid doen.« Al spoedig verscheen dan ook een corps van 25.000 ruiters voor Boefarik; zelfs Mustapha, de voorstad van Algiers, kreeg last van stroopers; en Abd-el-Kader zelf rukte aan met een leger van 40.000 man. De geestdrift die zich toen van heel de inlandsche bevolking meester maakte, was onbeschrijfelijk. In gevecht na gevecht werden de Franschen teruggeslagen, en het scheen welhaast of al 't land buiten de stad Algiers hun weer stond ontnomen te worden, tot eindelijk

generaal Bugeaud uit Parijs terugkeerde en na het leger tot op meer dan 100.000 te hebben opgevoerd, den vijand met overal heengezonden vliegende kolonnes in verwarring bracht en afmatte, met het gelukkig gevolg dat eerst Smala, toen Mascara en Tlemcen en eindelijk Abd-el-Kader's legerkamp zelf genomen werd. Tijdelijk vluchtte de Emir toen naar Marokko, waar hij hulp vond; iets wat de Franschen noodzaakte Tanger en Mogador te bombardeeren; en, hierdoor van Marokko's hulp verstoken, zag de Emir zich ten slotte genoodzaakt, op 11 September 1847 met generaal Lamoricière te onderhandelen, waarna hij op 21 December bij Sidi Ibrahim zich overgaf. Hij is toen gevangen gezet, eerst te Pau, toen te Amboise. Napoleon hergaf hem in 1852 zijn vrijheid, onder beding dat hij naar Damascus zou uitwijken. Hier nam hij het in 1860 bij den grooten Christenmoord voor de vervolgden op. Later woonde hij enkele jaren te Mekka, doch keerde ten slotte naar Damascus terug, en stierf hier in 1869, onder meer een later in het Fransch vertaald geschrift van wijsgeerig-religieuzen aard achterlatend, waarvan de titel was: »*Rappel à l'intelligent, avis à l'indifférent.*«

Doch ook met Abd-el-Kader's overgave namen de moeilijkheden voor de Franschen nog allerminst een einde. Vooral de Kabylen, die ik straks afzonderlijk bespreek, bleven met name in de Djurdjura, heftigen tegenstand bieden, en eerst zeven jaar later, in 1857, werd ook hun onderwerping voltooid. Maar zelfs die onderwerping belette niet, dat er telkens weer Maraboets opstonden, die opnieuw hun landgenooten tot fanatiek verzet aanvuurden; een ongeredderde toestand, die Napoleon na zijn bezoek aan Algiers het denkbeeld deed opvatten om de kolonisatie prijs te geven en van Algiers een *Empire Arabe* te maken. Toen in 1864 voor de expeditie naar Mexico ook uit Algiers troepen gelicht werden, brak onder Oelad Sidi Cheick een nieuwe opstand uit, die door Mac Mahon niet dan met moeite bedwongen werd. Daarbij kwam in 1866 een zee van ellende door een zeldzaam heftige sprinkhanenplaag, die hongersnood veroorzaakte, een cholera-epidemie die 300.000 slachtoffers maakte, en bovendien een geweldige aardbeving. Dit alles hield de gemoederen onrustig, en toen nu in 1870 het gerucht doordrong van de nederlagen der Fransche legers in den Elzas en voor Parijs, en in allerijl de beste troepen uit Algiers naar Frankrijk werden geroepen, brak nogmaals een felle krijg uit, die door

de fanatieke bezieling van El Mokrani en Sidi Aria, vooral onder de Kabylen, geheel het bezit van Algiers weer in de waagschaal stelde. Doch toen het den Franschen met zeldzame veerkracht gelukt was, ook dezen opstand onder de knie te krijgen, kon de onderwerping van Algiers dan ook als voltooid worden beschouwd. Want wel zijn er ook later, met name in 1883, nog plaatselijke muiterijen voorgekomen, en heeft vooral de onderwerping van de Tuaregs in de oäsen der Sahara nog merkelijke inspanning gekost, maar ten slotte had zich toch zekere moedeloosheid van de inlandsche bevolking meester gemaakt, en kon gezegd worden, dat ze althans na 1885, d. i. ruim een halve eeuw na de landing der Franschen, zich in het onvermijdelijke heeft geschikt en fatalistisch voor de overmacht gezwicht is. Toch zijn de Franschen nog steeds verplicht in Algiers een leger van 35,000 man op de been te houden, dat is, gelijk ik hierboven opmerkte, meer dan het dubbele en bijna het drievoud van de macht waarmee de Romeinen *heel* de kust van Noord-Afrika in bedwang hielden. Frankrijk s gebied in het Noordwestelijk deel van Afrika had zich inmiddels ook naar het Zuiden steeds meer uitgebreid. Het kwam in het bezit van geheel westelijk Soedan, dat zich tot aan Darfur uitstrekt. Tomboctoe en Dahomey vielen in handen der Franschen. Senegal bezaten ze reeds lang en Fransch Congo met de Elpenbeenkust voegden aan dit uitgebreid bezit een uitweg toe naar den Atlantischen Oceaan. Het was daarom van het hoogste belang, dat Frankrijk zich ook van de oäsen in de Sahara meester maakte; iets waarin het na de onderwerping der Tuaregs uitnemend slaagde, zoo zelfs, dat het plan om Algiers door een spoorlijn met Tomboctoe te verbinden, reeds sinds jaren is opgeworpen, al is 't dat de „Trans-Sahariën", gelijk deze ontworpen lijn in nabootsing van de „Trans-Sibériën" gedoopt werd, steeds meer op schier onoverkomelijke bezwaren blijkt te stuiten.

Iets nader moet hier Kabylië ter sprake komen. Wel is bij Tunis reeds één en ander omtrent deze Berbers aangestipt, maar toch, in Algiers (Marokko nu daargelaten) hebben ze hun hoofdzetel, en het is in deze kolonie, dat de Berbers feitelijk heel den toestand beheerschen. Ten Oosten van de stad Algiers hebben ze in het Djudjuragebergte hun hoofdzetel in een district, dat als Groot-Kabylië bekend

staat; voorts in Klein-Kabylië; en ook buiten deze districten vindt men hen in alle overige deelen van Algiers terug. Hun aantal wordt op $2\frac{1}{2}$ à 3 millioen geschat, en met de Arabische bevolking mogen ze in geen enkel opzicht verward worden. De Franschen kenden het karakter dezer Berbers, toen zij Algiers binnentogen, ganschelijk niet, zagen alle inwoners voor heele of halve Arabieren aan, en het is niet het minst aan deze onbekendheid met dit machtig deel der bevolking, dat hun aanvankelijke tegenspoeden te wijten zijn. Thans is men door de onderzoekingen van Masqueray (*Formation des cités chez les peuples sédentaires de l'Algérie*) e. a., zoo nog pas weer van Lionel (*Races Berbères, Kabyles du Jurjura*), geheel op de hoogte van deze autochthonen en loont het de moeite, van hun bestaanswijs kennis te nemen. De naam Kabylen is niet hetzelfde als de naam Berbers. Kabylen beteekent *de geconfedereerde Berbers*, en omvat alleen die groepen die in onderling verband zijn getreden. Vanwaar deze Berbers gekomen zijn, is nog een geheim der historie. Ze toonen verwantschap met enkele groepen in Nubië en Soedan en zelfs met de oorspronkelijke bevolking van Egypte. Ze worden daarom gewoonlijk bij de Hamieten ingedeeld, en zulks wel met een eigen taal en met een eigen schrift. Over de Straat van Gibraltar schijnen reeds van oudsher Germaansche stammen tot hen gekomen te zijn, waarvan men de afstammelingen nu nog herkent aan het blonde haar en de blauwe oogen. Zelf zijn de Berbers daarentegen donker getint, en door hun breede, korte statuur en meer ronden gelaatsvorm in niets op de Arabieren gelijkend. Als eigen ethnologische groep openbaren de Berbers een hooge mate van onveranderlijkheid in hun type en tegelijk een zeldzaam assimilatievermogen. Achtereenvolgens zijn ze vermengd met Puniërs, Grieken, Romeinen, Arabieren en Turken, deels ook met Spaansch bloed, maar steeds sterkte elke bloedvermenging het Berbersche element, zonder dat ook maar iets van het eigen type uitsleet. Wat men thans van hen ziet, beantwoordt nog geheel aan de oudste beschrijvingen van deze Berbers, die ons door Romeinsche en Arabische schrijvers zijn overgeleverd. Zelven assimileerden ze alles wat tot hen kwam, en door niet één ander ras lieten ze zich assimileeren. Van hun oorspronkelijken godsdienst weet men zoo goed als niets. Later hebben ze blijkbaar èn van de Puniërs èn van de Romeinen de vereering van enkele afgoden overgenomen; iets wat onder de heerschappij

van het Polytheïsme bijna overal gezien is en zich lichtelijk verklaart. Doch ook afgezien hiervan schijnt de Berber, bij al zijn raszelfstandigheid, zich zeer gemakkelijk in een van elders binnenkomenden religievorm te hebben kunnen schikken. Eerst toch zijn ze in betrekkelijk korten tijd voor het Christendom gewonnen geweest, en toen later de Arabieren in het land kwamen, hebben ze even gereedelijk ook den Islam zich toegeëigend, zóó zelfs, dat een deel hunner, na hun vermenging met negers en Arabieren, onder den naam van Mooren, Spanje zijn binnendrongen, hier het Christendom terugwierpen, en tot in de 16e eeuw, althans in Zuid-Spanje, den Islam heerschen deden. Toch behielden ze ook bij deze religieuse vermenging een betrekkelijke zelfstandigheid. In hun huishouding en staatsvorm hebben ze door den Islam niets laten veranderen. Ze zijn veelal Malekieten en slechts voor een deel Hanifieten, maar de *adaä* geldt bij hen sterker dan de bepalingen van den Khoran. Wat op Java de adat heet, heet bij hen de *adaä*, als juridisch nationale overlevering; daarnaast staat nog de *arf* als plaatselijke usantie; en telkens weten ze den Khoran en de Sonna zoo te duiden, dat hun *adaä* en *arf* ongerept blijven. Ook op meer speciaal religieus gebied houden ze met zekere taaiheid aan hun vroegere overleveringen vast. Het zijn de Maraboets die onder hen heerschappij voeren, gelijk ik dit hieronder bij het bespreken van den eeredienst nader toelicht. Het eigenlijke Kabylië, waar ze hun hoofdzetel hebben, is 525,000 H.A. groot. Tizi-Oezoe, het voornaamste der vier districten van Kabylië, telt een bevolking van 375,400 personen, waaronder slechts 9000 van andere herkomst, en terwijl Algiers voor het overige slechts dun bevolkt is, zijn er in Kabylië streken waar 190 zielen op den vierkanten K.M. wonen. Het is het district Tizi-Oezoe, dat ik, dank zij de goede zorge van den heer Dubieff, persoonlijk bezien kon. Hij stond mij daartoe een automobiel van het gouvernement met een uitnemend chauffeur af, en het is op deze gemakkelijke en snelle wijze, dat ik het stedeke Tizi-Oezoe, het Fort national, en de *commune mixte* van Michelet, in twee dagen uit en thuis bereiken kon. Zonder gevaar is zulk een automobieltocht langs de zeer steile bergpaden niet, en telkens zag men op de meest dreigende punten groote borden staan met de waarschuwing om zijn vaart te matigen; maar de chauffeur was een expert op deze wegen, en zoo liep alles zonder incident af. Zulk een tocht door het Djurdjura-

gebergte is aangrijpend schoon. Het terrein loopt in den Tamgaät op tot 2300 meter en is doorsneden door twee rivieren, de Oued Issar en de Oued Sebaoe, die om en bij Bougie in zee uitloopen. Het hooge gebergte is van schoone, verheven rotsformatie, en vooral het gezicht dat men van het plateau van Michelet geniet, doet voor menig panorama in het Berner Oberland in natuurpracht niet onder. De administrateur van Michelet, de kapitein Alfred Jacquetton, was zoo vriendelijk, daar het kleine logement alles te wenschen overliet, mij zijn gastvrijheid aan te bieden, en zoo sleet ik hier hoog op de bergen een genotvollen avond. Het Fort National, vroeger Fort Napoléon geheeten, ligt op een kruispunt, van waar het de onderscheiden toegangen beheerscht, en is zoo sterk gewapend, dat het in 1871 een beleg van verscheidene weken kon uithouden. Tizi-Oezoe zelf is een stedeke van over de 30,000 inwoners, waaronder enkele Franschen en Joden, maar voor 't overige uitsluitend Kabylen, wier leven men hier vooral op de markt, die juist gehouden werd, in vollen gang zag. Eigenaardig was het, hoe op die markt gedurig één koe of één schaap door verscheidene personen saâm gekocht werd, waarna het dier op de markt zelve geslacht, gevild, gedeeld en onder de koopers afgegeven werd. Ook trok het mijn aandacht, dat de krankzinnigen hier, nog sterker dan elders, vrij rondliepen en met zekeren eerbied als halve heiligen bejegend werden. Men zei me zelfs, dat ze in de winkels en café's alles wat ze verlangen gratis weg kunnen nemen; iets waarvan nimmer misbruik werd gemaakt.

Van de Arabieren zijn de Berbers principieel onderscheiden, in zooverre ze vaste woonplaatsen hebben en niet nomadisch rondtrekken, en nog meer daardoor dat ze geen stamverband meer kennen. De Arabieren vormen gezinnen, die patriarchaal in familiën verbonden zijn, en als familiën in geslachts- en stamverband onder hun Cheiks of Kaids leven. De Berbers daarentegen leven als gezinnen op zich-zelf en verbinden deze gezinnen door een gemeenteverband, dat van oudsher met het municipium der Romeinen een opmerkelijke overeenkomst vertoonde. Kan nu de Arabier met zijn stam van plaats tot plaats trekken, de Berber of Kabyl kan dit niet. Hij is gebonden aan zijn plaatselijke Gemeente, die klein of groot kan zijn, meer op een stad, meer op een dorp of zelfs op een gehucht kan gelijken, maar altoos dwingt tot sedentaire levenswijs. Wel zijn ook de Berbers voorheen

nomaden geweest, maar het trekken hebben ze opgegeven, en het Gemeenteverband heeft alzoo het vroegere stamverband verdrongen. Deze Gemeenten hebben zich later ter onderlinge verdediging vereenigd in de *Quebaiel* of *Kabyl*, wat ligue of confederatie beteekent. Zij die bij deze Quebaiel waren aangesloten, heeten *Quebaeli* en zoo is de naam van Kabylen ontstaan, dien ze thans ook zelven beginnen te bezigen. De naam K'abiejl is niet uitsluitend Berbersch. Ook in Arabië worden de Arabieren van Ajar of Danakil met dien naam genoemd, terwijl in Marokko de Berbers zich Imarighen noemen. Zelven noemden de Kabylen zich oudtijds de Goeaoea of Zoeaoea. De naam van Imarighen, dien men hun ook in Algiers heeft toegedicht, hoort in Marokko en niet hier thuis. Hun familiën noemen ze Kharroeba's, hun gemeenten Taddert s, en het groote beginsel waardoor deze Gemeenten beheerscht worden is de *Horma*, wat beduidt *de eere der stad*, en waarnaar elk geschil zich te regelen heeft. Strijd met andere Gemeenten is hun levensgenot, maar in de Taddert of Toefiq, mag geen twist voorkomen, want elke twist verzwakt de stad en doet alzoo tekort aan haar *horma*. Elke stad of dorpsgemeente wordt bestuurd door een *Djemaä*, d. i. een raad van al de volwassen burgers, en onder volwassen burger verstaat men ieder jong man die gedurende de Ramadan, in deze heete gewesten, het vasten van spijs *èn drank* den geheelen dag heeft kunnen volhouden. Voor dezen raad is in elke plaats een lokaal gebouwd, dat evenzoo de Djemaä heet en veelal uit niets anders bestaat dan uit een ruimte tusschen vier muren, met één ingang, soms met banken langs de wanden. De Amin, gelijk men den burgemeester noemt, zit in de Djemaä voor, en ieder burger kan er het woord voeren, maar zóózeer voelen de gezond-democratische Berbers, dat men het best doet de Gemeentezaken aan de oudsten en kundigsten over te laten, dat verreweg de meesten zelfs nooit opkomen. In de Toefiq van Boe-Adenan zijn 1250 inwoners, en toch is er in de Djemaä voor hoogste 40 personen ruimte. De vergadering van den raad wordt met gebed geopend, er is vrije discussie, en de bepalingen die worden vastgesteld, dragen den naam van Khanoen. Die Khanoen of Code breidt zich door nieuwe bepalingen gaandeweg uit en vormt zoo het wetboek, waarnaar zich het leven van de Toefiq of Taddert regelt. De besluiten die in de Khanoen zullen komen, worden opgeschreven, en zoo Masqueray als

Lionel hebben onderscheidene van deze Khanoens in handen gekregen en er enkele van afgedrukt. Zoo vindt men bij Lionel o. l. p. 315 de Khanoen van Agoeni 'n Tesellent, die uit niet minder dan 250 artikelen bestaat, op de overtreding waarvan telkens boete bepaald is. Zoo zegt art. 24: „Heeft de Djemaä besloten een ander dorp den oorlog aan te doen, en een burger weigert meê uit te trekken, zoo betaalt deze 20 realen boete". Niet zonder beteekenis is het, dat art. 139 en 140 zeggen: „Als een vrouw een man beleedigt, betaalt zij één reaal". Maar, „als een man een vrouw beleedigt, betaalt hij twee realen". Wie op ergerlijke wijze een dier tegen pees, staart of oor slaat, betaalt 5 realen. Ook tegen het rooken had men in dit dorp bedenking, althans art. 175 hield in: „Wie rookt, betaalt een halve reaal boete". In de Djemaä zelve was zelfs het snuiven verboden. Ook voor de zindelijkheid werd in deze artikelen met zorge gewaakt. Wie een onwettig woord tegen den Amin uitte, moest op staanden voet een halve reaal betalen. „Fait de bestialité" werd beboet met vijf realen. Wie als er een oploop in het dorp was, op het dak klom en vandaar met steenen op de twistenden wierp, had 10 realen te betalen. En steeds loopt onder dit alles door de regel, dat de Horma, d. i. de eer van het dorp gaat boven de eer van de familie of van de Karrhoeba, en zoo ook de eer van de Karrhoeba boven die van het gezin, en nogmaals de eer van het gezin boven die van den enkelen persoon. Vandaar dat een misdrijf, gepleegd door de burgers van een ander dorp op een persoon van het eigen dorp, aan heel het dorp den plicht der wrake oplegt. Het gruwelijke was dan niet, dat deze of die vrouw verkracht of deze of die man vermoord was, maar veel meer, dat men een inwoner van dit machtige dorp had durven aanranden. Dat men een mensch doodde, was zoo ontzettend niet, maar dat men het gewaagd en bestaan had een inwoner van Agoeni-'n-Telessent te na te komen, dát riep om wraak. En die wraak verhaalde men dan niet enkel op de schuldigen, neen, maar op heel het dorp waartoe hij behoorde. De inwoners van dit dorp hadden maar moeten waken, dat de eer of horma, van Agoeni-'n-Telessent niet geschonden werd. Aanstonds werd daarom in zulk een geval officieel de oorlog van dorp tegen dorp verklaard, en alle burgers moesten aan den wraakoorlog deelnemen. Zoo bepaalde art. 249: „Indien een vrouw van het dorp verkracht is,

of een man van het dorp vermoord, of een kudde vee van het dorp gestolen is, en het dorp neemt het er voor op en verklaart den oorlog, dan betaalt wie weigert mee op te trekken 50 realen boete". Er is in geheel deze opvatting iets wat herinnert aan de Grieksche politiën. Ook daar de polis of gemeente op den voorgrond tredend, steden zelfstandig geordend, elkander beoorlogend, en zich met andere steden tegen een vijandelijke stad vereenigend, de burgers geheel in het patriottische leven van hun stad opgaande, en de schending van de eere der stad door alle burgers diep gevoeld. Vlak het tegendeel van een geordend staatsverband, zoo onder de Berbers als in Griekenland. En ook hierin vertoonen de Berbers met de Grieken gelijkheid, dat de partijgroepeering ook bij hen sterk ontwikkeld is. Ze noemen deze partijen *Çof s*, en nog voor kort was heel Kabylië in twee Çof s verdeeld, in de Çof Oefella en de Çof Boeadda, de partij van Boven en de partij van Beneden. De Çofs waren partijformatiën tot onderlinge weerkeerige bescherming, en juist daarom mochten de Maraboets er geen lid van zijn. Deze moesten buiten en daardoor boven de partijen staan. Met de Kabylië zelf hadden deze Çofs niets gemeen. De Kabylië toch was uitsluitend een militaire conventie, om zich gemeenschappelijk als geconfedereerden tegen een vijand van buitenaf te weer te stellen.

De Gemeenten zijn, tot zelfs het kleinste dorp hoog in de bergen, ommuurd, of zóó geplaatst, dat ze slechts door één poort toegang verleenen. Tegenover de Djemaä ligt de moskee, die evenals de Djemaä uit niet veel meer dan vier muren bestaat, zonder eenige overdekking en meestal zonder minaret. De huizen zijn er klein en bestaan hoogste uit twee vertrekken; gemeubeld zijn ze bijna niet, maar de stal is goed voorzien en tegen den wand heeft elk Berber zijn geweer hangen, en deze geweren worden zoo fijn bewerkt, dat een eenvoudige boer er niet zelden 400 frcs. en meer voor betaalt. Voor hun schoolwezen hebben ze tamelijk gezorgd. Ze hebben lagere en middelbare scholen, waar intusschen niet meer het Berbersch, maar alleen het Arabisch onderwezen wordt. De lagere school regelt zich veelal naar het aantal kinderen van den Maraboet. Heeft deze geen kinderen, dan spaart men de kosten van de school. Maar vraagt de Maraboet voor zijn kinderen om schoolgelegenheid, dan wordt meest in de Moskee de school geopend, en de Iman van de Moskee als onder-

wijzer aangesteld. Doch is eenmaal de school geopend, dan wordt er ook duchtig de hand aan gehouden, en worden de kinderen voor drie schooltijden per dag opgeroepen, drie uren 's morgens, drie uren 's middags en anderhalf uur 's avonds. Hun middelbare scholen zijn in twee soorten gesplitst; ze heeten Thimamert, en zijn of Thimamert el Khoran, voor de opleiding in den Islam, of Thimamert-'n-eucheria, de school voor het recht. Van de eerste soort zijn er niet minder dan dertien in Kabylië. Sterk wordt reeds in deze lagere en middelbare scholen het gemeenschapsgevoel voor het dorpsleven opgewekt. Heeft één der leerlingen met goed succes een klasse afgeloopen, dan moet de vader van het kind voor den meester en voor de leerlingen een feestmaal aanrichten. Vooral zoo een leerling er in geslaagd is, ten slotte heel den Khorân zich in het hoofd te prenten, moet dit feestmaal luisterrijk zijn en wordt het aantal der genoodigden zoover mogelijk uitgebreid. Het ouderrecht wordt in Kabylië streng gehandhaafd. De geboorte van een meisje geldt er als een tegenslag, de geboorte van een jongen als een vreugde voor heel het dorp, wijl het voor de verdediging van de horma van het dorp een man meer belooft. De besnijdenis wordt er eerst in het vierde levensjaar toegepast, en geeft wederom aanleiding tot optochten en feestmalen. De vrouw wordt steeds in haar eer verdedigd. Zelfs een min behoorlijke aanraking van een vrouw wordt streng gestraft en een oneerbaar gesprek met een vrouw wordt zwaar beboet. Niets wat naar onknischheid zweemt, mag men zich ten aanzien van een vrouw of meisje ten laste laten komen. In dit opzicht vooral staan de Khanoens van deze dorpen zeer hoog. Grijpt bloedschande op wat wijze ook plaats, dan moeten alle burgers op de openbare markt samenkomen, elk met een steen in de hand, en als de schuldige dan in het midden is geplaatst, wordt hij door allen tegelijk gesteenigd. Moord wordt veel minder streng gestraft, dan wat de goede zede schendt. Voor een moord betaalt men 125 francs boete, maar wie een vrouw of een meisje op den publieken weg gekust heeft, 250 francs. Overspel, dat bijna niet voorkomt, wordt het zwaarst van alles gestraft. Verkrachting van een meisje is beboet met honderd douro's, en koppelarij wordt in geen enkel dorp geduld. Geen Kabyl van eenige positie zal een meisje van mindere familie trouwen, en een meisje van slechte zeden vindt hier nooit een man. Polygamie is onder de Kabylen zoo goed als onbekend. Een

sluier dragen de vrouwen niet, maar sterk blanketten ze zich, en getatoeëerd te zijn geldt voor een eer. Desvereischt mogen de vrouwen in den oorlog meêvechten. Kindermoord of afdrijving komt zoo goed als niet bij hen voor. Ze zijn voor vreemdelingen zeer gastvrij, en voor de weezen en armen die ze onder zich hebben, wordt uitnemend gezorgd. De geestelijke orden hebben veel ingang bij hen gevonden, en ook de vrouwen worden als Mok'edemnat in deze orden opgenomen. Ze zijn zangerig van aanleg en bezitten een rijken schat van nationale liederen, die den geest van het volk hooghouden. Kortom, uit zedelijk oogpunt bezien staat hun maatschappelijk leven op zeer hoog peil, maar dit is schier uitsluitend te danken aan de idee van de *horma*. Al wat de eere van hun stad of dorp verhoogt, bezielt hen; al wat deze horma dalen doet, verfoeien ze met bitteren haat. Over hun godsdienstig leven spreek ik later; slechts zij hier nog bijgevoegd, dat ze, evenals de Arabieren in Algiers, in hooge mate bijgeloovig zijn en hun exorcisme vaak medisch toepassen, ook al kan niet ontkend, dat ze een overgeleverde kennis van medicijnen bezitten, die hun gezondheidstoestand gemeenlijk een zeer goede doet zijn. Jegens de vreemde kolonisten bestaat onder hen over het algemeen geen vriendelijke stemming. Zelfs de Arabieren zien ze liever niet onder zich plaats nemen. En de Joden zijn, vooral na hun emancipatie in 1870, onder de Kabylen de minst welkome gasten. Alleen in het arrondissement van Tizi Oezoe vindt ge dan ook lieden van andere herkomst onder de Kabylen opgenomen, maar ook zelfs hier in geen grooter getal dan van 8069 op een bevolking van 375.409 zielen, meest Fransche kolonisten, enkele Marokkanen en 140 Joden. Moge nu al voor een deel de dichtheid der bevolking hiervan oorzaak zijn, die bijna geen grond vrij liet; niet minder komt hierbij stellig de geaardheid der Kabylen in het spel die liefst op zich zelf blijven om te beter hun zelfstandig karakter te handhaven; en men verstaat het, wat onoverkomelijke moeilijkheden de Fransche regeering heeft moeten overwinnen, om op zulk een afgesloten bergachtig terrein en tegenover zulk een bevolking meester van den toestand te worden. Reeds tegen de niet geconfedereerde Berbers in de overige deelen van het land was deze taak ongemeen zwaar, want al zijn de Berbers Mohammedanen, veel krachtiger nog dan den Islam, handhaven ze hun drieduizend jaren oude traditiën; en juist doordien deze traditiën in zedelijk opzicht zoo hoog stonden, ver-

tegenwoordigden ze een ongemeene kracht tot verzet. Maar het zwaarst toch viel die taak in Kabylië, waar de Berbers geconfedereerd waren, een bijna onneembaar gebergte bewoonden en, door weinig vreemdelingen toe te laten, hun oude veerkracht het zuiverst bewaard hadden. Door kolonisatie was hier geen invloed te oefenen, en nog altijd blijft Kabylië een streek, waaruit, had Frankrijk ooit weer met ernstige politieke moeilijkheden te kampen, steeds opnieuw gevaar dreigen zou.

Ook in ander opzicht is de moeilijkheid der kolonisatie van Algiers voor't Fransche Gouvernement nu reeds bijna tachtig jaren niet minder een bron van ernstige bezorgdheid geweest. Sinds de Revolutie van 1789 streefde Frankrijk er steeds naar, zijn koloniën bij het Rijk in te lijven en de koloniën zelfs te laten meestemmen voor het wetgevend lichaam. In hoog idealen zin stelde men zich niet tevreden met koloniën ter uitbreiding van handelsinvloed, maar plaatste steeds het denkbeeld op den voorgrond, om de bewoners der koloniën met den Franschen geest te doordringen en zoo de eigen hoogere cultuur onder hen uit te breiden. Nauwelijks was dan ook tot de inbezitneming van Algiers besloten, of te Parijs vond het denkbeeld ingang, om zoo spoedig het kon heel deze kolonie met een Fransche bevolking als te overstroomen. Wel werden de inlanders tot *„sujets français"* verklaard, maar hún konden deswege nog geen politieke rechten worden verleend. Onder hen moest daarom een uitgebreide bevolking van Fransche herkomst binnendringen, die allengs hun zeden zou omzetten en zoo den Franschen invloed in heel de bevolking bevestigen zou. Vooral van classieke zijde werd dit denkbeeld niet alleen aanbevolen, maar als zeer wel voor verwezenlijking vatbaar voorgesteld. Immers de Romeinen hadden voor 2000 jaren hetzelfde plan opgevat en het op de gelukkigste wijze uitgevoerd. Bij gansche stroomen waren de Romeinen uit Italië naar Noord-Afrika verhuisd; het was hun gelukt den tegenstand der inlandsche bevolking geheel te fnuiken en met een enkel legioen heel het land in onderwerping te houden; meer dan tweehonderd steden hadden zij gesticht, waarin de Romeinsche cultuur voorzat; allengs had heel het volk de Latijnsche taal aangenomen; en in de dagen

van Trajanus was zoo goed als heel Noord-Afrika geromaniseerd. Was dit aan de Romeinen gelukt, waarom zouden de Franschen dan niet hetzelfde kunnen ondernemen? En zoo kon het schier niet anders, of aanstonds moest het denkbeeld rijpen, om met de militaire onderwerping de kolonisatie van Algiers hand aan hand te laten gaan. Slechts vergat men, dat het geval voor Frankrijk en voor de Romeinen allerminst gelijk stond. Vooreerst toch moet een land dat sterk koloniseeren zal, òf over een overschot van bevolking kunnen beschikken, en dit juist miste Frankrijk; òf een min-welvarende bevolking hebben, en van Frankrijk was de welvaart nog steeds toenemende. De uitkomst toonde dan ook, dat slechts uit die departementen, waar de bevolking minder welvarend was, een eenigszins talrijk contingent naar Algiers uitweek. Men scheepte vrij talrijk uit Corsica over, en voorts werd een sterke bijdrage voor de kolonisatie geleverd door de departementen van de *Hautes Alpes* en van *Ardèyne*. Vooral in de Hautes Alpes is de bevolking behoeftig, zoo zelfs, dat de Vaudois, die hier nog vrij talrijk zijn, een „Société de Coligny" stichtten, om de landverhuizing naar Algiers aan te moedigen. Te Ain Tolba en in „les Trois Marabouts" heeft deze protestantsche maatschappij dan ook koloniën gesticht, maar volgens Reveillaud met het minder gelukkig gevolg, dat de vrome Vaudois van de Cevennes er binnen korten tijd geheel „déchristianisés" waren. In de tweede plaats was Noord-Afrika, in de dagen toen de Romeinen er landden, een land van ongemeene vruchtbaarheid. Algiers was nog niet ontboscht, zoodat er nog genoegzaam regen viel, en tot diep in het zuiden wisten de Romeinen het land in weelderigen zin vruchtbaar te maken. Sinds echter is Algiers keer op keer geheel verwoest, de bosschen zijn meerendeels verdwenen, het land is arm aan regen geworden, slechts een deel er van was nog bebouwd, en het weer ontginnen van de verwoeste streken was een bijna onbegonnen werk. En hierbij kwam dan nog in de derde plaats, dat de Romeinen, die zelve heidenen waren, er een heidensche bevolking vonden, welke in geen enkel opzicht principiëel tegen hen over stond. De Franschen daarentegen vonden er den Islam, die reeds gedurende elf eeuwen in heel de bevolking was ingeworteld, en, tengevolge der vroegere oorlogen met het Christelijk Europa, vijandig tegen het Christendom overstond. Eens was de bevolking van Algiers zelve Christelijk geweest, maar het Christendom had ze voor den Islam uitgeruild, en nooit voelt

men sterker antipathie tegen een religie, dan zoo men er zelf als regenaat tegenover staat. Daarbij kwamen nog andere verschillen; zoo het heete klimaat, dat voor de Romeinen niet vreemd, voor de bewoners van Noord-Frankrijk een ernstige hindernis opleverde; en niet minder het feit dat onder de Keizers van Rome alles Romeinsch was wat er landde, terwijl Frankrijk moeilijk de emigranten uit Spanje en Italië keeren kon. Van meetaf was het dan ook te voorzien, dat de kolonisatie in Algiers met zeer ernstige moeilijkheden zou te kampen hebben, en niet genoeg kan de Fransche volharding worden geloofd, die desniettemin deze uiterst moeilijke kolonisatie nog in zoo breede afmetingen slagen deed. In 1901 was men althans zoover, dat zich op Algerijnsch grondgebied 121,500 personen bevonden, die in Frankrijk geboren en vandaar ingekomen waren, en daarnevens 170,964 personen, die in Algiers uit Fransche ouders waren geboren. Nominaal alzoo 292,644 personen. Daarbij kwamen dan nog, maar ook daartegenover stonden uit *nationaal* oogpunt 324,854 anderen, t. w. 155,265 Spanjaarden, 71,113 genaturaliseerde vreemdelingen, 57,132 Joden, 38,791 Italianen en 2553 andere landverhuizers. Saam dus toch een massa van 617,318 personen, die de Europeesche cultuur tegenover de cultuur van den Islam vertegenwoordigt. Op zichzelf cijfers van beteekenis, maar die toch tegenover de $4\frac{1}{2}$ millioen inlanders nog altoos een kleine minderheid uitmaken, en dan nog slechts voor de kleine helft een bevolking aanwijzen, die in nationalen zin Frankrijks invloed sterkt. Moge dan ook het getal van bij de 300.000 Fransche kolonisten, onder de gegeven omstandigheden, voor Frankrijk een wezenlijke triomf zijn te achten, tegenover het geheel der bevolking van over de 5 millioen blijft het, na verloop van tachtig jaar, toch altoos een ongenoegzaam bevredigend resultaat, en dat te minder waar het accres der bevolking onder deze Fransche emigranten bij het accres der inlandsche bevolking verre achterstaat. Van 1841—1901 is de Mohamedaansche bevolking van ruim *twee* millioen zielen gestegen tot over de *vier* millioen, en alzoo in zestig jaren tijds verdubbeld, terwijl van het cijfer der Fransche ingezetenen welbezien nog 70.000 voor het leger en de ambtenaarswereld, met haar gezinnen, zijn aftetrekken. Op Gallificeering der bevolking van Algiers bestaat alzoo niet de minste kans, en dat te minder, daar onder de landelijke bevolking het aantal der Franschen

DE PLACE DE LA RÉPUBLIQUE TE ALGIERS.

zelfs dalende is. In de periode van 1894—1904 liep het aantal Europeesche landlieden van 205.642 op 201.032 terug, en hiervan waren dan nog slechts 126.393 Franschen, en onder dezen trof men nog geen 20.000 landeigenaren aan. Alles saam is slechts een millioen hectaren van de 50 millioen in Fransche handen, terwijl zelfs hiervan nog een aanmerkelijk gedeelte wel aan Europeanen behoort, maar onder hun beheer door inlanders bebouwd wordt. De Société de Genève, die zeer uitgestrekte terreinen machtig werd en vijf dorpen daarop stichtte, heeft toch slechts 233 kolonisten op haar land, terwijl ze twee derden er van aan de inlandsche bevolking in pacht gaf. Ook schijnen de inlanders aldoor meer land van de kolonisten terug te koopen dan aan hen te verkoopen. Van 1899—1904 kochten de inlanders 125.688 H.A., terwijl ze niet meer dan 81.709 H.A. van de hand deden. Door dezen sterken aankoop van de zijde der inlanders stijgen tevens de prijzen, wat de aankoop voor de behoeftige kolonisten die overkomen, bezwaarlijk maakt. Goed-bewaterd land is niet ver van de kust soms reeds met 10.000 frcs. de hectare betaald. In het binnenland is de gemiddelde prijs 800 frcs., en onder de 400 frcs. de hectare is geen land meer te verkrijgen. De stijging der bevolking, betere afvoerwegen, doeltreffende irrigatie en kunstbemesting drijven de prijzen steeds hooger op. Zorgwekkend blijft daarom de toestand, en het niet al te schitterend resultaat dat men verkreeg, is nog duur betaald bovendien. Ruim 6,6 milliard heeft Algiers aan den Franschen Staat gekost, en hiertegenover staat slechts eene winst van 1849 millioen, zoodat ruim $4\frac{1}{2}$ milliard is ten offer gebracht. En wel moet erkend dat de Fransche regeering bij deze kolonisatie van Algiers voor een uiterst moeilijk vraagstuk stond, maar stellig heeft ze, èn door de onvaste hand waarmee ze deze kolonisatie geleid heeft, èn door de gedurige wisseling van stelsel, deze moeilijkheden verhoogd. In de eerste periode van 1831 tot 1841, begon de kolonisatie geheel door particulier initiatief en werd allengs wel van Staatswege geholpen, maar ging tijdens Abd-el-Kader's opstand hard terug. Na afloop van deze eerste tien jaren waren er nog slechts een 16.000 Franschen in Algiers gevestigd. Na 1841 neemt de Staat zelf de kolonisatie geheel in handen, en na nogmaals tien jaren is het cijfer van 16.000 tot 65.497 opgeloopen. Van 1851—'61 klimt het gestadig tot bijna 104.000. Van 1861—'71

wint men nogmaals 25 % en bereikt het cijfer van bijna 130.000. Tien jaren later, in 1881, staat het cijfer op 195.418. Weer tien jaren later, in 1891, op 267.000. En in 1901, de laatste decade die verliep, haalde men het cijfer van 364.000; doch ik gaf reeds aan wat hier feitelijk van afmoet. De twee problemen, die zich bij deze kolonisatie voordeden, waren: hoe aan land te komen, en hoe de noodige kolonisten te krijgen. De Regeering beschikte over het domein en over de Haboes-goederen, d. w. z. de moskee-goederen die ze verbeurd had verklaard, terwijl de Arabieren veelal geen privaat-bezit kenden, maar stamsgewijs over een geheele streek beschikten. Om aankoop van land op groote schaal mogelijk te maken, heeft men toen eerst privaat-bezit aan de inlanders toegekend en het overige land aan den Staat getrokken. Op deze wijze is de Regeering in staat geweest, in een kwart-eeuw, van 1871 —'95, even 643.000 H.A. aftestaan, waarvan bijna 200,000 door aankoop verkregen waren, 188,000 uit het domein waren gevonden en 234.000 H.A. uit het verbeurd verklaarde land; en al dit land werd bij concessie door de Regeering aan kolonisten afgestaan of verkocht. En daarnaast liep dan de aankoop door particulieren, helaas al te spoedig door partieelen verkoop aan de inlanders gevolgd, Nog ingewikkelder zijn de stelsels van kolonisatie, die de Regeering achtereenvolgens geijkt heeft. Sinds 1841 wist vooral Bugeaud de officieele kolonisatie door te zetten. De landverhuizer werd uitgekozen, hij kreeg het land zoo goed als gratis in onderhandsche pacht, eerst voor negen, later voor tien jaren. Hij mocht dit land niet van de hand doen en was gebonden aan voorwaarden, die hij stiptelijk had na te komen, onder beding van bij niet-nakoming er weer uitgezet te worden. Nu eens volgde men hierbij het stelsel van geïsoleerde pachthoeven te stichten, waaruit dan vanzelf een dorp moest groeien; dan weer nam men de Perimètre, zoodat de hoeven binnen een bepaalden kring gelegen, vanzelf saam een dorp uitmaakten; een andermaal weer — en dit stelsel leverde de beste resultaten op — stichtte men dorpen, met een kerk, een raadhuis, een school enz., om de bevolking te concentreeren. Daarbij kwam men den kolonisten op alle denkbare wijzen tegemoet, door goedkoopen overtocht, door voorschotten in geld, door het bouwen van woningen, door het aanleggen van irrigatiën en wegen. Na 1861

trok de Staat zich meer terug, en van 1864 tot '69 gaf men de officieele kolonisatie geheel op. Een stelsel van verkoop van land werd toen ingevoerd; deels aan groote maatschappijen, deels aan enkele kolonisten; en de verkoop van land had plaats òf tegen vaste prijzen, òf tegen overeenkomst, òf bij publieke veiling. Later keerde men tot het stelsel van officieele concessiën terug, of liepen beide stelsels naast elkaar. In 1848 heeft men zelfs het denkbeeld verwezenlijkt, om op Staatskosten een geheele groep der arbeidersbevolking, die te Parijs overtollig was, naar Algiers over te brengen. Kortom, de Regeering heeft geen poging onbeproefd gelaten, om het grootst mogelijk aantal Franschen tot het verhuizen naar Algiers te bewegen, en juist dit hoofdmotief deed haar gedurig van stelsel verwisselen. Maar niet te keeren was hierbij het euvel, dat de Spanjaarden uit Zuid-Spanje in steeds grooter getale overkwamen, daar de geographische gesteldheden in Zuid-Spanje, veel meer dan in Frankrijk, op die van Algiers geleken, en uit Zuid-Spanje dan ook veel meer eigenlijke boeren overkwamen; terwijl de Fransche kolonisten, aan het Algiersche klimaat niet gewend, veel minder slaagden, en, daar ze voor een goed deel onder werkloozen en kleine kooplui gerecruteerd waren, al spoedig het landleven opgaven en naar de steden trokken, na hun land verkocht te hebben. Ook bezweken veel Fransche kolonisten onder den harden arbeid der ontginning en onder het paludisme. Zelfs de poging om na den oorlog van 1870, de Elzas-Lotharingers naar Algiers te lokken, leverde een teleurstellend resultaat op. Van de 1183 gezinnen, die onder de zeer gunstige voorwaarden welke men aanbood, overkwamen, woonden twintig jaren later nog slechts 387 op het hun zoo goed als geschonken land, terwijl 274 gezinnen naar Frankrijk of den Elzas waren teruggekeerd. En of men nu al berekent, dat toch de gestadige aankomst van 4 à 6000 emigranten per jaar over vijftig en honderd jaar, met inbegrip van de naturalisatiën en de geboorten, de Europeesche bevolking tot over het anderhalf millioen zal doen oploopen, dit verzekert toch de toekomst niet, daar de niet-Fransche Europeesche bevolking sneller aanwast, en de inlandsche bevolking veel sterker in het zielental wint. Veeleer geeft het feit, dat zulk een groot deel van het land aan de inlanders ontnomen is, terwijl hun zielental zich reeds in zestig jaren verdubbelde, tot

grooten misstand en klimmende ontevredenheid aanleiding. De inlandsche bevolking verliest almeer het terrein om zich behoorlijk te voeden, en dit juist schept een voor de veiligheid zeer ongewenscht proletariaat. Maar de Regeering geeft het daarom niet op. Ze doet, vooral ook door haar *assistance publique*, wat ze kan om de Europeesche bevolking te lokken, en wie billijkerwijs rekent met de ongelooflijke moeilijkheden waarmee ze steeds te worstelen had, en nog heeft, mag een woord van bewondering niet terughouden voor de veerkracht die ze tentoonspreidde, en voor de volharding waarmeê ze het groote denkbeeld om heel Algiers tot een Fransche provincie te maken, heeft doorgezet, naar verhouding met niet zoo ongunstig resultaat. Doch wil ze ook in de toekomst slagen, dan zal ze er op bedacht moeten zijn, om zoo goed als uitsluitend haar emigranten uit de landbouwende bevolking te trekken, de voor kolonisatie beschikbare landen moeten uitbreiden, en tegen het stijgen van de landprijzen veel grootere sommen voor kolonisatie moeten overstellen. In de laatste 34 jaren heeft ze niet meer dan 800,000 H.A. aan de emigranten kunnen aanbieden; wat uiteraard de kolonisatie eer tegenhoudt dan bevordert. Wie voor een land als Algiers slechts 23,000 H.A. per jaar kan afstaan, vordert niet noemenswaard. De ontginning van het woeste land zal daarom op veel breeder schaal moeten ondernomen worden, en ook dit zal ongelooflijke sommen verslinden. Aan het particuliere initiatief is het groote werk der kolonisatie niet over te laten. Dit toch schept steeds het gevaar, dat te veel land in het bezit van vreemdelingen komt; dat er zich een groot landbezit van kapitalisten vormt; en dat de inlanders het land voor zich koopen. Maar omgekeerd moet aan Ruire en anderen worden toegegeven, dat leiding van Staatswege voor de toekomst even ernstige bezwaren van geheel anderen aard kan opleveren. Er zijn er die zeer twijfelen of de poging van het Gouvernement, om de kolonisten zich vooral op graanteelt en boomcultuur te doen toeleggen, niet al te spoedig het land zal uitputten, daar de gewone mest ontbreekt en de kunstmest min gewenschte resultaten oplevert, en die daarom meer heil zoeken in het particulier initiatief, dat de veeteelt bevorderen zou, hierdoor de bemesting van het land in de hand zou werken, en door verkoop van het vee naar Frankrijk veel gewenschter uitkomsten beloven zou.

En dan nog blijft het zoo sterke accres der inlandsche bevolking steeds als een Damocleszwaard over Algiers zweven. Een bevolking die in zestig jaren zich verdubbelde, kan in andere zestig jaren van $4\frac{1}{2}$ op 9 millioen stijgen; en wat zou ten leste tegenover zulk een aanwas de kolonisatie van eenige honderdduizenden Franschen beteekenen?

Vooral in dit verband trekt het de aandacht, dat Frankrijk in Tunis zijn Algerijnsche proefneming tot Gallificeering niet herhaald heeft. In Tunis heeft men de bestaande organisatie van de inlandsche bevolking stipt geëerbiedigd, op elk punt onaangetast gelaten, en slechts van enkele grove misbruiken gezuiverd, om *naast* deze historische organisatie van land en volk als *vreemden-kolonie* plaats te nemen. Doch dit heeft men in Algiers van meetaf niet gewild. Algiers zou bij Frankrijk worden ingelijfd, niet enkel wat de bewindvoering betrof, maar ook in zijn huishouding. Daarbij is men gestuit op ras- en religieverschil. In Amerika hadden de Spanjaarden, Portugeezen, Franschen en Engelschen de dun-gezaaide bevolking kunnen verdringen, en er een Europeesch leven kunnen vestigen; hier daarentegen stuitte men op een bevolking met een hoog ontwikkeld verleden, van twee sterk getypeerde rassen, en met een religie-eenheid, die heel het leven beheerschte en tot dusver in alle deelen der wereld met taaie onverzettelijkheid aan het indringen van elke andere cultuur weerstand bood. Een andere religie had Frankrijk hier niet tegenover te stellen, want Christelijke propaganda lag nooit in zijn bedoeling. Van vermenging met het Arabische of Berbersche ras is dan ook geen sprake; van een zich terugtrekken van den Islam evenmin; en hoe men zich ook inspande om beide, de oorspronkelijke bewoners en de ingekomen kolonisten, in een hoogere cultuur, die uit Europa geïmporteerd werd, te vereenigen, de inlandsche bevolking bleef die ze was, verloochende vooral op het platteland haar karakter niet, en al zwicht ze voor de militaire overmacht, ze handhaaft haar tradities en blijft hope koesteren op de herwinning van haar onafhankelijkheid. Frankrijk heeft zich hierin dan ook onwillig moeten schikken; heeft zich, zooveel het kon, naar den aard der bevolking moeten voegen; en is er inderdaad, na allerlei vergeefsche proefnemingen, in geslaagd,

althans een bewindvoering in het leven te roepen, die een allezins dragelijken toestand schiep.

Reeds spoedig is de militaire bewindvoering, die eerst onvermijdelijk was, opgegeven, en is het gezag in civiele handen overgegaan. De gouverneur-generaal is met het hoogste gezag bekleed, mits altoos onderworpen aan het gezag te Parijs. Daar toch bevindt zich in het Palais Royal de dusgenaamde *Office de l'Algérie*, die de teugels in handen houdt, en maar al te dikwijls een hoogst ongewenschten bureaucratischen invloed op den gouverneur-generaal heeft geoefend. Onder zich heeft de gouverneur-generaal een kabinet van zes leden, een secretariaat-generaal van vier ambtenaren, en voorts een directeur voor den inwendigen dienst, voor de zaken der inlanders, voor de financiën, voor de publieke werken en voor landbouw, handel en nijverheid. Hij wordt bijgestaan door twee Raden. De eene draagt den titel van Conseil du Gouvernement, de andere van Conseil supérieur du Gouvernement. De Conseil du Gouvernement, die in alle gelegenheden van Staat adviseert, wordt gevormd door den gouverneur-generaal en de hooge dignitarissen, heeft voorts drie Conseillers rapporteurs et adjoints, terwijl de prefecten der drie Departementen er bij kunnen geroepen worden. Alleen inzake de Domeinen bezit deze raad beslissende macht; voor het overige is hij uitsluitend een adviseerend lichaam. Veel uitgebreider daarentegen is de Conseil Supérieur, die 59 leden telt, en wel 16 gekozen door de Délégations financières, 15 gekozen door de Departementale Conseils généraux, 23 membres de droit, aangewezen onder de grootwaardigheidsbekleeders der kolonie; en daarbij komen dan nog 3 leden uit de inlandsche notabelen en 4 uit den beambten-stand, de beide laatste groepen aangewezen door den gouverneur-generaal. Ook dit college is in hoofdzaak consultatief; alleen inzake het speciale budget van Algiers, en financieel over de schuld bezit het tot op zekere hoogte een beslissende macht, maar een macht die te Parijs altoos weer kan worden teniet gedaan. Behalve het Office de l'Algérie, waarvan ik reeds sprak, is er toch te Parijs nog een tweede Office de l'Algérie aan het Departement van Buitenlandsche Zaken verbonden, waar de bijna onoplosbare moeilijkheid, in hoever de Fransche wetten ook in Algiers zullen gelden, telkens haar beslissing moet vinden. Toch heeft men aan de kolonie ook een eigen recht van advies over financieele aangelegenheden willen geven, door

in 1898 de *Délégations financières* in te stellen. Deze drie delegatiën, de eene van de kolonisten, de tweede van de Fransche »non-colons« en de derde van de inlanders, vormen saam één lichaam, waarvan de secties afzonderlijk vergaderen. Er zitten 23 leden in, die gekozen zijn door de kolonisten, 24 gekozen door de non-colons, en 4 aangewezen door de inlanders, en voorts de *Spitze der Behörden*. Het kiesrecht voor de beide eerste delegaties is zeer beperkt, en voor de inlanders een zeer gecompliceerd kiesrecht, dat eigenlijk op aanwijzing door de overheid neerkomt. Meer dan recht van advies hebben intusschen ook deze delegatiën niet; alleen in de keuze der leden van den *Conseil Supérieur* hebben ze een eigen recht, en mochten ze ooit beproeven zich meer macht aan te matigen, dan is de gouverneur-generaal gewapend met meer dan voldoende bevoegdheid, om hun die stoutigheid betaald te zetten. Parlementaire rechten bezitten de vertegenwoordigende lichamen van Algiers alzoo in geen enkel opzicht. Dit dekt men dan hierdoor, dat ook de departementen van Algiers in de Fransche Kamer en Senaat vertegenwoordigd zijn. Het departement van Algiers door één Sénateur en twee Députés, het departement Constantine door één Senateur en één Député, en dat van Oran door één Sénateur en twee Députés. Natuurlijk bezitten alleen de geboren en genaturaliseerde Franschen hiervoor het kiesrecht, maar reeds dit leidt tot ongerijmdheden, daar de genaturaliseerde Spanjaarden en Joden in meer dan éene plaats in aantal den Franschen te boven gaan. In Boe Sadi stemden slechts 12 Franschen en daarentegen 70 genaturaliseerde Joden, die noch wat taal noch wat afkomst betreft, iets met de Franschen gemeen hadden. In Mers el Kebir stemden slechts 73 Franschen tegenover 295 genaturaliseerde Spanjaarden, en in La Calla niet meer dan 125 Franschen tegenover 480 genaturaliseerde Italianen. Het zijn vooral de niet gezochte, maar door de wet verordende naturalisatiën, die deze valsche verhoudingen in het leven roepen en metterdaad de keuzen voor Kamer en Senaat in Algiers vervalschen.

Aan het hoofd van elk der drie departementen staat een prefect, en van elk der drie arrondissementen een sous-préfet. De prefect wordt bijgestaan door een conseil de préfecture, vier leden sterk, en door een conseil-général. De conseil-général heeft in elk departement 30 à 37 leden en zes inlandsche assessoren. Deze assessoren worden niet gekozen, maar door den gouverneur-generaal aangewezen; de

Fransche leden daarentegen op gelijke wijze als in Frankrijk door de Fransche kiezers benoemd. In zaken het departement betreffend, hebben ze ongeveer gelijke bevoegdheid, als de gelijknamige colleges in Frankrijk zelf. Moeite baart het alleen, met name voor het budget, dat in het departement streken met kolonisten onder civiel en streken met inlanders onder militair gezag bijeenhooren, temeer daar vijf tienden der belasting van de inlanders komt, en juist de opbrengst hiervan het eene jaar zoo sterk bij het andere verschilt.

Elk der drie departementen is ingedeeld in van 5—7 arrondissementen; en de sous-préfet, die, de hoofdplaats van het departement uitgezonderd, in zulk een arrondissement aan het hoofd staat, was van 1861—1900 een nabootsing van de sous-préfets in Frankrijk, met een eigen bureau en omslachtige, doellooze competentiën. In 1900 heeft de Gouverneur-generaal aan deze bureaucratische uitwoekering dan ook een einde gemaakt, het burean van de sous-préfets afgeschaft, zijn vroegere taak deels op den préfet en deels op de maires overgebracht en hem uitsluitend belast met de inspectie. Gelijk de heer Jonnart het in zijn circulaire van 25 Oct. 1900 uitdrukte: »Les sous-préfets auront pour mission spéciale, sinon exclusive, de se tenir constamment au courant de tout ce qui s'y passe et d'en informer immédiatement l'autorité supérieure«; en scherp is het oordeel dat deze kundige gouverneur-generaal over de vroegere inrichting van deze onder-prefecturen velt. Ze waren overladen, schrijft hij, met „occupations vaines," met „travaux de transmission et de formalité sans importance, qui absorbaient une grande partie de leur temps, et qui exigaient l'emploi d'un personnel nombreux." Het was de Fransche bureaucratie die ook hier haar hoogtij had willen vieren, en door haar paperassen-mand zichzelf overtollig maakte. Feitelijk is de tusschenschakel van de onder-prefectuur nu uit de administratie uitgelicht en staan de maires thans in rechtstreeksch verband met de prefecten. Winste aan bureaucratische soberheid, maar tegelijk een stap nader tot de in Frankrijk zoo geminde centralisatie. De in Frankrijk geldende onderverdeeling in kantons bestaat in Algiers voor de administratie ganschelijk niet. Hoogstens komt het kanton ook hier tot zijn recht als ressort van een vrederechter. Daarentegen correspondeert met het Arrondissement voor wat de „territoires de commandement" aangaat, een „subdivision," die onder

een brigade-generaal is geplaatst. Er zijn 6 zulke sub-divisions: te Méséa, te Laghoeat, te Batna, te Mascara, te Tlemcen, en te Ain-Safra.

Van meer beteekenis is de Gemeente-vorm, die de administratie al spoedig uit Frankrijk naar Algiers poogde over te brengen. Alleen maar, een Gemeente schept men niet door een paar lijnen op de kaart te trekken. Een Gemeente moet vanzelf opkomen en kan door het centraal gezag slechts dan erkend worden als ze bestaat. Elke gemaakte „Gemeente" leidt een kunstmatig leven, zonder eigen wortel. Er was dan ook niets op tegen, dat men reeds in 1834, in het vierde jaar na de bezetting van de hoofdstad, daar en in enkele andere steden, als Oran, Bougie en Bona een gemeenteraad in het leven riep. Maar in 1847 ging men verder, en deed een poging om een willekeurig gekozen streek als Gemeente te omlijnen; en toen in 1848 de omwenteling te Parijs uitbrak, wilde het republikeinsche gouvernement nog verder gaan en, zoover het even kon, de Fransche Gemeentewet ook op Algiers toepassen. Er werden nu in deze kunstmatig gevormde Gemeentekringen zelfs verkiezingen voor den Gemeenteraad ingevoerd; verkiezingen waaraan niet alleen de Fransche kolonisten, maar ook de ingekomen vreemdelingen en de inlanders zouden deelnemen; alleen onder deze beperking, dat vreemdelingen en uitlanders nooit meer dan één derde van den Gemeenteraad bezetten zouden. Maar al spoedig bleek dit een onbegonnen werk; de te Parijs geijkte theorie paste niet op de Algerijnsche toestanden. Kabylië uitgezonderd, kende men er geen communes, en hield men vast aan de aloude indeeling in *doears*; en reeds in 1880 werden deze geheel onnatuurlijke Gemeenteraden dan ook weer opgeheven en vervangen door municipale commissiën. Eerst van lieverlede is men er, toen het getal Fransche kolonisten toenam, in geslaagd, gaandeweg aan het Gemeenteleven in Algiers meer realiteit te geven en is daardoor gekomen tot de viervoudige indeeling in Gemeenten »de pleine exercice«, gelijk men ze noemt, met daarnaast »communes mixtes« op het civiel bestuurde territoir; en evenzoo op het nog militair bestuurde territoir van »communes mixtes« en »communes indigènes«. Vier soorten van Gemeenten, saam met 4,739,331 inwoners, waarvan slechts

1.437.528 onder de »communes de pleine exercice« vielen, 2.779.536 onder de beide soorten van communes mixtes en 486.267 onder de communes indigènes.

Het loont de moeite, bij het karakter van deze vierderlei soort van Gemeenten even stil te staan, wijl juist hierin de poging om Algiers aan Frankrijk te assimileeren, en het koloniaal bezwaar waarop deze poging telkens afstuitte, duidelijker dan op eenig ander punt van de Algerijnsche administratie aan het licht treedt. Eigenlijk zijn alleen de Gemeenten de pleine exercice met onze Europeesche Gemeenten voor vergelijking vatbaar. Ze zijn opgericht in die streken, waar de Fransche kolonisatie genoegzaam was doorgedrongen om bruikbaar personeel voor een Gemeenteraad op te leveren. Ze werden bij decreet opgericht en geven een Gemeenteraad die uit twee elementen bestaat: de Fransche en de inlandsche raadsleden. De Fransche leden dragen geen uitsluitend Fransch, maar meer een Europeesch karakter. Het zijn in den regel Fransche kolonisten, maar het kunnen ook lieden van andere Europeesche herkomst zijn, en vanzelf zijn er de Joden, als bij decreet van 1870 genaturaliseerd, bij inbegrepen. Ze worden gekozen op de manier waarop men in Frankrijk de Raadsleden kiest. Het aantal Raadsleden van deze categorie is altoos tenminste 16, en kan oploopen tot 36. De inlandsche Raadsleden daarentegen kunnen nooit meer dan 6 in aantal zijn, en nooit meer dan één vierde van het geheel vormen. Al is dus de Gemeente ook bewoond door duizenden inlanders en slechts door een paar honderd lieden van Europeesche of Joodsche herkomst, toch bezet dit kleine Europeesche deel altoos tenminste $\frac{3}{4}$ van den Raad. Voor het kiesrecht der inlandsche bevolking zijn zeer drukkende bepalingen gemaakt; en daar de inlander, ook die kiesgerechtigd kan zijn, het in den regel niet zoekt, en de inlandsche kringen ook een Franschman als hun vertegenwoordiger kunnen benoemen, is feitelijk de invloed van het inlandsche element in deze Gemeenteraden bijna niet des noemens waard. Aan het hoofd van zulk een Gemeente staat een maire met zijn adjoints, en bovendien worden in elke Gemeente nog adjoints indigènes, niet gekozen maar door het bestuur benoemd, die bepaaldelijk met het beheer en met de politie onder de inlanders belast zijn. Feitelijk komt het er dan ook op neer, dat de kolonisten het bestuur van de geheele Gemeente in eigen handen hebben en

dat de maire, door middel van de adjoints indigènes, daarnaast een afzonderlijke administratie over de inlanders voert.

Van nog veel zwakker representatief karakter zijn de dusgenaamde Communes mixtes, die bijna $^2/_3$ van het land bestrijken. Ze heeten Gemeenten, maar ze zijn het niet. Er zijn er zelfs onder, die zoo groot zijn als een Departement in Frankrijk. Meer dan één van deze Gemeenten mist zelfs een hoofdplaats als centrum, en zelfs zijn er wier centrale administratie gevestigd is buiten de Gemeente. Ze staan onder het bestuur van een *administrateur*, die zich enkele adjoints ziet toegevoegd. Hij wordt benoemd door den Gouverneur-generaal en staat rechtstreeks onder den Prefect. Hij is burgemeester, hoofd der politie, en rechter van instructie tegelijk en heeft een afdeeling van tien man cavalerie tot zijn beschikking. Naast zich heeft deze administrateur een Commission municipale, waarin Franschen als leden zitting hebben en waarbij de adjoints français en adjoints indigènes optreden. De Fransche leden worden door de kolonisten gekozen, de inlandsche adjoints worden benoemd, en de *doears* zijn en blijven de eigenlijke indeeling van de inlandsche bevolking. Voorzoover deze communes mixtes nog in het »territoire de commandement« liggen, is het representatief karakter der administratie nog onbeduidender. Ze worden dan bestuurd door een municipale commissie, bestaande uit den kommandeerenden officier, voorts den plaatselijken kommandant, den vrederechter, enkele caids als hoofden van de doears, en vijf leden uit de inwoners die door het bestuur worden aangewezen. En hierbij komen dan nog de *Communes indigènes*, die geheel door het centraal gezag van Algiers gevormd en ingericht worden en bijna uitsluitend door de militaire macht beheerd worden. Veel meer dan schijn is dit Gemeentewezen, waar het ook de inlanders in zich opneemt, dan ook niet, en de wezenlijke administratieve indeeling in streken, waar de inlandsche bevolking schier geheel 't land in bezit heeft, is en blijft nog steeds de indeeling van de doears, die een afzonderlijke sectie in deze kolossale Gemeenten vormen en bestuurd worden door de Caids en een raad van notabelen, onder den naam van Djemaä. Zoowel de Caid als de notabelen van de Djemaä worden benoemd door den generaal der divisie. Hem is een secretaris toegevoegd, die zorgt voor den burgerlijken stand.

Keurig is ongetwijfeld geheel deze administratieve machinerie in

elkander gezet, gelijk alleen de Fransche administratie dit verstaat, al kleeft er het euvel aan, dat men door gedurig het eens ingevoerde weer te wijzigen, niet die vastheid in het bestuur verkregen heeft, die vooral tegenover de inlanders zoozeer gewenscht is. Men heeft in Algiers een Europeesch-Fransche administratie bij afdalende graden van gelijkheid pogen te vestigen. De communes de pleine exercice zijn in steden als Algiers, Oran en Constantine, bijna geheel gelijk aan de Fransche communes, alleen met bijvoeging van het inlandsche bestanddeel. In streken daarentegen waar de inlandsche bevolking overwegend is, boet de gemeenteinrichting reeds veel van haar zuiverheid in. Op nog een lager graad van gelijkheid met de Fransche communes staan de communes mixtes op civiel territoir, weer lager de communes mixtes op militair territoir; en het laagst staan de communes indigènes. En nu is de toeleg der Regeering, om, jaar na jaar, een commune van lager orde, waar de kolonisatie toenam en het leven zich beter ontwikkelde, in een hoogeren graad te doen opschuiven, in de hoop dat na genoegzame voorbereiding, allengs heel het territoir in het bezit zal zijn van de communes de pleine exercise. Hiermeê loopt evenwijdig het pogen, om steeds meer land uit het militair bewind in het burgerlijk bewind te doen overgaan, om, kon eens het militair gezag geheel gemist worden, de civiele assimilatie aan de Fransche toestanden over geheel Algiers door te zetten. Toch is dit weinig anders dan toekomstmuziek. Alleen in de grootere steden, op de kust, en in Tell is het gewenschte doel, en dan nog slechts ten deele, bereikt. Op de kaart beslaat het civiele terrein met de communes de pleine exercice dan ook niet meer dan een smal strookje; de breedste strook daaronder wordt door de communes mixtes ingenomen; en daaronder bevindt zich wat sinds 1902 heet de territoires du Sud, die vier in aantal zijn, t. w. dat van Laghoeat, van Ain-Safra, van Adrar en ten oosten van Biskra.

In 1905 is de nadere regeling van deze territoires du Sud tot stand gekomen. Bij die regeling zijn ze van de departementen, waartoe ze dusver meer in naam dan in der daad behoorden, geheel afgescheiden. Ze zijn rechtstreeks onder het gezag van den Gouverneur-generaal geplaatst, die er, behalve het hoog gezag, tevens alle bevoegdheden van de prefecten der departementen uitoefent en tegelijk beschikt over de macht welke de général de division bezit in de

militaire commandementen. De Conseil du Gouvernement te Algiers staat den Gouverneur in diens bewindvoering over de territoires du Sud bij, vooral waar 't het budget aangaat. In heel het territoire heeft de Gouverneur-generaal tevens het zeggenschap over alle troepen die zich op dit onmetelijk gebied bevinden. Alleen mag hij deze troepen niet zuidwaarts over de grenzen doen voortdringen zonder speciaal verlof van den Minister van Oorlog te Parijs. Aan de communale indeeling en aan de militaire indeeling in cercles en annexes is hiermeê niets veranderd, dan alleen, dat ook hierbij de Gouverneur-generaal in de plaats treedt die elders door den prefect wordt ingenomen. Geheel deze nieuwe schepping van de territoires du Sud komt dan ook hierop neer, dat men zelf de ondoelmatigheid inzag, om zulke nog geheel Berbersche en Arabische bevolkingsgroepen bij de Fransche departementen in te deelen, en dat men, om krachtiger het gezag te kunnen handhaven, die breede territoires aan het Departement onttrok en rechtstreeks onder het centraal gezag plaatste. Gelijk niet anders kon, heeft men voor deze territoires du Sud een eigen budget moeten invoeren. Men voelde dat men te haastig was te werk gegaan en kwam, noodgedrongen, op zijn eerste schreden terug. Voor het overige mag aan het Fransche bewind de eere niet ontzegd worden, van zich te hebben uitgeput in altoos nieuwe maatregelen om de inlandsche bevolking te gerieven. Eerst had men de Fransche code pénal ingevoerd, maar men zag dat dit niet ging. Ten behoeve van de inlandsche bevolking heeft men toen voor Algiers de noodige wijzigingen en bijvoegingen in die code aangebracht. Slechts mag betwijfeld, of het goed gezien was, de juges de paix en in de communes mixtes de administrateurs met de rechtsspraak te belasten. De Berbers en de Arabieren zijn gewend aan snelle rechtsspraak door een inlander die hun taal en hun toestanden kent. Van niets heeft hij meer afkeer dan van een lange procedure met omslachtige formaliteiten, en daarom wekt het ontevredenheid zoo een vreemdeling als rechter over hen optreedt en hij voelt dat zijn recht hem ontgaat. Zeker is veel gewonnen dat de omkoopbaarheid der inlandsche rechters hierdoor bezworen is, maar aan die omkoopbaarheid van zijn inlandschenrechter was men sinds eeuwen gewend en de inlanders voegden zich erin, zeer goed de kunstjes kennend, die hierbij tegenwicht konden bieden. Ook aan het recht

op naturalisatie, dat hun onder zekere voorwaarden is toegekend, hechten ze niet. Meer dan dertig per jaar maken er zelden gebruik van; een cijfer dat op de $4\frac{1}{2}$ millioen uiteraard niet meêtelt.

Meer stellen de inlanders prijs op het recht om in 't leger te worden opgenomen. Berbers en Arabieren zijn vechtlustig van aard. De regimenten Zouaven (dus genaamd naar het Kabylische Zoeaaea), die Lamoricieux in het leven riep, bestaan tegenwoordig alleen uit Europeanen, maar de regimenten der tirailleurs en der Spahi's worden uit Franschen en inlanders gevormd. Beiden behooren tot het Fransche leger in enger zin, maar enkele escadrons van deze Spahi's ontvingen saam een smala, dat is een klein terrein om er met hun gezinnen op te leven, en van deze smala werd aan elk inlandsch soldaat een eigen akker toegekend. Bij deze beide korpsen kan de inlander niet hooger opklimmen dan tot den rang van luitenant, en dan nog alleen à titre indigène, en slechts bij uitzondering kan door speciaal decreet een inlandsch luitenant ook à titre français dienst doen. Nog talrijker dienen de inlanders bij de *Compagnies mixtes des oäses sahariennes*, die geen soldij ontvangen, maar in de tent bij hun familie leven. En in 1903 heeft men aan de inlanders zelfs toegestaan bij alle Fransche regimenten die in Algiers staan, zich als vrijwilliger aan te melden. Ook voor het onderwijs bij de inlanders werd op meer dan één manier gezorgd. In 1850 werd in de drie steden van Médéa, Tlemcen en Constantine een Medersa gesticht, dat zijn scholen van middelbaar onderwijs, waar de Mohammedaansche scholieren in het Mohammedaansche recht worden onderwezen; en in 1895 heeft men aan deze scholen ook het onderricht in de geographie en in de natuurwetenschappen toegevoegd. Op deze scholen wordt naast het Arabisch ook het Fransch onderwezen. De opleiding duurt er vier jaren, en om te worden toegelaten, moet een examen worden afgelegd. Saam tellen deze drie Medersa's echter niet meer dan 145 leerlingen, en van deze zijn er niet minder dan 111, die door de Regeering met beurzen gesteund worden. Van groote ingenomenheid met deze scholen van de zijde der inlandsche bevolking getuigt dit lage cijfer zeker niet. Ook het lager onderwijs is, vooral sinds 1892, op meer vasten voet geregeld. Destijds bestonden nog slechts 132 van deze scholen met 244 klassen. Sinds is dit getal gestegen tot 243 scholen met 493 klassen. Voor 1901 was het aantal leerlingen

op deze scholen opgegeven als 24,875 bedragende, een cijfer dat in 1882 nog op 3000 stond. Veelal is een tuin voor het onderricht in den landbouw aan deze scholen toegevoegd, soms zelfs een werkplaats voor de bewerking van hout en ijzer. Voorts zijn ook vakscholen opgericht voor vlechtwerk, voor de bereiding van leder, voor houtgraveerkunst, voor koperbewerking en voor die van bijouterieën, vooral met de bedoeling om het artistiek karakter dat de inlanders aan deze industrie plegen te geven, tot hoogere ontwikkeling te brengen.

Ook voor de hygiëne der inlanders poogt men steeds meer te doen. Reeds in 1900 zijn 16,000 inlandsche kranken in de hospitalen opgenomen. Opzettelijk voor inlanders zijn hospitalen gesticht te El Arris, te Beni Meguelent, te Biskra en te Guardaia. Bovendien zijn 15 infirmerieën in aanbouw. Gratis consultatie werd toegestaan en geneesmiddelen worden gratis uitgereikt. Zelfs is te Algiers een kliniek onder de directie van een doktoresse ingericht, waar de inlandsche vrouwen hulp kunnen vinden, en waar soms tot 60 per dag zich aanmelden. Ook het crediet is men te hulp gekomen, door sociétés de prévoyance en sociétés de secours mutuel, die, nu reeds 137 in aantal, over een kapitaal van 10 millioen frcs. beschikken. Vooral tegen den ellendigen woeker zoekt de inlander bij deze maatschappijen steun. Bovendien zijn in de voornaamste steden 19 bureaux de bienfaisance opgericht, behalve de twee asyls voor grijsaards en ongeneeslijke kranken te Algiers en Tlemcen, en op het Algerijnsche budget zijn aanzienlijke bedragen voor deze stichtingen uitgetrokken. Van alle zijden poogde men op die wijze den inlander tegemoet te komen; en al kan niet gezegd dat de inlanders er zich door winnen laten, toch komt aan de Fransche regeering de eer toe, dat ze door één en ander veel kwaad stuit en veel lijden verzacht. Ook haar practische opvatting van het inlandsche lager onderwijs kan aan andere koloniale mogendheden ten voorbeeld strekken. De hoofdtoeleg daarentegen om gaandeweg de vier en een half millioen Mohamedanen in Algiers te willen verfranschen en te moderniseeren, kan in geen enkel opzicht als geslaagd worden beschouwd. De Islam blijft een barrière, waarover men elkaar de hand kan reiken, maar die niet is te niet te doen, en nog steeds moet Frankrijk in een sterke militaire bezetting zichzelf de handhaving van zijn gezag waarborgen. Toen in 1870, om den oorlog met Duitschland, en in 1884 voor Tunis een betrekkelijk

groot deel van het bezettingscorps tijdelijk Algiers verliet, brak beide malen een opstand uit, vooral in 1870 van hoogstgevaarlijk karakter.

Het leger zelf bestaat uit $8\frac{1}{2}$ regimenten infanterie, 8 regimenten cavallerie, 10 batterijen waarvan 9 bespannen, één bataljon genie, één legioen gendarmerie, 9 trein-compagnieën en 4 compagnieën troupes sahariennes. De regimenten zouaven bestaan uit 89 officieren en 2551 man elk. De tirailleurs algériennes tellen per regiment 103 officieren en 2032 man. De cavallerie d'Afrique heeft 5 eskadrons op het regiment, met 29 gegradueerden en 129 man per eskadron. Bij deze hoofdmacht komen dan nog de discipline-compagniën, de sections administratives, de sections voor de werving enz. En al is vooral in de Sahara-oasen het getal der onder de wapenen zijnde troepen steeds wisselend, het negentiende corps d'armée, met de territoriale troepen, vertegenwoordigt toch in den regel een macht van tusschen de 40 à 50,000 man; wat voor een kolonie van circa 5 millioen bevolking stellig zeer hoog is te achten. De Nederlandsche koloniën hebben een bevolking van bij de 38 millioen inwoners, en ons leger telt tusschen de 30 en 40,000 man. Gelukkig voor Algiers, dat de uitgave voor deze troepenmacht niet ten laste van haar speciaal budget komt. Het 19e armeecorps komt ten laste van de Begrooting van Oorlog in het moederland.

De rechtspraak in Algiers is gedurende de bijna 80 jaren dat ze in gang was, aan gedurige wijziging en schommeling onderhevig geweest. Van de eene zijde werkte steeds de drang om de Fransche rechtspraak tot de eenig geldende te maken, en van de andere zijde wrong de Khoranitische jurisprudentie hiertegen in. Men begon daarom met beide naast elkander te plaatsen, wat volgens de voorwaarden van de capitulatie in 1830 dan ook eisch was, in zoover men had toegezegd dat de Mohamedaansche godsdienst zou worden geëerbiedigd. Maar toch kreeg de zucht om Algiers aan Frankrijk te assimileeren, telkens weer de overhand, en thans is van de inlandsche rechtspraak weinig anders overgebleven dan die over den persoonlijken stand, het huwelijk en de erfenis, met die inzake kleine overtredingen en civiele quaestiën over zeer laag bedrag. Voor het overige wordt alles door Fransche rechters berecht, zoowel civiel als correctioneel

en crimineel. De Cadi is nog altoos Muzelmansch rechter; maar al is het aantal vonnissen dat hij slaat legio, die vonnissen zijn alle van zeer ondergeschikt belang, en al wat aan de kolonie door rechtspraak vastheid en veiligheid moet geven, competeert aan den Franschen rechter, hetzij civiel, hetzij militair. Die Fransche rechtspraak bezit te Algiers een Hooggerechtshof, onder den titel van Cour d'Appèl; een hof dat tevens voor Tunis dienst doet. Voorts zijn er vier Cours d'Assises, met jury, zestien tribunaux de première instance, vier tribunaux de commerce, honderdachttien Justices de paix, dertien Justices de paix militairesen zes Conseils de prud'hommes, behalve dat enkele ambtenaren, zoowel civiel als militair, krachtens hun ambt zekere rechtspraak uitoefenen, gelijk bijv. de administrateur in de Commune mixte. Moeite noch kosten zijn gespaard om de rechtspraak zoo volledig en afdoende mogelijk te maken; maar toch, naar het hart van de inlandsche bevolking is deze rechtspraak niet, deels omdat ze den religie-eisch bij het recht niet genoeg in het oog houdt, deels omdat ze ter oorzake van het verschil in taal teveel moeilijkheden oplevert, en niet minder omdat de procedure veelal te lang loopt. Met een snelle, van misbruiken gezuiverde inlandsche rechtspraak komt men als Europeesche mogendheid in het land van den Islam steeds het verst. De post op het budget voor de Justitie beliep in 1907 ruim $2\frac{1}{2}$ millioen frcs., met nog $3\frac{1}{4}$ millioen frcs. voor den veiligheidsdienst.

Het geheele speciale budget van Algiers wees in 1907 een eindcijfer aan van 103,361,061 frcs. in ontvangst bij 30,000 frcs. minder in uitgaaf; waarbij dan nog $3\frac{1}{2}$ millioen frcs. voor de Territoires du Sud komt. Voor het openbaar onderwijs werd ruim 7 millioen frcs. besteed; voor den eeredienst bijna 1 millioen; voor de schuld $4\frac{1}{2}$; en 31 millioen voor de openbare werken, met nog 15 millioen voor buitengewone uitgaven; cijfers die toonen hoe men er vooral op bedacht is om Algiers materieel vooruit te brengen. Daarbij komen dan nog de departementale en communale uitgaven, die voor de departementen bijna 18 milloen frcs. bedragen en voor de gemeenten 42 mill. Behalve den Staat hebben ook de departementen en de gemeenten gelden opgenomen; de departementen tot een gezamenlijk bedrag van 53 millioen, de gemeenten met een totaal van 66 millioen frcs. Bedragen, die zeer hoog loopen voor een kolonie, wel

met een totale bevolking van 5.231.850 zielen, doch hieronder ruim $4\frac{1}{2}$ millioen inlanders. Voor de Europeanen is de geboorte zwakker dan voor de inlanders, zoodat de verhouding, niettegenstaande een kolonisatie die per jaar een 4.000 à 5.000 immigranten aanbrengt, voor het Europeesche element voortdurend ongunstiger wordt. Ook de sterfte is voor het Europeesch element iets ongunstiger, en staat als 2.76 tot 2.72. Ook de onechte geboorten en de huwelijksscheidingen zijn er onder het Europeesch element hooger dan in Frankrijk, waar ze reeds hooger staan dan in de Frankrijk omringende landen. De aangezochte naturalisatiën zijn er weinig in aantal. Slechts 722 werden er in 1906 toegestaan, en hierbij kwamen 212 naturalisatiën volgens de wet. Uitgezet daarentegen werden in dat jaar 470 personen van Europeesche herkomst, met inbegrip van 97 Marokkanen. De vlottende vreemdelingenbevolking bedraagt per jaar circa 130.000, die meestal over zee komen en gaan. Slechts een 14.000 waren over land binnengekomen, uit Tunis en Marokko.

Het onderwijs is op zijn drie trappen intensief uitnemend, doch in verhouding tot de bevolking nog te weinig uitgebreid. Er is voor heel Algiers wat men in Frankrijk noemt een Académie gevestigd, en onder het bestuur van deze Académie staan de school voor de rechten met 311, een medische school met 153, een école des sciences met 194 en een school voor de letteren met 285 kweekelingen. Saam 1277 met 99 professoren. Voor het middelbaar onderwijs zijn er 6 Lycea, 9 Collèges en voorts 18 gewone middelbare scholen; voor jongens 10 en 4 voor meisjes, met saam 5421 leerlingen, wie onder 606 uit Joodsche en slechts 102 uit inlandsche gezinnen. Het Lager onderwijs eindelijk wordt gegeven in 1284 scholen met 147.826 leerlingen, met inbegrip van de écoles maternelles, en daarbij komen dan nog 536 scholen voor de inlandsche bevolking met 86.269 jongens en 2166 meisjes, onderwezen door 3182 leeraars. Voor een bevolking van $4\frac{1}{2}$ millioen inlanders zeker een zeer onbevredigend cijfer. Op de normaalscholen zijn 203 leerlingen ingeschreven, wie onder niet meer dan 38 inlanders. En dan zijn er nog scholen voor volwassenen, met ruim 11.000 leerlingen uit de Europeesche en 5600 uit de inlandsche bevolking. Veel is voor de Europeesche bevolking gedaan, om haar in haar vele nooden tegemoet te komen. Geopend zijn 25 hospitalen met 5626 bedden, met de asylen

saam 81 stichtingen. Ruim duizend krankzinnigen zijn in gestichten ondergebracht. Een goede 2000 vondelingen en verlaten kinderen zijn in daartoe ingerichte huizen opgenomen. Voorts zijn er weeshuizen en maisons de refuge. De bureaux de bienfaisance betaalden in één jaar bijna 200.000 francs uit. In de pandhuizen werd voor bijna 4 millioen frcs. beleend, waaronder door Joden alleen ruim 1½ millioen, bij een bevolking van even 57.000. De sociétés de secours mutuel telden 2405 leden en hadden een uitgaaf in 1906 van 177.579 frcs. Altemaal cijfers die voor een Europeesche bevolking van 729.600 zielen zeker niet hoog staan, maar toch toonen dat de Regeering niets verzuimd heeft om den vereischten bijstand te verleenen. Ook de kolonisatie zelve wordt nog steeds van regeeringswege aangemoedigd, ook al vordert ze niet hard. In 1906 werd er ruim 1½ mill. frcs. voor uitgegeven, en met dit bedrag kon men 6 nieuwe centra aanleggen, saam 14.141 H.A. groot, die installatie voor 557 personen gaven, terwijl 11 reeds bestaande centra met 1.8000 H.A. werden vergroot, iets waardoor haar bevolking zich met 311 personen uitbreidde. Cijfers, die voor het groote doel dat men beoogt, zeker veel te laag staan, maar toch van de bemoeienis der Regeering een gunstig getuigenis afleggen.

Ook op wetenschappelijk en artistiek gebied blijft men niet achter. Ten deele kan men hiertoe reeds het instituut-Pasteur, de hydrographische school en de commissie voor de phyloxera en voor het paludisme rekenen. Vooral wetenschappelijk staat de hygienische zorge der Regeering geheel op de hoogte van onzen tijd. Toch heb ik hier meer bijzonder het oog op de groote Nationale Bibliotheek, op de Ecole des Beaux Arts, op de Maatschappij voor Algerijnsche historie, op de vele musea die zijn geopend, en meer nog op de zorge der Regeering voor de oudheidkundige monumenten. Deze monumenten zijn in Algiers dáárom zoo belangrijk, omdat ze tot de zes categorieën behooren van de oud-Berbersche, de oud-Punische, de Grieksch-Romeinsche, de Christelijke, de Arabische en de Turksche kunst, ten deele ook om hun aantal, want noch in Klein-Azië, noch in Italië, noch op Sicilië zijn de overblijfselen van oudere kunst zoo talrijk als in Algiers. Vooral de ruïnen van Timgad zijn overrijk. Schier geheel de oude stad is weer blootgelegd, en toont tot wat bloei in den Romeinschen tijd deze oude havenstad, die nu diep het

land in ligt, gekomen was. Ook te Djemila, te Lambese, te Cherchell en te Tebessa waren de vondsten belangrijk. Jammerlijk was, helaas, onder deze monumenten door de Vandalen eerst, en toen door de Arabieren huisgehouden, en ook de Fransche regeering heeft in de eerste jaren na de bezetting nog te veel laten rooven en vernielen. Maar thans is dit vandalisme dan toch gestuit; de musea zijn met wat men bergen kon, ruim voorzien, en de forums, de aqueducten, de tempels, de paleizen, de theaters en amphitheaters, de cisternen en triumfbogen, de graven en mausoleëen, wier overblijfselen zijn uitgegraven, leveren een ongemeen rijken schat aan archeologisch materiaal op, terwijl ook de moskeëen en minarets die nog stand hielden, meer dan één merkwaardig architectonisch kunststuk te zien geven.

Niet minder deed de Regeering wat in haar vermogen was, voor het verkeer. De groote heirwegen, eens door de Romeinen aangelegd, waaronder vooral de weg van Algiers naar Tanger beroemd was, en die saam 7900 kilometer lang waren, hadden niet alleen bitter geleden, maar waren zoo goed als onbegaanbaar geworden. Er bestonden, toen Frankrijk bezit van Algiers nam, zoo goed als geen bruikbare communicatiewegen. Nu daarentegen beschikt men reeds over 3140 kilom. spoorweg, een net dat nog steeds wordt uitgebreid; en bovendien over bijna 3000 kilom. heirweg, over ruim 9000 kilom. chemins de grande communication, gelijk ze heeten, over bijna 3000 kilom. chemins d'intérêt communal, over 14,000 kilom. buurtwegen, behalve dan nog enkele departementale wegen. Men komt nu overal zonder moeite heen, en de aanleg vooral van de twee eerste categorieën laat niets te wenschen over. Ook voor het zeeverkeer is niets verzuimd. De havens van Oran, Algiers, Bone, Philippeville, Cherchell en Bougie zijn, ten koste eener uitgaaf van 158 millioen frcs., in uitnemenden staat gebracht, en dertien kleine havens zijn thans door haardammen en pieren in goed genaakbaren toestand. Veertien groote en drie kleinere vuurbakens worden 's nachts op de gevaarlijkste punten der kust ontstoken, en dertig havenlichten maken de havens ook bij donker toegankelijk. Scheepvaart en handel hebben er zich dan ook op groote schaal uitgebreid. Bedroeg in 1850 de invoer niet meer dan 67 en de uitvoer nog slechts 20 millioen frcs., in 1906 waren deze cijfers geklommen tot 389 millioen frcs. voor den import en 278 voor den export; en wat vooral opmerkelijk is, Frankrijk zelf

deelde hierin voor 326 millioen wat den import en voor 161 millioen wat den export betreft; gemiddeld alzoo voor 84 %. Het aandeel in den export stond een jaar vroeger zelfs nóg gunstiger voor Frankrijk, toen het 214½ millioen frcs. bedroeg. In verband hiermede breidde zich ook de scheepvaart steeds meer uit. Uit- en ingaande schepen haalden saâm het cijfer van 7229, met een inhoud van ruim zeven millioen ton, gevende een verkeer van 4185 schepen met 3½ millioen tons. Zelfs de eigen koopvaardijvloot in Algiers ging vooruit en bedraagt nu reeds bij de 900 schepen van saâm 26,000 tons. Daarbij kwamen dan nog voor de kustvaart een kleine 12,000 scheepjes, saam van 2 millioen ton, en een visschersvloot van 1200 vaartuigen, die voor 3½ millioen frcs. visch ophaalde. Van een hooge vlucht der nijverheid is nog wel geen sprake, maar de klein-industrie wint toch allengs veld. Voor 1901 werden ruim 32,000 patroons aangegeven, die bijna 76,000 man aan het werk hadden. Toch berust de welvaart van Algiers zoo min op de nijverheid als op den handel, doch schier eeniglijk op den landbouw, waarvoor dan ook naast de Kamers van Koophandel eigen Kamers zijn in 't leven geroepen, en behalve deze Kamers, allerlei sociétés afzonderlijk voor de mijncultuur, voor de boschcultuur en den akkerbouw.

Algiers beslaat een oppervlakte van 477,913 vierkante K.M., en zoo men haar deel van de Sahara er bij rekent, zelfs van 797,770 vierk. K.M. Hiervan zijn echter slechts 156,000 vierk. K.M. voor cultuur geschikt, hoofdzakelijk in de Tell met de vallei van Mitidja als Algerijnsch paradijs. De Tell, die over een lengte van 1070 kilom. langs de kust loopt, bestaat, behalve uit de eigenlijke kust, uit de Sahal of het heuvelland van het kleine Atlasgebergte, dat intusschen in Groot-Kabylië tot een hoogte van 2300 M. oploopt. Achter het gebergte van de Tell strekken zich de steppen en de dusgenaamde Hauts plateaux uit, die een breede vlakte tusschen dit kustgebied en het daarachter gelegen gebergte vormen; en aan de achterzijde van dit laatste gebergte daalt het land dan vrij steil af naar de Sahara, die alleen voor Frankrijks aandeel ruim 300,000 vierk. K.M. groot is en na de onderwerping der Toearegs, met haar rijke oäsen, een niet zoo onverschillig bezit oplevert. Het minst voordeelig zijn de steppen, dat is het middenland dat tusschen de twee gebergten inligt, omdat het bergwater dat hier van twee zijden neerkomt, geen afvoer heeft.

Het vormt wel groote meren, zoo bijv. de Chott el Garbi en de Chott el Schergi, waarvan het eerste 1650 vierk. K.M. groot is, maar al deze meren zijn verzout en de ontzouting van deze enorme uitgestrektheid land, die 130,000 vierk. K.M. bedraagt, behoort tot de onmogelijkheden. En wel is de waterstand in de Tell veel gunstiger, daar hier tamelijk groote rivieren naar de kust afdalen, met name de Schelif die 650 K M. lang is, de Oead-el-Kebir of Rummel bij Constantine die 130 K.M. meet, en de Harrach, die het 90 K.M. lange Mitidja-dal vormt; maar ook hier stuit men op het ongemak, dat de regentijden te ongelijk zijn en dat er in de eene periode te veel water doelloos naar zee afloopt, terwijl er in de zomerperiode vooral, en die periode zeer lang genomen, geen toevoer meer komt. Bij dien stand van zaken hadden reeds de Romeinen er zich op toegelegd, om door afdamming, door indijking, door aqueducten en door het graven van putten geheel een stelsel van irrigatie tot stand te brengen, een stelsel, dat, toen de ontbossching nog den toevoer van water niet verminderd had, uitnemend voldeed. De Fransche regeering moest een soortgelijk stelsel toepassen, maar onder veel ongunstiger omstandigheden. Wat in Egypte aan de Engelschen zoo licht viel, omdat men daar den Nijl met zijn telkens aanzwellenden stroom tot zijn beschikking had, stuitte hier op bijna onoverkomelijke moeilijkheden; en al had Engeland in Egypte meer succes, de volharding der Franschen in Algiers heeft aanspraak op te meer bewondering. Alleen in Tell, op de Haut plateaux en in enkele oäsen kon hun stelsel van irrigratie worden toegepast. De kortheid van bestek, die mij bindt, laat niet toe, dit in Algiers toegepaste irrigatiestelsel tot in bijzonderheden uiteen te zetten; dit zou meer ruimte vergen dan mij voor Algiers in 't gemeen vrij bleef; maar uit de rijke gegevens die de heer Dubieff mij verstrekte, blijkt op overtuigende wijze, wat ernstigen strijd de Franschen in Algiers tegen den waternood gestreden hebben. Ze pasten vierderlei middel toe. De barrage d'accumulation, de barrage de dérivation, de endiguement en het boren van Artesische putten. Het eerste middel, dat der stuwdammen, die dwars door een rivier worden gelegd, om te beletten dat het water in den goeden tijd doelloos afloopt, is verreweg het kostbaarst. Hieronder belangrijk is vooral de dam in de Habra, voor La Macta, Perregana en Sahouria. Deze stuwdam is van steen opgebouwd, 34 M. hoog en 459 M. lang; 25.000 H.A.

worden er door bevloeid. Andere dammen zijn gelegd in de Sig, in de Tlelat, in de Magoen en andere kleine riviertjes, doch met veel geringer afmeting, en de Regeering zelve erkent dat het stelsel van stuwdammen niet gaf wat men verwacht had. Men mist hier de zachte glooiing van den Nijl; in den regentijd komt het water te onstuimig opzetten; voor het reservoir achter den dam vindt men lang niet altijd het noodige terrein; en dit reservoir slibt zoodoende gedurig aan. De Franschen noemen dit „envasement," en is deze eenmaal aanwezig, dan kost de „dévasement" groote inspanning. Eerst heeft men hiertoe het Spaansche stelsel uit de Sierra Nevada aangewend, maar zonder veel baat, en volgt thans een slib-afvoerstelsel van eigen vinding, dat veel beter resultaat gaf. Toch verwacht men thans meer van de barrage de dérivation, wij zouden zeggen afvoerkanalen, die het overtollige water heenleiden naar streken waar tijdelijk geen water is. Reeds niet ver van de honderd van zulke afvoerdammen doen thans dienst. Artesische putten eindelijk zijn er in de Tell, in de Hauts plateaux, en vooral in de Territoires du Sud geboord, tot een getal van 379. Ze leveren saam per dag 390.000 kub. M. water. De indijkingen zijn van geheel anderen aard en strekken om het stroombed van de rivier in te perken, waarbij dan nog komen de droogleggingen van moerasachtige streken, vooral met het oog op het Paludisme. Dank zij de betere bewatering mocht men dan ook voor de bebouwing van het land op steeds gelukkiger uitkomst roemen, vooral in de Tell. Er liggen in de Tell veertien millioen hectaren, doch waarvan slechts negen millioen voor den landbouw in aanmerking komen, en van deze negen millioen behooren $7\frac{3}{4}$ aan de inlanders en niet meer dan $1\frac{1}{4}$ mill. H.A. aan de Europeesche eigenaars. De vooruitgang in de opbrengst der cultuur blijkt genoegzaam, zoo men de tarweproductie van 1902 met die van 1878 vergelijkt. In 1878 stond ze op 4.900.000 quintaux métriques, en in 1902 was ze reeds tot 7 millioen quintaux gestegen. De opbrengst van de gerst klom in dezelfde periode van $5\frac{3}{4}$ op $7\frac{3}{4}$ millioen quintaux. En nog sterker klom de opbrengst van de haver, die van 337.000 quint. in dezelfde periode zich verhief tot 962.000 quintaux. Behalve aan de irrigatie was deze uitkomst ook te danken aan het toenemend gebruik van kunstmest en van beter gereedschap. In 1905 werd aan kalkphosphaat bij de 7 millioen kilo gebruikt, behalve $1\frac{1}{2}$ millioen kilo

chemische meststof, terwijl de waarde der gereedschappen sinds 1878 van $13\frac{1}{2}$ millioen francs tot ruim 48 millioen frcs. in 1902 naar boven was gegaan. De wijnteelt besloeg in 1866 nog slechts 11.000 H.A., nu reeds 172.000, en in 1905 steeg de opbrengst tot bijna 8 millioen hectoliter, waarvan bijna 5 millioen enkel naar Frankrijk werd uitgevoerd. De olijven werden geschud van 12 millioen boomen, terwijl de nog rijkere agrumenen en dadelboomen een cijfer bereikten van 10 millioen. De bosschen brachten in 1904 bij de 4 millioen frcs. op. De zijdecultuur leverde 2457 kilo's, de tabak slechts 566.629, maar steeds rijker wordt de productie van de Halfa, die vooral voor de papierfabricatie wordt gebezigd. Ook de veestapel wies gestadig aan. Onder de Europeesche bevolking klom het aantal paarden van 1875 tot 1902 van 19.000 tot 50.000, het rundvee van 123.000 op 151.000, de schapen van 205.000 op 357.000, en geheel de veestapel van 489.000 op 963.000 stuks. Onder de inboorlingen daarentegen was de voornitgang in deze kwart eeuw slechts van $13\frac{1}{2}$ tot $13\frac{3}{4}$ stuks vee, wat naar verhouding geen bevredigend resultaat mag heeten. De Europeesche bevolking die zich aan landbouw wijdt, geeft evenzoo reden tot klacht. Op een Europeesche bevolking van over de 700.000, leven, alles saamgenomen, niet meer dan 201.032 op het land, bezitten dezen slechts 27.694 hoeven, en onder deze gelukkige bezitters zijn er dan nog slechts 15.257 van Fransche herkomst. Toch mag de Fransche regeering zich gelukwenschen, dat ze reeds dit resultaat bereiken mocht. De oeconomische welvaart, die Algiers geniet, is nog altoos in hoofdzaak aan de landcultuur te danken.

Van het stoffelijke op het religieuse overgaande, moet erkend, dat de Fransche Regeering, ook toen het Katholicisme nog Staatsgodsdienst was, de meest volledige vrijheid van eeredienst heeft toegestaan en gehandhaafd, en op het budget van 1907 stonden nog altoos 957.669 frcs. voor den eeredienst uitgetrokken. De Protestantsche eeredienst staat onder departementale consistoriën. In het departement Algiers bestaat dit consistorie uit negen predikanten van Luthersche en Gereformeerde Confessie en uit vijftien leeken. Voor den Joodschen eeredienst is de Groot-Rabbijn als chef aangewezen en zendt men een gedelegeerde naar het Consistoire-

central in Frankrijk. Voor den Muzelmanschen eeredienst is een college van 17 leden ingesteld, ten deele uit Malekieten, ten deele uit Hanifieten bestaande, en bovendien een aparte commissie voor de Moskeën, bestaande uit elf leden. Tot 1830 bedroeg het aantal Joden niet meer dan 27.000. Sinds is het tot bij de 60.000 naar boven gegaan. De Joden, hoezeer oudtijds in Algiers veel minder talrijk dan in Tunis, kwamen in Algiers reeds circa 400 jaren vóór Chr., naar men zegt het eerst uit het rijk van Israël toen dit zijn ondergang naderde. Na de inneming van Jeruzalem, in 70 na Chr., voegden zich hier anderen uit Juda bij. En een derde komst van Joden had plaats in de 16e eeuw door emigranten uit Spanje. Deze laatsten hielden zich als „porteurs du Bérat" aanvankelijk van de ouderen als „porteurs du turban" afgescheiden, evenals de Portugeesche Joden te Amsterdam. Ze voelden zich voornamer en zagen met minachting op de oude Joodsche bevolking van Algiers neer. Onder de Arabieren en Turken leefden ze ook in Algiers in de verdrukking; vooral de Berbers konden de Joden nooit goed zetten. Maar aan hun vrijen eeredienst werd niet geraakt; zelfs namen ze altoos een zelfstandige positie in met eigen rabbinistische rechtsspraak. Gelijk allerwegen, telden ze enkele rijke familiën, maar was de groote massa meest arm, meest lieden uit den kleinhandel. Eerst de bekende Crémieux, de stichter van de Alliance Israélite, bracht in hun toestand plotseling een schijnbaar gunstige, maar feitelijk een nu nòg drukkende verandering. Te Tours toch wist hij de voorloopige regeering van 1870 te bewegen, met één slag alle Joden in Algiers als Franschen te naturaliseeren, nadat de „nation juive" reeds in 1836 was afgeschaft. Deze maatregel van Crémieux, die op 24 Oct. 1875 zijn beslag kreeg, was in hooge mate onvoorzichtig, en in Tunis heeft de Fransche regeering zich dan ook wel gewacht, tot gelijke globale naturalisatie over te gaan. Bij de tegenstelling tusschen het Semitische en het Europeesche element in Algiers hooren de Joden naar ras-eigenaardigheid tot de Semitische en niet tot de Europeesche bevolking; en wat de tegenstelling tusschen het Kruis en de Halve Maan betreft, verwerpen de Joden den Christus geheel, terwijl de Arabieren en Berbers hem nog altoos als grootsten profeet vóór Mohammed eeren. Daarbij kwam, dat de Joden in Algiers wel voor een klein deel hoog-ontwikkeld waren, maar voor verreweg het

grootste aantal tot het min-geachte deel der bevolking behoorden, vooral in de prostitutie zaken poogden te doen, en in hooge mate alcoholisch waren. De gevolgen van dezen onvoorzichtigen maatregel bleven dan ook niet uit. Schier plotseling maakte een fel anti-semitisme zich onder de leiding van Drumont en Max Regis van den geest der Europeesche bevolking meester, ruwe vervolging tegen de Joden brak uit, in hun personen werden ze mishandeld op den publieken weg, winkels werden leeggeplunderd, huizen in brand gestoken. Een echt Algerijnsch pogrom. En daar de Joden, eens genaturaliseerd, met hun groot aantal stemmen ook de verkiezingen dreigden te beheerschen, vormde zich bij de stembus een sterke anti-semitische reactie, die tengevolge had, dat in 1898 op de zes députés al spoedig 4 députés tot de felste anti-semieten behoorden. De Joden, die vroeger althans rust genoten, kwamen nu in opspraak en stuitten allerwege op tegenwerking. Een reactie, die van de Europeanen ook op de inlanders, vooral op de Kabylen, oversloeg, die het niet zetten konden dat de Joden, die vroeger zoo diep beneden hen stonden, nu plotseling onder hun heeren en meesters werden gerangschikt. Thiers heeft nog wel gepoogd, iets op den maatregel van Crémieux af te dingen, maar dit gelukte niet; en geheel tegen zijn bedoelen heeft Crémieux feitelijk de positie der Joden in Algiers veel droever gemaakt dan die eertijds was. Voor het overige doen de Joden wat ze kunnen, om er zich weer bovenop te werken. Hun schoolbezoek staat met 25 % tegenover dat der Europeesche bevolking met 20 %. Ze bezitten nu 5355 handelsbedrijven, tegenover de Franschen, die achtmaal sterker in het cijfer zijn, 14,440. En te hunner eere moet gezegd, dat de onechtgeborenen onder de Joden met 35 op de 1000, tegenover de 94 op de 1000 bij de gemengd Europeesche bevolking staan. Alleen het speelhuis, de bevordering van de prostitutie, en de drank, blijft, naar Louis Durieu zelf in zijn *Les Juifs Algériens* getuigt, hun zwakke zijde.

Ook de Islam in Algiers eischt hier nog een korte toelichting. De Musulmannen in Algiers zijn, wat de Berbers aangaat, van zwakke confessie. Voor zoover ze zich aan de Mohammedaansche tradities houden, zijn ze meest Malekieten, hoezeer het Hanifitisme onder hen gestadig veld wint. Veelal daarentegen storen ze zich aan den formeelen eisch van den Islam weinig, zetten hun oude tradities onder

den naam van Adaä rustig voort, en nemen aan het moskeewezen weinig aandeel. Wel voelden de Imams zich diep gekrenkt door de verbeurdverklaring der Haboes-goederen, die aan de moskeën behoorden, maar de Imans en Moefti's hebben onder hen weinig gezag. Toch zijn ze volbloed Mohammedaan, en zelfs licht tot fanatieke uitbarstingen in hun dweepziek hart te prikkelen, juist doordien hun geloof meer een mystiek dan een ceremonieel karakter draagt. Alleen de M'zabim op 4 oäsen in het Zuiden vertoonen meer een Wahabitische neiging, doch voor het overige drijven de Musulmannen in Algiers bijna uitsluitend op de Maraboets en op de geestelijke orden met hun Zoeaia's. Deze Maraboets vormen afzonderlijke familiën, ze huwen dan ook liefst een Maraboets dochter, en vooral zoo ze tot de Chorfa behooren, d. i. cherif zijn, als van Mohammed s dochter afstammende, staan ze in hoog aanzien. Ze gelijken het meest op de Derwischen, maar nemen hier een eenigszins hoogere positie in en worden zelfs na hun dood op hun graven vereerd. De geestelijke orden waartoe zij behooren spelen in Algiers een zeer groote rol en het Pan-Islamisme doet ook hier zijn werking naar alle kanten gevoelen. Depont en Coppelani, die geheel dit mystieke wezen in Algiers van nabij bestudeerd hebben — Coppelani werd zelfs op één zijner tochten uit fanatieken haat vermoord — achten het dan ook buiten twijfel, dat deze mystieke actie in Algiers met de Pan-Islamitische organisatie in rechtstreeksch verband staat. Van deze Maraboets en van deze geestelijke orden is dan ook bijna elke opstand sinds 1837 uitgegaan, te beginnen met het verzet van Abd-el-Kader. Boe Mara en Boe Bagha zijn even bekende bezielers van later verzet. Erkend moet intusschen dat deze Maraboets in den regel hoogst ontwikkelde personen zijn, meest zeer intelligent, en bovenal ethisch en religieus zeer hoog staande. Saam bezitten de geestelijke orden in Algiers bij de 300,000 leden en beschikken ze over 349 stichtingen, Zoeaia's genaamd. Vooral de Quadria's, de Chadelia, de Aissaea, de Taibia, de Rahmania en de Senoessi zijn sterk in Algiers vertegenwoordigd. Deze orden staan elk onder een cheick, die door de khoeans of leden onvoorwaardelijk gehoorzaamd wordt; onder hem staat een khalief; en ook vrouwen behooren tot hen onder den naam van Moquaddem. Deze cheicks nu innen van de leden en niet-leden elk jaar groote sommen gelds, onder drieërlei vorm. Ieder lid moet

's jaars een vast recht van frcs. 10 tot 100 betalen, een tweede recht betalen ze bij de inlijving, en in de derde plaats komt hierbij de tiara, dat zijn geschenken bij het bezoek van de Zoeaia en van de graven. Het eerste recht brengt 3 millioen frcs., het tweede $1\frac{1}{2}$ millioen, en het derde ongeveer 3 millioen op, saam alzoo een bedrag van 7 millioen frcs. elk jaar. Hiervan betalen ze een deel aan de onbezoldigde Imans, een ander deel besteden ze voor onderwijs en weldadigheid, maar het grootste deel zenden ze naar het buitenland, om de algemeene Mohammedaansche beweging te steunen. En wel nemen deze orden volstrekt niet altijd een vijandige houding tegen de Regeering aan, staan sommige orden zelfs met de Regeering op goeden voet, zoodat de Regeering in gewone tijden op hen rekenen kan, maar in één oogenblik kan dit alles omslaan; en geraakte Frankrijk ooit weer in internationale moeilijkheden, zoodat het Algiers ten deele van troepen ontblooten moest, zoo kon het mystiek fanatisme, dat zich om deze Maraboets en hun orden ontwikkeld heeft, aanstonds weer in laaie vlam uitslaan. Op een geordende geestelijkheid is nog te bouwen, op een mystiek fanatisme nooit. Bij dit soort fanatisme ligt de brandstof altoos gereed, en één vonk is genoeg om ze in vuur te zetten.

Nog steeds draagt het bezit van Algiers dan ook een precair karakter. De ruim vier millioen inlanders, die het herbergt, zwichten voor de overmacht, maar zijn niet met den nieuwen stand van zaken verzoend. De aan de Latijnsche volken gemeene neiging, om hun koloniën niet alleen economisch te beheerschen, maar in de sfeer van het eigen nationale leven op te nemen, een ideaal dat ook Frankrijk in Algiers leidde, stuit vooral bij eene Islamitische bevolking op niet te overkomen bezwaren af. Alleen waar men, gelijk in Amerika, de oorspronkelijke bewoners kan terugdringen, en heel het land met zijn landgenooten bevolken, kan dit stelsel op een vasten triomf rekenen; niet in een land als Algiers. Veel verder zou men dan ook in Algiers gekomen zijn, zoo men van meetaf den regel had gevolgd, die Frankrijk zelf nu in Tunis in acht neemt. Zelfs al had overbevolking van Frankrijk meer kolonisten kunnen doen uitgaan, dan nog zou de inlandsche bevolking voortdurend een bloc de résistance gebleken zijn. Daarbij komt, dat het gedurig wisselende in de door Frankrijk genomen maatregelen, en niet minder de bepaalde fouten die men thans zelf in de bewindvoering

erkent, aan het prestige van het hoog gezag weinig bevorderlijk zijn geweest. Bij een zoo sterke toeneming van de inlandsche bevolking als in Algiers plaats greep, weet men nooit wat de toekomst nog in haar schoot bergt. Maar dit belet niet, dat Frankrijk alleszins recht heeft om op zijn Algerijnsche onderneming trotsch te zijn. Wat Engeland in Egypte tot stand bracht moge, vooral zoo men op de kortheid van den tijd let, op nog grooter succes hebben te wijzen, maar dit is niet aan Engeland s hoogere energie, maar schier uitsluitend aan de gunstiger conditie van land en volk te danken. Frankrijk s ontplooiing van energie in Algiers is een veel grootere geweest. Het heeft aan geld en manschappen in Algiers veel grooter offers gebracht en een volharding tentoon gespreid, waarvoor in Egypte geen plaats was. Wat het poogde, een inbezitneming „d'assimilation" tot stand te brengen, was een onbegonnen werk, en zal nooit gelukken; maar ontkend kan daarom niet, dat de poging om een kolonie te assimileeren, voor het ideaal hooger staat, dan zoo men vrede neemt met gewapend beschikkingsrecht; en gerekend met de ongelooflijke moeilijkheden waarop dit ideale doel vooral in Algiers moest afstuiten, kan men niet genoeg de vindingrijkheid, den geest van organisatie en de toewijding zonder grenzen bewonderen, die Frankrijk nu reeds meer dan driekwart eeuw in zijn Algerijnsche Kolonie ten toon spreidde. Oeconomisch is het land met reuzenschreden vooruitgegaan, en voor verderen vooruitgang is een schoone grondslag gelegd. Tot diep in het Zuiden is het Fransche gezag, althans voor gewone tijden, nu vast gevestigd. Veel vroegere misbruiken zijn opgeruimd, de hygienische toestanden zijn met vaste hand verbeterd, en hoe meer men te Parijs inziet, dat decentralisatie ook voor Algiers de beste kans van behoud biedt, des te meer zal Frankrijk er roem op mogen dragen, dat zijn bezit in Noord-Afrika, dat zich thans van Darfur tot Senegal en van Algiers tot in Fransch Congo uitstrekt, niet alleen een getuigenis aflegt van zijn nationale veerkracht, maar ook zijn internationale positie heeft verhoogd.

25 Juni 1908.

MAROKKO.

Om naar Marokko over te steken, begaf ik mij over Algeçiras naar Gibraltar, vanwaar de postboot u in goede twee uren naar Tangei overzet. Algeçiras en Gibraltar liggen bijna vlak tegenover elkander, aan de twee eindpunten van een halfcirkelige baai. Algeciras boeide om de herinnering aan de Conferentie, die pas was uiteengegaan, en Gibraltar maakte indruk door zijn geheel eenige positie. Toch is ook Gibraltar niet meer wat het eertijds was. Toen het in 1704 door generaal Rooker op de Spanjaarden veroverd en bij de vrede van Utrecht aan Engeland afgestaan werd, beheerschten de batterijen den doortocht door de zeestraat; thans niet meer. De vervanging van 't zeil door den stoom heeft de kracht van Gibraltar gebroken. Zware zeilschepen toch moeten, om het gevaarlijk karakter der Marokkaansche kust, hun koers langs den Europeeschen kant nemen, en vielen daardoor onder het Engelsche schot. Nu daarentegen de stoom het houden van een vaster koers verzekert, en hierdoor de vaart langs Ceuta mogelijk maakt, kan zelfs een eskader van oorlogsschepen de straat

doorkomen, zonder te Gibraltar zelfs te worden opgemerkt. De afstand van de Punta d'Europa, waar Gibraltar's vuurtoren staat, tot de Monte del Acto, vlak bij Ceuta, bedraagt 21 kilometer, en laat geen trefschot toe. In 1900 heeft admiraal Gervais dan ook de proef genomen en is met heel zijn eskader in een donkeren nacht, na de lichten gedoofd te hebben, de straat doorgekomen, zonder dat er op het Signal station, aan de overzijde, iets van gemerkt werd. En wat erger is, niet alleen is Engeland geen meester meer van de Straat, maar het is zelfs door het vér dragend geschut van den kant van Algeçiras in gevaar gekomen. Gibson Bowles was de eerste die den alarmkreet deed hooren. Spanje toch kon van Punte Carnero uit, dat op slechts 5500 M. afstands ligt, de vesting onder vuur nemen en haar kracht breken. Sinds 1900 is dan ook geen geld gespaard om Gibraltar te versterken. Met groote kosten is er een haven aangelegd, die Gibraltar vroeger niet bezat, zoodat nu in geval van nood een Engelsch eskader gereed kan liggen om aan de overzijde opgeworpen batterijen tot zwijgen te brengen; en zelfs is er nu alle materieel, met veldgeschut, voorhanden, om in allerijl naar den overkant te worden overgezet, teneinde het opstellen der batterijen te verhoeden of ze van achteren aan te vallen. Na de Engelsch-Spaansche entente van 1904 is voorshands het gevaar van de Spaansche zijde uiteraard geweken, maar de politieke constellatie kan wisselen en het plan tot versterking van Gibraltar is daarom doorgezet. Er staan nu 200 stukken zwaar geschut in batterij; en al kan het zijn heerschappij over de zeestraat niet herwinnen, voor een overval is het thans veilig. Alleen indien Gibraltar en het daar tegenover liggende Ceuta in de handen van eenzelfde mogendheid waren, zou de doortocht door de zeestraat gekeerd kunnen worden; maar al heeft Engeland tot 1684 ook Tanger bezeten, aan een haven op de Marokkaansche kust waagde het zich sinds niet meer. Het zag aan Spanje met zijn Presidios, wat het bezet houden van zulk een haven in heeft. Ook zoo echter blijft Gibraltar een bezit van niet geringe beteekenis. Het geeft aan de marine een vast steunpunt, en als vrijhaven doet het uitnemenden dienst. Het wordt telken jare door bij de 4000 stoomschepen bezocht, is een gewichtig kolenstation, en geeft in verbinding met Malta, Cyprus en Egypte, aan Engeland een *at home* in de Middellandsche Zee, die het zijn weg naar Indië verzekert. Met zijn hooge, steil-

oploopende rotsen maakt het een overweldigenden indruk. Het heeft een bevolking van ruim 26,000 inwoners en een garnizoen van 6000 man. Het is omringd door prachtige tuinen, en door de rotsen is een onderaardsche gang gegraven, die de batterijen met elkaar verbindt. Een groot reservoir waarborgt een watervoorraad zelfs onder een langdurig beleg. Ontzaglijke voorraden van levensbehoeften en ammunitie liggen in de magazijnen opgestapeld. De straten zijn er meest nauw, maar de beweging op de straten is zeer levendig. Althans tot het sluitingsuur. Dan toch verlaten een 5000 arbeiders de stad en worden de poorten gesloten, want het bestuur van de stad is nog geheel militair. Er is wel een gemeenteraad, maar die benoemd wordt door den gouverneur en waarin officieren de meerderheid vormen. Veertien maal heeft Gibraltar een ernstig beleg doorgestaan, maar nimmer is het genomen. De landtong die het met Spanje verbindt, is te klein en te smal om groote ontwikkeling van kracht toe te laten, en zelfs toen het van 1779 tot 1783, vier jaren lang, met vlottende batterijen aan de zeezijde werd aangevallen, hield het toch tot het einde stand.

Bij de overvaart naar Tanger kan het geducht spoken, maar toch is er geregelde dagelijksche verbinding. Ook Tanger ligt aan een prachtige baai, maar is nog altoos verstoken van goede haveninrichting. De schepen moeten er in de baai voor anker blijven liggen en door sloepen verbinding houden met de kleine pier. Toch is Tanger als handelsplaats van niet geringe beteekenis. Voor ruim 8 millioen francs wordt er 's jaars ingevoerd, en de export klom er tot bij de 7 millioen. Het heeft een bevolking van bij de 45,000 inwoners, waaronder 11,000 Joden, bij de 8000 Spanjaarden, een goede 600 Franschen en 550 Engelschen. Maar het dankt zijn grootste belangrijkheid aan het feit, dat de Sultan van Marokko zijn Minister van Buitenlandsche Zaken in Tanger laat resideeren, en dat in verband hiermee het corps diplomatique niet te Fez, en nog minder te Marrákesch, doch te Tanger gevestigd is. Dr. Rosen, de Duitsche gezant, opvolger van den ook ten onzent bekenden Tattenbach, die, toen ik te Tanger kwam, nog altoos met het Nederlandsche consulaat-generaal belast was, ontving mij op de vriendelijkste en meest gastvrije wijze, en stelde mij tot tweemaal toe in de gelegenheid, aan zijne tafel met de voornaamste leden van het corps diplomatique kennis te maken,

EEN BEDELAAR IN MAROKKO.

o. a. met den Engelschen gezant, den heer Lowther, die sinds als ambassadeur naar Constantinopel vertrok, en met den heer St. René de Taillandier, den Franschen gezant, die de laatste jaren de gewichtige onderhandelingen tusschen Marokko en Frankrijk geleid heeft. Bovendien zijn er gezanten van Amerika, Oostenrijk, België, Spanje, Italië en Portugal, en een chargé d'affaires van Denemarken. Ook Nederland heeft er thans in Jhr. van Rappard een eigen gezant gekregen, wat te minder weelde was, daar Nederland nog altoos een eigen gezantschapsgebouw te Tanger bezat, dat dusver door den Drogman bewoond werd. Ook onze Drogman, de heer Emilie Rey Colaço, stelde zich geheel te mijner beschikking, en door hem ontving ik het bezoek van de kleine Nederlandsche kolonie, die sinds jaren in Tanger gevestigd is en bijna geheel uit leden van de familie Bendelac bestaat. Ons contact toch met Marokko was zelfs in 1783 nog zoo sterk, dat, gelijk mij uit de consulaire archieven bleek, in dat jaar nog meer dan de helft van de schepen die Tanger aandeden, onder Nederlandsche vlag de haven binnen kwamen. Als stad ligt Tanger schoon om de baai uitgestrekt. Het heeft aan den zeekant eenige batterijen van niet te veel beteekenis. De enge straat die van de pier naar de binnenstad voert, vertoont meest blinde muren, maar in het midden van de binnenstad is een breede straat met winkels en café s, en vandaar bereikt men de groote poort, die toegang geeft tot de groote Soeck of markt, met daarachter de Kasba. De gezantschappen liggen meest buiten de stad, zijn versierd met Oostersche tuinen, en worden door Marokkaansche politie bewaakt. In die gezantschappen heerscht Europeesche weelde, wat allerminst overdaad is, daar 't leven in Tanger voor een Europeaan een doodelijke verveling met zich brengt. Rijtuigen kent men er niet, en als men er op bezoek gaat, doen èn heeren èn dames dit te paard of op den traditioneelen ezel. De residentie van den Minister van Buitenlandsche Zaken stak schril door eenvoud bij deze weelde der gezantschappen af. Zijne Excellentie, El Torres, ontving mij in een sober vertrek met steenen vloer en schier zonder eenig meubel, maar de uit de Conferentie van Algeçiras overbekende diplomaat, boeide mij te meer door zijn stillen, kalmen ernst en door de goedhartigheid die uit heel zijn gelaat, vooral uit zijn oog sprak. Hij was gul in zijn gesprek, dat natuurlijk door een tolk gevoerd werd, en was blijkbaar zeer goed op de hoogte van de beteekenis, die Nederland vroeger ook voor Marokko gehad had.

Van Tanger deed ik een uitstap naar Kaap Spartel, waar de gezamenlijke mogendheden een internationalen vuurtoren ontstoken hebben, om de schepen bij het binnenkomen van de zeestraat te dienen. Het is een vuurtoren van de eerste grootte, met tal van bijgebouwen en met een uiterst hupsch personeel. Bij den grooten afstand waarop de vuurtoren van Tanger ligt, was het zelfs noodzakelijk er een restaurant te openen, en ook dit wordt er uitnemend bediend. Klimt men nu in den vuurtoren, dan heeft men het prachtigste gezicht in zee, en niet minder een heerlijk panorama over heel de kust ten zuiden en ten noorden, en een nog heerlijker vergezicht over al het land dat achter den vuurtoren ligt. In de stichting van dezen vuurtoren althans heeft de internationale bemoeiing met Marokko een uitnemend werk tot stand gebracht, het eenige waarbij alle verschil van gevoelen uitbleef en aller harmonie goede vrucht droeg. Wie zal zeggen, hoeveel schepen bij hun invaart in de zeestraat of bij hun vaart langs de onherbergzame kust aan dezen uitnemenden internationalen maatregel hun behoud te danken hadden.

Tanger is de haven van de residentiestad Fez; vandaar oudtijds de pogingen van Portugal, Spanje en Engeland om zich van Tanger meester te maken en het bezet te houden. Tot 1581 handhaafden de Portugeezen er zich. Toen ging het met de kroon van Portugal aan de Spanjaarden over. In 1661 kwam het als bruidsschat van de infante Catharina de Braganza aan Engeland; en na aldus 213 jaren in de handen der Christenen te zijn geweest, werd het ten slotte door Engeland in 1680 ontruimd. Sinds bleef het aan den Sultan van Fez, en hernam zijn aloude beteekenis als havenstad van de machtige residentie. Nu nog is zijn scheepvaart, dank zij de nabuurschap van Fez, beduidend en beloopt een duizend schepen, met een tonnenmaat van over de half millioen. Toch ontbreekt zelfs naar Fez een geregelde straatweg en is van een diligence-dienst geen sprake. In karavaan trekt men er te paard heen en gebruikt meest zeven dagen, eer men, na een tocht van 180 kilometer, de residentie bereikt heeft. Den eersten dag komt men tot Fondoeck, den tweeden dag tot Soekel Arba, den derden tot Ekgar Kebir, den vierden tot Chimmaha, den vijfden tot de rivier Oeäzza, den zesden tot de rivier Seboe, en den zevenden avond trekt men Fez binnen. Men gevoelt terstond, welk oponthoud dit geeft met de gezanten te Tanger, maar juist dit mint de Marokkaansche diplomatie. Gelijk alle

Oostersche diplomatie speelt ze op tijd. Liefst heeft ze geen persoonlijk onderhoud, waarbij terstond ja of neen moet gezegd. Ze neemt tijd om te overleggen en te beraden en weegt en wikt dan bij haar schriftelijk antwoord elke letter. En voor de Marokkaansche diplomatie komt hier nog bij, vooreerst dat de Sultan niet eene, maar vier residentiën heeft; behalve Fez nog Marrákesch, Mesquinez en Rabat, en voorts dat hij bovendien niet zelden een nomadisch leven leidt en met zijn geheele administratie naar de verschillende stammen uittrekt om zijn gezag te toonen en zijn belastingen te innen. De Minister van Buitenlandsche Zaken in Tanger heeft dientengevolge soms een ruimte van weken eer hij de beslissing van zijn Souverein ontvangt en die aan de Gezanten kan mededeelen. Bovendien heeft de omstandigheid dat alle Gezanten te Tanger wonen, nog dit eigenaardige, dat de Gezanten die hier vooral elkander scherp op de vingers zien, door het ontbreken te Tanger van alle hooger maatschappelijk leven, voor het onderling verkeer op elkander zijn aangewezen, en schijnbaar in de grootste intimiteit leven. Woonden ze te Fez, zoo zou dit anders zijn, maar te Tanger hebben ze geen anderen omgang dan met elkander. De grootste voorzichtigheid is hier alzoo noodig, en vandaar dat men naar Tanger liefst zijn beste diplomaten stuurt. Maar aan den tragen gang der onderhandelingen met de Maghzen is niets te veranderen. Volmacht heeft de Minister van Buitenlandsche Zaken schier nooit, en alles moet naar Fez of verder.

Dit Fez (in het land zelf Faz uitgesproken) is zoo heel anders dan men zich dit in Europa voorstelt. Van het Marokkaansche leven vormt men zich in Europa meest een half-barbaarsche voorstelling, terwijl toch in werkelijkheid nauwelijks een fijnere beschaving denkbaar is, dan men te Fez vindt. Niet onze Europeesche cultuur, veeleer een oud-Arabische beschaving, maar die nog altijd de hooge cultuur welke eens te Bagdad en te Cordova geheerscht heeft, voortzet. De ligging van Fez is eenig schoon, gelijk dan ook meermalen is opgemerkt, dat de Marokkanen een zeldzamen smaak toonden, om voor hun steden een exceptioneel schoone ligging uit te kiezen, meest tegen een bergrug aan, zoodat de stad als in verdiepingen oploopt, in een streek rijk met water begiftigd en door het weelderigst plantsoen omringd. De Oeëd-Fez, een zijstroom van de Seboe, loopt midden door de stad heen

en scheidt de oude stad, Fez el Bali, van de hooger gelegen nieuwe stad Fez el Dschedid. In het noorden loopen deze twee steden ineen bij een hoog punt, waarop de Kasbah of het regeer-kasteel staat, en beide deelen van Fez zijn omringd door een muur die tien tot dertien meters hoog oploopt. Ze heeft oudtijds een 400.000 inwoners gehad, telde toen 785 moskeeën, pronkte met weelderige architectuur, en gold in de eerste periode van den Islam, na Mekka, voor de heiligste stad van het Mohammedanisme. Sedert de 16e eeuw ging ze in beteekenis achteruit en heeft sints nooit haar oude glorie kunnen herwinnen. Toch telt Fez ook nu nog een 150,000 inwoners en 130 Moskeeën. De inwoners zijn meest Mooren, doch ook veel echte Arabiëren, en voorts een 10.000 Joden die in een eigen Joden-kwartier, Mellah genoemd, opeengehoopt huizen. Onder de Moskeeën zijn er twee vooral beroemd, die van Moeley Idrees, die het graf van dezen heilige bevat, en voorts die van Karaouym, of Karubim, die hoog in aanzien staat door de aan haar verbonden universiteit. Gelijk alle Koebahs waar heiligen begraven liggen bezit ook die van Moeley Idrees het recht om de schuldigen tegen vervolging te vrijwaren. Zelfs de moordenaar mag, als hij binnen is, er door de politie niet uit worden gehaald. Vandaar de vaste gewoonte om een misdadiger allereerst den weg naar zulk een Koebah of ook naar een Zaoeia te versperren. Geweldigen toorn heeft het te Fez dan ook onder de Mohamedaansche bevolking verwekt, dat Sultan Abdul Azis zich niet ontzien heeft dit asyl-recht, op aandringen van den Engelschen gezant, te schenden. Toen namelijk den 17en October 1902 een Engelsch zendeling op de openbare straat door een inwoner van Fez met geweerschoten gewond was, ontzag de Sultan zich niet den schuldige met 50 man uit de Koebah te doen halen, en toen de zendeling aan zijn wonden stierf, hem, na geeseling, ter dood te doen brengen. Na al wat Abdul Azis aan de Europeesche zienswijze had toegegeven, kon hij wel niet anders, te minder daar hij toen ter tijd nog geheel op Engeland steunde, maar vooral zulke inbreuken op de eeuwenoude, heilige traditie verklaren het dan toch, hoe deze Sultan al meer de liefde en gehechtheid van zijn volk van zich vervreemd heeft. Bij een andere Koebah ware het nog minder geweest, maar bij die van Moeley Idrees gold het den heiligste onder alle heiligen van Marokko, den man die in 738 het nieuwe Fez gesticht had. Mogen andere Moskeeën in Fez al naam hebben om haar artistieke Minarets, het

zijn en blijven toch de twee Moskeeën van Moeley Idrees en Karubim, die aan Fez haar type geven. Religie en wetenschap hebben steeds het leven in Fez beheerscht. Zelfs zegt men, dat in een nog bewaard gebed door Moeley Idrees bij de stichting van Fez tot Allah opgezonden, o.m. deze woorden voorkwamen: »O God, laat deze stad, zoolang ze staan zal, een zetel van wetenschap en wijsheid zijn, en dat Uw heilig Boek er steeds zij geëerd«. Reeds de omvang van deze beide Moskeeën toont, hoe groot ze waren. De eene kan 16.440, de andere zelfs 22,700 aanbidders tegelijk herbergen, en zelfs de groote Moskee van Damascus legt het hierbij af. De wetenschap, altoos in Arabischen trant te verstaan, bleef dan ook te Fez al de eeuwen door zoozeer in eere, dat nu nog de Sultan nooit anders tot gouverneur van Fez zal aanstellen dan een literair-ontwikkeld man. Couranten heeft men te Fez niet; wel te Marrákesch, waar de *Times of Marocco*, *El Eco Mauritano*, *la Lanterna* en *le Réveil Marocain* verschijnen; maar te Fez bezigt men een ander middel om het publiek in te lichten en propaganda te maken: men dicht er, men laat deze tijd-poëzie drukken, en verspreidt ze in massa onder het volk. Er is dan ook niet slechts in Fez een universiteit, maar ze is, evenals te Leiden, een stuk van het stadsleven. Niet dat ze haar ouden roem heeft kunnen ophouden. El Azhar te Cairo heeft thans de plaats ingenomen, die eerst Bagdad en later Fez bezat, toen uit alle landen van den Islam haar de geleerden en de studenten toevloeiden. Maar toch geniet ze, althans westwaarts van Egypte, nog altoos een hoogen roep. Is gemeenlijk het aantal studenten uit Fez zelf reeds groot, grooter nog is dat van de forensen; een cijfer bij de 800 beloopend. Voor de herberging van deze vreemdelingen zijn negen hospitiën geopend, die saam 514 kamers bevatten, en zulk een kamer huurt een student voor al zijn studiejaren op eens tegen betaling van 20 à 200 douros. De colleges worden in de Moskee zelve gegeven. Ieder hoogleeraar kiest zich een hoekje uit, waar hij met zijn hoorders rustig verkeeren kan. Met het oog op de hitte die er vaak heerscht, worden de college s 's morgens vroeg en 's avonds gegeven. De morgenlessen duren voort tot aan het Oeli-gebed en strekken in drie achtereenvolgende uren om het Recht te doceeren. 's Avonds van het Dahr- tot het Aser-gebed, geeft men college in de grammatica, de syntaxis, de prosodie, de logica en de rethorica. Daarnaast loopen dan de colleges om den Khoran te

lezen, en voorts die over mathesis en astronomie. De rechten worden onderwezen naar de beginselen van de Malekieten, met name naar de commentaren van Sidi-Khalib. De kennis der historie, die te lang zou ophouden, moeten de studenten zelve uit de handboeken zich eigen maken. De groote bibliotheek, die in 1285 te Fez aan de Universiteit werd toegevoegd, is vervallen, en de studenten koopen en verkoopen thans hun handboeken aan de boekenstalletjes, die elken Vrijdag dicht bij de Moskee worden opgesteld. In de Bibliotheek zijn nog een duizend boeken over, maar die niet meer worden uitgeleend; te veel kwam nooit terug. In de bibliotheekzaal kunnen de studenten die boeken afschrijven, wat ze trouw doen. Veel van het nieuwe wordt ook in de boekwinkels gekocht. Er zijn achter de Moskee niet minder dan zeven boekwinkels geopend, en drie boekdrukkerijen belasten zich met het ter perse leggen van wat nieuw uitkomt, want de geleerden van Fez geven gedurig nieuwe boeken uit over de geschiedenis, over de jurisprudentie, over het recht, en vooral over de religie. Werken van hooger beteekenis laat men te Cairo drukken, gelijk men ook de Arabische couranten uit Caïro en Tunis ter lezing legt. Al wie zich aan de studie wijdt, voert den naam van *taleb*, in het meervoud *tôlba*, ook de studenten, en wie zijn studie achter den rug heeft en uitblonk, ontvangt een titel van *fegyh*. De hoogleeraren worden uit deze fegyh s genomen. Wie wil, kan in de Moskee gaan onderwijzen, en wie dan blijkt op den duur de studenten te trekken, ontvangt een aanstelling en salaris. Het getal van hen die onderwijs geven, is daardoor zeer afwisselend, en loopt van 20 tot 40. De studenten leiden te Fez een zeer vrij leven. Ze zijn vrij in de keuze van hun kamer en krijgen er den sleutel van. Meest groepeeren de studenten die uit eenzelfde streek herkomstig zijn, zich in eenzelfde Medersa of hospitium, en kiezen dan zelf hun moquadem, die het bestuur over heel de stichting heeft. Meest is één der studenten met de leiding der dagelijksche gebeden en met het voorlezen van den Khoran belast. Alleen de grootere hospitiën hebben hiervoor een eigen Imam. De studenten eten in groepjes saam en ontvangen hun voedsel van de haboes-fondsen. Zeer arme leven bovendien van de publieke weldadigheid; anderen hebben zich toegang weten te verschaffen in de huizen der aanzienlijken, en worden dan vaak aan den maaltijd genoodigd. Hun studiën loopen over een periode van drie jaren. Examens

worden niet afgenomen. Ze hebben drie maal zeventien dagen vacantie, telkens in verband met de groote feesten, en eens in het jaar hebben ze nog een week extra vrij, waarin ze een groot studentenfeest vieren. De legende wil, dat Moeley en Reched, om een gevaarlijk tegenstander te overrompelen, die Taza bezet hield, veertig studenten opriep, om zich in kisten te laten insluiten. Die kisten zond hij als geschenk aan zijn mededinger. Ter plaatse aangekomen openden de studenten zelf elk hun kist en slaagden er toen in, door hun plotselingen overval, Ben Mechaal, zoo heette de gevaarlijke man, te verrassen en te dooden. Als belooning hiervoor ontving toen het studentencorps het recht een week telken jare feest te vieren, in die week een Sultan uit de studenten te verkiezen, aan wien zelfs de wezenlijke Sultan eere bewees, en heel de stad te vervullen met hun feestgejubel en hun optochten, een echte maskerade. Heel de bevolking van de stad neemt aan deze feesten deel. Men vlagt, illumineert, houdt danspartijen en feestmalen; en meer nog dan anders komt in deze hooge feestweek de beteekenis uit, die de Universiteit voor heel Fez heeft. Ook te Marrákesch wordt soortgelijk feest gevierd, maar Fez spant toch de kroon.

Doch ook voor het *lagere* onderwijs wordt, altoos in Oosterschen trant, veel te Fez gedaan. De Moskee van Karubisnyan is rijk aan haboes-goederen; schier al de huizen van het kwartier zijn haar eigendom en de opbrengst van deze goederen besteedt deze Moskee zoo goed als uitsluitend voor het onderwijs. Ook die lagere scholen zijn veelal bij en in de Moskee en heeten *Msids*. De onderwijzers zijn meest fegyh's. Ze worden gekozen door de bewoners van elk kwartier en worden betaald door de ouders. Van hun vijfde jaar af moeten de kinderen deze Msids bezoeken en blijven er meest tot hun twaalfde jaar. De leerlingen zelve brengen aan de onderwijzers hun salaris, elken Woensdag, aan het einde van elke maand, en bij het begin der vacantie. Bovendien ontvangen de onderwijzers nog een extra, als het kind een heel hoofdstuk van den Khoran van buiten kent, en nog een grooter geschenk zoodra geheel de Khoran er bij hem inzit. De kinderen leeren er lezen, schrijven en den Khoran, en zijn ze hiermede gereed, dan gaan ze op het ambacht, waar ze de eerste jaren als leerlingen verkeeren. Ook voor de meisjes zijn vijftien scholen geopend, waar een niet zoo onbeteekenend onderwijs door degelijk ontwikkelde dames wordt gegeven, en daarnaast bezoeken

deze vrouwelijke leerlingen vakscholen voor de vrouwelijke handwerken. Al moge nu uit paedagogisch oogpunt allerlei op deze scholen zijn af te dingen, ontkend kan niet dat Fez haar letterkundigen roep hooghoudt, en geheel het maatschappelijk leven draagt hier het kenmerk van. De Fazi, zoo noemt zich een inwoner van Fez, is voor Marokko wat een Parisien voor Frankrijk is, de man van rijker, hooger en fijner ontwikkeling. De etiquette in den omgang is er dan ook fijn uitgesponnen. De levensvormen munten er uit door ceremonieele beleefdheid. Wie letterkundigen smaak mist, is er niet in aanzien, en de conversatie erlangt hierdoor een nobeler karakter; niet Europeesch, eer beter, Moorsch-beschaafd, maar in die eigenaardigheid het van de onze soms winnend. Ook op het toilet wordt nauwkeurig toegezien. Van tatoeeering is geen sprake, maar het blanketten zeer in zwang. Alleen de haboes-goederen bezitten eenentwintig groote badhuizen, waar 's morgens de heeren en na den middag de dames haar bad nemen. Ook de weldadigheidszin is er sterk ontwikkeld. De armen krijgen er 's morgens soep, 's middags een vleesch-bedeeling en 's avonds een soort van koes-koes. Ook voor de kranken wordt op degelijke wijze gezorgd. Bij het krankzinnigenhuis wordt elken middag muziek gemaakt, om door de muziek hun geest tot kalmte te brengen. Zelfs is er een fonds gesticht om 's nachts door gezang de slapelooze nachten der zieken te veraangenamen. In het huislijk leven heerscht de patriarchale toon. Gehuwde kinderen beginnen in den regel met bij hun ouders in te wonen. De polygamie sterft uit. Het Harem-leven kent men er bijna niet, en 's middags, wij zouden zeggen bij de *five o' clock tea*, vereenigt geheel het gezin zich. Aubin, die een halfjaar onder hen verkeerde, betuigt dan ook, dat hij »te Fez in zeer schoone woningen de aangenaamste uren in deze familiën heeft doorgebracht, aan zeer goede diners met tal van gasten heeft aangezeten, en dat de muziek heel 't leven te Fez opvroolijkt«.

Ook het maatschappelijk leven in breeder zin slaapt te Fez in het minst niet. Met name het corporatieve leven is er zeldzaam sterk ontwikkeld, evenals bij de Nubiërs te Caïro. Er is geen bedrijf, of het bezit een corporatie, waarvan alle vakgenooten lid zijn, en elke corporatie kiest een Emin, die het bedrijf in heel de stad leidt en aller belangen regelt. Het gildewezen in optima forma. En zoo sterk

zijn deze corporatiën gesplitst, dat men bijv. niet éene corporatie voor de bouwvakken heeft, maar zes. Afzonderlijk voor de metselaars, voor de timmerlieden, voor de schilders, voor de teekenaars, voor de stukadoors en voor de werkers in mozaiek. De kooplieden van Fez zijn even actief, en weten zich met hun klanten in het buitenland in rechtstreeksche verbinding te stellen. Zoo hebben ze succursalen te Marseille en te Genua, te Manchester en te Cairo, in Algiers en zelfs in Senegal. De aloude industrieën in leder en faience handhaven haar ouden roem, en al heerscht bij dit alles het corporatieve leven, toch hebben ze dit op de oude gilden voor, dat de vrijheid van den arbeid er strikt geëerbiedigd wordt. Daarentegen is de kleinhandel er onderworpen aan het gezag van den *Mohtaseb*, een stedelijke autoriteit die naast den Gouverneur en den Cadi wordt aangesteld om voor goede orde in de stedelijkehuishouding te waken. Hij regelt het marktwezen en tegelijk de prijzen waarvoor de levensbehoeften verkocht mogen worden. Onder hem staat in elk van de achttien kwartieren een wijkmeester, Moquadem el hôrma genaamd, die door de inwoners van het kwartier gekozen wordt, en voorts twee Oemanen die voor de wegen en bruggen moeten zorgen. Ook de prostitutie wordt door den Mohtaseb in bedwang gehouden; en wordt er een *harka* (reserve) opgeroepen, dan heeft hij die te leveren evenals vroeger bij ons de Burgemeester de schutterij. De straten zijn er evenals te Tunis nauw, en de huizen hebben geen vensters naar buiten, maar er zijn tal van pleinen met een overvloed van fonteinen, en naar den buitenkant wemelt het van wat wij villa's zouden noemen met prachtige tuinen. Ook voor Europeesche reizigers, mits aanbevolen, is men in de hoogere kringen uiterst beleefd en gastvrij. Niet alleen Aubin, maar ook André Chévillon in zijn *Le Crépuscule de l'Islam* geeft hiervan de treffendste proeven. Tegen vestiging van Europeanen is men daarentegen scherp gekant. De stad en 't leven in die stad moet echt Moorsch blijven, zoodat er maar één handelshuis van een vreemdeling is, en wel van een Duitscher. Anti-Europeesch, haast meer nog dan anti-Christelijk is er de stemming. Men stelt er prijs op te toonen, dat men wel een andere, maar daarom geen mindere beschaving uit eigen beginsel ontwikkeld heeft. En al is het ook te Fez niet meer de oude glorie van Cordova en Grenada, ja, al vertoont deze residentie, vergeleken bij wat ze in de 13e eeuw was,

nog slechts een schaduw van vroegere grootheid, toch gloort de oude glans nog na, en loonde het de moeite bij het leven in Fez iets langer stil te staan, om wel te doen inzien, hoe een land als Marokko, dat zulk een residentie bezit, nog de kiemen van energie voor een betere toekomst in zich draagt, en allerminst aan een barbaarsch land mag doen denken. Zelfbewust leeft men er zijn Islamitisch leven. De missiën van de *North Africa Mission* en van de *American Gospel Union* winnen door haar medische hulp sympathie, maar bekeerlingen uit den Islam zijn ook hier niet te maken. Voor als na blijft men in merg en been Mohammedaansch, zelfs in de meest zonderlinge gewoonten. Zoo laat men het huis van een groot heer die stierf, met zijn meubelen en sieradiën, na zijn dood niet alleen onbewoond, maar onaangeroerd. Het prachtig paleis van Boe Hamed, den groot-vizier, is na zijn sterven geheel aan zich-zelf overgelaten en vervalt met zijn heerlijke tuinen tot den grafstaat.

Ook de tweede residentie, die haar vroegeren luister aan de Almoraviden en aan de Almohaden dankt, is nog een stad van beteekenis, maar staat bij Fez toch verre achter. Ze heeft slechts 60,000 inwoners, is in breederen kring veel minder rijk en voert lang niet den voornamen staat van Fez. Ze is veel sterker vervallen en staat ook litterair veel lager, maar voor den Sultan is het er een veiliger verblijf, daar ze minder aan invallen van de bergstammen is blootgesteld. Ook Marrákesch heeft zijn Kasbah voor het hof, zijn Medina voor de inlandsche bevolking, en zijn Mellah voor de Joden. Evenals Fez ligt het prachtig en is van tal van fonteinen voorzien, en haar bazars en Soeck s zijn de handelscentra voor heel het Zuiden. Er is te Marrákesch ook een publieke slavenmarkt, vooral van negerinnen die in Marokko zeer gezocht zijn. De *South Africa Mission* heeft er een station, dat evenmin de zielen kan winnen als haar zuster-missie te Fez. Europeanen die hier vroeger veel waren, zijn er zoo goed als uitgestorven. Het is en blijft een tweede Fez in het klein, en de Sultan weet in beide steden het residentieleven gaande te houden door, zoo dikwijls hij zelf niet tegenwoordig is, een Khalifa of regent aan te stellen, die hem vervangt en het besef van een Residentiestad te zijn, in beide plaatsen levendig houdt. Van de overige steden in Marokko hebben alleen de kustplaatsen langs den Atlantischen Oceaan met Tanger en Tetuan beduidenis. Moulièras geeft wel een lijst van 235 plaatsen

in Marokko, maar zelfs Oudja en Taza vertoonen een weinig hoog karakter, en alleen de zeesteden zijn actief. In Mogador zijn de Joden het machtigst. Mazagan, in 1506 door de Portugeezen gesticht, heeft slechts 15.000 inwoners. In Tetuan is de Spaansche invloed overheerschend. Rabat dankt met het nabij gelegen Sale, aan handel en bedevaart beteekenis. Larasch en Casablanca zijn evenzoo steden met niet onbeduidenden handel. Larasch had in 1901 een invoer van 5 millioen francs en een export van $1\frac{1}{4}$; Casablanca een totaal handel in 1905 van bij de 5 millioen francs. Maar in al deze kustplaatsen vindt men een ongeveer gelijken toestand. Geen of een slechte haven. De bevolking meest uit Mooren bestaande, met een sterk Joodsch en een zwak Europeesch element, en meest ten behoeve van de belanghebbende Mogendheden bewaakt door een Consul of een Consulair agent.

Toch zou de gevolgtrekking geheel onjuist zijn, indien men uit het beeld dat deze steden vertoonen, tot de gesteldheid van heel Marokko wilde besluiten. Veeleer is in geen land ter wereld het onderscheid, ja, de tegenstelling tusschen het stadsleven en het landleven zoo sterk sprekend, als in Marokko. De gesteldheid en de ligging van het land leidde hier vanzelf toe. Men kan zich van de ligging van Marokko geen betere voorstelling vormen, dan door zich Spanje en Marokko als de twee gespouwen schelpen van een schaaldier te denken,met als verbindingslid: de Zeestraat van Gibraltar. Beiden zijn dan schiereilanden, alleen met dit verschil dat Spanje aan drie kanten water heeft, Marokko slechts aan twee kanten, met aan de derde zijde de zandzee der woestijn. Ook in uitgestrektheid komt Spanje vrijwel met Marokko overeen. Het eigenlijke Spanje beslaat 492,230 □ K.M., Marokko, zonder Toeat, 439,240 □ K.M. In de jaren van zijn hoogsten bloei slaagden de Sultans er wel in, hun gezag Zuidwaarts zelfs tot Tomboctoe uittebreiden, zoodat de oppervlakte van Marokko soms een tijdlang tot meer dan 800,000 K.M.^{2} uitdijde, doch deze tijdelijke aanwas school in overheerd land en kon niet gerekend tot het eigenlijke Marokko. Van het Zuidwesten naar het Noordoosten is Marokko bezet met een hoogoploopend bergland, de Atlas, dat voor de Alpen weinig onderdoet en in enkele toppen een hoogte van 4000 Meter bereikt. Dit Atlas-gebergte loopt in Spanje in de Sierra Nevada door, buigt zich

Oostwaarts af door heel Algiers en Tunis, en schijnt oorspronkelijk, over Sicilië, tot aan de Apenijnen geraakt te hebben. In eigenlijk Marokko splitst deze Atlas zich in drie rijen van gebergten, die bijna evenwijdig loopen maar in hoogte aanmerkelijk verschillen: Zuidwaarts de kleine Atlas, Noordwaarts de Middelhooge Atlas, en in het midden tusschen deze twee de dusgenaamde groote Atlas. Hieraan sluit zich dan naar den kant der Middellandsche zee het kustgebergte aan, dat van de Algiersche grens tot aan Kaap Spartel doorloopt, grootendeels gevormd door het dusgenaamde Rif. Deze bergachtige gesteldheid van het land verdeelde het als vanzelf in een bijna vlak land langs de kust van den Atlantischen Oceaan, in een rotskust langs de Middellandsche zee, in hoog bergland met groote plateaux in het midden, en een afloopende vlakte met daarbij behoorende Oäsen naar den kant van de Sahara. Dank zij de groote uitgestrektheid van het bergland en zijn geweldige hoogte, kon het niet anders of tal van groote rivieren moesten ten westen naar de zeekust en ten oosten naar de Sahara afloopen. Van Tanger af gerekend, vindt men bij Larasch de Koesc, van Fez tot Mehedia de machtige Seboe-rivier, bij Rabat en Salé loopt de Boe Regrag in zee, bij Azemoer de Oem-er-Rebia, dan iets beneden Saffi de Tenzift, die Marákkesch besproeit, terwijl nog zuidelijker de Soes, de Noen en vooral de Draa het bergwater naar zee afvoeren. Sommige van deze rivieren hebben een stroombed van 500 en meer Kilometers, alleen is haar val te snel en daardoor het bed te ondiep, om ze bevaarbaar te maken. Aan den oostkant van den Atlas daarentegen is slechts eene rivier die in de Middellandsche zee uitloopt, de Moeloeya, die eertijds de grens tusschen Marokko en Algiers vormde, terwijl de overige, waaronder met name de Charef, de Zis, de Guir, de Zoesfana, en de Szoera, in de woestijn verzanden en gesmoord worden, na in haar eersten aanloop aan groote oäsen het aanzijn te hebben geschonken. Meren heeft Marokko slechts in het Noordoosten. Ook hier zijn deze meren meest Chott s met zoutachtig water, doch zoo weinig gevoed, dat ze zomers vaak droogloopen. Ze worden hier meest Sebkahs genoemd. Het Merdjah de Rasel Doera en het Merdjah de Sidé Boe Salem zijn de grootste. Marokko heeft alzoo overvloed van water, de regen valt er overvloedig, door irrigatie is heel het land te besproeien, en de Sirocco en andere uitdrogende oostelijke winden zijn er zeldzaam.

Oorspronkelijk schijnen de bewoners als Troglodyten in rotsholen gewoond te hebben. Vele dezer holen toonen nog duidelijk, dat ze bewoond zijn geweest, en zelfs heeft men een geheele stad, Kef Aroes, gevonden, die zich geheel onderaardsch tot diep in de rotsen uitstrekte. De gesteldheid van het land bracht vanzelf mêe, dat zich in de vlakte en langs de westkust een geheel ander leven ontwikkelen moest dan in het Alpenland van den Atlas, en weer een geheel ander leven aan de oostelijke afhelling op de oasen en in de daarom liggende Sahara. Zelfs nu nog is de weg van de residentie Fez naar de residentie Marrákesch niet anders dan langs de kust te nemen. Tusschen beide steden toch loopt de middelhooge Atlas, en de bijna onafhankelijke stammen van de Zair, de Zemmoer, de Zaian enz., die dat bergland bewonen, maken zelfs voor den Sultan den overtocht van zijn eene residentie naar de andere zoo goed als ondoenlijk. Hiermee hangt het dan ook saam, dat Marokko eerst van lieverlede tot één Sultanaat ineen is gegroeid. Aanvankelijk bestond er een eigen Koninkrijk van Fez, een dito van Marrákesch, een derde van Tafilelt, en hierbij kwam dan nog de dusgenaamde Zegdoe, een soort confederatie van onafhankelijke stammen naar den kant van de Sahara, en voorts aan den kant der Middellandsche Zee de nooit te onderwerpen Riffioten. De kustrotsen loopen bij het Riff toch zoo goed als steil in zee af, en heel het land langs de kust is één wrong van rotsen, met niet dan zeer kleine, bewoonbare plateaux tusschen de rotsen in. Al bezit Marokko dan ook een kustlijn van 1240 K.M., toch rekent alleen de kustlijn langs den Atlantischen Oceaan mee, terwijl de 360 K.M. kust langs de Middellandsche Zee zoo goed als ongenaakbaar is. Van de enkele punten die op de kust nog houdbaar waren, heeft bovendien Spanje zich meester gemaakt. Het bezit hier zijn vijf dusgenaamde *presidio's*; 1e de Zafferinische eilanden, 2e Melilla, 3e Alhucemas, 4e Peñon de Velez de la Ghomera, en 5e Ceuta, waarvan 't laatste, door de Portugeezen gesticht, in 1570 aan Spanje overging. Ook Tetuan stond meest onder Spaanschen invloed, en in zijn laatsten oorlog heeft Spanje zich ook van Ifni meester gemaakt. Deze presidio's geven intusschen aan Spanje geen den minsten invloed in het binnenland. Wat het bezet houdt, zijn rotspunten op de kust of daarvoor gelegen eilanden; en zelfs in Melilla werd het zoo rusteloos door de Riffioten bedreigd, dat het zich bij zijn jongste verdrag met Marokko een

neutrale strook om zijn presidio bedongen heeft, ten einde althans tijdelijke rust aan het sterke garnizoen te gunnen. Spanje gebruikt deze presidio's dan ook meest als militaire strafkolonies, en zit er zoo benauwd opgesloten, dat voor meer dan één presidio zelfs het water uit Spanje moet worden aangevoerd. Slechts in zooverre oefende het invloed, dat het van Melilla een vrijhaven maakte. De handel klom hierdoor te Melilla op van $1\frac{1}{2}$ millioen pesetas in 1880 tot ruim 12 millioen in 1905, en de bevolking werd in dit zelfde tijdperk verdrievoudigd. Het is van hieruit tevens, dat de remmington-geweren van 11 mM., tegen een prijs van 60 francs het stuk, in menigte aan de wilde stammen op 't Rif werden toegevoerd.

Omtrent het cijfer der bevolking van Marokko bestaan slechts gissingen. Veelal wordt het aantal inwoners op 8 millioen aangegeven, maar peil is hierop niet te trekken. Anderen toch geven een cijfer van 15 millioen op, terwijl weer anderen dit cijfer op een vijf millioen doen dalen. Jackson giste het hoogste cijfer, Rohlfs het laagste. Voor zoover indeeling van dit totaalcijfer naar de onderscheiden soort van bewoners mogelijk was, geeft Chanal in zijn *Géographie générale du Maroc* het aantal Berbers aan op bijna 4 millioen, het aantal Mooren, vooral in de steden, op ruim 3 millioen, de Arabieren op $\frac{3}{4}$ millioen, de Joden op 340,000, de negers op 120,000 en de Europeanen op 8000. Toch zijn ook deze cijfers, de laatste uitgezonderd, niet dan zeer globaal genomen. Zelfs omtrent het aantal Joden bezit men niet de minste zekerheid. Het Joodsche *Yearbook* schat toch de Joden in Marokko niet hooger dan 150,000, terwijl Chanal er 340,000 aangeeft en weer anderen geen hooger cijfer dan 100,000 durven ramen. Slechts zooveel staat vast, dat van de oorspronkelijke Troglodyten slechts enkele sporen over zijn; dat de Berbers het eigenlijke landvolk uitmaken; dat de Arabieren van zuiver bloed schier alleen in de vlakten worden aangetroffen en niet sterk in het getal zijn, terwijl de talrijk aanwezige Mooren een mengsel van Berbersch en Arabisch bloed vertoonen, deels met Spaansch inmengsel, deels met een sterk neger-element. *Mauri* was de naam, die de Romeinen aan heel de bevolking gaven; later daarentegen werd het gewoonte, dezen naam uitsluitend te geven aan het ras, dat uit de vermenging van Berbers

en Arabieren is opgekomen, en met name aan hen, die, na den ondergang van den Islam in Spanje, uit het Iberische schiereiland naar Marokko zijn overgekomen. Onderscheiden zijn hiervan nog de Moriscos, die in Spanje in schijn de Christelijke religie aannamen, maar later, door Philips II uit Spanje gezet, in Marokko een goed onderkomen zochten en het Christendom weer afzwoeren. Deze Mooren vormen thans met de Joden in Marokko het burger-element, de Arabieren zijn de aristocraten, en de eigenlijke Berbers zijn het landvolk. Onder de Riffioten noemen deze Berbers zich Imaziren. Van dit Imazir is de vrouwelijke vorm: *tamazirt*, en daar ook de taal zelve er vrouwelijk is, noemen ze hun taal het *tamazirt*. De Zuidelijke Berbers daarentegen zijn weer geheel van deze Riffioten gescheiden, en dezen noemen hun taal het *Chleuh*, of ook Chelella. De negers leven niet in afzonderlijke groepen. Ze zijn als slaven en slavinnen binnengekomen. Als bijzitten zijn de negerinnen zeer gezocht en worden ze goed behandeld. Zoodra ze moeder worden zijn ze vrij, en terwijl de gewone Marokkaansche vrouw zich niet in het publiek mag vertoonen, bewegen deze negerinnen zich naar hartelust door steden en dorpen. Vooral in het stroomgebied van de Draa is dit negerelement sterk vertegenwoordigd. Bijna heel de bevolking heeft daar negerbloed in de aderen, en het gekleurde ras draagt den naam van *Haratin*. Ook heeft de Sultan een bereden negerlijfwacht, die de *Bokhari* heet.

In wat tijd de Berbers Marokko, heel de kust van N.-Afrika langs, zijn binnengekomen, meldt de historie niet. De Puniërs, die uit Tyrus en Sidon gekomen, zich te Carthago gevestigd hadden, vonden heel het land door Berbers bewoond, en hebben op de kusten van Marokko, evenals in Tunis en Algiers, hun handelskantoren gesticht, terwijl ze ook hier de dappere bevolking in hun leger inlijfden, om den strijd tegen de Grieken en Romeinen vol te houden. De Romeinen waren de eersten die zich hier iets dieper het land in waagden, en er twee provinciën vormden, het Mauretania Caesarea in het stroomgebied van de Moeloeya, en het Mauretania Tingitana in de streek van Fez en Marrákesch. Wat daarbuiten lag noemden ze Gaetulia. Na de Romeinen zijn de Vandalen het land binnengetogen, en hebben schier alles wat Rome er aangelegd had, verwoest. Daarop hebben toen in 534 na Christus de Byzantijnen zich, evenals van Tunis en Algiers, zoo ook van Marokko meester gemaakt, zonder in den stand van

zaken veel verandering teweeg te brengen, tot in 670 Okba ben Nafi met zijn Arabische eskadrons het land binnendrong, er het Christendom te na kwam en er den Islam ingang deed vinden. En ook in Marokko heeft de Islam toen zijn wondere kracht ontplooid. Eer het vijftig jaar verder was, beleed reeds zoo goed als heel de bevolking de nieuwe religie, en toen nogmaals een halve eeuw was voorbij gegaan, kon Moeley Idrees, Marokko's groote heilige, hier reeds in 788 een afzonderlijk rijk stichten onder eigen dynastie. Nog omstreeks honderd jaren later zijn toen de Fatimiden uit Egypte, met een nieuwen aanvoer van Arabieren, ook Marokko binnendrongen, versterkten er het Arabische element, dat dusver uiterst zwak vertegenwoordigd was, en trokken het Sultanaat aan zich, tot 1069, toen de Almoraviden, en na dezen in 1145 de Almohaden, den troon bestegen en tot in Spanje de Marokkaansche macht wisten uit te breiden. Onder hun bewind bereikte Marokko een zeer hoogen bloei. Landbouw, nijverheid en handel tierden. De wetenschappen stonden hoog in aanzien. De Moorsche artistieke ontwikkeling schiep de prachtige minarets, die in geen ander Muzelmansch land overtroffen werden, en steeds breidden ze ook naar het Zuiden de macht van Marokko uit. Onder hun opvolgers, de Saäditen, zonk Marokko, maar in de 16e eeuw drong de algemeene Muzelmansche Renaissance ook hier door, vooral nadat de Aliden uit Tafilelt zich van den troon hadden meester gemaakt. Vooral met deze Aliden kwam de heerschappij der Sjerifs op. Sjerif noemt men iemand die kan aantoonen, dat hij door Fatima afstamt van den grooten Profeet. Het meervoud van dit woord is Sjorfa. Het getal van deze Sjerifs-familiën nu is vooral in Marokko bijster groot. Schier in alle deelen van het land handhaven ze hun hooge pretentiën. Moeley Ali, de eerste Sjerif die in Marokko den troon beklom, en de Saaditen uit de macht zette, was uit Mekka naar Tafilelt overgekomen en stond in roep van bijzondere heiligheid. In den heriditairmonarchischen gedachtengang van de Perzische Muzelmannen verzette Ali zich tegen het Turksche Khalifaat, wierp zich zelf niet alleen als Sultan, maar tevens als geestelijk hoofd, als Emir el Moenemin op, en wist een dynastie te vestigen, die nog altoos in Marokko de macht in handen houdt. Terwijl de voorafgaande dynastiën in den regel niet veel langer dan een eeuw hadden geregeerd, heerscht deze dynastie in Marokko reeds sinds vier eeuwen en dankt deze bestendigheid

bijna uitsluitend aan het heilig karakter, dat aan dit Sjerifitisch Sultanaat wordt toegekend. Marokko staat door dit Sjerifaat op zich zelf en in permanent verzet tegen den Padischa te Constantinopel. Onder deze Alidische dynastie ging Marokko toen zijn hoogste macht tegemoet, vooral doordien de Sultan de Turksche inrichting van het leger had nagebootst, zich een zeemacht schiep en evenals de Dey van Algiers, uit den zeeroof zich zeer rijke inkomsten verzekerde. Diep tot in Soedan werd toen de macht der Marokkaansche heerschers, door ongehoorde wreedheid, uitgebreid; en wel heeft Portugal toen een poging gewaagd om deze macht te breken en onderscheiden steden op de Atlantische kust bezet, maar toen Koning Sebastiaan in 1579 met een leger van 20,000 man geland was, om zijn strijd met de Aliden uit te vechten, brachten de Marokkaansche troepen hem een zoo geduchte nederlaag bij Kçar-el-Kebir toe, dat hij zelf er het leven bij inschoot en zijn geheele leger werd uitgemoord of vernietigd. Sinds hebben de Aliden, als de gezworen doodsvijanden van Spanje, zich in de Europeesche politiek gemengd, en zich beurtelings met al Spanje s tegenstanders, en zoo ook met Nederland, verbonden, en zich door sluw diplomatiek beleid een niet onaanzienlijke politieke macht weten te verzekeren. Maar het inwendig leven van den Staat verviel almeer, de bloei van den Islam was, gelijk overal, zoo ook hier, tot stilstand gekomen, en toen in 1830 de Franschen zich in Algiers hadden vastgezet, begon die geheel andere periode van belangstelling in Marokko's wel en wee, die het tot een speelbal tusschen Frankrijk, Spanje en Engeland, straks ook Duitschland erbij ingesloten, maken zou. Doch hierover straks nader.

In een geographisch aldus gesteld land, met in hoofdzaak Berbers tot bewoners, liet zich een nationale bewindvoering, gelijk wij die verstaan, geen oogenblik denken, vooral niet onder Oostersche leiding, en Oostersch bleef ook hier de Arabische regeering in haar grondtoon. Al noemt men dan ook Marokko in het land zelf *Maghreb el Aksa*, wat beduidt *het land van het uiterste Westen*, dit geldt alleen van Mekka uit gerekend en laat den grondtrek van het Arabische leven, dat Oostersch is en blijft, onaangetast. Het Atlas-gebergte scheen, toen de Islam opkwam, het einde der wereld, met daarachter de eindelooze zee, waarin de zon onderging, en tot in dat ver gelegenland moest de gloed van het Oosten door-

dringen om er leven en bezieling te brengen. Zulk een Oostersch stelsel nu toegepast op een volk van Berbers, dat een vlak contrairen aard vertoont, moest wel de meest zonderlinge wijze van bewindvoering in het leven roepen; een vreemdheid die al aanstonds uitkomt in de tegenstelling tusschen wat men noemt de *Blad-el-Maghzen* en de *Blad-el-Siba*. Men spreekt ook wel van de *Blad-el-Baroed*, d. i. het land van het buskruit, doch dit is meer een spotnaam voor het Zuid-Oosten, waar feitelijk noch Sultan noch Maghzen, maar eeniglijk het buskruit regeert. *Blad-el-Maghzen* werd daarentegen een officieele term, en beduidt ongeveer wat wij in onze koloniën noemen: land onder rechtstreeksch beheer. En daartegenover staat dan de *Blad-es-Siba*, d. i. het onrustige land, als naam voor heel de streek waar het gezag van den Sultan elk souverein karakter mist en ten hoogste aan een zwakke suzereiniteit over half autonome gewesten doet denken. Het rechtstreeksch beheerde deel van Marokko is slechts één zesde van heel het land en de *Blad-es-Siba* vormen de overige vijf zesden, maar zonder dat hier vaste grenzen zijn aan te wijzen. Al wordt toch het gouvernementsland in hoofdzaak gevormd door het lagere land, dat zich langs de kust, van den Atlantischen Oceaan tot aan den Atlas, uitstrekt, met nog daarbij enkele enclaves in het midden van het land, onder een zwak Sultan krimpt de *Blad-el-Maghzen* steeds iets in, en onder een Sultan die een degelijk regent is, breidt het rechtstreeksch beheer zijn grenzen steeds weer uit. In hoofdzaak echter blijft het Maghzen-land de kuststreek, en nauwelijks is men de bergen in, of over den Atlas naar de Oasen afgedaald, of men is in wat wij zouden noemen de Buitenbezittingen, die slechts met zwakken band aan het centraal bestuur onderworpen zijn. Zelfs ontbreken de stammen niet die zich feitelijk als volstrekt onafhankelijk gedragen, en slechts voor de geestelijke autoriteit van den Sjerif-Sultan nog eerbied koesteren. Onder Maghzen moet men dan ook niet verstaan een bepaald regeeringscollege, maar veel meer dat deel der Arabische aristocratie dat de leiding van 's lands zaken op zich genomen heeft. De Sultan zelf is, evenals heel zijn dynastie, Arabisch; de stammen die in hoofdzaak het gouvernementsland bewonen, zijn van Arabische herkomst; Arabisch is de taal van de Maghzen; over de familiën van de Maghzen oefent de Sultan in zoover zelfs een absoluut en patriarchaal gezag uit, dat hij zich als erfgenaam beschouwt van alle nagelaten boedels en aan de achter-

gebleven familiën slechts uitdeelt wat hem goeddunkt. Maar hier staat tegenover, dat aan de leden van deze Maghzen-groep alle hooge posten worden toevertrouwd; en dat ze deelen in de eere van het overwinnend volk te heeten, en feitelijk nog altoos de heeren van het land zijn. Dientengevolge vormen de in het ambt zijnde leden van deze groep een engineengesloten côterie, die zich door gedragingen, levenswijs, kleeding, taal en stijl van al het overige land onderscheidt en zich tot zelfs in zijn dienstpersoneel als van hoogere orde aandient. Een hoogen staat voert deze Maghzen niet. Eer leeft ze uiterst sober, en alleen de Groot-Vizier kent, evenals de Sultan, de schittering van het oostersche leven.

De Maghzen huist schier geheel in de Gharb en in de Heuz, de twee best onderworpen streken van het land, de eene met Fez, de andere met Marákkesch als middenpunt. De bewindvoering is gesplitst in twee groote afdeelingen, de eene van het Hof, de andere van de Maghzen; de laatste met wat men noemt *ministers*, mits dan wel verstaan, dat het ministers van geheel ander allooi zijn dan in Europa. Reeds stipte ik aan hoe El Torres te Tanger, die als Minister van buitenlandsche zaken fungeerde, feitelijk slechts agent van den Sultan was voor de onderhandelingen met de buitenlandsche Gezanten, en zoo ook heeft de Minister van oorlog geen andere taak, dan te zorgen dat het leger zijn soldij ontvangt; over het leger als zoodanig heeft hij niets te zeggen. Onder deze Maghzen nu is heel het land verdeeld in 20 provinciën, waarvan er slechts 13 genoegzaam onderworpen zijn, terwijl de 7 overige, die saam tweemaal zoo groot zijn als de eerste dertien, een genoegzaam onafhankelijk bestaan leiden. Over elke provincie is een Amal of gouverneur aangesteld, die vaak slechts een schijngezag uitoefent, terwijl bij de Riffioten en in de geheele Zegdoe zelfs de aanstelling van een Amal gedurig ondoenlijk bleek. Bij de onderscheiden stammen wordt voorts een Caid benoemd, veelal een machtig lid van den stam zelf, doch ook deze is dikwijls zoo weinig in staat om zich te doen gelden, dat men zich soms niet ontziet den Caid kortweg in zijn woning op te sluiten en er een wacht voor te plaatsen, die alle gemeenschap met de Maghzen voor hem afsnijdt. In de steden wordt een Cadi benoemd, in de grootste steden, en zoo ook in Fez en Marákkesch, als de Sultan er zelf niet is, een Khalifa. Met deze aangestelde hoofden onderhoudt de Maghzen, door loopers, een geregelde correspondentie,

waarbij hoofdzaak is het innen der belastingen en, des noodig, het oproepen van de harka. Voor zoover nu deze belastingen rechtstreeks uit de geboden van den Khoran voortvloeien, worden ze niet zelden willig betaald, maar al wat daar bovengaat, komt niet in, tenzij de Sultan het door machtsvertoon afdwingt. Daarbij trekt de Maghzen partij van de onderlinge verdeeldheid, die onder de Berbers nooit uitsterft. Ze speelt rusteloos den eenen stam tegen den anderen uit, en in elken stam den eenen Çof tegen den anderen Çof. Waar het dringend noodig is, wordt een Mehalla heengezonden. En, geheel conform het Arabisch karakter van de Maghzen, is de Sultan zelf een ambulant, nomadisch vorst, die gedurig met geheel zijn stoet dan naar het Noorden, dan naar het Zuiden trekt, en in den regel met heel zijn stoet op kosten van zulk een streek leeft. Tegen deze drukkende lasten staat van de zijde van de Maghzen geen enkele prestatie ten bate der bevolking over, dan dat er in zeer beperkten zin recht wordt gesproken, veelal om zware boeten te kunnen opleggen en hierdoor opnieuw de kas van de Maghzen te stijven. Wegen worden niet aangelegd, en post of telegraaf bestaat er niet. De postkantoren in de zeeplaatsen zijn door vreemde gouvernementen, meest in de Mellah der Joden, gevestigd. Voor irrigatie, mijn- en landontginning wordt niets gedaan. Alle concessie houdt de Sultan aan zich, en al is in het verdrag van Madrid 1880 bepaald, dat Europeanen land kunnen koopen en concessies erlangen, zoolang men dit ontduiken kan, laat men het niet. Alle onderwijs gaat van de Moskeeën uit en wordt uit de Haboes-goederen betaald, evenals alle inrichtingen voor kranken en armen. Ook voor de hygiène doet de Regeering niets, zoodat feitelijk heel de bewindvoering neerkomt op het innen van belastingen, het aanstellen van Caids en het onderhouden van het leger. Wel heeft de nu onttroonde Sultan een zwakke poging aangewend om een meer Europeesche administratie in te voeren, en is hem dit op belastinggebied ten deele gelukt, maar juist door deze Europeesche allures heeft hij den eerbied van zijn volk van zich vervreemd. Vooral Sir Harry, de bekende Mac Lean, heeft hem die liefde voor het Europeesche pogen in te boezemen, maar het leidde tot weinig anders dan tot een spel, dat hem verachtelijk maakte. In zijn paleis speelde de Sultan met een telegraaf, met photographietoestellen, met fietsen en met auto's, doch eeniglijk voor eigen vermaak, en zonder

dat het op één punt tot een doortastende hervorming leidde. Boe Hamara, met een spotnaam de Rogui genoemd, ontleende hieraan zijn kracht toen hij in de Djebala tegen den Sultan in verzet kwam; een verzet dat hij nog tegenover Moeley Hafid volhoudt. Hij gaat door voor een heilige die wonderen deed en wist dusver alle Mehalla's van den Sultan in bedwang te houden, terwijl hem uit Melilla, dat vlakbij lag, zijn geschut, zijn geweren en zijn ammunitie werden toegevoerd. Ook de Sjerif van Oeazzan, wien straks, trok partij van deze anti-Muzelmansche neiging van den Sultan om hem afbreuk te doen. »Geen Sultan *zonder* ons, maar geen Sultan *onder* ons,« werd in Oeazzan almeer de leuze, met het oog op de eeuwenoude gewoonte, dat de Sultan van den Sjerif in dit gewest zijn investituur ontving, gelijk de Sultan te Constantinopel van den Prins-overste der Tekkiah te Khonia. Juist om het heilig Sjerifitische karakter van het Sultanaat, moest zijn gouden glans wel in het oog der bevolking verdonkeren, zoodra het zich met de »ongeloovigen« poogt te conformeeren, en zich vooral zoo het dit gelijk een Abdul Azis doet, door zich belachelijk te maken in het oog van landzaat en vreemde beiden.

Vooral de diepgaande tegenstelling tusschen de Arabische bewindvoering en de nationale eigenaardigheid der Berbers, die het grooter deel der bevolking uitmaken, komt hierbij in het spel. Gelijk de Kabylen in de Djurdjura van Algiers, zijn ook de Berbers in den Atlas het tegendeel van Nomaden. Ze wonen niet zooals nog menige Arabische stam in Marokko, in tenten, maar in ommuurde dorpen en kleinere steden. Hun Tiremt is de zetel van hun kracht, en in den raad of Djemaä, waarin de inwoners van het dorp zitting hebben, schuilt de kern van hun bestuur. Aan de andere zijde van den Atlas mogen ze nog trekken, om, naar verschil van jaargetijden, voedsel voor hun vee te vinden, gelijk dit ook de Zwitsers in de hoogere Alpen doen, maar ook dan vinden ze toch in hun *Ksar* (meervoud Ksoer) het vaste punt waarheen ze steeds terugkeeren, waar ze hun magazijnen hebben, en waar ze hun sedentaire hebbelijkheid tot uiting brengen. Door dezen sedentairen trek staan ze principieel in geheel hun levensopvatting tegen het Nomadisme, dat aan de Arabieren eigen is, over. Niet het stamverband, veel meer het dorpsverband geeft hun vastheid, en deze dorpjes treden in confederatie, om zich niet alleen

tegen den vijand die van buiten komt, maar ook tegen de andere confederaties van Berbers te verdedigen. Ze zijn geen individualisten in Europeeschen zin, maar dorps-individualisten, in Çofs gesplitst. Vandaar hun eindelooze vechtpartijen onder elkander. Zooals de Negers, na elken oogst, op oorlog met een naburigen stam uitgaan; zoo leven ook de Berbers van gestadig vechten onder elkander, en zooals in de Zuid-Amerikaansche Republieken de onderliggende partij er steeds op uit is zich te wapenen om de bovendrijvende partij aan te vallen, zoo voeren op kleine schaal ook hun Çofs den strijd, niet parlementair, maar met het geweer. Ze zijn dapper, ze zijn met tamelijk goede geweren gewapend, en ze weten met hun schot te treffen. Maar van wat wij een staatsverband noemen, weten zij niet af. Op zichzelf hebben ze uit dien hoofde niet de minste neiging om de Maghzen als hoogere autoriteit te erkennen. De Maghzen doet niets voor hen, en liefst blijven ze geheel ongemoeid. Slechts één band is er die hen met het Arabische element verbindt, en dat is het Islamitische geloof. Ze eeren in den Sultan den Sjerif met een buitengewone Beraka. Ze verstaan onder die Beraka, dat in Mohammed een buitengewone goddelijke kracht was ingedaald, en dat deze goddelijke kracht zich hereditair in het geslacht van Mohammed heeft voortgeplant. Toch niet in alle Sjorfa, en vooral niet in alle Sjerifs even sterk. In de Alide-familie nu werkte de Beraka bijzonder sterk, blijkens het succes van haar exploiten. Doch van elken Sultan moet het dan ook opnieuw blijken dat de goddelijke inwerking van de Beraka in hem op bijzondere wijze aanwezig is. Dit is het gemeen geloof van Arabier en Berber, de mystieke kracht die bij alle rasverschil hen in hoogere eenheid saambindt. Blijkt nu, gelijk in Abdul Azis, dat de Beraka hem begeven heeft, dan springt de band tusschen hem en zijn volk, en zijn de Berbers de eersten om hun autonomie te hernemen. Vandaar de snelle toeneming van Moeley Hafids autoriteit. Als de Beraka weer spreken gaat, voelt heel het volk zich weer om den hiermede gezegenden Alide vereenigd, en eerst als het op belasting betalen aankomt, begint de geest van verzet in den Berber weer te spreken.

Vandaar de noodzakelijkheid voor den Sultan om op een militaire macht te kunnen steunen. Niet tegenover het buitenland. Den strijd dáármee moet de harka — dat is het geheele gewapende volk — voeren. Maar tegen de recalcitranten onder de inheemsche bevolking.

Het militaire corps dat den Sultan hiertoe ten dienste staat, wordt gevormd door 3000 man infanterie, *Askari* genaamd, uit de bereden negereskadrons (*Bockahri*) evenzoo 3000 sterk, en uit de ongeveer 10.000 man talrijke gendarmerie, *Mokkrani* geheeten, een totaal van 16.000 man, waarbij dan nog 800 man artillerie komt. Vooral de infanterie heeft weinig te beduiden, daar ze slecht georganiseerd en geïnstrueerd is, bijna niet betaald wordt en behalve uit de Maghzen-recruten, die levenslang dienen, meest uit vagebonden van allerlei herkomst bestaat, wien men een groote V op den rechterduim inbrandt, om ze bij desertie te herkennen. De militaire commissiën, die uit Frankrijk, Italië, Engeland en Duitschland kwamen om het leger op beter voet te brengen, dienden meer als spionnen om het land te verkennen, dan om aan het leger wezenlijke kracht bij te zetten. Er zijn zelfs nog compagnieën, die niet anders dan vuursteen-geweren bezitten. Alleen de Guich, die uit de Maghzen-recruten gevormd worden, maken een iets dragelijker figuur. Zijn grootste kracht tegenover de balsturige stammen vindt de Sultan echter in zijn twaalf stukken veldgeschut, waar de Berbers niet anders dan hun geweren tegenover kunnen plaatsen. Behalve deze 12 stukken veldgeschut, bezit de Sultan nog enkele mortieren van 15 cM., en dan nog 50 oude kanonnen die alle waarde hebben ingeboet. Alleen de batterij van Tanger is met 6 dragelijke Armstrongs van 50 ton bezet. In de andere havens staan stukken in de batterij, die tegen het moderne scheepsgeschut niets kunnen uitrichten. Voor het commando heeft men niets anders dan kapiteins, (caid-agha) en luitenants (caid-mia). Moet nu de Sultan tegenover een oproerigen stam over meer troepen beschikken, dan roept hij een Noedab uit een nabij gelegen stam op, die met den te bedwingen stam niet in te beste verhouding leeft, en speelt zoo den eenen stam tegen den anderen uit. En wel zou in tijd van nood de harka uit alle stammen saam een leger van een millioen soldaten kunnen leveren, maar de harka wil zich nooit te ver van haar woonplaats verwijderen, en daarom achten deskundigen, dat het den Sultan nooit gelukken zou, meer dan 40.000 man te voet en 40.000 te paard op één punt te vereenigen. Alleen de heilige oorlog, zoo hij heel het volk deed opvlammen, zou wonderen kunnen doen, en daarom blijft een verovering van Marokko met wapengeweld altoos een uiterst hachlijke onderneming.

Dit klemt temeer, doordien de Islam, onder den invloed van het Berbersche karakter, in Marokko een eigen gedaante aannam. De bekeering tot het Christendom schijnt ook hier niet diep te zijn gegaan. Althans, het Kruis werd ook hier door de Halve Maan binnen zeer korten tijd verdrongen, en liet sinds nauwelijks eenig spoor achter. Maar eenmaal tot den Islam overgegaan, kleefden de Berbers aan deze nieuwe religie met niet te breken taaiheid, en drijven zelfs nu nog een ijverige propaganda voor Mohammed in Soedan en tot onder de Bantunegers. Die verkleefdheid nu aan de Halve Maan verklaart zich ten deele vooral daaruit, dat ze van meetaf vrij eigenmachtig met den Islam omsprongen. Reeds bij Algiers merkte ik op, hoe de Kabylen zich bitter weinig aan de theoretische orthodoxie laten gelegen liggen en weigerden hun nationale tradities door de rechtsopvattingen van den Khoran te laten verdringen. Dit nu dreven de Berbers in Marokko nog verder, en al heeft, naar verhouding, de Malekietische school nog den meesten invloed, de adat, die van oudsher geijkt is, werkt nog steeds onder alles door. En dit niet alleen, maar ook de religieuse kant van den Islam nam daardoor een eigen plooi aan, doordien hier, nog sterker dan in Tunis en Algiers, de heiligen-vereering hoofdzaak werd, de mystiek het godsdienstig leven beheerschte en het ordewezen den toon aangaf. Ook in dit opzicht, evenals in de hereditaire voorliefde voor het Sjerifaat, spreekt zich gelijksoortige neiging uit, als in Perzië tot het schisma van de Sjiiten leidde. Het Marokkaansche schisma, dat weigerde den Padisha van Stamboel te erkennen, en er toe drong om in de publieke gebeden niet den Sultan van Turkije, maar den Sultan van Marokko zelf als hoofd te erkennen, hangt ongetwijfeld met deze eigendunkelijkheid der Berbers van Marokko saam. Het is de oude afgoderij en heroën-dienst, die zich thans in de heiligen-vereering van de Sjerifs en Maraboets voortzet. De graven der heiligen zijn voor de Berbers de eigenlijke plaatsen der aanbidding. Deze graven heeten Koeba's, en naar deze Koebas trekt al wie in nood verkeert en zijn toevlucht wil nemen tot Hooger hulp. Heiligen uit alle twaalf eeuwen, die sinds de Hegira verliepen, worden daartoe aangeroepen. Vele van deze Koeba's bieden asyl voor vervolgden door de Justitie. Die Koebas zijn de glanzende lichtpunten in den donkeren nacht van het Berbersche leven, en dezer hooge vereering is tevens grondslag voor de nog levende Sjerifs

en Maraboets, om naar den roep van heiligheid te dingen. Canoniseering door den volksroep blijkt nog steeds mogelijk. Een mystieke neiging schijnt hierbij ten grondslag te liggen: niet het ceremonieel in de Moskee, veeleer de mystiek leidt hier de geesten; wat reeds bleek bij de Beraka, die als Goddelijke inwerking het Sultanaat ijkt, maar ook voor de overige Sjerifs en niet minder voor de Maraboets de hoofdzaak is. In tal van dorpen is zelfs geen moskee, maar de mystiek tiert allerwegen, ontslaat zich van vormenband, zoekt het wonderbare en ongewone, en geeft aan het religieuse leven iets innigs. Vandaar de machtige invloed waarover hier het ordewezen beschikt. Kenners beweren dat drie vierden van de mannelijke bevolking lid van een geestelijke orde is, en dat velen zelfs lid van verscheidene orden zijn. Niet nu pas, maar van meetaf werden allerwegen de Zaoeia's of Kloosters geopend; een soort geestelijke hospitiën, die gasten herbergen, gelegenheid tot aanbidding geven, weldadigheid plegen, en meest ook voor onderwijs zorgen. Bedevaarten naar deze Zaoeia's zijn aan de orde van den dag, vooral zoo de stichter ervan de *Keten* bezat, d. i. zoo kon worden aangetoond, dat hij in zijn *geslachtsketen* genealogisch met den grooten Profeet van één familie was en iets van de Beraka geërfd had. Van een celibaat of afsluiting van de wereld is hierbij geen sprake. De Maraboets glorieeren veeleer in een talrijk nakroost; ook vrouwen zijn lid van de orde; en niet dan bij uitzondering leven ze bestendig in de Zaoeia zelve. Alleen na strenge oefening wordt men ingewijd, en de hiervoor aangewezen Zik'r of methode is er steeds op aangelegd om het uitwendig bewustzijn te dooden en zoo de ziel te ontsluiten voor hooger inwerking. Zoo is bij de Aissaoea in den eersten graad voorgeschreven, dat de cliënt bij het Soebh-gebed honderdmaal zes korte formulieren moet opzeggen; bij het Dhohé-gebed drieduizendmaal weer andere formules; en dan nog veertienduizendmaal nieuwe formules bij de vier andere gebeden. Sommige litanieën gaan tot honderdduizendvoudige herhaling van dezelfde woorden. De ingewijde wordt dan ingeleid in de geheimenissen. Zoo ontwikkelde Cheich Es-Senoessi een geheele theorie van de zeven zielen, de zeven treden, de zeven werelden, de zeven staten, de zeven statiën, de zeven gedachten, de zeven namen, en de zeven lichten. Eén voorbeeld volsta hier. De zeven lichten waren: 1e de gang naar God, 2e de gang door God, 3e de gang in God, 4e de gang met God, 5e de gang

midden in God, 6e de gang zonder God, 7e de gang als God. Nog banger dan bij de dansende Dervischen te Constantinopel zijn hun geestelijke orgiën, die er op uitloopen, dat de worstelende fekirs als bezetenen over den grond rollen, en dan zoo machtig door den geest van den stichter der orde worden aangegrepen, dat ze slangen, schorpioenen, padden en allerlei giftig gedierte met de tanden stuk knarsen, lepels vol stukken glas en metaal inslikken, en soms zelfs een gloeiend ijzer met hun tong likken. Alles doelende op ecstase en op aansluiting van de ziel aan de ongeziene wereld. Het corporatieve leven in Marokko, dat heel het land met gilden overdekt en zelfs allerlei colleges voor sport, wapenhandel en spelen doet op treden, werkt dit confrèriewezen in de hand, en slechts daardoor is het van het gelijksoortig streven in Turkije onderscheiden, dat het minder rechtstreeks het Pan-islamisme steunt, inzoover het Pan-islamisme de suprematie van den Padischa hoog houdt. In tegenstelling met de Christenlanden daarentegen werkt dit ordewezen ook hier het Panislamisme in de hand. In geen land toch broeidt de Christenhaat soms feller. „Ik zie liever het graan op mijn akker verrotten, dan dat een Christenhond er brood van eet", — drukt niet onjuist de publieke opinie van heele streken uit en verklaart tal van beschermende bepalingen, om den uitvoer van graan te beletten.

Zoo rust niet alleen het gezag van den Sultan, maar heel de levensbeweging in Marokko op geestelijke grondslagen, en dit juist brengt teweeg, dat het gezag van den Sultan gedurig met tal van concurrente factoren te worstelen heeft. Vooral de Cheick Sjerif van Oeäzzan speelt hierbij een groote rol, en staat in veler schatting zelfs boven den Sultan. Moeley Abdallah, een Sjerif, die in 1679 stierf, was stichter van de Zaoeia, die nu nog, na de Koeba van Idrees te Fez, het eerste heiligdom van heel het land en althans in de Djebala is. Sultan Ismael poogde Oeäzzan aan zich te onderwerpen, maar de sage zegt, dat toen de buik van den Cheick, in het bijzijn van des Sultans gezanten, zoo opzwol, dat hij heel het vertrek vervulde, en dat de Sultan, door dit wonder verbijsterd, zich haastte den Cheick in eere te herstellen. Al hoort dan ook Oeäzzan tot de Blad el Maghzen, de Cheick van Oeazzan is zoo goed als geheel onafhankelijk, en slechts daardoor heeft de tegenwoordige Cheick zijn autoriteit ingeboet, dat hij een Engelsche dame huwde en hierdoor met de heilige tradities brak. Machtig zijn vooral de Confrèriën van de Tichjaniyya,

waartoe de Arabische aristocratie en de hooge standen meest behooren, en daartegenover de Dekoaea, die pas in de negentiende eeuw gesticht is, en die als bedelorde de lagere standen aantrekt. Vooral de Aissoea, die door hun dansen invloed oefenen. En voorts de Heddaoea, die in antinomianisme vervielen, gelijk dit bij overdreven mystiek steeds het geval is, en die daarom soms in beestachtige gemeenheid vervielen. Moulièras heeft dit brandmerk van onzedelijkheid op de meeste orden gedrukt, maar ten onrechte, en Prof. Montet van Genève merkt terecht op, dat deze onzedelijke practijken veeleer uitzondering zijn en zich gereedelijk uit het antinomianisme verklaren laten. De strenge moraliteit der Berbersche vrouw, geeft, gelijk vanzelf spreekt, niet zelden tot het vervallen in tegennatuurlijke excessen aanleiding, maar men feilt zoo men daarnaar geheel het zedelijk leven wil afmeten. De Maghzen behoort zelf tot deze confrèriën, en volgt ook hier haar stelregel, om de eene confrèrie tegen de andere uit te spelen; maar het feit blijft dat deze confrèrieën veel meer dan de moskeeën, het geestelijk leven in Marokko beheerschen; dat ze een gedurig gevaar voor den Sultan opleveren, zooals in Boe Hamara, in Boe Amama, in Raisoeli en in de twee Madi's van Tadla en Sokotos bleek; en tevens zijn het deze confrèriën, die met onverdroten ijver de negerbevolking in Afrika voor den Islam pogen te winnen.

Zelfs de Joden in Marokko zijn door de macht die de Islam, dank zij deze confrèrie oefent, min of meer van hun voorvaderlijk leven afgeleid. Er zijn in Marokko tweeërlei soort Joden: een breede groep die er reeds voor de dagen der Romeinen en Vandalen te vinden was, en een tweede kleinere, maar veel hooger staande groep, die uit Spanje overkwam, toen de groote Jodenvervolging ze vandaar verdreef. Deze Spaansche Joden zijn ontwikkeld, meest in goeden doen, en van een fijner ras. Niet weinige Jodinnen, vooral te Mekinez, behooren tot de schoonste vrouwen van het land. Geheel anders daarentegen staat het met de Joden die hier van oudsher heenvluchtten. Spreken de Joden van de eerste groep meest Spaansch, deze tweede groep heeft het Arabisch of Berbersch overgenomen. Zij zijn evenals de Berbers in aanbidding van heiligen vervallen en doen bedevaarten naar hun graven, en wat erger is, ook het haremleven vond bij hen ingang, de echtscheiding komt veelvuldig voor, en ze huwen hun dochters reeds op een leeftijd van

vijf à zes jaar uit. Op veertienjarigen leeftijd zijn deze meisjes niet zelden reeds moeder. Van zindelijkheid weten deze Joden niet af. Vooral in de steden, waar ze in Mellah's gehuisvest zijn, om ze tegen de woede der bevolking te beschermen, maakt hun saamleving een erbarmelijken indruk en lijden ze ontzettend van telkens uitbrekende epidemieën, zoodat bv. in 1899 te Marrákesch 2500 hunner aan de pokken stierven op een totaal van 14,000 zielen. De Alliance Israëlite heeft ook hier redding pogen aan te brengen door het stichten van scholen en van een opleidingsschool voor Rabbijnen, zoo dat ze nu reeds een kleine 3000 kinderen onder haar vleugelen nam. Maar niettemin blijft de toestand der Joden in Marokko diep ellendig. In de bergstreken zijn ze nog zoo goed als slaven, en wel heeft in de Blad-el-Maghzen de Sultan hen onder zijn *Demma* genomen en hun lot verbeterd, maar als ze kunnen ontvluchten ze het onherbergzame land toch en wijken uit naar Zuid-Amerika, zeer tot schade voor Marokko, dat ze voor den kleinhandel en meer nog voor den geldhandel, vooralsnog niet missen kan.

Vooral in Oeconomische achterlijkheid schuilt de grondoorzaak van Marokko's huidige zwakheid. Dat dit anders kon zijn, toont de historie, want in den bloeitijd, en tijdens de Renaissance van den Islam, in de 15e eeuw, kende Marokko ongemeenen voorspoed en stonden zoowel de landbouw als de nijverheid en de handel er hoog. Het land zelf biedt dan ook alles aan wat voor economischen bloei eisch is. Het is, als ik mij zoo mag uitdrukken, oeconomisch in zich-zelf compleet. In de Gharb en in de Heuz is de bodem, die „terre noire" is, zeldzaam vruchtbaar, en ook in de overige deelen van het land gewint men met kleine inspanning goede oogsten. De fruit-cultuur levert wijn, olijven, agrumenen, dadels en alle vruchten van het zuidland. Zelfs de katoen-bouw is er evenals de suikercultuur in zwang geweest. Marokko levert Alfa voor de papierfabricatie en Kif van de beste soort. Er zijn zoutmijnen; er is rivierzout in de Oema er Ribia, en er wordt zout gewonnen op de kust. Goud is gevonden bij de Beni-Smihah in Djebala, zilver bij de Beni Zeraeal en Beni Mellal, koper in de vallei bij Oudja, lood bij Kenadza in het land der Beni Guil, ijzer bij de Beni Mellal; zelfs steenkolen kwam men op het spoor. Aan water is nergens gebrek. Er is voor een zuidelijk land goede regenval. Geheel een reeks van goede rivieren, een

enkele 600 M. lang, vloeit van de bergen af, en irrigatie is overal aan te brengen. Tegen de verzengende oostelijke woestijnwinden is het voorland door den Atlas beschermd. Het klimaat ondergaat van Tanger tot Marákkesch, enkele heete zomerdagen uitgezonderd, geen grooter afwisseling dan van 60—71 graden Fahrenheit. De alpenweiden op de hauts plateaux in den Atlas kweeken het kostelijkste vee. Enkele oäsen zelfs, gelijk die met Figuig tot hoofdzetel, zijn paradijsjes in het klein. De bosschen zijn er grootendeels in stand gebleven, en zijn hier en daar rijk aan kurkboomen. Kortom, Marokko kan zelf uitleveren alles wat het behoeft, en biedt voor landbouw, vruchtenteelt en veeteelt alle gelukkige voorwaarden. En toch staat de levensstandaard er laag, tobt de Maghzen gedurig met geldnood, en bloeit Marokko economisch niet op. Dit ligt vooral aan het volstrekt gemis aan goede verkeerswegen. Eigenlijke heirwegen kent men in Marokko niet. Er liggen geen bruggen over de rivieren. De moeilijkheid bij het trekken door het land is spreekwoordelijk. Van streek tot streek moet de reiziger zijn *annoia* (bescherming) van een aanzienlijk ingezetene koopen door het betalen van de *retata*, en de *retats* die als escorte meegaan, leveren u 's avonds af bij een ander dorp, waar de onderhandeling over de *annoia* van voren af hernieuwd wordt. Voor een kameel betaalt men 0.20 peseta's, voor een paard 0.12, voor een ezel 0,6, en voor elk begeleider 0.30 peseta's per dag. Of wilt ge lastdieren koopen en straks weer verkoopen, dan betaalt ge voor een ezel 10, voor een paard 70, voor een muilezel 200, voor een kameel 400 à 500 peseta's; maar natuurlijk krijgt ge dan geen raspaard. Goede Arabische paarden toch worden er soms met 3000 peseta's betaald. Nooit anders heeft men dan ook het binnenland van Marokko kunnen bereizen dan met het uiterste levensgevaar, en dan nog liefst als Arabier of Jood vermomd, want al wat Europeaan is, haat men in het binnenland met een doodelijken haat, vooral onder de Riffioten. De handel kan alleen door inlanders gedreven worden en gaat dan met groote karavanen, vooral van Fez naar Tomboctoe en van Marrákesch naar Caïro. Veel levert Marokko vooral aan Algiers af, en de invoerhandel bestaat vooral uit suiker, thee, kaarsen, katoengoederen en huisraad. In Marokko mint men het zoet, is theeslurpend als nergens elders, en verlicht, bij gebrek aan gas of electriciteit, steden en

dorpen nog steeds met de kaars. Aan thee alleen werd de laatste jaren uit Engeland voor 296,000 p. st., uit Duitschland voor 80,000 p. st., uit Frankrijk voor 226,200 en uit Nederland voor 6700 p.st. ingevoerd. België vooral voert suiker in. Een invoer, waartegen dan over staat de uitvoer van vee naar Algiers en voorts van tapijten en Marokkaansch lederwerk. Maar met dat al blijft de handelsbalans bitter laag staan. Met Frankrijk bedroeg geheel de handel in 1901 nog geen 17 millioen fr., en daalde in 1905 op $8\frac{1}{4}$ millioen, Algiers er onder begrepen. Voor 1906 bedroeg de handel alles saam niet meer dan 2.976.000 p. st. aan import en 1.756.109 p. st. aan export, met een scheepvaart van 2886 schepen, metende 1.723.358 tons; een tonnenmaat voor dezen handel veel te groot, maar die zich verklaart uit het aandoen van Tanger door de mailbooten, die slechts een klein gedeelte van haar lading hier lossen. Voor de verhouding van Engeland, Frankrijk en Duitschland was de invoer uit deze drie landen: 1.204.208 p. st. voor Engeland, 1.023.290 p. st. voor Frankrijk en 214.250 p. st. voor Duitschland, en voor den export achtereenvolgens 312.546, 692.489 en 425.625. Tusschen Algiers en Marokko was de gezamenlijke handel over land in 1904: uit Marokko naar Algiers 5.063.659 frcs., en uit Algiers naar Marokko 3,329.210 frcs. Doch wat beteekent een handel van nog geen 27 millioen gulden, export en import saam, voor een land zoo groot als Spanje dat, ware het even dicht bevolkt als Groot-Kabylië in de Djurdjura een zeventig millioen inwoners dragen kon. Vandaar dan ook het lage budget, dat niet boven de 7 millioen frcs. komt; vandaar de moeilijkheid om voor de op zich-zelf kleine schuld rente en aflossing op te brengen; vandaar de geldwoeker der Joden, die van een Jood 12 %, van een Muzelman 30 % heffen, en dan nog alleen met deugdelijk onderpand. Anders loopt het op 60 %. Vandaar ook dat een welgestelde familie, die, zonder rijk te zijn, toch goed rondkomt, op een jaarlijksche uitgave van niet meer dan 400 gulden wordt geschat, en dat een onderwijzer van de eerste klas geen hooger salaris geniet dan *f* 250, iets waarbij niet vergeten zij, dat de gezinnen in Marokko door elkander op zeven, en niet als bij ons op vijf leden gerekend worden. In dezen economischen misstand ligt de oorzaak van schier al Marokko's tegenspoeden. Die misstand verzwakt het leger dat niet betaald wordt. Het maakt de stammen

balsturig die steeds meer moeten opbrengen, terwijl ze er het geld niet voor hebben. En zoodoende wordt Marokko steeds meer afhankelijk van de inheemsche Joden en van de Europeesche geldschieters. Nu reeds is het grooter deel van de opbrengst der invoerrechten voor schuld verpand.

Toch droegen in niet geringe mate ook gebeurtenissen van Marokko's wil geheel onafhankelijk, tot het hachelijke van zijn tegenwoordige positie bij. Eens was Marokko de machtige Staat, waaruit de Almoraviden en Almohaden Spanje binnentogen, en heel Europa schrik aanjoegen. Eerst in de vijftiende eeuw werd hun macht op 't Iberische Schiereiland gebroken, en straks kreeg het de Mooren en Moriscos uit Spanje terug. Doch hoezeer hierdoor gedaald in macht, toch bleef Marokko juist om zijn veete tegen Spanje een begeerlijk bondgenoot voor wie aan Spanje's hegemonie in Europa weerstand bood. Niet het minst heeft ook Nederland toendertijd Marokko's vriendschap gezocht, gelijk mijn gewezen ambtgenoot Mr. J. C. de Marez Oyens, in zijn keurig opstel, geplaatst in *de Gids* van 1908, No. 4, onder aanvoering van tal van bijzonderheden uiteenzette. Zelfs aan de Fransche regeering kwamen de onderhandelingen tusschen Marokko en Nederland in die dagen gevoerd, zoo belangrijk voor, dat in de *Sources inédites*, die u in groote quarto-deelen de archiefstukken over Marokko's toenmalige geschiedenis voorleggen, een geheele kwartyn van bijna 700 bladzijden alleen aan de Nederlandsche archivalia gewijd is. Tegen Spanje! was destijds in Marokko niet minder dan ten onzent de leus, en zelfs beweert men dat tusschen beide staten destijds plannen beraamd zijn voor een nieuwen inval van de Mooren in Cadix, teneinde een tweede herovering te beproeven. Een tweede belang dat de West-Europeesche Staten bij een verdrag met Marokko hadden, was waarborg tegen zeeroof. Marokko was evenals Algiers en Tunis destijds een roofnest geworden, waar de piraten uit alle natiën een goed heenkomen vonden, en met wier tantièmes de Sultan zijn schatkist verrijkte. Nog in 1816 waren twee Nederlandsche schepen te Tanger opgebracht en is Van der Capellen met een eskader daarheen gezonden, om teruggaaf van die genomen schepen te eischen; iets wat hij gedaan kreeg. En dan bestond er nog een derde belang, dat

de zeevarende mogendheden bij Marokko hadden, t. w. havengelegenheid voor de vaart om de Kaap. Spanje en Portugal, die uiteraard niet goedschiks te Fez verder kwamen, zochten heil in geweld. Over Portugal s bezetting van onderscheiden havens op de Atlantische kust en zijn fatale nederlaag bij Kçar el Kebir sprak ik reeds, en evenzoo werd er reeds aan herinnerd, dat Spanje zich vooral op de kust der Middellandsche zee poogde te nestelen. Engeland heeft het bij Tanger evenzoo een tijdlang met geweld beproefd, maar spoedig zijn fout daarbij ingezien. Nederland en Frankrijk daarentegen zochten het steeds in den minlijken weg met Marokko te vinden. De vrede van Utrecht bracht hierin voor Frankrijk tijdelijk storing, maar na 1766 kwam toch ook Frankrijk weer met Marokko op goeden voet. Bij ons was de »Keizer van Marokko,« gelijk we hem halstarrig noemden, zelfs een populaire figuur. Men denke slechts aan den regel uit het bekende spotdicht: »Eer vaart de Keizer van Marokko als zieletrooster op 's lands vloot; eer schiet een Engelschman zich zelf uit spijt voor Hollands laagheid dood.« En zoo hield Marokko zich geheel de achtiende eeuw door staande, al drongen de Turken uit Algiers het van Tlemcen tot aan de Moeloeya terug, en al hernamen de Toearegs op de Zuidwestelijke oase hun volstrekte onafhankelijkheid. De eigenlijke moeilijkheden zijn voor Marokko dan ook eerst ontstaan door Frankrijk s inbezitneming van Algiers, en straks in niet geringer mate door de doorgraving der landengte van Suez gevolgd door Engelands beslaglegging op Egypte. Na de Napoleontische oorlogen werd het Engelands tactiek, zich in de Middellandsche zee van de suprematie te verzekeren en daartoe te Fez een eerste rol te spelen. Engeland wilde meester in de Middellandsche zee blijven, om Rusland in toom te houden en tegelijk te beletten dat de Fransche zeemacht zich niet van haar nederlaag bij Trafalgar herstelde; en hierbij nu was de ingang van de Middellandsche zee voor zijn vloot alleen verzekerd, zoo het behalve Gibraltar ook de Marokkaansche kust op zijn hand had. Uit gelijke tactiek volgde Engelands verzet in 1830 tegen Frankrijks optreden in Algiers; een verzet dat Frankrijk alleen bezwoer door in de toekomst ontruiming te beloven, op de manier waarop Engeland later zelf ontruiming voor Egypte heeft toegezegd. Doch juist Frankrijks optreden in Algiers deed Engeland bij Marokko nog meer belang krijgen. Althans van het Sjerifitische rijk zou Frank-

DE MAROKKAANSCHE DEPUTATIE TE ALGEÇIRAS.

rijk afblijven. Dit ging dan ook, tot Abd-el-kader Marokko rechtstreeks met Frankrijk in botsing bracht. Abd-el-Kader toch vond in Marokko niet alleen een schuilplaats, maar in een onvoorzichtig oogenblik trok de Sultan voor hem partij. Bij Isly kwam het in 1844 tot een verwoed gevecht tusschen de Fransche legermacht en de Marokkaansche harka. Dien slag verloor Marokko, en toen is in 1845 het vredesverdrag tusschen beide Staten gesloten, waaruit alle latere moeilijkheden zijn opgekomen. De Sultan van Fez had van tweeën één moeten doen: òf Abd-el-Kader afwijzen, òf wel zich met heel zijn macht voor hem in de bres moeten stellen. In plaats daarvan deed hij half werk, nam den slag aan met te zwakke macht, en onderwijl de Prince de Joinville met een Fransch eskader Tanger en twee andere havens bombardeerde, zag de Sultan zijn legermacht bij Isly geheel uit elkaar slaan. En geen wonder, want Frankrijk beschikte destijds onder Bugeaud in Algiers over niet minder dan 100,000 man troepen. Ook met Spanje is Marokko in 1859 in oorlog geraakt over last, door Spanje in Ceuta van de inboorlingen ondervonden, later nogmaals, en in 1880 is toen te Madrid, op Duitschlands initiatief, de bekende conferentie gehouden, die geleid heeft tot het verdrag van Madrid, dat in het gemeen de verhouding van Marokko tot de buitenlandsche Mogendheden geregeld heeft, een conferentie, waartoe ook ons land meewerkte. Onderwijl ging Engeland voort met zijn tactiek om zich van den hoogsten invloed te Fez te verzekeren; een tactiek die zoowel aan het Hof als bij het volk uitnemend gelukte, en die eerst geknakt is door Engelands tegenspoed in Transvaal. Men had zich Engeland onverwinnelijk gedroomd, en de Maraboets lieten niet na, toen dit anders uitkwam, het volk op Engelands zwakheid te land, gelijk die in Zuid-Afrika gebleken was, in anti-Europeeschen zin te wijzen. Ook Spanje hield toen een tijdlang Duitschlands zijde; en in verband hiermeê was het toen, niet minder dan het permanent geschil over Egypte, nog overprikkeld door Fashoda, vooral de strijd over Marokko, die de spanning tusschen Engeland en Frankrijk gaande hield. Het eerst is toen in den *Spectator* van Mei 1900 het denkbeeld opgeworpen, om aan deze spanning een einde te maken door het roer geheel om te werpen, en omgekeerd een *entente* met Frankrijk te zoeken, door Egypte en Marokko tegen elkander uit te spelen; een plan door Koning Eduard al spoedig na zijn troonsbestijging, zooal niet overgenomen dan toch

aanvaard, en dat ten slotte tot de *entente* van 1904 met Frankrijk geleid heeft. Hierdoor verloor Marokko geheel onverwacht den steun, dien het voor zijn zelfstandig bestaan dusver te Londen steeds gevonden had; en toen nu ook Spanje tot deze entente toetrad, zou Marokko geheel hulpeloos aan Frankrijk zijn overgeleverd geweest, zoo de Duitsche Keizer niet onverhoeds door zijn landing te Tanger ware tusschenbeide getreden. Zijn impulsieve natuur begreep aanstonds, dat deze entente van 1904 geheel de internationale politiek in nieuwe banen leidde. Door Delcassé's overmoed zijn we toen van een grooten Europeeschen oorlog niet ver geweest, en alleen Rouvier's optreden en de daarop gevolgde conferentie van Algeçiras heeft toen voor het oogenblik nog als bliksemafleider dienst gedaan en de Marokkaansche quaestie, die een particulier vraagstuk tusschen Engeland, Frankrijk en Spanje dreigde te worden, weer voor het Europeesche forum getrokken. En wel werd te Algeçiras schier alles aan Frankrijk toegegeven wat het wenschte, maar in zoover kreeg Duitschland toch volledig zijn zin, dat de drie verbonden Mogendheden nu het vraagstuk niet meer als een »onderonsje», kunnen afdoen, maar voortaan met al de onderteekenaars van het verdrag van Madrid zullen te rekenen hebben. Spanje vooral trok hierbij aan het kortste eind. Zoo ééne mogendheid, dan scheen Spanje, èn om zijn historie èn door zijn ligging, aangewezen, om de bereddering van den Marokkaanschen boedel op zich te nemen. Ook zou Spanje veel beter dan Frankrijk in staat zijn geweest de noodige kolonisten te leveren. Niet Frankrijk, maar Spanje bezat Ceuta, Ifni en de Presidio's, en was als zoodanig rechtstreeks bij Marokko geïnteresseerd. Maar Spanje had zich nog niet van zijn Amerikaanschen oorlog hersteld. Het beschikte noch over de financiën noch over de legermacht om zulk een groote onderneming aan te durven. En zoo is, ook wel in naam aan Spanje, maar toch feitelijk alleen aan Frankrijk de taak vervallen, om, onder toezicht van Europa, het herstel van goede orde in Marokko op zich te nemen. Het betaalde dit met den afstand van zijn aanspraken op Egypte. Het belang van Engeland lag niet meer in Fez, maar in de landengte van Suez, en het dekte zijn bezit in Voor-Indië door een afspraak met Rusland, die spoedig daarop haar beslag kreeg. Tevens is het, dank zij Duitschlands tusschenkomst, van de open deur in Marokko verzekerd, ook nadat de voor 30 jaren gesloten overeenkomst zal zijn afgeloopen.

Aan den Oostkant van Marokko, aan de Algiersche grens, blijft daarentegen Frankrijks positie beheerscht door het verdrag van 1845. De diplomatie in Fez is bij het sluiten van dit verdrag Frankrijk te slim af geweest, maar werd er toch in het eind zelve de dupe van. Er was namelijk in art. 5 van dit verdrag wel een grenslijn getrokken van de kust tot bij Figuig, en bepaald dat Isly en Figuig aan Marokko zouden hooren, en daarentegen Ain Safra met vijf andere Ksoer aan Algiers, maar zuidwaarts was de grens onbepaald gelaten, alleen met de aanwijzing in art. 4, dat vijf met name genoemde Arabische stammen aan Marokko en twee andere stammen aan Algiers zouden komen. Verderop daarentegen, zoo bepaalde het verdrag, was het onnoodig een grens te trekken, daar »deze landen onbewoond en, als zonder water, onbewoonbaar waren«. Natuurlijk wisten de diplomaten van Fez het wel beter, want in vroeger tijd had de Sultan zelf een reeks Kasba's tot Tomboctoe aangelegd, maar de Fransche onderhandelaars waren niet op de hoogte, en verkeerden in de meening, die velen nog koesteren, dat de Sahara niets is dan een eindelooze zandzee. Niets is intusschen minder waar. De Sahara is vol oäsen met eigen bronnen, en de rivieren die van den Atlas afvloeien, gaan diep het land in. Toch is deze slimheid ten slotte aan de Marokkanen duur te staan gekomen, want gelijk Waddington terecht opmerkte: »Slecht omschreven grenzen zijn altoos in het nadeel van de zwakste partij«. Nu gaan de ambities der Fransche Jingo's zeer zeker te ver. Hun onverholen toeleg is, om heel Noord-Afrika, except Egypte, met zijn onderhoorigheden, aan Frankrijk te trekken. Zelfs mag Italië zich niet in Tripoli nestelen. In afwachting van wat later te gebeuren staat, moet Tripoli voorshands als stootkussen dienst doen. Van Algiers tot aan de Ivoorkust moet het al één machtige Fransche kolonie worden. Marokko moet als Tunis behandeld. Reeds is het operatieplan vastgesteld. Bij Taza zal men Marokko binnendringen, 70.000 man zullen er voor noodig zijn, en zelfs zijn de milliarden berekend die de expeditie kosten zal. Toch is men te Parijs vooralsnog te bezonnen om deze roekelooze plannen tot de zijne te maken. Voor de »pénétration guerrière« is de »pénétration pacifique« in de plaats getreden. Reeds is de spoorweg van Tlemcen naar Lallia Maghnia doorgetrokken. Concessie na concessie, aanleg van publieke werken en vooral geldpressie zal den Sultan murw moeten maken. Frankrijk zal de rol van de witte mier spelen. En wat meer zegt,

onophoudelijk zal ook op de zuidelijke grenzen van Oran de Hinterland-methode steeds krachtiger worden toegepast. De Touaregs, een stam van 300,000 onvervalschte Berbers, zijn reeds geannexeerd, en met name Toeat is aan Frankrijks gezag onderworpen, terwijl nog onlangs, achter de oäse van Figuig om, een harka bij Benoe Denib en Djorfat is teruggeslagen, en zelfs Figuig voor korte jaren gebombardeerd is. Vooral tegen de inbezitneming van Toeat heeft niet alleen Marokko, maar ook Spanje indertijd krachtig geprotesteerd; maar wie rechtvaardig oordeelt, kan op dit punt Frankrijk niet in het ongelijk stellen. De Hinterland-theorie, die voor heel Afrika is aangenomen, geeft Frankrijk het recht zich zuidwaarts uittebreiden tot het op de koloniën van een andere Mogendheid stuit. Dat Toeat vroeger tot Marokko heeft behoord, zegt niets. Ook Tomboctoe heeft eens den Sultan van Fez erkend. Vooral bij een rijk als Marokko kan men niet anders rekenen dan met wat het *feitelijk* onder zijn gezag heeft, waar het gouverneurs heeft aangesteld, belastingen int, en c.q. politie uitoefent. Daarbij komt, dat zoodra men met Nomaden te doen heeft, geen vaste grens aanwijsbaar is. Over en weer trekken de stammen door elkanders gebied, zetten de karavanen achterna en houden rooftochten. Frankrijk was alzoo volkomen in zijn recht, de nomadische bevolking, onder welke de Sultan geen feitelijk gezag uitoefende, en die zijn eigen territoir onveilig maakte, met geweld tot de orde te roepen. Zelfs het bombardement van Figuig is uit dit oogpunt verdedigbaar. Daarentegen is de oäse van Figuig bij verdrag aan Marokko toegewezen, en zou elke toeleg om het rijke Talifelt te annexeeren, stellig tegen het verdrag ingaan. Frankrijk heeft dan ook verstandig gehandeld door in 1901 het verdrag over de vrije markten (marchés francs) te sluiten. Hierbij is bepaald dat er drie reeksen vrije markten op de grens zullen zijn, de eene Marokkaansch, de andere voor Algiers, en daartusschen een reeks van geheel neutrale markten.

Het gevaar ligt alleen in den militairen ijver der bevelhebbers in de *territoires du Sud*, die er altoos op uit zijn, om een nieuw stuk gebied te annexeeren. Maar juist daarom zijn deze territoires du Sud rechtstreeks onder den Gouverneur-Generaal van Algiers geplaatst, met de uitdrukkelijke bepaling, dat annexatie van nieuw gebied nooit anders dan na bekomen verlof uit Parijs zal mogen plaats hebben. Toch lijdt het geen twijfel, of Frankrijk zal hier aan de winnende hand

blijven, zoolang men te Fez niet in staat is meer energie te betoonen. En juist hierop daalt het uitzicht steeds meer. Had Abdul Azis, toen bij een volksoploop te Casablanca enkele Europeesche arbeiders gedood waren, ijlings de schuldigen gevat en bestraft, zich verontschuldigd en vergoeding van schade aangeboden, zoo zou geheel de expeditie naar Casablanca zijn uitgebleven. Nu zijn die enkele dooden door het neerschieten van honderden Marokkanen gewroken en zal de Sultan voor een kosten-rekening komen te staan die hij niet betalen kan. Frankrijk daarentegen heeft zijn macht kunnen toonen; iets wat dan straks weer op de Oostergrenzen terugwerkt. Roemen kan men de Europeesche politiek ten opzichte van een zwakken Staat als Marokko zeker niet. In de 15e en 16e eeuw werd Spanje tenminste nog geleid door de ideale gedachte om het Christendom te brengen, en thans spreekt men wel van het brengen van hoogere beschaving, maar feitelijk is dit bijzaak, en is men er alleen op uit, zich meer afzetgebied voor zijn nijverheid te verzekeren. Zelfs is het zeer twijfelachtig, of de beschaving die men feitelijk in het leven roept, uit ideaal oogpunt bezien, wel zooveel hooger staat dan de eigenaardige beschaving, die deze volken uit een geheel ander beginsel ontwikkeld hebben. Toch is deze stroom, die materialistisch in haar motief is, voorshands niet te stuiten. Men dwingt deze Staten de Europeanen toe te laten. Komt er dan conflict, dan worden ze bloedig gewroken. Voor die wraakneming wordt de zwakke Staat geldelijk verantwoordelijk gesteld. Kan hij niet betalen, dan leent men gretig uit beide handen, en de zoo ontstane schuld wordt de strop, die straks alle vrije ademhaling belet. Zoo is het in Tunis gegaan, en zoo zal het straks gaan in Marokko, en welke Europeesche mogendheid hierbij de beste wol zal spinnen, zal ten slotte afhangen van de commercieele activiteit die men ontwikkelt. Duitschlands optreden had althans dit goede gevolg, dat het aan Europa een stem in het kapittel voorbehield en ook ons de »open deur« verzekerde. België ging ons ook in Marokko voor. Eens zelfs bezocht Koning Leopold, als Graaf van Ravenstein, in zijn jacht de Marokkaansche havensteden. En toch, waar suiker, kaarsen en thee de hoofdaanvoer zijn, kon ook Nederland van den Marokkaanschen handel even goed als België het profijt trekken; iets wat we dusver nog nagenoeg niet deden. Ook lag het op onzen weg, om nu we als onderteekenaars van het verdrag van Madrid en Algeçiras weer recht hebben om mee te spreken,

steeds al datgene te steunen wat de Souvereiniteit van Marokko ongeschonden handhaaft en het sluiten van de open deur belet. Toch is het niet ondenkbaar, dat Frankrijk in Marokko steeds meer veld wint, en juist hierin kon een ernstig gevaar schuilen. Een gevaar voor Frankrijk zelf, want om te koloniseeren heeft het geen kolonisten; en verdubbelde straks in Marokko de bevolking, gelijk in Algiers dan zou de noordkust van Afrika over veertig jaren een Islamitische macht van bij de veertig millioen vertegenwoordigen, terwijl men zeker is dat de Berbers zich nooit laten assimileeren. Ook zou Frankrijk door opnieuw een armeecorps, nu voor Marokko, af te zonderen, zich in Europa niet weinig verzwakken. En juist hieruit zou gevaar voor Europa kunnen ontstaan. Duitschland ligt te ver van Marokko, om er met zijn scheepsmacht of met landingstroepen te opereeren. Een ernstig conflict tusschen Duitschland en Frankrijk over Marokko zou daarom midden-Europa met zeer ernstig gevaar bedreigen. Immers, men zie het nooit voorbij, de sleutel van de poort van Marokko ligt niet bij Tanger, maar nog altoos voor de Vogezen.

26 September 1908.

SPANJE.

Als nawerking van 't verleden schimpt, niet Engeland, maar de Engelsche taal, nog altoos op den Nederlandschen naam. Koeterwaalsch noemt ze „double-Dutch", dronkemansmoed heet in haar woordenboek „Dutch courage," en „a Dutch widow" was lange jaren een boeleerster die den huisvrede brak. Toch past het óns allerminst, daaraan ergernis te nemen, want althans tegenover Spanje liet men zich in Nederland geheel hetzelfde vergrijp tegen de internationale courtoisie ten laste komen. „Spaansch" is nu nog onder ons een zeer gewone qualificatie voor wat armelijk en prullig is en dwaas in elkander zit. De worsteling waarin het kleine Nederland zich aan de klem en greep van het machtige Spanje ontwrong, hield zóólang aan en ontzette derwijs heel ons nationale leven uit zijn voegen, dat elk kind onder ons van Spanje meepraat, dat Spanje in onze verbeelding nu nog als de booze man naleeft, dat we in ons prachtig „Wilhelmus" nog zingen: „Den Koning van Hispaniën heb ik altijd geëerd," en dathet in tal van kringen nog altoos den indruk maakt, als ware een Spanjaard de incarnatie vanwat ons Nederlanders tegen de borst stuit. Wie in deze nationale kringen ten onzent groot is geworden, doorleeft bij het betreden van Spanje s bodem en bij de eerste ontmoeting met het Spaansche volk dan ook een aandoening, die hem elders steeds vreemd bleef. Zoo sterk toch leeft men door de heugenis onzer aloude glorie nog immer in den Tachtjarigen Oorlog terug, dat het vaak schijnt als moest de vrede van Munster nog gesloten worden. Zoo tyranniseert u soms zelfs op reis de aloude historie. Nu heeft natuurlijk die eenigszins vreemde aandoening in minder dan geen tijd uitgetrild, en dit te eer, daar er geen vriendelijker en voorkomender

gastheeren zijn dan de caballeros in Spanje. Zelfs kan van Andalousië gezegd, dat ook de gewone burger er voor den vreemdeling bijna hinderlijk gezellig is; heel anders althans dan in de Pyreneën, waar het geïsoleerde bergvolk u half wantrouwend aanziet. De eerste maal dat ik in Spanje kwam, was ik uit Bagnères de Luchon, bij de Puerto de Venasq, langs den weg van Hannibal, Spanje binnengeklommen, maar kwam toen met de bevolking bijna niet in aanraking. Thans met den express van San Sebastian rechtstreeksch naar Madrid doorrijdend, stond ik op eenmaal in het centrum van het Spaansche leven en zag er al die vriendelijke Spanjaarden om mij heen eens met rustige sympathie op aan. Ik voelde, de oplossing van het raadsel, waarom Spanje ons zoo wreed en bitter ten bloede vervolgd heeft, moest hier gevonden worden, en ik kon niet rusten eer ik hier klaar in zag.

Toch had mijn eerste komen in Spanje, nu tien jaren geleden, met het oog op 't land iets voor. Met den trein Spanje binnenrijdend, merkt men niet dat men stijgt, en krijgt daardoor geen juisten indruk van de geographische gesteldheid, zich onwillekeurig inbeeldend dat men in vlak land blijft. Heel anders daarentegen doet Spanje zich voor, als ge door de Pyreneën binnenkomt. Dan eerst merkt ge hoe Spanje slechts aan drie zijden naar den zeekant vlak wordt: in het noordwesten bij Santander, ten oosten waar de Ebro door Catalonië loopt, en dan in Andalusië door het stroomgebied van de Guad-al-Quivir; een verbastering van Ouad el Kebir, d. i. de groote rivier. Schier heel het land dat tusschen deze drie vlakke streken ligt, is hoogland, gemiddeld 800 M. oploopend, zoodat Madrid zelfs op een hoogte van meer dan 600 M. ligt. En door dit hoogland loopen dan de bergruggen of Sierra's, die hoogtepunten van bij de 2500 Meters hebben aan te wijzen, en deels uitnemend wijnland omzoomen, deels dorre steppen omvademen, die zich vooral in Estramadura naar den kant van Portugal in kale velden uitbreiden. Deze geographische gesteldheid nu brengt teweeg, dat Spanje eertijds niet één land, maar een groep van geisoleerde landstreken vormde, die wel locaal en provinciaal, maar niet nationaal den eenheidsband deden opkomen, en dat eerst het spoorwezen aan Spanje zijn lang verbeide eenheid belooft te geven. Reeds in 1872 beschikte Spanje over 13.000 kilom. spoorweg; een cijfer dat nog steeds is aangegroeid, zoodat Gaston Routier, in zijn *l'Industrie et le Commerce de l'Espagne*,

oordeelt, dat Spanje met bijna heel zijn net gereed is. In verband hiermee zijn ook de heirwegen en provinciale wegen uitgebreid en verbeterd, zoodat ze in 1896 reeds 40.000 kilom. overspanden. Eerst hierdoor begint Spanje zich van zijn geographische landseenheid allengs bewust te worden, en dat het volk dit op prijs stelt, blijkt wel uit de opbrengst der spoorwegen, die over het hoofdnet van 11.000 kilom. bijna 166 peseta's per kilom. bedroeg. Men vergist zich dan ook zeer door te wanen, dat Spanje zijn historischen loop reeds voleind heeft. Het land is bijna zoo groot als Frankrijk, het meet 504.552 q.k. en is in de laatste jaren, gelijk ik later met cijfers hoop te herinneren, een nieuwe periode van bloei tegengegaan. Ook de loop der bevolking pleit hiervoor. De laatste volkstelling gaf een totaal aan van 19.565.903 inwoners, terwijl dit in 1726 slechts even 5 millioen bedroeg; en daar in Spanje bij een volkstelling het cijfer, met hoog op het octrooi, altoos lager wordt opgegeven dan het is, kan het stellig nu reeds op bij de 21 millioen geschat worden. Vroeger liep dit cijfer nog veel hooger. Er zijn er die beweren, dat onder de regeering van Keizer Augustus meer dan 50 millioen zielen in Spanje leefden. Vrij zeker weet men dat het in 1350 bij de 30 millioen bedroeg. In 1490 stond het cijfer nog op 28 millioen, en eerst door de uitdrijving van Mooren en Joden, door de sterke landverhuizing naar Amerika en door den economischen achteruitgang van het land onder de laatste Habsburgers en de Bourbons, is het toen in 1726 op de 5 millioen gezonken. Zijn ten deele Oostersch karakter openbaart Spanje hierbij nog altoos daarin, dat het aantal vrouwen dat der mannen met niet minder dan 500.000 te boven gaat.

Deze bevolking toont meer dan in eenig ander land van Europa een zeer gemengd karakter. De oudste bewoners waren de Iberiërs, of volgens hen die de Basken tot een nog ouder ras stempelen, de Euxaldunac, gelijk de Basken nog steeds zichzelven noemen. Doch al werd dit laatste vermoeden door latere onderzoekingen bevestigd, in elk geval is Spanje door allerlei volken, die van buiten inkwamen, over zijn geheele uitgestrektheid bewoond door Iberiërs gevonden. Over deze Iberiërs loopen de gevoelens der geleerden uiteen. De meesten hielden ze dusver voor Kelten, doch latere onderzoeking deed het vermoeden opkomen dat ze niet van één herkomst met de Berbers in Noord-Afrika waren, daargelaten nu de vraag, of de Iberiërs te

beschouwen zijn als naar Spanje gekomen Berbers, dan wel de Berbers als naar Afrika overgestoken Iberiërs. Deze Iberiërs waren toen men ze vond, reeds een voor hun tijd zeer ontwikkeld volk. Ze bezaten niet alleen een eigen taal, maar ook een eigen schrift. Ze bezaten een rijke nationaal-poëzie, en hun industrie, vooral hun zwaard-industrie, stond vaak hooger dan elders. De schaduwzijde van hun existentie was alleen, dat ze evenals de Berbers in Afrika elk gevoel van nationale eenheid misten en zich alleen locaal voor de eere van hun stad of dorp doodvochten. Het is deze eigenschap die het aan de vreemdelingen, die van buiten kwamen, zoo gemakkelijk heeft gemaakt om zich in Spanje te nestelen. Het eerst kwamen in 1000 v. Chr. de Pheniciers uit Tyrus opdagen, die zich van het tegenwoordige Cadix, toen Gadir genoemd, meester maakten. Zelf riepen de Iberiërs toen de Carthagers binnen, om zich tegen deze Tyriërs te verdedigen. Tegelijk kwamen Grieksche kolonisten zich vestigen in Rosao en Sagento. De Celten trokken, over de Pyreneën, vooral de noordelijke provinciën binnen. Na hen kwamen de Romeinen, die heel Spanje, met inbegrip van Lusitania, veroverden, vooral in het Ebro-dal hun steunpunt zochten, en binnen betrekkelijk korten tijd heel Spanje overdekten met een tal van steden, die met haar theaters, amphitheaters, naumachiën, forums, tempels en triomfbogen Italië naar de kroon staken. In de worsteling tusschen Carthago en Rome is Spanje dan ook van meetaf betrokken geweest. Hannibal was in Spanje opgevoed en huwde een Spaansche vrouw, en eer Hannibal de Pyreneën overtrok, zijn de eerste veldslagen tusschen Carthago en Rome in het Ebro-dal uitgevochten. Na Carthago's val was heel Spanje een onbetwist Romeinsch wingewest, en vier eeuwen lang hield deze onverzwakte Romeinsche heerschappij in Spanje stand. Daarop zijn toen de Sueven, de Alanen en vooral de Wisi-Goten Spanje binnengetogen. Deze Goten drongen de Sueven naar het noordwesten terug en waren reeds in 466 na Chr. meester van heel het land. De Vandalen, die in 409 binnenvielen, trokken terstond door naar het Zuiden, waar Andalusië nog hun naam draagt. Een deel van de Vandalen stak toen naar Afrika over en nam Carthago in. En toen heeft het Gotisch bewind, ten deele door de Byzantijnen bemoeilijkt, niet langer stand kunnen houden dan tot in 710, toen de Mooren kwamen opdagen en in 710 onder Tarik bij het tegenwoordige Gibraltar landden. Naar Tarik noemde men

wat thans Gibraltar heet, Djebel-el-Tarik, en hieruit is de naam Gibraltar ontstaan. Tarik landde met nog geen 10,000 man en de Koning der Goten trok met 40,000 man tegen hem op, denkende hem met die overmacht gemakkelijk terug te kunnen slaan, maar Tarik hield stand en in een veldslag, die zeven volle dagen duurde, werd heel het Gotische leger vernietigd. Daarop zijn toen de Arabieren uit Syrië, over Egypte, en langs de Afrikaansche kust, Spanje komen opzoeken. De Joden, die toen reeds talrijk waren, hielpen hen, en zoo voorspoedig waren de Sarracenen in schier al hun gevechten, dat in minder dan tien jaren tijds geheel Spanje aan de Moslim onderworpen was. De Arabieren onder Abderrahman vestigden zich toen vooral in het rijke Zuiden, terwijl de Mooren of Berbers naar Estramadura opschoven en zich in Castilië vastzetten. Karel Martel had in 732 bij Tours hun plan verijdeld om ook Frankrijk bij de Maghreb te trekken. Sinds sloten de Moslim zich in Spanje op, vestigden later te Cordova een eigen Khalifaat, en splitsten zich, toen dit in 1031 bezweek, in tal van rijkjes, waarvan Cordova, Sevilla en Grenada de invloedrijkste waren.

Deze heerschappij van de Arabieren en Mooren over Spanje, die in 710 aanving en eerst in 1492 met den val van Grenada eindigde, is evenals de Romeinsche heerschappij, die van 180 v. Chr. tot 466 na Chr. stand hield, ongetwijfeld aan Spanje in meer dan één opzicht ten zegen geweest. Evenals te Caïro en te Fez nam ook hier de Islam aanvankelijk een hoog ontwikkeld standpunt in. De landbouw werd door irrigatie van de droog gelegen landen tot vroeger ongekende ontwikkeling gebracht. De nijverheid bloeide op gelijk voorheen nimmer het geval was. De hoogere wetenschap nam een dusver ongekende vlucht, en onder de kunsten ontving althans de bouwkunst aanmoediging. De Joden wedijverden met de Arabieren om, op philosophisch en medisch gebied vooral, de leermeesters van Europa te worden en zoo mogelijk Bagdad en Caïro in de schaduw te stellen. Er werd geld als water verdiend, en dank zij dezen overvloed keerde de weelde uit de dagen der Romeinsche heerschappij in alle steden terug, nu nog verhoogd door den Oosterschen glans. Met heel Europa stond men in commercieele verbinding, en aan meer dan één Europeesch Hof was een Joodsch medicus uit Cordova lijfarts van den Vorst. In

verband hiermede was er van Christenvervolging geen sprake. Liefst zelfs zag men dat de Christenen niet overgingen, omdat dit de opbrengst van het hoofdgeld slinken deed. Er heerschte een algemeene verdraagzaamheid, die het godsdienstig verschil naar den achtergrond drong. Reeds te Damascus waren de Khalifs ver van streng in de leer geweest, en ook de Khalifs te Cordova waren in het minst geen Zeloten. De Christenen namen hiertegenover evenmin een afstootende houding aan. Men leefde in de hooge kringen saâm voor weelde en winste en geleerdheid. Men huwde onder elkander, onverschillig of men Christen, Jood of Muzelman was. Te Toledo was het bezoek aan de Synagoge zelfs onder de hoogere klasse der Christenen een tijdlang elegante gewoonte. Er heerschte een geest als later in de dagen der Aufklärung, en aan de veroveraars zoowel als aan de Joden dankten de onderscheiden rijkjens en staatjens een voor die dagen schitterenden bloei.

Juist echter die gedeeldheid van de Arabische heerschappij, uitvloeisel van den democratischen geest, die den Islam steeds verzelt, deed in het Noorden allengs de oude tradities herleven. Men bewoog zich vrijer, begon zelfstandiger allures aan te nemen, en niet lang meer of het denkbeeld, dat vroeg of laat de Mooren weer moesten verdreven worden, vatte in Arragon en Castilië post; en toen in 1480 de eerste Cortez bijeen kwam, sprak deze zich dan ook met beslistheid voor de herwinning der onafhankelijkheid en tegen de Mooren en Joden uit. Eerst was dat niet zoo geweest. De eerste Christelijke vorsten die op herstel van eigen onafhankelijkheid bedacht waren, hadden zelfs het overkomen van Mooren naar hun staten aangemoedigd, het huwelijk tusschen Christenen en Mooren stil laten doorgaan en zoo het Mujedarisme in het leven geroepen, d. w. z. een levensrichting, die, hoewel Christelijk in beginsel, toch de levensvormen van de Mooren overnam, zoo in het huislijk leven als in de kunsten. Het bleef, zoo in de rijken der Moorsche, als van de Christenvorsten meer politiek dan fanatiek spel. Niet de religie, schier uitsluitend bevestiging van eigen macht was beiderzijds drijfveer. Juist dit echter verdroot ten slotte de orthodoxe Moslim, die de Mooren uit Marokko te hulp riepen om aan dezen misstand een einde te maken. De Almoraviden in Marokko beschuldigden openlijk de Moorsche vorsten in Spanje van den Islam te ontwijden. Ze kwamen over, verdreven

hen, en vestigden zich in hun plaats, doch om nu dan ook een geheel andere houding tegenover de Christenen aan te nemen. De Almohaden die na hen uit Afrika kwamen, vonden dat ze hierin zelfs nog niet ver genoeg gingen en toen is, in het Zuiden vooral, die onbarmhartige, niets ontziende Christenvervolging uitgebroken, die tot de finale breuke tusschen de Moorsche en de Christelijke Staten geleid heeft. De Christenen in Spanje en Arragon werden woedend over de bejegening hun geloofsgenooten aangedaan. Zulk een gruwel moest met gelijke munt betaald worden, en zoo is toen ook in het Christelijk Spanje dat nietssparend fanatisme opgekomen, dat niet tot rust kwam eer de laatste Moor en de laatste Jood, die zijn bondgenoot was, uit Spanje zou verdreven zijn. Deze strijd tegen de Mooren en Joden ging toen gepaard met het verzet eerst van de vrije steden tegen de ridders, en toen van de monarchie tegen de ridders en de steden saam. Het stedenrecht was het oude traditioneele recht der Iberiërs, dat nóg in Spanje voortleeft en dat ze tegen de ridders, onder begunstiging van de Kroon, door de heilige Hermandad wisten te verweren. Deze Hermandad toch was een soort veemgericht van de steden, gesteund door een zeer uitgebreide en goed gewapende gendarmerie, die feitelijk dan ook de macht der Ridders gebroken heeft. Maar dit was ongenoegzaam om uit het gedeelde en op allerlei wijze verbrokkelde land een krachtige staatseenheid te vormen. Vandaar dat de Koningen toen naar de Kerk grepen, om in haar die saambindende macht te vinden die, over alle locaal en provinciaal verschil heenschuivend, Spanje s volkseenheid realiseeren kon. Juist daarbij nu kwam het woeste optreden van de Almoraviden en Almohaden hun te stade. De strijd met de Mooren werd een religie-strijd, die het drievoudig resultaat beloofde af te werpen om ten eerste Spanje aan zijn oorspronkelijke bewoners te hergeven, ten tweede het geheele volk door het Katholieke geloof tot eenheid te verbinden, en ten derde op den grondslag van die Katholieke eenheid, eens voor goed, de monarchale oppermacht van de Kroon te vestigen. Het was dit drievoudig doel dat aan Philips II voor oogen stond. Zijn vader, Karel V, was nog te zeer elders bezig gehouden. Maar toen Karel afstand deed van den troon en in 1555 zich in het klooster terug trok, was het Philips II, die de reusachtige taak op zich nam, om door de eenheid van het geloof Spanje tot nationale eenheid te brengen en op deze nationale eenheid het stempel te drukken van de absolute

monarchie. De ontdekking van Amerika kwam de Kroon hierbij in het gevlij. 1492 is voor Spanje het historisch gedenkwaardige jaar, het jaar zoowel van den val van Grenada als van de ontdekking der nieuwe wereld. Door het laatste kwam het rijke koloniale leven voor Spanje op, dat in de 19e eeuw aan elf vrije Staten het aanzijn zou schenken, aanstonds schatten in het land bracht, en vanzelf er toe leidde om Spanje zich tegenover zijn machtige koloniën meer als eenheid te doen gevoelen. Ook naar die koloniën moest daarom vóór alle dingen de banier van het Kruis worden uitgedragen. En zoo scheen 't alles de grootsche gedachte, die Karel V had opgevat, maar die eerst Philips II verwerkelijken kon, te begunstigen: Spanje als één natie in zijn Kroon gesubsumeerd, en zijn kracht zoowel als zijn eenheid vindend in de trouw aan het Katholiek geloof. Wel doorzag Philips, dat de Kerk als georganiseerd lichaam aan de macht van de Kroon afbreuk kon doen, en verliet daarom Toledo, waar de Primaat het hoogste woord voerde, als residentie. Eerst woonde het Hof te Valladólid; toen had hij gehoopt juist in Toledo Kroon en Kerk saam te verbinden; maar al spoedig zag hij het gevaar hiervan in, en nam toen het kloek besluit om aan Spanje, met zijn nieuwe eenheid, ook een nieuwe hoofdstad te geven, en ging zoo over tot het resideeren in Madrid. Want wel bestond Madrid reeds, maar toch eerst door het kiezen van Madrid tot zijn residentie, heeft Philips II haar tot hoofdstad van heel Spanje gemaakt.

Eerst nu, als men 1° op deze geographische gedeeldheid van Spanje, eer het spoorwezen opkwam, 2° op de locale gedeeldheid van de Iberische volkeren, en 3° op de geheel eenige beteekenis die de geloofseenheid voor Spanje had, in zijn samenhang let, wordt de positie en het optreden van Philips ook tegenover ons land doorzichtig. Hetzelfde democratische element, dat de Arabieren in Spanje deden gelden, en dat bij de Iberiërs van nature zoo gereedelijk ingang vond, gaf ook in de Nederlanden den toon aan. Ook hier de provinciale gedeeldheid, de zucht naar zelfstandigheid bij de Staten, en tengevolge daarvan hetzelfde verzet tegen het monarchale gezag, dat in Spanje te overwinnen was. En evenzoo zoowel in de Nederlanden als in Spanje alleen de religie in staat om in de toekomst de eenheid te waarborgen. Die eenheid van religie had in Spanje gezegevierd door den strijd tegen de Mooren, straks in de uitdrijving van beiden Mooren en Joden voltooid. Van een toelaten van het Protestantisme in Spanje

kon en mocht daarom geen sprake zijn. Er lag oprechtheid in wat Philips uitsprak: dat hij zijn eigen zoon liever zou zien verbranden, dan dat hij afviel van zijn geloof. Voor eeuwen reeds hadden de Arianen de Christelijke macht in Spanje gebroken. Eerst door Spanje s overgang tot het Katholicisme was het machtig geworden. En nu, juist op het oogenblik dat de volkomen triomf behaald en de eenheid voor altoos bezegeld scheen, zou nieuwe heresie die duur gekochte eenheid komen verbreken. Zelfs de gedachte hieraan kon Philips niet dulden. Hij moest er zich met alle hem ten dienste staande middelen tegen inzetten. De Nederlanders konden heel Europa aansteken, en zoo zelfs Spanje opnieuw met verbrokkeling bedreigen. En daarom had hij geen keus. In de Nederlanden zoowel als in Spanje moest èn al wat inging tegen de absolute monarchie èn al wat zich tegen de ééne Kerk verzette, het kostte wat het wilde, in zijn macht geknakt en gebroken worden, en zijn volk stond hierbij aan zijn zijde. Het was een volk gemengd uit Berbers en Iberiërs, uit Pheniciers en Carthagers, uit Grieken en Romeinen, uit Celten en Sueven, uit Alanen en Goten en Vandalen, en *last not least* uit Moorsch en Joodsch bloed. Dat volk had nooit anders een tijd van bloei gekend dan onder vreemde heerschappij; eerst onder de Romeinen, toen onder de Mooren, en beleefde nu voor het eerst een tijd van hoogen bloei op nationalen wortel, *maar alleen dank zij het ééne geloof.* Het doortasten met inquisitie en auto-da-fé ter handhaving van dat ééne geloof kon niet vreemd schijnen onder een volk, dat nu nog in het stierengevecht zijn neiging toont om 't op leven en dood te zetten. Principieel *Katholiek* was dit niet, want al heeft de geestelijkheid in Spanje zoo onmenschelijke politiek gesteund, toch bleek wel in de Nederlanden zelve, dat een Roomsch-Katholiek als zoodanig ze niet toejuichte. Immers met moed en volharding hebben tal van Roomsch-Katholieke groepen in de Nederlanden, saam met de Calvinisten, voor het behoud van onze vrijheden en rechten, tegen Philips den strijd durven aanbinden, en volstreden.

Welk oordeel betaamt het nu over Philips te dezente vellen? Is wie zijn oordeel over hem in niets dan een vloek saamvat, in historischen zin billijk? En dan zij allereerst gewezen op de tegen-

stelling tusschen Philips II en Lodewijk XIV, tusschen het Escuriaal en Versailles. Ook Lodewijk XIV doelde op krachtige staatseenheid, onder monarchaal absolutisme, en bestreed met het oog hierop alle ketterij ter handhaving van het geloof, maar bij hem ging dit gepaard met weelderige wuftheid en een botvieren aan wereldzin. Hoe geheel anders spreekt u nu niet Philips in het Escuriaal toe, en wie zal de poort van het Escuriaal achter zich hooren sluiten, zonder een geheel anderen blik op Philips te hebben gekregen, dan toen hij er aanklopte. Dit Escuriaal is *zijn* stichting, zelfs in dien engeren zin dat hij den bouwmeester Juan de Herrara steeds bij zijn plannen bestuurde. Dit zonderlinge kasteel op de rotsen drukt zijn geest uit; er spreekt zich in uit wat hem dreef en bezielde. Aan de helling van de Sierra Guaderama, had hij op 52 mijlen afstands van Madrid zelf de plek uitgekozen, waar zijn vorstelijke heremitage verrijzen zou. In die wilde, woeste streek, aan alle natuurweelde gespeend, liet hij in grauw graniet, dat met de kleur van den rotsgrond ineensmolt, een vierhoekig paleis optrekken, dat bij 206 M. in de lengte, een breedte verkreeg van 161 Meters, en met torens van 200 voet hoog op de acht hoeken, en een nog hoogeren toren van 320 voet in het midden, zich reeds van verre bemerken liet. Het is of dit Escuriaal niet op de rotsen gebouwd, maar uit de rotsen zelve opgekomen is. De muren zijn zoo goed als blind, met slechts hier en daar een klein vensterken, dat de eentonige lijnen breekt. Van 1562 tot 1587 is over dit kolossale paleis gebouwd, en tot 1598, veertien lange jaren, heeft Philips het bewoond. Het is een wereld apart en in zich zelve afgesloten, met 2673 vensters, bijna alle op de binnenhoven uitziende en met 1200 deuren en 86 trappen toegang gevende tot een eindelooze reeks galerijen, die de snelste wandelaar niet in een dag afloopt. Ruim 75 millioen peseta's is aan dit mysterieuse gebouw ten koste gelegd, maar in schittering van weelde verliep de bouwmeester zich nergens. In al zijn deelen blijft het steeds hoog gestemd in zijn opvatting en ernstig in den meest verheven toon. Niet het paleis, maar de Kerk vormt het middenpunt. Die Kerk loopt op in een boogkoepel van 90 Meters hoog, rustend op vier zuilen elk van 31 M. in den omtrek. Niet minder dan 50 altaren zijn hier aangebracht, en het hoofdaltaar schittert met een retable, dat 30 M. hoog oploopt. Na de Kerk neemt het groote Augustijnen-

klooster de breedste plaats in en tegenover dit klooster is het Collegium voor de hoogere studiën, zoodat de gedeelten die voor de koninklijke huisvesting waren aangewezen, slechts een aanhangsel schijnen van het geestelijk geheel. Onder een gedeelte der Kerk is het mausoleum van Spanje s Koningen, een achthoek met 36 nissen, waarin het stoffelijk overschot van de eens zoo machtige Monarchen in zwarte , marmeren, met goud afgezette sarcophagen is bijgezet. In de eerste nis staan vlak boven elkander de sarcophagen van Karel V en Philips II, die een Nederlander niet kan aanzien zonder ontroerd te worden. Op dit Mausoleum loopen de breede, maar veel lager gewelfde grafkelders der Koninginnen en Infanten uit, niet in nissen maar in wit marmer naast elkander op den vlakken bodem uitgestald, meest alle met een woord uit de H. Schrift in goud gesierd. Rijk is dit Escuriaal in relieken. Men zegt dat er niet minder dan 13000, tegen machtig geld opgekocht, in zijn bijeenvergaderd, en niet minder rijk is de collectie veelal historische schilderijen; waaronder dat van Coëllo met het gebeurde bij Gorkum de aandacht trekt. Niet minder rijk is de kostbare bibliotheek, waarin ook werken van de Hervormers zijn opgenomen, maar die het eigenaardige heeft dat alle boeken en handschriften met de ruggen naar binnen op de planken staan, zoodat men uitsluitend in den catalogus op strooken kan zien, wat schat hier schuilt. Jammer slechts dat de bibliothecaris alleen Spaansch sprak. Zelfs in het Latijn was niet met hem te spreken. En zoo dwaalt ge het onmetelijk gebouw langs zijn trappen en galerijen door, altoos eenzelfden indruk opvangend vanhét deftig-plechtige en bijna somber u stemmende. En in dat machtige gebouw vindt ge dan, heel onder, de kleine werkkamer van Philips, waar hij, de Souverein over twee werelden, eenzaam zijn dagen sleet. Het is een miniatuur vertrek, dat zelfs een student niet licht voor lief zou nemen, met een zijkamer die er op uitloopt. En dit alles is gebleven gelijk Philips het bij zijn sterven verliet. De hoogst eenvoudige stoel waarop hij zat, staat nog voor de niet minder eenvoudige schrijftafel, met een nietig boekenrek er op; en in de zijkamer staat nog het orgel dat hij zelf bespeelde, als hij zijn stille eenzaamheid afbrak met het zingen van een Psalm of lied. Bijna als een monnik heeft Philips hier zijn dagen gesleten, en van uit dit vertrek werden zijn harde raadslagen ook tegen mijn vaderland gesmeed. En toen hij in 1598, na een bitter lijden van 52 dagen

aan een brandende ingewandsziekte, hier in September den adem uitblies, bleef hij tot den einde toe vast en onwrikbaar in zijn geloof staan. Zijn menschelijke natuur had hij onderdrukt, en voor geen wreedheid was hij teruggedeinsd, maar vast stond tot aan zijn laatste snik zijn overtuiging, dat het alles geschied was in stille gehoorzaamheid, en *ad majorem Dei gloriam*.

Niet ver van het Escuriaal ligt het paleis La Granja, dat de eerste Bourbon hier zetten liet, en de tegenstelling tusschen dit sombere Escuriaal en het lustige La Granja teekent Philips' beeld in nog scherper trekken. Aan de wereld was hij afgestorven. Wat hij deed, deed hij met muurvaste overtuiging, en zoo hij ook al voor zijn monarchaal gezag streed, de heerlijkheid van het geloof stond toch steeds bij hem op den voorgrond. Hij voelde zich als gezalfde des Heeren om over Spanje het bewind te voeren, maar wilde dan ook niet anders dan een trouw, overgegeven dienstknecht van zijn God wezen. Van een spelen met de religie was bij hem geen sprake. Als hij ketterbloed vergoot, deed hij het uit volle overtuiging. Hij handelde gelijk hij handelde, omdat hij innig overtuigd was dat hij niet anders mocht. De man die in de prachtige kerk van het Escuriaal zich slechts een schuilende zitplaats in een overdekte hoekbank had voorbehouden, zocht zichzelf niet, en al gruw ik van zijn bloedig bedrijf, zijn oprechtheid, al is ze snood geweest, staat boven alle verdenking.

Wat Philips dreef, was de destijds nog vrij algemeen heerschende onheilige overtuiging, dat het de plicht en roeping der Overheid was, straf te bedreigen tegen al wat de eere Gods beleedigde, en aan zijn geopenbaarde waarheid afbreuk deed. Deze overtuiging had eeuwenlang den toon aangegeven, en werd in de eeuw der Hervorming zelfs nog door Luther, Calvijn en Melanchton ten deele voorgestaan. Slechts bij de toepassing van dit beginsel ontstond verschil. De meesten oordeelden dat stille belijdenis en een dolend inzicht niet onder de strafwet viel. Anderen achten dat zelfs eene mits niet openlijke propaganda van zulk een inzicht toelaatbaar was. Maar hierin kwamen allen overeen, dat een openlijk optreden van de dwaling en de openlijke eeredienst van wat afgoderij en ketterij was, niet kon worden geduld. Zoo wiegelde het beginsel tusschen straffe en gematigde toepassing, maar in Spanje werd de toepassing van dit noodlottig beginsel volstrekt. Zelfs de verborgen ketterij was lèse Majesté tegenover Hem die ons

zijn waarheid geopenbaard had; vandaar de inquisitie. Reeds de dwaling op zichzelve was een misdaad; en werd reeds beleediging van den aardschen Souverein zwaar gestraft, wat anders dan de doodstraf kon dan een beleediging van de eere Gods boeten. Verbreiding van de dwaling door het vrije woord toetestaan, ware omkeering van geheel het Staatswezen. Eén dwaalleeraar kon zedelijk, sociaal en politiek den geest van heel een volk verderven. En daarom was niet slechts te keer gaan, maar *uitroeiing* van alle afgoderij en ketterij de dure plicht, waaraan geen Vorst die God vreesde, zich mocht onttrekken. Thans heeft de tegenovergestelde overtuiging post gevat. De vrijheid van gedachte, de vrijheid van geweten, de vrijheid van de drukpers, de vrijheid van belijdenis en van eeredienst is thans bijna allerwegen geldende overtuiging, maar de uitkomst toont dan toch tot welke excessen deze vrijheid niet alleen op religieus, maar ook op zedelijk, sociaal en politiek gebied leidt, zoodat thans reeds een reactie opkomende is, die althans de pornographie aan den band wil leggen en de anarchie poogt te breidelen. Men ziet nu zelf in, dat het vrije woord ook kwaad stichten kan. Maar tot welke inperking dit later ook leiden moge, op godsdienstig gebied zal de vrijheid van geweten en belijdenis en eeredienst blijven, en het is de onvergankelijke verdienste van Prins Willem van Oranje en zijn Geuzen, dat zij in harden strijd die vrijheid op de toenmaals algemeen heerschende overtuiging veroverd hebben. Niemand meer dan juist Philips II heeft door zijn nietssparende overdrijving de heerschappij van het beginsel waarvoor hij streed, ondermijnd. Ik spreek daarbij ook de Overheid in onze Republiek niet vrij. Ook zij heeft door civiele disabiliteit en strenge plakkaten het roomsch-Katholieke deel der bevolking in haar teederste overtuiging eeuwenlang gekrenkt. Maar tegen het valsche beginsel was ten onzent dan toch het ware beginsel overgesteld. Voor een oud-testamentische regeling van het strafrecht was op het terrein der Christelijke religie geen plaats; en niet eerst door de Fransche revolutie, gelijk men rondvertelt, maar reeds in 1649 was de volle leus van het Christelijk beginsel uitgedragen, toen een Calvinist in een geschrift: *The liberty of conscience asserted* schreef: „Wie op het stuk van godsdienst in strijd met zijn geweten handelt, begaat een vervloekte zonde. Wie derhalve een mensch tot deze daad door list of dwang noodzaakt, is oorzaak dat hij zondigt. Vervolging om des geloofswille is een geestelijke moord, een wurging

van de ziel; het is een daad van woede tegen God-zelf en daardoor de schuldigste van alle zonden". (Zie G. VAN POLENZ, *Geschichte des Franz. Calvinismus*, II p. 648—54). Het Koninkrijk van Christus komt niet met uitwendig geweld; anders, zoo sprak Jezus, zouden mijne dienaren voor mij gestreden hebben. Alleen de belijdenis die op innerlijke overtuiging rust, heeft waarde. En al is Philips in zijn toomloos woeden slechts het instrument geweest van een heerschend denkbeeld, dat hem te machtig was, dat zijn menschelijke natuur niet reageerde tegen zijn fanatisme, duldt geen vrijspraak. Ge blijft zijn bloedig bedrijf verafschuwen. Niet aan hem, aan de vrijgevochten Nederlanders bleef de zedelijke overwinning in den harden wedkamp die was aangebonden. De inquisitie en de auto-da-fé hebben juist in haar onbegrensde toepassing zich-zelve veroordeeld, en toen op 19 Maart 1891 te Madrid de eerste steen gelegd werd voor een Gereformeerd kerkgebouw, heeft in Spanje s hoofdstad zelve niet de geest van Philips II, maar van Willem den Zwijger getriomfeerd!

Te Madrid heeft men zich noch in de 16e eeuw, noch daarna om den strijd in de Nederlanden veel bekommerd. Voor ons was Spanje de hoofdvijand, met wien we worstelden om onze levensexistentie; voor Spanje daarentegen waren de Nederlanden slechts een verafgelegen bij-bezitting, waarom het Spaansche volk zich weinig bekreunde. De anti-Spaansche geest, die eeuwenlang ons volk bezielde, werd daarom in Spanje niet op gelijke wijze met een antipathie tegen het volk der Nederlanden beantwoord. Of men in Spanje komt als Franschman of als Nederlander, maakt voor de wijze waarop men u ontvangt, geen verschil, en allerwegen wordt, ik zeg niet op straat maar in de hoogere kringen, een vreemdeling die Spanje bezoekt, op de meest voorkomende, hoog hoffelijke, ridderlijke wijze bejegend. Dit ondervindt ge reeds te Madrid, maar sterk vooral in het Zuiden van Spanje, waar in het Oostersche bloed de Arabische gastvrijheid nog nawerkt. Als stad valt Madrid niet mee. Madrid heeft 530.000 inwoners, en is breed uitgebouwd, maar zonder veel historische monumenten; het klimaat is er door de hooge ligging van 600 Meters, afwisselend heet en guur, en de *Puerto del Sol* is het eenige plein dat u boeit. In Toledo was een Puerto del Sol, een zonnepoort, die 's morgens de eerste stralen

van de opkomende zon in de stad liet spelen. Die zonnepoort heeft men te Madrid oudtijds nagebootst, en sinds die poort is afgebroken, is de naam van de poort op het plein zelf overgegaan. Dit plein is altoos druk bezet. De inwoners houden er van, in de open lucht te verkeeren, en niet alleen de passage gaat over het plein, maar langs alle kanten vat men er post, spreekt elkander aan, en blijft staan om soms uren lang met elkander te kouten. De Buen Retiro aan het uiteinde der stad is een machtig park van 143 Hectaren, dat bij warme dagen koele wandeling biedt. Ook bij het Koninklijk paleis is het stadsbeeld indrukwekkend, maar voor het overige verloopt de stad in niet al te breede straten, en maakt architectonisch een ver van grootschen indruk. De Paseo del Prado en de Salon del Prado loopen bij een machtigen triomfboog saam, maar ook deze allées verloopen spoedig in zeer gewone beplante straten. Zelfs de kerken, wat men in Madrid niet vermoeden zou, zijn van inferieuren aanleg, met uitzondering alleen van de San Francisco el Grande. Ook is de Manzanares te onbeduidend om den glans van het stadsbeeld te verhoogen. Wie niet in Madrid zijn moet, zoekt dan ook elders een goed heenkomen. Vooral de zwoelige wind, waarvan een geestig schrijver zegt, »qu'il abat l'homme et n'éteint pas la lampe«, ontneemt aan Madrid zijn aantrekkelijkheid. Ook de omstreken der stad geven niets. Heerlijk daarentegen zijn de Musea, vooral het Museo del Prado, waar niet minder dan 70 doeken van Velasquez, 45 van Murillo, en 57 van Ribera in afzonderlijke zalen zijn bijeengebracht, die u beter dan ergens elders in staat stellen om over de kunstwaarde van de oude Spaansche school te oordeelen. Ook de Nederlandsche school is er rijk vertegenwoordigd, vooral door Rubens. Van den jongen Teniers zijn niet minder dan 52 stukken, maar van weinig beduidenis. Beter is wat het Museum van Breughel bezit, en ook van Van der Weyden, De Bles en Bosch. Rijker is de Italiaansche, vooral de Venetiaansche school vertegenwoordigd, en het geheel vormt een verzameling, die met de rijkste musea glansrijk kan wedijveren. Ook het museum van moderne kunst, het archeologisch museum, het Vlootmuseum en de Armeria zijn rijk voorzien. Spanje heeft zoo machtige rol in de geschiedenis gespeeld, dat ge het leven uit de 15e en 16e eeuw op meer dan één gebied schier nergens in zoo groote weelde vindt uitgestald als in deze historische musea van Madrid. Spanje s pantheon

is in de San Francisco el Grande, met het opschrift: »Espana a sus praeclaros hijos«, (Spanje aan zijn beroemde zonen), architectonisch daarentegen blijft het Koninklijk paleis het eenige grootsche monument; een paleis zoo schitterend, dat Napoleon, toen hij er zijn satelliet installeerde, het hem overgaf onder 't zeggen: »Vous serez mieux logé que moi à Paris«. Er is dan ook rusteloos aan doorgebouwd om het te verbreeden en meer indrukwekkend te maken, en men acht dat het alles saâm bijna 75 millioen peseta's gekost heeft. Thans beslaat het, binnen de muren, een uitgestrektheid van 22.500 qM., bij een lengte van 150 M. en een hoogte van 50 M., afwisselend met 30 Meters. Het is niet meer het paleis dat Filips II tijdelijk bewoonde. Dat is in 1734 afgebrand, en sinds is het nieuwe paleis er voor in de plaats gekomen. Majesteit spreekt uit geheel den gevel, en van binnen vertoont het in zijn trappen, corridors en zalen een statigheid en deftigheid die ge schier in geen paleis terugvindt. Het bedienend personeel draagt prachtige uniformen, en bij den ingang van elke zaal staan twee reusachtige hellebardiers, die als ge aankomt, bij wijze van saluut, hun hellebaarden een meter hoog opheffen en dan trillend op den marmeren vloer laten terugvallen. In de decoratie en meubileering is niets pronkachtigs. Alles in bezonken kleuren, keurig in vorm, voornaam in stemming. Alleen de troonzaal is meer schitterend. Door de welwillendheid van onzen gezant, Jhr. Mr. G. M. R. Testas, die mij in alles voorthielp, was ik geïntroduceerd bij den Presidente del Consejo, S. Moret y Prendergast, die op zijn beurt mij reeds voorkwam met de mededeeling, dat de Koning en Koningin-moeder mij in audiëntie zouden ontvangen. De heer Moret, die met den tegenwoordigen President-minister Antonio Maura het tweetal staatslieden vormt, dat thans leiding aan de Spaansche politiek geeft, was gul en spraakzaam en gaf mij in een korte conversatie klaarder inzicht in de Spaansche politieke verhoudingen, dan de lectuur der bladen mij dusver verschaft had. Hij is gematigd liberaal, maar verheelde toch allerminst dat ook in Spanje het anti-clericalisme de spil is waarom de liberale politiek zich in hoofdzaak wentelt. Ten Hove werd ik door den minister van Buitenlandsche Zaken ingeleid en door den Koning op zeer minzame wijze ontvangen; een audiëntie die ik te meer op prijs stelde, omdat heel Madrid reeds den feestdos voor de feesten van het

koninklijk huwelijk had aangetrokken en 's Konings tijd dus uiterst bezet was. Toch gaf Zijne Majesteit mij meer dan een half uur ten beste van zijn zeer beperkten tijd en schonk mij een onderhoud dat zich door groote openhartigheid en door zeer gezelligen toon kenmerkte. Hij koesterde de beste idealen voor Spanje s weeropleving en besprak met groote kennis van zaken, althans voor zijn jeugdige jaren, elk middel dat hij daartoe wenschte aan te wenden. Zijn geheele persoonlijkheid verried veerkracht en moed, en ik versta het uitnemend, dat hij, na den heilloozen aanslag die enkele dagen later zijn leven bedreigde, toch er geen oogenblik aan dacht om zich af te sluiten, maar zich geheel vrij onder zijn volk blijft bewegen. Niet minder interessant was de audiëntie bij de Koningin-moeder, Maria Christina, die er mij aanstonds op wees, dat zij nog aan onze Koningin geparenteerd was, en wier zeldzaam beleid er in geslaagd is, om, toen haar vorstelijk echtgenoot overleed, en nog eer de tegenwoordige Koning geboren was, het roer van het politiek scheepje in handen te nemen, en het, na een worsteling van zestien lange jaren, door de gevaarlijke branding in behouden haven te brengen, inmiddels aan haar zoon een uitstekende opvoeding gaf en thans het hooge voorrecht geniet, haar zoon op den troon door de liefde van zijn volk omringd te zien. Ook bij de Koningin-moeder trof mij, evenals bij den Koning, een volstrekte afwezigheid van het stijve in de etiquette. Aan het Spaansche Hof staat de etiquette van oudsher zóó hoog, dat ze een tweede natuur is geworden, en daarom niet meer gevoeld wordt onderwijl den schoonsten vorm scheppend voor het gemeen verkeer. Er had, juist eer ik werd binnengelaten, de doop van een kind van één der grandes van Spanje plaats gevonden; iets wat volgens privilegie altoos in de paleiskapel geschiedt, maar ook de stoet die hiertoe door de zalen toog, deed dit in den meest volmaakten en daardoor juist geheel vrijen vorm van het keurigst hofceremonieel. Het Hof van Spanje zoekt in dit opzicht zijn wedergade. Ge verlaat het dan ook onder zoo geheel anderen indruk, dan waaronder ge binnenkwaamt, en wat ik vooral niet had durven denken: de belangstelling die de Koning en de Koningin-moeder in ons land en in onze dynastie betoonden, droeg een bijna hartelijk karakter. Weinig had ik kunnen vermoeden, dat ik reeds enkele dagen later, toen ik te Lissabon bij den Spaanschen gezant een bezoek bracht, om hem

met het huwelijk van den Koning te complimenteeren, met heel het hoog gezelschap dat daar saam was, verschrikt zou worden door het telegraphisch bericht van den moordaanslag, die op den Koning en zijn gemalin gepleegd was.

Zeer drong men er te Madrid op aan dat ik, alvorens naar Andalusie te gaan, de Plaza de Toros zou bezoeken, en de President-Minister Moret kwam mij hierbij voor door een geheele loge te mijner beschikking te stellen. Ik overwon dan ook mijn tegenzin en begaf er mij onder vriendelijk geleide van Mr. Testas heen. Vooral daar het zoo trof dat ik geen ander nationaal feest, waarin Madrid anders zoo rijk is, te zien zou krijgen, vond ik het zelfs geraden, nu ik toch in Spanje was, mij door eigen aanblik te overtuigen van de beteekenis die deze stierengevechten voor het Spaansche leven hebben. De Plaza de Toros van Madrid is een indrukwekkende arena, met 50 Meters middellijn, waarin 14.000 menschen op de zitbanken plaats konden nemen. Alles was toen ik binnenkwam reeds bezet, en het trof mij aanstonds dat blijkbaar dit publiek geheel Madrid vertegenwoordigde. De hoogste standen waren uiteraard minder talrijk, de middenstand was het sterkst in het cijfer, maar ook de lagere klasse en de arbeidersbevolking was in grooten getale opgekomen. Men is op zulk een corrida zoo verzot, dat er onder de minderbedeelden weken lang voor gespaard wordt, want ook de minst goede plaatsen kosten er twee peseta's, en de man komt niet alleen, maar brengt zijn vrouw en kinderen met zich, zoodat er allicht een vijf gulden mee gemoeid is. Ook bij de hoogere standen deden de dames niet voor de heeren onder, en ook in hun kring zag ik jonge meisjes van acht à tien jaren met gretige oogen in de arena gluren, wachtende op het oogenblik, dat de cuadrilla door de ontsloten poort zou binnen treden. Van loomheid of zelfvoldaanheid was bij het wachtende publiek geen sprake. Alles leefde en was blijkbaar in hooge spanning met het oog op de dingen die komen zouden; en zulks niettegenstaande hetzelfde publiek reeds een reeks van jaren, en meermalen in hetzelfde jaar, zulk een corrida had bijgewoond.

Zulk een corrida draagt zelfs een officieel karakter. De overheid is er of door den Gouverneur of door den burgemeester vertegenwoordigd, en het drama kan niet beginnen alvorens de Regeeringscom-

missaris zijn toestemming geeft. Lang duurde het dan ook niet, of de sleutel voor het openen van de poort werd uitgereikt, de deuren gingen open, en voorafgegaan door den Alguacil, d. i. een gendarme te paard, deed de cuadrilla haar intrede in de arena. De aanblik van deze groep bij haar binnenkomen is metterdaad schoon. De Alguacil rijdt op een bontgetuigde, fier den kop vooruitstekenden Andalusiër, en zelf draagt hij het statige zwarte costuum van de gerechtsdienaren der 16e eeuw. Op den Alguacil volgen de drie Picadores, evenzoo te paard, in het costuum dat men van de Mexicaansche Cowboys kent. Ze dragen den breedgeranden, met zilver doorstikten grauwen flambard, ze zitten gewrongen in een Mexicaansch zadel, waar men noch naar voren noch naar achteren kan worden uitgewipt, en aan dat zadel hangen de oud-Arabische stijgbeugels met breed rustpunt en scherpe kanten. Hun eenig wapen is een niet al te zware lans, met korte stalen punt aan het eind. De stier toch mag door den Picador wel geraakt en gewond, maar niet gehavend worden. Achter deze drie Picadores aan komen dan de twee Espada's, te voet. Vroeger droegen ze den naam van Matador, afgeleid van het werkwoord *matare* dat *dooden* beteekent, zoodat matador was de man die aan den stier den doodsteek toebracht; maar dit woord is in onbruik geraakt en thans noemt men den man naar zijn degen. De Picador heet naar zijn lans, de matador naar zijn Espada of degen, evenals de Banderillos naar de met lint gesierde staven met weerhaken. Van de twee Espada's is de één de hoofdpersoon, die ditmaal het lugubre werk zal doen, en is de tweede er slechts bij om, viel de eerste, hem te vervangen; doch niet de sobresaliente, alleen de hoofd-Espada wordt bij zijn binnenkomen door het volk toegejuicht. Al de duizenden die naar zijn daden uitzien, weten dat hij de man is op wiens exploiten men wacht. De Espada's zijn uitgedost in het oud-Andalusisch costuum, eng om 't lijf, geheel van zijde, en met goud en zilver doorstikt, de Spaansche coleta of het haarnet onder den los op het hoofd geworpen hoed. Ze zijn evenals al 't personeel der cuadrilla glad geschoren, en dragen baard noch snor, alleen laten velen langs het oor en onder het oor, den bakkebaard staan. Deftig, op kleinen afstand, komen na deze Espada's de *Capeadores* en *Banderilleros*. Beide groepen zijn uitgedost in gelijken stijl als de Espada's, alleen minder rijk, toch met hun

zijden mantels om de schouders even schilderachtig. Vooral deze Capeadores en Banderilleros zijn flink gebouwde, kloeke figuren, wier lenigheid met hun stevigheid wedijvert. Besloten eindelijk wordt de cuadrilla door de *Tiro,* een prachtig vierspan van raspaarden of schoone muilezels, dat met gekleurd leder en struisveeren getuigd, een betooverenden indruk maakt. Het zal na afloop van den kamp dienst doen, om den bezweken stier als trophee uit de arena weg te sleepen. Deze cuadrilla wordt door het publiek steeds met oorverdoovend gejubel ontvangen. Alles staat en klimt soms zelfs op de banken, waait met hoed of gekleurde doek, en komt niet tot rust, eer de cuadrilla voor den zetel van den president heeft stand gehouden; een tooneel van onbeschrijflijk enthousiasme, nog in bewegelijkheid verhoogd doordien men op 'tzelfde oogenblik duizenden gekleurde affiches over het stierengevecht van een bovengalerij op het publiek laat neerregenen, dat er met opgestoken arm naar grijpt en ze elkander soms vrij hardhandig betwist. Geen volksfeest of geen militair schouwspel biedt een zoo bezielende, van leven tintelende vertooning als deze begroeting van de cuadrilla in de corrida. Al 't volk is niet alleen in spanning, maar letterlijk in exstaze, en al heeft datzelfde publiek reeds jaar aan jaar, soms maand aan maand, dezelfde actie meêgemaakt, het leeft er nog altoos zoo met heel zijn wezen in, dat het is of men voor 't eerst de corrida bijwoonde. Men is gespannen op een worsteling op leven en dood. Men weet dat het bloed moet vloeien. De stier òf man moet ondergaan, en drie tot vier uren lang zal men in die spanning meêleven, want tenminste zes stieren worden in elke corrida voorgebracht, soms zelfs acht en bij hooge feesten soms tot tien, en het publiek is er op voorbereid om tot zes- en tienmalen toe in deze worsteling op leven en dood mee te worstelen en er in te genieten. Om aan het opgewonden publiek voldoening te geven, trekt de cuadrilla, in statigen optocht, heel de arena om, met achter de *Tiro* nog een groep beulsknechten, in 't rood en bruin gestoken, die straks geroepen worden om hulpdienst te verrichten bij het met zand overstrooien der bloedplassen, het weghalen der gedoode paarden en 't vrij houden van het worstelperk. Vat na dezen statigen optocht de cuadrilla ten slotte voor de loge van den president post, dan zoekt het vierspan een goed heenkomen in de stallen, en de Alguacil vraagt den president om den

sleutel van de poort die toegang geeft tot de stieren-stallen. Die sleutel wordt hem door den president dan, in een zakdoek gebonden, in den hoed geworpen, en zoodra de Alguacil den sleutel heeft, werpen de Capeadores en Banderilleros hun zijden mantels van zich naar het publiek, dat ze opvangt en bewaart, de roode beulsknechten springen over de drie meters hooge balustraden met een vlugheid die haar wedergade zoekt, en het oogenblik is daar dat de stier zal worden binnengelaten.

De deur gaat open, en de eerste stier toont zijn kop, waarin de afgestegen Alguacil, juist als het dier zal uitkomen, een roset van zijden linten met weerhaak stoot, die in de kleuren aan het publiek aankondigt, uit welke stoeterij de stier herkomstig is. Op het eerste zien van den stier gaat er een gil uit de keel van het overeind staand publiek op, en de verbaasde stier, die uit den donkeren stal komt, en een oogenblik verbluft is door wat hij voor en om zich ziet, blijft bijna roerloos in het midden van het worstelperk staan. Doch dit duurt slechts een ondeelbaar kort oogenblik, en dan weet het publiek, dat in deze dingen doorkneed is, uit zijn eerste bewegingen reeds te gissen, wat soort stier het voor zich heeft. Daar zijn stieren, die niet weten wat aan te vangen en bokkesprongen maken; anderen die blijkbaar liefst naar hun stal teruggingen; maar ook anderen — en dat zijn de helden van het publiek — die in majesteit den breeden kop opheffen en zich op staanden voet tot den eersten aanval gereed maken.

Meest verloopt dan het stierengevecht in drie groote *suertes*, gelijk men de hoofdbedrijven van het bloedig drama roemt: de aanval van de picadores te paard, die van de banderillores te voet, en ten slotte de doodelijke aanval van den espada. Van deze drie suerte's nu is de laatste spannend, de tweede schijnbaar niets dan een luchthartig spel, en de eerste een stuitende gemeenheid, Bij dien eersten aanval toch van de picadores is het niet om den stier, maar om de paarden te doen. De stier moet die paarden met zijn hoornen doorsteken, dat de ingewanden er uitvallen en het bloed er uit spuit; en aan dit afschuwelijk tooneel ergert het publiek zich niet, maar het geniet er in. Het wil bloed zien om echt wreed gestemd te worden. Koos men daartoe nu nog bliksemsnelle raspaarden, die in galop en sprong behoud konden zoeken, zoo zou het schouwspel nog

te dulden zijn. Maar neen, voor die paarden neemt men oude, afgeleefde knollen die toch naar den vilder moeten, hulpelooze cavaljes die zich niet verweren en niet redden kunnen, en wat nog erger is, men stopt hun de ooren met stokverf toe, zoodat ze niets hooren en verblindt hun het oog, zoodat ze op niets verdacht kunnen zijn; en op die oude cavaljes zitten de Picadores in een zadel zoo hoog en breed, dat ze er niet uit kunnen vallen, en hebben hun beenen over heel de lengte met zijden doeken en lederen riemen zoo dicht en dik omwoeld, dat er geen hoornsteek door kan. Van een eigenlijke worsteling is hier dan ook geen sprake. Wel verre van midden in het arena den stier tegemoet te rennen, houden de Picadores zich vlak bij de balustrade, om, als het te heet loopt, tegen die ballustrade aan te vallen. Hun eenige taak is dan ook, om den stier door scherpe lansstooten zoo keer op keer te wonden, dat het bloedverlies begint en den stier afmat. Gruwelijk is het dan ook te zien, hoe de stier op deze Picadores, verwoed door zijn wonden, aanvalt, niet om hem, maar om zijn hulpeloos paard dwars in het middenrif te treffen, tot het paard in angst zijn ingewanden na zich sleept of in een bloedbad hopeloos neerstort. En dit ruwe tafereel hindert het publiek niet, maar het wil en mint het, en hoe meer paarden daar neerstorten, hoe hooger de jubel gaat. Soms geeft het geen kamp eer er tien en meer paarden langs de balustrade liggen dood te bloeden. Al ware er dan ook niet anders, reeds om deze eerste *suerte* zou het stierengevecht onherroepelijk geoordeeld zijn.

Heel anders daarentegen wordt het bij de tweede suerte, als de Picadores hun droeve rol vervuld hebben en de Banderillos de hunne beginnen. Hier worstelt niet een hulpeloos dier op een afstand, maar is het een man die zijn leven waagt; en metterdaad is de moed, de lenigheid, de vaardigheid bewonderenswaard, waarmeê deze tweede soort kampvechters het tegen den stier opnemen. In hun zijden prachtgewaden, zonder eenig middel van verweer, plaatsen ze zich midden in de arena, wachten den aanval van den woedenden stier af, en juist als hij zou stooten, springen ze op zij, en onderwijl de stierenkop langs hen schrijnt, steken ze in den nek van den stier, met één greep, hun twee van weerhaken voorziene pijlen, die diep in den nek gaan, zitten blijven en de zijden linten waarmee ze gekroond zijn, om den bloedenden nek laten zwieberen. Er zijn zelfs Banderilleros, die het

nog stouter aandurven en midden in de arena op een stoel gaan zitten en zoo den aanval van den stier afwachten. Juist als hij hen om wil stooten, springen ze dan op, plaatsen de weerhaken in den nek van het dier, wippen op zij en laten den stier met den stoel op zijn horens voor spot door rènnen. Ook dit spel is wreed, want de stier wordt door de tien, twaalf pijlen in zijn nek steeds woedender, en laat steeds meer bloed langs zijn zij afvloeien; maar hier is tenminste mannenmoed en weergalooze durf, door ongemeene kracht en onovertrefbare vlugheid gedragen.

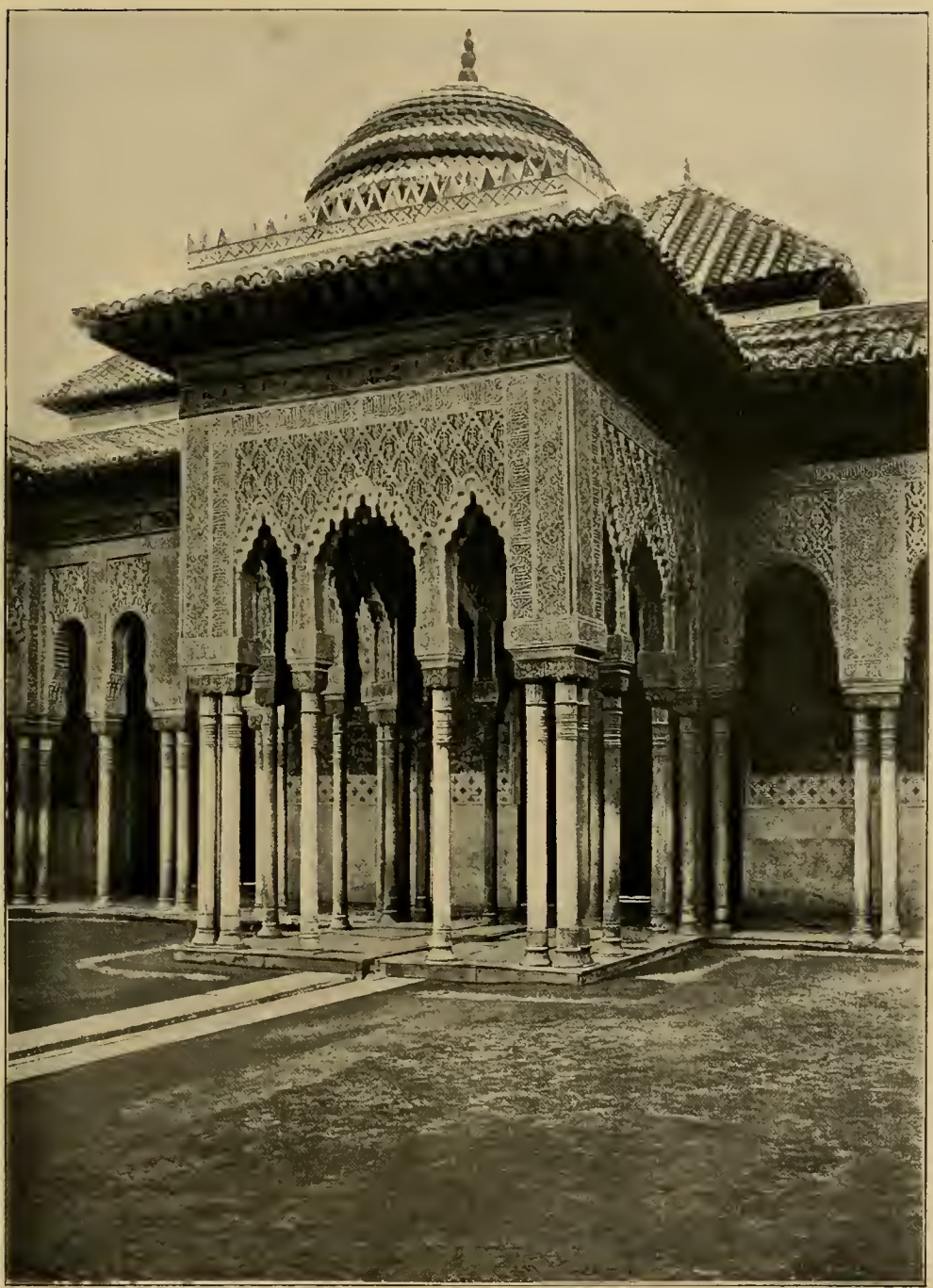
Is nu dank zij deze beide suertes een stier genoeg vermoeid en afgemat, dan komt eindelijk de laatste suerte, waarin de Espada optreedt. Daartoe begeeft de Espada zich naar de loge van den President en vraagt verlof om alsnu tot het dooden van den stier te mogen overgaan. De stier is dan gewoonlijk te zeer uitgeput om nog met een aanloop op zijn tegenpartij in te rennen. Meest blijft hij staan en loert op het gunstigste oogenblik om zijn vijand den doodelijken stoot toe te brengen. De Espada moet hem daarom meest opzoeken, zich voor hem plaatsen en zoo hem meester worden. Eer hij hiertoe overgaat, ontbloot hij 't hoofd, en werpt zijn hoed onder 't publiek, dat het een eere in vindt, den hoed van den Espada in bewaring te krijgen en er met twintig handen tegelijk naar grijpt. Dan plooit hij de *muleta*, een karmozijn purperen doek, over een korten stok, dien hij in de linker hand houdt, breed uit, en houdt in de rechter hand zijn degen, een stevigen stalen degen van 85 à 90 cM. lang en scherp als een pijl gepunt. Aldus gewapend, plaatst hij zich vlak voor den stier, en moet nu het oogenblik afwachten, dat deze op hem in wil stooten, daarbij den kop buigt, en zoo als voor den degenstoot presenteert. Dit hachelijk oogenblik brengt uiteraard heel het publiek in de uiterste spanning. Alles wordt muisstil in de arena. De adem wordt ingehouden, en Capeadores met roode doeken zwermen om den Espada, om als er gevaar dreigde de aandacht van den stier af te leiden. Soms blijkt dan dat de stier niet stooten wil, en liefst naar zijn stal terugkeerde. Dat maakt dan het publiek woedend. Zoo'n lafaard! En alles roept: *Fuego, Fuego!* — d. i. het vraagt van den president, dat er brandende raketten op den stier zullen geworpen worden, om zijn woede weder op te wekken. Toch komt dit zelden voor. De meeste stieren blijven staan, en al aarzelen ze enkele minuten,

toch eindigen ze met aan te vallen, en als dan de stier even den kop buigt, stoot de Espada hem bliksemsnel den degen achter de horens, door den nek, in het hart en de kamp is beslist, het jubelgeroep gaat van alle kanten op en rochelend zinkt het overwonnen dier ineen. Lang niet zoo zelden echter loopt de kamp niet zoo eenvoudig af. Herhaaldelijk komt het voor, dat de Espada missteekt of niet genoeg zijwaarts uitwijkt onder het steken. De vroeg of laat gewonde Espada's vullen heele rollen. Dan moet de tweede Espada het gevecht terstond overnemen, en wordt ook de tweede buiten gevecht gesteld, dan treedt de oudste in jaren van de Banderilleros op. Ja, er zijn zelfs stieren geweest, die na drie, vier Espada's omgeworpen te hebben, zulk een hoogen moed en majesteit toonden, dat ten slotte het publiek het voor den stier opnam, om gratie riep, en dat de stier, na staking van den kamp, als overwinnaar uit het strijdperk trad. Een wel hooge uitzondering, maar die dan toch is voorgekomen. Deze moedige stieren heeten *aplombados*. Hun namen worden in eere gehouden. Armand Doyot geeft in zijn *Les courses des Taureaux* zelfs een geheele naamlijst van stieren op, wier herinnering bij het volk voortleeft en verheft o. m. hoog den roem van den stier Libertados, die 22 October 1864 te Madrid gratie van het publiek kreeg. Voor deze corrida's worden de stieren geheel afzonderlijk in de dusgenaamde granàdera's opgekweekt. Ze bedingen zeer hooge prijzen en wie den besten stier levert, is heel Spanje door een man van naam. Niets intusschen haalt bij de vermaardheid der groote Espada's. Men rekent dat Spanje ruim 10 millioen frcs. 's jaars voor zijn corrida's uitgeeft, en het beste geld hiervan gaat aan de Espada's, die soms 10,000 frcs. voor één corrida ontvangen en niet zelden in één jaar 300,000 frcs. verdienen. Ze leven dan ook en grand seigneur, zonder daarom ooit rijk te worden. Steeds met den dood voor oogen, zoeken ze van het gewonnen geld het leven te genieten, en het is een uitzondering zoo een Espada zijn leven in stille rust ten einde brengt. Vooral het publiek bederft hen. Ze worden in hun woonplaats half vergood. Toen in 1888 de beroemde Espada Frascuelo in het gevecht gewond werd, was heel Madrid in opschudding; zijn huis werd als belegerd door een menschenmassa, die maar niet weg wilde; en 1500 personen lieten zich inschrijven op het boek dat de betuigingen van deelneming opnam. 1500 personen, en daaronder twee hertogen, acht markiezen, elf graven, twee

generaals en tal van Senatoren en Kamerleden. De Espada's zijn moedige, flinke kerels, maar zonder zedelijk gehalte, echte bedorven kinderen, die niet opgewassen zijn tegen de bewondering die hun ten deel valt.

Zal men zich nu over deze stierengevechten een billijk oordeel vormen, dan kan men niet volstaan met zich aan de wreedheid van de corrida te ergeren. Niets is gemakkelijker dan om, zoo men niets van de historie der corrida's afweet, en ze nooit in Spanje zag, uit de hoogte zulk een gevecht op leven en dood te veroordeelen. Maar zulk een oordeel is dan ook de oppervlakkigheid zelve. Reeds ligt er iets waars in wat Edgar Quinet in zijn *Mes Vacances en Espagne* schreef, dat de Spaansche vrouw veel minder door een corrida bedorven wordt, dan de Fransche vrouw door menig obsceen theater te Parijs, waar ze haar schaamte en haar grootheid van ziel inboet; hij acht dan ook de platheden, onkuischheden en vuilheden van deze vaudevilles en tooneelvoorstellingen niet hooger, maar zeer stellig lager staan. Zelf Rousseau oordeelde, in weerwil van zijn sentimenteelen aanleg, dat de corrida's den moed van het Spaansche volk gesterkt hebben. En Quinet voegt er bij: Door uw obscène vaudevilles in Spanje te brengen, om daardoor de corrida te verdringen, „vous énervez le peuple, vous ne le civilisez pas." Natuurlijk zou hier alleen uit volgen, dat men dan èn die vaudevilles èn die corrida's had af te schaffen, gelijk elk ernstig man in Nederland er dan ook zoo over denkt; maar dit ware ligt toch in zijn opmerking, dat althans de pleitbezorgers van zulk diepgezonken tooneel het recht missen om, waar ze dat ontaarde tooneel de hand boven 't hoofd houden, een corrida *per se*, en dat nog wel hooghartig, te veroordeelen. Doch ook afgezien hiervan mag nooit vergeten, dat de wreedheid niet enkel in de corrida meesleept. De hanengevechten zijn, al spelen ze op kleine schaal af, even onmenschelijk, temeer daar hierbij de mensch zichzelf niet waagt. De jacht met valken zondigt door gelijke wreedheid. Op Java was het tot voor kort niet ongewoon, bij hooge feesten een karbouw met een tijger te laten vechten. In Siam vermaakt het volk zich met elkaar vijandige visschen in een breede schaal bijeen te voegen en in die schaal te blijven gluren, en van dat gluren te

genieten tot één der visschen dood is. Zelfs kinderen ziet men er in genieten om vliegen te vangen en in een spinnenweb te werpen, tot een spin komt en het arme vliegje vermoordt. Zelfs spinnen laten kinderen mee spinvechten. Over dit alles nu moet onverbiddelijk ons afkeurend oordeel gaan, en het gaat niet aan alleen het Spaansche volk te veroordeelen om zijn corrida's. Doch er is meer. De stierengevechten in Spanje droegen oudtijds, toen ze opkwamen, een geheel ander karakter. Het waren geen vertooningen voor het volk, maar oefeningen van de ridders, om zich te harden in den bangen strijd dien ze tegen de Sarracenen hadden te doorworstelen. Koningen en Prinsen zelfs namen aan die riddersport deel. De Cid, wien het gelukte een woedenden stier met één stoot neer te leggen, verwierf als Cid Campeador onsterfelijken naam in Spanje. Deze riddertournooien met den stier droegen eerst een nobel karakter. Eenerzijds zag men de ridders te paard uittrekken, en van de andere zijde den stier uitkomen. Ze bonden den strijd aan op edele raspaarden, en het gold onder hen als regel, dat men nog meer zijn paard dan zich-zelf had te sparen. En kinderspel was het van deze ridders allerminst. Bijna geen toernooi ging voorbij, of er vielen dooden onder hen. Eens zijn bij zulk een toernooi niet minder dan 16 ridders bezweken. Ze vochten niet met de lans, maar met de *rejon*, die ze uit de verte op den stier wierpen. Wierpen ze mis, dan waren ze verloren. In 1332 zijn bij één kamp zelfs 19 ridders gevallen en 9 gewond. Zulk een stierengevecht was geen sport, maar volle ernst, en aan den moed en de onversaagdheid in deze riddergevechten ontwikkeld, dankte Spanje voor geen gering deel zijn bevrijding. Bij Armand Doyot en bij Joest kan men de bijzonderheden hiervan nalezen. En toen in de 16e eeuw dit toernooi zijn edel karakter dreigde te verliezen, stichtte in 1562 Philips de Marstranza, die, zij 't al vruchteloos, de eere van dit ridderstoernooi poogde hoog te houden. Toen kwam het keerpunt. De worsteling om Spanje's onafhankelijkheid had uit. De ridderschap verloor tegenover de steden haar beteekenis, en toen had het stierengevecht moeten gestaakt zijn. Maar toen juist sloeg het om en veranderde men het riddertoernooi in wat nu de corrida is. Wat vroeger nationale ernst was, werd nu nationaal vermaak. Geen ridders meer, maar gehuurde Espada's bonden den strijd aan. De eere van den

DE LEEUWENHAL IN DE ALHAMBRA.

kamp was weg. Het gevecht verloor zijn hoog karakter en van dat oogenblik af viel het onder de zedelijke censuur. Men mag geen menschenleven wagen zonder hooger doel. Men mag geen lust hebben aan het bloedvergieten op zich-zelf. En ook mag men geen hulpelooze paarden opofferen en evenmin een stier noodeloos kwellen. Dat desniettemin de corrida thans stelselmatig dit wagen van het menschenleven om de spanning aanmoedigt, aan dat zien van bloed heel het volk went, en dat kwellen van het dier tot een nationale feestvreugde maakt, is onder geen beding vrij te pleiten. Het was mij dan ook onmogelijk, tot het einde toe deze corrida bij te wonen. Toen ik twee stieren had zien neerleggen was het mij genoeg en trok ik mij terug in de gelagkamer. Vooral het spel der Picadores met hun paarden is te afschuwelijk. Ik kon het voor de derde maal niet aanzien. Ook hier staat men voor een schaduwzijde van de democratie. Toen de steden er nog niet in geslaagd waren, door de Hermandad de Ridderschap uit haar oligarchische stelling terug te dringen, waakte hooger opvatting van persoonlijke eer tegen ontaarding en werd zelfs het paard beschermd; toen daarentegen de macht der Ridderschap door de Pueblo's gebroken was, kwam de gemakzuchtige genotzucht aan het woord. Gelijk de democratie dier dagen niet zelve op het slagveld vocht, maar huurtroepen aanwierf, zoo stelde ze zich ook niet zelve tegen den stier te weer, maar huurde voor haar geld de kampvechters, en kreeg, veilig achter de balustrade den kampstrijd aanziende, lust in 't schouwspel, ook om de pracht en de spanning voorzeker, maar toch niet minder om 't wreede en het spelen met het bloed. De volksaard, gelijk ze historisch gevoed was, moedigde dit aan. Reeds de Iberiërs waren voor alles mannen van het zwaard. Hun kling-smederijen waren hun beste industrieën. En al bleek de hypothese van hun stam-eenheid met de Berbers bij grondiger onderzoek ten leste onhoudbaar, dit toch hadden ze met de Berbers gemeen, dat ze steeds onder elkander vochten, stad tegen stad, streek tegen streek. De prijs van het menschelijk leven stond bij hen laag. Die wreede zin is stellig door de Romeinsche kampspelen in den Keizerstijd eer geprikkeld dan bezworen. De Vandalen die heel Spanje doortogen en in het Zuiden hangen bleven, eerden het woest geweld. Tarik, die met zijn Mooren overkwam, kon kwalijk verzachtend op de volkszeden inwerken, en al trad het Khali-

faat van Cordova met groote humaniteit op, de Almoraviden en de Almohaden wisten weer alles te bederven. Een eeuw lang is het toen in Spanje een leven op de ponjaard en op het zwaard geweest, is de bevolking in 't midden van 't land en in het Zuiden aan het zien van bloed gewend, en is het letterlijk door een stroom van bloed gewaad naar zijn vrijheid. Hierdoor is die behoefte aan het volstrekte opgekomen die weinig redeneert, liefst niet parlementeert, maar elke knoop bij voorkeur op staanden voet doorhakt, en het bij elk eenigszins ernstig geschil aanstonds op leven en dood zet. Wat de Ridderschap gestadig tot het duel dreef, dreef het volk bij elk geschil tot handtastelijkheid, en bij die handtastelijkheid greep de hand, eer men er op bedacht was, naar dolk of degen. In onze noordelijke steden maakt koeler atmosfeer bezadigder van karakter, onder de heete zon in het Zuiden stuift het bloed lichter op; en niet alleen in Spanje, maar evengoed in Italië en vooral op Sicilie, telt men, als de passie opvlamt, een menschenleven niet. Hieruit nu verklaart het zich, dat een zoo wreed spel, dat bij ons volstrekt ondenkbaar zou zijn, in Spanje, nu het eenmaal ingang vond, niet meer is uitteroeien. Al zulke gewoonten moeten niet alleen d'après leur date, maar ook welterdege d'après leur milieu beoordeeld worden. Ook hier is geen onvermengd kwaad. Er is de wreedheid, er is de dieren-mishandeling, er is spel met het menschelijk leven; maar er spreekt ook in het eeren van cordaatheid, de weerzin tegen het sentimenteele, het durven als 't er op aankomt. Het verhardt het hart, maar 't sterkt en stevigt het tegelijk. En hierbij komt ten leste, dat nu het stierengevecht in Spanje eenmaal nationalen roep kreeg, al wat in Spanje meeleeft er tegen opkomt, dat men uit sentimenteel motief dien nationalen band van eenheid zou verbreken. Nog altoos is het éene Spanje in groote loketten ingedeeld, waarin elke groep haar eigen leven leidt. In Asturië, Gallicië en Navarra voelt men geen de minste gemeenschap met Andalusië. Op het hoogland van Madrid staat men geheel vreemd tegenover den Grieksch-Romeinschen levenstoon, die nog altoos in het stroomgebied van de Ebro en vooral in Barcelona nawerkt. Liefst nu nog spreekt het volk meer van de Peninsula, dan van España. Tegen die verbrokkeling hervindt nu 't volk zijn eenheid in de Roomsch-Katholieke religie allermeest, ten deele sinds drie kwart eeuw in het spoorwezen, maar voor het meer

luidruchtig volksbesef bovenal in de corrida. In het stierengevecht lust te hebben, dat maakt den Spanjaard. Hun wijsgeeren bepleiten het. Hun dichters bezingen het. Hun schilders weten het te verheerlijken. En rijk en arm, jong en oud geniet er hartstochtelijk in.

Dit klemt te meer, omdat het volk zelf, met name te Madrid, een ver van heldhaftigen indruk maakt. Er wordt namelooze armoede geleden, en alleen een zoo sober volk als het Spaansche houdt dit in zijn lagere klassen uit. Maar het bedelen is er dan ook een tweede natuur geworden, en het lotspel vergiftigt tot zelfs de laagste standen. In geen stad ter wereld heeft het loterijwezen zulke afmetingen aangenomen als in Madrid. Geen straat kunt ge doorkomen, zonder dat van twee, drie zijden, tegelijk u de loterijbriefjes als in de hand worden geduwd. Groote loten koopt men uiteraard alleen in de kantoren, maar op straat daalt de koopprijs af tot weinig meer dan een enkele peseta. In geheel de administratie komt dezelfde slapheid uit. Zeer stellig werkt hier in het Oostersche bloed na. Wat in heel het Oosten de teugels slap doet hangen, bespeurt ge ook hier. Het goed geordende, vast-geregelde, en streng-gecontroleerde van ons Westersche publieke leven is aan Spanje onbekend. Tot zelfs in het spoorwezen is die slapte doorgedrongen. Zijn de uitgebrachte wagons vol en is er geen plaats meer, dan rijdt de trein soms af en laat u op 't station staan. Is er voor een trein een te klein aantal reizigers opgekomen, dan komt het voor dat de trein niet afrijdt. Op den zestien uren langen rit van Carthagena naar Madrid was geen spijswagen meegenomen, en aan de buffetten bij de stations waar de trein stilhield, was voor geld noch goede woorden iets te krijgen. De conducteur — want voorkomend blijft de Spanjaard onder alle standen — deelde mij een stuk brood van zijn karig rantsoen mede. Bij post en telegraaf doet ge gelijke ervaring van slapheid op. Een telegram dat ik naar mijn land afzond en waarvoor ik 12 peseta's betaalde, is nooit aan zijn adres aangekomen, en zelfs te Madrid was het in 't postkantoor één namelooze verwarring. Toen ik kwam om een aangeteekenden brief af te halen, dien ik zeker wist dat er zijn moest, zocht de ambtenaar een tijdlang in een ongeredderden hoop brieven en papieren en gaf mij ten bescheid dat er niets was; maar toen ik den volgenden dag mijn naamkaartje liet zien, zei een ander ambtenaar mij dat er reeds veertien dagen een aangeteekende brief voor mij lag; en toen ik dezen opvroeg, kreeg

ik ten antwoord, dat ik eerst mijn paspoort moest vertoonen. Den dag daarop kwam ik met mijn paspoort, maar toen was er de ambtenaar van eergisteren weer, en die herhaalde bij hoog en bij laag zijn verklaring, dat er geen brief voor mij was. Op mijn verzoek was toen onze Gezant, Jhr. Testas, zoo vriendelijk den brief voor mij te gaan opvragen, maar ook hem werd gezegd dat er niets was. Doch zie, toen ik twee dagen later weer kwam, was de andere ambtenaar weer in dienst, die mij nogmaals zei dat er een aangeteekende brief voor mij lag, en toen eindelijk werd de lang verbeide brief mij ter hand gesteld. En zoo iets kon plaats hebben op het hoofdpostkantoor van heel Spanje, op het bureau te Madrid. Toch hindert dit het volk niet. Het is er aan gewend. Die slapheid is in Spanje een tweede natuur geworden. Men is zelf zoo. Maar de vonk smeult onder de asch. Bij de corrida is ditzelfde volk één vuur en vlam, volgt technisch heel den kampstrijd in al zijn onderdeelen, is van alles op de hoogte en leeft in alles mêe. Een combinatie van twee schijnbaar tegenstrijdige eigenschappen, die het tevens verklaren hoe het anarchisme in Spanje zoo brutaal en driest kan optreden. Bij het gouvernement ontbreekt de vaste hand om het tegen te staan, en in het volk woelt de passie die met het menschelijk leven speelt.

Van Madrid begaf ik mij naar Toledo, den machtigen voorpost, dien het Christelijk Spanje tegen het Sarraceensche Zuiden het eerst vooruitschoof. Het ligt 76 K.M. ten Zuiden van Madrid en was reeds onder de Romeinen een plaats van beteekenis. Zij noemden het Toletum. De Mooren veroverden het op de West-Goten, noemden het Tolaitala en vestigden er een Emir. Het groeide toen aan tot een stad van 200,000 inwoners. De inwoners die zij er gevonden hadden, werden al spoedig Moçaraben. Er werd niet anders meer dan Arabisch gesproken. Moskee verrees na Moskee, en onder de hoede der Sarracenen wisten ook de Joden een zeer invloedrijke positie te winnen. In 1057 is het toen door Alfonsus VI van Castilië hernomen, maar het Moorsche leven hield er stand. Er werd niet gedacht aan vervolging, en tot in 1581 bleef het Arabisch er de taal van het volk. In dit jaar eindelijk werd het spreken in het Arabisch bij Koninklijk decreet verboden. In dien tusschentijd had het Kerkelijk bestuur

Toledo tot zijn hoofdzetel gekozen. De Metropolitaan van Spanje had er zijn zetel gevestigd, bewoonde er een groot paleis, beschikte 's jaars over een inkomen van 300,000 ducaten en voerde een hofstaat, waartoe niet minder dan 160 geestelijken behoorden. Dit verlokte Philips II om Valladolid te verlaten en in Toledo zijn Koninklijk hof te vestigen, maar de hegemonie der geestelijkheid was zelfs hem te sterk. Slechts twee jaren bleef hij er, en bracht toen zijn residentie over naar Madrid. Reeds voor den inval der Mooren was Toledo het geestelijk centrum van Spanje geweest. Niet minder dan 15 Conciliën zijn in zijn paleizen gehouden, en de Kathedraal die eer de Mooren kwamen, een Christelijke Kerk is geweest, is toen Moskee geworden en na de verovering van Toledo door Castilie weer in een Kerk omgebouwd. Toledo dankt zijn historischen roep aan zijn prachtige, uiterst sterke ligging. Het ligt aan de Taag, die hier nog wel niets van haar Lissabonsche grootheid doet vermoeden, maar toch aan Toledo een schilderachtige ligging geeft, en het aan den voorkant tot verdediging verstrekt. Is men de brug, die over de Taag is gespannen, overgegaan, dan staat men voor een rotsgevaarte, dat slechts op één punt aan het daarachter liggende gebergte aansluit, en tegen die rots is dan Toledo aangebouwd. Van een effen terrein is in Toledo dan ook geen sprake. Al glooiend klimt de stad op. De straten dalen en klimmen zonder eind, het gaat al op en neder. Zelfs nu nog, nu Toledo inkromp tot een stedeke van 24,000 inwoners, is er maar één plein dat een uitgestrekter vlakte biedt. Rijtuigen, en zelfs karren, kunnen in de eigenlijke stad dan ook niet gebruikt worden; zelfs het brood wordt 's morgens in manden, die van een op de schouders rustend juk afhangen, rondgedragen. Alleen langs de Taag en langs de muren der voormalige vesting is rijden mogelijk, en meest gebruikt men zijn rijtuig alleen voor een uitstapje naar de prachtige Vega, die Toledo aan den zuidkant omringt. Voor het overige is de stad vervallen. De adel heeft er nog wel zijn paleizen, maar deze zijn onbewoond en slecht onderhouden. De Alcazar, waar de Emir resideerde, is in een kazerne herschapen en verloor alle schoon. Alleen de hooge geestelijkheid, die nog altoos in Toledo haar zetel behield, geeft aan de stad een hooger relief, wat vooral uitkomt in de eenig schoone Kathedraal en in het paleis van den Metropolitaan. De Kathedraal,

die in haar tegenwoordigen vorm van 1227 dagteekent, en eerst in 1493 voltooid werd, heeft reusachtige afmetingen. Ze is 120 M. lang en 59 M. breed en is veel te groot voor de kleine bevolking. Ze is rijk aan kunstschatten die vooral in de 26 kapellen zijn uitgestald. Ze bezit oude archieven en een belangrijke bibliotheek, en is in elk opzicht geheel in overeenstemming met haar hooge roeping om de kathedraal van Spanje s Metropolitaan te zijn. Onder de overige kerken, of althans als kerk gewijde gebouwen, is alleen nog de vroegere Synagoge *del Transito* belangrijk; minder als heiligdom, dan als keurige proeve van den Mudejaarschen bouwstijl. Interessant is nog de Cueva de Hercules, een diepe grot, waar men zegt dat vroeger de Magie op groote schaal gedreven werd, en dan in veel hooger mate de groote brug van Alcantara, en de bekende Zonnepoort, de Puerto del Sol, die hier niet een plein is, maar nog een echte eigenlijke poort, wier uitgang zich naar het Oosten keert. Als vesting eens schier onneembaar, heeft Toledo thans als versterkte plaats alle beteekenis verloren. Haar roem en roep was, dat ze oudtijds de voorpost van Castiliëns koningen tegen de Sarracenen was. Toen die verdwenen, verloor ook Toledo haar beteekenis, en niet door wat ze nu nog vertoont, maar schier uitsluitend door haar historische traditie staat ze nog altoos hoog in de schatting van elken Spanjaard aangeschreven. Eeuwenlang toch was ze de stad op den berg, in wier Kruis of Halve Maan op de torens, zich het wel of wee van het Christelijk Spanje kond deed.

Van Toledo richtte zich mijn weg naar Andalusië. Wat mij wenkte, was de Alhambra te Grenada, de Kathedraal van Cordova en de Alcazar en de Giralda te Sevilla. Het was de invloed van het Moorsche element op Spanje s historische ontwikkeling, die, in verband met geheel mijn tocht om de Middellandsche zee, mij in Spanje aantrok. Het Noorden en Westen liet ik daarom liggen, om meer bepaaldelijk in Andalusië die inwerking van het Oosten in oogenschouw te nemen. Het is dan ook die Oostersche invloed, die aan Andalusië zijn zeldzaam aantrekkelijk karakter verleent. Niet alsof het land zelf in het Zuiden, nu afgezien van dit Oostersch element, u niet boeien zou. De natuur is er van ongeevenaarde schoonheid. De Vega is er rijker in natuurpracht dan in eenig ander deel van Spanje, en reeds lang eer de Mooren bij Gibraltar overstaken, ging de roep van

Andalusië in heel het Romeinsche rijk uit; maar toch dankt het, wat zijn inwoners en zijn kunstschatten betreft, zijn eigenaardig type thans bijna uitsluitend aan wat het Moorsche element er in het bloed en in de kunstschatten achterliet. De Spanjaard van Andalusië is een geheel ander wezen dan de Spanjaard van het hoogland, van Asturië of op de Westkust. Het volk leeft hier zonnig in de zon, is letterlijk verzot op nimmer eindigende feestelijkheden, is jolig en grappig van aard, mint vertoon van pracht en weelde, en zou liefst uit zijn eindeloozen vreugderoes nooit wakker worden. Alle stijfheid van het Noorden is hier omgezet in gulle vrijheid van beweging. Men is er geboren vriendelijk, niet het minst tegen vreemdelingen. Men is er gesteld op sier in kleeding, heeft smaak voor kleuren en tinten, leeft er bij muziek en spel, en vertoont er in elk opzicht den weelderigen levenstoon van het Oosten, ontdaan van de benauwende beperking, die de Khorân in het Oosten althans aan de vrouw in het publieke leven oplegt. Het type der inwoners verraadt in alle standen den gloed van het Oostersch bloed. Niet elke vrouw is er een schoonheid, maar als soort genomen, heeft toch de Andalusische vrouw iets dat onwillekeurig boeit door haar volle, bezielde vormen, door haar donker, doordringend oog, door haar meest schoone tint, haar prachtig haar en haar lenige bewegelijkheid. Tusschen stand en stand is er geen verschil. Vooral in Andalusië is de Spanjaard echt-democratisch, maar zonder de brutale ongemanierdheid die in het Noorden van Europa soms van de democratie wel onafscheidelijk lijkt. De hoogstgeplaatste hertog of graaf behandelt er den minsten arbeider met vriendelijke beleefdheid, en de lagere klasse voelt zich tegenover den hooggeplaatste wel geheel vrij, maar laat toch nooit na hem met zekeren eerbied te bejegenen. En dit alles saamgenomen, maakt er het verkeer aangenaam en gezellig. Ge gevoelt u in Andalusië als thuis. Geen vriendelijker menschensoort is denkbaar. Men doet alles voor u, om u het verblijf aangenaam te maken. Zelfs in den trein spreekt men u, of ge Spaansch verstaat of niet, aan, is frère compagnon met u, en, hebt ge verzuimd in den trein mondvoorraad mêe te nemen, dan biedt men u op de meest gracieuse wijze uit eigen voorraad een dronk en een versnapering aan. Komende uit Madrid, voelt ge nooit sterker dan in Andalusië, uit wat geheel afzonderlijke en separate deelen Spanje eigenlijk is samengesteld.

Ge voelt u in Andalusië in een geheel andere wereld, en die wereld neemt u met wonderbare gracie in zich op. In Sevilla moge dit sterker zijn dan in Grenada, steeds is dan ook in Sevilla het gloriepunt van het Andalusische leven geweest; maar al komt het in Sevilla sterker uit, de Andalusische levenstoon heeft toch heel het Zuiden tot in Algeçiras overmeesterd en verrijkt. Het sterkst intusschen spreekt de Oostersche traditie in de kunstschatten die de Sarracenen hier achterlieten, en daarom ga aan wat ik over de drie steden, waarin deze kunstschatten schitteren, te zeggen heb, een kort woord over die Moorsche of Arabische kunst vooraf.

Er heerscht bij velen die het Zuiden van Spanje bezochten, een schier dweepzieke bewondering voor die Moorsche kunst, waarin ik niet deelen kan, en die ook sinds lang door wezenlijke kunstkenners tot haar meer juiste afmetingen is teruggebracht. Vrijwel toch is men het er thans onder de deskundigen over eens, dat er van een origineele, heel het artistieke leven omvattende kunst bij de Arabieren geen sprake is. Dit valt reeds terstond in zooverre in het oog, dat uit den aard der zaak noch de beeldhouwkunst, noch de schilderkunst bij de Arabieren bloeien kon. Niet alsof, gelijk sommige het voorstellen, alle nabootsing of styleering van de creatuurlijke vormen voor den Islam contrabande was. Reeds de Leeuwenzaal in de Alhambra toont het tegendeel, en zoowel in Azië als in Afrika en Spanje liggen de voorbeelden voor het grijpen, dat de nabootsing van de natuur en haar idealiseering aan de Arabieren niet vreemd was. Zelfs uit de tapijten, die we uit hun schatkamers naar het Noorden brachten, ziet men het tegendeel. Maar al geeft men dit toe, zooveel blijft dan toch, dat de Islam de beeldende kunsten niet aanmoedigde, en er geen eigen bezieling aan gaf. Rijk en heerlijk is de Oostersche poësie, maar reeds haar muziek liet steeds te wenschen over, en eigenlijk is het eenige waarin ze uitblonk, haar architectuur en haar decoratief. Maar ook bij die architectuur late men zich niet misleiden. Bijna niets wat in die architectuur uitkomt is, het decoratief nu daargelaten, van Arabische vinding. Wat Constantinopel, Klein-Azië en Syrië, met Egypte, Tunis, Algiers en Marokko te aanschouwen geven, is voor de eerste drie landen meest van Byzantijnschen voor de

laatste van Koptischen oorsprong. Zelfs de Omayaden te Damascus bootsten den stijl van Caïro na, Bagdad gaf imitatie van Damascus, en te Cordova heeft weinig anders dan een reveil van Bagdad gebloeid. Het waren meest Christelijke architecten, die de Arabieren, zelfs voor den bouw van hun moskeën, te hulp riepen. Hun zuilen namen ze meest weg uit antieke gebouwen en uit Christelijke kerken, om ze zonder keur of harmonie in hun moskeeën bijeen te voegen. Hun spitsboog namen ze van de Kopten over. Hun eivormige koepel had geen anderen oorsprong, en zelfs de polygone Arabesken waren reeds, eer zij ze aanwendden, onder de Kopten in Egypte bekend. Wil dit nu zeggen, dat er in het gebruik dat de Arabieren van deze reeds bestaande vormen maakten, geen eigen gedachte school? Dit allerminst. Dit geldt wel van de moskeeën te Constantinopel en elders, die slechts copieën van de Hagia Sophia zijn, maar niet van de echt-Arabische moskee, die in aanleg en type een geheel ander, en zeer beslist een eigen karakter vertoont, doch dan ook als zoodanig schier alle kunstwaarde mist.

De Arabier woonde in zijn tent, en het is deze tent die de grondvorm werd voor zijn eerste Moskee. Natuurlijk moet hier niet gedacht worden aan de kleine, onaanzienlijke, ingedoken tent, waarmee de gewone Arabier door de woestijn trok. Alleen de groote pracht-tenten van de vorsten komen hier in aanmerking. Men ga, om zich van deze tenten een denkbeeld te vormen, te Krakau het groote nationaal-Poolsche museum bezichtigen en raadplege daar de groote Sultans-tenten, die de Polen, in hun worsteling met de Turken, op den erfvijand van hun geslacht veroverd hebben. Nog onlangs had ik het voorrecht die tenten te kunnen bestudeeren. Tenten als zalen, lang en breed uitgespannen, en die in een vierhoek om een open ruimte opgesteld, u geheel den indruk weergeven van wat de Arabische architectuur u in de oorspronkelijke moskee, en zelfs in de zalen en galerijen van de Alhambra, te aanschouwen geeft. De groote moskee van Damascus zelfs is niets dan een lang vierkant, dat zich eindeloos uitbreidt en waarin ge door de zuilenrijen, als door boomen heen, in een dicht woud inziet. Altoos werden de tenten opgeslagen bij een bron, en zoo ook vindt ge in de moskee en zelfs in het Paceo altoos de bron terug. Tweeërlei kwam hierbij voor. Die bron lag of midden in het zand, of wel om die bron had zich een kleine oase

gevormd, en op die oase ging een klein palmenwoud omhoog. Die bron zonder geboomte bootst de Arabische kunst na in de binnenplaatsen of hallen, die bronnen met geboomte in de vierhoekige moskee. Op die binnenhoven of binnenplaatsen vindt ge van drie zijden meest galerijen aangebracht, die toegang geven tot de vertrekken, en dunne pilaartjes dragen van die galerijen het platte dak. Dit nu geeft den indruk weer van een reeks van tenten, die opgezet zijn rondom het plein in welks midden de bron staat, en die dunne pilaartjes, die het galerij-dak dragen, zijn niet anders dan de stangen waarop de tenten rusten. Denkt ge u daarentegen zulk een tentenkamp opgeslagen bij een bron die door geboomte omringd is, dan krijgt ge het beeld van de moskee. De boomstammen zijn dan de pilaren, het niet zeer hooge plafond wordt dan gevormd door het neerhangend loover, en de arcaden die van buiten, en ook soms van binnen zijn aangebracht, herinneren weer aan de tenten met hun stangen. Iets waarbij ge, gelijk gezegd, uiteraard niet aan de kleine tentjes van den gewonen Arabier, maar aan de hoog-uitgespannen vorstelijke tenten te denken hebt. Hierdoor verklaart het zich dan ook, dat de Arabische kunst de pilaar zonder stylobaath, vlak op den vloer zet, en zelfs waar ze pilaren uit oude tempels of kerken bezigt, deze afzaagt, om den zuil zonder eenig voetstuk slank uit den bodem te laten opschieten. Tevens is het hieruit begrijpelijk, waarom deze kunst geen behoefte heeft aan gelijksoortige en vooral niet aan gelijke zuilen in hetzelfde gebouw. Gelijk de boomen in een woud verschillen in soort, in groei, in tint, zoo ook sprak en spreekt een zuilengroep den Mohammedaan het meest toe, zoo deze gevariëerd is en niet door eenvormigheid te zeer den steen laat uitkomen. Onze zucht naar hoogheid der gewelven valt hiermeê vanzelf weg. De tent is zelden hooger dan twee en halve meter, zelfs niet de tent van een Emir. En ook, hangt als men ginds door de boomen heenloopt, het looverdak meestal laag naar beneden, zoo ook is tot zelfs in groote moskeeën en in prachtzalen nooit naar uitspanning van het hooge gewelf gestreefd, maar het dak èn tamelijk laag èn in den regel plat, soms zelfs vlak, en anders in caissons ingedeeld, aangebracht. En gelijk er in zulk een bosch, waarin men zich legerde, altoos een punt was vanwaar men uit het bosch de woestijn inzag en het licht zich zag toestroomen, zoo vindt ge ook hier in de Moskeeën de

Mighrab, een meestal prachtig geconstrueerde nis, die in de lijn van Mekka ligt en uitziet naar het heiligdom, vanwaar het geestelijk licht van Allah over zijn geloovigen is opgegaan.

Door de tent en niet het huis tot uitgangspunt te nemen, liet men in de Arabische en Moorsche bouwkunst voor eigenlijke constructie geen plaats. Om zijn gebouwen duurzaam en van groote afmetingen te maken, moest ook de Arabier wel tot zware constructies overgaan, maar het hoe van die constructies was bijzaak; dat kon van elders ontleend worden, en ongeloovige architecten konden er hun krachten aan wijden. Die constructie zou toch niet anders dan het innerlijk geraamte geven en dat geraamte moest zoo min mogelijk uitkomen. Het strakke vlak en de naakte lijn moesten weggedoezeld. In de constructie, en in den vorm van die constructie, lag voor den Arabischen bouwmeester de kracht niet. Niet in de lijn, noch in de zuil zocht hij zijn harmonie en symmetrie. De evenredigheden boden hem 't spel voor zijn zoekenden geest niet. Eerst als de constructie van het geraamte, en dan nog liefst in tentvorm, gereed was, zou de inspiratie van zijn eigen kunst in werking geraken. En die inspiratie nu ging er altoos weer op uit, om al werd er uit steen gebouwd, toch de illusie van de tent in het steen in te tooveren. In de tentgordijnen is de strakke lijn zeldzaam en spreekt niet de lijn, maar de plooi, en die plooi loopt door in gekronkelde lijn, nu uitdan inbuigend, en stoort zich aan geen evenredige afstanden. In de tenten waren de zijvlakken — althans in tenten van groote Emirs — met tapijten behangen, aan de binnenzijde vaak met gestikte zijde overtogen, en in keurige draperie uitloopend boven den ingang, terwijl ze dan langs de stangen in saamgekronkeld doek een overgang zochten. En in de poging om ook dit na te bootsen, komt ge nu tot de origineele Arabische kunst. In de poging om de constructie uit steen ook in dit opzicht te dwingen de gedaante van het doek en het tapijtwerk van de tent aan te nemen, hebben ze hun meesterwerk geleverd; een meesterwerk van onovertroffen schoonheid en tooverachtig in zijn vorm. Die kunst bestond in de poging om den harden steen, de stroeve zuil, de strenge poort met kantwerk en borduursel zoo te overdekken, dat al 't stijve en stroeve verdween en de steen zelf tot zacht en week borduursel was geworden. Ze slaagden hierin vooral door het

gebruik van de Tapia, een mengsel van klei en leem van buitengewone hardheid zoodra het was opgedroogd, maar dat zich eer het opdroogde, tot het indrukken van de fijnste figuren, ja van het fijnste borduursel leende, en toch, eenmaal gedroogd, zulk een wonderbare stugheid bezat, dat sommige stukken van dit overfijne werk de eeuwen verduurd hebben, waar soms onze granietstukken reeds vermolmden. Aan ditzelfde streven om den steen in fraai bewerkt doek om te tooveren, ontleenden ze ook hun voorliefde voor de Stalactyten, die de lagere koepels en bogen als in draperieën doen afhangen. Evenzoo verklaart zich hieruit hun liefde voor de Arabeske, die wel van de Kopten herkomstig is, maar toch eerst door den Arabischen bouwmeester tot een eigen kunst is verheven, als ter nabootsing van de tapijten die tegen de tentwanden waren opgehangen. De calligraphie is daarbij niet minder voor het tentdoek dan voor het tapijt aangenomen; een nabootsing die ze zelfs tot in hun illuminatiën voortzetten. Al speelt nu in de Arabeske ook het gestijleerde blad mede, soms ook de bloem, hoofdzaak blijft in de Arabesk toch het lijnenspel; een spel zoo kunstig, dat het alles uit de lijn opkomt en toch de lijn er geheel in ondergaat. Met dit veelzijdig borduursel, kantwerk en draperiegeplooi, weten ze nu elken stijl, elke poort, elken gevel, elken binnenwand zoo tooverachtig schoon te versieren, dat al het stijve wegvalt, alle wand verdwijnt, en geheel het gebouw, vaak tot in zijn poortgevel, in zijn afhangende vormen en in zijn wendingen zich als één prachtstuk voordoet, waarin de stugge, harde steen in zijn tegendeel is omgezet. Met den boog en den koepel drijven ze hetzelfde kunstige spel. Den ronden boog doen deze kunstenaars overgaan in den hoefboog, den hoefboog in den spitsboog. den spitsboog in den eivormigen boog, en dezen weer in den kielboog, d. i. in een boog die den vorm van een omgekeerd schip nabootst, maar om dan in dezen kielboog ijlings weer een draperie aan te brengen, alsof een geplooide roldoek over de opening ware uitgespannen en met koorden ondervangen.

Toch versta men dit niet zoo, alsof opzettelijke nabootsing, in machinalen zin, van de tent hierbij doel ware geweest. Uit het bloot machinale komt geen kunst. Heel anders moet dit al zoo gedacht, dat hun geest in den verschijningsvorm van het tentwezen een eigenaardige bevrediging had gevonden, en dat ze nu in hun constructies van steen aan diezelfde behoefte een artistieke bevrediging

poogden te schenken. Uit hun door het tentleven gevormden zin kwam dit tooverachtige van hun kunst voort, om ook den steen aan de inspraak van hun gemoed dienstbaar te maken. Hun prachtige faïence, hun wonder lichtspel met de lamp, hun tooveren met de schaduwen en kleuren en met de polygone lijn, het komt alles uit dezen zelfden drang van het gemoed voort, maar dan ook met het noodzakelijk gevolg, dat ze geen eigenlijke architectuur gekend hebben, doch al hun kracht uitputten in het decoratief en in het najagen van indrukken op het gevoel. Hun aanleg was zinnend en peinzend, alles had voor hen symbolische beteekenis. De rechte lijn drukte kalmte uit; in de gebogen lijn brachten ze droefenis en vreugde tot uitdrukking. De cirkel doet hen zich verliezen in het oneindige. Het boeket vertolkt het gebed, de cypres de klagende ziel. En zoo speelt de ziel naar buiten in alle vormen, tinten en glansen, en is het één reflex van het innerlijke zielsleven, dat ze tooverend weergeven in hun decoratief. En de beste proef op de som voor hun welslagen is wel, dat de westerling, die nu nog een overblijfsel van hun voleinde kunst in de Alhambra bewondert, zonder het te willen, onder gelijksoortigen indruk geraakt, en door het tooverachtige, door het feërieke van hun kunst wordt aangegrepen. Niet de Turksche moskee naar het Sophiatype, maar de echt-Arabische moskee met het eindelooze vierkant, waar men als door een woud van slank geboomte doorheen ziet, biedt als ze geheel bezet is door een in Oostersch gewaad gehulde schare van geloovigen, vooral bij avond, een schouwspel van onvergelijkelijke schoonheid. Het gebouw welft zich niet. Van het naar den hemel opheffende is geen zweem te ontdekken, maar als de duizend prachtige lampen van gekleurd glas, op zilveren glanzenden bodem ontstoken zijn, en de bidkleedjes over heel den vloer zijn uitgespreid, en heel het woud van zuilen tintelt van menschelijk leven, wordt ge onwillekeurig door het schitterende, al kan men niet zeggen door het grootsche, van het schouwspel verrukt. Het spreekt zoo warm, het heeft zulk een innigheid, het doet zoo zacht en teeder aan, dat ge aller hart als kloppen hoort en de golving van het gemoed u voelt tegenstroomen. En dit hoogste is alleen daardoor bereikt, dat elk detail in deze decoratieve kunst tot de uiterste volkomenheid is opgevoerd. Hun lampen, soms voor meer dan duizend gulden het stuk geveild, zijn in haar lichteffect niet te overtreffen. Hun faience

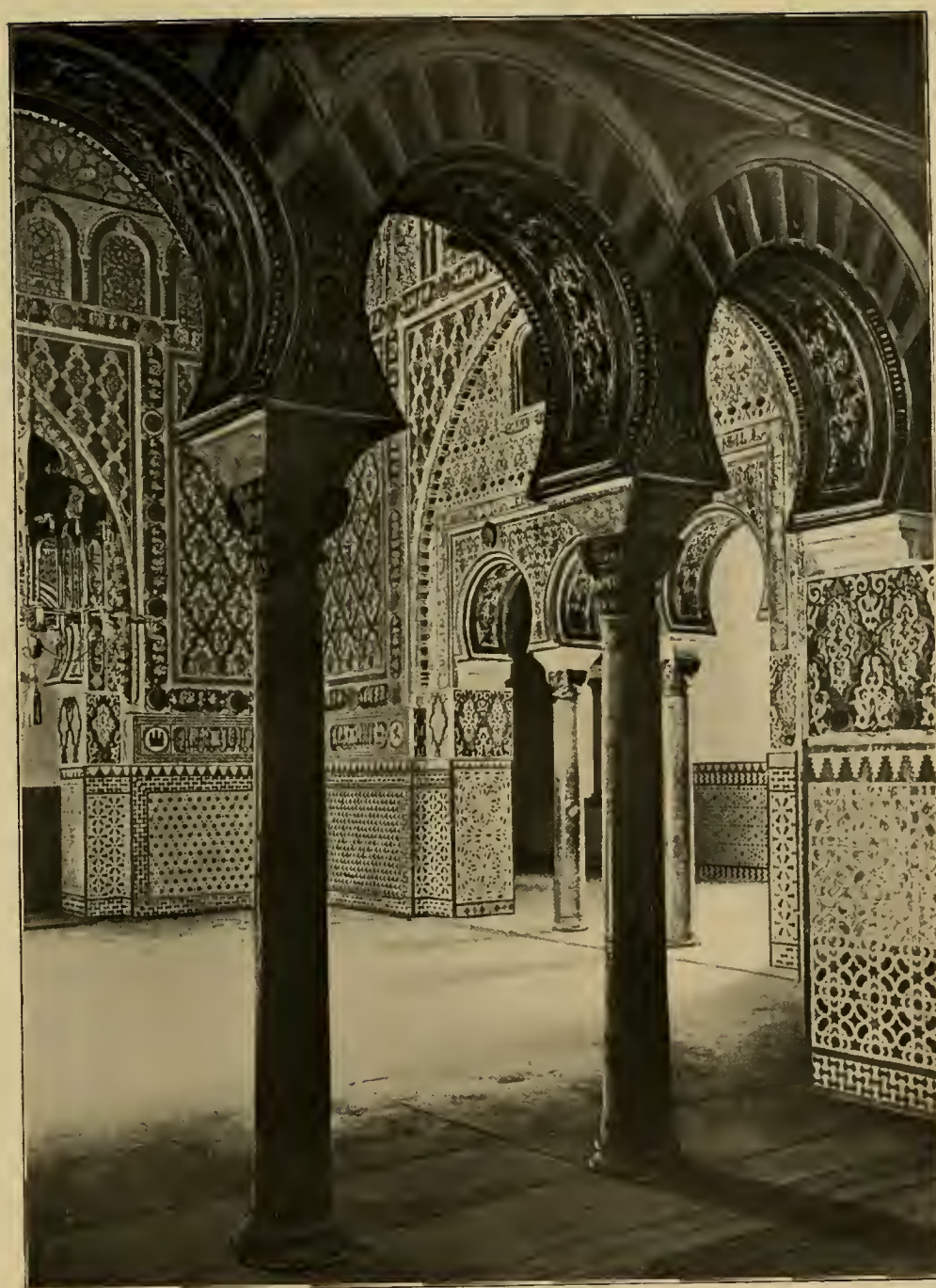
is van de prachtigste tinten overtogen. Hun Arabesken zijn in fijnheid ongeëvenaard. De draperie van hun plafonds en bogen maakt alles levend en bezield, wat anders stug en stijf zou zijn. En de kleeding en stemming van de geloovigen, die zich in zulk een tooverachtig gebouw verdringen, is in harmonie met al wat hen omringt. De idee alsof deze kunst een eigen architectoniek zou hebben uitgevonden, moet ge prijsgeven. In haar constructie ontbreekt alle oorspronkelijkheid. Maar is dit eenmaal toegegeven, en let ge alleen op de wondere wijze, waarop ze het geconstrueerde geraamte wisten te overkleeden en te sieren, dan is er geen hooger en meer in de ziel indringend effect denkbaar, dan zij te voorschijn wisten te brengen.

Van de drie op elkaar volgende perioden, waarin deze kunst in Spanje gebloeid heeft, vindt ge, naar historische volgorde, in Cordova, Sevilla en Grenada nog steeds de machtigste monumenten. In Cordova de Kathedraal, in Sevilla de Alcazar, de Giralda en de Kathedraal en in Grenada de Alhambra. Wie Spanje bezoekt, richt daarom achtereenvolgens naar deze drie steden zijn artistieke bedevaart. Nu valt Cordova, als ge het binnentreedt, bitter tegen. De stad die eens zetel van het derde Khalifaat was, meer dan een half millioen inwoners telde, en waarin op meer dan 80.000 weefgebouwen in zijde gewerkt werd, is thans ingekrompen tot een vervallen provincie-stad van een 50.000 inwoners. De industrie, weleer zoo bloeiend, ligt er neder. De rijke en aanzienlijke familiën hebben Cordova verlaten. De vroegere paleizen der machtigen onder de Mooren zijn vervallen of in pakhuizen omgebouwd. De Alcazar, eens het schitterend paleis van den Khalief, is onkenbaar in zijn ruïnen en mist alle kunstwaarde. De straten zijn er erg gekronkeld en heel de stad ziet er armelijk uit. De stad is eeuwen oud. Reeds in 152 v. Chr. kreeg ze een Romeinsch garnizoen. Sinds was ze in aanzien onder de Byzantijnen en West-Goten, maar toch, haar eigenlijken bloei ging ze eerst tegemoet toen, met behulp van de Joden, de Sarraceensche veldheer Moegi har Roemi in 756 zich van haar meester maakte. Onder Abder Rahman III is ze toen, als zetel van het Khalifaat, de hoofdstad van heel Spanje geweest, tot in 1031 de Khalief verjaagd en de republiek er uitgeroepen werd. Van dat oogenblik af taande

Cordova's glorie, en toen in 1230 koning Ferdinand het beleg voor haar poorten sloeg, en haar innam, kon ze aan den ban die over haar geslagen werd, niet meer ontkomen. Voor het Christelijk Spanje kon Cordova nimmer de beteekenis herwinnen, die het voor de Mooren gehad had. Seneca werd er in oude dagen, later Averroes en Maimonides geboren, en als zetel van wetenschap en kunst behield ze langen tijd een naam boven Bagdad en Caïro. Maar dit alles zonk van zelf ineen met het einde der Moorsche heerschappij, en thans boeit Cordova bijna eeniglijk nog door haar machtige kathedraal, eerst een kerk van St. Vincent, daarna onder de Mooren de grootste moskee na die in Mekka, nu herschapen (en daarmee bedorven) in een Christelijke kathedraal. Bij de overgave van Cordova was bedongen, dat de kerk van St. Vincent half kerk zou blijven en slechts voor de helft moskee zou worden, maar, gelijk het niet anders kon, geraakte dit verdrag al spoedig in vergetelheid, en van toen af is het geheele gebouw omgezet in een echt-Arabische moskee, met 18 zuilenrijen die 19 schepen vormen. Geheel het gebouw is 175 M. lang bij een breedte van 130 M., en driemaal vergroot. Abderrahman I schiep haar eersten vorm, nog geen vijfde van wat ze thans is. Abderrahman II voegde er een bijna even zoo groot gedeelte aan toe. Al Hakum II bouwde er nogmaals een even groot stuk aan toe, en Al Manzoer voegde er ten slotte over de geheele lengte nog twee schepen bij. Op die wijze is toen de lange vierhoek ontstaan, die zich met een kleine vijftig zuilen op elke rij van den ingang tot aan de nieuwe Mihrab uitstrekt. Een woud eens van 1418 zuilen, waarvan er thans echter nog slechts 850 overeind staan. Karel V gaf namelijk verlof om midden in het gebouw een machtig stuk weg te breken, ten einde op dit ledig erf een koor te plaatsen; iets wat natuurlijk geheel het gebouw bedierf, het uit zijn verband rukte en van zijn oorspronkelijke harmonie beroofde. Toen Karel V later zelf zag, waartoe hij verlof had gegeven, ergerde hij zich aan zijn barbaarsch bedrijf. Het voorste gedeelte van het gebouw wordt gevormd door een ruim plein, met arcaden omringd, de dusgenaamde Paceo de los Naranjos, gelijk men zulk een plein met arcaden bij elke groote moskee vindt; en alles saam geven niet minder dan 22 poorten toegang tot het indrukwekkend gevaarte, dat aan zijn buitenmuren door 35 contreforten gesteund wordt. Het merkwaardige van deze moskee was de dubbele rij van zuilen, waarvan de eene boven de

andere geplaatst is. Het gebouw zelf is van binnen elf Meter hoog, maar de onderste zuilenrij reikt niet verder dan 4.40 M. Deze onderste zuilengroep vormt een prachtige collectie van marmeren, porphyren en Jaspis pilaren, die schier alle van elders geroofd zijn, alle eenvormigheid missen, de één gewrongen, de ander in palmvorm opgaand, een derde de bamboe nabootsend, en de meesten zijn afgezaagd en alle zonder stylobaath vlak op den bodem gezet. Deze onderste zuilen zijn alle door bogen verbonden, en deze bogen zijn ineengezet met om den anderen een rooden en een witten steen. Deze bogen vormen dan saam een reeks galerijen, en op elke galerij is een tweede verdieping en tweede rij zuilen geplaatst; evenzoo verbonden met bogen die als waterstralen uit het plafond neerkomen. Er waren drie Mighrabs aangebracht en het geheel werd verlicht door 280 lustres, die saam 7425 lampen flonkeren lieten. Een overzicht van het enorme gebouw is op niet één punt te verkrijgen. Uw blik verwart zich in de eindelooze zuilen, bogen en tweede bogen omhoog. Bovendien sluit het koor, dat 78 M. lang bij 24½ M. breed is, in het midden alle doorzicht af, en de vele kapellen die aan de wanden zijn aangebracht, verbrokkelen het geheel nog meer. Winste zou het dan ook geweest zijn, zoo men deze moskee ongeschonden als antiquiteit bewaard had en daarnaast een nieuwe kathedraal had gesticht. Maar de geloovigen dulden dit niet. De veroverde moskee was een trophee, en die trophee moest aan Christus gewijd worden, en dit te meer daar men zegt, dat bij de inneming van de stad door de Sarracenen, niet minder dan 400 Gotische ridders, die geen kamp wilden geven, hier levend verbrand waren. Langen tijd heette de kathedraal dan ook de »kerk van de levend verbranden«. Schoon is, behalve de Kathedraal, in Cordova nog de Moorsche brug over de Guadalquivir, een brug van 223 M. lengte, met in het midden een prachtig uitzicht op de Sierra Morena. Bezienswaard zijn ook nog de private paleizen van Don Juan Conde en van Jeronimo Paez, maar voor het overige voelt ge, na de Kathedraal bewonderd en genoten te hebben, verademing zoo ge het vervallen Cordova achter den rug hebt.

Een geheel anderen indruk maakt Sevilla, dat geheel in het vlakke veld ligt en nog altoos een 150.000 inwoners herbergt. Ook Sevilla viel in

DE AMBASSADEURSZAAL IN DE ALCAZAR TE SEVILLA.

712 aan de Mooren toe, en werd eerst in 1248 door Ferdinand III voor het ChristelijkSpanje herwonnen. Sevilla is de stad, waar Velasquez en Murillo het levenslicht aanschouwden en kunststad bleef ze alle eeuwen door. Hier vooral bloeide van oudsher het opgewekte en blijde Andalusische leven, en niet minder is Sevilla nu nog voor elk Spanjaard een glanspunt in de historie, omdat Columbus te Sevilla in 1493 zijn beroemden intocht hield. Met zijn drie karveelen was hij tot voor de stad gekomen. Al ligt toch Sevilla 78 Kilom. van de zee af, de Guadalquivir maakt het toch tot een havenstad. Nu nog drijft het aanzienlijken zeehandel en tot zeeschepen van 5 Meters diepgang worden er aan den open wal gemeerd. Sevilla's bloei valt na dien van Cordova, en reeds de Mudejar-stijl van den Alcazar in zijn tegenwoordigen vorm toont dit. De Marquez di Irun, die directeur van den Alcazar is en aan wien ik door den President-minister was aanbevolen, stelde mij ruimschoots in de gelegenheid, om dit prachtgebouw te bezien, en de president van de groote zangmaatschappij, de heer Checa w Sanchez, noodigde mij uit om een landelijk feest bij te wonen, dat juist tijdens mijn verblijf in den heerlijken tuin van dit paleis gegeven werd; een ongezochte gelegenheid om tevens met het interessante hoogere publiek van Sevilla kennis te maken. Deze Alcazar staat op de plek, waar reeds de Romeinen hun praetorium hadden. Als paleis dagteekent het van 1181, maar in zijn tegenwoordigen vorm is het eerst voleind onder Karel V. En wel is in 1762 een goed deel ervan door brand vernield, maar in 1805 is deze schade hersteld, en nog steeds is men er op uit, om het paleis in goeden stand te doen voortbestaan. Het meest bekend uit dezen Alcazar is de Paceo de los Doncellos, 19 bij 15 M. groot en gesierd met 52 kolommen van blank marmer. Het decoratief is hier reeds tot hooge volkomenheid gebracht, en biedt in dezen hof zuiver Arabische kunst, al is in de andere zalen en hallen en hoven de Mudejar-stijl duidelijk herkenbaar. Verrukkelijk is als men uit deze gaanderijen komt, de afdaling in den zeldzaam schoon aangelegden tuin, waarin vooral het paviljoen van Karel V de aandacht trekt. Het is alles Oostersche weelde wat u hier omringt, en nooit sterker dan in zulk een oud-Oostersch paleis voelt ge, wat machtsbesef den man moet bezield hebben, die van hier uit stad en land regeerde. Heerlijk verheft zich tegenover dezen Alcazar de Giralda, oorspronkelijk als minaret gebouwd en 70 M. hoog opgetrokken, doch in 1568 tot een klokke-

toren gemaakt en nog verhoogd tot 94 M., vooral door het groote beeld van het Geloof, dat op den top staat en heel de stad beheerscht. Bijna 15 M. is deze Giralda in haar onderbouw zoowel lang als breed. De wanden zijn tot boven toe met de keurigste mozaïek en faience belegd, en maken juist door die keurig-fijne bewerking, bij zoo enorme hoogte, een majestueusen indruk. Niet minder majestueus is de indruk, dien ge ontvangt bij het binnentreden van de prachtige Kathedraal, eens de moskee waarvoor de Giralda als minaret dienst deed. Ook hier breidt zich, evenals te Cordova, voor het gebouw over de geheele breedte een paceo de los Naranjos uit, eens omringd door een breede arcade, en met de Puerta del Pardon midden in den voorgevel. Van binnen is de kolossale binnenbouw door niet minder dan 30 kapellen omringd, en zes prachtig gebouwde poorten geven tot het heiligdom toegang. Een waar kunstmuseum is op zijn eindelooze altaren uitgestald, of opgeborgen in de belendende zalen, waaronder eene, waarin de Synoden gehouden werden met aan den wand de portretten van alle bisschoppen van Sevilla van de oudste tijden af; portretten die u uit den ouden tijd kloeke, vroolijke gezichten toonen, maar zoodra ge aan de dagen van den strijd tegen de Mooren en aan de Inquisitie toekomt, uit het bleeke gelaat het meest dweepend fanatisme in schrale, scherpe trekken doen spreken. De heer Eloy Garcia Valero, kanunnik van de Kathedraal, had de goedheid mij ook deze bijgebouwen tot in de kleinste bijzonderheden te toonen, en al is in deze kathedraal door aardbeving tot tweemaal toe de koepel naar beneden gekomen, deze schade is weer bijna hersteld, en de indruk dien de Kathedraal achterlaat, is overweldigend. De veelgenoemde Casa de Pilatos, in Mudejar-stijl, valt hierbij geheel in 't niet. Ook het Museum, de Longa (Beurs) en het Stadhuis zijn er van verre niet bij te vergelijken. Uit geheel ander oogpunt interessant was alleen nog de massale tabaksfabriek, waarin een 5000 meisjes bezig waren met het rollen van cigaretten, voor een goed deel een weinig frische groep, soms haveloos zelfs en al te vroeg rijp.

Doch hoe sterk Sevilla, veel meer dan Cordova, ook boeie, toch spant wat de Moorsche kunst betreft, de Alhambra te Grenada verre de kroon; iets wat te sterker spreekt omdat Grenada's macht eerst

opkwam na den val van het Moorsche bewind in de beide andere steden. Grenada zelf viel eerst in 1492, 't jaar van Columbus' exploit over zee. Het was hier dat onder de laatste Moorsche machthebbers de Moorsche kunst haar hoogste ontwikkeling bereikte, maar na uitgebloeid te hebben, dan ook wegstierf. Boëbdil was de laatste Sultan, die, na het verdrag van overgave der stad geteekend te hebben, zich op een heuvel buiten Grenada terugtrok en, op de gevallen stad terug ziende, zijn tranen niet bedwingen kon. Die heuvel heet nog *El ultimo Suspiro del Mauro.* De weelde had de Moorsche kracht ondermijnd. Geheel het geslacht was verfijnd en verweekelijkt, en de historie voegt er bij hoe veeleer de vrouw er man was geworden. Toen Boëbdil, in plaats van zich dood te vechten, de stad overgaf en toen ging zitten schreien, was het zijn moeder die hem bestrafte en vervloekte. De Alhambra, gelijk die thans nog schittert, kwam slechts een eeuw voor Grenada's val gereed. Het was Sultan Mohamed V, die haar in 1390 voltooide, want wel hebben zijn beide opvolgers nog tot in 1408 er aan geknutseld, maar wat zij er bijvoegden, verraadt reeds den achteruitgang der kunst. Karel V bedierf ook hier wat hij vond, door schrijlings tegen de Alhambra aan, ja ten deele op haar erf, voor zich een paleis in renaissance-stijl te doen optrekken, dat er nu dwars voorstaat en het gezicht op het geheel breekt. Voltooid is dit nieuwe paleis nooit. Grenada werd door het Koninklijk Huis verlaten. Zoo begon ook de verwaarloosde Alhambra van tijd en weder duchtig te lijden. Ze vervuilde en begon allerwegen teekenen van verval te vertoonen. Eerst in 1828 werd haar restauratie met krachtige hand ondernomen; wat men dusver hieraan ten koste had gelegd, was weggeworpen geld geweest. Het zijn de drie Contero's, Jozé, Rafael en Mariano, die de Alhambra hebben gered. Of liever, van nog onheilspellender aanslag was ze in 1812 gered, toen de Franschen er een mijn ondergroeven, en heel de Alhambra in de lucht zou zijn gevlogen, zoo niet een Spaansch soldaat, met levensgevaar, naar de plek was gekropen, waar de lont reeds gereed lag, en die met zijn zakmes had afgesneden.

De Alhambra ligt buiten de stad op een geïsoleerd bergplateau, dat 729 M. lang en 179 M. breed is. De stad zelve heeft weinig aantrekkelijks. De pleinen, vooral de Puerta Real, zijn uitgestrekt, maar er staan geen huizen van aanzien omheen gebouwd. Er zijn wel enkele hoofdstraten die een helder vertoon maken, maar de binnen-

stad is een labyrinth van kleine, vuile sloppen. De Kathedraal van Grenada is noch met die van Cordova, noch met die van Sevilla te vergelijken. De Universiteit telt slechts 600 studenten, de Bibliotheek niet meer dan 40.000 nummers. En wel biedt de Platanen-allée van de Alameda een Oostersch-schoon wandelterrein, maar toch merkt men aan alles, dat Grenada, met zijn 70.000 inwoners, er nog niet in geslaagd is zich als stad uit haar inzinking op te heffen. Zonder de Alhambra zou Grenada door de bezoekers van Spanje stil worden voorbijgegaan. Geen vreemdeling dan ook, of hij richt reeds daags na zijn aankomst zijn schreden aanstonds naar de Assabica, den berg waarop de Alhambra, met de citadel, gebouwd is. De Generaliffe, oudtijds het zomerverblijf der Sultans, ligt niet op den Assabica, maar op een afzonderlijken bergtop, die zich een twintig minuten ten noorden verheft. De Alhambra zelve is in drie perioden opgekomen. Het oude Paleis der Sultans van Grenada lag op den Albaicin, en eerst Mahomed I schiep zich een nieuw paleis op den Alcaraba. Van dit eerste paleis, dat buiten de enceinte van de tegenwoordige Alhambra ligt, is nog slechts de groote tuin en de Patio de Mexuar over, het eenige dat gespaard werd bij den bouw van het tweede paleis, dat eerst van 1310 dagteekent en gebouwd werd door Youssouf I. Maar het was eerst Mahomed V, die tegen het einde der 14e eeuw het derde paleis optrok, waartoe de eigenlijke prachtzalen behooren, en die uit dien hoofde als de eigenlijke stichter van de Alhambra bekend staat. Die twee groote prachthoven zijn het Myrtenhof en het Leeuwenhof, omringd en als omstuwd van heel een reeks van kleine patio's, die bij deze prachtzalen nauwelijks in aanmerking komen, evenmin als de onbeduidende moskee en de onder het paleis aangebrachte vorstelijke baden. Zekere vermaardheid heeft alleen nog de Patio der Abenceragiërs, waarin de legende zegt dat de laatstovergeblevenen van dit Moorsche riddergeslacht den dood zouden hebben gevonden, alsook de zijwaarts af gelegen, op een voornitstekenden berg aangebouwde vertrekken van de Koningin, die een heerlijk vergezicht op de Generaliffe bieden. Doch dit alles kan, evenals de Mirador de Daraxa en de harem-verblijven, worden voorbij gegaan. De eigenlijke glorie van de Alhambra schittert in de twee reeds genoemde hoven: de Myrtenhof en de Leeuwenhof. De Myrtenhof, Patio de los Arayanos, is 37 bij 23 M. groot, heeft een geheel marmeren vloer, met een langwerpig water-

bassin in het midden, en is omringd door keurig gedecoreerde arcaden, en om het bassin met myrten beplant. De arcaden zijn twee verdiepingen hoog en de bovengalerij geeft een vrij uitzicht naar buiten. En wat aan dezen Myrtenhof vooral zoo indrukwekkend voorkomen geeft, is dat hij uitloopt op de Sala de Embajadores, voorafgegaan door de Sala de la Barca. Deze ambassadeurszaal is van boven gewelfd, loopt op tot een hoogte van 20 M., fonkelde in den koepel met diamant, en geeft bij haar indeeling in twee verdiepingen, door twee rijen vensters, het prachtigst uitzicht op Grenada. Geheel deze zaal is de uitdrukking der hoogste majesteit, vooral door den hoog gewelfden boog van de poort, die toegang verleent, en het is hier dat de machtige Sultans de Gezanten der Mogendheden voor hun troon zagen verschijnen. Overweldigend moet de indruk geweest zijn dien deze Gezanten van de macht des Sultans ontvingen, toen deze prachtzaal nog geheel met tapijten bekleed was en een wondere speling van kleuren op de tapijten en gordijnen de harmonie van het geheel verhoogde. Het is dan ook eerst in zijn verband met deze eenig-schoone troonzaal dat de Myrtenhof, die er zich voor uitstrekt, zijn volle beteekenis erlangt. De Patio de los Leones, de Leenwenhof, ligt dwars tegen den Myrtenhof, aan zijn benedenzijde, aan en is er alleen door de smalle Sala de los Moçarabes van afgescheiden. Deze Leeuwenhof is iets kleiner. Hij meet slechts 28 bij 16 M., en dankt zijn hoogen roep vooral aan de door twaalf groote leeuwenfiguren gedragen fontein, die in het midden staat. Proeve van schoone beeldhouwkunst zijn deze leeuwen niet. Ze zijn onnatuurlijk stijf en geven noch in de koppen noch in de lendenen den levenden leeuw weer, maar ze imponeeren door hun forsche gestalte, en de groote fontein die in twee verdiepingen door hen gedragen wordt, vereenigt hun groep tot één machtig geheel. Aan de vier hoeken van dezen hof zijn vier paviljoenen aangebracht, en als er feest in de Alhambra wordt gevierd, spuiten om de Leeuwenfontein nog acht andere fonteinen uit den marmeren vloer omhoog. Geheel de hof is omringd met arcaden, gedragen door 124 slanke kolommen, die in haartop door keurig steenen borduursel verbonden zijn, en door deze arcaden ontsluit zich de toegang tot een reeks van kleinere zalen, die alle op deze patio uitloopen, terwijl het uitzicht dat men omhoog in het azuur heeft, den indruk van het geheel niet weinig verhoogt. Toch ligt hier

zoowel als in den Myrtenhof en in de Ambassadeurszaal het eigenlijk schoone niet in de grootsche afmetingen, noch in de constructie, maar schier eeniglijk in het decoratief. De Arabesken en de Faience in de gewelfde ambassadeurszaal tooveren alle vlakken weg en doen het alles tintelen van leven; en waar ge ook tegen de Arcaden opziet, het is of overal kantwerk, borduursel en draperie is aangebracht om het geheel te overdekken, terwijl toch al dit keurig fijne schoon er niet overhangt, maar in den steen zelf is uitgebeiteld. Het is de Moorsche kunst in haar voleinding, die u hier van alle wanden, uit alle bogen, langs alle kolommen toespreekt, en zelfs de zacht glooiende daken, die ge omhoog ziet spelen, geven u altoos weer denzelfden indruk van een tooveren met steen, alsof er was door menschenhand ware gekneed. Er is geen massaliteit, ge mist het groote, zware, verhevene, hoog opgaande, dat wij in onze architectuur minnen. De Alhambra is geen machtig ineengeschroefd gebouw, dat een wereld op zich-zelf schijnt. Indrukwekkende constructie ontbreekt — de ambassadeurszaal uitgezonderd — geheel. Er zijn geen lijnen die ge volgen kunt, er is geen strijd tusschen het drukkend gewicht en de ophoudende, daartegenin worstelende macht van den gevel, die met het zware dak een spannende harmonie voor den bewonderenden blik toovert. Van een Westersch paleis, van een Grieksch Parthenon, van een Romeinsch Pantheon, van een Christelijken Dom heeft de Alhambra niets. Al haar kunst en al haar pracht schuilt in het kleine detail, in al het levende, sprekende en uw gevoel treffende decoratief. Maar in haar eigen stijl genomen, en als complex van eigen soort, is de Alhambra het rijkste wat de Moorsche kunst te tooveren wist; zelfs door de prachtgebouwen van Delhi en Ispahan niet in luister overschaduwd. De Generaliffe laat ik hierbij geheel buiten bespreking. Ze is eens een prachtgebouw geweest, maar is nu geheel vervallen en dankt alleen aan haar Oosterschen tuin nog zekere aantrekkelijkheid voor den bezoeker. Met de Alhambra kan ze niet meer in één adem worden genoemd.

En toch is er te Grenada, en in haar omtrek iets, dat met het oog op Spanje s toekomst, het nog van de Alhambra in belangrijkheid wint. Hiermee bedoel ik niet de Gitanos of Zigeuners, die evenals

te Sevilla, ook hier nog in vrij grooten getale aanwezig zijn en bij de helling van de Albaicin in hun rotswoningen schuilen. De parade van den Zigeuner-Koning op het plein van de Alhambra maakt zelfs een verachtelijken indruk. Deze Koning der Zigeuners, een reus in zijn optreden en in zijn costuum niet onaardig, loopt op dit plein de vreemdelingen af met den bedelzak, om voor zich zelf en zijn Gitanos allerlei aalmoes in te zamelen, en door 't verrassende van zijn verschijning vallen de meeste bezoekers in zijn strik. Neen, het verschijnsel waarop ik het oog heb, is Grenada's economische vooruitgang. De mijn-ontginning in den omtrek hernam iets van haar oude veerkracht, de cultuur van de Vega werpt, bij vroeger vergeleken, hoogere winste af, en ook in de stad zelve fleurt eenige nijverheid op. En dit nu is niet te verklaren uit locale omstandigheden, maar is een verschijnsel dat zich allerwegen voordoet. Spanje begint zich economisch op zeer beduidende wijs te ontwikkelen, waarvan het beste bewijs wel is het dalen van het agio op het geld. Dit agio, vroeger verontrustend hoog, is vooral de laatste jaren gestadig gedaald. Toen ik te Madrid was, doorleefde men juist den dag, dat de peseta een oogenblik op haar volle waarde stond en alle agio verdwenen was. Het sterkst is deze vooruitgang in de Noordwestelijke en in de Oostelijke kustgewesten· Gallicie, Asturie en Catalonie bloeien op, en de streek van de Guadalquivir deelt in dezen voorspoed. In zijn mijnen is Spanje nog altoos schatrijk. Die mijnen waren geheel verwaarloosd. Maar thans is de mijnontginning schier overal opnieuw tot bloei gekomen, en in verband hiermee wint het land ook gestadig in zijn handel en scheepvaart. In 1900 bedroeg de uitvoer 943½ millioen peseta's, en in 1905 was dit cijfer reeds tot 1098 geklommen. Evenzoo steeg de invoer in ditzelfde lustrum van 720 op 954 millioen. Nederland nam in 1905 aan dien invoer deel voor slechts 11½ millioen, maar aan den uitvoer, vooral van erts, voor 53 millioen. Wat de scheepvaart betreft, werden in heel Spanje bij de 20,000 schepen in- en uitgeklaard, een tonnenmaat vertegenwoordigend van bij de 17 millioen. De inkomsten van den Staat verbeterden op gelijke wijze. De opbrengst der directe belastingen was in 1895 nog slechts 291½ millioen en is in 1907 reeds tot 462 millioen gestegen. Het geheele budget stond in 1895 op 745 millioen, en was voor 1907 geraamd op 1093 millioen. Ongetwijfeld is dit gunstig resultaat in de eerste plaats aan de uitbreiding van het spoorwegnet te danken,

dat nu reeds 14.807 Kilom. overspant, maar in Spanje zelf verklaart men zich dit nieuw élan op nijverheids- en handelsgebied toch vooral uit den jammer van den Amerikaanschen oorlog. Spanje verloor toen zijn beste koloniën, om niets dan een miniatuur koloniaal gebied, met saam nog geen half millioen inwoners, over te houden. Maar juist dit hardhandig wakkergeschud worden uit den eens zoo schoonen kolonialen droom heeft den Spanjaard doen verstaan, dat hij zich voortaan op zijn eigen land had te werpen, en dat Spanje die concentratie van krachten op het binnenland waard was. Het opmerkelijke is hierbij, dat hiermee de eerste wezenlijk *nationale* beweging aan het woord komt, die Spanje heeft doorgemaakt. Men heeft voorheen nooit andere perioden van bloei gekend dan door het initiatief van buiten. Onder de Romeinsche heerschappij was Spanje een paradijs, onder de Mooren een Dorado, in de dagen van Philips had het zijn weelde dank te weten niet aan Spanje zelf, maar aan Amerika, en juist die ontdekking van Amerika is voor Spanje het meest noodlottig geworden. De schatten van Peru, Chili en Mexico riepen een weeldestaat in het leven, die Spanje innerlijk geheel verzwakt heeft, vooral toen de Bourbons in die weelde den toon van Parijs deden aanslaan. Aan Amerika heeft het door gestadige landverhuizing destijds zijn meest energieke en ondernemende persoonlijkheden moeten afstaan. De bevolking van Spanje werd tenleste op de helft herleid van wat ze eertijds was. Ook in de 19e eenw hebben die koloniën, eerst door gestadige opstanden en later door handelsondernemingen Spanje's beste krachten naar zich toegetrokken, en in de worsteling met de Vereenigde Staten verloor het zijn koloniën, zijn vloot en zijn goede geld. Thans daarentegen trekt alle Spaansche kracht zich op Spanje zelf terug. Men poogt in eigen land te herwinnen, wat men in zijn koloniën heeft ingeboet, en de tegenwoordige opleving van Spanje is in vollen zin nationaal. Niet in den zin alsof Spanje nu reeds het volstrekte karakter van eenheid zou vertoonen. Eén kan het in zijn provinciale loketten gedeelde Spanje slechts van lieverlede worden. In Asturië leeft men nog altoos een heel ander leven dan in Catalonië, en in Catalonië weer heel anders dan in het midden van het land. Provinciale en locale aangelegenheden boezemen aan den Spanjaard nog altoos veel hooger geprikkelde belangstelling in dan de belangen van heel de Peninsula, gelijk ze veelal het Iberische schiereiland nog

blijven noemen. Dit gedeelde karakter van het volksbestaan verklaart dan ook, hoe elk ministerie dat optreedt, steeds een Cortez krijgt die met het Kabinet meegaat. Een algemeene landspolitiek leeft er nog niet op, dan alleen bij de Republikeinen, die toch ook op hun beurt nooit het land achter zich krijgen. De conservatieve en liberale staatslieden beginnen wel meer dan vroeger door het clericalisme tot een beginselstrijd te komen, maar over het algemeen regeeren ze beide bij beurten in weinig verschillenden geest. Toch mag daarom aan de tegenwoordige herleving van Spanje het nationale karakter niet ontzegd worden; iets wat vooral blijkt uit de letterkundige en artistieke wedergeboorte die zich baan brak. Op de tentoonstelling te Parijs was men letterlijk verrast door de juweelen die de Spaansche schilderkunst er heen zond. Pradilla, Gisbert en Madrazo kunnen zich op artistiek gebied met de eerste talenten van het overig Europa meten. Componisten als Sarasate en Alvarez vermochten zich op muzikaal gebied naam te verwerven. Als historie-schrijvers en philosophen wisten Melendez Pelayo en Canovas del Castillo een school te vormen, die nog steeds in omvang en diepte wint, en als romanschrijvers voorzagen Perez Galdoz, Juan Valera en Palacio Valdez het Spaansche volk van een artistiek niet zoo laag staande literatuur. Zulk een alzijdig artistiek en wetenschappelijk ontwaken nu is niet te verklaren dan uit een nationaal ontwaken van het volk zelf, dat in zulke heroën op het gebied van kunst en wetenschap slechts de tolken vindt, waarin het zijn eigen verrijkt zelfbesef uitspreekt en toont. Ook het onderwijs neemt in Spanje hooger vlucht. Wel is het aantal der analphabeten nog over de 60%, maar het stond nog niet zoo lang geleden op 72%. Er zijn thans in Spanje bij de 26.000 lagere scholen, van overheidswege gesticht, en 6180 private, saam door over de twee millioen kinderen bezocht. Daarbij komen 417 secundaire scholen met 34.000 leerlingen, en in elke provincie een lyceum, te Madrid zelfs twee. Ook het Hooger Onderwijs gaat betere dagen tegemoet. Wel beging de wet van 1845, herzien in 1857, de fout om het hooger onderwijs geheel naar Fransch model in te richten, maar de herleiding van de 30 vroegere Universiteiten op 10, die nu te Madrid, te Salamanca, te Valladolid, te Sarragossa, te Barcelona, te Valencia, te Sevilla, te Grenada, te Oviedo en te Santiago gevestigd zijn, heeft toch de beschikbare talenten beter geconcentreerd; en wat opmerking

verdient, naast deze Rijksuniversiteiten is het vrije Hooger Onderwijs in stand gebleven, dat te Onatè, in het Escuriaal, te Sacromonte, en te Bilbao opbloeit. De school van Sacromonte ontving reeds het diplomarecht. In Madrid alleen telt de Universiteit 91 professoren met 6000 studenten, en steeds nog neemt dit aantal toe. Voeg nu daarbij de toeneming der bevolking, die in 1857 nog op $17\frac{1}{2}$ millioen stond en, niettegenstaande de nog altoos groote sterfte en de sterke landverhuizing naar Amerika en Algiers, nu reeds op bijna 20 millioen klom, dan is het aan geen twijfel onderhevig, of Spanje gaat een nieuw tijdperk van bloei tegemoet, zoowel op materieel als op geestelijk gebied. Te eer mag dit verwacht, nu de elkaar opvolgende Kabinetten toonen het gevaar in te zien, dat voor Spanje schuilen kon in een te veel bewogen buitenlandsche politiek. Zelfs heeft men in Madrid de verzoeking weten te weerstaan om zich in het Marokkaansche vraagstuk te ver te wagen. Zoo eenig Europeesch land, dan scheen Spanje geroepen om in Marokko de hoofdrol op zich te nemen; maar zeer wel begrijpend dat het zich eerst innerlijk te sterken heeft, liet het Frankrijk voorgaan, en toonde zelfs bij de expeditie naar Casablanca, dat het zich liefst zoo spoedig het kan terug trekt uit wat zoo licht op een avontuur kon uitloopen, en de Spaansche politiek weer van haar inwendige concentratie zou afleiden. In Maura en Moret bezit Spanje thans twee uitnemende leiders van de groote Staatspartijen, die, hoezeer principieel tegen elkander overstaande, toch beide het juiste inzicht in Spanje s nieuwe positie hebben, en er vóór alles op bedacht zijn, om de nationale beweging, die onmiskenbaar op gang is, door geen avontuurlijke politiek te verstoren. Mag het nu den jongen Koning gelukken, om, gelijk dusver, in toenemende mate door zijn ridderlijke onversaagdheid en de ernstige opvatting van zijn regeertaak de harten te winnen, dan mag de hope gekoesterd, dat ook de Spaansche administratie haar ouden slendriaan zal te boven komen en eerlang aan het volk datgene geven zal waar het reeds zoolang vruchteloos om riep: Een landsbestuur dat niet de ontwikkeling van het volk tegenhoudt, maar dienst doet als onmisbaar instrument, om die ontwikkeling krachtig te bevorderen.

13 October 1908

PORTUGAL.

Portugal raakt niet aan de Middellandsche Zee en valt deswege slechts in zooverre binnen het bestek van dit werk, als ook in Portugal de Romeinsche en de Moorsche invloed nog nawerkt. Uit het Westen, van over den Atlantischen Oceaan, is aan Portugal niet dan bij hooge uitzondering nieuwe kracht toegekomen, en wel nam het uit het Noorden èn Basken èn Kelten, met Sueven en Alanen in zijn ethnologisch mengsel op, maar de eigenlijke stuwkracht voor zijn volksformatie ontving Portugal toch steeds uit het Oosten; en het zijn hier, evenals in Spanje, de volksstammen, die op de kusten der Oude Wereldzee waren geland, de Puniërs en Carthagers, de Grieken en Romeinen, de Berbers en Arabieren, onder wier invloed en door wier vermenging ook Portugal op het Iberische schiereiland, naast Spanje, zich een eigenaardig bestaan verwierf, en nog steeds verzekerde. Historisch is Portugal veel meer dan Spanje door invloeden uit het Westen beheerscht, maar ethnologisch is het een product van wat achter zijn Ooster-grenzen ligt. Het sterkst komt dit uit in zijn bestuur. In zijn wetten Westersch, en liefst Frankrijk copieerend, kon nog maar nooit het eigenlijke volksbestaan met die wetgeving in overeenstemming worden gebracht, en blijft zelfs nu nog Portugal lijden onder de noodlottige inwerking van het Oostersch bloed, dat het in zijn aderen opnam. Aan de zijde van het volk politieke onverschilheid, en van den kant der bestuurders côterie-wiliekeur en baatzucht. Tusschen die beide polen slingert in elk Oostersch land 's lands historie, en ook Portugal leed hieronder. De moord op Koning Carlos en den Kroonprins gepleegd, en in verband hiermee geheel het optreden van Joaõ Franco als president-minister, hangt rechtstreeks saam met deze beide factoren. Onder de inspiratie van den Oosterschen geest

loopt eerst alles wel, zoolang een verlicht despoot een nog door hooger aandrift bezield volk in actie zet, en ook Portugal heeft dien schoonen tijd gekend; maar zóó niet daalt het hoog en verlicht karakter van het absolute bewind en zinkt de inspiratie onder het volk, of apathie bij de massa en politieke baatzucht bij de regenten onderwoelt den bodem van het nationale leven, en een nauwelijks meer te stuiten décadence treedt in. Nu geldt dit van een land als Portugal slechts ten deele, want de grondstroom van het Portugeesche volk is niet Oostersch, en het zijn slechts Oostersche invloeden, die een tijd lang op zijn volksformatie hebben ingewerkt; doch steeds werken deze invloeden, als ze eenmaal in het bloed zijn opgenomen, derwijs fataal na, dat het oorspronkelijke nationale leven er niet dan met de uiterste inspanning in slaagt, het verlammend kwaad weer uit te zweren; en zelfs nu is Portugal in dit hoog bedoelen nog altoos niet geslaagd.

In Lissabon kwam ik, in Mei 1906, juist aan, toen Franco zoo pas was opgetreden, en toen zeker angstig vragen naar de dingen die te komen stonden, den publieken geest reeds bezig hield. Dit schonk mij de gelegenheid, persoonlijk met dezen man des gewelds kennis te maken; en daar mij de eer te beurt viel, door den straks vermoorden Koning en de nu verweduwde Koningin in audientie te worden ontvangen, leefde ik te sterk in al wat later voorviel meê, om hier over het bewind van Franco heen te glijden. Veeleer is het mij behoefte, mijn indruk omtrent hetgeen in deze noodlottige twee jaren te Lissabon voorviel, weer te geven. Franco was een staatsman met weidschen titel. Voluit heet hij: Joaõ Ferreira Franco Pinto de Castello Branco. Ook beschikt hij over zeer ruime middelen; iets wat het vermoeden wettigt, dat bij hem althans persoonlijke baatzucht buiten 't spel van zijn politiek bleef. Bij ontmoeting geeft hij u evenmin den indruk, dat het hem te doen is om sociaal te schitteren. Hij is eenvoudig in zijn voorkomen, en zelfs in zijn kleeding zonder jacht op den fijnen snit van 't *high life*. Hij bewoonde een niet te groot, echt burgerlijk huis. Van artistieke meubileering was geen sprake. Hij scheen de eenvoud in eigen persoon, en drukte dien eenvoud ook uit in zijn omgeving. Hij is daarbij niet groot van persoon, eer slank dan breed gebouwd, en alleen zijn scherp gelaat en de forsche uitdrukking in zijn oog zeggen u, dat in deze door niets buitengewone figuur een krachtige

geest met ontembare wilskracht schuilt. Die wilskracht sprak niet het minst daaruit, dat hij zich onder de Progessisten een eigen fractie had weten te vormen, die naar hem zich als de Franquisten aandiende. Dit zich deelen en splitsen van de twee groote Staatspartijen is overigens in Portugal niets ongewoons. Van de twee hoofdpartijen noemen de Conservatieven in Portugal zich de *Regeneradores* en de Liberalen de *Progressisten*. Daarnaast kwijnen dan nog de oud-liberalen als Miguelisten voort en de meer theoretische liberalen als Constituentes. En achter dezen komt dan de partijformatie der Republikeinen op, die hoofdzakelijk in Lissabon en Oporto over zekeren aanhang beschikken, en voorts, in zeer magere gelederen, nog enkele afzonderlijke groepen als Socialisten. Want wel zegt Tarsares de Medeira in zijn *Le Mouvement social en Portugal*, dat ook een Ultramontaansche partij bezig is zich te formeeren, maar voor het oogenblik rekent deze streng-kerkelijke partij, die van enkele Roomsch-katholieke geestelijken uitgaat, onder de invloedrijke Staatspartijen nog niet mede. Portugal s ongeluk in zijn partijleven is vooral, dat, de republikeinen en socialisten nu uitgezonderd, de partijen zich niet naar een vast program van beginselen vormen, maar zich om personen vereenigen, en daarom gedurig weer in andere formaties optreden. De Saldantisten, die zich om Saldanha groepeerden, beheerschten in de zeventiger jaren der negentiende eeuw geheel Portugal s politiek, en in gelijken geest als Saldanha had nu ook Franco een groep politici om zijn persoon weten te scharen, die, hoezeer klein in aantal, toch door haar energie en doortastendheid in de Cortez niet zelden den toon aangaf. Deze persoonlijke politiek, die alle principieele staatkunde verdrong, was in Portugal mogelijk geworden, deels door de politieke apathie van het volk en deels door de gebrekkige Constitutie. Die constitutie toch, die in 1826 was uitgevaardigd, en sinds drie malen herzien, hield onder meer tweeërlei bepaling in, 1e dat de Koning het recht had de Kamers te ontbinden *sine die*, d. i. zonder dat tegelijk de dag der nieuwe verkiezingen bepaald werd, en 2e dat de constitutioneele rechten en vrijheden niet dan met goedvinden van de Cortez konden geschorst worden, *tenzij de Cortez niet vergaderd waren*. Een overmoedig minister had het alzoo in zijn macht, de Cortez naar huis te zenden en onderwijl eigenmachtig over de constitutioneele vrijheden van het land te beschikken. Wat Franco aan-

vankelijk bestond, was dan ook reeds meer dan eens voorgekomen. Het laatst nog in 1893. De toeleg was dan steeds om tijdelijk de Cortez naar huis te zenden, inmiddels bij decreet te regeeren, en zoodra dan het doel bereikt was, nieuwe Cortez saam te roepen, die aan het Kabinet een *bill of indemnity* uitreikten, voor wat het bij decreet had aangedurfd. Er was dan slechts een kort autocratisch interregnum, en binnen enkele maanden liep alles weer in het normale spoor. Het was de apathie van het volk die dit steeds gelukken deed. Welk Kabinet toch optrad, steeds slaagde het er in, bij nieuwe verkiezingen een Cortez te verkrijgen die in alles meeging. Kort voor Franco's optreden had zoo de conservatieve minister Hintze Ribeiro een Cortez weten te doen verkiezen, die geheel op zijn hand was, en toen Franco in 1906 optrad, stemde de Cortez aanvankelijk weer met hem in. De pressie van het Kabinet is bij zulk een verkiezing overwegend. Een nieuw Kabinet begint met onmiddellijk in alle districten nieuwe gouverneurs uit de partijgenooten te benoemen. Deze nieuw benoemde gouverneurs zetten af wie hun in den weg staat, en geheel de aldus omgezette administratie drukt zwaar op het kiezersvolk. Bij de verkiezingen zelve wordt dan steeds in de herbergen met drinkgelagen en door omkooping met behulp van de partijkas gewerkt. Bij de stembus zelf veroorloofft men zich niet zelden geweld op kleine schaal. En daar het nooit beginselen, maar altoos particuliere belangen zijn, die de stemming beheerschen, kan een minister-president die eenmaal in het zadel zit, veelal de Cortez verkrijgen die hij verlangt.

Men doet Franco dan ook grootelijks onrecht aan door het voortestellen, alsof hij juist deze methode om het bewind te voeren, had uitgevonden. Wat hij deed, hadden anderen vóór hem gedaan, en hij drukte aanvankelijk slechts hun voetstappen. Het ongeluk van Franco was alleen, dat hij slechts een kleine groep van vertrouwde volgelingen achter zich had, en dat dientengevolge al spoedig de Regeneradores, de hoofdgroep der Progressisten, èn de Republikeinen zich tegen hem vereenigden. Die kleinheid van zijn eigen groep noodzaakte hem ook de inferieure elementen uit zijn eigen partij met hooge posten te bekleeden, en zelfs zóó beschikte hij nog niet over het noodige personeel, zoodat hij goedschiks-kwaadschiks leentjebuur bij de overige Progressisten moest spelen, en hierdoor geen meester van de Cortez kon blijven, zoodat hij ten slotte deze opnieuw moest ontbinden zonder kans of

uitzicht om binnen niet al te langen tijd een hem gunstig gezinde Cortez uit de stembus te kunnen oproepen. Hij moest uit dien hoofde zijn gewaagd spel *te lang* doen voortduren. Dit gaf aan de oppositie de gelegenheid zich tegen hem te organiseeren. Die lange duur van zijn schrikbewind, in verband met deze tegenorganisatie, liet hem toen geen andere keus, dan om òf zijn politiek spel op te geven, òf steeds verder door te tasten en van de eene gewelddaad tot de andere over te gaan. Het pad helde, en steeds verder moest hij afglijden, tot hij in 't eind, voor niets terugdeinzend, zelfs de Provinciale Staten en de Gemeenteraden naar huis zond, zijn gevaarlijkste tegenstanders onder de politici kortweg liet oppakken of het land uitjoeg, en tenslotte alle constitutioneele rechten en vrijheden van het volk ophief. Voorziende dat het tot dit uiterste komen zou, had hij de zwakke financiën van den Staat er aan gewaagd, om de tractementen der officieren en de soldijen der onderofficieren te verhoogen, teneinde, mocht er opstand uitbreken, van het leger zeker te zijn; en Koning Carlos had bij dit alles met zijn minister meegedaan, hem in alles toegegeven en hem zelfs door een persoonlijk bezoek aan de groote garnizoenen gesteund. Zijn bedoeling was natuurlijk, om, zoo spoedig er maar even een gewillige Cortez te verkrijgen was, de Cortez weer te doen samen roepen, en haar al zijn stout politiek bedrijf te doen sanctioneeren; maar het duurde te lang eer hierop gunstig uitzicht kwam; en het was dit uitstel dat hem tot een uiterste dreef, dat hij aanvankelijk zelf allerminst had bedoeld. Maar zelfs toen het tot dit uiterste kwam, bleek nog zijn rekenen op de politieke apathie van het volk niet faliekant uittekomen.

Het volk bleef rustig, zelfs in het anders zoo woelige Oporto was het nog altoos niet tot een uitbarsting gekomen, en toen de Koning op den noodlottigen Januari-dag de Placa do Commercio opreed, juichte te Lissabon het straatpubliek de Koninklijke familie, vooral ter wille van de Koningin, nog toe. Het Portugeesche volk liet het volmaakt onverschillig, wat in de regeeringskringen voorviel. Het is sober en arbeidzaam en het stoort zich aan politiek niet, wel wetende dat het te Lissabon toch alleen om de personen gaat en dat, wie er ook aan het bewind komt, de politieke ellende blijft die ze was en slechts nieuwe uitzuiging van de kleine beurs te wachten staat. Een caricaturist beeldde dit reeds jaren geleden niet oneigen-

aardig uit, door op zijn plaat den blijden intocht des Konings in Lissabon af te teekenen, en daarbij een geraamte met een boerenhoed op den voorgrond te plaatsen. Een agent loopt toe en vraagt of hij in zulk costuum zich voor het oog des Konings durft vertoonen en wil hem op zij dringen; maar de boer antwoordt: »Wat wilt ge? Ik moet mijn Koning bij zijn blijde inkomst eeren, en de ontvanger der belastingen heeft me zelfs mijn huid niet gelaten«. Maar zelfs die al te sterke belastingdruk kan het volk niet uit zijn politieke apathie doen opwaken, omdat het uit een historie van jaren geleerd heeft, dat alle politici, tot wat partij ze behooren, trouwe scheerders van het hulpelooze schaap blijven, en omdat de pit, om aan dien toestand van ellende een eind te maken, in 't hart van het volk ontbreekt. Niet ten onrechte schreef Madame Rattazzi in haar *Portugal à vol d'oiseau*, dat er geen land is dat keuriger wetten bezit, maar ook geen land waarin de afstand tusschen de wetten en het leven grooter is. Zoo wijst zij er op dat de hazardspelen verboden zijn, maar dat er geen land is waarin het hasard- en lotspel weliger siert. En dit is schier op elk gebied zoo. Er bestaat leerdwang, sinds de wet van 20 Sept. 1844 door den Koning geteekend werd, maar het getal der analphabeten loopt er nog altoos over de 70%. En zoo ook, er is een stel kostelijke sociale wetten ingevoerd, maar de belanghebbenden onder het volk maken er geen gebruik van, en al deze wetten blijven een doode letter. Prachtig schematiseert men er in de bureaux en in de Cortez oreert men er in hooge welsprekendheid, maar dit alles blijft als een oliedrop op de wateren van het volksleven drijven. Het dringt in het volk niet in. Veilig kan men dan ook zeggen dat, ware de moordaanslag op de Koninklijke familie niet tusschenbeide gekomen, Franco nog altoos meester van het terrein zou gebleven zijn. Alleen te Oporto en te Lissabon had een oproer kunnen uitbreken, maar daartegenover had Franco het leger gereed en op zijn hand. En was het hem eenmaal gelukt, bij decreet tot stand te brengen wat hij zich had voorgenomen, dan had ook hij de Cortez weer saamgeroepen, die Cortez zou in 't eind wel op zijn hand zijn geweest, en allicht had tenslotte heel Portugal erkend, dat deze dictator wel veel had aangedurfd, maar toch ook voor een goed deel den Augiasstal gereinigd had. In ons goede Nederland hebben we van zulk een staat van zaken geen begrip, maar wie Portugal s historie kent, weet

HET PALEIS VAN AJUDA.

maar al te goed, dat Franco in de antecedenten van zijn land alle gegevens gereed vond om de rol te spelen, die hij op zich nam. Ons zou wat hij bestond een politieke misdaad dunken, maar in Portugal is zulk een politieke passie voor zijn constitutioneele rechten aan het volk geheel vreemd. Toch vergete men niet, dat ook in Nederland het ernstigste en beste deel van het volk in de tweede helft der 19e eeuw reeds een goed eind op weg was, om in gelijksoortige politieke lethargie te vervallen. Zelfs won het denkbeeld aanhangers, dat het Christelijk geloof het deelnemen aan het politieke leven verbood. Daardoor was ook ons land toen in steeds gevaarlijker strooming gekomen, en niet genoeg kan het gewaardeerd, dat deze dreigende lethargie ten onzent thans voor een wakker en geestdriftig meêleven in de politieke aangelegenheden plaats heeft gemaakt. Wat ernstig gevaar hierdoor afgewend is, toont ons de jammer, waarin Portugal verzonk. Alleen waar heel het volk meeleeft, blijft de politiek gezond. Alleen zoo onder het volk in zijn breede kringen het politiek besef wakker spreekt, kan de politiek door beginselen beheerscht blijven. Alleen de deelneming van heel een volk aan het politieke leven bant die valsche politiek, die zich om de persoonlijke eerzucht der politiciens saamtrekt, gelijk dit in Portugal telkens aan de orde van den dag was.

Toch mag niet vergeten, dat in Franco's politiek bedrijf zich een zeer kiesch, uiterst teeder en in hooge mate onaangenaam element mengde. Franco, laat ons eerlijk genoeg zijn om het te erkennen, heeft in de eerste plaats zijn Koning pogen te redden uit de financieele ongelegenheden waarin hij geraakt was. Koning Carlos was allerminst een onbeduidend Vorst, alleen maar, zijn verdiensten lagen minder op politiek terrein. Hij was man van studie en stelde bijzonder belang in de diepzee-onderzoekingen, en ook hij was een zeer verdienstelijk artist. Zijn aquarellen, vooral zijn zeegezichten, hadden in de kringen der beste kunstenaars naam gemaakt. Doch de droeve historie van Beieren s Koning zegt genoegzaam, hoe de artistieke zin die ook in het geslacht der Braganza's niet vreemd was, nu juist niet de beste geschiktheid verraadt voor het voeren van het Koninklijk bewind. Dit wil niet zeggen dat hij niet ook een roeping voor zijn land en volk gevoelde. Veeleer deelde hij bij zijn optreden als Koning warm in het reveil, dat destijds in Portugal voor zijn Koloniën den toon aangaf.

Zelfs moedigde hij dit pogen van zijn volk, om zich koloniaal te herstellen, aan, en liet in Manicaland de door Engeland teruggedrongen grens weer opschuiven, maar dit juist berokkende hem in 1890 het noodlottige Engelsche ultimatum. Sinds het verdrag van Methuen had Engeland s hand steeds zwaar op Portugal gedrukt. Portugal werd meer dan eens door Engeland als een wingewest bejegend. Bij den oorlog met de Boeren in Transvaal kwam het opnieuw uit bij Lorenço Marquez. Zoolang Portugal nu alle ding prees gelijk Engeland het uitwees, bleef men te Londen vriendelijk; maar toen men ontwaarde, dat het afhankelijke Portugal het aandorst, om zich tegen het machtige Engeland te verzetten, barstte te Londen een onweder van gekwetste majesteit los, en aarzelde men geen oogenblik om Portugal een vernederend ultimatum te zenden. Dit ultimatum krenkte het anders zoo apathieke Portugeesche volk op de grievendste wijze. Reeds lang had men zich aan de voogdij, die Engeland zich over Portugal aanmatigde, geërgerd getoond; maar nu Engeland het aandorst om de nieuwopbloeiende liefde voor Portugal s koloniale leven, waar heel zijn schitterende historie in meesprak, op zoo niets ontziende manier te krenken, kwam zelfs de Cortez in openlijk verzet, en de arme Koning, die pas het vorig jaar, in 1889, den troon had beklommen, zat tusschen de twee vuren. Werd het ultimatum niet aanvaard, dan kreeg hij morgen het Engelsch eskader op de Taag, en nam hij 't aan, dan wachtte hem de hoon van zijn volk. Er is toen gelaveerd. Een nieuw kabinet trad op, en *iets* heeft Engeland in 't eind toegegeven, maar in hoofdzaak ging het ultimatum door. Portugal moest zich uit Manicaland terugtrekken, en deze aanranding van haar nationale eer heeft de bevolking nooit aan haar Koning vergeven. Zij verdacht den Vorst van voorliefde voor Engeland, en zelfs de orde van den Kouseband heeft de Koning niet durven aannemen, daar een Engelsche ridderorde in het oog van het volk als een brandmerk gold. En de hieruit geboren tegenzin tegen de Kroon heeft Koning Carlos nooit geheel kunnen overwinnen. Wie eens zondebok is, wordt zoo licht zondebok van alles. Ook de finantieele tegenspoeden, die kort daarop tot een staatsbankroet leidden, werden nu op rekening van den Koning geschoven, en geheel de verhouding tusschen den Vorst en zijn volk bleek vervalscht. Wel had de Koning, toen het Staatsbankroet uitbrak, afstand gedaan van een vijfde gedeelte van zijn civiele lijst,

maar wel verre van den toestand te verbeteren, had dit dien juist verergerd. Het Hof in Portugal is op grootschen voet ingericht en daardoor duur. Reeds de drie groote paleizen van Necessidades, Ajuda en Belem wijzen hierop. Het Portugeesche volk houdt van vertoon. Van oudsher was het Hof er daarom op bedacht, in veel statie uit te komen. De staatsiekoetsen te Lissabon behooren tot de rijkste van alle Hoven. En een Hof eenmaal op dien voet ingericht, kan zich, zonder radicaal ingrijpen in den bestaanden toestand, niet met een vijfde bekrimpen. De civiele lijst was nu gedaald op even $1\frac{1}{4}$ millioen gulden, en hiermee kwam men niet toe. In die verlegenheid schoot toen de minister van financiën aan den Koning voor. Van terugbetalen kwam natuurlijk niets, en zoo liep deze schuld in 1906 op tot een totaal bedrag van *f* 1,848,000; een som te groot om in de begrooting te worden weggewerkt. Ook uit het persoonlijk fortuin van de koninklijke familie kon deze som niet gekweten worden. Er moest dus iets op gevonden worden om dit gat te stoppen, en reeds de Minister-President Hintze Ribeiro was er op bedacht geweest om hier een uitweg te zoeken. Naar men wil was zijn plan om de pachters van de tabak eenige jaren lang voor een hooger bedrag te doen inschrijven dan de régie bedroeg, waarvan dan een deel tot delging van de schuld zou zijn afgeschreven; en toen dezen, naar men zegt, weigerden, liet de Koning Hintze Ribeiro los en nam in zijn uitersten nood. zijn toevlucht tot Franco, die den Koning het uitzicht geopend had op een alleszins volledig redres. Franco, die zelf er goed inzit, is niet allereerst op het zoeken van eigen voordeel, maar op het redden van zijn Koning uit deze pijnlijke ongelegenheid bedacht geweest. Alleen maar, de middelen die hij toen aangreep om deze Koninklijke schuld te delgen, mochten het licht niet zien. De Koning had op Staatskosten van zijn volk een jacht ontvangen, dat naar de Koningin de *Amelia* was genaamd. Dit jacht had ruim zeven ton gekost. En dit jacht zou de Koning nu aan de Marine afstaan, natuurlijk om er steeds als admiraal van de vloot toch het vrije gebruik van te behouden, en voor het afstaan van dit jacht zou zijn schuld aan de Staatskas met zeven ton verminderd worden. Dan waren er tal van kleine paleizen en gebouwen en stallen, die tot de civiele lijst behoorden, maar die de Koning nooit gebruikte, en die het gouvernement tegen behoorlijke rente voor kazernes, magazijnen en scholen bezigde. Ook

deze gebouwen zouden nu door den Koning aan het Rijk worden afgegeven, en hiervoor zou hem ruim een millioen in zijn credit worden gebracht. Zoo was dan de schuld vereffend, en daar de Koning op die wijs heel wat aan rente verloor, en toch weer niet zou toekomen, werd daarom bij decreet besloten tot verhooging der civiele lijst met *f* 384,000 's jaars. Zulk een transactie nu, die geheel eigenmachtig buiten de Cortez om, door den Koning zelf, met het contraseign van Franco, bedisseld werd, zou zelfs een geliefd Koning aan scherpe critiek onderworpen hebben, maar moest te zwaarder een Vorst treffen, die sinds het Engelsche ultimatum reeds zoo aanmerkelijk deel van de sympathie zijns volks had ingeboet. De raadsman die zijn Vorst hiertoe hielp, was een slecht raadsman van de Kroon. En hieruit verklaart het zich dat de woede der Koningsmoorders zich wel eerst tegen de Dynastie, maar onverwijld daarop tegen Franco keerde. Hoe goed ook van Franco bedoeld, dit was niet zijn Koning *redden*, maar in het ongeluk storten, en nog gaat de jonge Koning Manuel I onder dit averechtsch exploit gebukt. Er moet nu met de Cortez, er moet openlijk gehandeld worden, en financieel ligt het Hof aan lager wal.

Ook wat het gelukken van den moordaanslag zelf aangaat, kan Franco niet van verzuim worden vrijgepleit. Hij had, de stemming in de republikeinsche kringen kennend, beter voor het leven van den Vorst en diens Huis moeten waken. Na de terugkomst van den Kroonprins uit de Koloniën, had het Hof zich, begin Januari, voor enkele weken naar Villa Viçiosa teruggetrokken. Einde Februari zou de Koning met zijn gezin vandaar naar Lissabon terugkeeren, maar in die korte weken was de toestand daar in het oog loopend verergerd. Kon men aanvankelijk nog zeggen dat het volk zich in de dictatuur schikte; ja, om toch maar rust te hebben, die dictatuur niet ongunstig opnam; sinds was met name te Lissabon, de stemming een geheel andere geworden, De politie kwam allerlei revolutionaire bijeenkomsten en besprekingen op het spoor; kennelijk broeide er iets; en Franco, hierdoor onrustig geworden, beval een scherp onderzoek, dat in het laatst van Januari tot de ontdekking van allerlei booze plannen leidde, wier bestaan op 29 Januari door onderscheiden opstootjes bevestigd werd. Vast besloten om, hoe 't ook liep, niet toe te geven, had Franco toen den Koning geprest om nog te Villa Viciosa het befaamde decreet van 31 Januari te teekenen, dat kort

en goed allen waarborg voor persoonlijke vrijheid ophief en aan het Gouvernement de volstrekte macht in handen gaf, om wien het wilde op te pakken en òf in arrest te houden òf over de grenzen te zetten. Onverwijld werd toen kwistig van deze onbeperkte volmacht gebruik gemaakt. Vertwijfeling maakte zich van alle oppositioneele kringen meester. Heel Lissabon was onrustig, en Franco wist dat de Koning met heel de Koninklijke familie den dag daarop naar Lissabon zou terugkeeren. Waarom dan de teekening van het berucht besluit niet uitgesteld, tot het Hof weer veilig in het paleis van Necessidades zou zijn teruggekeerd? Maar vooral na die eerste onvoorzichtigheid was het zaak geweest, den Koning bij zijn terugkeer te beveiligen. Reeds bij vollen dag zou die terugkomst minder gevaarlijk zijn geweest, dan gelijk ze nu plaats had, bij het vallen van den avond. De Plaça do Commercio, waar de Koning na zijn aankomst over reed, bood op zich zelf geen gevaar. Ze is een breed, ruim vierkant, maar aan het uiteinde moest de Koninklijke stoet links omslaan en hierbij dicht de arcaden naderen, die heel de Plaça omringen; en vooral toen het reeds begon te schemeren, had dit gevaarlijke punt behoorlijk moeten zijn afgezet. Er zou zelfs veel voor zijn geweest om bij den ingang van de Arsenaalstraat troepen *en haie* op te stellen. Wel geef ik toe, dat het gevaar grooter werd, doordat het Hof iets later dan was aangekondigd over de Taag aan wal kwam, maar juist dit had tot verhoogde waakzaamheid moeten manen. Althans dat vier personen met hun buksen zich op dit bedenkelijk punt meer dan een uur hebben kunnen ophouden, zonder dat de politie hen ontwaarde, is voldingend bewijs, dat het politietoezicht geheel onvoldoende was en dat Franco òf het gevaar niet voorzien had òf verzuimd had aan de politie bijzondere instructies te geven. Hij wist, wat men ook van liefde voor de dynastie in Portugal bazele, dat de Koning sinds de geschiedenis van het ultimatum verre van bemind was en dat Portugal s inschikkelijkheid voor Engeland in den Transvaal-oorlog, waarbij het volk voor de Boeren partij koos, de verhouding althans niet verbeterd had. Hij wist dat vooral in Lissabon de republikeinsche partij sterk vertegenwoordigd was, want bij de jongste verkiezing voor de Cortez waren te Lissabon twee republikeinen tot afgevaardigden gekozen. Hij wist dat zijn jongste daden van geweld tegenover de chefs der verschillende partijen de stemming van het volk

in de hoofdstad verbitterd hadden. En uit de historie kon en moest hij weten, dat in zulke overprikkelde oogenblikken zich maar al te licht enkele overspannen zeloten opdoen, die in den tirannen-moord een daad van vaderlandsliefde eeren. En toch werd het nemen van voorzorgsmaatregelen op eenigszins uitgebreide schaal geheel verzuimd. Dit nu was de zelfverblinding van den alles aandurvenden Staatsman, die waant als vrucht van zijn doortasten geheel den toestand te kunnen beheerschen, en van dien waan is de Koning met zijn oudsten zoon het slachtoffer geworden. Ook zelf bleek de Koning zorgeloos. Afgaande op het rapport van zijn minister had hij blijkbaar geen vermoeden van den geest van verzet die er smeulde, en in elk geval was het hoogst gewaagd, om heel de Koninklijke familie in een enkel rijtuig te doen plaats nemen. Den Republikeinen was het niet alleen om den Koning maar om heel zijn dynastie te doen. Toegestemd moet dat men in Portugal niet zoo licht tot een moordaanslag over gaat als in Spanje. Eigenlijke anarchisten vindt men er niet, en over 't algemeen is moord in Portugal veel zeldzamer dan in Spanje en Italië, maar ook dit kon geen verontschuldiging zijn, waar heel de dynastie op het spel stond en dusgenaamde tirannenmoord zelfs in de meest bezadigde landen is voorgekomen. Vreemdelingen konden ook in Lissabon insluipen. En zoo zijn toen op 1 Februari, juist op den hoek van de Plaça do Commercio, de vier booswichten uit de Arcaden op het Koninklijk rijtuig toegeschoten, die met schot op schot den Koning en den Kroonprins vermoord en den jongen prins Manuel gewond hebben, en aan wier woede de heroïeke Koningin Amelia niet dan door een wonder is ontkomen. Voor het oogenblik is thans onder den indruk van deze ontzettende gebeurtenis de partijvrede in Portugal hersteld en heerscht ook in de Cortez, die aanstonds weer werden saamgeroepen, een vrede-ademende stemming; maar wie Portugal kent, weet dat dit slechts een wapenstilstand beteekent, en de jonge Koning Manuel gaat sombere dagen tegemoet. Ferreira de Amiral, die het bewind op zich nam, kweet zich uitnemend van zijn uiterst moeilijke taak, doch als de eerste indruk van den Koningsmoord zal zijn voorbijgegaan, weet men vooruit dat het oude partijgetwist terugkeert; en door de ongelukkige geldelijke schuld die het Hof aanging, blijft de Koning zelf van nabij in het partijgetwist betrokken. Resumeerende kan ik dan ook niet anders oordeelen, dan 1°. dat Franco,

toen hij in Mei 1906 het bewind opnam, met de beste voornemens bezield was, en niet anders bedoelde dan zijn Koning uit de financieele impasse te helpen en voorts door een tijdelijke dictatuur aan veel verkeerds in de Portugeesche administratie een einde te maken; 2°. dat er in de Portugeesche politieke historie antecedenten te over waren om zulk een ondernemen niet overmoedig te doen schijnen; en 3°. dat de Grondwet bepalingen inhield die het ten halve konden wettigen. Maar zijn fout was, ten eerste, dat hij zulk een stout plan nooit had mogen ondernemen, zoolang hij geen grooter partij achter zich had; ten tweede, dat hij den ongeredderden toestand veel te lang heeft laten voortduren en daardoor tot al te brutaal geweld verlokt werd; en ten derde dat hij, toen de stemming onder het volk, vooral in Lissabon, overprikkeld werd, bij den terugkeer van den Koning in zijn residentie verzuimde de zoo hoog noodige voorzorgsmaatregelen te nemen, om het leven van zijn Vorst te beschermen; iets wat hij met twee bataljons ongetwijfeld had kunnen doen.

Dat de Koning zelf tot dit alles heeft meegewerkt, mag niet worden verheeld. Te zeer artist en te zeer man van studie, heeft de Koning zich blijkbaar in de stemming van zijn volk vergist en de gevolgen van zoo stout ondernemen niet berekend. Toch dwaalt, wie hierin van de zijde des Konings enkel zorgeloosheid en hooghartigheid meent te mogen zien. Toen ik door de goede zorge van onzen toenmaligen gezant te Lissabon, Jhr. van Eijs van Lienden, die mij met zulk een voorkomende welwillendheid te Lissabon voorthielp, in audientie bij den Koning werd toegelaten, trof mij veeleer zijn gedrukte stemming, zoo geheel verschillend van de stemming waarin ik den jeugdigen Koning van Spanje had aangetroffen. Men zag het hem aan dat hij zich niet gelukkig gevoelde. Zijn zware gestalte en korte nek deed dit nog te meer uitkomen, maar reeds op zijn gelaat teekende zich een trek, die verstaan deed, dat hij zich met zekere fataliteit aan een ver van gelukkig lot onderwierp. Er lag iets in zijn uitdrukking van die passieve overgegevenheid, die geen vrede met zijn toestand heeft en toch niet beter weet te doen dan zich aan dien toestand te onderwerpen. Geen trek die zich tot een lach plooide. Niet stroef noch stug, maar iets van het onverschillige van de fataliteit. Zoo heel anders dan Koningin Amelia, die natuurlijk den gang van zaken even

donker inzag, maar, echt Bourbonsch, zich door geen tegenspoed uit het veld liet slaan en met haar heroieke natuur en haar altoos gelukkig humeur over elke dreiging van het noodlot triomfeerde. Koningin Amelia is zulk een echt-vorstelijke verschijning. Daags voor de audientie had ik gelegenheid gehad, haar bij de opening van de Cortez, met haar hofstoet, in het Parlementsgebouw te zien binnenkomen, en het *incessu patuit Regina* was toen zoo ten volle op haar toepasselijk. De zaal waarin de Cortez vergadert, is evenals de Woeli te Athene een halfrond met hoogen koepel, met den troon in het middenpunt van de middenlijn, die het halfrond afsluit; en boven de zitbanken der leden zijn, heel het halfrond langs, de galerijen voor het publiek. Door de goede zorgen van onzen gezant had ik toegang tot de diplomatenloge gekregen, zoodat ik het binnenkomen van den hofstoet van nabij kon gadeslaan, want de diplomatenloge is vlak bij den ingang. En toen had men Koningin Amelia moeten zien, verheven van gestalte, gelijk de Bourbons dat plegen te zijn, het hoofd fier omhoog, het gelaat één uitdrukking van innemende vriendelijkheid, een lach die den vurigsten republikein ontwapende en echt-koninklijk in haar gang. Daarbij gehuld in een prachtigen donker-purperen mantel, die in lange sleep achter haar door hofdames gedragen werd. Tot zelfs de stoet van deze hofdames zette luister aan haar verschijning bij. Ze waren allen in de Portugeesche kleuren uitgedoscht, wit en blauw, en dit wit met het zachte blauw kwam in de lange sleepen zoo schitterend uit. De Koning met zijn ineengedrongen gestalte verloor zich hierbij geheel, en op haar was aller oog gericht. Daarbij is het in Portugal gewoonte, dat heel het Hof bij het binnenkomen van de zaal, de diplomatenloge passeerend, voor de Gezanten der vreemde mogendheden en in hen voor hun Souvereinen een keurig uitgevoerde plichtpleging maakt. Alles zag naar boven op en boog gracieuselijk. Ook de Koningin zelve, en op het oogenblik dat zij haar groet aan de buitenlandsche mogendheden wijdde, was er in haar verschijning iets feëachtigs-majestueus, gelijk alleen een zóó schitterende figuur dit te aanschouwen kon geven. Haar tegenwoordigheid van geest en haar vorstelijk majesteuse houding bij den moordaanslag hebben mij dan ook in het minst niet verwonderd. Zoo fatalistisch als de Koning gestemd was, zoo spotte zij met wat haar ook drukte. Wat de Spreukendichter van de „deugdelijke huisvrouw" zong, dat zij „lacht om den nakomenden dag", werd aan

haar in letterlijken zin vervuld. En die lach was niet de lach der onbezonnenheid, want in den grond is zij ernstig en vroom gestemd, maar ze triomfeert door haar heroïeke natuur over het lot dat haar neder wil drukken. Voor Koning Manuel in zijn noodstand een meer dan koninklijke moeder. Het paleis der Necessidades biedt dan ook aan deze vorstin geen bij haar aard passende koninlijke woning. Necessidades beteekent in het Portugeesch: rampspoed, ongeluk, jammer, en het paleis ontleent zijn onheilspellenden naam aan een huis dat hier vroeger stond, om ongelukkigen in hun nood op te nemen. De Portugees die nog altoos een tikje bijgeloof aanhoudt, heeft eens zelfs, toen kort op elkander nieuwe sterfgevallen in dit paleis waren voorgekomen, den Koning bij officieele deputatie verzocht, dit paleis met zijn *malum omen* te willen verlaten. Het paleis van Ajuda, thans door Maria Pia bewoond, of dat van Belem, bij den prachtigen toren aan den oever van de Taag gelegen, bieden veel grooter aantrekkelijkheid, maar het schoonste paleis van Portugal is dat van Cintra of Peñna, beide gelegen in die weelderige natuur, die Lord Byron eens in zijn »Child Harold« de omgeving van Lissabon als het paradijs van het Zuiden deed bezingen. Vooral Cintra is dan ook een waar lustoord, en het half in Moorschen stijl opgetrokken paleis van Cintra schittert te midden dier natuurpracht door een uitdrukking van majesteit, die het tot een echt-vorstelijk verblijf stempelt. Zoo uitgelezen is heel deze omgeving en zoo zacht ook is er het klimaat in de wintermaanden, dat men er steeds op bedacht was de vreemdelingen naar de Taag heen te lokken; niet het minst om door hun goud in den geldelijken nood van het land te helpen voorzien. Dat dit toch slechts zeer ten deele gelukte, is alleen omdat er nog geen ondernemend man opstond, die het verblijf in deze dorpen bij Lissabon voor de vreemdelingen dragelijk wist te maken. De logementen zijn er onbruikbaar, en op het verhuren van kamers zijn de Portugeesche interieurs van de boerenbevolking niet ingericht. Van buiten zal ook hier de hulp en de ondernemingsgeest moeten komen; maar komt die, dan is het succes vooruit verzekerd, want voor de Riviera doet deze wonderschoone streek niet onder en de spooraansluiting is gereed.

Het imponeerende eener verschijning als die van Koningin Amelia komt te meer uit door het Portugeesche milieu te midden waarin zij leeft. Heel anders toch dan de Spanjaard, is de Portugees meer

van burgerlijken aanleg. In Spanje geeft de oude riddereere nog den toon in het leven aan, in Portugal staat het burgerlijk element meer op den voorgrond. Het Portugeesche volk leeft niet in de bergen, maar aan de kust, het is van huis uit een zeevarend volk. Een Nederlander uit onze lage landen (Payse Baixos, zegt de Portugees) voelt zich dan ook in Portugal veel meer dan in Spanje thuis. In Spanje beschouwt men Portugal nog altoos als een stuk van het Iberische Schiereiland dat bij Spanje hoort en dat vroeg of laat weer aan Spanje komen moet, maar de Portugees wil hier niets van weten, en wie beide landen kort na elkander bezoekt, wordt dan ook telkens weer getroffen door het in 't oog springend verschil, dat deze beide zoo vlak naast elkander wonende volken onderscheidt. De Portugees is gemeenlijk kleiner, meer gedrongen van gestalte, lang niet zoo wel ter tale als de Spanjaard, trager in zijn bewegingen, loomer in zijn houding; als 't er op aan komt, actiever en doortastender, maar eer hij aanpakt, langer dralend. Met den Spanjaard heeft hij hooge fierheid gemeen, die zich zelfs tot persoonlijken trots kan ontwikkelen, zoodat een Portugees b.v. nooit het kleinste pakje zelf in zijn hand mee naar huis zal dragen, maar, dit beneden zijn waardigheid vindend, steeds een Gallego, als hij wat kocht, achter zich aan laat loopen; doch dit hoog gevoel stemt dan ook veel minder dan bij den Spanjaard met geheel zijn verschijning overeen en slaat bovendien al te vaak in het komische over. En wat hem vooral kenmerkt, hij heeft uit het Moorsche bloed de zucht overgenomen om te schijnen en te schitteren. In hoe menig opzicht de Portugees op de kust van den Atlantischen Oceaan dan ook trekken van gelijkheid met ons eigen volk, als evenzoo een zeevarend kustvolk, gemeen heeft, wat het minnen van den schijn aanbelangt, verschilt hij van onzen soms al te platten volksaard principieel. Bij ons moet het in huis goed zijn, maar juist om zijn huis bekreunt de Portugees zich weinig. De huizen zelfs van de meergegoeden zijn noch groot noch sierlijk, en de meubileering laat alles te wenschen. Voor de straat daarentegen doet hij alles. Hij kleedt zich steeds à quatre épingles en bootst, zonder een fat te zijn, steeds zooveel hij kan de *high life* na, en vooral de vrouwen, maar toch ook de mannen, houden ervan om zich met goud en diamant te overladen. Aan elken vinger een ring is ver van zeldzaam. Zelfs bij de laagste klasse werkt dit zoo sterk

dat met name de *Ovarinas*, ook wel Varina's geheeten, een eigen kaste van vischvrouwen, die steeds in haar geslacht huwen, soms voor meer dan duizend franks aan allerlei sieraad om 't lijf hangen. De kleine goud- en zilverwinkels zijn in Lissabon dan ook legio, en als ge op een feestdag deze uitstalling van overdadige weelde aanziet, zondt ge wanen u onder een volk te bewegen, dat financieel aan heel Europa de loef afstak. Kennelijk een nawerking van den Moorschen invloed, waarmee ge niet alleen in Spanje, speciaal in Andalusië, maar ook in Portugal steeds te rekenen hebt. Het zijn twee zeer onderscheiden factoren die ook de Portugeesche volksziel inspireeren. In zijn grondstam is het een Iberisch volk, vermengd met Romeinsche en Germaansche elementen, maar geënt is op dien grondstam een van de Mooren overgenomen stek, en al naar gelang een tijdlang het eerste of het tweede element den toon aangeeft, klaart Portugal op of zinkt het in. In de 15e en 16e eeuw, later onder Pombal, en thans weer in de betere kringen, heerschte en heerscht het stam-element, waaraan Portugal de eenw zijner glorie dankt; maar gedurig wordt deze betere strooming weer door de Moorsche strooming teruggedrongen, en dan komen weer de tijden van verval.

In verband hiermee ontbreekt het in Portugal allerminst aan zekere sympathie voor Nederland, en die sympathie hecht zich aan het hoogere element in het Portugeesche leven, vooral in verband met zijn glorieuse historie. Ramalho Ortigão in zijn *A Hollandos*, en niet minder Alfredo Mesquita in zijn *Cartas di Hollanda*, hebben aan die vriendelijke gezindheid een bezielde uitdrukking gegeven. Een sympathie, die mij te Lissabon vooral in de wetenschappelijke kringen, met name bij het Aardrijkskundig Genootschap en op de Bibliotheek tegemoet trad, en die ik temeer op prijs stelde, omdat het toch eigenlijk Nederland is, dat aan Portugal den eersten stoot heeft toegebracht, door de afneming van een goed deel van zijn koloniaal bezit. Toen namelijk, hangende onzen oorlog met Spanje, in 1580 Portugal aan de kroon van Spanje verviel, en tot de revolutie van 1640 aan Spanje verbleef, heeft ons land Portugal, als nu tot Spanje behoorend, als vijand beschouwd, het Celebes en de Molukken afgenomen en zelfs in Brazilië zijn opperheerschappij betwist. Toch heeft dit geen kwaad bloed gezet. Men voelt zelfs nu nog zeer goed, dat

dit onzerzijds niet op Portugal, maar op Spanje gemunt was en vergeeft ons onze stoute veroveringen, vooral nadat ook ons land, ten opzichte van zijn koloniaal gebied, later van Engelands zijde gelijk lot onderging. Al is Portugal hijna driemaal zoo groot als Nederland — het beslaat toch met Madeira en de Azoren 92.157.9 K.M. — in bevolking staat Portugal met Nederland nagenoeg gelijk; het heeft $5\frac{1}{2}$ millioen inwoners. Beide landen zijn kustlanden, op zeevaart en koloniaal bezit aangewezen. En wat vooral meetelt, Portugal en Nederland zijn lotgenooten. Beide landen waren eens wereldmachten met een schitterend verleden en een aangrijpende historie, en óók zijn beide landen in den loop der historie, allengs afgedaald van het hooge standpunt dat ze eens innamen. Nog hebben we aanraking met Portugal op Timor, dat aan beide landen saam behoort, en zelfs bij Mossamedes in Humpata, heeft zich een kolonie van Hollandsche boeren gevestigd, die er nog steeds het Hollandsche element in eere houdt. Zelfs zijn er ethnologen die beweren, dat ook Hollanders en Friezen tot de constitueering van het Portugeesche ras hebben meegewerkt; en wie weet dat in 1870 als Presidentminister in Portugal optrad de heer Braamcamp, en er op let dat de naam van den grooten Alboequerque vrij sterk aan Abbekerke doet denken, voelt dat hier iets van aan moet zijn, al is het sterk overdreven. Reeds lang wist men dat in 1147, en later nog in 1189 een vloot van Kruisvaarders uit de Schelde naar het Oosten was getrokken, die op de Portugeesche kust ankerde en door den toemaligen Graaf van Portugal werd uitgenoodigd, om liever in Portugal tegen de Sarracenen den strijd aan te binden en goeden buit te behalen, dan den verren tocht naar het Heilige land te ondernemen. De eene maal schijnt deze vloot uit 180, de tweede maal uit een kleiner aantal schepen te hebben bestaan, en Arnold van Aerschot wordt genoemd als de chef der eerste expeditie. De eerste maal is toen Lissabon door deze kruisvaarders aan de Mooren ontrukt, de tweede maal was het grootste wapenfeit de inneming van Silvez in het zuiden; twee wapenfeiten waarbij onze kruisvaarders, 't zij waarlijk niet tot hun eere gezegd, zeer wreedelijk onder de Sarracenen hebben gemoord. Toch kende men dusver van één en ander niet de bijzonderheden. Thans echter is hierover eenig meerder licht ontstoken door een gevonden handschrift. Gelijk toch de heer O. L. Godin,

in een door de *Société de Géographie de Lisbonne* uitgegeven studie (1897) meedeelt, heeft de abt Gazarra op een boekenstal te Turin voor bijna geen geld een handschrift gekocht, dat over één dezer tochten handelt en van een ooggetuige afkomstig schijnt. Dit reisverhaal heeft hij in de *Mémoires de l'Académie de Turin* uitgegeven, en hierdoor bezit men thans de zekerheid, dat één dezer vloten op 1 Mei 1188 de Schelde verliet; dat wel waarlijk niet alleen Vlamingen, maar ook Hollanders en Friezen er aan deelnamen; dat de inneming van Silvez door deze Kruisvaarders plaats had; en dat vele van deze kruisvaarders in Portugal gebleven zijn. Al blijft het hierbij nu onzeker, hoe groot dit aantal was, het schijnt dan toch geen loos gerucht te zijn geweest, dat ook een zeker Nederlandsch element toen in het Portugeesche volksgeheel is opgenomen. Verdere, vooral genealogische nasporingen ontbreken vooralsnog, hoewel de familie Braamcamp vermoedelijk haar verleden wel zal kennen, en ook een onderzoek naar Alboequerque s geslacht de moeite loonen kon. Ook later zijn door handelsbetrekkingen Nederlanders in Portugal komen te wonen, en het trof mij dat ik in de Koninklijke Bibliotheek te Lissabon nog zeker aantal Nederlandsche boeken van stichtelijken aard vond, die wel geen jaartal dragen, maar, blijkens het nog afwisselend gebruik van *du* en *ghi*, van het einde der 16e eeuw moeten dagteekenen. Bij de schriftelijke uitnoodiging, die ik tot een bezoek aan de Bibliotheek ontving, werd mij zelfs niet ter loops, maar opzettelijk verzekerd, dat ik er enkel „Hollandophilen" ontmoeten zou. Bij de Portugeesche gedelegeerden, die in 1904 over Timor te 's-Gravenhage kwamen onderhandelen, ontwaarde ik geheel gelijke gezindheid. En onzerzijds werd daaraan schier niet anders beantwoord, dan doordien we destijds de uit Portugal gevluchte Joden herbergden; iets waarmee we ons zelf meer dan Portugal een dienst deden, want de Joden die zich uit Portugal te Amsterdam met afzonderlijke Synagoge vestigden waren de keur der beste Sepharvaim. Thans zijn de Joden in Portugal weer toegelaten. Ze zijn reeds een 5000 in aantal, en althans in Lissabon hebben ze weer een eigen Synagoge.

Ook de enkele Protestanten, die te Lissabon meer vertoeven dan wonen, genieten er thans volle vrijheid van eeredienst, al moeten hun kerkgebouwen zich altoos nog eenigszins maskeeren. Er is een Engelsche kerk, er is een Duitsche kerk, beide in verband met de Legatiën, maar dan is er nog een Portugeesche kerk, en alleen in

de laatste tintelde eenig leven. In de Duitsche kerk die ik bezocht, trof men bijna uitsluitend gouvernantes, en die dan nog allen het kerkgebouw verlieten zoodra het H. Avondmaal begon, maar in de Portugeesche kerk vond ik een kleine vergadering van lieden uit het volk. Niet te veel, misschien een goede twee honderd, maar de prediker sprak zoo bezield en boeiend, dat heel het gehoor als aan zijn lippen hing. Voor het overige is het te Lissabon natuurlijk alles Katholiek; zelfs bezit Lissabon, krachtens een aloude overeenkomst met den Paus, een Patriarch, en zoozeer staat het Portugeesche leven in de schaduw der kerk, dat het kerkgebouw niet enkel voor den eeredienst, maar tenminste evenzeer voor het onderling verkeer dienst doet. Het is bij de kerk dat men elkaar opwacht, het is in de kerk dat men zich met elkaar in aanraking stelt, en het is uit de kerk dat men saam huiswaarts wandelt. Een schaduwzijde hiervan is, dat de geestelijke invloed der kerk niet al te hoog staat. Vroegere pogingen om door het ordewezen invloed te oefenen, zijn door de Regeering herhaaldelijk gestuit. Vooral Pombal trad zeer streng op. Nog altijd zijn de Jezuiten dan ook niet toegelaten, en al duldt men de vrouwenkloosters, de vorming van mannelijke congregatiën wordt tegengegaan. Stellig kan dan ook gezegd, dat de R. Kath. Kerk zich in het Protestantsche Nederland veel vrijer beweegt dan in het Katholieke Portugal. Lissabon en Oporto geven hierbij meest den toon aan. Het landvolk en de kleine middenstand stelt ook in Portugal op godsdienst prijs, maar de dusgenaamde beschaafde stand in de groote steden verviel, gelijk schier overal elders, in een agnostisch indifferentisme of in pessimistische twijfelzucht. Ook het zedelijk niveau leed hieronder, en het onechte kind is er verre van zeldzaam; iets wat te meer in het oog springt omdat het onechte kind hier onder geen blaam ligt. Veelal zelfs wordt het tegelijk met het echte kind opgevoed en als lid in de familie opgenomen. Stellig werkt hierin de historische herinnering na, dat Portugal tot tweemalen toe aan het „onechte kind" zijn opkomst dankte. De eerste maal in de 11e eeuw, toen Alphonsus VI van Castilië zijn onechte dochter Theresia uithuwelijkte aan een hertog van Bourgondië, en haar als bruidschat het noordelijk deel van het tegenwoordig Portugal in leen gaf, met Porte Calle als haven; een vaderlijke zorg voor zijn onechte dochter, die later tot het opkomen uit dit leen van het

zelfstandige Portugal geleid heeft. En de tweede maal in 1383, toen het Huis van Bourgondië in de echte lijn uitstierf en de bastaardlinie van het Huis aan het bewind kwam. Twee historische gegevens, voor Portugal van gewichtige beteekenis, die niet konden nalaten zekeren plooi aan het moreele volksbesef te geven. Een neiging nog versterkt door de hartstochtelijke geaardheid van het ras, dat vooral door zijn bekende *olhada*, d. i. door het spelen met zijn schitterend, vochtig donker oog, reeds al te vroeg de passie weet op te wekken.

Lissabon was vroeger veel sterker bevolkt dan thans. Het had eens over de half millioen inwoners, nu geen 360.000 meer. Als stad ligt het prachtig, in amphitheater-vorm opgebouwd tegen de kustrotsen; een aanblik nog grootscher dan 't gezicht dat ge over de Donau bij Buda-Pesth des avonds op het verlichte Ofen hebt. De Taag bij Lissabon gaat dan ook de Donau bij Buda-Pesth zeer verre te boven. Hoogerop, vooral in Spanje bij Toledo, is de Taag een onbeduidende stroom, maar in Portugal, en vooral bij het naderen van de zee, zet de Taag zich tot een machtigen stroom uit. De breedte bij Lissabon is een 1500 Meters, bij een diepte van 8 Meters, en de mondig vormt voor Lissabon, zelfs tot bij Cascaes, een zoo kolossale, goedbeschermde haven, dat heel Engelands oorlogsvloot er herberg zou kunnen vinden. Toch is de scheepsbeweging er klein. Er is niets gedaan om de haven practisch bruikbaar te maken. Men laat alles over aan de natuur, en die natuur kan aan de desiderata van een moderne haven niet voldoen. Een wandeling langs de handelshaven stelt u dan ook bitter te leur. Het natuurgezicht, met het 200 Meter hooge Cintra in het verschiet, blijft onvergelijkelijk schoon, en rechtvaardigt Lord Byron's opgewonden uitroep, maar de handel staat er op lagen trap. Lissabon zelf loopt tegen de kustrots honderd Meters hoog op, en is ingedeeld in de Cidade Orientale, d. i. de moderne stad, de Cidade Occidentale, of de oude stad, en de Cidade Baixa, wat zeggen wil de lagere stad. Het is de Cidade Baixa vooral, die in 1755 van de groote aardbeving leed, en aan die aardbeving dankt men thans de waarlijk grootsch aangelegde Plaça do Commercio, wij zouden zeggen: het Handelsplein, met een flink standbeeld van Jozef I en bij den ingang een eer te hooge triumfpoort. Voorts geven de arcaden, die dit plein omringen, toegang tot alle ministeriën, en ook de Bolsa, d. i. de Beurs, staat aan den kant van ditzelfde indrukwekkende

plein. Behalve deze Plaça, de *Avenida de Liberdade* en de *Alameda de Pedro* zijn er overigens geen uitgestrekte pleinen. De gestadige klimming van de stad leent er zich niet toe, en zelfs het plein waarop sinds 1880 het standbeeld van Camoëns staat, is een donkere hoek. Toch leeft de herinnering aan Camoëns steeds meer op, en nog steeds dweept het met zijn *Lusiades*, ook al heeft latere kritiek aangetoond, dat men geheel ten onrechte in het oude Lusitanië het huidige Portugal waande terug te vinden. Maar al poogde de kritiek ook hier de poëzie te verstoren, het volk stoort er zich niet aan, en droomt zich nog altoos naneef van den Lusitaniër te zijn. Rijk aan monumentale gebouwen is Lissabon niet. Zelfs de Koninklijke paleizen zijn van tweede orde. Meer zorg is besteed aan de verdediging der stad. De fortenlinie strekt zich uit over 40 kilometer, en niet zoo lang geleden zijn nogmaals vier nieuwe forten bijgebouwd. Het verkeer in Lissabon is door de ligging der stad uiterst lastig. Wel heeft men door kettingtramwegen het mogelijke gedaan, om ook tegen de hoogten op te komen, en is er zelfs midden in de stad een groote publieke Lift, die u in enkele minuten naar de bovenstad optilt, maar dit helpt slechts voor enkele punten, en wie van het eene punt uit de hoogte moet afdalen, om, dwars door de benedenstad naar het andere eindpunt gekomen, daar weer de honderd meters op te klimmen, verliest ongelooflijken tijd. De ministers, die voor het overige een zeer schraal inkomen van slechts *f* 7000 hebben, krijgen dan ook extra een rijtuig te hunner beschikking, om het al te groote tijdverlies te voorkomen. Het leven in Lissabon is niet duur, en ook hier blijft soberheid den Portugees eigen. De salarissen der onderwijzers zijn veelal van *f* 400, die der onderwijzeressen zelfs van niet meer dan *f* 275. Bij feestmalen haalt men uit, maar in 't gewone leven spaart men voor opschik, en verteert in 't gezin weinig. Voor 18½ cent levert de dusgenaamde Oeconomische keuken er u een middagmaal, bestaande uit een portie goede soep, een flink stuk vleesch, anderhalf ons brood met twee deciliter wijn; en meer vraagt hier een klerk of kleine ambtenaar niet. De kerken leveren er, evenals in Madrid, weinig monumentaals op, maar de Koninklijke Academie van wetenschappen en het Geographisch instituut behooren tot de eersten van Europa, en de Koninklijke Bibliotheek bezit 200,000 boekdeelen met bij de duizend niet onbelangrijke handschriften. Wetenschappelijk gaat Portugal dan

ook steeds vooruit. Vooral de historische en de geographische studie, die Portugals glorieus verleden doet opleven, heeft er nationale beteekenis. Zelfs over de Gitanos, die overigens in Portugal nooit een rol van beteekenis speelden, is te Lissabon één der beste studiën uitgegeven, en wel door F. Adolpho Coëlho, onder den titel *Os Ciganos de Portugal*, verschenen in 1892. Aan den Moorschen tijd herinnert nog de alleen in Portugal inheemsche gewoonte, om den gevel van zijn huis geheel met een donkere faïence, de Azuleja genaamd, te bekleeden. Ook deze gewoonte neemt af, maar de fabrieken van deze faïence-platen te Lissabon en te Oporto, genieten nog hoogen bloei en keer op keer vindt men nog huizen, die met deze Oostersche, later in Renaissance-stijl gewijzigde tegels niet alleen van binnen, maar ook van buiten, van de nok van het huis tot aan den grond, bekleed zijn; een singuliere, en allerminst fraaie versiering, doch waar de ouderwetsche Portugees nog altijd zeer trotsch op is. Het leven in Lissabon is bedaarder dan in de meeste groote steden. De Portugees is kalm en rustig van aard; iets wat vooral uitkomt bij zijn stierengevechten. Zonder stierengevechten zou men het ook in Lissabon niet stellen kunnen, maar men kampt er met embolado's, d. w. z. dat op de horens der stieren koperen ronde ballen worden vastgesmeed, zoodat de stier wel stooten, maar niet wonden kan. De Picadores, die hier Cavalhero's heeten, zijn dan ook op mooie raspaarden gezeten en vechten met de farpa, een lange piek die ze handig weten te lanceeren. Soms komt er nog een Espada bij te pas, maar die met een houten degen slechts een schijnsteek toebrengt, en de stier stapt altoos weer bij levenden lijve naar zijn stal terug. Zoo verzot als de Spanjaard is op 't zien van bloed, zoo gruwt een Portugees er van. Het pessimisme leidt er veel tot zelfmoord, maar van eigenlijkenmoord hoort men er zelden. Dieven zijn er te meer, en ook de bedelaars maken het u, niet overdag maar 's avonds, te Lissabon lastig. Want wel is de bedelarij er verboden, maar ze tiert er niettemin welig. De bedelaars hebben de stad in wijken ingedeeld. Overdag loopen ze ieder hun wijk aan de huizen af, maar 's avonds spreken ze den eenzamen wandelaar op de verlaten straten van de hooge stad aan; dan geeft men meest iets om van hen af te zijn; en dit juist bestendigt het euvel.

Het onderwijs staat in Portugal naar de wet op hoogen trap, maar kan feitelijk niet met die van het overige West-Europa mededingen. Een voordeel heeft Portugal, dat het niet lijdt aan de weeën van een geleerd proletariaat. Het heeft toch slechts ééne Universiteit, en die eene Universiteit telt nog geen 2000 studenten; voor een bevolking van over de vijf millioen een ongewoon laag cijfer. Die Universiteit werd gesticht te Lissabon, in 1288, kort nadat Lissabon op de Mooren veroverd was. Maar hier schoot ze geen wortel, en reeds in 1307 werd ze naar Coimbra verplaatst, een kleine provinciestad van even 18,000 inwoners, die thans zoo goed als uitsluitend van de Universiteit leeft. Deze Universiteit telt vijf faculteiten: theologie, rechten, medicijnen, meetkunde en philosophie, maar het vreemde is, dat de Letteren er niet vertegenwoordigd zijn en dat de philosophische faculteit zich bepaalt tot de sciences exactes. Er wordt gedoceerd door 53 gewone hoogleeraren en door 22 »suppleanten«, weinig meer dan repetitors. Het Universiteitsgebouw op de Plaça Real des Escolas is een ruim en prachtig gebouw, dat van 1540 dagteekent. De boekerij telt 150,000 boekdeelen. Ook de academische hulpmiddelen zijn er voldoende, en onder deze trekt de aandacht een *koud* plantenhuis, om in het heete seizoen de planten, die geen hitte verdragen kunnen, te doen tieren. Voor wie aan onze gestookte *serre s* denkt, iets van de omgekeerde wereld. De studenten loopen er blootshoofds en met mantels om. Ze spelen in de kleine stad vrijwel den baas, maar ze onderhouden onder elkaar goede tucht. De seniores van het vijfde studiejaar oefenen een onbeperkt gezag over de jongere studenten, en wie tegenover een quintamiste in eerbied te kort schoot, ontging niet licht zijn straf. Er studeeren heel wat Brazilianen. De doctorstitel wordt niet dan bij uitzondering verleend. Daarom trekt het te meer de aandacht, dat reeds in 1894 een Portugeesche dame den titel van doctoresse in de philosophie haalde. Het gering aantal studenten, met inbegrip van de Brazilianen in 1906 slechts 1850, verklaart zich daaruit, dat een Portugees die middelen bezit, liefst in Parijs gaat studeeren. De in Frankrijk gediplomeerde doctoren zijn er verre van zeldzaam, en wat ook de aandacht trekt, meer dan één Staatsman die den doctorstitel voert, is geen doctor in de rechten, maar doctor in de medicijnen, in Frankrijk gedoctoreerd. Het middelbaar onderwijs is in Portugal geregeld bij de wet van 1844, en later bij de wet van 1866, nog later in 1888 en 1892 herzien.

In het totaal wordt aan dit onderwijs een kleine drie ton uitgegeven. Er moet volgens de wet in elk der zeventien districten zulk een school zijn, maar bereikt is dit getal nog niet. Alleen te Lissabon zijn er twee, en op één van deze worden ook de Afrikaansche negertalen onderwezen voor de jonge mannen die in kolonialen dienst zullen gaan. Voor het Lager onderwijs bestaat er schooldwang, maar nog altoos met een wanhopend analphabeten-cijfer van over de 70°, en het aantal van deze scholen klom nog niet veel boven de 6000. Bij dit hooge analphabeten-cijfer baart het verwondering, dat toch de Pers in Portugal zoo bloeit. Te Lissabon alleen komen 100, te Oporto 50 en in het kleine Coimbra nog 20 periodieken uit. Voor het vakonderwijs zijn er 27 ambachtsscholen, is er een Polytechnische school te Lissabon met een 600 leerlingen, een landbouwschool, een zeevaartschool, een medische school voor een tweede soort artsen, en een diplomatieke school voor wie attaché of consul wil worden. In het laatste is Portugal ons vooruit; daarentegen in de opleiding voor den kolonialen dienst is het nog geheel ten achter.

Dit verwondert te meer, daar Portugal als koloniale mogendheid nog altoos een niet zoo lagen rang bekleedt; iets wat reeds daaruit blijkt, dat het een koloniaal leger van bij de 13.000 man onderhoudt. Naar de bevolking gerekend — en alleen die maatstaf kan hier gelden — is Frankrijk, met inbegrip van Algiers en Tunis, thans na Engeland de tweede koloniale mogendheid. Zijn kolonies hebben saâm 45 millioen inwoners. Dan komt Nederland met 39 millioen. Daarop volgt thans België met 19 millioen. Maar dan komt aanstonds Portugal met een koloniale bevolking van $7\frac{1}{2}$ millioen; de Azoren en Madeira, die bij Portugal zelf ingelijfd zijn, niet meegerekend. In Azië heeft dit koloniaal bezit weinig te beduiden. Goa en de helft van Timor hebben dan tenminste nog een bevolking van saam bij de 700.000 inlanders, maar Damao, Diu en Macao saam van slechts even 100.000. Relieken van wat Portugal in de dagen van Vasco de Gama en Alboequerque hier ontdekte en in bezit nam. In Afrika daarentegen is het Portugeesch koloniaal bezit nog altoos van toenemende beteekenis; minder door de Cap-Verdische eilanden, Guinea, Thomas en het Prinseneiland, dan wel door de zeer uitgebreide landstreken van Angola en Mozambique; het eerste op de Westkust, het tweede op de Oostkust. Deze twee wingewesten beslaan een oppervlakte van niet

minder dan twee millioen quadraat K.M., op een kleinigheid na even groot al als onze koloniën in de Oost en in de West saam, het eerste met $4\frac{1}{2}$, het tweede met $3\frac{1}{4}$ millioen inwoners, en met een kustlijn voor Angola van 1625 en voor Mozambique van 2300 K.M. Bij de voortgaande ontwikkeling van Afrika heeft men in Portugal steeds meer de waarde van deze lang verwaarloosde koloniën leeren inzien, en het is niet te zeggen tot wat bloei deze groote koloniën met haar havensteden van Lorenço Marquez en Mossamedes nog geraken kunnen. En ook mag niet vergeten, dat Cabral eens Brazilië voor Portugal veroverde en dat zelfs de Dynastie deze Amerikaansche kolonie, van bij de negen millioen q. K.M., nu reeds met 18 millioen inwoners, wel in 1889 verloor, maar dat Brazilië toch altoos een in merg en been Portugeesch land blijft, met het oude moederland nog steeds door levendig contact verbonden.

De nieuwe koloniale beweging heeft dan ook in Portugal een nieuw nationaal leven gewekt. Portugal gaat vooruit op elk gebied. Het leeft terug in zijn verleden en ontleent daaraan nieuwe nationale veerkracht. De bevolking is sinds 1879 van even vier millioen nu reeds tot $5\frac{1}{2}$ millioen geklommen. Het budget dat in 1879 op 28 millioen milreis stond, is nu reeds tot 70 millioen naar boven gegaan. De handelsbalans, die in 1876 op 36 millioen milreis voor den invoer stond, ging vooruit tot $60\frac{1}{2}$ millioen, en van 24 millioen voor den export tot 30 millioen. De scheepvaartbeweging die in 1875 nog slechts 2620 stoomschepen aanwees, klom tot 7039 stoombooten met 16 millioen ton laadvermogen. De katoenweverij die in 1870 nog slechts met 50.000 getouwen werkte, bezigt er nu reeds 350.000. De mijnontginning gaat gelukkig vooruit, vooral in de kopermijnen, en de wijnbouw levert al gunstiger resultaten. En wat nog meer zegt, niet alleen materieel gaat Portugal gestadig vooruit, maar ook geestelijk ontplooit zich een nieuw leven op het gebied van kunsten en wetenschappen. Heel een reeks van schilders verraste Europa door hun producten. Herculano, Garrette, Silva Porto, Henriquez Pouzão, Xavier Pinheiro, Jose Melhoa, Jorge Collaço, Marquez d'Oliverie, Mevrouw Bordallo, Mevr. Munro, Mevr. Greno e. a. geven door hun kunst aan het geestesleven in Portugal een geheel nieuw élan. Soärez dos Reis schittert als beeldhouwer, Munterio als architect. Ook in Portugal is de nieuwe school meest realistisch en vaak bedorven door een

min gezond pessimisme, maar zulk een nieuwe opbloeiing van het hoogere nationale leven ware toch ondenkbaar zoo er in de volksziel niet een nieuw leven ontwaakt was. Wat in Spanje bleek, dat er betere dagen voor dit land komende zijn, geldt in verhoogde mate van het zooveel kleinere Portugal. Een zoo belangrijke aesthetische productie bij een klein volk van vijf millioen toont dat er nieuw leven ritselt. Kon dit er toe leiden om de Portugeezen weer als van ouds de zee te doen kiezen, en ook de nationale scheepvaart weer vooruit te brengen, zoo zou deze renaissance ook het volk zelf weer op hooger peil brengen, en het kan deswege niet genoeg betreurd, dat Portugal zijn scheepverkeer nog meest in vreemde handen laat. Zoo zelden ontmoet men in de Europeesche havens nog een schip onder Portugeesche vlag. Het groote probleem is, hoe in Portugal de landbevolking wakker te schudden. De stedelijke bevolking is er zoo bitter klein. Behalve Lissabon en Oporto is er geen stad van meer dan 25.000 inwoners, en de tiende stad van Portugal daalt reeds tot een bevolkingscijfer van even 13.000. Daarom kan alleen een nieuw opwaken van de landbevolking Portugal oeconomisch uit zijn geldelijke achterlijkheid opbeuren. In die zorgeloosheid der landbevolking schuilt tevens de oorzaak van de ellende der binnenlandsche politiek. Bij een volk dat zelf niet opwaakt, maken altoos kleine groepen en familiën zich van den politieken invloed meester, en de gezonde beginselstrijd, die alleen het bewind verheffen kon, blijft uit. Toch laat een bezoek aan Portugal een hoogst aangename herinnering achter. Het is zulk een rustig, een zoo arbeidzaam, een zoo sober, een zoo goed en zoo vriendelijk volk, dat ge onwillekeurig verlangt Portugal weer te zien. Droef is voor mij de herinnering, dat onze Gezant, Jhr. Van Eys van Lienden, die mij zoo vriendelijk in het Portugeesche leven inleidde, zoo kort daarna overleed, en somber zijn niet minder de herinneringen, die de ontmoeting van den vermoorden Koning en van Franco na zijn vlucht uit zijn land, bij mij achterlieten, maar de week die ik te Lissabon sleet, was mij een week van rijk sociaal genieten; en waar men mij in Portugal zoo van allen kant als »Hollandophile« tegemoet trad, spreek ik het gaarne uit, dat ik als »Portugalophile« het schoone land verliet.

25 October 1908.

TEN BESLUITE.

Op 2 Juni verliet ik Lissabon; de hitte werd er mij te drukkend; en reed zonder oponthoud ineens naar Parijs door. Te Parijs werd ik met de uiterste minzaamheid door den President der Republiek, den heer Fallières, in audientie ontvangen. Plicht gebood mij den President mijn eerbiedigen dank te brengen voor wat men èn in Tunis èn in Algiers van Regeeringswege wel voor mij had willen doen. Ook de toenmalige President-Minister, de heer Sarrien, ontving mij, en daar juist in die dagen de Scheidingswet was afgekomen, had ik het voorrecht over die wet een belangrijk gesprek met hem te voeren. Ook met het oog op wat ik later over Algiers zou schrijven, mocht ik mijn oordeel over die wet niet verbergen. Toch was nòg interessanter een gesprek, dat ik over diezelfde wet had met een hooggeplaatst geestelijke der Roomsch-Katholieke Kerk, waarbij zich de paradoxale verhonding afteekende, dat deze geestelijke vurig hoopte, dat de Paus de wet aanvaarden zou, en dat hier zeer beslist mijn gevoelen tegenover stond, dat geen kerk van Christus, en dus ook niet de Kerk van Rome, deze wet aanvaarden kon, zonder eigen levensbeginsel te verloochenen. Ik zal mij wel wachten den naam van dezen geestelijke te noemen, en verwijs liever naar de adstructie van mijn gevoelen in het *Journal des Débats* van 22 Februari 1907, ten betooge dat het Koningschap van Christus over zijn Kerk vernietigd wordt, zoodra ze duldt, dat de Overheid haar als een particuliere vereeniging inschuift in haar Staatsconstructie. De *Osservatore Romano* maakte hiervan, dat de Scheidingswet m. i. de Gereformeerde stelling innam en dat ik alleen erkend had, dat *de Paus* haar niet kon aanvaarden. Zelfs in zijn eigen land wordt men zoo telkens mis-

verstaan, dat men zulk misverstand aan een blad in den vreemde niet euvel mag duiden; toch was in casu het misverstand tamelijk kras, daar juist alleen de beginsellooze houding der Gereformeerde kerken in Frankrijk mij genoopt had, mij in het geding te mengen.

Het blijgeestig karakter van Parijs maakt nooit meer indruk, dan zoo ge uit het altoos drukkende en sombere Oosten komt. In dat Oosten is 't soms of ge enkel karbouwen ziet grazen, hier zijn 't al vlinders die om 't geurige bloemperk zweven. De lichtzinnigheid van het Westen in haar voleinding. In het Oosten te veel, hier te schrale levensernst. In het Oosten en in het Westen twee te ver gedreven eenzijdigheden, die alleen door onderlinge versmelting waarachtige harmonie in den levenstoon konden brengen. Juist daarom deed mij de terugkeer in mijn vaderland zoo weldadig aan. Een niet zoo ongelijke vermenging toch van blijgeestigheid en ernst spreekt uit heel het Nederlandsche volkskarakter. Ik was nu van Augustus 1905 tot Juni 1906 op reis geweest en voelde, na al wat ik doorreisd en gezien en bewonderd had, zoo ten volle de waarheid van het „Oost West, thuis best", niet alsof het op eigen bodem aan kritiek zou ontbreken, maar omdat ge alleen in uw eigen land en onder uw eigen volk u voelt in uw element. Ik zag weer terug dat mooie groene land in onze huislijke polders, en in wat de vice-president van Krakau, die pas in Holland was geweest, mij roemde over ons prachtig rundvee, dat hier, zonder herder of bewaker, vrij door het malsche gras mag wandelen, genoot ik ook nu weer dat eenig-schoone landgezicht van de grazende, dom-kijkende of herkauwende koetjens op ons doorwaterd weiland. Zinbeeld tevens van ons vrije burgerleven. Zooals de pas gemolken koe rustig en vrij door het gras in haar polder kuiert, zoo wil ook de burger van Nederland vrij grasduinen in het sociale en politieke leven. De natuur en het leven spreken elkaar altoos toe. Bij ons is dit zelfs wederkeerig. Niet alleen de natuur maakt hier den man, maar ook de man heeft hier zijn land gemaakt. Van daar ons sterk patriotisme. Alleen in zijn eigen land voelt de Nederlander van echten bloede zich gelukkig.

Toch merkte ik veel sterker dan eer ik op reis toog, hoe goed ter afwering van te groote patriotische zelfvoldaanheid het is, zich een enkele maal *in een heel andere wereld* over te plaatsen. Wel was ik in 1898 een halfjaar in Amerika geweest, om daar lezingen te houden, maar het Amerikaansche leven verschilt van het onze zeer zeker in graad, maar

niet in soort. Ge vindt in Amerika uw eigen leven terug, alleen in temperatuur vijf graden hooger opgezet, rijker in veerkracht, veel levendiger en meer doortastend, ontdaan van onze soms al te logge Europeesche loomheid. De Oostersche wereld daarentegen is *een heel andere wereld*, die u verstaan doet, hoe het menschelijk leven te rijk is om zich in één vorm vast te zetten, en hoe het, onder andere hemelstreek en uit geheel afwijkend motief, elders een geheel andere wereld kan tooveren, die niet de uwe is en bij uw zin niet past, maar daarom niet minder op waardeering aanspraak heeft. Het denkbeeld dat ons zoo vaak vervult, alsof óns soort leven *het* leven ware, en alsof we niet beter konden doen dan óns leven overal importeeren, legt men zoodra men het Oosten bereisd heeft, van zelf af. Zeker, het is een machtige zijde van het leven, die wij in het Noorden en Westen van Europa, en zoo ook in Noord-Amerika vooral, tot uiting en ontwikkeling hebben gebracht; maar het menschelijk leven zelf is daarmeê niet uitgeput. Het kon zich ook van een gansch andere zijde ontwikkelen, en de Oostersche wereld toont u, althans zoo ge haar om de Middellandsche zee leert kennen, dat er ook in die andere ontwikkeling veel schoons uitkomt, dat bij ons maar al te zeer wordt gemist. Bij ons staat het denkende en willende leven op den voorgrond, en daardoor is ongemeene kracht ontwikkeld, maar het zinnende en peinzende leven van den Oosterling heeft toch een eigen bekoring. Ge verliest daarom de waardeering voor uw eigen schat niet, maar ge leert af die egoïstische eenzijdigheid, die u het oog voor anderer voortreffelijkheid sloot. Ge verstaat het, dat men in het Oosten u benijdt, maar ook ontmoet ge wat ge op uw beurt benijdt aan die geheel andere wereld, waarin ge u nooit thuis zoudt gevoelen, maar die u toch boeit. De twee diepste kuilen van de Middellandsche zee deelen daarbij haar stroomgebied in twee scherp onderscheiden deelen, het ééne waarin het Oostersche leven *rechtstreeks*, het andere waarin het slechts *afgeleid*, d.i. door vermenging met andere rassen zijn invloed doet gelden. Maar ook zelfs daar, waar het gelijk op Sicilie, in Spanje en Portugal, slechts door een indruppeling van het eigen bloed, in het bloed van andere rassen invloed oefent, houdt toch zijn oorspronkelijk karakter stand en geeft aan het leven een ander aanzien, dan het in Frankrijk en hoogerop vertoont.

Opmerkelijk is daarbij de ver strekkende invloed van het Semitische

ras en van den Semitischen *geest*, beide wel te onderscheiden; en nooit sterker dan bij zulk een langen tocht door deze streken, voelt ge u als verrast door de waarheid van de mysterieuse profetie, die Genesis aan Noach op de lippen legt: „God breide Jafeth uit en hij wone in Sem s tenten. Kanaan zij hem een knecht!" *Geestelijk* is de invloed van het Semitisme schier onbegrensd. Al is toch het Christendom in zijn strekking universeel-menschelijk, niettemin blijft het Semitisch in zijn historische opkomst. De Christus zelf sprak het uit: »De zaligheid is uit de Joden«. Het Oude Testament, dat door de Christenheid heel de wereld werd ingedragen, is, letterkundig genomen, een bundel Semitische geschriften. De Psalmen, die in alle Christelijke kerken gezongen worden, zijn een, door Hooger Macht geïnspireerde, maar toch essentieel Semitische gemoedspoezie. De Tien Geboden, die nog altoos heel Europa en Amerika door, het fundament der ethiek voor Christus' Kerk zijn, kwamen ons toe in een Semitisch Wetboek. En zelfs de Schriften van het Nieuwe Testament, hoezeer eigen banen zoekend, zijn toch zonder kennisneming van haar Semitischen achtergrond niet te verstaan. Naast de Christelijke Kerk houdt in heel Europa, in Amerika en op de noordkust van Afrika nog altoos het Semitische volk der Joden stand, dat in intensiteit van levenskracht, bij het kleine aantal, nog steeds zijn wedergade zoekt, en niet alleen door de Pers en de Bank, maar ook in heel een reeks van geniale persoonlijkheden het zeldzame verschijnsel biedt van een volk, dat, na een historie van veertig eeuwen, nog altoos zijn levenskracht niet heeft uitgeput, maar u gedurig weer verrast door nieuwe geestesheroën en verbaast door zijn machtigen invloed. En mag men Konrad Schmidt gelooven in zijn pas verschenen studie: *Die Semiten als Träger der ältesten Kultur Europa's*, dan zou zelfs in de klassieke en politieke ontwikkeling die Griekenland en Rome ons brachten, een niet onbeduidend Semitisch element schuilen. De Pelasgen zouden eigenlijk tot den Semitischen stam behooren; voor het Grieksch geeft hij een lijst van over de 200 woorden enkel onder dezulke die met de letter A aanvangen, wier wortel hij in het Hebreeuwsch terugvindt; en ook de Etruscische opschriften zouden, volgens zijn oordeel, niet te verklaren zijn zonder tot de Semitische lexicographie zijn toevlucht te nemen. En naast dezen driezijdigen invloed van het Semitisme op ons Europeesche leven, die ook in het letterschrift, in

meer dan één kunst, en zelfs in de litteratuur uitkomt, plaatst zich dan in de 7e eeuw de machtige invloed van den Islam. Babylon, Jeruzalem en Mekka zijn de drie brandpunten van het Semitische leven die achtereenvolgens de hegemonie voeren. Babylon s invloed is men eerst de laatste jaren op het spoor gekomen, maar het bezweek voor de Arische Perzen. Jeruzalem bezweek op gelijke wijze voor Rome, maar overspant door het Jodendom en het Christendom geestelijk nog altoos heel de meelevende wereld. En als derde macht staat naast beide de Islam, die tot diep in Voor-Indië en den Archipel, nog altoos nieuwe veerkracht van zich doet uitgaan en Afrika ongemerkt inneemt. Dit alles als voorgebeeld in het leven van den Patriarch Abraham. Uit Babylon toog hij uit, aan Israël werd in hem de zegen voor de toekomende geslachten gegeven, en Ismaël toog met Hagar uit in de Arabische woestijn.

En bij dezen ongelooflijk ver strekkenden *geestelijken* invloed van den Semitischen stam, komt, in omvang klein, maar even bestendig aanhoudend, de machtige *ras-invloed* van het Semitische bloed, zoodat het vaak schijnt of de wereldhistorie zich afspeelt in de gedurige worsteling tusschen het Arische en Semitische ras. Bij Troje begon dit reeds; de Phoeniciërs zwermen uit tot bij Cadix; straks nemen de Carthagers hun rol over en dringen tot over de Pyreneën in Italië door; en nadat acht eeuwen lang het Arische ras schijnt getriomfeerd te hebben, dagen plotseling in de 7e eeuw weer de Sarracenen op, en dringen door tot bij Tours in Frankrijk. Neemt men, gelijk sommigen het willen, aan, dat ook de Berbers en de Iberiërs oorspronkelijk tot den Semitischen stam behoorden, dan zou deze ras-invloed zich zelfs nog veel verder hebben uitgestrekt. En al zijn nu sinds dien tijd de Sarracenen weer teruggeslagen en teruggedrongen, toch *blijft* het spoor dat ze ook als ras op Sicilië, in Spanje en in Portugal achter lieten. De bloedmenging verraadt zich nog in levendige trekken, en de Oostersche geest werkt in het gemengde bloed soms nog sterker dan de geest van het eigen bloed dezer volken na. Veilig kan dan ook gezegd, dat er geen ras is dat zoo sterk en zoo ver als het Semitische, langs geestelijken en langs ethnologischen weg, zijn invloed wist te doen gelden. Iets wat zich vooral daaruit verklaart dat de Semitische stam een tweetal machtige religiën uit zijn levenswortel wist voor te brengen, die beide met nog onverflauwde

kracht nawerken. De religie is en blijft altoos het merg in het been van het leven der volkeren, de centrale hefboom van hun levenskracht. Een religie, eenmaal doordringend, beheerscht *heel* het leven en nimmer komt de haar ingeschapen propagandazucht tot rust. Noch het Buddhisme noch de religie van Zoroäster zijn ook maar van vérre in diepte en in alomvatting van het menschelijk leven met het Evangelie en den Islam te vergelijken. Het Arische ras is in religieuse productie, vergeleken bij het Semitische ras, arm. Noch de Veda's noch de Zend.-Avesta wisten aan het menschelijk leven hoogere bezieling in te storten; en de volken die deze religies beleden, zonken in. De Arische geest vindt zijn kracht, niet in het gemoed en in de religie, maar in het intellect en in de beheersching der stof door techniek en kunst. De Arische geest moet daarom zijn religieuse warmte aan Sem ontleenen, en het hoogst klimt dan ook de menschelijke ontwikkeling, waar het Arische element zich aan de Semitische religieuse wateren verkwikt. Het Oostersche element alleen blijft beperkt in zijn ontplooiing, en het Arische element, waar het alleen wil heerschen, verarmt het leven van het hart. De worsteling die ook nu weer in Europa door wat men het modernisme noemt, tegen de Christelijke religie ondernomen werd, is dan ook in den grond niet anders dan een poging van den Arischen geest om zich het geestelijk Semitische element van de schouders te schudden. In Perzië waren de Ismaelieten en de van hen uitgegane Drusen, evenals later de Babisten, evenzoo niet anders dan een reactie van den Arischen geest tegen den Islam, en zelfs de strijd nu om Tabriz gevoerd, kan alleen onder dit gezichtspunt in zijn belangrijkheid verstaan worden. Het blijft bij wat voor vier duizend jaar in Ur der Chaldeën gesproken werd: In het zaad van den grooten Patriarch, die immers zelf van Sem afstamde, zullen alle volken gezegend worden, en het volk dat dien zegen uit Sem verwerpt, kan dit niet doen dan op straffe van religieus te verkwijnen. Geen ras is voor het geestelijk welzijn der volken ook in de toekomst, van zoo hooge beteekenis als het ras, dat uit Sem ontsproot. Jafeth zal wonen in de tenten van Sem, of het zal, geestelijk arm, omdolen in de psychische wildernis.

Tot in den Islam drong deze tegenstelling tusschen het Arische en Semitische ras door. Carra de Vaux heeft in zijn *Le Mohamétisme, le génie Sémitique et le génie Aryén dans l'Islam* (Paris 1908) de tegen-

stelling zeker te ver doorgetrokken, maar in de strekking van zijn betoog ligt grond van waarheid. Dat in Perzië de Islam in afwijkende gestalte optrad, is alleen uit het Arisch karakter der bevolking te verklaren, en de mystieke phillosophemata van het Soefisme staan met Perzie's alouden nationalen godsdient in onmiskenbaar verband. Ten deele is de Islam hierdoor in het Schiisme vervalscht, maar door onderling contact van Sonnieten en Schiieten heeft deze Arische invloed toch ook den Islam verrijkt. Niet alsof de *religieuse* mystiek aan den Islam uit Perzië ware toegekomen, maar het ordewezen zou zonder het Soefisme nooit die uitbreiding noch dien albeheerschenden invloed verkregen hebben, waarover het thans beschikt; een actie waarbij de Confrèrie zich zoo volkomen vrij van vreemde invloeden kan maken, dat de orde der Senoessi, met hare groote stichtingen op de oase van Djegboeb, in Tripoli, zich juist in den geest der Wahabieten op heeft gemaakt, om alle elementen van buiten, die de Islam niet in zijn wezen kon opnemen, met straffe hand uit te bannen. De Islam heeft zich uit Perzië wel verrijkt, maar er zijn innerlijk wezen niet door laten aantasten. In Perzië zijn de secten der Schiieten, der Ismaelieten, der Drusen en der Babisten opgekomen die steeds meer den Islam in het Arische lieten overvloeien, maar in het Semitische land bleef de Islam trouw aan zijn oorspronkelijk karakter; in dit orthodox gewaad handhaaft het zich, en in dezen echt-Semitischen vorm breidt het zich nog steeds in China, in Voor-Indië, in onzen Archipel en vooral in Afrika uit. Universalistisch is de Islam nergens geworden. Bij al zijn plooibaarheid; en deze ging soms ver; blijft de Islam een beslist *particulier* karakter vertoonen en vereenigt al wie zich voor Mahomed verklaart, in een eigen religieus-nationalen kring.

Zoo blijven de twee religieuse stroomingen, die van het Semitische ras zijn uitgegaan, nog steeds evenwijdig naast elkander loopen. Eenerzijds de Joodsch-Christelijke strooming, die Azië en Afrika aan de Halve Maan verloor, maar in Europa en Amerika de schier alles beheerschende macht werd, en daartegenover de Islamitische strooming die Azië en Afrika aan het Christendom ontroofde, en er nog steeds meester van het terrein is. Met de beteekenis van die tweede strooming wordt in het Christelijk Europa gemeenlijk veel te weinig gerekend. In de koloniale wereld houdt men er zich mee bezig, maar het groote publiek laat zich met den Islam, als ware het

reeds een voorgoed overwonnen standpunt. niet meer in. Dit nu merkt men bij het bereizen van het land om de Middellandsche zee wel anders. Veeleer staat de Christelijke religie in de groote steden van Europa op veel losser schroeven dan de Islam in het land waar het zegevierde. Van een geestelijk-critische reactie tegen het wezen van den Islam is in het Mahommedaansche land nauwelijks sprake, iets wat zich vooral hieruit verklaart, dat de Islam òf volken van Semitische herkomst beheerscht, zoodat het ras de religie steunt, òf wel den schepter zwaait over lager staande volken, uit wier eigen geestesleven geen doorgevoerd verzet op kan komen en wier oudere traditie zich zoo uiterst vrij aan den Islam aanpast. Zelfs de Ur-Altaische geest van de Turken liet het wezen van den Islam onaangetast en deed weinig anders dan aan den Islam meer eenheid waarborgen onder den éénen Padisha en het verzekeren aan den Islam van een nog altijd sterke militaire macht. Het Europeesche Christendom doorworstelt een periode van harden strijd met het Arische element, dat een Germaanschen Jezus voor den Christus uit Sem s geslacht in de plaats wil dringen; terwijl de Islam zich, dank zij het Ordewezen, veeleer verheugt in een geestelijke renaissance. Proselieten uit elkanders tente maken Kruis en Halve Maan bij hun voortgezetten onderlingen strijd bijna niet. Een Christen die tot den Islam overgaat, is een witte raaf, en ook de Christelijke zending slaagt er bijna nergens in, op eenigszins beteekenende schaal, Mahommedanen tot het Christendom te bekeeren. Beiderzijds drijft men sterke propaganda, de Islam minder georganiseerd, maar door reizigers en kooplieden op zeer uitgebreide schaal; het Christendom meest sterk georganiseerd, en schier uitsluitend door opzettelijk aangestelde missionarissen; doch beiderzijds draagt deze propaganda slechts daar vrucht en aanhang, waar ze zich werpt op nog heidensche groepen; en niet genoeg kan er daarom op worden aangedrongen, dat de Christelijke missie vooral onder deze groepen vasten voet poge te verkrijgen, eer de Islam haar voor is; een doel dat de Muzelman zijnerzijds nooit uit het oog verliest. Toch mag daarom de missie ook onder de Mahommedanen zeker nooit worden prijsgegeven. Hoe ontmoedigend het ook vaak zij, zoo men vooruit weet, hoe bijna nimmer het gelukt een volk, dat eenmaal voor de Halve Maan gewonnen werd, voor het Kruis te doen knielen, plicht en roeping gebiedt de propaganda ook onder zulke volken vol te houden,

en het Christendom betoont niet het minst daarin zijn onverwinlijke levenskracht, dat het nooit moede werd hiervoor de aanzienlijkste offers te brengen. Zelfs waar het steeds een ploegen op rotsen bleek, werd toch de missie nooit moede of mat, en van het opgeven van zulk een missie was schier nimmer sprake. Slechts schaadt deze missie zich door twee dingen. Vooreerst door het optreden tegen elkander van twee Christelijke missiën, die elkaar afbreuk pogen te doen, en ten andere door het vaak optreden in de Koloniën van een stel ambtenaren en kooplieden, die Christenen heeten, maar in niets toonen het te zijn. Zelf voelt men in het Islamitische land elk verschil tusschen de Protestantsche, Grieksche en Roomsche religie zwichten, en veel zou gewonnen zijn, zoo de missiën dezer kerken elk haar eigen terrein kozen, zonder elkander in de wielen te rijden; en door niets zou de Christelijke missie zich in de Koloniën zoozeer sterken, dan door jonge mannen van beslist Christelijke belijdenis in grooten getale in de ambtenaarswereld te doen opnemen. Dat ze dit dusver verzuimde, breekt maar al te zeer haar kracht. Zie, zegt de inlander, en niet ten onrechte, zie het aan uw eigen belijders waartoe uw Christelijke religie bij de mannen van invloed leidt! en men blijft aan de Halve Maan getrouw. Dit poogt de Arische geest dan wel te vergoeden door mannen van kunde en talent uit te zenden, de hooge techniek er haar zegen te doen verspreiden, en de dusgenaamde „beschaving" op alle terrein ingang te doen vinden; maar zoolang het historisch vaststaat, dat een omwenteling in de geesten alleen tot stand komt zoo het motief hiertoe van de religie uitgaat, laat dit alles den geest der volkeren onaangetast, of maakt hem tot hoogste irreligieus, en breekt hiermee hun innerlijke levenskracht.

Doch al wordt de aloude strijd tusschen het Kruis en de Halve Maan tot in de verst afgelegen Koloniën onverdroten voortgezet, de beslissing kan niet anders vallen dan aan de oevers der Middellandsche Zee, dáárom Middellandsche Zee genoemd, omdat zij de eenige zee is die de drie werelddeelen van Europa, Azie en Afrika met haar wateren besproeit. En scheen het al in de 18e en in een deel der 19e eeuw, dat dit machtige zeebekken zijn eens alles beheerschenden invloed zou inboeten, de doorgraving van de landengte van Suez heeft hierin onverwachts een zelfs door De Lesseps niet voorziene omwenteling teweeg gebracht. Groot is de strijd van

belangen die door den Atlantischen Oceaan wordt beheerscht; steeds machtiger wordt de beteekenis van de worsteling die in den Stillen Oceaan aan het opkomen is; maar de knoop van de internationale verhoudingen is als vanouds weer in de Middellandsche Zee komen te liggen, en in Engeland wist men wel, waarom men, na bij Gibraltar te hebben postgevat, Malta bezette en van Cyprus bezit nam, in Egypte zich van het feitelijk bewind meester maakte, en nog steeds een oorzaak van politieke gerustheid zoekt in het onderhouden van een machtige vloot in de Middellandsche Zee.

28 October 1908.

INHOUDSOPGAVE VAN HET TWEEDE DEEL.

Hfdst. Blz.

VOORREDE. . . . . V—VII

I. HET RAADSEL VAN DEN ISLAM . . . . . 1—51

De Islam vooral veroverend in Afrika, p. 1. — De triomf van den Islam sneller dan die van het Christendom, p. 2. — Het Monotheïsme drijfkracht, p. 3. — De vorm van den Islam tweede drijfkracht, p. 4. — De Islam hield verband met de destijds bestaande Christelijke religie, p. 5. — Het Nomisme, p. 6. — De heilige oorlog, p. 7. — Het democratisch karakter van den Islam, p. 7. — Gemis aan geestelijke diepte, p. 8. — De zedelijke norma, p. 8. — De mystiek, p. 10. — De positie van de Christelijke religie, p. 12. — Gedeeldheid der Christenen, p. 13. — De caesaropapie der Byzantijnsche Keizers, p. 14. — Verwoesting van het Christendom in het Oosten, p. 16. — Propaganda van den Islam, p. 17. — Hoogheidsgevoel, p. 19. — Behandeling der overwonnen volken, p. 20. — Sociale druk, p. 22. — Missionaire propaganda, p. 23. — Universiteit van El Azhar, p. 24. — Methode van onderwijs, p. 25. — Godsoordeel, p. 29. — Doordringing met den geest van den Islam, p 30. — Inzinking en weeropbloeiing van den Islam, p. 31. — Opperheerschappij op zee, p. 32. — Aantal der Muzelmannen, p. 33. — De Islam in Perzië, p. 33. — In Afghanistan, p. 34. — In Voor-Indië, p. 35. — In onzen Archipel, p 36. — In Rusland, p. 36. — In China, p. 37. — In Europa, p. 37. — Scherifaat in Marokko, p. 39 — De Islam in het overig Afrika, p. 39. — Muzelmannen onder Europeesch opperbewind, p. 40. — Opkomst van het Pan-Islamisme, p. 42. — Zijn werking, p. 44. — Toenemende invloed, p. 45. — De volksgeest blijft den Islam trouw, p. 46. — De Christelijke missie, p. 46. — Haar ploegen op rotsen, p. 48. — De vrouw onder den Islam, p. 49. — De geestelijke machtspositie van den Islam, p. 51.

II. HET LAND DER PHARAO'S . . . . . 52—129

Afrika en Egypte, p. 54. — Egypte s algemeene beteekenis, p. 55. — Port-Said, p. 55. — Het Kanaal van Suez en zijn doorgraving, p. 56. — Strijd tusschen Frankrijk en Engeland om 't Kanaal, p. 58. — Beteekenis van 't Kanaal voor Nederland, p. 59. — Aankomst te Caïro, p. 60. — Caïro in het verleden en in het heden, p. 61. — Drieërlei gezag te Caïro, p. 63. — Gezind-

Hfdst. Blz.

heid der Khediviale Prinsen, p. 64. — Lord Cromer, p. 65. — Caïro als stad, p. 66. — De Nijl, p. 69. — Het caput Nili, p. 70. — De irrigatie van Egypte, p. 73. — De nieuwe vloed, p. 74. — De Dijkwacht, p. 75. — Irrigatiewerktuigen, p. 77. — Het kanalenstelsel, p. 78. — De stuwdammen, p. 79. — Verkregen winste, p. 81. — Invloed van den Nijl op het leven der Egyptenaren, p. 84. — Het Museum te Caïro, p. 86. — De Pyramiden, p. 88. — De Sphinx, p. 89. — Luxor, het oude Thebe, p. 91. — De Ammon-tempels te Luxor en te Karnak, p. 93. — De Kolossen van Memnon, p. 96. — Menschelijke zelfverheffing, p. 96. — Thebe aan de overzijde van den Nijl, p. 97. — Het Doodenboek, p. 98. — De graven, p. 99. — Assoean, p. 99. — Egypte s oudheid en eigenaardige ontwikkeling, p. 101. — De Egyptische renaissance, p. 103. — Polytheïsme en Henotheïsme, p. 103. — De Doodenvereering, p. 104. — Isis en Osiris, p. 105. — De eschatalogie van Egypte, p. 106. — De Pharao's, p. 108. — Het Christendom in Egypte, p. 110. — De Kopten, p. 112. — De missie in Egypte, p. 116. — Engelands suprematie, p. 116. — Moeilijkheden waarmee Engeland te worstelen had, p. 118. — Vooruitgang van Egypte, p. 120. — Nog steeds aanhoudende ontevredenheid, p. 123. — Verlangen naar een Constitutie, p. 124. — De Jeunes Egyptiens, p. 127. — Den-Shawai, p. 127. — Alexandrië, p. 129.

III. SOEDAN. . . . . 130—165

Van Assoean naar Wadi Halfa, p. 130. — De Christelijke religie in Nubië overheerschend tot 1350, p. 132. — De boottocht, p. 133. — De oude vesting Kasr Ibrim, p. 134. — De Speos van Aboe Simbel, p. 135. — Wadi Halfa, p. 137. — De spoorweg door de Woestijn, p. 137. — Ontvangst te Karthoem, p. 138. — Sir Reginald Wingate, de Sirdar, p. 139. — Bezoek aan Omdurman, p. 141. — De Mahdi en zijn Khalief, p. 142. — Soedan onder de Engelsche administratie, p. 145. — De missie in Soedan, p. 145. — Freule Tinne, p. 146. — Beteekenis van het bezit van Soedan voor Engeland, p. 147. — De Cape-Caïro-lijn, p. 149. — Het Mohdiïsme, p. 150. — Mohammed Achmed, p. 151. — Zijn worsteling en overwinning, p. 154. — Gordon, p. 156. — De Soedaneezen, p. 159. — Prediking van den Mahdi, p. 160. — Gordon s val, p. 162. — De ondergang van den Mahdi, p. 164. — De geestelijke orden, p. 165.

IV. DE HELLENEN . . . . . 166—249

Aankomst in Piraeus, p. 166. — Onze Gezant, p. 166. — Wat de Grieken in de Diaspora voor Athene deden, p. 167. — De Helleensche naam leed in de Diaspora schade, p. 168. — De Hellenen in Griekenland, p. 170. — Radicale democratie, p. 171. — Het Hof te Athene, p 172. — De aard van het volk, p. 173 — Herleving van het oud-klassieke ook in de taal, p. 174. — Groote zorg voor het onderwijs, p. 176. — Grieksch individualisme, p. 177. — Geen achteruitzetting der Religie, p. 178. — Beteekenis van de Kerk voor Griekenland s vrijmaking, p. 181. — Kerkregeering, p. 183. — Missie van Protestantsche kerken, p. 185. — Geographische voor- en nadeelen, p. 187. — Grieksche nationaliteit, p. 189. — Oeconomische gesteldheid, p. 190. — Griekenland s financiën, p. 192. — Staatsbestuur, p. 193. — Het leger, p. 195. —

Hfdst. Blz.

Officiersinvloed op het bestuur, p. 196. — Griekenlands vrijmaking, p. 197. — Creta, p. 199. — Grieksche Balkan-politiek, p. 200. — Grieksche aspiratiën voor de toekomst, p. 202. — Wallachen en Bulgaren, p. 204. — De strijd om Macedonië, p. 206. — Statistiek van Macedonië, p. 208 — Worsteling tusschen Slaven en Hellenen, p. 210. — De Grieksche eilanden, p. 213. — Hun beteekenis voor Griekenlands ontwikkeling, p. 214. — Griekenlands kunstschatten, p. 217. — Gemis aan belangstelling bij de massa, p. 217. — Athene s wederopkomst, p. 218 — Het Museum te Athene, p. 219. — De tempel van Thesens, p. 219. — De Acropolis en het Parthenon, p. 220. — Het Erechtheion, p. 222. — Corinthe, p. 224. — Mykene s slotburcht, p. 225. — Tyrins, p. 230. — Nauplia, p. 231. — Van Corinthe naar Delphi, p. 231. — Het Orakel te Delphi, p. 232. — De ruïnen van Delphi, p. 235. — Beteekenis van het Orakel, p. 236. — Itea en Patras, p. 238. — Oylmpia, p. 239. — De uitgravingen, p. 240. — De Olympische spelen, p. 242. — Griekenlands beteekenis door het klassieke, p. 246. — De nawerking der klassieke traditie in haar beteekenis voor Griekenlands toekomst, p. 248.

V. SICILIË. . . . . 250—278

Messina, p. 250. — De Mafia, p. 251. — Haar opkomst en karakter, p. 252. — Haar historie, p. 255. — Beteekenis voor het heden, p. 255. — De positie der vrouw, p. 257. — De Mafia en de vrouw, p. 259. — Het Onderwijs op Sicilië, p. 260. — De oeconomische toestand, p. 261. — Taormina, p. 264. — Syracuse, p. 268. — Syracuse s geschiedenis, p. 270. — Syracuse s oudheden, p. 272. — Catania, p. 274. — Girgenti, p. 275. — Palermo, p. 276.

VI. HET PROTECTORAAT VAN TUNIS . . . . . 279—322

Van Palermo naar Tunis, p. 279. — De oude en de nieuwe stad van Tunis, p. 280. — De Bazar, p. 281. — De Joden in de hoofdstad, p. 283. — Moskee en Universiteit, p. 285. — Het Belvedère, p. 286. — Het paleis van El Bardo, p. 286. — Carthago, p. 288. — Haar verleden, p. 290. — De opgravingen, p. 292. — Tunis als land, p. 294. — De Berbers, p. 295. — De Punische macht, p. 298. — De Romeinen, p. 299. — Het Christendom in Tunis, p. 300. — De Sarracenen in Tunis, p. 302. — De zeeroovers in Tunis, p. 303. — De gebeurtenissen voor en na 1830, p. 306. — Het Protectoraat van Frankrijk, p. 309. — De organisatie van het Protectoraat, p. 310. — Financieele regeling, p. 312. — Het stelsel van Koloniale bewindvoering, p. 314. — Gunstige uitkomsten van het Protectoraat, p. 316. — De Kolonisatie, p. 318. — Het Onderwijs, p. 319, — De Joden onder het Protectoraat, p. 320, — Het Islamisme in Tunis, p. 321.

VII. DE ALGERIJNSCHE KOLONIE . . . . . 323—381

Over Melilla naar Oran en Algiers, p. 323. — Melilla, p. 323, — Oran, p. 324. — Aankomst in Algiers, p. 325. — De stad, p. 326. — De prostitutie in Algiers, p. 327. — Wreedheid jegens de vrouw, p. 330. — Historie van Algiers als land, p. 332. — Algiers als roversstaat, p. 335. — De aanleiding tot de Fransche expeditie van 1830, p. 337. — Abd-el-Kader, p. 339. — Langdurig verzet en eindelijke onderwerping, p. 340. — De Kabylen, p. 341. — Arabieren en Berbers, p. 344. — De idiosyncrasie der

Hfdst. Blz.

Berbers, p. 346. — De Kolonisatie van Algiers, p. 350. — Verwikkelingen met den Islam, p. 352. — Het vraagstuk van het grondbezit, p. 353. — Weifeling in het kiezen van een stelsel, p. 354. — Toeneming van de Sarraceensche bevolking, p. 356. — Bewindvoering over Algiers, p. 358. — De Gemeente-administratie, p. 361. — Territoires du Sud, p. 364. — Het onderwijs, p. 366. — Zorg voor de Hygiène, p. 367. — Het bezettingsleger, p. 368. — Het budget, p. 369. — Het meer uitgebreide onderwijs, p. 370. — De zorg voor de oudheden, p. 371. — Zorg voor het verkeer, p. 372. — De irrigatie, p. 374. — De landbouw, p. 375. — De Joden in Algiers, p. 377. — De Islam, p. 379. — De Confrèries, p. 380. — Steeds dreigend gevaar, p. 381.

VIII. MAROKKO . . . . . 382—422

Van Algeçiras naar Tanger, p. 382. — Gibraltar, p. 382. — Tanger, p. 384. — De diplomatie te Tanger, p. 385. — Historie van Tanger, p. 386. — Fez als zetel van een hoog-ontwikkelde Oostersche beschaving, p. 387. — De Universiteit in Fez. p. 390. — Het lager onderwijs, p. 391. — De Gemeente-administratie te Fez, p. 393. — De missie te Fez, p. 394. — Marrákesch, p. 394. — De kuststeden, p. 395. — Geographie van Marokko, p. 395. — De Presidio's, p. 397. — De bevolking, p. 398. — De Berbers van Marokko, p. 399. — De historie van Marokko, p. 400. — De Maghzen, p. 402. — Het bestuur over Marokko, p. 403. — De Rogui, p. 405. — Tegenstelling tusschen Berbers en Arabieren, p. 406. — Het leger, p. 407. — Mehalla en Harka, p. 407. — Heiligen-aanbidding, p. 408. — Het ordewezen, p. 409. — De Sjerif van Oeazzan, p. 410. — De Joden in Marokko, p. 411. — Oeconomische toestand, p. 412. — Marokko en Europa in de 16e en 17e eeuw, p. 415. — Marokko als rooversstaat, p. 416. — Botsing met Frankrijk na 1830, p. 417. — De entente van 1904, p. 418. — Het verdrag van 1845, p. 419. — Pogingen van Frankrijk om Marokko aan de Oostergrens te overvleugelen, p. 420. — Belang van Europa bij deze worsteling, p. 421.

XI. SPANJE. . . . . 423—474

Ons misbruik van het woord „Spaansch", p. 423. — Vroeger bezoek aan Spanje over de Pyreneën, p. 424. — Geographie van Spanje, p. 424. — De bevolking, p. 425. — Historie van Spanje, p. 426. — Keerpunt onder de Almoraviden, p. 428. — Philips II en de Staatseenheid door eenheid van geloof, p. 429. — Strijd tegen de Nederlanden, p. 430. — Het Escuriaal, p. 431. — Dwang of Vrijheid, p. 434. — Madrid, p. 436. — Audientie aan het Hof, p. 438. — Het stierengevecht, p. 439. — Zijn verloop, p. 442. — Historie van de Corrida, p. 446. — Oordeel over het stierengevecht, p. 449. — Gebrekkige administratie in Spanje, p. 451. — Toledo, p. 452. — Zijn beteekenis in Spanje s historie, p. 453. — Andalusië en de geest in het Zuiden, p. 455. — Moorsche kunst, p. 455. — Niet oorspronkelijk, p. 456. — Nabootsing van het leven in tenten, p. 457. — Het decoratief, p. 459. — Cordova, p. 461. — De Kathedraal, p. 462. — Sevilla, p. 464. — De Alcazar, p. 465. — De Giralda, p. 465. — De Kathedraal, p. 466. — Grenada, p. 466. — De Alhambra. p, 467. — Het Myrtenhof, p. 468. — De Leeuwenhof, p. 469. — Oeconomische vooruitgang van de Vega om Grenada, p. 471. — Spanje s vooruitgang, p. 471. — De

Hfdst. Blz.

politieke partijen, p. 473. — Het onderwijs, p. 473. — Artistieke opleving, p. 473.

X. PORTUGAL . . . . . 475—501

Nawerking van Moorschen invloed, p. 475. — Minister Franco, p. 476. — De politieke partijen, p. 477. — De constitutie van 1826, p. 477. — Apathie van het volk, p. 479. — Misbruiken in het bestuur, p. 480. — Koning Carlos, p. 481. — Englands druk, p. 481. — Koloniale herleving, p. 482. — De Koning zondebok, p. 482. — Financieele ongelegenheid van den Koning, p. 483. — Franco's fouten, p. 484. — Het karakter van Koning Carlos, p. 487. — Koningin Amelia, p. 487. — Opening van de Cortez, p. 488. — De paleizen, p. 489. — De Portugeesche volksaard, p. 490. — Sympathiën voor Nederland, p. 491. — Aanrakingspunten, p. 492. — De Portugeesche Joden, p. 493. — De religie, p. 494. — Onechte kinderen, p. 494. — Lissabon, p. 495. — De stierengevechten, p. 497. — Het onderwijs, p. 498. — De Universiteit van Coimbra, p. 498. — Portugal als koloniale mogendheid, p. 499. — Opwaking van het nationale leven, p. 500. — Artistieke ontwikkeling, p. 500.

XI. TEN BESLUITE . . . . . 502—511

Van Lissabon naar Parijs, p. 502. — Audientie bij den President, p. 502. — De Scheidingswet, p. 502. — Terug in het Vaderland, p. 503. — Het voordeel der kennismaking met een andere levenswereld, p. 504. — Waardeering van het Oostersche leven, p. 504. — De invloed van het Semitische ras, p. 505. — Geestelijk door het Christendom, door de Joden, door den Islam, p. 506. — Ras-invloed in Zuid-Europa, p. 507. — Worsteling tusschen het Arische en Semitische element, p. 507. — Invloed der Perzen op den Islam, p. 508. — Modernisme en Orthodoxie, p. 509. — De oude Wereldzee herneemt haar vroegere beteekenis, p. 510. — Engeland alleen begreep dit, p. 511.

INHOUDSOPGAVE . . . . . 512—516

Particulier schreef men mij, dat de voorstelling die ik gaf van de houding der Jezuieten aan het Hof te Peking in de 17e eeuw, niet geheel juist was. Ik betwist dit niet; maar als men geheel zijdelings zulk een feit vermeldt, is niet te vergen, dat men er een zelfstandig onderzoek naar instelt. Men geeft het dan weer zooals men het vermeld vond. Een ander correspondent maakte ons attent op een versehrijving die voorkomt op p. 304 van het eerste deel, waar we van Napoleon, in plaats van de Fransche regeering spraken. Een derde wees ons op het keervers, op een waterbekken in de Hagia Sophia, van dezen inhoud: *Νίψον ἀνομήματα, μὴ μόναν ὄψιν*, dat ik hier om zijn keurige vinding gaarne afdruk.

HET GEBIED VAN DE MIDDELLANDSCHE ZEE.

ELIAS P. VAN BOMMEL. AMSTERDAM